

Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu: 3. serija - vol. XLIII

Other document types / Ostale vrste dokumenata

Publication year / Godina izdavanja: **2010**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:300:668190>

<https://doi.org/https://doi.org/10.52064/vamz>

Rights / Prava: [Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International/Imenovanje-Nekomercijalno-Bez prerada 4.0 međunarodna](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-20**

Repository / Repozitorij:

[AMZdepo - Repository of the Archaeological Museum in Zagreb](#)

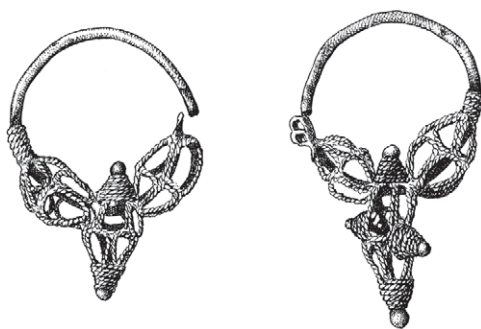
UDK 902/904

ISSN 0350-7165

VJESNIK

ARHEOLOŠKOG MUZEJA U ZAGREBU

3. SERIJA – VOL. XLIII
2010.

VAMZ 3. SERIJA

VOL. XLIII, str. 1–558

ZAGREB 2010.

Časopis koji je prethodio:

ARKIV ZA POVJEŠTNICU JUGOSLAVENSKU, I. (1852); II. (1852);
ARKIV ZA POVJEŠTNICU JUGOSLAVENSKU, III. (1854); IV. (1857); V. (1859); VI. (1863); VII. (1863); VIII. (1865); IX. (1868); X. (1869); XI. (1872); XII. (1875).

Dosadašnje serije *VJESNIKA*:

VIESTNIK NARODNOGA ZEMALJSKOGA MUZEJA U ZAGREBU, I. (1870); II. (1876).
VIESTNIK HRVATSKOGA ARKEOLOGIČKOGA DRUŽTVA, I. (1879); II. (1880); III. (1881); IV. (1882); V. (1883); VI. (1884); VII. (1885); VIII. (1886); IX. (1887); X. (1888); XI. (1889); XII. (1891); XIII. (1891); XIV. (1892);
VJESNIK HRVATSKOGA ARKEOLOŠKOGA DRUŠTVA, nova serija, I. (1895); II. (1896-8); III. (1898); IV. (1899-1900), V. (1901); VI. (1902); VII. (1903-04); VIII. (1905); IX. (1906-07); X. (1908-09); XI. (1910-1911); XII. (1912); XIII. (1913-14); XIV. (1915-19); XV. (1928); XVI. (1935); XVII. (1936); XVIII-XXI. (1937-1940); XXII-XXIII. (1941-42); XXIV-XXV (1943-44 – otisnute samo str. 1-64 + 9. T.);
VJESNIK ARHEOLOŠKOG MUZEJA U ZAGREBU, 3. SERIJA, I. (1958); II. (1961); III. (1968); IV. (1970); V. (1971); VI-VII. (1972-73); VIII. (1974); IX. (1975); X-XI. (1977-1978); XII-XIII. (1979-80); XIV. (1981); XV. (1982); XVI-XVII. (1983-84); XVIII. (1985); XIX. (1986); XX. (1987); XXI. (1988), XXII. (1989); XXIII. (1990); XXIV-XXV. (1991-92); XXVI-XXVII. (1993-94); XXVIII-XXIX. (1995-96); XXX-XXXI. (1997-1998); XXXII-XXXIV (1999-2000); XXXIV (2001); XXXV (2002); XXXVI (2003); XXXVII (2004); XXXVIII (2005); XXXIX (2006); XL (2007), XLI (2008), XLII (2009).

Nakladnik:

Publisher:

ARHEOLOŠKI MUZEJ U ZAGREBU, Trg Nikole Šubića Zrinskog 19, HR-10 000 Zagreb

Uredništvo:

Editorial Committee's Address:

ARHEOLOŠKI MUZEJ U ZAGREBU, Trg Nikole Šubića Zrinskog 19, HR-10 000 Zagreb, P.P. 13.

Glavni i odgovorni urednik:

Chief Editor:

ANTE RENDIĆ-MIOČEVIĆ (Zagreb)

Zamjenik glavnog urednika i tehnički urednik:

Technical Editor:

IVAN MIRNIK (Zagreb)

Međunarodni redakcijski odbor:

International Editorial Committee:

HELMUT BUSCHHAUSEN (Wien), JOHN CHAPMAN (Durham), PETER KOS (Ljubljana),
PRESTON MIRACLE (Cambridge)

Redakcijski odbor:

Editorial Committee:

JACQUELINE BALEN, ŽELJKO DEMO, IVAN RADMAN-LIVAJA

Lektura:

BOŽENA BUNČIĆ (hrvatski jezik), SONIA WILD BIČANIĆ (engleski jezik)

Prijevod:

TOMISLAV BILIĆ, BARBARA SMITH DEMO, SONIA WILD BIČANIĆ, IVAN MIRNIK (engleski jezik)

Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu izlazi jednom godišnje.

IZDAVANJE ČASOPISA FINANCIRAJU: GRADSKI URED ZA OBRAZOVANJE, KULTURU I ŠPORT, Ilica 25,
10 000 Zagreb i MINISTARSTVO KULTURE REPUBLIKE HRVATSKE, Runjaninova 2, 10 000 Zagreb

NAKLADA 700 PRIMJERAKA

TISAK: REPROGRAF, Zagreb

2011.

SADRŽAJ

CONTENTS – INHALT – SOMMAIRE

ANTE RENDIĆ-MIOČEVIĆ

- Predgovor 9

ŽELJKO DEMO

- Katica Simoni – životopis i bibliografija. 11

Izvorni znanstveni radovi:**Original scientific/scholarly papers:**

ANA AZINOVIĆ BEBEK

- Novovjekovni nalazi iz grobova kraj crkve Rođenja Blažene Djevice Marije u Sveticama. 19

- Modern period finds from the graves at the church of the Blessed Virgin Mary's Birth in Svetice 38

ŽELJKA BEDIĆ – MARIO NOVAK

- Stenjevec – prikaz kvalitete i uvjeta života bjelobrdске populacije na temelju bioarheološke analize. 41

- Stenjevec – a presentation of the quality and conditions of life of a Bijelo Brdo population based on bioarchaeological analysis. 57

ZDENKO BRUSIĆ

- Nalazi biljnih plodova na nekim podmorskim nalazištima 59

- Finds of vegetable fruits on some underwater sites 64

MAJA BUNČIĆ

- Naseobinski pokazatelji kasnog srednjeg vijeka zagrebačkog nalazišta Stenjevec 69

- Late mediaeval settlement characteristics of the Stenjevec site in Zagreb 89

ROBERT ČIMIN

- Virovska kapela sv. Martina iz 17. stoljeća. 111

- The 17th-c. chapel of St Martin in Virje 124

DANKO DUJMOVIĆ – VJEKOSLAV JUKIĆ

- Počeci bosanske biskupije 127

- Origins of the Bosnian Diocese 133

KREŠIMIR FILIPEC

- Ranosrednjovjekovna bojna sjekira iz Marinbroda na Banovini 135

- Early mediaeval battle axe from Marinbrod (the Banovina) 141

HRVOJE GRAČANIN

- Zagrebačko područje u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju 143
 The area of Zagreb during Late Antiquity and the Early Middle Ages 151

ZORAN GREGL – KRISTINA JELINČIĆ

- O nekim manje poznatim antičkim lokalitetima u Zagrebu i okolici 153
 On some less known Roman sites in Zagreb and its vicinity. 180

ZORISLAV HORVAT

- Gotička crkva Blažene Djevice Marije na Smolčem Vrh – kasnija crkva
 pavlinskog samostana Svetice 193
 Gothic church of the Blessed Virgin Mary on Smolči Vrh – later the
 chapel of a Pauline monastery 203

BORIS MAŠIĆ

- Hodočasničke medaljice iz Remeta. 205
 Devotional pilgrim medals from Remete. 222

DOMAGOJ PERKIĆ

- Pavlinski samostan u Kamenskom kod Karlovca – Nalazi iz grobova kasnog
 srednjeg i novog vijeka 227
 The Pauline Fathers Monastery in Kamensko near Karlovac – late
 mediaeval and early modern period graves. 272

TAJANA PLEŠE

- Krčingradska branič-kula 289
 The Krčingrad keep. 306

ANDREJ PLETERSKI

- Datiranje zgodnjesrednjeveške naselbine Lehen pri Mitterkirchnu v Zgornji
 Avstriji kot kontrola nove datacijske metode s pomočjo referenčne tabele in
 korelacijske formule ustij loncev 309
 Die Datierung der frühmittelalterlichen Siedlung Lehen bei Mitterkirchen
 in Oberösterreich als Kontrolle einer neuen Datierungsmethode mit Hilfe
 einer Referenztabelle und einer Korrelationsformel für Topfränder 323

ANITA RAPAN PAPEŠA

- Pregled novorekognosciranih i reambuliranih srednjovjekovnih lokaliteta na
 području bivše općine Vinkovci 325
 Survey of the recently inspected mediaeval sites in the territory of the
 former community of Vinkovci 351

SILVIJA SALAJIĆ

- Srednjovjekovna nizinska utvrda u Virovitici 353
 A mediaeval lowland-type fort in Virovitica. 364

TAJANA SEKELJ-IVANČAN

- Ranosrednjovjekovni keramički pršljeni iz Torčeca 381
 Early mediaeval ceramic loom weights from Torčec 393

FRANJO SMILJANIĆ

- Jesu li komunalne utvrde – stražice na zadarskom komunalnom posjedu doista kasnoantičke? 399
 Did the communal forts – stražice (or guard-houses) – on the communal mainland estates of Zadar truly originate in late Antiquity? 413

MIRJANA MATIJEVIĆ SOKOL – VLADIMIR SOKOL

- Quedam Helena regina*..... 415
Quedam Helena regina..... 429

PETER SOMOGYI

- Die Imitativsolidi des Heraclius (616–629) von Zrmanja, Kroatien – eine Neubewertung. 433
 Oponašanja Heraklijevih (616.–629.) solida iz Zrmanje (Hrvatska) – novo vrednovanje. 448

MARKO ŠARINIĆ

- Novci Pavla Šubića i brata mu Mladena I (1302.–1304.). 449
 Coins of Paul Šubić and his brother Mladen I (1302–1304) 453

TATJANA TKALČEC

- Kuhinjska i stolna keramika iz stambenog dijela burga Vrbovca u Klenovcu Humskome 455
 Kitchen and table pottery from the residential part of the Vrbovec castle in Klenovac Humski 470

MARINKO TOMASOVIĆ

- Kasnoantička pticolika fibula sa Sladinca u Baćini kod Ploča osvrtnom na pristup u datiranju ovog tipa 477
 Late Antiquity birdlike fibula from Sladinac in Baćina near Ploče and a discussion on the method of dating it. 486

ŽELJKO TOMIČIĆ

- O kasnosrednjovjekovnim knjigama iz benediktinskog samostana sv. Mihovila arkanđela na *Rudini* kraj Požege 489
 On late mediaeval books from the Benedictine monastery of St Michael the Archangel at Rudina near Požega 501

ASJA TONC – SLAVICA FILIPOVIĆ

- Novi osvrt na ACO pehar iz Osijeka 503
 A new discussion about the ACO cup from Osijek 517

Stručni rad:**Professional paper:**

ELA JURDANA

Iz Hrvatskog povijesnog muzeja: pisma fra Luje Maruna don Šimi Ljubiću. 519

From the Croatian History Museum: letters from Fra Lujo Marun to

Don Šime Ljubić 528

Prethodno priopćenje:**Preliminary report:**

SPOMENKA TEŽAK

Skupni nalaz antoninijana iz Zbelave. 531

A hoard of antoniniani from Zbelava. 543

Popis kratica 545

List of abbreviations 545

PREDGOVOR

Tijekom prikupljanja tekstova za 43. svezak muzejskoga godišnjaka, Vjesnika Arheološkog muzeja u Zagrebu, do nas je doprla i duboko nas rastužila vijest o smrti kolegice Katicice Simoni, naše bliske suradnice i dugogodišnje sputnice u ostvarivanju brojnih muzejskih zadataka i projekata, koja je ujedno bila i višegodišnjom voditeljicom muzejske Srednjovjekovne zbirke. Iako nas vijest nije zatekla nepripremljene – za njezinu dugogodišnju borbu s neizlječivom bolešću znali smo dugo vremena – njezin prerani odlazak ipak je među nama potaknuo nevjericu i uklonio osmjeh s naših lica. Ako bismo u tom tužnom događaju pokušali tražiti i zrnce utjehe onda bi se to moglo odnositi na činjenicu što je odlaskom na vječno počivalište, ususret mitskim elizijskim poljanama, konačno, nadamo se, dočekala olakšanje i spokoj koji su joj za života nedostajali.

Događaj koji nas je potresao potaknuo je, međutim, preispitivanje koncepcije sljedećeg sveska Vjesnika. U novonastalim okolnostima smatrali smo potrebitim posvetiti joj svezak za kojega su pripreme bile u početnoj fazi, što je u praksi značilo da bi u sadržaju Vjesnika trebali prevagnuti prilozi tematski povezani s područjima njezina zanimanja, s razdobljima velikih seoba i ranoga srednjeg vijeka. Razumljivo je što je to zahtijevalo i duže pripremno razdoblje, a to je, što se moglo i očekivati, usporilo i odgodilo objavljivanje sveska. Mnogo je, međutim, važnija činjenica što je u konačnici svezak dosegnuo impozantan opseg te što sadrži brojne priloge njezinih kolega i prijatelja iz Hrvatske i iz inozemstva. Iako, dakle, svezak nije prethodno bio zamišljen u takvom obliku – Muzej, naime, nema običaj posvećivati sveske muzejskoga glasila zaslužnim pojedincima prije navrših 65, odnosno 70 godina života – smrću Katicice Simoni odstupilo se od uhodane prakse. Svezak koji posthumno izlazi iz tiska iznad svega je iskaz zahvalnosti za njezin predani, strpljivi i samozatajni rad, koji je ostavio upečatljiv trag u ukupnom djelovanju Muzeja, a poglavito njegove Srednjovjekovne zbirke. Stoga je ovo izdanje svojevrсни spomenik, nešto što je usporedivo sa slikovitom pjesnikovom sintagmom o pisanoj riječi koja je trajnija od mjedi. Željeli bismo vjerovati da ćemo joj se na takav način dostojno odužiti za sve što je ostvarila na dobrobit Muzeja, ustanove u kojoj je provela čitav svoj radni vijek.

Unatoč činjenici što nismo pripadali istoj generaciji, poznanstvo pisca ovih redaka s Katicom Simoni potječe još od studentskih dana. Zanimljivo je da smo se oboje u zagrebačkom Arheološkome muzeju zaposlili istodobno, sredinom prosinca 1973. god. Njoj je to bilo prvo stalno zaposlenje, a niže potpisani je tada već imao nekoliko godina kustoskog iskustva koje je stekao u Arheološkome muzeju u Splitu. Za oboje je bila sretna okolnost što se u približno isto vrijeme, prije i poslije nas, u Muzeju zaposlilo još nekoliko naših kolega, nama i generacijski bliskih, što nam je svima tada mnogo značilo, poglavito stoga što je u Muzeju tada bio evidentan generacijski diskontinuitet. Nedostajalo je, naime, nekoliko »generacijskih premosnica«, što je uvijek od velike važnosti za održavanje kontinuiteta u funkcioniranju svake ustanove. Velika dobna razlika između »mladih« i »starih« kustosa za one iz skupine »mladih« donosila je i stanovite prednosti. Bili su nam vrsnim učiteljima i uzorima, svi redom priznati stručnjaci iz različitih grana arheologije. Došavši u takvu sredinu i u takvu uglednu muzejsku ustanovu svatko je ipak odabrao svoj put, sukladan afinitetima i, dakako, potrebama i interesima Muzeja. U takvim je okolnostima Katica Simoni, Kate kako su je svi oslovljavali, od samoga početka iskazivala naklonost prema srednjovjekovnoj arheologiji. Nedvojbeno je u tomu bio presudan utjecaj tadašnjeg voditelja Srednjovjekovne zbirke, dr. Zdenka Vinskog, ponajboljeg ondašnjeg stručnjaka za razdoblja velikih migracija i ranoga sred-

njega vijeka, s kojim je, doduše, povremeno, kao student, surađivala i prije zasnivanja radnog odnosa, odnosno još dok je zbirka bila u formiranju i konačnom profiliranju. Njegov neprijeporni stručni i znanstveni autoritet, ali i topao i prijateljski odnos s oba člana poznate arheološke obitelji, svakako su u mnogome pridonijeli njezinom zanimanju za navedena arheološka područja. Pod njegovim mentorstvom, a kasnije i samostalnim radom, ostvarila je mnoge vrijedne projekte, bilo da je riječ o izložbama, terenskim istraživanjima ili drugim oblicima muzeološkog rada. Njih bi doista bilo teško nabrojiti – to je, uostalom, učinjeno na drugome mjestu – ali nemoguće je ne spomenuti njezina višegodišnja arheološka istraživanja srednjovjekovnoga, starohrvatskoga groblja u Stenjevcu, na lokalitetu u blizini tamošnje crkve Uznesenja Marijina: ta su istraživanja iznjedrila sjajne nalaze, koji su dragocjen dio današnjeg muzejskoga fundusa, na što se u nekoliko navrata osvrta u znanstvenim i stručnim priložima, a navedena je istraživanja okrunila pamtljivom izložbom koja je u Muzeju bila priređena 2004. god.

Tešku bolest koja ju je nagrizala podnosila je stoički i hrabro, čak i u trenucima kad je njezin život postajao teško podnošljivim. Pokušavajući se danas prisjetiti emotivnih i osobnih trenutaka s kojima smo se susretali sjećanja me vraćaju u 2007. god. i zajedničko putovanje u Ravennu gdje smo, na poziv organizatora, trebali prisustvovati otvorenju izložbe *Felix Ravenna*, posvećene gornjojadranskom bazenu u specifičnom razdoblju 5. i 6. stoljeća. Prethodno je nevoljko i ne bez otpora prihvatila ponudu da napiše tekstove kataloških jedinica za spomenike koji su za tu prigodu bili posuđeni iz fundusa zagrebačkog Muzeja. U Ravenni smo se družili s kolegama iz još nekoliko hrvatskih muzeja, hvalili smo ili kudili pojedine segmente tog izložbenog mega-projekta, zajedno smo posjetili i neke tamošnje novootkrivene ili tek u novije vrijeme prezentirane lokalitete, ali svi smo postajali svjesni da njezin entuzijazam i energija kopne te da sve teže drži korak sa svime što se događa. Nije bilo teško shvatiti da je bolest učinila svoje i da je sve manje nade za njezin oporavak i povratak na radno mjesto. Usprkos takvu dojmu i danas sam uvjeren da je ipak, koliko je to bilo moguće, bila zadovoljna odlukom da nam se pridruži na tom putovanju i bude sudionicom događanjima kojima je i sama pišući kataloške jedinice dala značajan doprinos.

O njezinoj privrženosti Muzeju i omiljenosti među kolegama, poglavito njezinim »srednjovjekovcima«, suvišno je trošiti riječi. O tomu svjedoči i odaziv onih koji su odgovarajućim prilogom sudjelovali u svesku *Vjesniku* koji joj je posvećen. Zahvaljujući i njima uspomena na Katicu Simoni ostat će trajno sačuvana.

Ante Rendić-Miočević

KATICA SIMONI – ŽIVOTOPIS I BIBLIOGRAFIJA *

Katica Simoni rođena je u Dubrovniku 11. travnja 1948. godine. Ondje je pohađala gimnaziju te maturirala 1966. godine. Iste godine upisala je na Filozofskom fakultetu u Zagrebu studij jednopredmetne arheologije (tadašnja grupa VI). Diplomirala je šest godina kasnije, 1972. godine. Tijekom studija završila je u Puli dvogodišnji tečaj ronjenja te stekla kvalifikaciju samostalnog ronioca. Nakon toga godinama je sudjelovala u radu ekipe za istraživanje našeg podmorja.

Na radno mjesto pripravnika u Arheološkom muzeju u Zagrebu stupila je 17. prosinca 1973. godine. Stručni ispit položila je 19. lipnja 1976. godine, muzejsko zvanje višeg kustosa stekla je 12. ožujka 1982. godine, a muzejskom savjetnicom imenovana je 15. veljače 1988. godine. Od 1982. godine pa sve do umirovljenja 2008. godine bila je voditeljicom srednjovjekovnog odjela Arheološkog muzeja u Zagrebu.

* Rad je ponešto izmijenjen i dopunjen u odnosu na tekst sličnog naslova tiskan u časopisu *Informatica Museologica* 35/1–4, Zagreb 2008, 75–79 [engl. 77].

Tijekom studija započela je i njena suradnja s Arheološkim muzejom u Zagrebu gdje je obavljala razne poslove pomažući, između ostalog, pri radu na stalnom postavu prethistorijske i egipatske zbirke, ali je tek zaposlivši se u Muzeju prionula uz svoj prvi veliki i višegodišnji radni zadatak — inventiranje, reinventiranje i signiranje materijala srednjovjekovne zbirke. Taj zadatak nije bio ni jednostavan ni lak, ali ga je ona do sredine 1979. godine gotovo u cijelosti završila ispisavši svojom rukom zasebnu knjigu inventara srednjovjekovnog odjela koji je dotada bio inventiran zajedno s pretpovijesnim u knjizi inventara pretpovijesnog odjela. Na taj način imala je priliku upoznati se s odjelnom arheološkom građom koja joj je, na ovaj ili onaj način, gotovo sva morala proći kroz ruke. Paralelno s tim poslom radila je na uređenju lako pretraživog depozitarija, prema principu primijenjenom pri uređenju depozitarija pretpovijesnog odjela, gdje se prikladno raspoređena, složena i pospremljena nalazi i čuva arheološka građa koja u stalnom postavu nije izložena.

Kada je 1979. godine zastarjeli srednjovjekovni stalni postav Arheološkog muzeja uklonjen da bi bio zamijenjen suvremenijim pristupila je sastavljanju scenarija i odabiru građe za jedan budući, novi stalni postav. Potom je, krajem 1981. godina započela s pripremnim radovima te ih je u jesen 1982. godine okončala u suradnji s prof. Josipom Ladovićem, autorom likovnog dijela stalnog postava. Postav je otvoren 15. prosinca 1982. godine, ali je potrajao tek nepuno desetljeće, tj. do ljeta 1991. godine kada je sveukupna muzejska građa sklonjena na sigurno zbog ugroze i opasnosti prouzročenih velikosrpskom agresijom. Osam godina kasnije, u studenom 1999. godine surađivala je s ovdje potpisanim na pripremi srednjovjekovnog dijela provizornog, privremenog stalnog postava Arheološkog muzeja — trajanjem još kraćeg od prethodnog (do kraja travnja 2006. god.) — koji je obuhvatio poprilično reducirani broj reprezentativnih predmeta ranog, razvijenog i kasnog srednjeg vijeka. Osim rada na srednjovjekovnom stalnom postavu na razne je načine sudjelovala u realizaciji više arheoloških izložbi u Muzeju i izvan njega (npr. *Ukrasi na keramici od prethistorije do srednjeg vijeka*, 1980. god.; *Nakit od prethistorije do srednjeg vijeka*, 1981. i 1990. god.; *40. godina arheoloških istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, 1986. god.; *Tesori nazionali della Croazia – Capolavori dei Musei di Zagabria: Arheološki muzej*, 1991. god.; *Arte e cultura in Croazia dalle collezioni del Museo Archaeologico di Zagabria*, 1993. god.; *Od Nepobjedivog sunca do Sunca pravde – Rano kršćanstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj*, 1994. god.; *Zagreb prije Zagreba*, 1994. god.; *Muzeopis...1846–1996*, 1996. god.), radila je na pripremi izložbi koje je Muzej preuzimao za prikazivanje (npr. *Padova Preromana*, 1980. god.; *Nakit na našem primorju između Krke i Istre od pretpovijesti do danas*, 1982. god.) ili je pak radila na pripremi izložbi ili odabiru građe za izložbe drugih muzejskih institucija s kojima je Muzej surađivao u nekoj znatnijoj mjeri (npr. *Germanen, Hunnen und Awaren – Schätze der Volkerwanderungszeit*, 1988. god; *Hrvati i Karolinzi*, 2000. god.).

Na arheološkim terenima sudjelovala je još od studentskih dana, kako na onima na kopnu tako i na onima u podmorju, te se njeno prisustvo može zapaziti na iskopavanjima u Danilu, Cavtatu, Koločepu, Mljetu, Goričanu i drugdje. S tadašnjim voditeljem srednjovjekovnog odjela dr. Zdenkom Vinskim sudjelovala je na sondažnom iskopavanju u selu Medvedička u Podravini, u srpnju 1977. godine, a od 1983. do 1997. godine (s prekidima) rukovodila je iskopavanjima važnog kasnobjelobrdske groblja kod crkve sv. Uznesenja Blažene Djevice Marije u Stenjevcu. Njen posljednji terenski zadatak također je vezan uz Zagreb, gdje je u veljači i ožujku 2002. godine zajedno s potpisanim nadzirala tijek građevinskih radova na Opatovini, a u svibnju iste godine prisustvovala početku arheoloških iskopavanja pred crkvom sv. Franje koja su u konačnici nastanak srednjovjekovnog Zagreba pomakla nekoliko stoljeća unatrag.

Sudjelovala je na stručnim i znanstvenim skupovima, simpozijima i kongresima u Zagrebu (1978, 1994), Splitu (1979), Mostaru (1980), Novom Sadu (1982) i drugima, ali je referirala jedino

na skupovima Hrvatskog arheološkog društva održanima u Zagrebu 1978. i 1994. godine s temama koje su se bavile srednjovjekovnim arheološkim nalazima otkrivenima u Zagrebu ili njegovoj okolini.

U Muzeju je obavljala i druge poslove određene opisom radnog mjesta kustosa, višega kustosa i muzejskog savjetnika, kao što su stručna vodstva, rad s đacima i studentima, promidžbene aktivnosti, ekspertize, posudbe muzejske građe radi izlaganja i prezentacije te davanja muzejske građe na uvid arheolozima i stručnjacima srodnih istraživačkih interesa. Surađivala je, nadalje, sa srodnim ustanovama u zemlji i inozemstvu, a bila je aktivna i u organima društvenog upravljanja u Muzeju kako su se, naime, nekada nazivale dužnosti predsjednika Sindikata, predsjednika Zbora radnika, predsjednika Izvršnog odbora te članstvo u raznim muzejskim komisijama (danas bismo rekli povjerenstvima). Od 1979. godine pa sve do umirovljenja 2008. godine bila je članom redakcijskog odbora muzejskog glasila Vjesnika Arheološkog muzeja u Zagrebu (br. XII–XIII do XL).

Kao i većina uposlenih arheologa, silom prilika ili ponesena vlastitim htijenjima, i ona se bavila znanstveno-istraživačkim radom, a rezultate svojih istraživanja uglavnom je objavljivala u muzejskom glasilu Vjesnik, rjeđe i u nekim drugim stručnim publikacijama i monografijama. Godine 1977. upisala je trogodišnji postdiplomski studij bibliotekarstva, dokumentacije i informacijskih znanosti pri Referalnom centru Sveučilišta u Zagrebu odabravši kao magistarsku temu rad pod naslovom »*Razvoj muzeološke problematike srednjovjekovne arheologije u Hrvatskoj.*« Kasnije, krajem 80-ih godina prošlog stoljeća, odustavši od muzeoloških tema i zamisli, kao registrirani znanstveni radnik (reg. br. 155015) jedno je vrijeme radila na radnom zadatku »*Arheološka ostavština epohe seobe naroda u središnjoj Hrvatskoj*« te je shodno okolnostima namjeravala prijaviti i doktorsku disertaciju sličnog naslova (»*Epoha seobe naroda u sjeverozapadnoj Hrvatskoj i arheološka ostavština tog vremena*«). No iako te svoje namjere i htijenja nije realizirala ipak je iza sebe ostavila zanimljivu bibliografiju.

Njen posljednji i vjerojatno najznačajniji muzejski i znanstveno-istraživački poduhvat bio je izložbeni projekt *Stenjevec – starohrvatsko groblje*, prikazan javnosti na izložbi upriličenoj u Arheološkom muzeju u Zagrebu u veljači 2004. godine, kojim je na jednostavan, tipično arheološki način, ali ipak pomalo neočekivano, okončala mnoge godine svog muzejskog, stručnog i arheološkog rada. Bili su to za nju ali i za njene najbliže suradnike koliko trenuci radosti i ponosa toliko i trenuci žalosti i sjete, jer je bolest od koje je već neko vrijeme pobolijevala baš u tome razdoblju sve više i naglo počela uzimati maha te ju je ubrzo posve odvojila od uobičajene muzejske svakodnevnice. Nakon toga rijetko je dolazila u Muzej, u pravilu samo onda kada su joj to zdravstvene prilike dopuštale ili pak zakonske odredbe nalagale. U takvim okolnostima stekli su se i zakonski uvjeti za njen odlazak u zasluženu mirovinu.

Njena mirovina, međutim, bila je uistinu kratkotrajna. Iako je dugo болоvala te hrabro i stoički podnosila sve tegobe svoje teške bolesti, napustila nas je nenadano 27. listopada 2009. godine. Pokopana je nedaleko vlastite rodne kuće, u svom voljenom Dubrovniku na Boninovu u subotu 31. listopada 2009. godine.

Željko Demo

BIBLIOGRAFIJA

1978

- Prikazi/Review – Dušan JELOVINA, »Starohrvatske nekropole na području između rijeka Zrmanje i Cetine« [Early Croatian Cemeteries between the Zrmanje and Cetina Rivers], Biblioteka znanstvenih djela 2, Čakavski sabor, Split 1976, 8Ě, str. 164, tab. XCI i sažetak na njemačkom jeziku, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* X–XI (1977–1978), Zagreb 279–281.*
- Dva priloga istraživanju germanskih nalaza seobe naroda u Jugoslaviji [Beitrag zur Untersuchung germanischer Funde der Völkerwanderungszeit in Jugoslawien], *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* X–XI (1977–1978), Zagreb, 209–233 [njem. 228–233], Tab. I–VI.

1980

- Bibliografija – Dr. Zdenko Vinski, Bibliografija arheoloških radova od 1940. do 1980. godine [Bibliography – Dr. Zdenko Vinski, Archaeological works from 1940 to 1980], *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* XII–XIII (1979–1980), XI–XV.*
- Srednji vijek [Middle Ages], u/in: *Ukrasi na keramici od prehistorije do srednjeg vijeka* [Decoration on pottery from prehistory to the medieval period], kolovoz–listopad 1980., Zagreb (izložbeni plakat; bez paginacije).*

1981

- Zagreb i okolica u ranom srednjem vijeku, u: *Arheološka istraživanja u Zagrebu i njegovoj okolini* [Zagreb und Umgebung im Frühmittelalter], u/in: *Arheološka istraživanja u Zagrebu i njegovoj okolini / Archaeological Research in Zagreb and the Vicinity*, Znanstveni skup o 100. obljetnici Društva / *Scientific meeting on the 100th anniversary of the Society*, Zagreb, 14. do 16. studenog 1978. godine., Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 6, Zagreb, 155–168 [njem. 167–168].
- Prikazi/Review – Vida STARE, »Kranj – nekropola iz časa preseljevanja ljudstev (s prispevkoma Zdenko Vinski, Ovrednotenje grobnih pridačkov in István Kiszely, Antropološki pogledi)« [Kranj – A Cemetery from the Migration Period (with contributions by Zdenko Vinski, An evaluation of the grave goods, and István Kiszely, Anthropological aspects)] Katalog in monografije 18, Narodni muzej v Ljubljani, Ljubljana 1980, 4, str. 124, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* XIV, Zagreb 142–144.*
- Predmeti iz avaroslavenske nekropole Bijelo Brdo I. 7. st. — Starohrvatske naušnice 9–10. st. — Nakit »bjelobrdске kulture« 10–12. st. [Objects from the Avaric-Slavic cemetery of Bijelo Brdo I, 7th cent. — Early Croatian earrings of the 9th–10th cent. — Jewelry of the »Bijelo Brdo Culture«, 10–12th cent.], u/in: *Nakit od prehistorije do srednjeg vijeka* [Jewelry from Prehistory to the Middle Ages], Varaždin, bez paginacije.*

* Radovi označeni zvjezdicom nemaju sažetak na stranom jeziku.

1982

- Skupni nalaz oruđa i oružja iz Nartskih Novaka [Ein Sammelfund von Waffen und Werkzeugen aus Nartski Novaki], *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* XV, Zagreb, 251–259 [njem. 259–261], Tab. 1–4.

1984

- Ludbreg i okolica u ranom srednjem vijeku [Ludbreg und Umgebung im frühen Mittelalter / Early medieval archaeological finds in the Ludbreg Region], u/in: *Ludbreg*, Ludbreg, 73–80 [njem. 79; engl. 80].
- Stalni postav — U povodu novog stalnog postava ranosrednjovjekovne zbirke Arheološkog muzeja u Zagrebu [Permanent exhibition – on the occasion of a new permanent exhibition of the early medieval collection of the Archaeological Museum in Zagreb], *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* XVI–XVII, Zagreb, 306–308.*
- Prikazi/Review – Starohrvatska prosvjeta ser. III sv. 11 i ser. III sv. 12 [The journal Starohrvatska prosvjeta, series III vol. 11, and series III vol. 12], *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* XVI–XVII, Zagreb, 310–319.*

1985

- Srednjovjekovni arheološki nalazi u Stenjevcu [Medieval archaeological finds at Stenjevec], u/in: *Župa Uznesenja Marijina Stenjevec* [The Parish of the Assumption of the Virgin Mary, Stenjevec], ured./ed. I. Buhin i A. Mijatović, Zagreb, 18–19.*

1986

- Neobjavljeni okovi i jezičci nakitnog stila Blatnica iz Arheološkog muzeja u Zagrebu [Unveröffentlichte Beschläge und Riemenzungen im Verzierungsstil Blatnica im Archäologischen Museum in Zagreb], *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* XX, Zagreb, 217–227 [njem. 227–228], Tab. I–II.
- 22. Medvedička, Đurđevac, u/in: *40. godina arheoloških istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj* [40. Jahre archäologischer Untersuchungen auf dem Gebiet des Nordwestlichen Kroatien], ured./ed. D. Balen et alii, Koprivnica, 138.
- 38. Zagreb-Stenjevec, Susedgrad, u/in: *40. godina arheoloških istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj* [40. Jahre archäologischer Untersuchungen auf dem Gebiet des Nordwestlichen Kroatien], ured./ed. D. Balen et alii, Koprivnica, 147.
- Arheološki nalazi 9.–12. st. s područja SAP Vojvodine [Archaeological finds of the 9th–12th centuries from Vojvodina] – neobjavljeno / unpublished.

1987

- Sondažna istraživanja srednjovjekovnog groblja u Stenjevcu kraj Zagreba [Sondierungsarbeiten am mittelalterlichen Gräberfeld in Stenjevec bei Zagreb], *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* XIX/3, Zagreb, 45–46 [njem. 46].

1988

- Srebrna žlica iz Siska [Ein Silberlöffel aus Sisak], *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* XXI, Zagreb, 79–86 [njem. 83–83].

- Katalogbeiträge – IV/7–8, u/in: *Germanen, Hunnen und Awaren — Schätze der Völkerwanderungszeit*, ured./ed. G. Bott, Nürnberg 1988, 195–196.
- Obljetnice – Povodom 75. obljetnice života Zdenka Vinskog [Anniversaries – on the occasion of the 75th birthday of Zdenko Vinski], *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* XX/1, Zagreb, 50–51.*
- Iskopavanja – kronika: Sondažna istraživanja ranosrednjovjekovnog groblja u Stenjevcu kraj Zagreb [Excavation chronicles: The trench excavations of the early medieval cemetery at Stenjevec near Zagreb], *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* XXI, Zagreb, 159–160.*

1989

- Funde aus der Völkerwanderungszeit in den Sammlungen des archäologischen Museums in Zagreb [Nalazi iz vremena seobe naroda u zbirka Arheološkog muzeja u Zagrebu], *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* XXII, Zagreb, 107–134 [hrv. 119–125].
- Knin-Greblje – Kataloški opis grobova i nalaza [Knin-Greblje – A catalogue description of the graves and finds], *Starohrvatska prosvjeta* 19, Split, 75–119.*

1990

- Rani srednji vijek — Ukrasni okovi s remena od opreme konjanika ili konja — Starohrvatske naušnice 9–10. stoljeća — Nakit bjelobrdske kulture iz groblja Vukovar-Lijeve Bara 10–12. stoljeće — Veliki Bukovac — Bijelo Brdo [The Early Middle Ages — Decorative belt mounts from horse or rider equipment — Early Croatian earrings of the 9th–10th centuries — Bijelo Brdo Culture jewelry from the Vukovar-Lijeve Bara cemetery, 10th–12th centuries — Veliki Bukovac — Bijelo Brdo], u/in: *Nakit od prethistorije do srednjeg vijeka [Jewelry from Prehistory to the Middle Ages]*, Vinkovci, 15–17, 24–27.*

1991

- Medioevo, u/in: *Tesori nazionali della Croazia – Capolavori dei Musei di Zagabria*, *Arheološki muzej*, Arezzo, 177–178.
- Medioevo – schede, u/in: *Tesori nazionali della Croazia – Capolavori dei Musei di Zagabria: Arheološki muzej*, Arezzo, 179–186, 188, 191, 193–194 (kat. br. 254–276, 282–283, 291–292, 298–299).

1993

- Medioevo, u/in: *Arte e cultura in Croazia dalla collezioni del Museo archeologico di Zagabria*, ured./ed. A. Rendić-Miočević, Torino, 177–178.
- Medioevo – schede, u/in: *Arte e cultura in Croazia dalla collezioni del Museo archeologico di Zagabria*, ured./ed. A. Rendić-Miočević, Torino, 179–186, 188, 191, 193–194, 197–198 (kat. br. 254–276, 282–283, 291–292, 298–299, 304a–e).
- Ranosrednjovjekovna zbirka [The early medieval collection], u/in: *Arheološki muzej u Zagrebu – Izbor iz Fundusa*, [The Archaeological Museum in Zagreb – A Selection from the Collections], ured./ed. A. Rendić-Miočević, Zagreb, 177–178.
- Ranosrednjovjekovna zbirka – Kataloške jedinice [The early medieval collection – catalogue units], u/in: *Arheološki muzej u Zagrebu – Izbor iz Fundusa [A Selection from the Collections]*, ured./ed. A. Rendić-Miočević, Zagreb, 179–186, 188, 191, 193–194, 197–198 (kat. br. 254–276, 282–283, 291–292, 298–299, 304a–e).*

1994

- Katalog – Ranosrednjovjekovno razdoblje [Catalogue – The Early Middle Ages], u/in: *Zagreb prije Zagreba (Arheološka baština Zagreba od pretpovijesti do osnutka biskupije 1094. godine) [Zagreb before Zagreb (The Archaeological Heritage of Zagreb from Prehistory to the Foundation of the Bishopric in 1094)]*, Zagreb, 153–159 (br. 406–430).*
- Katalog – Kataloške jedinice [Catalogue – catalogue units], u/in: *Od Nepobjedivog Sunca do Sunca Pravde — Rano kršćanstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj [From the Invincible Sun to the Sun of Justice — Early Christianity in Continental Croatia]*, ured./ed. Ž. Demo, Zagreb, 84–87, 91, 106, 111, 129 (kat. br. 43–58, 75, 122, 142, 191).*

1996

- Rezultati dosadašnjih istraživanja srednjovjekovnog groblja u Stenjevcu [Ergebnisse der bisherigen Forschungen am mittelalterlichen Gräberfeld in Stenjevec], u: *Arheološka istraživanja u Zagrebu i zagrebačkoj regiji / Archaeological research in Zagreb and the Zagreb Area and Archaeology and Renewal*, Znanstveni skup / Conferences – Zagreb 23.–27.X. 1989, Zagreb, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 17, Zagreb, 73–75, 77–78 [njem. 76].
- Srednjovjekovna zbirka [The Early Medieval Collection], u/in: *Muzeopis...1846–1996*, ured./ed. D. Balen i Z. Dukat, Zagreb, 123–125 [engl. 124–125].
- Kataloške jedinice [Catalogue units], u/in: *Muzeopis...1846–1996*, ured./ed. D. Balen i Z. Dukat, Zagreb, 126–131 (br. 173–186, 188–191, 195–196), 134 (br. 206), 136 (br. 212).*

1999

- Srednjovjekovni arheološki nalazi na užem i širem području Zagreba [Mittelalterliche archäologischen Funde aus dem engeren und weiteren Zagreber Raum], paginirane špalte, str. 35–41 [njem. 40–41] – neobjavljeno / unpublished.

2000

- Ranobizantski utezi iz srednjovjekovne zbirke Arheološkog muzeja u Zagrebu [Frühbyzantinische Gewichte aus der mittelalterlichen Sammlung des archäologischen Museums in Zagreb], *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu XXXII–XXXIII (1999–2000)*, Zagreb, 187–196 [njem. 192–195].
- Katalog – Panonija [Catalogue – Pannonia], u/in: *Hrvati i Karolinzi – Katalog [Croats and Carolingians – Catalogue]*, ured./ed. A. Milošević, Split, 84–88 kat. br. II.2.7. (Brodski Drenovac), 90 kat. br. II.12. (Križevci), 92–94 kat. br. II.15–17. (Medvedička, Novo Čiče), 97–98 kat. br. II.25–26. (Podsused), 104 kat. br. II.40–41. (Sisak, Sotin), 106–111 kat. br. II.46–56. (Velika Gorica, Velika Horvatska, Vinkovci-Meraja, Zagreb-Kruga).*

2004

- *Stenjevec – starohrvatsko groblje [Stenjevec — An Early Croatian cemetery]*, Katalog izložbe / Exhibition catalogue, Zagreb 2004., Zagreb.

2007

- Testimoniazze della Grande Migrazione esposte nel Museo Archeologico di Zagabria, u/in: *Felix Ravenna – La croce, la spada, la vela: l'alto Adriatico fra V e VI secolo*, ured./ed. C. B. Andrea Augenti, Ravenna, 87–88.

- Katalog – Arheološki muzej u Zagrebu [Catalogue – Archaeological Museum in Zagreb], u/in: V. Goss, *Stotinu kamenčića izgubljenog raja – Romanička skulptura u muzejima i zbirkama između Drave i Save [A Hundred Stones from a Lost Paradise (Romanesque Sculpture in Museums and Collections between the Sava and Drava Rivers)]*, ured./ed. V. Jukić i T. Puc, Zagreb, 94–98 kat. br. 79–90.

Željko Demo

ANA AZINović BEBEK

*Hrvatski restauratorski zavod
Odjel za kopnenu arheologiju
Kožarska 5
HR – 10000 ZAGREB
aazinovic@h-r-z.hr*

NOVOVJEKOVNI NALAZI IZ GROBOVA KRAJ CRKVE ROĐENJA BLAŽENE DJEVICE MARIJE U SVETICAMA

**UDK 726.025:737.27(439.24:497.5)
Izvorni znanstveni rad**

Arheološkim istraživanjima provedenim 2009. godine otkriveno je novovjekovno groblje s vanjske strane južnog pročelja svetišta crkve Rođenja Blažene Djevice Marije u Sveticama. Zasada je istraženo devet grobova s uobičajenim nalazima 17. i 18. stoljeća, koji su prikazani u ovom radu.

Ključne riječi: Svetice, crkva Rođenja Blažene Djevice Marije, medaljice, križevi, novovjekovni nalazi

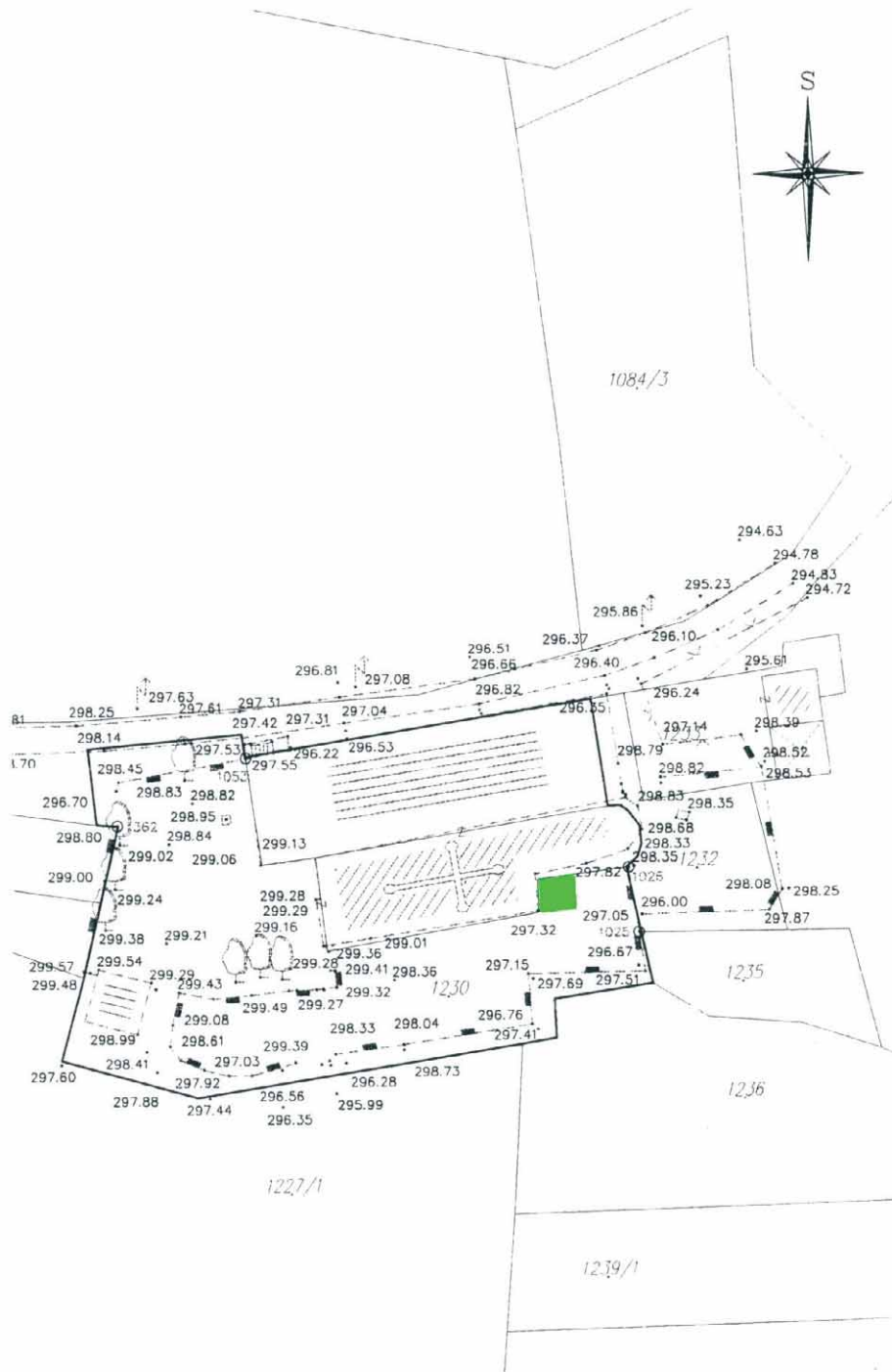
Key words: Svetice, Blessed Virgin Mary's Birth church, pilgrimage badges, crosses, early modern period finds

Arheološka istraživanja vanjske strane južnog pročelja svetišta crkve Rođenja Blažene Djevice Marije u Sveticama trajala su od 21. rujna do 2. listopada 2009. godine.¹ (slika 1) Namjera radova bila je istražiti zidove vezane za južno pročelje svetišta, utvrditi dubinu temelja te izraditi nacrt zatečenog stanja u mjerilu. Sonda je otvorena uz vanjski južni zid svetišta crkve, veličine 4,15 m x 5,40 m, s prosječnom dubinom iskopa 1 m. Na nekim mjestima dubina iskopa prelazila je 2 m. U potpunosti su istraženi zidovi, koji se vežu za vanjsko južno pročelje svetišta. Dubina temelja iznosila je 1,65 m od današnje hodne površine.

Po dovršetku istraživanja, lokalitet je detaljno dokumentiran (foto – dokumentacija te nacrt na dokumentacija). Svi istraženi zidovi prekriveni su zaštitnom folijom (geotekstil) te ponovo zatvoreni. S obzirom na to da su ovo prva arheološka istraživanja lokaliteta Svetice, podaci koje smo dobili nedostatni su za interpretiranje cjeline. Tek sustavnim arheološkim istraživanjima moći ćemo tumačiti faze gradnje crkve.

¹ Voditeljica istraživanja bila je mr.sc. Ana Azinović Bebek, konzervatorica arheologinja, zamjenica voditeljice Ivana Hirschler, konzervatorica arheologinja, obje iz Odjela za kopnenu arheologiju HRZ-a, uz sudjelovanje četvorice

radnika na iskopu zemlje. Istraživanja su odobrena od Konzervatorskog odjela Karlovac (Klasa: UP-612-08/09-08/0388, Urbroj: 532-04-13/6-09-02 od 18. rujna 2009.). Investitor radova je pavlinski samostan Svetice.

Slika 1 – Geodetska snimka crkve i samostana te položaj istražene sonde.

Figure 1 – Geodetic survey of the church and monastery and the location of the trench.

KRATKI POVIJESNI PREGLED

Pavlini su djelovali u Hrvatskoj preko 500 godina. Red je nastao početkom 13. stoljeća ujedinjenjem eremita kojima je uzor bio život sv. Pavla Pustinjaka. Papa Ivan XXII. potvrđuje pavline kao crkveni red 1318. god., a oni preuzimaju pravila sv. Augustina. Red se proširio čitavom katoličkom Europom, prije svega u Ugarskoj, Hrvatskoj, Austriji, Poljskoj i Slovačkoj. Prema povijesnim izvorima su prvi hrvatski samostani oni u Dubici (1244.) i Remetama (1278.). U 13. stoljeću osnovani su samostani u Bačkom Monoštru, Čepiću, Slankamenu i Gariću. U 14. i 15. stoljeću osnivaju se samostani u Bakvi, Zlatu, Gvozdu, Ljubotini, Turanu, Strezi, Šenkovcu, Vlaškoj Dragi, Lepoglavi, Kamenskom, Crikvenici, Dobroj Kući, Sv. Petru u Šumi i Zažitnu. Čini se da su samostani južno od Petrove Gore već u 15. stoljeću osnovali svoju provinciju. Ostali dio Hrvatske se u 17. stoljeću odvojio od ugarske provincije i osnovao novu provinciju. Josip II. ukidanjem reda 1786. godine prekida bogat i produktivan život pavlinskih samostana (SEKULIĆ 1989: 38).

Samostan sv. Marije u Sveticama osnovan je 1627. godine te uz samostane iz Olimlja, Križevaca, Varaždina i sv. Elizabete iz Istre spada u red najkasnije osnovanih samostana u Hrvatskoj.

Zagrebački biskup Petar Domitrović darovao ga je pavlinima. Biskup Domitrović bio je tutor knezova Petra i Nikole Zrinskog, pod čijim je patronatom i jurisdikcijom samostan dalje ostao. Prvi prior samostana bio je Ivan Belostenec, pisac poznatog latinsko – hrvatskog rječnika. Darovnicama velikaša stječu posjede Breznik, kuriju Obrh, posjed Lović, vinograd obitelji Oršić, posjede Brlog, Turanj, Slapno, Paraduš i Treščeno. Većinu posjeda gube zbog protivljenja obitelji nasljednika (ADAMČEK 1989: 54-55).

Nekada se brijeg na kojem je smješten samostan zvao Smolčev vrh i na njemu su bile tri crkvice: sv. Margarete, sv. Katarine i sv. Marije Bogorodice. Zbog tih crkvice narod već u 16. stoljeću naziva ovaj brijeg Svetice (KRUHEK 1989: 83).

Crkvice sv. Marije Bogorodice nastala je u 16. stoljeću, a podižu je Frankopani, gospodari posjeda i grada Ozlja. Sljedeći ozaljski posjednici, obitelj Zrinski, dovode pavline u Svetice, koji uz postojeću crkvu grade samostan. Izgradnja crkve i samostanske dvokatne zgrade trajala je do 1660. godine (KRUHEK 1989, 86). Samostan je imao dva krila s uglovnom kulom na njihovom spoju i manju promatračku kulu ugrađenu u cinkturu pred crkvom. Samostanska krila rastvarala su se arkadnim hodnikom prema platou s bunarom. Uz samostan je uklopljena produljena i svođena crkva sv. Marije. Ozaljsko plemstvo nakon pogibije Zrinskog tijekom 17. stoljeća dograđuje bočne kapelice s grobnicama. Lađa je južno proširena bočnim plitkim kapelama preko kojih je osvijetljena. Dogradnja kapela i zvonika dovršena je do 1674. (CVITANOVIĆ 1989: 115).

Već 1699. godine zgrade teško stradavaju u potresu. Za vrijeme popravka redovnici se sele u samostan Kamensko (KRUHEK 1989: 86). Samostan je ukinut 1786. godine, a pavlini se u njega vraćaju devedesetih godina 20. stoljeća. Od tada se intenzivno radi na obnovi samostana uz svesrdnu pomoć Ministarstva kulture RH, ali i neumornog duha patera Czeslawa Bielena, upravitelja samostana.

ARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA 2009. GODINE

Uz vanjski južni zid svetišta crkve otvorena je sonda veličine 4,15 m x 5,40 m, s prosječnom dubinom iskopa 1 m. Na nekim mjestima dubina iskopa prelazila je 2 m. Prvo je istražena vanjska strana pretpostavljenog podrumskog objekta (slika 2), potom je iskop zatrpan i istražena unutrašnja strana (slika 3). To je učinjeno zbog mogućnosti urušavanja zidova, koji su više puta popravljani i učvršćivani.

Slika 2 – Istraživani prostor po otvaranju vanjske strane temelja zidova
(foto: Ana Azinović Bebek, 2009.).

Figure 2 – The excavated area after the excavations of the exterior side of wall foundations.

Slika 3 – Istraživani prostor unutarnje strane temelja zidova (foto: Ana Azinović Bebek, 2009.).

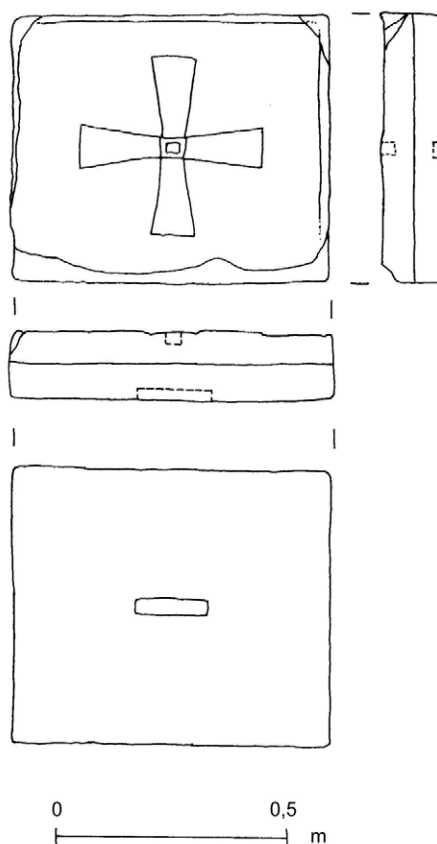
Figure 3 – The excavated area of the interior side of wall foundations.

U potpunosti su istraženi zidovi koji se vežu za vanjsko južno pročelje svetišta. Istočni i zapadni zid široki su oko 70 cm. Zapadni zid bio je ožbukani, bačvasto svođen te se nastavlja ispod južnog pročelja svetišta u unutrašnjosti kripti (slika 3). Istočni zid je nadograđivan jer se očito urušio (možda je stradao za potresa 1699. god.). Popravak zida izveden je površno i dosta neuredno. Žbukani je samo do temeljne stope i očito nema veze s podrumskom prostorijom već s kasnijom podnicom od opeke, vezanom za probijena vrata u južnom pročelnom zidu (slika 2).

Južni zid također je ožbukani te je istovremen sa zapadnim zidom (slika 3). Ne znamo mu širinu, jer je vjerojatno nakon potresa zajedno sa zapadnim i istočnim zidom ojačan kamenim plaštom (slika 2).

Zasada je jako teško dati konkretnu interpretaciju ovih zidova. Čini se da su zapadni i južni zid istovremeni, prostorija koju su činili je bačvasto svođena, a istočni zid je ojačan i nadograđen u trenutku kada su probijena vrata na južnom pročelnom zidu svetišta te je istovremen podnici od opeke. Jasno je jedino da je riječ o tri faze gradnje iste prostorije, gdje je u jednom trenutku prostorija prezidana, a zatim i zidovi ojačani zbog pukotina i opasnosti od urušavanja. Kojem periodu ove dogradnje pripadaju, nemoguće je reći bez istraživanja u unutrašnjosti svetišta. Tada bi eventualno mogli dovesti u neke odnose i vremenske sljedove zidove izvan crkve i one unutar nje. Dodatnu poteškoću u interpretiranju ovih istraženih zidova predstavljaju i betonska ojačanja južnog pročelnog zida svetišta koja su uništila tragove vezanja istočnog i zapadnog zida sa svetištem te je moguće njihovu vezu tražiti isključivo u unutrašnjosti kripti.

U podu od opeke (veličine 28 x 14 x 6,5 cm) pred samim ulazom nađena je licem prema dolje položena kamena ploča veličine 71 x 60 x 14 cm (slika 4). Vjerojatno je riječ o poklopcu kripte ili grobnice. Na to upućuje utor u sredini ploče veličine 16 x 14 x 3 cm kroz koji je bila provučena metalna karika kojom se ploča podizala. S donje strane ploče pronađeni su tragovi žbuke, a na gornjoj strani je lijepo profilirani križ s krakovima proširenim na van, veličine 34 cm te profiliranim rubom. Kamen je pohranjen u crkvi zajedno s ostalim kamenim nalazima iz okolice samostana. Stilski se ova kamena ploča ne može pobliže odrediti zbog vrlo jednostavnog motiva i grubog načina izvedbe.

SVETICE, CRKVA ROĐENJA BDM 09, SONDA 1, P. K.1

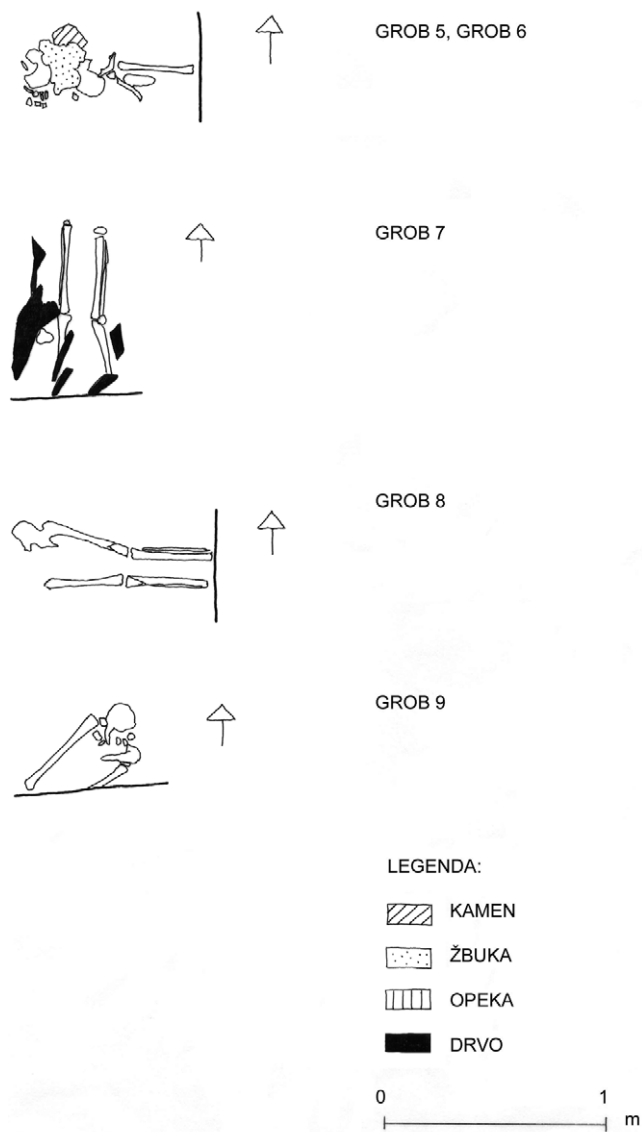
Slika 4 – Kamena poklopac kripte s profiliranim križem (nacr: Ivana Hirschler, 2009.).

Figure 4 – Stone crypt lid with a moulded cross.

GROBOVI

Osim zidova istraženo je i devet grobnih ukopa (slika 5 i 6). To su ukopi u drvenom sanduku i grobnim rakama.²

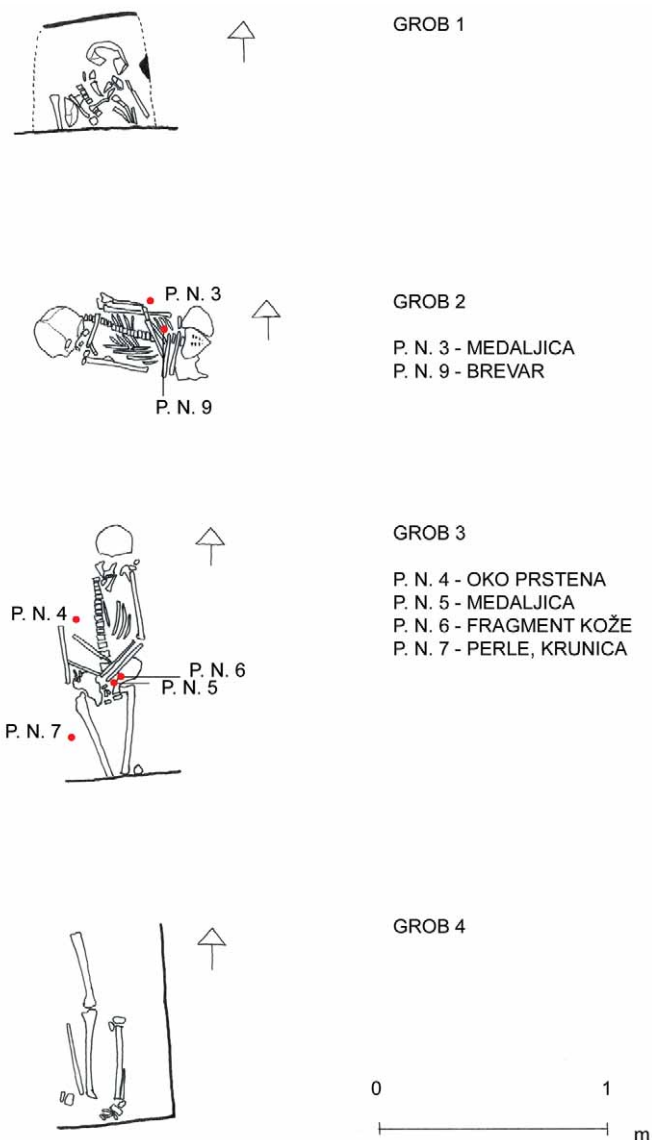

SVETICE, CRKVA RODENJA BDM 09, SONDA 1, DONJI SLOJ GROBOVA
Slika 5 – Donji sloj grobova (nacrt: Ivana Hirschler, 2009.).

Figure 5 – Lower layer of graves.

² Kosturi su analizirani u laboratoriju Odsjeka za arheologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti pod stručnim vodstvom M. Šlausa.

Moguće je izdvojiti dva sloja ukopavanja u razmaku od 297,01 m n/m do 297,61 m n/m. Grobovi su ukopani u SJ 3 (žutocrveni ilovasti sloj), zapunjeni SJ 2 (crvenosmeđom zemljom s primjesama sitnog šljunka). U lijesu su zasigurno ukopani grobovi 1, 2, 7, dok su ostali (grobovi 3, 4, 5, 6, 8 i 9) ukopani u grobnoj raci. Može se i na ovako malom broju grobova primijetiti da nema reda u ukopavanju, grobovi su orijentirani Z-I (grob 2, 6, 8), S-J (grob 1, 3, 4, 7) i SI-JZ (grob 9), a grob 5 ima samo očuvane kosti glave, pa je nemoguće odrediti orijentaciju. Grobovi su gusto ukopa-

SVETICE, CRKVA ROĐENJA BDM 09, SONDA 1, GORNJI SLOJ GROBOVA
Slika 6 – Gornji sloj grobova (nacrt: Ivana Hirschler, 2009.).

Figure 6 – Upper layer of graves.

ni i poremećeni. Ovim istraživanjima zahvatili smo samo sjevernu stranu groblja – očito je da se groblje nastavlja dalje prema jugu, istoku i zapadu, jer su neki grobovi presječeni južnim profilom sonde (grob 1, 6, 7, 8, 9).

NALAZI

Prema inventaru grobnih nalaza³ ukopi se datiraju u vrijeme baroka (17. i 18. stoljeće). Riječ je o svetačkim medaljicama, križevima, zrnima krunice, nakitu. Posebno se po bogatstvu nalaza ističe grob 3. U njemu su nađeni latinski križ s ušicom, s prikazom *vitam praesta*, grčki križ jednakih krakova s prikazom sv. Benedikta, brončani prsten s natpisom AVE MARIA IOSEPH, 13 malinastih zrna od staklene paste koja su činila krunicu, oko prstena od staklene paste u brončanom okovu čiji krug nedostaje, komadić kože na kojem je u Prirodoslovnom laboratoriju HRZ-a izolirano tutkalo ribljeg podrijetla, medaljica s likom sv. Benedikta te medaljica s prikazom Marija Cell na licu i sv. Ivana Nepomuka na naličju. Ovako brojni nalazi u grobu rijetkost su na grobljima 17. i 18. stoljeća.⁴ Riječ je o očito dobrostojećem muškarcu 44-50 godina starom u trenutku smrti. Križevi *vitam praesta* često se nalaze u grobovima 18. stoljeća. To su latinski križevi s prikazima koji idu u red zaštitnih, amuletних prikaza. Svi se datiraju u 18. stoljeće i svi imaju neki natpis ili prikaz (AZINOVIĆ BEBEK 2009: 277). Križ iz groba 3 (PN 11, kat.br.11) na licu ima prikaz raspetog Krista, a na naličju Bogorodice s natpisom iznad glave: VI, u dnu nečitak (2 slova), na anteni VIT PR, što se čita *Virgo Immaculata* – Bezgrešna Djevice, *Vitam presta puram* – čestiti život nam daj. Analogijom sa sličnima datiran je u 18. st. – Novi Banovci, Surduk, Krapina, Srijemska Mitrovica, Fundus HPM u Zagrebu, 18./19. st. (PAVIČIĆ 1994: 75-76), zatim Klostermarienberg, Grab 533, Inv. Nr. 1035, 28.19, 18. st., (FUNDORT KLOSTER 2000: 298-299) te Zarten i Freiburg, 18. st. (FASSBINDER 2003: Taf. 40/2,5).

Križ sv. Benedikta (PN 10, kat.br. 10) je oblikom križ sv. Ulriha,⁵ a prikazuje sv. Benedikta i Zaharijin zaziv te križ sv. Benedikta. Međutim, tipološki ga ne možemo svrstati u križeve sv. Ulriha jer se ničim, osim oblikom, ne referira na sv. Ulriha ili Augsburg⁶ (FASSBINDER 2003: 261). Križevi s prikazom sv. Benedikta nazivaju se i križevi sv. Benedikta, što bi u ovom slučaju bilo točnije (MÜNSTERER 1983: 180; KNEZ 2005: 18). Naime, na križ se počinju pisati razni zaštitni zazivi, kao i figure svetaca zaštitnika određenih predmeta, pojava ili stanja te takav križ dobiva svojstva amuleta. Identifikacijom slova skraćenih blagoslova i zaziva, dolazimo do omiljenih svetaca zaštitnika, npr. Benedikta (*•IHS•V•R•S•N•S•M•V•S•M•Q•L•I•V•B*, u traci oko križa; *CSPB*, oko gređa križa; *CSSMLNDSMD*, u križu),⁷ Zaharije (*+Z+DIA+BIZ+SAB+Z+HGF+BFRS IHS MRA GM*, tri strelice u dnu natpisa – simboliziraju tri zavjeta redovništva – siromaštvo, poslušnost i čistoću (KNEZ 2001: 10). Primjerak vrlo sličan, ali nešto drugačije ukrašen nalazimo i kod M. Grünwald, koja navodi da se takvi primjeri mogu naći od polovine 17. stoljeća (GRÜNWALD 2001: 59). Na groblju crkve sv. Nikole Biskupa u Žumberku (grob 20, PN 40) nađen je križ identičnog lica, dok na naličju ima prikaz sv. Sebastijana, još jednog omiljenog sveca 17. stoljeća, zaštitnika od kuge te je datiran u 17. stoljeće (AZINOVIĆ BEBEK 2009a: 476).

3 Sav materijal je obrađen i konzerviran u Odjelu za restauriranje kopnenih arheoloških nalaza, HRZ.

4 Grob 7 iz crkve sv. Marije Magdalene u Čazmi (AZINOVIĆ BEBEK 2007: 393), grob 20 iz crkve sv. Nikole Biskupa u Žumberku (AZINOVIĆ BEBEK 2009:).

5 Grčki križ, najčešće su mu haste okrenute na van.

6 Hodočasničko mjesto čašćenja sv. Ulriha.

7 *Jesus hominum salvator/ Vade retro satanas nunquam suade mihi vana sunt mala quae libas ipse venena bibas / Crux Sancti Patris Benedicti/ Crux Sacra sit mihi lux Non draco sit mihi dux* (KNEZ 2001: 9).

Brončani prsten s natpisom AVE MARIA IOSEPH rijedak je nalaz na grobljima 17. i 18. stoljeća. Zasad je zabilježen samo jedan na groblju crkve sv. Nikole Biskupa iz groba 20, također vrlo bogatog nalazima (AZINOVIĆ BEBEK 2009a: 479), ali drukčijeg natpisa (S:FRANCISCE:✝: XAVERI: ORA:P:N).

Medaljice sv. Benedikta omiljene su medaljice 17. i 18. stoljeća. Dolaze u raznim oblicima i kombinacijama. Sv. Benedikt obično je prikazan kao bradati, stariji muškarac od kraja 16. do druge trećine 18. stoljeća, a u 18. i 19. stoljeću kao mlađi muškarac bez brade. (FASSBINDER 2003: 231). S. Fassbinder je napravio tipologiju i klasifikaciju medaljica sv. Benedikta za područje jugozapadne Njemačke. Pobrojao je ukupno 21 glavni tip s po nekoliko podtipova ovisno o načinu na koji je prikazan sv. Benedikt, o prikazu na naličju i svecu koji se pojavljuje uz sv. Benedikta na medaljici te obliku medaljice (FASSBINDER 2003: 239-243). Tako Fassbinderov tip 1 predstavlja medaljica s likom sv. Benedikta na licu i Benediktovog križa na naličju. Takve datira u zadnju trećinu 17. stoljeća do prve polovine 18. stoljeća. U Svecicama je takva medaljica (PN 3, kat.br. 3) iz groba 2 podtip 1A (ovalne medaljice)⁸, a medaljica (PN 5, kat. br. 5) iz groba 3 je podtip 1B (donja polovina prikaza sv. Benedikta pokrivena je medaljonom sa Zaharijinim blagoslovom).⁹ Knez datira medaljice sv. Benedikta od 15. do 20. stoljeća bez detaljnije podjele (KNEZ 2001: 28).

Medaljice s Mariazell prikazom vrlo su česte. Obično dolaze u kombinaciji sa sv. Obitelji ili sv. Ivanom Nepomukom uz pojavu i raznih drugih svetaca (AZINOVIĆ BEBEK 2007: 392; 2009a: 475). Treba napomenuti da je gotovo do 18. st. uobičajeno pisati Maria Cell, dakle sa slovom C, a od 18. st. sa Z – Maria Zell. Medaljice iz Marizella uglavnom sve imaju isti prikaz. Na licu je uvijek Bogorodica u zvonolikom plaštu s djetetom obično u desnoj ruci, stoji na oblaku, a krune ju dva anđela. Natpis je uobičajen: S MARIA CELL. Medaljica iz groba 3 (PN 12, kat. br. 12) ima na licu prikaz Marije u zvonolikom plaštu, u desnoj ruci je dijete Isus u zvonolikom plaštu, oboje imaju krune, a Marija i veo do poda, iza njih zrake svetokruga, plaševi su ukrašeni lineranim i vitičastim motivima uz natpis: S. MARIA CELL. Na naličju je sv. Ivan Nepomuk s isusovačkom kapom, sa svetokrugom, u desnoj ruci drži raspelo, u lijevoj ruci palminu granu (simbol mučeništva), a preko haljine ima kratki plašt s resicama. Natpis glasi: S. IO. NEPOM. M (*Sanctus Ioannes Nepomuceni Martyr* – sv. Ivan Nepomuk mučenik).

Grob 2 (žena 50-55 godina stara u trenutku smrti) izdvaja se po nalazu brevara, relativno rijetkog nabožnog predmeta karakterističnog za 18. stoljeće. Okov brevara je od brončanog lima, a površine su napravljene od štavljene teleće kože,¹⁰ koja s unutrašnje strane sadrži tragove cinobera – crvene boje. Riječ je o kvadratnoj kutijici najčešće 5 x 7 cm velikoj, koja u sebi sadrži razne zazive i blagoslove – tekstove iz Biblije i molitvenika na papiru 14,5 x 20 cm velikom. Kad se papir presavi- je 4 puta, tvori pravokutnik veličine 5 x 7 cm (BÖHNE 1966: 209). Ponekad sadržava i sličice sveta- ca, najčešće franjevačkog reda, tekstove egzorcizma i sl. Brevar se nosio na razne načine – u kožnoj ili platnenoj vrećici, nekad ušiven u odjeću ili pak u ovakvim metalnim kutijicama oko vrata, ruke ili ispod ramena. Brevari su uvijek bili čvrsto zatvoreni i osobi koja ih je nosila nije bio poznat sadržaj unutrašnjosti (KIERDORF – TRAUT 1977: 14). Služili su kao amulet protiv raznih opasnosti, za ljubav, protiv nevremena, vještica i demona. Često ih se smatra nekom vrstom »kućne« ili »putne« apoteke, tipične za narodnu medicinu koja rado miješa religioznost, travarstvo i magiju (BEITL 1983: 28). Nekad se u brevarima zna naći i osušenih ljekovitih trava, crvenih trakica (u narodnom

8 FASSBINDER 2003: 239; GRÜN WALD 2001: 33; KNEZ 2001: 37; BELAJ 2006: 274; AZINOVIĆ BEBEK 2007a: 242-247.

9 FASSBINDER 2003: 239; KNEZ 2001: 45; GRÜN WALD 2001: 65; FUNDORT KLOSTER 2000: 304; AZINOVIĆ BEBEK 2009a: 474.

10 Analiza je rađena u Prirodoslovnom laboratoriju HRZ-a.

vjerovanju crvena boja odvraća vještice i demone), komadića drva ili poludragog kamenja (VALENTINITSCH – SCHWARZKOGLER 1987: 80). U tom smjeru treba tražiti razloge bojanja unutrašnjosti kože ovog brevara crvenom bojom – cinoberom. Braunneck ih datira u 30-e godine 18. stoljeća te prema motivima i ukrasima smješta njihovu izradu u određene bavarske franjevačke samostane (BRAUNNECK 1979: 300-301). S time se slaže i Böhne te ih naziva »djetetom 18. stoljeća« (BÖHNE 1966: 208). Rasprostranjeni su u južnoj Njemačkoj, Austriji i Švicarskoj. U Hrvatskoj su identificirani na tri istraženja groblja: Čazma – grob 95, PN 128; Žumberak – crkva sv. Nikole Biskupa, PN 57; Rijeka – Pul Vele crkve, PN 848.

Od ostalih nalaza možemo izdvojiti nalaz keramičkog vrča (PN 16, kat. br. 16) datiranog u 16./17. stoljeće (PRISTER 1998: 61, kat. br. 25; GRUPA AUTORA 2009: 82, kat. br. 25;) i tanjur (PN 19, kat. br. 19) od bijele kamenine. Posrijedi je specifična vrsta keramike,¹¹ izumljena u Engleskoj u 18. stoljeću. Britanci su je nazvali *stoneware* i ubrzo počeli izvoziti i na »kontinent«. Ta relativno jeftina, dopadljiva keramika bjelokosne boje počela se ubrzo proizvoditi i u ostalim dijelovima Europe. Tako početkom 19. st. kamenina stiže i u Hrvatsku. Interesantan je i nalaz dvadesetak ostataka od školjke *VENERUPIS DECUSSATA* (PN 21, kat. br. 21), u narodu nazvana kućica.¹² Jestiva je, raste u Jadranu u zoni plime i oseke. Nađene su na samom dnu iskopa u unutrašnjosti podrumskog objekta, vjerojatno su ostatak nečijeg ručka.

Nalaz srebrnih kopčica s kalotastim ukrasom (PN 17, 20, kat. br. 17, 20) na vrhu dosta je rjeđak na grobljima 17. i 18. stoljeća. Uglavnom se nalaze kopčice za odjeću (tzv. »baba i deda«)¹³ te olovni gumbi (PERKIĆ 2005: 42-43; BELAJ 2006: 292- 293; AZINOVIĆ BEBEK 2007a: 79). Belaj donosi i ukrasne kopčice s biljnim ornamentom koje imaju svoju analogiju u grobu 135 crkve sv. Jerneja u Šentjerneju (ove šentjernejske su rađene od srebra) te su također luksuzna roba (PREDOVNIK – DACAR – LAVRINC 2008: 74). Ovakvih kopčica s kalotastim ukrasom na vrhu ne nalazimo u dostupnoj literaturi.

KATALOG NALAZA

kat. br. 1

PN 1

Mjesto nalaza   Svetice, crkva Rođenja Blažene Djevice Marije, PN 1, SJ 2, uz južni profil S1
 Opis   uzdužno kanelirano zrno krunice od stakla plave boje, 17. st.
 Mjere   10 x 11 mm, 1,2 g, staklo, kanelire 3,5 mm

¹¹ Podaci crpljeni sa stranice: <http://www.samoborski.glasnik.net/kolumne.asp?sif=331&tip=119&tempg=2005> (travanj, 2010.).

¹² Podaci crpljeni sa stranice: <http://www.nemo-hr.com/?skoljke-jadrana/101/kucica/501> (travanj, 2010.).

¹³ PERKIĆ 2005: 47; BELAJ 2006: 293-294; AZINOVIĆ BEBEK 2007a: 80: 2009a.

kar. br. 2

PN 2

Mjesto nalaza

Svetice, crkva Rođenja Blažene Djevice Marije, PN 2, SJ1

Opis

okov ključanice od brončanog lima, 18. st.

Mjere

46 x 17 mm, 3,5 g, brončani lim

kat. br. 3

PN 3

Mjesto nalaza

Svetice, crkva Rođenja Blažene Djevice Marije, grob 2, PN 3, SJ 2

Opis

ovalna medaljica sv. Benedikta s propalom paralelnom ušicom, 17. st.

Mjere

27 x 20 mm, 0,8 g, brončani lim

Lice

sv. Benedikt u haljini, s bradom, u l. ruci štap s križem na vrhu, u d. ruci kalež i zmija, zrakasti svetokrug, natpis: S. BENEDICTI. ORA PRO NOBIS (sv. Bendikte, moli za nas)

Naličje

križ sv. Benedikta, natpis oko štita: IHS:V:R:S:N:S:MVS:?:Q:L:I:V:B:, u križu: CSSML/NDSMD, oko križa: CSPB

kat. br. 4

PN 4

Mjesto nalaza

Svetice, crkva Rođenja Blažene Djevice Marije, grob 3, PN 4, SJ 2

Opis

ovalno stakleno oko prstena u brončanom limu 17./18. st.

Mjere

12 x 10 x 4 mm, 0,6 g, staklo u brončanom limu

kat. br. 5

PN 5

Mjesto nalaza

Svetice, crkva Rođenja Blažene Djevice Marije, grob 3, PN 5, SJ 2

Opis

ovalna medaljica sv. Benedikta s paralelnom ušicom, 17. st.

Mjere

22(25) x 19 mm, 1,1 g, brončani lim

Lice

sv. Benedikt u haljini, sa štapom u l. ruci, u d. neprepoznaljivo – vjerojatno čaša i zmija, zrakasti svetokrug, ispred njegove donje polovice štit sa Zaharijinim zazivom, natpis u štitu: +Z+DIA+BIZ+SAV+Z+H+GI+PIRS, natpis u traci medaljice: SP BENEDIC ORA.P.N

Naličje

križ sv. Benedikta, natpis oko štita: IHS.V.R.S.N.S.M.V.S.M.Q.L.I.V.B., u križu: CSSML/NDSMD, oko križa: CSPB

kat. br. 6

PN 6

Mjesto nalaza

Svetice, crkva Rođenja Blažene Djevice Marije, grob 3, PN 6, SJ 2

Opis

komadić kože na kojem je u Prirodoslovnom laboratoriju HRZ-a izolirano tutkalo ribljeg podrijetla

kat. br. 7

PN 7

Mjesto nalaza

Svecice, crkva Rođenja Blažene Djevice Marije, grob 3, PN 7, SJ 2

Opis

13 malinastih zrna krunice od stakla, 17. st.

Mjere

9 x 10 mm, 0,9 g (uk. težina=11,6 g), staklo

kat. br. 8

PN 8

Mjesto nalaza

Svecice, crkva Rođenja Blažene Djevice Marije, grob 5, PN 8, SJ 2

Opis

dva vodoravno profilirana zrna od stakla (bijelo i zeleno) i jedna karičica od brončane žice 17. st.

Mjere

Bijelo stakleno zrno: 9 x 10 mm, 1,1 g, zeleno stakleno zrno: 8 x 10 mm, 0,9 g, brončana žica: 14 x 9 mm, 0,1 g

kat. br. 9

PN 9

uvećana fotografija cinobera na unutrašnjosti kože

Mjesto nalaza

Svecice, crkva Rođenja Blažene Djevice Marije, grob 2, PN 9, SJ 2

Opis

breviar od brončanog lima i kože, 18. st.

Mjere

27,5 x 27,5 mm, 1,4 g, brončani lim, 22 x 22 mm, 0,7 g, teleća koža

kat. br. 10

PN 10

- Mjesto nalaza Svetice, crkva Rođenja Blažene Djevice Marije, grob 3, PN 10, SJ 2
- Opis grčki križ sv. Bendikta, s rupicom i karičicom, 17. st.
- Mjere 25 x 23 mm, 1,9 g, brončani lim
- Lice u kartuši od bisernog niza sv. Benedikt u haljini, u d. ruci štap s križem, natpis: +.Z.+DIA+BI?.+SAB+?.?.GF+BIDS S: S???.STIA (to je Zaharijin zaziv, ali nije u potpunosti očuvan)
- Naličje križ sv. Benedikta, u sredini latinski križ s natpisom: CSSML/NDSMD, oko latinskog križa: CSPB, u grčkom križu natpis: .IHS.V.H.S.N.M.V.S.Q.D.I.V.B

kat. br. 11

PN 11

- Mjesto nalaza Svetice, crkva Rođenja Blažene Djevice Marije, grob 3, PN 11, SJ 2
- Opis latinski VITAM PRAESTA križ s okomitom ušicom, 18. st.
- Mjere 24(32) x 15 mm, 1,6 g, lijevana bronca
- Lice raspeti Krist, u vrhu patibuluma INRI, u dnu lubanja, zrakasti svetokrug oko glave, rub istaknut profilacijom
- Naličje Marija sa sklopljenim rukama na prsima, svetokrug od 7 zvijezda, stoji na polumjesecu, natpis iznad glave: VI, u dnu nečitak (2 slova), na anteni VIT PR, rub istaknut profilacijom

kat. br. 12

PN 12

Mjesto nalaza

Svetice, crkva Rođenja Blažene Djevice Marije, grob 3, PN 12, SJ 2

Opis

brončana medaljica s okomitom ušicom, s prikazom MarijaCell i sv. Ivana Nepomuka, 17./18. st.

Mjere

19(28) x 17 mm, 3,4 g, lijevana bronca, lijepi reljef, finiji rad

Lice

Marija u zvonolikom plaštu, u d. ruci je dijete Isus u zvonolikom plaštu, oboje imaju krune, a Marija i veo do poda, iza njih zrake svetokruga, plaštevci su ukrašeni lineranim i vitičastim motivima, natpis: S. MARIA CELL

Naličje

sv. Ivan Nepomuk s isusovačkom kapom, svetokrug, u d. ruci raspelo, u l. ruci palmina grana (simbol mučeništva), preko haljine kratki plašt s resicama, natpis: S. IO. NEPOM. M.

kat. br. 13

PN 13

Mjesto nalaza

Svetice, crkva Rođenja Blažene Djevice Marije, grob 3, PN 13, SJ 2

Opis

brončani prsten s natpisom: AVE:+:MARIA:+:IOSEPH, 17./18. st.

Mjere

Ø 21mm, 3 x 1 mm, 0,8 g, brončani lim

kat. br. 14

PN 14

Mjesto nalaza

Svetice, crkva Rođenja Blažene Djevice Marije, slučajni nalaz, oko groba 9, PN 14

Opis

brončana karičica, 17./18. st.

Mjere

14 x 11 mm, 0,2 g, brončana žica

kat. br. 15

PN 15

Mjesto nalaza

Svetice, crkva Rođenja Blažene Djevice Marije, oko groba 3, PN 15, SJ 2

Opis

ovalna bronačan medaljica, sekundarno bušena, 17./18. st.; prikaz je izgubljen, na jednoj strani se naziru glava i zrakasti svetokrug

Mjere

40 x 32 mm, 3,2 g, lijevana bronca

kat. br. 16

PN 16

Mjesto nalaza

Svetice, crkva Rođenja Blažene Djevice Marije, unutar podrumске prostorije, PN 16, SJ 9

Opis

keramički vrč trolisnog otvora, ukras od paralelnih linija crvene boje, 17. st.

Mjere

138 x 86 mm

kat. br. 17

PN 17

Mjesto nalaza

Svetice, crkva Rođenja Blažene Djevice Marije, slučajni nalaz, II ugao unutar podrumске prostorije, PN 17, SJ 10

Opis	srebrni gumb, srebrna alkica i karičica, malo zeleno stakleno zrno i komadić pletenice od špage – vezica
Mjere	gumb: Ø11 mm, 0,8 g, srebro alkica i karičica: Ø8 mm, Ø4 mm, 0,2 g, srebro zrno: 3x5 mm, 0,1 g, zeleno staklo pletenica – vezica: 7x2,5 mm, špaga

kat. br. 18
PN 18

Mjesto nalaza	Svetice, crkva Rođenja Blažene Djevice Marije, slučajni nalaz, unutar podrumске prostorije, PN 18, SJ 9
Opis	2 fragmenta brončanog lima, možda okov brevara
Mjere	22 x 5 mm, 0,2 g i 22 x 4 mm, 0,1 g, bronačni lim

kat. br. 19
PN 19

Mjesto nalaza	Svetice, crkva Rođenja Blažene Djevice Marije, unutar podrumске prostorije, PN 19, SJ 9
Opis	bijeli tanjur od kamenine, 19. st.

kat. br. 20

PN 20

Mjesto nalaza

Svetice, crkva Rođenja Blažene Djevice Marije, slučajni nalaz, uz južni zid ulaza u svetište crkve, PN 20

Opis

srebrna kopčica s kalotastim ukrasom

Mjere

Ø12 mm, 1,1 g, srebro

kat. br. 21

PN 21

Mjesto nalaza

Svetice, crkva Rođenja Blažene Djevice Marije, PN 21, SJ 9

Opis

školjke VENERUPIS DECUSSATA, kućice

POPIS KRATICA

AMZ – Arheološki muzej Zagreb

BDM – Blažena Djevica Marija

HRZ – Hrvatski restauratorski zavod

NMS – Narodni muzej Slovenije, Ljubljana

POPIS LITERATURE

ADAMČEK, J. 1989, Pavlini i njihovi feudalni posjedi. (Zusammenfassung:) Die Pauliner und ihre Lehnsgüter, (Summary:) The Paulines and Their Feudal Estates. *Kultura pavlina u Hrvatskoj 1244 – 1786*. Katalog izložbe. Zagreb, 1989: 41-65.

AZINOVIĆ BEBEK, A. 2007a, *Župna crkva sv. Marije Magdalene u Čazmi*, (Zusammenfassung:) Pfar-kirche der Hl. Maria Magdalena in Čazma magistarski rad, Filozofski fakultet u Zagrebu, 2007

AZINović BEBEK, A.

- 2007. Hodočasnici iz Čazme u 17. i 18. stoljeću, (Summary:) Pilgrims from Čazma in the 17th and 18th centuries VAMZ, 3s., XL, Zagreb, 2007: 391-405
- 2009. Križevi u novovjekovnim grobovima župne crkve sv. Marije Magdalene u Čazmi. Kreuze in den neuzeitlichen Gräbern der Pfarrkirche der hl. Maria Magdalena in Čazma. *Prilozi*. 26/2009: 271-290.
- 2009a. Novovjekovni nalazi u grobovima 17. i 18. stoljeća oko crkve sv. Nikole biskupa u Žumberku. Summary: 17 and 18 century finds atond the church of St Nicholas Bishop in Žumberak. VAMZ, 3.s., 42/2009: 463-488.

BEITL, K.1983 – *Volksglaube*. München, 1983.

BELAJ, J. 2006 – Interpretiranje novovjekovnih nalaza iz grobova crkve sv. Martina na Prozorju. Interpretation of the Modern Age finds from the graves of the church of St. Martin at Prozorje. *Prilozi*, 23/2006: 257-294

BÖHNE, C. 1966, Die süddetutschen Breverln. *Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde*, (München), 1966: 208-213

BRAUNNECK, M. 1979 – *Religiöse Volkskunst*. Köln, 1979: DuMont Buchverlag.

CVITANOVIĆ, Đ. 1989, Arhitektura pavlinskog reda u baroknom razdoblju. (Zusammenfassung:) Architektur der Pauliner in der Barockzeit. (Summary:) Baroque Architecture of the Pauline Order. *Kultura pavlina u Hrvatskoj 1244 – 1786*. Katalog izložbe. Zagreb, 1989: 111-125.

FASSBINDER, S. 2003. – Wallfahrt, Andacht und Magie, Religiöse Anhänger und Medaillen, Beiträge zur neuzeitliche Frömmigkeitsgeschichte Südwestdeutschlands aus archäologischen Sicht. *ZfA-Mitt, Beiheft*, 18/2003.

FUNDORT KLOSTER 2000 – Archäologie im Klösterreich. Katalog zur Ausstellung im Stift Altenburg vom 1. Mai bis 1. November 2000. *Bundesdenkmalamt, Reihe A, Heft 8. Abteilung für Bodendenkmale*. Wien, 2000.

GRUPA AUTORA 2009 – *Veliki Tabor u svjetlu otkrića*. (Summary:) Veliki Tabor in Light of Discovery. Ur. HORJAN, G. Katalog izložbe. Zagreb, 2009.

GRÜNEWALD, M. 2001 – Pilgerzeichen, Rosenkränze, Wallfahrtsmedaillen. *Der Wormsgau, Beiheft* (Worms), 36/2001.

KIERDORF-TRAUT, G. 1977 – *Volkskunst in Tirol*. Bozen, 1977.

KNEZ, D. 2001 – *Svetinjice: iz zbirke Narodnega muzeja Slovenije*. (Summary:) Pilgrimage Badges from the Collections of the National Museum of Slovenia. Ljubljana, 2001: NMS.

KNEZ, D. 2005 – Križi iz zbirke Narodnega muzeja Sovenije. (Summary:) Crosses in the Collection of the National Museum of Slovenia *Argo*, 48/2005, 1: 16-30.

KRUHEK, M. 1989 – Povijesno topografski pregled pavlinskih samostana u Hrvatskoj. (Zusammenfassung:) Mittelalterliche Architektur der Paulinerklöster in Kroatien, (Summary:) Medieval Architecture of Pauline Monasteries in Croatia. *Kultura pavlina u Hrvatskoj 1244 – 1786*. Katalog izložbe. Zagreb, 1989: 67-109.

MÜNSTERER, H. O. 1963 – *Amulettkreuze und Kreuzamulette*. Regensburg, 1963.

PAVIČIĆ, S. 1994 – *Križevi iz fundusa Hrvatskoga povijesnog muzeja*. (Zusammenfassung:) Kreuze aus der Sakralsammlung des Kroatischen historischen Museums. Katalog izložbe. Zagreb, 1994.

- PERKIĆ, D. 2005 – *Elaborat sa zaštitnih arheoloških istraživanja 1999.–2002.* Konzervatorski odjel. Karlovac, 2005.
- PREDOVNIK, K. – M. DACAR – M. LAVRINC 2008 – Cerkev sv. Jerneja v Šentjerneju. Arheološka izkopavanja v letih 1985 in 1986. Summary: St. Bartholomew Church in Šentjernej: Archaeological Excavations in 1985 and 1986. *Archeologica Historica Slovenica* (Ljubljana), 6/2008.
- PRISTER, L. 1989 – *Susedgrad ili nedovršena priča o jednom gradu.* (Summary:) Susedgrad. Katalog izložbe. Zagreb, 1998.
- SEKULIĆ, A. 1989, Pregled povijesti pavlina. (Zusammenfassung:) Geschichtsübersicht der Pauliner in Kroatien. (Summary:) An Outline of Pauline History. *Kultura paulina u Hrvatskoj 1244 – 1786.* Katalog izložbe. Zagreb, 1989: 31-39.
- VALENTINITSCH, H. – I. SCHWARZKOGLER 1987. *Hexen und Zauberer. Die große Verfolgung – ein europäisches Phänomen in der Steiermark.* Katalog zur Steirischen Landesausstellung auf der Riegesburg. Graz – Wien, 1987.
- <http://www.samoborski.glasnik.net/kolumne.asp?sif=331&tip=119&tempg=2005> (travanj, 2010.)
- <http://www.nemo-hr.com/?skoljke-jadrana/101/kucica/501> (travanj, 2010.)

POPIS ILUSTRACIJA

- Slika 1 – Geodetska snimka crkve i samostana te položaj istražene sonde.
Figure 1 – Geodetic survey of the church and monastery and the location of the trench.
- Slika 2 – Istraživani prostor po otvaranju vanjske strane temelja zidova (foto: Ana Azinović Bebek, 2009.).
Figure 2 – The excavated area after the excavations of the exterior side of wall foundations.
- Slika 3 -Istraživani prostor unutarnje strane temelja zidova (foto: Ana Azinović Bebek, 2009.).
Figure 3 – The excavated area of the interior side of wall foundations.
- Slika 4 – Kameni poklopac kripte s profiliranim križem (nacrt: Ivana Hirschler, 2009.).
Figure 4 – Stone crypt lid with a moulded cross.
- Slika 5 – Donji sloj grobova (nacrt: Ivana Hirschler, 2009.).
Figure 5 – Lower layer of graves.
- Slika 6 – Gornji sloj grobova (nacrt: Ivana Hirschler, 2009.).
Figure 6 – Upper layer of graves.

SUMMARY

MODERN PERIOD FINDS FROM THE GRAVES AT THE CHURCH OF THE BLESSED VIRGIN MARY'S BIRTH IN SVETICE

This year's archaeological excavations have revealed a number of new questions and problems that can only be answered with future systematic excavation. The walls of a basement area continuing in the interior of the church below the sanctuary were excavated in this year's campaign. It is only clear that there were three construction phases in the development of the room, and that it was at a certain period restructured with the addition of a wall, which was later strengthened because of some fissures and the danger of collapse. It is impossible to determine the period of these additions

without reference to the interior of the sanctuary. Considering the small scale of the excavations and the inability to analyse the whole picture it is impossible to give a final word on the excavated walls. Besides the walls, nine 17th and 18th c. graves were also excavated on the southern side of the church of the Blessed Virgin Mary's birth. The deceased were buried in wooden caskets and grave holes. According to the inventory of grave finds the burials date from the Baroque period. These are saints' medals, crosses and rosary beads. Grave 3 is exceptional with regard to the grave finds: a Latin cross with an eye, with a representation of *vitam praesta*, a Greek cross of arms of equal length with a representation of St Benedict, a bronze ring with an inscription AVE MARIA IOSEPH, 13 raspberry-shaped glass paste beads comprising a rosary, a glass paste ring eye in a bronze setting with a missing circle, a piece of leather on which a glue of piscine origin was detected by the Natural History laboratory of the Croatian Conservation Institute, a medal with a representation of St Benedict and a medal with a representation of Maria Zell on the obverse and St John Nepomucene on the reverse.

Rukopis primljen: 8. IV. 2010.
Rukopis prihvaćen: 20. IV. 2010.

ŽELJKA BEDIĆ

MARIO NOVAK

*Odsjek za arheologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti
HR – 10 000 ZAGREB
Ante Kovačića 5,
zbedic@hazu.hr
mnovak@hazu.hr*

STENJEVEC – PRIKAZ KVALITETE I UVJETA ŽIVOTA BJELOBRDSKE POPULACIJE NA TEMELJU BIOARHEOLOŠKE ANALIZE

**UDK 904:572.7 (497.5 Stenjevec)"653"
Izvorni znanstveni rad**

U radu su prikazani rezultati bioarheološke analize srednjovjekovnog koštanog uzorka iz Stenjevec (11.–13. st.) s naglaskom na koštane i dentalne pokazatelje subadultnog stresa (cribra orbitalia i hipoplazija zubne cakline) i pokazatelje nespecifičnih zaraznih bolesti (periostitis). Bjelobrdsku populaciju iz Stenjevec karakterizira visoka smrtnost djece, visoka učestalost aktivnog oblika cribrae orbitaliae te izrazito visoka učestalost hipoplazije zubne cakline i periostitisa. Ekološki sustav (blizina Save i brojne močvare) u kojem je stenjevečka populacija obitavala kao i neadekvatna ishrana rezultirali su brojnim epizodama fiziološkog stresa što je moglo dovesti do pojave anemije izazvane nedostatkom željeza koja je glavni uzročnik cribrae orbitaliae. Neadekvatni sanitarni uvjeti i niska razina higijene u srednjovjekovnom ruralnom naselju kao što je Stenjevec mogli su prouzročiti pojavu različitih zaraznih bolesti što se očituje u visokoj učestalosti periostitisa. Visoka učestalost hipoplazije zubne cakline karakteristična je za sjedilačke populacije koje su svoju prehranu temeljile pretežno na žitaricama, a Stenjevec je tijekom srednjeg vijeka bio tipična zemljoradnička zajednica. Rezultati proizašli iz ovog istraživanja sugeriraju da je kvaliteta života u Stenjevcu tijekom srednjeg vijeka bila vrlo niska što je najvjerojatnije posljedica sinergističkog djelovanja anemije izazvane nedostatkom željeza, zaraznih bolesti, neodgovarajuće prehrane i parazitskih infekcija.

*Ključne riječi: Stenjevec, srednji vijek, bioarheološka analiza, subadultni stres, zarazne bolesti
Key words: Stenjevec, mediaeval period, bioarchaeological analysis, subadult stress, infectious diseases*

UVOD

Proučavanje skeletnih patologija, uključujući i pokazatelje subadultnog stresa kao što su *cribra orbitalia* i hipoplazija zubne cakline, pokazalo se kao vrlo uspješna metoda određivanja životnih uvjeta arheoloških populacija (HUSS-ASHMORE – GOODMAN – ARMELAGOS 1982; LARSEN 1987). Analiza tih patoloških promjena pruža informacije o mogućim uzročnicima stresa

tijekom rasta i razvoja kada je stres najizraženiji te o posljedicama koje subadultni stres ostavlja na zdravlje djece. U početku tih istraživanja analize su se poglavito koncentrirale na pojedinačne pokazatelje stresa kao što su *cribra orbitalia*, Harrisove linije i hipoplazija zubne cakline. S vremenom se taj pristup promijenio u korist analiza kombinacije dva ili više pokazatelja subadultnog stresa (BUIKSTRA – COOK 1980; COHEN – ARMELAGOS 1984), što je značajno pridonijelo boljem razumijevanju ljudske biološke prilagodbe (REPETTO – CANCI – BORGOGNINI TARLI 1988).

Iako je do danas objavljeno nekoliko radova koji su se bavili paleodemografskim i paleopatoškim karakteristikama bjelobrdske populacije iz Stenjeveca (ŠLAUS 2002A; BEDIĆ – ŠLAUS 2010) ta istraživanja provedena su na relativno malom koštanom uzorku iz kojeg se nisu sa sigurnošću mogli iščitati detalji o uvjetima i kvaliteti života srednjovjekovnih stanovnika Stenjeveca. No, tijekom 2009. godine u depoima Odsjeka za arheologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu pronađen je određeni broj do tada neanaliziranih kostura iz Stenjeveca, a iste godine na antropološku analizu dopremljena je veća količina koštanog materijala koja je bila pohranjena u Arheološkom muzeju u Zagrebu. Time je na jednom mjestu objedinjena kompletna zbirka ljudskog koštanog materijala iz Stenjeveca te su stvoreni uvjeti da se detaljnom antropološkom analizom na velikom i reprezentativnom uzorku dobije uvid u način života te zajednice te da se pokuša rekonstruirati zdravstvena slika, kvaliteta ishrane i razina higijene u Stenjevcu tijekom srednjeg vijeka. Kako je već ranije navedeno, proučavanje pokazatelja subadultnog stresa na koštanom materijalu pokazalo se kao vrlo uspješna metoda određivanja životnih uvjeta arheoloških populacija, te je stoga odlučeno da se provede detaljna analiza učestalosti, distribucije i intenziteta pokazatelja subadultnog stresa (*cribrae orbitaliae* i hipoplazije zubne cakline) i nespecifičnih zaraznih bolesti (periostitisa) kao i njihove eventualne međusobne korelacije u bjelobrdskoj populaciji iz Stenjeveca.

Svrha ovog rada analiza je učestalosti *cribrae orbitaliae* i hipoplazije zubne cakline po spolu i dobnim skupinama, kao i njihova eventualna međusobna povezanost, te njihova eventualna povezanost s nespecifičnim zaraznim bolestima (periostitisom) u srednjovjekovnom koštanom uzorku iz Stenjeveca. Budući da su se istraživanja pokazatelja subadultnog stresa u Hrvatskoj intenzivirala tek u posljednjih desetak godina ovaj rad će pomoći u pojašnjavanju slike o načinu i kvaliteti života stanovništva Stenjeveca, ali i kontinentalne Hrvatske tijekom srednjeg vijeka. Također, jedan od ciljeva ovog rada jest dobivene rezultate (učestalosti *cribrae orbitaliae* i hipoplazije zubne cakline) iz Stenjeveca usporediti s učestalostima istih pokazatelja u drugim srednjovjekovnim skeletnim uzorcima u Hrvatskoj i srednjoj Europi.

MATERIJAL I METODE

Ljudski koštani materijal analiziran u ovom radu potječe sa srednjovjekovnog nalazišta Stenjevec koje se smjestilo 6,5 km zapadno od središta Zagreba. Sustavna istraživanja srednjovjekovnog groblja u župnom voćnjaku crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije u Stenjevcu započela su 1983. godine (1981. i 1982. provedena su sondažna istraživanja) te su s prekidima trajala sve do 1997. godine (SIMONI 2004: 13). Iskopavanja je vodila Katica Simoni iz Srednjovjekovnog odjela Arheološkog muzeja u Zagrebu, a istražena su ukupno 193 groba. Grobne jame u koje su polagani pokojnici nisu imale grobne konstrukcije, a orijentacija pokojnika je I–Z s glavom na zapadu. Pokojnici su često ograđivani nepravilnim i neobrađenim kamenjem koje se polagalo uz glavu, zdjelične kosti i uz noge, a ponekad u potpunosti oko pokojnika. U grobovima nije bilo pravih priloga jer je riječ o pokrštenoj populaciji, a uglavnom se pojavljuje nakit za glavu koji je sastavni dio ženske nošnje – sljepoočničarke od najjednostavnijih do iznimno raskošnih oblika i u manjem broju prstenje. Sav nakit pripada inventaru bjelobrdske kulture i datira ovo groblje u 11. i 12., a moguće i 13. st. (SIMONI 2004: 58).

Analizirani uzorak iz Stenjeveca sastoji se od 194 osobe (75 djece, 53 žene i 66 muškaraca; Tablica 1). Prosječni životni vijek muškaraca iznosio je 36,5 godina, dok su žene u prosjeku živjele 37,1 godinu.

Tablica 1 – Raspored spola i starosti u uzorku iz Stenjeveca.
Table 1 – Sex and age distribution of the Stenjevec sample.

Starost	Djeca	Žene	Muškarci
0–0,9	17		
1–4,9	26		
5–9,9	20		
10–14,9	12		
15–20		1	8
21–25		6	6
26–30		8	5
31–35		13	13
36–40		6	7
41–45		9	14
46–50		3	7
51–55		5	3
56–60		1	1
60+		1	2
Ukupno	75	53	66
Prosječna starost		37,1	36,5

Antropološka analiza provedena je u laboratoriju Odsjeka za arheologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu. Tijekom analize spol je određen na temelju morfologije zdjelice i lubanje (KROGMAN – IŠCAN 1986; BASS 1995) te pomoću diskriminantnih funkcija za određivanje spola odraslih osoba na temelju dimenzija bedrene (ŠLAUS 1997) i goljениčne kosti (ŠLAUS – TOMIČIĆ 2005). Spol djece nije određivan.

Doživljena starost određena je na temelju stupnja spojenosti kranijalnih i maksilarnih šavova (MEINDL – LOVEJOY 1985; MANN – JANTZ 1988), promjena na pubičnoj simfizi (GILBERT – MCKERN 1973; BROOKS – SUCHEY 1990), promjena na aurikularnoj plohi crijevne kosti (LOVEJOY – MEINDL – PRYZBECK – MENSFORTH 1985) te na temelju pojave degenerativnih promjena na zglobovima dugih kostiju i kralježaka (PFEIFFER 1991). Starost dječjih kostura procijenjena je na temelju formiranja i nicanja mliječnih i stalnih zuba, stupnja osifikacije kostiju te dužine dijafiza dugih kostiju (BASS 1995; SCHEUER – BLACK 2000). Starost odraslih osoba dana je u rasponu od pet godina (npr. 21 – 25), dok je starost djece dana u rasponu od jedne godine.

Cribra orbitalia (CO) nastaje zbog hipertrofije diploe (središnjega, poroznog dijela kosti lubanje), što dovodi do stanjivanja i uništenja korteksa te stvaranja porozne i šupljikave kosti na mjestu korteksa. Makroskopski se očituje u pojavi malih rupičastih lezija na svodovima orbita. CO se javlja kod djece i odraslih osoba, a može biti u aktivnom ili zaraslom stanju.

ANGEL (1966) i SOREN – FENTON – BIRKEY (1995) sugeriraju da se CO javlja kao rezultat nasljednih hemolitičkih anemija kao što su talasemija i anemija srpastih stanica, koje su

uglavnom prisutne u populacijama u kojima je malarija bila endemična. S druge strane, WALKER – BATHURST – RICHMAN – GJERDRUM – ANDRUSHKO (2009) sugeriraju da je *CO* posljedica megaloblastične anemije kod male djece koja nastaje kao rezultat sinergističkih efekata trošenja rezervi vitamina B12 iz majčinog organizma i loših sanitarnih uvjeta života koji pogoduju dodatnom gubitku hranjivih tvari zbog gastrointestinalnih infekcija tijekom dojenja. Ipak, prema mišljenju većine autora *CO* se veže uz anemiju izazvanu nedostatkom željeza (npr. HENGEN 1971; STUART-MACADAM 1985, 1991). HENGEN (1971) je zaključio da je anemija izazvana nedostatkom željeza primarno rezultat parazitizma, a STUART-MACADAM (1992) je pretpostavila da je takva anemija zapravo prilagođavanje organizma na bolest te njegov pokušaj da iscrpi i izgladni patogene kao što su bakterije i virusi, kojima je željezo neophodno kako bi se mogli reproducirati u tijelu domaćina. Uz navedene, čimbenici koji se vezuju uz pojavu anemije izazvane nedostatkom željeza su: loša i neodgovarajuća prehrana, gastrointestinalne i parazitske infekcije (REINHARD 1992), trovanje olovom (STUART-MACADAM 1991), promjene u prehranbenim navikama (ROBERTS – MANCHESTER 1995), kao i prehrana bogata fitatima koji sprječavaju apsorpciju željeza (CARLSON – ARMELAGOS – VAN GERVEN 1974). Podaci prikupljeni u arheološkim skeletnim uzorcima diljem svijeta pokazuju da se aktivna *CO* najčešće pojavljuje kod djece, dok se kod odraslih osoba ova patologija gotovo uvijek nalazi u zraslom stanju (npr. WALKER 1986; MITTLER – VAN GERVEN 1994) što sugerira da je *CO* posljedica anemije preboljene tijekom djetinjstva (STUART-MACADAM 1985: 395).

Prisutnost *CO* procijenjena je kod svih osoba koje su imale potpuno ušćevanu barem jednu orbitu. Sve raspoložive lubanje analizirane su makroskopski, pod jakim svjetlom kako bi se utvrdila prisutnost ili odsutnost *CO*, nakon čega su isključeni slučajevi kod kojih su lezije na orbitama nastale postmortalno. Tijekom analize detaljnije je bilježena jačina poremećaja (blago, umjereno ili jako), kao i stanje u trenutku smrti (aktivno ili zraslo). Poduzorak odraslih osoba iz Stenjeveca podijeljen je u dvije skupine: »mlađi« odrasli (osobe između 15 i 35 godina) i »stariji« odrasli (osobe starije od 35 godina).

Hipoplazija zubne cakline (HZC) očituje se kao niz vodoravnih linija na bukalnoj strani zuba koje nastaju zbog smanjenja debljine cakline (GOODMAN – ROSE 1990). Na skeletnom arheološkome materijalu najčešće nije moguće odrediti točan uzrok nastanka HZC pa se ona smatra pokazateljem nespecifičnoga fiziološkog stresa (PINDBORG 1970; GOODMAN – ROSE 1990). Hipoplastične defekte mogu uzrokovati genetski čimbenici, lokalizirane traume i sustavni fiziološki stres (GOODMAN – ROSE 1991), ali brojna su istraživanja (npr. GOODMAN – MARTINEZ – CHAVEZ 1991; HILLSON 1996) pokazala kako su genetski čimbenici i lokalizirane traume relativno rijetko odgovorni za razvoj hipoplazija u arheološkim populacijama. Velika većina hipoplastičnih defekata u suvremenim i arheološkim populacijama povezana je sa sustavnim fiziološkim stresom u koji spadaju izgladnjivanje, zarazne bolesti i metabolički poremećaji. Prisutnost hipoplastičnih defekata stoga je pouzdan pokazatelj nespecifičnoga fiziološkog stresa i lošega zdravstvenog stanja kod djece.

HZC se najčešće pojavljuje na prednjim zubima (sjekutićima i očnjacima), uglavnom na srednjoj trećini krune zuba, pa su zbog toga u analiziranom uzorku podaci o učestalosti te patologije prikupljeni za središnje sjekutiće gornje čeljusti te za očnjake gornje i donje čeljusti. Ti zubi su izabrani iz sljedećih razloga: 1) središnji sjekutići i očnjaci podložniji su hipoplastičnim defektima od drugih zuba (GOODMAN – ROSE 1990); 2) očnjaci se razvijaju relativno dugo (od četvrtog mjeseca do šeste godine života) (LYSELL – MAGNUSSON – THILANDER 1962); 3) sjekutići i očnjaci imaju najmanju količinu mineraliziranih zubnih naslaga koje u arheološkom materijalu ponekad pokriju krunu zuba i onemogućuje određivanje prisutnosti HZC. Podaci su prikupljeni na taj način da je kod svake osobe analiziran samo jedan zub – u ovom slučaju zub na lijevoj strani, a uko-

liko on nije bio ušćuvan, pregledan je desni zub. Podaci su prikupljeni samo za odrasle osobe, a u obzir su uzimani samo makroskopski vidljivi defekti.

Kako bi se dobio što bolji uvid u kvalitetu života bjelobrdске populacije iz Stenjevcа, analizirana je eventualna međusobna korelacija između pokazatelja subadultnog stresa (*cribrae orbitalia* i hipoplazije zubne cakline), kao i njihova moguća povezanost s pokazateljima nespecifičnih zaraznih bolesti (periostitisom).

Zarazne bolesti su najčešći uzrok pojave nespecifičnog periostitisa (ORTNER 2003). Periostitis je patološka promjena koja zahvaća vanjsku (periostalnu) površinu kosti, a periostalne reakcije uzrokovane stafilokokima i streptokokima nastaju kao posljedica uzdignuća vanjskog fibroznog omotača periosta, do čega dolazi uslijed kompresije i širenja krvnih žila (JAFFE 1972). Za potrebe ovog rada periostitis je dijagnosticiran samo kod kostura koji su imali barem 50% svih dugih kostiju te kosti glave (čeoane, tjemene i zatiljne kosti). U analizu su uključeni samo slučajevi periostitisa koji su nastali kao posljedica zaraznih bolesti, dok su slučajevi periostitisa nastali kao posljedica trauma isključeni iz analize.

Razlike u prosječnim doživljenim starostima između pojedinaca s ili bez CO i HZC testirane su pomoću neparametrijskog Kruskal-Wallis testa. Razlike u učestalosti CO, HZC i periostitisa između djece i odraslih te muškaraca i žena testirane su pomoću χ^2 testa, a u slučajevima kada je to bilo potrebno korištena je Yatesova korekcija. Eventualna korelacija CO, HZC i periostitisa analizirana je pomoću Spearmanovog testa. Prilikom svih statističkih izračuna i testova korišten je statistički računalni program SPSS 14.0 for Windows.

REZULTATI

CO je u Stenjevcu prisutna na 34 od 108 lubanja (31,5%) s barem jednom ušćuванom orbitom (Tablica 2). Učestalost te patologije kod odraslih osoba iznosi 23,5% (16/68), s neznatno višim vrijednostima kod muškaraca u odnosu na žene (24,3% naprama 22,6%). Međuzavisnost između učestalosti CO i doživljene starosti uočena je kod oba spola (učestalost te patologije kod muškaraca i žena iz Stenjevcа smanjuje se u starijoj dobnoj skupini): kod mlađih žena ta učestalost iznosi 40,0%, a kod starijih svega 6,2%; kod mlađih muškaraca učestalost CO iznosi 30,8%, dok kod starijih muškaraca iznosi 20,8%. Odrasle osobe kod kojih nije uočena CO živjele su u prosjeku 5,6 godina dulje od osoba zahvaćenih tom patološkom promjenom (40,2 naprama 34,6 godina), i ta razlika je granično neznačajna ($\chi^2=3,235$; $P=0,072$).

Učestalost CO kod djece iz Stenjevcа je 45,0% (18/40), što je značajno više u odnosu na odrasle osobe ($\chi^2=4,433$; $P=0,035$). U najmlađoj dobnoj skupini (0 do 0,9 godina) nije uočen niti jedan slučaj CO, a najviša učestalost kod djece prisutna je u dobnoj skupini između 10 i 14,9 godina (66,7%). Učestalost aktivnog oblika CO iznosi vrlo visokih 55,5% (10/18) i prisutan je u svim dobnim skupinama osim najmlađe.

Analiza intenziteta CO pokazuje da se ta patološka promjena kod djece najčešće pojavljuje u blagom obliku (72,2%), a u umjerenom obliku u 27,8% slučajeva. Kod odraslih blagi oblik CO uočen je u 93,5% slučajeva, a umjereni u svega 6,5%. Jaki oblik CO nije zabilježen niti kod djece niti kod odraslih osoba iz Stenjevcа.

Učestalost HZC u bjelobrdskoj populaciji iz Stenjevcа prikazana je u Tablici 3. Ukupna učestalost HZC (svi analizirani zubi) kod odraslih iznosi 62,8% bez statistički značajne razlike između muškaraca i žena (67,3% naprama 57,0%; $\chi^2=1,618$, $P=0,203$). Na svim analiziranim zubima učestalost HZC nešto je viša kod muškaraca, ali niti na jednom zubu ta razlika nije statistički

Tablica 2 – Učestalost i distribucija *cribrae orbitaliae* u uzorku iz Stenjeveca.
Table 2 – Frequency and distribution of *cribra orbitalia* in the Stenjevec sample.

Dob/spol	<i>Cribra orbitalia</i>			Aktivne lezije	
	O	A1	%	O	A1
0 – 0,9	4	0	0,0	0	0,0
1 – 4,9	15	5	33,3	3	60,0
5 – 9,9	12	7	58,3	5	71,4
10 – 14,9	9	6	66,7	2	33,3
Djeca	40	18	45,0	10	55,5
Žene 15 – 35	15	6	40,0	0	0,0
Žene 35>	16	1	6,2	0	0,0
Žene ukupno	31	7	22,6	0	0,0
Muškarci 15 – 35	13	4	30,8	0	0,0
Muškarci 35>	24	5	20,8	0	0,0
Muškarci ukupno	37	9	24,3	0	0,0
Odrasli	68	16	23,5	0	0,0

O = broj analiziranih čeonih kostiju; A1 = broj čeonih kostiju gdje bar jedna orbita pokazuje znakove pojave CO; A2 = broj čeonih kostiju gdje je CO aktivna u trenutku smrti

Tablica 3. Učestalost i distribucija hipoplazije zubne cakline u uzorku iz Stenjeveca.
Table 3 – Frequency and distribution of dental enamel hypoplasia in the Stenjevec sample.

Zubi	Odrasli ukupno		Žene		Muškarci	
	NHZC/N	%sHZC	NHZC/N	%sHZC	NHZC/N	%sHZC
Max I1	32/53	60,4	13/24	54,2	19/29	65,5
Max C	31/56	55,4	11/24	45,8	20/32	62,5
Man C	50/71	70,4	21/31	67,7	29/40	72,5

N = broj analiziranih zuba; NHZC = broj zuba s jednim ili više HZC; Max I1 = središnji sjekutić gornje čeljusti, Max C = očnjak gornje čeljusti, Man C = očnjak donje čeljusti

značajna. Kod oba spola HZC se najčešće javlja na očnjacima donje čeljusti (muškarci 72,5%, žene 67,7%).

Za razliku od CO, uzročnici HZC nisu bitno utjecali na doživljenu starost u analiziranom uzorku. Tako su osobe kod kojih je prisutna HZC u prosjeku živjele 0,7 godina duže od osoba kod kojih ovaj poremećaj nije prisutan (37,1 naprama 36,4 godine).

Od 59 osoba s ušćivanom barem jednom orbitom i svim trajnim zubima pogodnima za analizu HZC, 12 osoba (20,3%) pokazuje znakove CO i HZC. Kod odraslih osoba ukupna učestalost HZC mnogo je viša od učestalosti CO (62,8% naprama 31,5%), a taj obrazac očituje se i u sljedećem rasporedu: kod 80,0% odraslih kod kojih je uočena CO prisutna je i HZC, dok je kod svega 27,9% osoba s HZC uočena prisutnost CO.

U Tablici 4 prikazana je učestalost periostitisa u uzorku iz Stenjeveca. Učestalost je kod djece (49,1%) nešto viša u odnosu na odrasle osobe (41,8%), ali ta razlika nije statistički značajna. Aktivni oblik periostitisa kod djece najčešće se javlja u najmlađim dobnim skupinama (do pet godina starosti), a u najvećem broju slučajeva riječ je o jakom, generaliziranom aktivnom periostitisu. Kod djece starije od pet godina najčešće se javlja zarasli periostitis, pretežno lokaliziran na kostima potkoljenice (goljenične i lisne kosti). Kod odraslih osoba muškarci iskazuju bitno više učestalosti periostitisa u odnosu na žene (54,5% naprama 25,6%; $\chi^2=7,172$, $P=0,007$).

Tablica 4 – Učestalost i distribucija periostitisa u uzorku iz Stenjeveca.
Table 4 – Frequency and distribution of periostitis in the Stenjevec sample.

	A	O	%
Djeca	27	55	49,1
Muškarci	30	55	54,5
Žene	11	43	25,6
Odrasli	41	98	41,8
Ukupno	68	153	44,4

A = broj dobro uščuvanih kostura s periostitisom;

O = broj dobro uščuvanih kostura

Analiza eventualne međusobne korelacije pokazatelja subadultnog stresa (*CO* i *HZC*) i pokazatelja nespecifičnih zaraznih bolesti (periostitisa) u uzorku iz Stenjeveca pokazala je samo značajnu negativnu korelaciju između periostitisa i *HZC* kod žena ($P=0,024$).

Na slikama 1 i 2 prikazane su učestalosti *CO* i *HZC* u više srednjovjekovnih populacija iz Hrvatske i srednje Europe u usporedbi s uzorkom iz Stenjeveca. Podaci za usporedbu učestalosti *CO* (djeca i odrasli) uzeti su za nalazišta: Dugopolje (NOVAK – ŠLAUS 2007), Zagreb-Opatovina (ŠLAUS – NOVAK – BEDIĆ – VYROUBAL 2007), Korlat (BEDIĆ – PREMUŽIĆ – ŠLAUS 2008), Cedynia (Poljska) (JERSZYŃSKA 1991; PIONTEK – JERSZYŃSKA – NOWAK 2001), Dolní Věstonice-Vysoká zahrada (Češka) (JAROŠOVÁ 2007), Borovce (Slovačka) (OBERTOVÁ – THURZO 2007) i Devín-Hrad (Slovačka) (BEŇUŠ – OBERTOVÁ – MASNICOVÁ 2010). Podaci za usporedbu učestalosti *HZC* (odrasle osobe) uzeti su za nalazišta: Dugopolje (NOVAK – ŠLAUS 2007), Zagreb-Opatovina (ŠLAUS – NOVAK – BEDIĆ – VYROUBAL 2007), Korlat (BEDIĆ – PREMUŽIĆ – ŠLAUS 2008), Dolní Věstonice (Češka) (JAROŠOVÁ 2006) i Wrocław (Poljska) (WO NIAK – ŁAGOCKA – LIPSKI – TOMASIK – BUCZKOWSKA-RADLIŃSKA – CHLUBEK 2005).

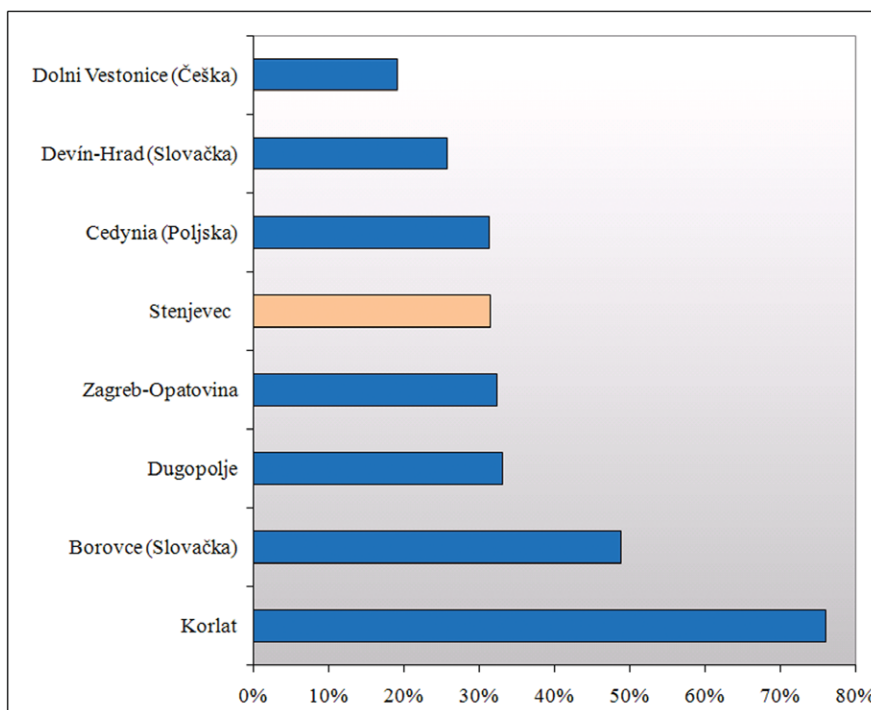
RASPRAVA I ZAKLJUČAK

Do danas je objavljeno nekoliko radova u kojima su prezentirani rezultati analize učestalosti i distribucije pokazatelja subadultnog stresa u hrvatskim arheološkim populacijama (BEDIĆ – PREMUŽIĆ – ŠLAUS 2008; NOVAK 2008; NOVAK – ŠLAUS 2007, 2010; NOVAK – ŠLAUS – PASARIĆ 2009). Kao što je već u uvodu istaknuto, proučavanje kombinacije dva ili više pokazatelja stresa pokazalo se vrlo uspješnom metodom određivanja životnih uvjeta arheoloških populacija, posebice ako za te populacije ne postoje pisani izvori koji bi nam pružili podatke o načinu i kvaliteti života tih ljudi kao što je slučaj s bjelobrdskom populacijom iz Stenjeveca. U slučajevima kada pisa-

ni izvori i arheološki nalazi mogu dati samo određene naznake o životu arheoloških populacija, bioarheološka istraživanja ljudskih koštanih ostataka, a posebice izučavanje pokazatelja subadultnog stresa, pokazala su se izvanrednim izvorom informacija.

Visoka smrtnost djece i prosječne doživljene starosti odraslih osoba iz Stenjevecu sukladne su s vrijednostima zabilježenima na nizu hrvatskih srednjovjekovnih nalazišta (npr. ŠLAUS 2002 B, 2006; ŠLAUS – NOVAK – BEDIĆ – VYROUBAL 2007). Također, ukupna učestalost *CO* u Stenjevcu (31,5%) vrlo je slična učestalostima koje su zabilježene na većini hrvatskih srednjovjekovnih nalazišta, ali i na brojnim kronološki bliskim nalazištima u srednjoj Europi (Slika 1). Općenito, učestalosti *CO* kao što je zabilježena u Stenjevcu obično se javljaju u sjedilačkim populacijama s visokom gustoćom stanovništva, neadekvatnim sanitarnim uvjetima i niskom razinom higijene (npr. HENGEN 1971; STUART-MACADAM 1992).

Slika 1 – Učestalost *CO* u uzorku iz Stenjevecu u usporedbi sa srednjovjekovnim uzorcima iz Hrvatske i srednje Europe.

Figure 1 – Frequency of *CO* in the Stenjevec sample compared to mediaeval samples from Croatia and Central Europe.

U Stenjevcu je zabilježena nešto viša učestalost *CO* kod muškaraca u odnosu na žene. Inače, u arheološkim populacijama gotovo redovito prisutna je viša učestalost *CO* kod žena (npr. STUART-MACADAM 1985: 396, T. 6; SULLIVAN 2005: 10, T. 3) što se objašnjava razlikama između muškog i ženskog organizma: za razliku od muškaraca, žene u reproduktivnoj dobi često imaju nižu razinu željeza u organizmu, što je izravno povezano sa ženskom fiziologijom – menstruacija, trudnoća, porod i laktacija čimbenici su koji najviše pridonose povišenoj redukciji razine željeza u ženskom organizmu.

Značajno viša učestalost *CO* kod djece u odnosu na odrasle osobe najvjerojatnije je posljedica kombinacije različitih čimbenika kao što su veće potrebe za željezom kod male djece, niska razina željeza u majčinom mlijeku te prehrana kojom se djeca hrane nakon prestanka dojenja, a koja je bogata ugljikohidratima koji sadrže fosfor i fitate koji usporavaju apsorpciju željeza u probavnom sustavu (MENSFORTH – LOVEJOY – LALLO – ARMELAGOS 1978; MORRIS 1987). Prestanak dojenja izuzetno je osjetljivo razdoblje kod djece, jer tijekom tog razdoblja prelaze s prehrane koja se temelji na sterilnom majčinom mlijeku na prehranu i vodu koji su prepuni raznih mikroorganizama koji mogu uzrokovati različite zarazne bolesti koje su praćene dijarejom (ROWLAND – ROWLAND – COLE 1988). Dijareja smanjuje apetit kod djece i povećava metabolički gubitak važnih hranidbenih tvari kao što je željezo, što također može dovesti do pojave anemije (MITTLER – VAN GERVEN 1994: 293).

U najmlađoj dobnoj skupini kod djece *CO* nije uočena ni na jednoj čeonj kosti. U najmlađoj dobi (posebice ispod šest mjeseci starosti) nedostatak željeza koji je glavi uzročnik *CO* vrlo je rijedak, budući da je količina željeza akumulirana tijekom devet mjeseci *in utero* dovoljna za prvih pola godine života djeteta (BERNAT 1983), pa je učestalost *CO* kod djece mlađe od šest mjeseci općenito izrazito niska (MENSFORTH – LOVEJOY – LALLO – ARMELAGOS 1978; MITTLER – VAN GERVEN 1994: 293). Najviša učestalost *CO* kod djece iz Stenjevca zabilježena je u dobnoj kategoriji od 10 do 14,9 godina kada čak 66,7% čeonih kostiju pokazuje znakove tog poremećaja. Adolescenti i djeca između 9 i 16 godina posebno su izloženi riziku od anemije zbog snažne fiziološke potrebe organizma za željezom tijekom rasta i razvoja (EVELETH – TANNER 1990), a to razdoblje života je u arheološkim populacijama vrlo često obilježeno fizički zahtjevnim naporima u društvenoj tranziciji između djetinjstva i odrasle dobi (SHAHAR 1990).

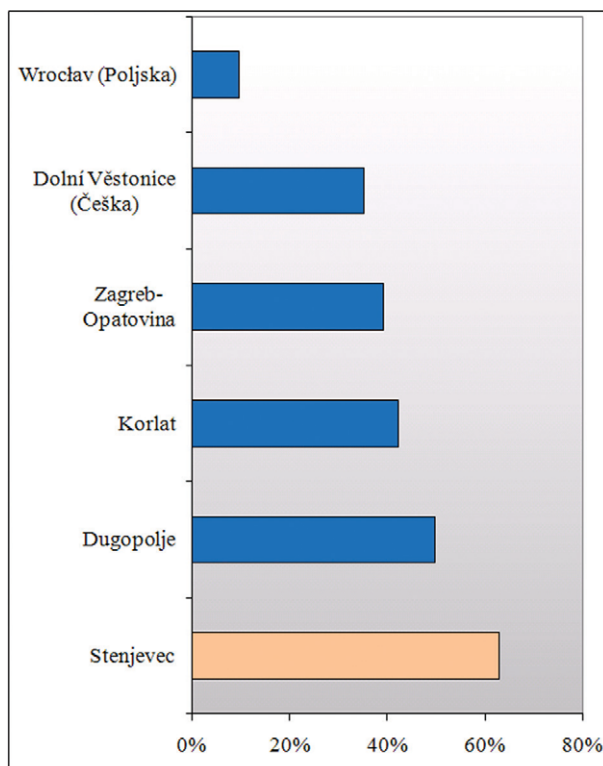
Učestalost aktivnog oblika *CO* kod djece iz Stenjevca iznosi vrlo visokih 55,5%. Inače je na hrvatskim srednjovjekovnim nalazištima učestalost aktivnog oblika te patologije mnogo niža (npr. NOVAK – ŠLAUS 2007: 474, T. 4; ŠLAUS – NOVAK – BEDIĆ – VYROUBAL 2007: 228, T. 9). Važno je naglasiti razliku između zarasle i aktivne *CO*: zarasli oblik te patologije pokazuje da je osoba preživjela anemiju koja je uzrokovala hipertrofiju i porozitet superiornih orbita, dok aktivni oblici pokazuju da je ukupni stres pod kojim se ta osoba nalazila bio prevelik da bi ona preživjela (ŠLAUS 2006). Većina djece iz Stenjevca koja su razvila anemiju uzrokovanu nedostatkom željeza nije ju uspjela preživjeti.

SALVADEI – RICCI – MANZI (2001) i FACCHINI – RASTELLI – BRASILI (2004) povezali su pojavu aktivnog oblika *CO* s nezdravim ekološkim sustavima, tj. šumovitim i močvarnim okolišem koji je pogodovao razvoju i širenju parazitskih infekcija. Ta teza vrlo se vjerojatno može primijeniti i na bjelobrdsku populaciju iz Stenjevca s obzirom na to da se ovo nalazište tijekom srednjeg vijeka najvjerojatnije nalazilo u neposrednoj blizini rijeke Save. Naime, na temelju pisanih izvora IVANČAN (1898: 213) je zaključio da su sredinom 14. st. na području oko Stenjevca postojale brojne bare koje su se izljevale u potok Vrapčak koje nastaju kao posljedica zamuljivanja starog savskog korita u kojem je još bilo vode. Također, nekoliko istraživanja potvrdilo je povezanost između anemije uzrokovane nedostatkom željeza i parazita koji se nalaze u vodi i slatkovodnim ribama (npr. COX 1993; AWASTHI – BUNDY 2007), a s obzirom na to da su se uz poljoprivredu bjelobrdске populacije bavile i ribolovom (npr. DEMO 2009: 555) vrlo je vjerojatno da su i srednjovjekovni stanovnici Stenjevca dio prehrane temeljili na ribi ulovljenoj u Savi te su na taj način često bili izloženi kontaktu s različitim vrstama parazita koji su mogli uzrokovati anemiju izazvanu nedostatkom željeza.

U Stenjevcu su uzročnici *CO* utjecali na prosječni životni vijek: razlika u prosječnoj doživljenoj starosti između osoba kod kojih *CO* nije prisutna i osoba kod kojih je ta patologija uočena iznosi 5,6 godina. Brojna istraživanja pokazala su da nedostatak željeza može imati negativne pos-

ljedice na zdravlje pojedinca, što dovodi do navedenih razlika: neadekvatna količina željeza u organizmu pojedinca može djelovati na spoznavanje i ponašanje (POLLITT 1987; TARAS 2005), radnu sposobnost koja je bitno smanjena kod anemičnih osoba (LOZOFF 1989), te otpornost na bolesti koja je bitno smanjena zbog negativnog utjecaja anemije na imunitet (DALLMAN 1987). Tome u prilog ide i češća pojava zaraznih bolesti kod anemičnih osoba koju su uočili BASTA – KARYADI – SCRIMSHAW (1979).

Učestalost HZC u Stenjevcu iznosi visokih 62,8% što je više od učestalosti HZC uočenih na drugim srednjovjekovnim nalazištima u Hrvatskoj i Europi (Slika 2). Visoke učestalosti HZC karakteristične su za zajednice koje žive sjedilačkim životom i svoju prehranu temelje na poljoprivredi (LANPHEAR 1990), a analizirani uzorak iz Stenjevcu tipični je predstavnik takvih populacija. DEMO (2009: 555) zaključuje da je bjelobrdsku kulturu karakterizirala ruralnost i sjedilački način života temeljen na poljoprivredi i poljoprivrednoj proizvodnji. Te pretpostavke imaju uporište i u rezultatima proisteklim iz antropoloških analiza bjelobrdskih populacija: na temelju analize dentalnog materijala iz Bijelog Brda (VODANOVIĆ – BRKIĆ – DEMO 2004) zaključili su da su se stanovnici Bijelog Brda pretežno bavili zemljoradnjom i lovom te da im se prehrana temeljila na žitaricama; slične rezultate (visoku učestalost karijesa) uočio je i Šlaus (2002 A: 262, T. 3) u stenjevačkom uzorku. Inače, brojna su istraživanja (npr. LANPHEAR 1990; UBELAKER 1992) pokazala da do naglog povećanja učestalosti tog poremećaja dolazi prilikom prijelaza s lovačko-sakupljačke

Slika 2 – Učestalost HZC u uzorku iz Stenjevcu u usporedbi sa srednjovjekovnim uzorcima iz Hrvatske i srednje Europe.

Figure 2 – Frequency of DEH in the Stenjevec sample compared to mediaeval samples from Croatia and Central Europe.

privrede na ekonomiju koja se temelji na poljoprivredi. Vjeruje se da su sjedilački način života, promjene u načinu ishrane i nagli porast gustoće stanovništva doveli do značajnog povećanja količine stresa koji se očituje u povećanju učestalosti HZC (COHEN – ARMELAGOS 1984). Također, visoka učestalost tog poremećaja sugerira da je gotovo dvije trećine analiziranih osoba iz Stenjevca doživjela snažan metabolički stres tijekom djetinjstva, najvjerojatnije tijekom razdoblja dojenja. Naime, neki su autori uočili da se u sjedilačkim populacijama najviše hipoplastičnih defekata stvara između prve i treće godine života, tj. u vremenu prelaska s ishrane sterilnim majčinim mlijekom na prehranu koja je bogata mikroorganizmima (npr. GOODMAN – ARMELAGOS – ROSE 1984; LANPHEAR 1990).

Kao i u slučaju *CO*, učestalost HZC nešto je viša kod muškaraca. Autori koji su uočili više vrijednosti HZC kod muškaraca (npr. VAN GERVEN – BECK – HUMMERT 1990; IREGREN 1992) sugeriraju da bi to mogla biti posljedica genetskih razlika između spolova – muškarci su zbog svoje genetske strukture mnogo osjetljiviji na stres u odnosu na žene.

Za razliku od anemije izazvane nedostatkom željeza koja je glavni uzročnik *CO*, uzročnici HZC nisu bitno utjecali na doživljenu starost. Štoviše, odrasle osobe kod kojih je HZC uočena prosječno su živjele 0,7 godina dulje od osoba koje nisu zahvaćene tim poremećajem. Veći broj autora uočio je da česte epizode stresa koje uzrokuju HZC značajno utječu na doživljenu starost, tj. bitno skraćuju životni vijek (npr. GOODMAN – ARMELAGOS – ROSE 1980; DURAY 1996), što se objašnjava činjenicom da su osobe koje su bile izložene jakom stresu tijekom ranog djetinjstva biološki oštećene i imaju smanjenu sposobnost da se odupru stresnim epizodama kasnije u životu.

U koštanom uzorku iz Stenjevca nije uočena pozitivna korelacija između *CO* i HZC. Rezultati proizašli iz analiza međusobne povezanosti tih poremećaja u arheološkim populacijama su proturječni. Tako su pozitivnu korelaciju *CO* i HZC zabilježili FACCHINI – RASTELLI – BRASILI (2004: 131) i OBERTOVIĆ – THURZO (2007: 287). STUART-MACADAM (1985) sugerira da su djeca s neadekvatnom ishranom i oslabljenim imunitetom mnogo podložnija uzročnicima *CO* i HZC, iako između tih patoloških promjena ne postoji direktna međuzavisnost. Također, postoje istraživanja (npr. KOZAK – KRENZ-NIEDBALA 2002; NOVAK – ŠLAUS 2007, 2010) u kojima nije uočena direktna korelacija između tih patoloških promjena. TURBÓN – PÉREZ-PÉREZ – TRANCHO – BOTELLA (1991/1992) zaključili su da ne postoji direktna povezanost između te dvije patologije, tj. one odražavaju različite prehrambene aspekte: *CO* više se vezuje uz nedostatak željeza, dok se HZC povezuje uz razinu kalcija u organizmu.

Intenzitet i učestalost periostitisa u Stenjevcu sugerira pojavu sistemskih bakterijskih infekcija, što je najvjerojatnije posljedica loših sanitarnih uvjeta i nezdravog ekološkog sustava u kojem je populacija iz Stenjevca obitavala. Iako u Stenjevcu nije prisutna pozitivna korelacija između pokazatelja subadultnog stresa i nespecifičnih zaraznih bolesti više studija zabilježilo je međusobnu povezanost tih poremećaja u arheološkim populacijama (npr. LALLO – ARMELAGOS – MENSFORTH 1977; MENSFORTH – LOVEJOY – LALLO – ARMELAGOS 1978). Široki spektar sistematskih bolesti (npr. zarazne bolesti, groznica, alergije, skorbut, rahitis) može se povezati uz razvoj hipoplastičnih defekata (SKINNER – GOODMAN 1992), a te bolesti također mogu potaknuti razvoj anemije uzrokovane nedostatkom željeza (STUART-MACADAM 1992).

Učestalost periostitisa u Stenjevcu dvostruko je viša kod muškaraca u odnosu na žene. Višu učestalost periostitisa kod muškaraca u arheološkim populacijama PAINE – VARGIU – COPPA – MORSELLI – SCHNEIDER (2007) objašnjavaju činjenicom da su muškarci bili podvrgnuti jačem stresu uslijed spolne podjele poslova u kojoj su muškarci obavljali teže fizičke poslove. Takav scenarij vrlo je vjerojatan i u Stenjevcu jer je ŠLAUS (2002 A: 266, T. 10) u populaciji iz Stenjevca

zabilježio znatno više učestalosti pokazatelja teškog fizičkog napora (Schmorlovih defekata na kralješcima) kod muškaraca.

Rezultati analize pokazatelja subadultnog stresa predočeni u ovom radu (visoka smrtnost djece, visoka učestalost aktivnog oblika CO, te izrazito visoka učestalost HZC i periostitisa) svjedoče o vrlo teškom životu srednjovjekovnih stanovnika Stenjeveca. Visoka smrtnost djece najvjerojatnije je bila posljedica niske razine higijene, ali je mogla biti i rezultat stresa prouzročnog prestankom dojenja i prelaskom na hranu bogatu različitim mikroorganizmima što je bilo praćeno pojavom zaraznih bolesti. Osim toga, srednjovjekovna ruralna naselja kao što je Stenjevec nisu posjedovala adekvatna sanitarna rješenja što je rezultiralo niskom razinom higijene i brojnim epidemijama zaraznih bolesti. Ekološki sustav u kojem je živjela bjelobrdska populacija iz Stenjeveca (blizina starog savskog korita i prisutnost brojnih bara) bio je potencijalno izvorište brojnih parazitskih infekcija koje su mogle izazvati anemiju uzrokovanu nedostatkom željeza. Velika većina srednjovjekovnih stanovnika Stenjeveca tijekom svog djetinjstva proživjela je razdoblja snažnog stresa što se očituje u visokoj učestalosti HZC, što je vjerojatno bio direktan rezultat neadekvatne i jednolične prehrane (većinom žitarice). Sumirajući podatke proistekle iz ove bioarheološke analize može se zaključiti da je život stanovnika Stenjeveca tijekom 11., 12. i 13. st. bio obilježen vrlo niskim zdravstvenim standardom i lošim sanitarnim uvjetima, brojnim epidemijama zaraznih bolesti i čestim razdobljima gladi što je najteže pogađalo djecu koja su bila najranjiviji dio zajednice.

LITERATURA

- ANGEL, J.L. 1966 – Porotic hyperostosis, anemias, malaras and marshes in the prehistoric Eastern Mediterranean. *Science*, 153/1966: 760–763.
- AWASTHI, S. – D. BUNDY 2007 – Intestinal nematode infection and anaemia in developing countries. *BMJ*, 334/2007: 1065–1066.
- BASS, W.M 1995 – *Human Osteology. A Laboratory and Field Manual of the Human Skeleton*. Columbia, 1995.
- BASTA, S.S. – D. KARYADI – N.S. SCRIMSHAW 1979 – Iron deficiency anemia and the productivity of adult males in Indonesia. *AJCN*, 32/1979: 916–925.
- BEDIĆ, Ž. – Z. PREMUŽIĆ – M. ŠLAUS 2008 – Subadult stress in the Medieval Korlat site from Croatia. U BOLDSSEN, J. (ur.). *Abstracts book of the 16th Congress of the European Anthropological Association (28th–31st August, Odense – Denmark)*. Odense, 2008: 41.
- BEDIĆ, Ž. – M. ŠLAUS 2010 – Supernumerary teeth and pseudarthrosis of the mandible in a young male from the mediaeval cemetery in Stenjevec. *BIAP* 4/2010: 4–10
- BEŇUŠ, R. – Z. OBERTOVIĆ – S. MASNICOVÁ 2010 – Demographic, temporal and environmental effects on the frequency of *cribra orbitalia* in three Early Medieval populations from western Slovakia. *Homo*, 61/2010: 178–190.
- BERNAT, I. 1983 – *Iron metabolism*. New York, 1983.
- BROOKS, S. – J.M. SUCHEY 1990 – Skeletal age determination based on the os pubis: A comparison of the Acsádi-Nemeskéri and Suchey-Brooks methods. *HumEvol*, 5/1990: 227–238.
- BUIKSTRA, J. – D. COOK 1980 – Paleopathology: an American Account. *ARA*, 9/1980: 433–470.
- CARLSON, D.S. – G.J. ARMELAGOS – D.P. VAN GERVEN 1974 – Factors influencing the etiology of *cribra orbitalia* in prehistoric Nubia. *JHE*, 3/1974: 405–410.

- COHEN, M.N. – G.J. ARMELAGOS 1984 – Editor's Summation. U COHEN, M.N. – G.J. ARMELAGOS (ur.). *Paleopathology at the Origins of Agriculture*. Orlando, 1984: 585–601.
- COX, F.E.G. 1993 – *Modern Parasitology*. Oxford, 1993.
- DALLMAN, P. 1987 – Iron deficiency and the immune response. *AJCN*, 46/1987: 329–334.
- DEMO, Ž. 2009 – *Ranosrednjovjekovno groblje bjelobrdске kulture – Vukovar-Lijeva Bara (X–XI. stoljeće)*. Zagreb, 2009.
- DURAY, S.M. 1996 – Dental Indicators of Stress and Reduced Age at Death in Prehistoric Native Americans. *AJPA*, 99/1996: 275–286.
- EVELETH, P.B – J.M. TANNER 1990 – *Worldwide Variation in Human Growth*. Cambridge, 1990.
- FACCHINI, F. – E. RASTELLI – P. BRASILI 2004 – Cribra orbitalia and cribra cranii in Roman skeletal remains from the Ravenna area and Rimini (I–IV century AD). *IJO*, 14/2004: 126–136.
- GILBERT, B.M. – T.W. MCKERN 1973 – A method for aging the female os pubis. *AJPA*, 38/1973: 31–38.
- GOODMAN, A.H. – G.J. ARMELAGOS – J.C. ROSE 1980 – Enamel hypoplasias as indicators of stress in three prehistoric populations from Illinois. *HumBiol*, 52/1980: 515–528.
- GOODMAN, A.H. – G.J. ARMELAGOS – J.C. ROSE 1984 – The chronological distribution of enamel hypoplasias from prehistoric Dickson Mounds populations. *AJPA*, 65/1984: 259–266.
- GOODMAN, A.H. – J.C. ROSE 1990 – Assessment of systemic physiological perturbations from dental enamel hypoplasias and associated histological structures. *Yrbk Phys Anthropol*, 33/1990: 59–110.
- GOODMAN, A.H. – J.C. ROSE 1991 – Dental enamel hypoplasias as indicators of nutritional status. U: KELLEY, M. – C.S. LARSEN (ur.). *Advances in dental anthropology*. New York, 1991: 279–294.
- GOODMAN, A.H. – C. MARTINEZ – A. CHAVEZ 1991 – Nutritional supplementation and the development of linear enamel hypoplasia in children from Solis, Mexico. *AJCN*, 53/1991: 773–781.
- HENGEN, O.P. 1971 – Cribra orbitalia: pathogenesis and probable etiology. *Homo*, 22/1971: 57–75.
- HILLSON, S. 1996 – *Dental Anthropology*. Cambridge, 1996.
- HUSS-ASHMORE, R. – A.H. GOODMAN – G.J. ARMELAGOS 1982 – Nutritional interference from paleopathology. U: SCHIFFER, M. B. (ur.). *Advances in Archaeological Method and Theory*, Vol. 5. New York, 1982: 395–474.
- IREGREN, E. 1992 – Scandinavian Women During the Medieval Period; Health, Childbirth and Childcare. *CollAntropol*, 16/1992: 59–82.
- IVANČAN, LJ. 1898 – Iskapanje u rimskom groblju u Stenjevcu. *VHAD*, n.s., 3/1898: 207–214.
- JAFFE, H.L. 1972 – *Metabolic, degenerative and inflammatory diseases of bones and joints*. Philadelphia, 1972.
- JAROŠOVÁ, I. 2006 – Nespecificky stres ve středověké populaci z Dolních Věstonic Vysoké Zahrady. *Ve službách archeologie*, 7/2006: 302–312.
- JAROŠOVÁ, I. 2007 – Cribra orbitalia ve středověké populaci z Dolních Věstonic. *Ve službách archeologie*, 2/2007: 68–83.

- JERSZYŃSKA, B. 1991 – Harris's lines and cribra orbitalia as indicators of stress in prehistoric human populations. *Variability and evolution*, 1/1991: 105–112.
- KOZAK, J. – M. KRENZ-NIEDBALA 2002 – The occurrence of cribra orbitalia and its association with enamel hypoplasia in a medieval population from Kolobrzeg, Poland, *Variability and evolution*, 10/2002: 75–82.
- KROGMAN, W.M. – M.Y. ISCAN 1986 – *The Human Skeleton in Forensic Medicine*. Springfield, 1986.
- LALLO, J.W. – G.J. ARMELAGOS – R.P. MENSFORTH 1977 – The role of diet, diseases and physiology in the origin of porotic hyperostosis. *HumBiol*, 49/1977: 471–483.
- LANPHEAR, K.M. 1990 – Frequency and Distribution of Enamel Hypoplasias in a Historic Skeletal Sample. *AJPA*, 81/1990: 35–43.
- LARSEN, C.S. 1987 – Bioarchaeological Interpretations of Subsistence Economy and Behavior from Human Skeletal Remains. U: SCHIFFER, M. B. (ur.). *Advances in Archaeological Method and Theory, Vol. 10*. New York, 1987: 339–445.
- LOVEJOY, C.O. – R.S. MEINDL – T.R. PRYZBECK – R.P. MENSFORTH 1985 – Chronological metamorphosis of the auricular surface of the ilium: A new method for the determination of age at death. *AJPA*; 68/1985: 15–28.
- LOZOFF, B. 1989 – Iron and learning potential in childhood. *B New York Acad Med*, 65/1989: 1050–1066.
- LYSELL, L. – B. MAGNUSSON – B. THILANDER 1962 – Time and order of eruption of the primary teeth: a longitudinal study. *Odontologisk Revy*, 13/1962: 217–234.
- MANN, R.W. – R.L. JANTZ 1988 – Maxillary suture obliteration: Aging the human skeleton based on intact or fragmentary maxilla. *JFS*, 32/1988: 148–157.
- MEINDL, R.S. – C.O. LOVEJOY 1985 – Ectocranial suture closure: A revised method for the determination of skeletal age at death based on the lateral-anterior sutures. *AJPA*, 68/1985: 57–66.
- MENSFORTH, R.P. – C.O. LOVEJOY – J.W. LALLO – G.J. ARMELAGOS 1978 – The role of constitutional factors, diet and infectious disease in the etiology of porotic hyperostosis and periosteal reactions in prehistoric infants and children. *Med Anthropol*, 2/1978: 1–59.
- MITTLER, D.M. – D.P. VAN GERVEN 1994 – Developmental, diachronic, and demographic analysis of cribra orbitalia in the medieval Christian populations of Kulubnarti. *AJPA*, 93/1994: 287–297.
- MORRIS, E.R. 1987 – Iron. U: MERTZ, W. (ur.). *Trace elements in human and animal nutrition, Vol. 1*. San Diego, 1987: 79–142.
- NOVAK, M. 2008 – Subadult stress in Early Modern Period (16th–18th century) skeletal sample from Koprivno – Kod križa near Klis, southern Croatia. U: BOLDSSEN, J. (ur.). *Abstracts book of the 16th Congress of the European Anthropological Association (28th–31st August, Odense – Denmark)*. Odense, 2008: 113.
- NOVAK, M. – M. ŠLAUS 2007 – Učestalost i distribucija *cribrae orbitaliae* u kasnosrednjovjekovnoj populaciji iz Dugopolja. *SP*, 34/2007: 451–475.
- NOVAK, M. – M. ŠLAUS 2010 – Health and disease in a Roman walled city: an example of Colonia Iulia Iader. *JASs*, 88/2010: 189–206.
- NOVAK, M. – M. ŠLAUS – M. PASARIĆ 2009 – Subadultni stres u srednjovjekovnim i novovjekovnim populacijama kontinentalne Hrvatske. *Prilozi*, 26/2009: 247–270.

- OBERTOVA, Z. – M. THURZO 2007 – Relationship between Cribra Orbitalia and Enamel Hypoplasia in the Early Medieval Slavic Population at Borovce, Slovakia. *IJO*, 18/2007: 280–292.
- ORTNER, D.J. 2003 – *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*. New York, 2003.
- PAINE, R.R. – R. VARGIU – A. COPPA – C. MORSELLI – E.E. SCHNEIDER 2007 – A health assessment of high status Christian burials recovered from the Roman – Byzantine archeological site of Elaiussa Sebaste, Turkey. *Homo*, 58/2007: 173–190.
- PFEIFFER, S. 1991 – Estimation of age at death. U PFEIFFER, S. – S.R. WILLIAMSON (ur.). *An investigation of a military cemetery from the war of 1812*. Toronto, 1991: 167–175.
- PIONTEK, J. – B. JERSZYŃSKA – O. NOWAK 2001 – Harris lines in subadult and adult skeletons from the mediaeval cemetery at Cedynia, Poland. *Variability and Evolution*, 9/2001: 33–43.
- POLLITT, E. 1987 – Effects of iron deficiency on mental development: methodological considerations and substantive findings. U: JOHNSTON, F. (ur.). *Nutritional anthropology*. New York, 1987: 225–254.
- REINHARD, K. 1992 – Patterns of diet, parasitism and anemia in prehistoric west North America. U: STUART-MACADAM, P. – S. KENT (ur.). *Diet, Demography, and Disease: Changing Perspectives on Anemia*. New York, 1992: 219–258.
- REPETTO, E. – A. CANCI – S.M. BORGOGNINI TARLI 1988 – Skeletal Indicators of Health Conditions in the Bronze Age Sample from Toppo Daguzzo (Basilicata, Southern Italy). *Anthropologie*, 26/1988: 173–182.
- ROBERTS, C.A. – K. MANCHESTER 1995 – *The archaeology of disease*. New York, 1995.
- ROWLAND, M.G.M. – S.G.J.G. ROWLAND – T.J. COLE 1988 – Impact of infection on the growth of children from 0 to 2 years in an urban West African Community. *AJCN*, 47/1988: 134–138.
- SALVADEI, L. – F. RICCI – G. MANZI 2001 – Porotic hyperostosis as a marker of health and nutritional conditions during childhood: studies at the transition between Imperial Rome and the Early Middle Ages. *AJHB*, 13/2001: 709–717.
- SCHEUER, L. – S. BLACK 2000 – *Developmental Juvenile Osteology*. New York, 2000.
- SHAHAR, S. 1990 – *Childhood in the Middle Ages*. London, 1990.
- SIMONI, K. 2004 – *Stenjevec: starohrvatsko groblje. Stenjevec – Early Croatian Cemetery*. [Katalog izložbe]. Zagreb, 2004.
- SKINNER, M.F. – A.H. GOODMAN 1992 – Anthropological uses of developmental defects of enamel. U SAUNDERS, S.R. – M.A. KATZENBERG (ur.). *Skeletal Biology of Past Peoples: Research Methods*. New York, 1992: 153–174.
- SOREN, D. – T. FENTON – W. BIRKEY 1995 – The late Roman infant cemetery near Lugnano in Teverina, Italy: some implications. *J Paleopathol*, 7/1995: 13–47
- STUART-MACADAM, P. 1985 – Porotic hyperostosis: representative of a childhood condition. *AJPA*, 66/1985: 391–398.
- STUART-MACADAM, P. 1991 – Anaemia in Roman Britain: Poundbury Camp. U BUSH, H. – M. ZVELEBIL (ur.). *Health in past societies. Biocultural interpretations of human skeletal remains in archaeological contexts*. Oxford, 1991: 101–113.
- STUART-MACADAM, P. 1992 – Porotic hyperostosis: a new perspective. *AJPA*, 87/1992: 39–47.

- SULLIVAN, A. 2005 – Prevalence and etiology of acquired anemia in Medieval York, England. *AJPA*, 128/2005: 252–272.
- ŠLAUS, M.
– 1997. Discriminant function sexing of fragmentary and complete femora from medieval sites in continental Croatia. *OpA*, 21/1997: 167–175.
– 2002A. Demography and pathology of the medieval population from Stenjevec. *OpA*, 26/2002: 257–273.
– 2002B. *The Bioarchaeology of Continental Croatia. An analysis of human skeletal remains from the prehistoric to post-medieval periods*. Oxford, 2002.
– 2006. *Bioarheologija. Demografija, zdravlje, traume i prehrana starohrvatskih populacija*. Zagreb, 2006.
- ŠLAUS, M. – M. NOVAK – Ž. BEDIĆ – V. VYROUBAL 2007 – Antropološka analiza kasnosrednjovjekovnog groblja kraj crkve svetog Franje na Opatovini u Zagrebu. *ARadRaspr*, 15/2007: 211–247.
- ŠLAUS, M. – Ž. TOMIČIĆ 2005 – Discriminant function sexing of fragmentary and complete tibiae from medieval Croatian sites. *FSI*, 147/2005: 147–152.
- TARAS, H. 2005 – Nutrition and student performance at school. *JSH*, 75/2005: 199–213.
- TURBON, D. – A. PEREZ-PEREZ – G. TRANCHO – M. BOTELLA 1991/1992 – Cribra orbitalia and dental hypoplasia in prehistoric and historic Spanish populations. *J Hum Ecol*, 2–3/1991–1992: 281–294.
- UBELAKER, D.H. 1992 – Enamel hypoplasia in ancient Ecuador. U: GOODMAN, A.H. – L.L. CAPASSO (ur.). *Recent Contributions to the Study of Enamel Developmental Defects*. Teramo, 1992: 207–217.
- VODANOVIĆ, M. – H. BRKIĆ – Ž. DEMO 2004 – Paleostomatološka analiza humanoga kraniofacijalnoga osteološkoga materijala sa srednjovjekovnoga nalazišta Bijelo Brdo kraj Osijeka. *VAMZ*, 3.s. 37/2004: 251–261.
- VAN GERVEN, D.P. – R. BECK – J.R. HUMMERT 1990 – Patterns of Enamel Hypoplasia in Two Medieval Populations from Nubia's Batn El Hajar. *AJPA*, 82/1990: 413–420.
- WALKER, P.L. 1986 – Porotic hyperostosis in a marine-dependent California Indian population. *AJPA*, 69/1986: 345–354.
- WALKER, P.L. – R.R. BATHURST – R. RICHMAN – T. GJERDRUM – V.A. ANDRUSHKO 2009 – The Causes of Porotic Hyperostosis and *cribra orbitalia*: A Reappraisal of the Iron-Deficiency-Anemia Hypothesis. *AJPA*, 139/2009: 109–125.
- WO NIAK, K. – R. ŁAGOCKA – M. LIPSKI – M. TOMASIK – J. BUCZKOWSKA-RADLIŃSKA – D. CHLUBEK 2005 – Changes in developmental defects of dental enamel within the space of centuries. *Durham Anthropology Journal* 12/2005. <http://www.dur.ac.uk/anthropology.journal/vol12/iss2-3/wozniak/wozniak.html>

SUMMARY

STENJEVEC – A PRESENTATION OF THE QUALITY AND CONDITIONS OF LIFE OF A
BIJELO BRDO POPULATION BASED ON BIOARCHAEOLOGICAL ANALYSIS

The paper presents a bioarchaeological analysis of a mediaeval sample from Stenjevec (11th–13th c.) with emphasis on bone and dental indicators of subadult stress (*cribra orbitalia* and dental enamel hypoplasia) and indicators of nonspecific infectious diseases (periostitis).

The total analyzed sample was 194 individuals (75 children, 53 females, and 66 males). Males had an average lifespan of 36.5 years, and females 37.1 years.

The total incidence of CO was 31.5% (children 45%, adults 31.5%). The frequency of CO was somewhat higher in males (23.4%) than females (22.6%). The frequency of an active form of CO in children was 55.5%. Adults without CO lived on average 5.6 years longer than individuals that were infected with this pathological condition.

Total incidence of dental enamel hypoplasia in Stenjevec adults was 62.8%, with a somewhat higher frequency in males (67.3% : 57.0%). The dental enamel hypoplasia is most often formed on the mandibular canines. The causes of dental enamel hypoplasia did not significantly influence the lifespan of individuals in the analyzed sample: individuals with dental enamel hypoplasia lived on average 0.7 years longer than those without it.

Periostitis was much more frequent in males than females (54.5% : 25.6%). Its frequency in children was 49.1%. An active form of this pathological occurrence is most often encountered in children aged less than five years (a strong generalized periostitis), while in those older than five we encounter healed periostitis, mostly localized on the lower leg (tibiae and fibulae).

High mortality in children was most probably caused by a low level of personal hygiene, but could have also been a result of stress caused by the termination of breast feeding and a transfer to a food rich in various micro-organisms, which was followed by the occurrence of infectious diseases. The ecological system (the nearby Sava River and numerous swamps) of the Stenjevec population, together with an inadequate diet, resulted in numerous episodes of physiological stress which could lead to anemia caused by lack of iron, which is the main factor for the appearance of *cribra orbitalia*. The inadequate sanitary conditions and a low level of personal hygiene in a mediaeval rural settlement such as Stenjevec could have caused various infectious diseases, which is apparent from the high frequency of periostitis cases. The high frequency of dental enamel hypoplasia is characteristic for sedentary populations that base their diet mainly on cereals, and mediaeval Stenjevec was a typical agricultural community. The results of this analysis suggest a very low quality of life in mediaeval Stenjevec, which is most probably the effect of a synergistic action of anemia caused by lack of iron, inadequate diet and parasitic infections.

Rukopis primljen: 7. IX. 2010.
Rukopis prihvaćen: 20. IX. 2010.

ZDENKO BRUSIĆ

Sveučilište u Zadru
Odjel za arheologiju
HR – 23000 ZADAR
Obala kralja Petra Krešimira IV 72
zbrusic@gmail.com

NALAZI BILJNIH PLODOVA NA NEKIM PODMORSKIM NALAZIŠTIMA

UDK: 903.28:581.48(497.5 Vranjic)"637"
Izvorni znanstveni rad

U radu se obrađuju nalazi biljnih plodova (koštica maslina, grožđa, smokava, kupina i dr.) pronađenih u brončanodobnom sloju pri podmorskim istraživanjima uz obalu Vranjica kod Solina. Nadalje se donose primjeri korištenja amfora za transport usoljenih maslina i suhih smokava.

Ključne riječi: koštice, amfore, Jadran, podmorska istraživanja

Key words: pips, amphorae, Adriatic Sea, underwater excavations

Arheološka istraživanja hrvatskog podmorja koja se obavljaju više od pedesetak godina donijela su na vidjelo osim dijelova drvenih brodskih konstrukcija i razne druge organske ostatke, što se pri istraživanjima kopnenih nalazišta rijetko nalaze.

Organski ostaci sačuvani iz antičkog vremena, poput obrađene i neobrađene drvene građe, dijelova drvenih brodskih konstrukcija, komada kože, ostataka raznih biljnih plodova i dr., očuvani su jedino kad nisu stalno izloženi djelovanjem morskih struja i organizama na morskom dnu, odnosno kada je takav organski materijal nakon dolaska pod more bio ubrzo prekriven pijeskom ili muljem ili se pak našao zatvoren u amforama i drugom posuđu. Kada se pak radi o drvenim gredama koje su korištene za učvršćivanje kamenih lukobrana, poput onog u helenističkoj luci u Resniku u Kaštelima (BRUSIĆ 2008: 170), onda je sačuvanost ove drvene građe uslovljena položajem ispod kamenog nasipa luke gdje je ta drvena građa položena na zdravicu osiguravala čvrstoću i oblik kamenog nasipa, lukobrana, koji se iznad nje podizao. Isto tako brojne grede raznih palisada ili one za učvršćenja nasipa pristaništa pobodne okomito u morsko dno, sačuvane su u onim dijelovima koji se nalaze u mulju ili pijesku (RADIĆ ROSSI 2005: 111), to se odnosi i na ostatke brodskih konstrukcija jer sve ono što je ostalo iznad pijeska ili mulja brzo napadnu morski crvi (*theredo navalis*) i unište. Kod brodova pak koji su dospjeli na morsko dno možemo kazati da očuvanost njihove drvene konstrukcije u prvome redu ovisi o karakteru dna na kojeg je uslijed različitih havarija brod dospio i vrsti tereta kojeg je prevezio. Naime, ako je brod dospio na kamenito dno onda je mogućnost da se njegovi dijelovi sačuvaju vrlo mala te se ostaci brodske konstrukcije ponekad nalaze ispod ostataka tereta i to na mjestima gdje su morske struje i valovi

nanijele pijesak ili mulj i zatrпали ove ostatke ili je drvene ostatke brodske konstrukcije zaštitio sloj nastao od organskog raspadanja broda, odnosno morskih organizama koji su na ovakvim mjestima stvorili svoje zajednice. U slučaju da je brod dospio na pjeskovito ili muljevito dno onda je često količina i vrsta tereta uvjetovala sačuvanost onih dijelova brodske konstrukcije, a to je najčešće središnji dio broda s kobilicom, koji su se našli ispod brodskog tereta, kao što su amfore, kamena građa i brodsko balastno kamenje i dr.

Brojni nalazi organskih ostataka iz antike, ali i iz ranijeg vremena, pronalaze se u slojevima pristaništa na kojima se obavljaju podvodna istraživanja u priobalju. Ostaci ovakvih pristaništa najčešće se uočavaju kao kamene gomile što se okomito pružaju na liniju obale i često zatvaraju dijelove pojedinih prirodnih uvala stvarajući od njih pogodne luke. Postoji i druga vrsta pristaništa koja se grade u relativno zaklonjenim uvalama gdje nasip prati liniju obale neposredno uz naselje (*Issa*, Polače na otoku Mljetu, dijelovi antičkog pristaništa u Savudriji, Murter i dr.). U oba slučaja donju osnovu tvori nasip od lomljenog kamenja koji je ponekad, kao u helenističkoj luci u Resniku, učvršćen i drvenim gredama. Ovakav nasip u pojedinim slučajevima (*Issa*, Savudrija, Murter) dobiva jedan ili dva reda obrađenih masivnih kamenih blokova koji definiraju gornji, suhi dio obale ili lukobrana. Naime, ovi valobrani i pristaništa, poput i današnjih, bilo da slijede obalnu liniju ili da se grade kao izvučeni gatovi, koji se pružaju okomito na obalu, imali su funkciju zaštite pristaništa od valova i jakih vjetrova kako bi se u njihovoj zavjetrinskoj strani moglo formirati mjesto za pristajanje brodova. Zaštićena obala ili unutarnja strana ovakvih nasipa, koristila se kao operativna obala preko koje se vršio prekrcaj tereta, odnosno uz koju su se privezivali brodovi tijekom noćenja ili privremenog sklanjanja od nevremena, ili su na ovakvim mjestima brodovi boravili i dulje vrijeme čekajući promjenu vjetra za nastavak plovidbe.

Tijekom prekrcaja tereta i boravka na operativnim dijelovima obale dolazilo je do pada pojedinih predmeta, odnosno u more su dospievali ne samo polomljeni i neupotrebljivi dijelovi brodskog posuđa, brodske opreme i tereta lađa već i ostaci hrane te ostali nepotrebni materijal. U ovakvim mirnijim dijelovima luka gdje valovi nemaju jačeg utjecaja dolazi do taloženja mulja i pijeska te se na morskom dnu stvaraju naslage raznog materijala. Slojevi u nekima od ovih lučkih prostora, poput antičke luke Enone, luke u Pakoštanima i Bošani kod Biograda, tijekom dugotrajne upotrebe dostižu do preko 90 cm debljine i sadrže nataloženi materijal od više stoljeća, odnosno vremena trajanja upotrebe luke. Prestankom funkcioniranja ovih lučkih prostora, od kojih je najveći dio izgubio funkciju tijekom antike te postupnim geološkim spuštanjem naše obale nasipi lukobrana izloženi valovima postupno se urušavaju, a valovi sve češće prelaze preko njih i nanose kamen i pijesak preko slojeva u luci te tako zaštićeni, obično prekriveni sterilnim slojem pijeska od dvadesetak centimetara, sačuvani su do danas.

U nataloženim lučkim slojevima nailazimo mnogobrojne životinjske kosti, ljuštore školjaka, riblje drače, ali također i dijelove plodova poput ljuštura oraha, badema, lješnjaka te brojne koštice maslina, sjemenke grožđa, bresaka, šljiva, pinjola i dr. U more su također dospievali nebrojeni komadi drva i iverci nagorjeli od vatre, a tu se nađu i obrađeni dijelovi brodske opreme, poput koloturnika, dijelovi užadi, komadi kože te uz mnogobrojne ulomke keramičkog i staklenog posuđa nailazi se na primjerke novca, fibula kao i dijelova zlatnog nakita, gema i dr. Veliki broj udica te komadi olova za opterećenje mreža zorno ilustriraju jednu drugu djelatnost koja se odvijala u ovim lučkim prostorima, gdje su članovi posada brodova tijekom boravka povrazima i mrežama lovili ribu, a veličine pojedinih udica upućuju na to da su ponekad bili i veliki primjerci riba koje su se motale oko brodova privučene ostacima bačene hrane.

Sav materijal koji je odbačen ili se slučajnim padom našao na dnu mora utonuo je u muljevito dno obraslo morskom travom. U naslagama mulja i raznog organskog otpada zaštićenog od valova i slabe cirkulacije mora dolazilo je do stvaranja sumporovodika koji je u određenoj mjeri zaslužan da

nije došlo do raspadanja posebno osjetljivih organskih ostataka, kao što se i danas događa u zatvorenim lučkim prostorima. U pojedinim većim antičkim lukama, posebno u njihovim manje frekventnim dijelovima, navlačili su se u plićak i manji brodovi koji više nisu bili u upotrebi te i njihove ostatke sačuvane u mulju luke pronalazimo u ovim prostorima. Ovi lučki prostori, do danas još slabo proučene arheološke cjeline, pružaju nam dragocjene podatke o trgovini, vrsti prijevoza, životu na brodovima i u lukama kao i u antičkim naseljima ili gospodarskim i ladanjskim vilama kojima ovakvi lučki objekti pripadaju.

Prilažući ovaj rad za 43. broj Vjesnika posvećenog preminuloj kolegici Katici Simoni, koja je tijekom sedamdesetih godina sudjelovala na brojnim istraživanjima našeg podmorja, odlučio sam obraditi nekoliko primjera sačuvanih plodova raznih biljaka pronađenih u opisanim ambijentima na podmorskim nalazištima.

Najstariji nalazi različitih plodova pronađeni su u priobalju poluotoka Vranjica tijekom zaštitnih arheoloških istraživanja obavljenih 2005. i 2006. godine zbog proširenja i uređenja obale. Tijekom podmorskih istraživanja na zapadnom i jugozapadnom dijelu stare obale Vranjica došli su na vidjelo ne samo ostaci recentnih i kasnijih nasipavanja već i naslage iz predantičkog vremena. Nakon materijala novijeg nasipavanja obalnog dijela Vranjica te onih koje se s obzirom na ostatke kamenih spolja mogu datirati u antička vremena, slijede uslojavanja koja s obzirom na dubinu, a posebno po svom sadržaju upućuju na prapovijesno razdoblje. Naime, već od dubine 3,5 m nailazi se na pomiješanu prapovijesnu i antičku keramiku u sljedećem sloju, odnosno nakon četiri metra dubine pojavljuje se samo prapovijesna keramika koja se većim ili manjim intenzitetom nastavlja sve do laporaste zdravice na dubini od pet metara. Sloj s prapovijesnim nalazima razlikuje se od prethodnih slojeva, u njemu prevladava gusto nabijeni organski materijal sastavljen od raznovrsnih usitnjenih drvenih ostataka (sloj J usp. RADIĆ-ROSSI 2008: 163). Osim nekoliko ulomaka keramike i dijela kamene sjekire, što upućuju na vrijeme eneolitika, najveći dio keramičkih ulomaka po svojoj profilaciji, oblicima i fakturi keramike pripada jednom širem razdoblju srednje i kasne bronce, za dataciju sloja pomaže i radiokarbonska analiza C14 koja za ovaj sloj daje starost između 1300. i 900. godine prije Krista.¹ Keramički ulomci po svojim karakteristikama pripadaju široko rasprostranjenim oblicima posuđa kojeg tijekom druge polovine drugog tisućljeća prije Krista nalazimo na širokom prostoru od Tršćanskog zaljeva i Istre sve do Grčke ali i na susjednoj obali Jadrana, a radi se, svakako, o keramici srednjeg brončanog doba koja ide u krug Posuške kulture (ČOVIĆ 1989: 51 i dalje). Na osnovi pronađenog prapovijesnog sloja u podmorju Vranjica, a s obzirom na to da je šezdesetih godina na položaju Trcela neposredno ispred današnjeg poluotoka Vranjica pronađen grob (MAROVIĆ 1960: 18 i dalje), vjerojatno dio veće nekropole, može se s pravom zaključiti da je prostor današnjeg Vranjica poput drugih ovakvih otočića ili poluotočića utvrđenih na zadarsko-šibenskom prostoru bio još tijekom brončanog doba naseljen (BRUSIĆ 1977: 23 i dalje).

Nas u ovom slučaju interesiraju ostaci biljnih plodova utvrđenih u prapovijesnom sloju definiranom gusto nabijenim ostacima organskog otpada, ulomcima keramike te ostalim otpadnim materijalom koji je dospio u sloj. Pažljivim prosijavanjem njegovog sadržaja uspjeli smo izdvojiti više vrsta biljnih plodova, odnosno koštica grožđa – *Vitis vinifera pips* (T. 2/2), zatim dvaju vrsta maslina od kojih s obzirom na veličinu i formu koštice mogli bismo govoriti o divljoj maslini – *Olea europaea oleaster Hoffm* (T. 1/2) i pitomoj, odnosno kultiviranoj *Olea europaea sativa Hoffm* (T. 1/1). Nadalje, izdvojene su koštice trešnje – *Gossypium sp* (T. 1/3), kupine – *Rubus sp.* (T. 2/1) i

¹ Više analiza slojeva napravljeno je u CEDAD-u (Centro di Datazione e Diagnostica) pri Sveučilištu u Lecceu u Italiji te pri Institutu »Ruđer Bošković« u Zagrebu, a ovdje donosim samo tri analize vezane za prapovijesne slojeve: LTL 1654A, 2909 ± 40 ili 959. godina prije Krista te kraj

profila LTL1655A, 2845 ± 80 ili 895. god. prije Krista, iz CEDAD-a te za drvo iz prapovijesnog sloja Z-3686 (B228) 3010 ± 50 ili godine 1380.–1330. (11,8%), odnosno 1320.–1190. (53,2%) god. prije Krista.

smokave – *Ficus carica nutles*. Jedan plod koji svakako plijeni pažnju vrlo je sličan plodu biljke Amalke – *Emblca officinalis Gaertn* (T. 1/4), ali ovoj biljci koja ima ljekovito svojstvo domovina je Indija. Nalaz biljnih ostataka u prapovijesnom sloju u Vranjicu otvara nove spoznaje o pojedinim biljnim vrstama izuzimajući plod Amalke ili neke njoj slične biljke. Ostali plodovi, odnosno njihove koštice posebno koštice grožđa i masline ukazuju da su obje biljke bile rano kultivirane na ovom prostoru te će kasnija produkcija vina i ulja nakon grčke kolonizacije, posebno vina za čiju proizvodnju osim literarnih podataka imamo i arheoloških potvrda, postati masovniji trgovački proizvod.²

Amfore nisu samo služile za transport i čuvanje vina već su se koristile i za prijevoz raznih drugih proizvoda, a upravo tri primjera nalaza amfora s ostacima koštica maslina i smokava upotpunjuju našu temu pa ćemo i o njima nešto više kazati. Tijekom podmorskih arheoloških istraživanja u uvali Sobra, gdje je istraživani brodski teret s uljnim sjevernoafričkim amforama, pronađena je i jedna amfora netipične forme koja je u vrijeme udesa sadržavala usoljene masline s obzirom na to da je u njoj zatečen veći dio koštica maslina (T. 2/3 i 4)). Druge dvije amfore, od kojih su sačuvani veći ulomci, sadržavale su vjerojatno suhe smokve jer su u obje pronađene koštice smokava. Amfore pronađene udaljene jedna od druge, jedna kod grebena Mlini zapadno od Splita, a druga uhvaćena u koću, milju i pol izvan Dubrovnika (T. 3/1–3), pripadaju poznatim tipovima amfora koje su se krajem prvog i početkom drugog stoljeća poslije Krista proizvodile na otoku Rodosu (CARAVALE-TOFFOLLETI, 1997, 164). Ove amfore imaju široki otvor te su pogodne za ovu vrstu transporta jer se, koristeći ih za hranu, moglo lako zavući ruku u amforu i izvaditi smokve za jelo. S obzirom na područje južnog dijela obala Male Azije i Sirije odakle potječu u antici hvaljene smokve normalno je da su se one sušile te osim za prodaju koristile i za prehranu. Po pričanju starih ribara, koji su plovili na drvenim brodovima, suhe smokve su bile neophodno voće na ovim brodovima jer su se osim za hranu, prema njihovim pričanjima, koristile za efikasno privremeno sprečavanje prodora mora u brod, naime, sa suhim smokvama provizorno su se začepile rupe na oplati broda, vjerujemo da je i antičkim pomorcima bila poznata ova njihova upotreba.

POPIS LITERATURE

- BRUSIĆ, Z. 1977 – Prehistorijski podmorski nalazi na području južne Liburnije. Summary: Prehistoric submarine finds on the territory of Southern Liburnia. *RadCenZad*, 24, 1977: 53–60.
- BRUSIĆ, Z. 2008 – Underwater excavation of the Hellenistic harbour of Siculi in Resnik near Split. *Proceedings of the 13th Annual Meeting of the European Association of Archaeologists (Underwater Archaeology)*. Zagreb, 2008: 167–175.
- CARAVALE A. – I. TOFFOLLETI 1997 – *Anfore antiche (conoscerle e identificarle)*. Formello, 1997: Istituto di Ricerche Ecologiche ed Economiche.
- ČOVIĆ, B. 1979 – Posuška kultura. *GZM (A)*, NS. 44/1979: 61–128.
- MAROVIĆ, I. 1960 – Prahistorijski nalazi na području Solina. *Résumé*. *VAHD*, 62/1960: 5–29.

² Podmorska istraživanja u lučkom prostoru helenističkog naselja Siculi, desetak kilometara zapadno od Vranjica, donijela su na vidjelo veliki broj ulomaka amfora, njihovih keramičkih poklopaca (više od 300) te brojne ulomke reljefnog helenističkog posuđa, koje se koristilo za posluživanje i ispijanje vina. Amfore pripadaju poznatim tipovima Lamboglia 2, koje su korištene za čuvanje i tran-

sport vina, a bile su u upotrebi tijekom posljednja dva stoljeća prije Krista te upravo u ovom vremenu evidentiran je na istočnoj obali Jadrana i najveći broj brodskih udesa upravo s teretom spomenutih amfora. Količina vinskog posuđa pronađenog u helenističkoj luci naselja Siculi u Resniku u Kaštel Štafiliću ukazuje upravo na trgovinu vinom iz ove luke (BRUSIĆ, 2008, 171 i dalje).

RADIĆ ROSSI, I. 2005 – Nastavak podmorskog istraživanja na položaju Trstenik u Kaštel Sućurcu. Summary: Continuation of underwater excavations at the Trstenik site in Kaštel Sućurac. *ObHAD*, 37/2005, 1:109–113.

RADIĆ ROSSI, I. 2008 – Radić Rossi, Rescue excavations at Vranjic near Split, Croatia. *Proceedings of the 13th Annual Meeting of the European Association of Archaeologists (Underwater Archaeology)*. Zagreb, 2008: 151–166.

POPIS ILUSTRACIJA
FIGURE CAPTIONS

TABLA 1
PLATE 1

- Sl. 1 – Vranjic, koštice masline, *Olea europaea sativa Hoffm.*
Fig. 1 – Vranjic, olive pips, *Olea europaea sativa Hoffm.*
- Sl. 2. Vranjic, koštice divlje masline, *Olea europaea oleaster Hoffm.*
Fig. 2 – Vranjic, wild olive pips, *Olea europaea sativa Hoffm.*
- Sl. 3 – Vranjic, koštice trešnje, *Gossipium sp.*
Fig. 3 – Vranjic, cherry pips, *Gossipium sp.*
- Sl. 4 – Vranjic, plod biljke Amalke, *Emblica officinalis Gaertn.*
Fig. 4 – Vranjic, Indian gooseberry, *Emblica officinalis Gaertn.*

TABLA 2
PLATE 2

- Sl. 1 – Vranjic, koštice kupine, *Rubus sp.*
Fig. 1 – Vranjic, blackberry pips, *Rubus sp.*
- Sl. 2 – Vranjic, koštice grožđa, *Vitis vinifera pips.*
Fig. 2 – Vranjic, grape pips, *Vitis vinifera pips.*
- Sl. 3 – Sobra otok Mljet, amfora sa sadržajem koštica masline.
Fig. 3 – Sobra, the Island of Mljet, amphora containing olive pips.
- Sl. 4 – Sobra otok Mljet, dio koštica maslina iz amfore.
Fig. 4 – Sobra, the Island of Mljet, part of olive pips from the amphora.

TABLA 3
PLATE 3

- Sl. 1 – Rodska amfora iz dubrovačkog akvatorija.
Fig. 1 – Rhodian amphora from the Dubrovnik
- Sl. 2. Koštice smokava iz amfore.
Fig. 2. – Fig pips from the amphora.
- Sl. 3 – Položaj koštica u amfori.
Fig. 3 – Position of the pips within the amphora.

SUMMARY

FINDS OF VEGETABLE FRUITS ON SOME UNDERWATER SITES

For more than half a century archaeological exploration of Croatian underwater regions has brought to light, besides parts of wooden ship constructions, various other organic remains, rarely found in land excavations. The organic remains from classical antiquity – such as wrought and unwrought woodwork, parts of wooden ship constructions, pieces of leather, remains of different vegetable fruits, etc. – are preserved only when they are not continuously exposed to the effects of sea currents and sea-bed organisms, that is when such material, not long after arriving underwater, was covered in sand or mud or found itself in a closed space such as inside an amphora or some other pot.

Numerous organic remains from classical antiquity and earlier periods are found in quay layers, studied in underwater explorations in the coastal area. These quays are recognizable as heaps of stone perpendicular to the coastline and they often close up sections of certain natural bays, transferring them into proper harbours. There is another kind of ports, constructed in relatively sheltered bays where the pier follows the coastline; these are usually built next to a settlement.

During cargo transshipment and stay on the operational part of the waterfront certain objects were necessary falling into the sea, not only broken and unusable specimens of the ship's ware, equipment and cargo, but also food remains and other redundant material. In these calmer parts of harbours not so influenced by the action of the waves, mud and sand sedimentation occurred, and deposits of various origins were created on the sea-bottom. During a long-term use, layers in some of these harbour areas, such as the Roman period harbour of Aenona, quays in Pakoštane and Bošana near Biograd, became more than 90 cm thick and they contain material deposited for several centuries, as long as the harbour was operative. In deposited layers we find numerous animal bones, shells, fish bones, but also parts of fruits, such as nutshells, almond and hazelnut shells, as well as numerous olive pips and grape, peach, plum, pine nut, etc. seeds. Numerous pieces of wood and burnt splinters also fell into the sea, as well as fashioned parts of ship's equipment, such as pulleys, sections of ropes, pieces of leather, numerous fragments of ceramic and glass vessels, coins, fibulae and parts of golden jewellery, gems, etc. Large number of hooks and pieces of led used for net weights illustrate another activity conducted in these harbour areas, with crew members catching fish with nets and fishhooks during their stay, while the size of certain hooks suggests that the fish were sometimes rather large, scavenging near ships for discarded food.

The earliest finds of various fruits were found at the Vranjic peninsula near Split during the protective archaeological research in 2005 and 2006 due to the waterfront expansion. In a pre-historic underwater layer ceramic fragments characteristic of Middle and Late Bronze Age were found, which was confirmed by an additional radiocarbon analysis (1300–900 BC).

A careful sieving of the above mentioned prehistoric layer managed to separate out the pips of various products, such as grape (*Vitis vinifera*) and two species of olive, wild (*Olea europaea oleaster Hoffm*) and domesticated (*Olea europaea sativa Hoffm*). Cherry pips were also recognized (*Gossipium sp.*), as well as blackberry (*Rubus sp.*) and fig (*Ficus carica*), but also a fruit that drew our attention because it is very similar to Indian gooseberry (*Embllica officinalis Gaertn*), a medicinal plant originating in India.

Other underwater archaeological research on greater depths, such as that in the Sobra bay on the island of Mljet, provided similar finds. During the exploration of a cargo of North African oil amphorae, a specimen of unusual form was recovered, containing at the moment of shipwreck what were probably salted olives, considering the fact that a number of olive pips was found in it. Two

other amphorae accidentally found in two different places also contained pips, probably those of dried figs, and they belong to a well-known type of amphorae produced on Rhodes in the late 1st and early 2nd c. AD. These types of amphorae, because of the size of their mouths, were convenient for this kind of transport, because the content of the amphora was easy to reach by hand. Since the southern coast of Asia Minor and Syria were famous for their figs in the classical antiquity, it was only normal to dry them and use them for food as well as for sale, especially on ships on which it was a practice not to make fire for preparing food during day sailing.

Rukopis primljen: 2. XII. 2010.

Rukopis prihvaćen: 18. XII. 2010.

TABLA I.

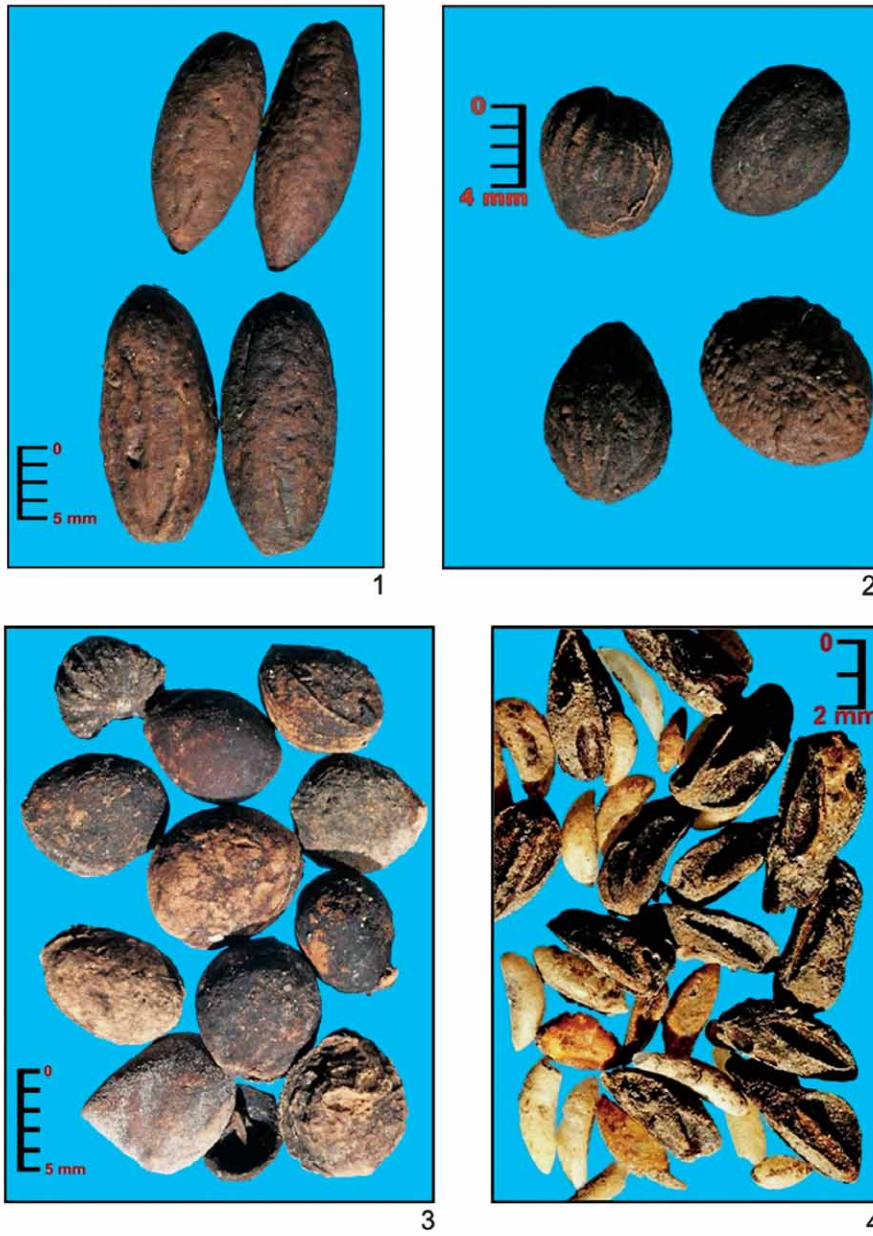
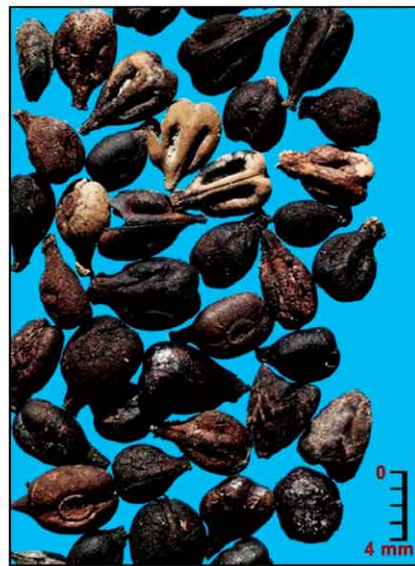
Tabla 1
Plate 1

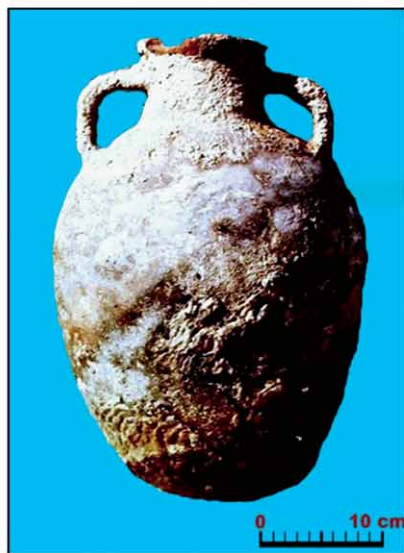
TABLA II.

1

2

3

4

Tabla 2
Plate 2

TABLA III.

Tabla 3
Plate 3

MAJA BUNČIĆ

Arheološki muzej u Zagrebu
Trg Nikole Šubića Zrinskog 19
HR – 10000 ZAGREB
mbuncic@amz.hr

NASEOBINSKI POKAZATELJI KASNOG SREDNJEG VIJEKA ZAGREBAČKOG NALAZIŠTA STENJEVEC

UDK 904:726.82 (497.5 Stenjevec)
Izvorni znanstveni rad

Tijekom iskopavanja groblja iz 11. i 12./13. stoljeća u Stenjevcu (Zagreb), na položaju župnog voćnjaka crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije, dokumentiran je i dio naselja iz razdoblja kasnog srednjeg vijeka. U radu je obrađena keramika iz pet otpadnih jama istraženih 1994. i 1995. godine, na temelju čijih odlika tragove tog naselja treba datirati u 14. stoljeće, u vrijeme kada je i prvi puta spomenuta stenjevečka župna crkva Blažene Djevice. Prevladava kuhinjsko posuđe jednostavnih oblika i ukrasa, dok je stolno zastupljeno samo malobrojnim ulomcima.

Ključne riječi: Zagreb, Stenjevec, zaštitno iskopavanje, groblje, naselje, otpadne jame, keramika, kasni srednji vijek

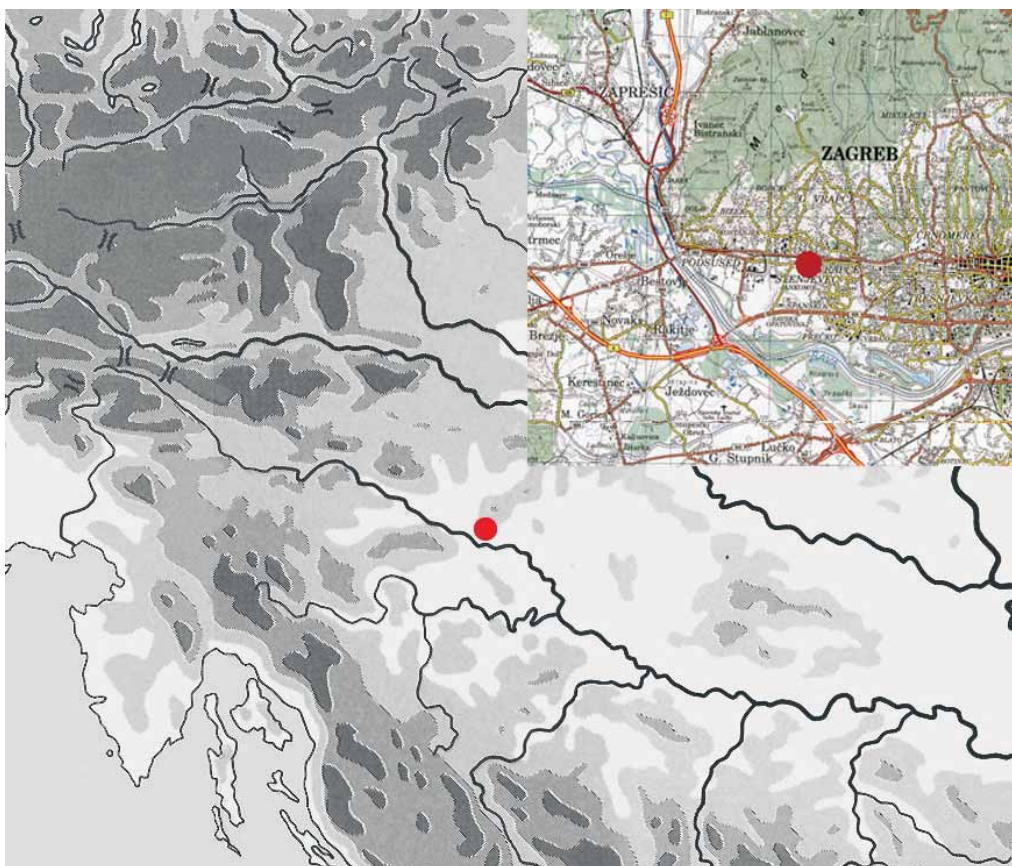
Key words: Zagreb, Stenjevec, rescue excavation, cemetery, settlement, refuse pits, pottery, late Middle Ages

UVOD

Posljednja dva desetljeća prošlog stoljeća, iako s povremenim prekidima, istraživano je sred-njovjekovno groblje u župnom voćnjaku crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije u zagrebačkom naselju Stenjevec. Primarni interes istraživanja, koja je vodila Katica Simoni, muzejska savjetnica Arheološkog muzeja u Zagrebu, bilo je bjelobrdsko groblje. Tijekom dugog razdoblja istraživanja pronađena su 193 groba koja datiraju u 11. i 12./13. stoljeće. No na činjenicu da je ovaj položaj naseljavan i prije i nakon što je groblje bilo u funkciji, podsjetili su i ponovno dokazali rimskodobni nalazi koji su sporadično pronalazeni u humusnom sloju, ali i tada prvi put pronađene kasno-srednjovjekovne jame ukopane u zdravicu. Keramika koja je bila sadržaj jama, potvrdila je još jednu naseobinsku fazu, dotada arheološki nepoznatu, točnije svjedoči o naselju u Stenjevcu u kasnom srednjem vijeku. Stoga je cilj rada upotpuniti stenjevečku kronologiju predstavljajući kera-mičku građu i informacije koje se čuvaju u muzejskom depou i dokumentaciji, o lokalitetu koji je marljivo istraživala i kojemu je dugi niz godina bila posvećena Katica Simoni.

POLOŽAJ NALAZIŠTA I POVIJEST ISTRAŽIVANJA

Stenjevec je zagrebačka gradska četvrt u općini Susedgrad. Nalazi se u zapadnom dijelu Zagreba, u nizini ispod samih obronaka Medvednice, dok se prema jugu prostire plodna savska ravnica. Danas (zračna) udaljenost (središta) Stenjeveca od korita rijeke Save iznosi manje od 3 kilometra. S obzirom na to da je regulacija korita Save u Zagrebu započela tek početkom 20. stoljeća, njezin tok je u srednjem vijeku zasigurno išao sjevernije, odnosno bliže Stenjevcu. Središte Stenjeveca, odnosno mjesto na kojemu se nalaze crkva, groblje, župne zgrade i nekadašnje gospodarske zgrade, smješteno je na vrlo povoljnom položaju koje je blago uzvišeno u odnosu na okolni teren, što je donekle pružalo sigurnost od obližnje Save, dok je neposredna blizina Medvednice na sjeveru činila prirodni štit.¹ Te su prirodne karakteristike uvjetovale i razvoj vodenih i kopnenih prometnica koje su se pružale savskom dolinom (Župa 1985: 5).

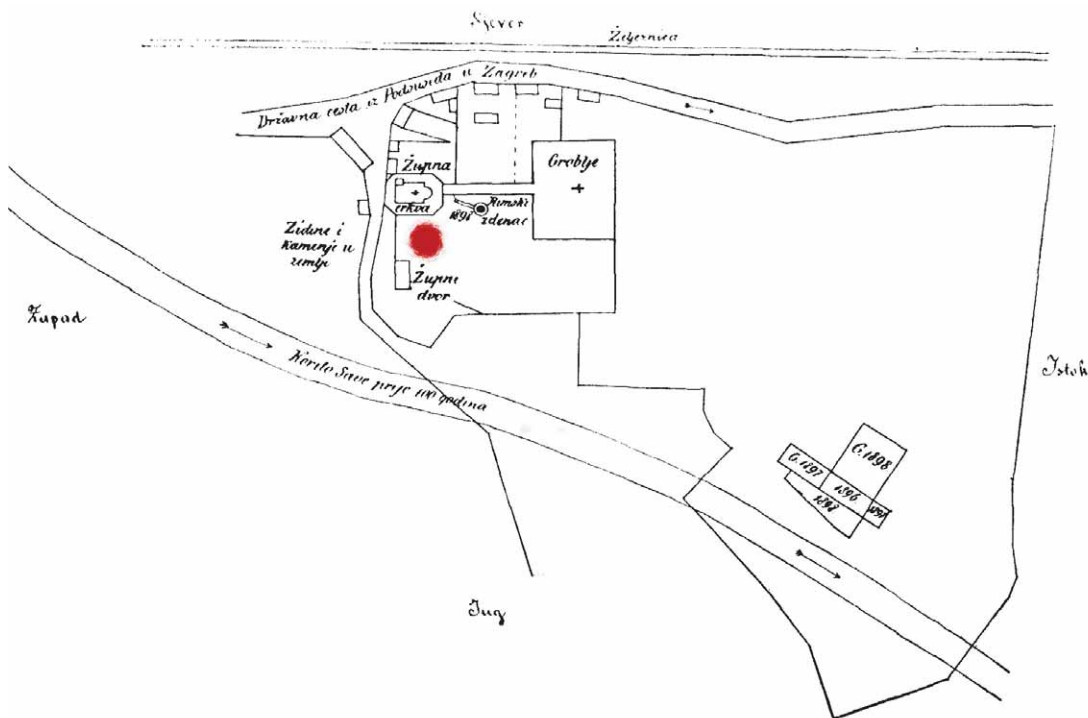

Slika 1 – Položaj nalazišta Zagreb – Stenjevec

Figure 1

¹ No, geološka ispitivanja pokazala su da je Sava ispod Medvednice mogla teći prije oko 7200–4700 g. Položaj stenjevečkog lokaliteta pak nije bio poplavljen već 2500 g. (ŠEGOTA 1986: 307) što ne ide u prilog Ivančanovoj tezi. Kada je riječ o Stenjevcu u rimsko doba, tada Lj. Ivančan

tvrdi da je Sava tekla uz obronke Medvednice, odnosno ispod Stenjevačkih brjegovina i da se rimsko naselje nalazilo na desnoj obali Save (IVANČAN 1898: 213). Također, mišljenja je da je Sava još do prije 200 godina tekla tik ispod crkve u Stenjevcu (IVANČAN 1898: 211, Sl. 106).

Slika 2 – Plan Stenjevec s ucrtanim sondama (rimski nekropola) i označenim položajem srednjovjekovnog groblja (nadopunjeno prema IVANČAN 1898: 211, Sl.106.).

Figure 2

Stenjevec se već odavno upisao među poznata i značajna arheološka nalazišta, u početku kao antičko a kasnije i srednjovjekovno. Prvi, službeno zabilježen, nalaz potječe iz 1758. godine, kada je prilikom gradnje današnje crkve pronađen kameni spomenik posvećen rimskom caru Deciju (249.–251.). Nakon 138 godina uslijed oranja, na položaju jugoistočno od današnje crkve, pronađena je rimska urna. Ubrzo su uslijedila arheološka iskopavanja koja su potrajala tri sezone (1896.–1898.), a istraživanja je vodio Ljudevit Ivančan, tadašnji stenjevečki župnik. Na položaju jugoistočno od crkve istražena je rimska nekropola (IVANČAN 1898), odnosno 128 paljevinskih grobova. Riječ je o ranocarskoj nekropoli (1. i 2. st.), dok neki slučajni nalazi, poput spomenika koji spominje Decija, upućuju i na dulji vijek trajanja naselja (GREGL 1985: 12, 13). Na, i uokolo položaja današnje crkve vjerojatno je bilo smješteno rimsko naselje, što potvrđuje i pronalazak bunara ali i brojnog građevinskog materijala (IVANČAN 1898: 212). Također, i tijekom posljednjih iskopavanja nerijetko se nailazilo na rimsku kućnu keramiku i građevinski materijal, no redovito izvan konteksta.

Značajan nalaz i svjedok vremena na ovom lokalitetu je, slučajno pronađena naknadnim kopanjem na položaju ranocarske nekropole 1913. godine, (minijaturna) slavenska lučna fibula iz ranog 7. stoljeća (VINSKI 1954: 78, 79, Sl. L; *Muzeopis* 1996: 129, kat.187 s lit.). Fibula je zasada, i nakon gotovo 100 godina od pronalaska, jedini i usamljeni dokaz o boravku ranih Slavena na području Stenjevec.

Usput bi trebalo spomenuti još jedan slučajan nalaz koji, iako nije iz Stenjeveca nego iz najbližeg susjedstva, prati kronološki slijed. Riječ je o željeznom maču i brončanoj pojasnoj garnituri iz Podsuseda datiranima u rano 9. stoljeće (ŠEPER 1944: 204–209; T.I.; VINSKI 1960: 53, slika 16).

Interes za daljnja istraživanja, u potrazi za novim informacijama o rimskom naselju, rezultirao je sondažnim iskopavanjima Antičkog odjela Arheološkog muzeja u Zagrebu 1981. i 1982. godine (GREGL 1982a: 272, 273; SIMONI 2004: 11). Tragovi rimskog naselja bili su vrlo skromni, uglavnom je pronađen građevinski materijal i mjestimično tragovi stambene arhitekture, tj. dijelovi uništenih zidova. Ono je očigledno bilo uništeno raznim kasnijim zaposjedanjem ovog položaja, između ostaloga kopanjem suvremenog groblja. No daleko od činjenice da ta sondiranja nisu bila uspješna, naprotiv, tada je u župnom voćnjaku otkriveno srednjovjekovno groblje. Te su dvije kampanje rezultirale s istraženih devet grobova. Godine 1983. istraživanja preuzima Srednjovjekovni odjel Arheološkog muzeja u Zagrebu pod vodstvom Katice Simoni. Uz povremene kraće prekide (1985., 1988., 1989., 1991., 1992.) istraživanja su se sustavno provodila do 1997. godine (SIMONI 1985: 18; 2004: 13).² Tih je godina djelomično istraženo groblje iz 11. i 12./13. stoljeća, ali je također zahvaćen i rubni dio kasnosrednjovjekovnog naselja. Koliki je značaj ovih istraživanja na području današnjeg Zagreba, a tadašnjeg obližnjeg sela, iskazuje se činjenicom da su probna iskopavanja 80-ih godina dokazala kontinuitet naseljavanja na ovom položaju iz antike u rani srednji vijek, a kasnija zaštitna istraživanja u voćnjaku kontinuitet iz ranog u razvijeni, odnosno kasni srednji vijek. Time se kronologija ovog nalazišta uvelike upotpunila i istaknula ovo višeslojno nalazište kao važan arheološki punkt na karti grada Zagreba.³

ANALIZA KERAMIKE

Ovdje obrađen i predstavljen materijal potječe iz pet jama koje su istražene u župnom voćnjaku u Stenjevcu 1994. i 1995. godine (Slika 3). Također, u obzir su uzeti i pojedini nalazi iz humusnog sloja. Svi nalazi pripadaju razdoblju kasnog srednjeg vijeka, i ocrtavaju dio svakodnevnog života tadašnjeg naselja. Prije pregleda tipoloških karakteristika keramičke građe, nekoliko riječi o jamama u kojima je ona pronađena.⁴

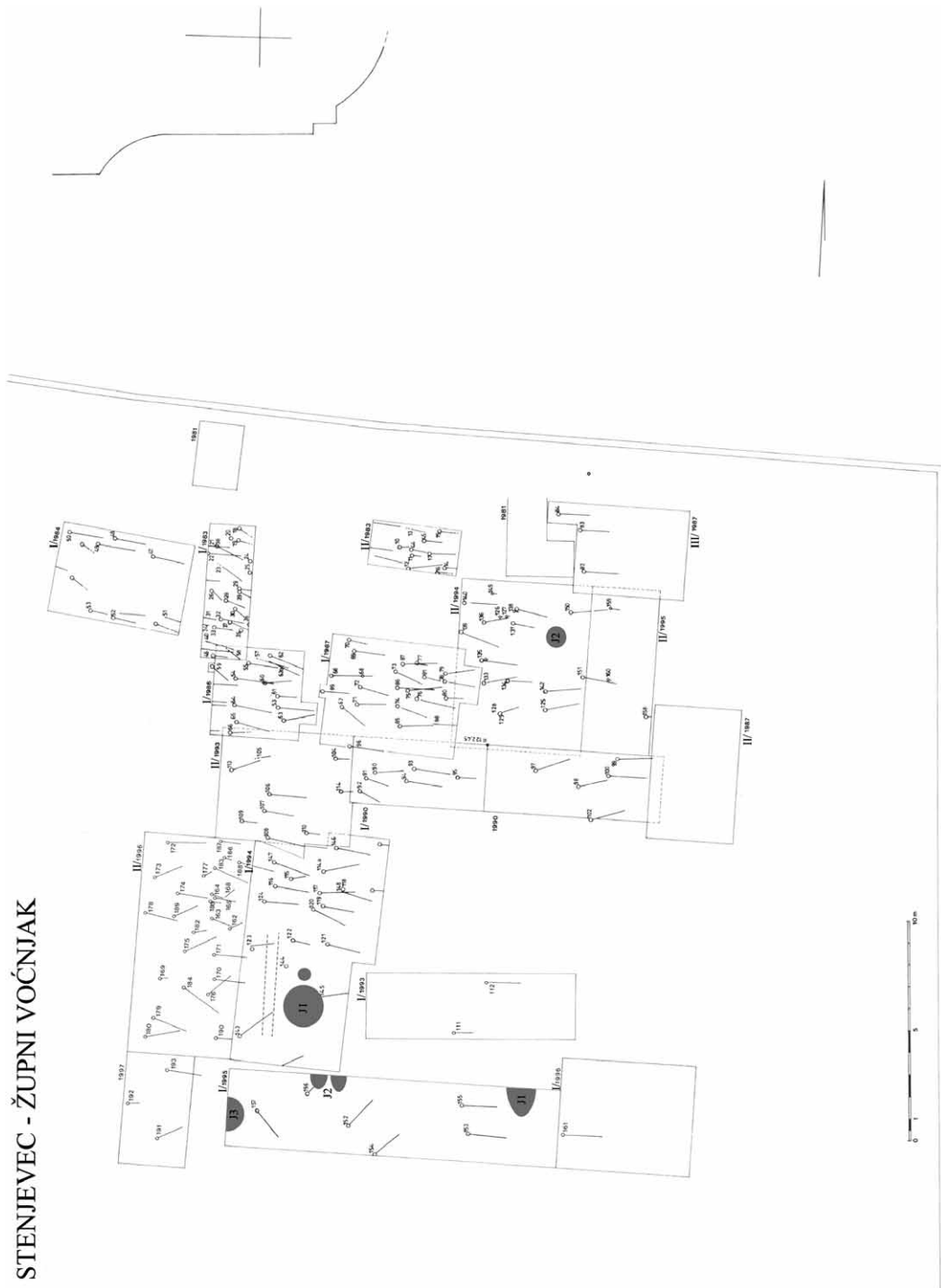
Godine 1994. otkopane su dvije jame koje su sadržavale veliku količinu materijala. *Jama 1* nalazila se u sondi I, i najveća je od svih iskopanih jama. Međutim, u njoj je ukupno pronađeno samo 146 ulomka keramike (T.1, 2). U sondi I nalazio se kanal, i dvije jame. Druga jama, očigledno, nije bila zapunjena nikakvim materijalom. Kanal nije istovremen s jamama, jer je presječen dvama

² Više o karakteristikama groblja i grobnim priložima vidi u SIMONI 2004. *Stenjevec-starohrvatsko groblje*.

³ O kontinuiranom zaposjedanju ovog položaja, odnosno o kasnijim intervencijama, osim spomenutih jama o čijem će sadržaju biti riječi, svjedoče i druge situacije uočene tijekom iskopavanja koje je više ili manje moguće interpretirati. Primjerice, u sondi otvorenoj 1984. godine (Sl. 3), koja je ujedno i najzapadnija od svih sondi otvorenih tijekom narednih godina, uočena je *proboj u središnjem dijelu sonde. Kosturi su bili poremećeni a nađena je veća količina neobrađenog kamenja i pijeska. Nađeni su brojni ulomci rimske, srednjovjekovne i recentne keramike na raznim dubinama* (SIMONI 1984). Na mjestu proboja nisu pronađeni kosturi, a točrtno gledano taj dio za-

uzima pravokutni prostor koji se vjerojatno još prostirao prema istoku. To ukazuje na ukopavanje nekog kasnijeg objekta, odbacivanje otpada ili građevinskog materijala koji se koristio u kasnijim fazama gradnje crkve, odnosno popratnih objekata (SIMONI 2004: 15). To je logičan slijed događaja, koji traje sve do današnjih dana. Stoga valja podsjetiti kako su i sama istraživanja ustvari bila zaštitnog karaktera.

⁴ S obzirom na to da nisam sudjelovala na iskopavanjima, i da, nažalost, nisam od voditeljice istraživanja uspjela dobiti potrebne podatke, susretala sam se s određenim poteškoćama u nastojanjima da rekonstruiram terensku situaciju pomoću fotografija i podataka u dnevniku iskopavanja.

Slika 3 – Tlocrt groblja s (rekonstruiranim) položajem jama u sondama istraženim 1994. i 1995. god. (nadopunjeno prema SIMONI 2004)

Figure 3

grobovima, a grobovi su stariji od jama.⁵ Od keramičkih oblika u ovoj su jami zastupljeni lonci, najčešće ukrašeni horizontalnim žlijebljenim linijama ili kanelurama, iako prevladavaju ulomci bez ukrasa. Četiri rubna ulomka pripadala su poklopcima, a jedan veći i masivniji ulomak rubni je dio peke. Na stolnu keramiku, konkretnije na vrčeve, ukazuju dvije ručke, od kojih je jedna fine fakture s tragovima slikanja, a druga je ukrašena urezivanjem.

Jama 2 nalazila se u sondi II i iako je vrlo skromnih dimenzija, sadržavala je mnoštvo keramičke građe (T.3–10). Kružnog je oblika, dubine 24 cm, a zapunjena je bila velikom količinom razlomljene keramike (367 ulomaka), sitnog kamenja i ugljena, a stijenske jame mjestimično su bile zapečene. To je najsjevernija jama, što znači da se nalazi najbliže crkvi, i udaljena je od ostale četiri pronađene jame. U jami su bili uglavnom ulomci lonaca od kojih je jedan (rekonstruiran) velikih dimenzija (T.10:46), a i najveći broj ulomaka poklopca (T.9). Od stolnog posuđa sačuvala se samo jedna ručka i tri središnja ulomka ukrašena slikanjem. Najčešći su ukras opet razne varijante horizontalnih linija koje su urezane, žlijebljene ili kanelirane.

Godine 1995. otkopane su tri manje jame, no niti jedna u potpunosti jer su ulazile u kontrolni profil sonde. Sve su se nalazile u sondi I. *Jama 1* (T.11–14) najistočnija je od iskopanih jama, a nalazi se u nizu s ostale dvije u toj sondi. Najviše keramičkih ostataka (659 ulomaka) bilo je u zapuni ove jame, a uglavnom je opet riječ o ulomcima lonaca, od kojih jednog zbog dimenzija možemo nazvati i pitosom. Najčešći ukras su horizontalne urezane i žlijebljene linije, ali ovdje su česte i valovnice, a ima i par ulomaka slikane fine keramike. Zanimljivost predstavlja situacija spajanja dna lonca iz ove jame s većim ulomkom (spojenim od više dijelova) tijela lonca koji se nalazio u *Jami 1* iz sonde I/1994. To nije usamljeni primjer, jer postoje još dva ulomka ruba, po jedan iz svake jame, a koji se spajaju te još dva središnja ulomka jedne posude koji se ne spajaju, ali se prema boji i fakturi može sa sigurnošću reći da su ulomci iste posude. Ove činjenice ukazuju da su te dvije jame istovremene i da je riječ o otpadnim jamama.⁶

Jama 2 (T.14, 15) nalazila se u središnjem dijelu sonde, i prema fotografijama je vidljivo da je bila dvodijelna ili je riječ o dvije manje jame. Sadržavala je relativno malo keramike (97 ulomaka). Osim ulomaka lonaca, pronađeni su ulomci najmanje tri različita vrča, od kojih je jedan slikan, i jednog poklopca. Prevladavajući ukras su horizontalne kanelure i urezi. I ovdje se pojavila ista situacija kao i s jamama 1/1994. i 1/1995. Rub lonca iz ove jame spaja se s ulomkom ruba iz jame 2/1994.

Jama 3 (T.16–18) najzapadnija je iskopana jama, koja je kao i ostale u ovoj sondi, zbog kontrolnog profila samo djelomično iskopana. No keramički ulomci su brojni, ukupno ih je 229. Najviše je središnjih ulomaka, od kojih su malobrojni ukrašeni, najčešće horizontalnim kanelurama i urezima, a poneki i valovnicama. Četiri su ulomka slikane keramike. Osim lonaca, tipološki se prepoznaje ulomak jednog poklopca i peke.

Manji broj keramičkih ulomaka sakupljen je i prilikom uklanjanja humusnog sloja, uglavnom 1993. i 1994. g. (T. 18, 19). Nema podataka o kojoj je sondi riječ. No s obzirom na to da ti ulomci pokazuju sličnost s onima iz sonde II, odnosno jame 2 iz 1994. g., može se pretpostaviti da i ovi prikazani lonci i ulomak poklopca potječu iz sonde II, čak i da su bili sastavni dio jame 2, ali su

5 Kanal, tj. greda, u dnevniku iskopavanja zabilježen je kao *monoksil*, a apsolutni datumi dobiveni iz uzoraka ugljena iz tog „objekta« kreću se od 780+–210 kalibrirano BC, odnosno svjedoče o razdoblju kasnog brončanog ili starijeg željeznog doba. No i za grobnu dasku groba 124, dobiven je sličan datum – 680+–130 BC, pa je vjerojatno

uzorak bio pomiješan s *monoksilom* ili je došlo do opće kontaminacije pa se rezultati ne mogu adekvatno tumačiti.

6 Uz dužno poštovanje, ipak treba imati dozu opreza jer je isto tako moguće da je slučajno tijekom ili nakon iskopavanja došlo do nekog poremećaja prilikom pranja i/ili pakiranja keramike.

se naknadnim intervencijama u župnom dvorištu našli u sloju humusa, a ne u zatvorenoj cjelini, odnosno jami.

Tipologija

Glavnina ulomaka pripada kategoriji kuhinjske keramike za pripremanje i čuvanje hrane, a tipološki se izdvajaju lonci, lonci velikih dimenzija – pitosi, poklopci i peke. Stolna keramika je malobrojna, a prepoznatljiva je kroz nekoliko manjih ulomaka vrčeva (vrat, ručka), čaše ili boce. Zdjele, tanjuri i drugi oblici stolnog posuđa nisu bili dio repertoara, barem ovog istraženog dijela, kasnosrednjovjekovnog naselja u Stenjevcu. Keramika je izrađena na brzom kolu i kvalitetno je pečena. Osim nekoliko ulomka slikane keramike, koja je finije fature, sva ostala je vrlo slična i pokazuje odlike iste radionice. U sastavu gline sadržane su primjese vrlo sitnih (drobljenih) bijelih kamenčića i pijeska, koji je pak u većim postocima zastupljen u posudama tamnijih, odnosno sivih nijansi.

Lonci

Lonci su najbrojnija skupina posuđa zastupljena velikom količinom ulomaka u svim jama-ma. Uglavnom su to lonci zaobljenog, okruglog tijela, s najvećom širinom na sredini trbuha. Nešto vitkije profilacije su, primjerice, lonci iz jame 3/1995. (kat. 82, 84). Na temelju promjera otvora lonca je moguće izdvojiti u nekoliko skupina (SEKELJ IVANČAN 2001: 66, 67). Malih lonaca, s promjerom otvora od 9 do 14 cm ima osam, dok su najbrojniji, s 32 primjerka, oni srednje veličine, s promjerom otvora od 14–19 cm. Iduća skupina su srednje veliki lonci, s promjerom otvora od 19–23 cm, s tri primjerka, a toliko ih ima i u skupini velikih lonaca kojima promjer otvora iznosi 23–30 cm. Samo je jedan lonac s promjerom otvora većim od 30 cm, što ga svrstava u skupinu jako velikih lonaca.⁷ Prevladavaju lonci tamnijih tonova, najčešće sivi i smeđi, a manji je broj onih svijetlijih nijansi, smeđe, odnosno narančaste boje. Svi su oni u presjeku sive boje, što je jače izraženo kod narančastih ulomaka kojima je presjek svijetlosive boje. Nije rijetko da su ulomci narančastih tonova prekriveni smeđim mrljama. Vrlo je malo ulomaka vrlo svijetlih nijansi poput lonca (kat. 90, Sl. 4). Taj je lonac sastavljen od svojih razbijenih ulomaka, dok još između pet i deset lonaca ima dovoljno ulomaka, tj. elemenata za sigurnu rekonstrukciju.⁸ Profili rubova lonaca jednostavni su i međusobno dosta slični. Prepoznaje se nekoliko varijanti i njihovih inačica koje se obično ocrtavaju u stupnju nagiba, ili pak pojavom blagog udubljenja namijenjenom poklopcu, ali i sprječavanju izlivanja tekućine. Ipak, pojedine primjerke teško je strogo izdvojiti jer mogu predstavljati svojevrstan prijelazni oblik između dvije skupine, s nijansama koje ih razlikuju od jedne, odnosno druge skupine. Lonca s jednostavnim zaobljenim rubom ravno ili koso odrezanim rubom usta (kat. 20, 30) prema usporednim primjerima s Kostanjevice, možemo smatrati najstarijima i datirati u kraj 13. i prvu polovicu 14. stoljeća (PREDOVNIK 2003: 200, kat. 40, 41).⁹ Zadebljani jednostavni rubovi, jako nagnuti prema van prisutni su u jami 1/1994. (kat. 5, 7, 8), a sličan ulomak, iako s malo jače izvučenim donjim dijelom, na Kostanjevici je pronađen u sloju, kao i prethodni, datiranom u kraj 13. i prvu polovicu 14. stoljeća (PREDOVNIK 2003: 200, kat. 59). Također, lonac kat. 1, pokazuje odlike 13. stoljeća, sudeći prema njegovom vrlo jednostavnom, izvrnutom i ravno odrezanom rubu, ali i ovdje rijetko prisutnom ukrasu – jednostrukom valovnicom. Lonci kat. 52 i 58 imaju vrlo nizak i jednostavan rub usta s utorom za poklopac s unutarne strane. Lonci sa sličnim rubovima u Slo-

7 U obzir su uzimani samo ulomci kojima je bilo moguće rekonstruirati promjer otvora.

8 Na slici 4 prikazana su 3 lonca, dok su ostali u postupku restauracije.

9 U tekstu se navode samo kataloški brojevi usporednih keramičkih oblika, dok su datacije slojeva na utvrdi Kostanjevici obrazložene u PREDOVNIK 2003: 41–42.

veniji su poznati još iz 12. i 13. stoljeća, ali su u upotrebi sve do 14. čak i početka 15. stoljeća (PREDOVNIK 2006: 184; 198, kat.1), a najsličniji rub s utvrde Kostanjevice datiran je opet u kraj 13. i početak 14. stoljeća (PREDOVNIK 2003: 199, kat. 32), a u Otoku pri Dobravi nalazio se u sloju datiranom u nešto širi vremenski raspon, u drugu polovicu 13. i prvu polovicu 14. stoljeća (ŠRIBAR 1972: 70, T. 51/244; 1974: 27–31). Osim toga, spomenuta dva lonca imaju bogatiji ukras kakav se na nešto mlađim loncima više ne pojavljuje – snopovi horizontalnih linija (kat. 58) i gusti horizontalni žljebovi po cijelome tijelu (kat. 52). Brojni su rubovi tzv. kljunastog presjeka (npr. kat. 2, 3, 6, 19, 21, 26, 27–29, 49, 55, 82, 83, 85). Njihov je rub zaobljen, a mogu se razlikovati po dubini sedlastog udubljenja na vanjskoj strani, ili pak imaju li ili ne udubljenje za poklopac na unutarnjoj strani. Sličnosti ponovo nalazimo na Kostanjevici, a najviše u sloju datiranom u sredinu 14. stoljeća (PREDOVNIK 2003: 201, kat. 68–75, 88). U Otoku pri Dobravi također su pronalazeni u slojevima 13. i 14. stoljeća (ŠRIBAR 1972: 103, T.69/338, T.70/392), no zadržali su se sve do najmlađih faza naselja (ŠRIBAR 1972: 108, T.73/480). Rana pojava kljunastih rubova zabilježena je na burgu Vrbovec gdje se takav ulomak nalazio u sloju samog kraja 12., tj. početka 13. stoljeća, a učestaliji su kasnije u slojevima 13. stoljeća (TKALČEC 2010: 64, 65; 159, T.1/28; 66; 160, T.2/42). Ističe se i skupina rubova koji su visoki, izduženi, s relativno paralelnim stijenkama (kat. 22, 24, 25, 46, 57, 66, 86, 90, 92), a sam vrh im može biti zaobljen (npr. kat.25), ili koso odrezan prema van (npr. kat. 90). Na vanjskoj strani mogu imati blago udubljenje, a na unutarnjoj ponekad utor za poklopac. Najjednostavniji od njih (kat. 90) je najtanji i najmanje profiliran. U Sloveniji je taj tip ruba zastupljen u slojevima s kraja 14. i početka 15. stoljeća (PREDOVNIK 2003: 212, kat. 273, 291; 214, kat. 329; 2006: 186; 199, kat. 8, 10). Zabilježena su i tri ruba koji na vanjskoj, odnosno unutarnjoj strani imaju tanki urez (kat. 60, 65, 67), a takvi rubovi pronađeni su u najmlađim slojevima Otoka pri Dobravi (ŠRIBAR 1972: 107, T.107/423).

Iako visoki, višestruko raščlanjeni rubovi predstavljaju najkarakterističniji kasnosrednjovjekovni oblik (PREDOVNIK 2006: 187), zasada ih na području Stenjevec možemo smatrati pravom rijetkošću. Samo su dva takva ruba pronađena, zadebljani rub koso odrezan prema van koji je dvostruko raščlanjen (kat. 31) i najsličniji s ulomkom iz Otoka pri Dobravi iz sloja druge polovice 13. i prve polovice 14. stoljeća (ŠRIBAR 1972: 31, T. 14/163) te jedan trostruko raščlanjen rub (kat. 36). Takvi se rubovi pojavljuju već početkom 14. stoljeća (PREDOVNIK 2003: 59). Stenjevečki trostruko raščlanjeni ulomak najsličniji je ulomku koji se na Kostanjevici nalazio u pomiješanom sloju faze napuštanja grada, ali u kojem je bio i mletački novac iz 13./14. stoljeća (PREDOVNIK 2003: 41, kat. 254).

Kada je riječ o ukrašavanju lonaca, zamjetno je da su ukrasi reducirani, nije rijedak njihov potpuni izostanak, a ako su prisutni onda prevladava jednostavnost. Najučestaliji način ukrašavanja su razne varijante horizontalnih linija, bilo da je riječ o tankim urezima, plitkim žljebovima ili kaneliranju (kat. 16, 17, 23, 27, 28, 29, 35, 50, 52, 57, 58, 81, 90, 91, 92). Na pojedinim loncima jako su vidljive linije koje su posljedica proizvodnje, odnosno brzog lončarskog kola, ali koje naknadno nadopunjene s još ponekom linijom ostavljaju dojam da su dio ukrasa. Valovnica je drugi najčešći ukras, iako puno manje zastupljena u odnosu na prethodni. Riječ je o tanko urezanoj jednostrukoj valovnici, srednje do niske amplitude, koja se nalazi na ramenu posude (kat. 1, 53, 84), dok je na velikom loncu (kat. 48) kombinirana s horizontalnim linijama. Jedan je ulomak ruba na unutarnjoj strani ukrašen urezom dvostrukom valovnicom (kat.11). Stil ukrašavanja posuđa sličan je i u razdoblju 14. stoljeća na burgu Vrbovec (TKALČEC 2010: 66). Ukras u vidu plastičnog rebra/trake s otiscima prsta pojavljuje se samo na jednom loncu velikih dimenzija (kat. 46). Takav ukras nosi i jedan, također veliki lonac, oblikom sličan ali s različitim rubom, iz sloja druge polovice 15. stoljeća u burgu Vrbovcu, no tamo se takav ukras sporadično pojavljuje i u starijim slojevima, gdje je riječ, kao i ovdje, o uredno izvedenim motivima, dok je u mlađim slojevima često uz njega prisutan i neuredan motiv izveden štipanjem (TKALČEC 2010: 68; 164, T.6/146, 148).

Osim tijela lonaca koja su najčešće ukrašena, dva dna nose ukras, odnosno reljefno izveden znak križa (kat. 12, 39). Jedan je ulomak vrlo mali pa se ne vidi je li križ bio unutar kruga, dok se na drugom vrlo slabo nazire krug. Najbliža pak analogija je ulomak pronađen 2002. na Opatovini, a koji je datiran u mlađi naseobinski sloj, točnije u vrijeme 11.–13. stoljeća (DEMO 2007: 28, 29, 63, kat. 1.57). Također u slojevima burga Vrbovec s početka 13. stoljeća, u nešto drugačijem obliku, prisutna su dna sa znakovima (TKALČEC 2010: 66, 160, t.2/38). Mlađa varijanta ovakvog označavanja dna javlja se pak krajem 14. i u 15 stoljeću, to su križevi upisani u krug. Poznati su u mlađem sloju utvrde Kostanjevice (PREDOVNIK 2003: 165, 222, kat. 469, 470) i na burgu Vrbovec (TKALČEC 2010: 161, T.3/67–70).

Poklopci

Poklopci su češće zastupljeni svojim rubnim dijelovima nego drškama. Najviše ih je sadržavala jama 2/1994. (kat. 40–45). Promjeri otvora tih poklopca su jednaki, 17,8 cm, a gotovo iste dimenzije je i ulomak poklopca iz humusnog sloja (kat. 93) –17,6 cm. Poklopcima navedenih promjera mogli su se pokrivati lonci srednje veličine, dok je poklopac kat. 87, s promjerom otvora 27 cm, bio namijenjen pokrivanju velikog lonca. Rubovi poklopaca (kat. 42–44) su visoki, zaobljeni, s koljenastim pregibom otprilike 1,5 cm od vrha, koji ga odvaja od tijela poklopca. Rubovi kat. 45 i 93 na unutarnjoj strani imaju naglašen utor koji sugerira da se poklopac postavljao s vanjske strane ruba posude, odnosno da je promjer otvora posude koja se pokrivala bio manji od promjera poklopca. Drške, odnosno gumbi, drugi su element prema kojemu se prepoznaju poklopci. Ovdje su pronađene dvije. To su široke, slabo izražene drške, s naglašen prstenastim rubom. Drška kat. 40 ispod prstena ima urezan Andrijin križ, odnosno slovo x. Poklopac iste forme pronađen je u burgu Vrbovcu u sloju koji sadrži keramičke nalaze širokog vremenskog raspona, od sredine 13. do druge polovine 15. st. (TKALČEC 2010: 161, T.3/74). No ovakav tip poklopca ipak nije uobičajen u 15. stoljeću i kasnije, jer su tada poklopci niski, drške su izraženije i puno su manjeg promjera u odnosu na otvor poklopca (CECH 1987: 281; Taf. 77). Nažalost, zbog fragmentiranosti nije moguće rekonstruirati niti jedan poklopac, pa tako niti govoriti o njihovoj punoj visini i pravoj formi. Ipak, prema ovim vidljivim karakteristikama to su poklopci zvonolikog oblika. U Austriji su oni u upotrebi od 13. stoljeća, a kasnije ih je sve manje i forma im se pojednostavljuje u smislu da nisu toliko izvijeni i valoviti poput starijih primjeraka (CECH 1987: 195, 281, Taf. 77–79). Poklopac kat. 87 ima jako izražen koljenasti prijelaz u gornji kupolasti dio. Sličnost, a ne direktnu paralelu, nalazimo na poklopcu iz Horna u Donjoj Austriji datiranom u 14. stoljeće (CECH 1987: 282, Taf. 78/M20). Ostale rubove poklopaca, iako bez identičnih usporednih primjera, u skladu s datacijama lonaca koje su oni pokrivali, trebalo bi prema tome također datirati u 14. stoljeće.

Peke

U dvije su jame pronađeni ulomci rubova koji svojim dimenzijama sugeriraju da su bili dijelovi peka. Kvalitetno su pečeni, s malo primjesa pijeska i kamenčića, kao i gotovo sva ostala keramika, a tonovi su tamniji –smeđi i sivi. Ulomak kat. 89 u donjem je dijelu ukrašen plastičnim rebrom s otiscima prsta. Promjer otvora iznosi 42 cm. Ulomak kat. 15 razlikuje se minimalno od prethodnog navedenog. Ovdje je plastično rebro nešto tanje i udaljenije je od ruba. Otisci prsta su vrlo plitki, jedva primjetni. Promjer otvora iznosi 41,4 cm. Kod obje peke, nažalost, premalo je elemenata koji bi pomogli kod rekonstrukcije visine i oblika. Peke su vrlo funkcionalan oblik kuhinjskog posuđa, koji je zbog masivnosti, oblika i načina upotrebe mogao biti puno duže u upotrebi od lonaca. Uglavnom se upotrebljavaju na otvorenom ognjištu, a horizontalno postavljena plastična rebra bila su u funkciji zadržavanja žara. Peku su Slaveni u ranom srednjem vijeku počeli koristiti za pečenje kruha, a kasnije i za druga, složenija jela (PLETERSKI 2008: 64, Sl. 4.56, 77, 96).

Dijelovi peka pronađeni su i na utvrđi Čanjevo, a ulomak koji je slikovno prikazan, bitno se razlikuje u boji i fakturi, nedostatku ukrasa i drugih elemenata od stenjevečkih peka. Peke s Čanjeva datirane su u razdoblje 15.–17. stoljeća (ČIMIN 2008: 130, 131, Sl. 21). Također se razlikuju od nešto starijih peka, iz 14. stoljeća, pronađenih u Starim Perkovcima.¹⁰ Iako se za razliku od drugog kuhinjskog posuđa vrlo rijetko spominju u literaturi, te stoga ulomci iz Stenjeveca nisu međusobno direktno usporedivi s nekoliko nabrojanih peka, na terenu je situacija drugačija. Ulomci peka zastupljeni su na gotovo svim kasnosrednjovjekovnim lokalitetima.¹¹ One su najčešće, kao i gore navedena iz utvrde Čanjevo, slabije pečene, s puno primjesa organskog materijala, za razliku od ulomaka iz Stenjeveca koji su od pročišćene gline i vrlo kvalitetno pečeni.

Vrčevi

Skupinu stolnog posuđa u kojima se držala i posluživala tekućina najčešće predstavljaju vrčevi. Da su ih koristili i stanovnici Stenjeveca, svjedoče nalazi nekoliko ulomaka ručki i grla, odnosno vratovi nekoliko različitih tipova vrčeva. To su elementi koji sigurno mogu potvrditi njihovu prisutnost, dok zasigurno postoji i određen broj ulomaka tijela vrčeva koje je teško sa sigurnošću pripisati upravo njima. Ručka iz jame 1/1994., kat. 13, okruglog je presjeka, oker boje na vanjskoj i unutarnjoj strani. Na trbuhu vrča vidljiv je ostatak tanke urezane valovnice, dok je sama ručka ukrašena vrlo gustim kosim urezima u dva stupca (motiv borove grančice), ostavljajući tanku praznu liniju na sredini ručke. Isti ukras nalazi se na ručki vrča iz burga Vrbovec, a datirana je u najmlađi sloj kraja 15., odnosno početka 16. stoljeća (TKALČEC 2010: 73; 173, T.15/318).

Trakasta ručka s dubokim urezima, kat. 94, nažalost, ne potječe iz zatvorene cjeline. Sačuvan je samo ulomak s tri ureza na vrhu ručke na čiji središnji urez se nastavljaju još dva koji prate vertikalnu os ručke. Ti su urezi kosi, nagnuti na desnu stranu. S obje je strane prljavo roze boje, dok je presjek siv. Ima dosta primjesa pijeska. Vrčevi s trakastim ručkama koje su ukrašene urezima vrlo su česti u keramičkom repertoaru u Budimpešti u 13. i 14. stoljeću, a riječ je o uvoznj, redukcijski pečenoj keramici iz austrijskih radionica (HOLL 1966: 16, 17, Abb. 14; 24, 25, Abb. 25; 30, Abb. 32/9, 10; 35, Abb. 37/12). Vrlo slična ručka iz Beča datirana je čak u drugu polovicu 12. stoljeća (FELGENHAUER – SCHMIEDT 1981: 50, kat. 32).¹² Nažalost, samo s ručkom, bez drugih elemenata (rub, izljev, oblik) teško je preciznije datirati vrč. Takve su ručke pronađene i u burgu Vrbovec (TKALČEC 2010: 73; 172, T.14/301, 302; 173, T.15/303, 306). Vrbovečka stolna keramika datirana je u drugu polovicu 15. i prvu polovicu 16. stoljeća (TKALČEC 2010: 73). No ovdje, kao i u Vrbovcu, vjerojatno nije riječ o uvoznj robi, nego o proizvodu lokalne radionice, jer su bečki vrčevi sive boje, odnosno redukcijski pečeni, za razliku od stenjevečkog primjerka koji je u presjeku siv, ali su vanjska i unutarnja strana prljavo roze boje. Brojni su vrčevi s ovakvim ručkama pronađeni u Kostanjevici (PREDOVNIK 2003: 207, kat. 190; 216, kat. 352, 357; 217, 359, 360), a najbližnja se nalazila u sloju datiranom u kraj 14. i početak 15. stoljeća (PREDOVNIK 2003: 219, kat. 401), dok su se u Otoku pri Dobravi nalazile unutar sloja iz druge polovice 13. i prve polovice 14. stoljeća (ŠRIBAR 1972: 99, T. 66/334; 146, T.103/570), ali i u 15. stoljeću (ŠRIBAR 1972: 123, T.85/529; 125, T.88/499). Prema spomenutim paralelama i drugim nalazima, realno je da se i ova ručka datira najkasnije u prvu polovicu 15. stoljeća. Jedna je ručka ovalnog presjeka pripadala vrču

¹⁰ Zahvaljujem kolegi Robertu Čiminu što mi je pokazao neobjavljene peke iz Starih Perkovaca.

¹¹ Na usmenom priopćenju zahvaljujem Tatjani Tkalčec, koja taj podatak iznosi temeljem brojnih rekognosciranja na području kontinentalne Hrvatske na kojima je sudjelovala.

¹² Suprotno tome, B. Cech tvrdi da se taj karakterističan ukras urezivanja zarezna na ručkama javlja od 15. stoljeća i traje do u novi vijek (CECH 1985: 257). Vrč s takvom ručkom iz Wiener Neustadta (CECH 1985: 302, Abb. 43/C9) je siv s crvenim presjekom, dok je ručka vrča iz Stenjeveca siva u presjeku a rozo-narančasta izvana.

finije fakture. Sačuvan je samo manji ulomak na kojemu se vide tragovi slikanja, ali nije moguće raspoznati motiv.

Uzimajući u obzir vratove, tada se prepoznaje najmanje pet različitih vrčeva, od kojih su se tri nalazila u jami 2/1995. Jedan je ulomak od fine bijele keramike ukrašen crvenim slikanjem ispod pregiba vrata u tijelo (kat. 80). Motiv nije u cijelosti prepoznatljiv, sačuvan je gornji dio na kojem se vide ostaci četiri nepravilna luka. Dva ulomka grla vjerojatno pripadaju istom vrču (kat. 78, 79), ali nije ih moguće spojiti. Samo je vrat ukrašen horizontalnim kanelurama. Sličan ulomak, samo različite (narančaste) boje, nalazio se u susjednoj jami 1/1995. (kat. 64).

Ulomak kat.76 je vrlo mali i dio je samog ruba vrča. Stijenke su tanke, a ukras je također u vidu horizontalnih kanelura. Manji vrč ili pehar bez izraženog grla prepoznaje se u ulomku kat. 37. Tamne je boje, a tijelo ukrašeno gustim, vrlo plitkim horizontalnim žljebovima.

Slikana keramika

Ulomci slikane keramike pronađeni su u svim osim u Jami 1/1994. Ukupno ih je pronađeno 14, a riječ je uglavnom o manjim ulomcima trbuha vrča ili boca te vrata i ručke, koji nisu dostatni za preciznije određenje tipa ili oblika posude. Keramika je fino pročišćena, kvalitetno pečena i glatka na dodir, uglavnom je oker boje, a poneki ulomci su svijetlosivi ili prljavo bijeli. Slikana je crvenom ili narančastom bojom. Motivi su linearni, u kombinaciji s točkama ili pak lučni, kao npr. na dijelu grla vrča ili boce (kat. 80).

Crveno slikani vrčevi repertoar su finog stolnog posuđa. Pojavljuju se sredinom 13. stoljeća, a uz neke promjene ti oblici traju kroz cijelo 14. stoljeće, ponekad i dalje. U Budimpešti je ovaj tip keramike zastupljen, osim u kraljevskoj palači, i na čitavom gradskom području (HOLL 2005: 321). Vrčevi ukrašeni točkama, ili zarezima (zupcima) omeđenima dvama linijama datiraju se od kraja 13. i u 14. stoljeće, i pripadaju skupini bijelo pečene keramike (HOLL 1966; 20, 28, Abb. 30/4,5; 2005: 323, Abb.5/1). S obzirom na to da su u Stenjevcu pronađeni samo ulomci, paralele ne možemo tražiti na temelju oblika, već slikanog motiva, i to samo djelomično, tako točke ostaju jedina poveznica. Slikani vrčevi i boce iz grada Ružica datirani su u kasnije razdoblje, od 15. do 16. stoljeća, ali to je posuđe češće ukrašeno mrežastim motivima (RADIĆ – BOJČIĆ 2004:187–189). Ulomak ukrašen crvenim slikanjem, i istim motivom kao i stenjevečki ulomak, pronađen je u burgu Vrbovec, i to u kontekstu s keramikom 12. i 13. stoljeća, dok je radiokarbonskom analizom taj sloj datiran vrlo rano, u prvu polovicu 12. stoljeća (TKALČEC 2010: 64, 159, T.1/15).

Ostalo

Od ostalih formi posuđa pronađena su samo dva ulomka dna i donjeg dijela trbuha, koji bi mogli biti dijelovi čaše ili eventualno manjega vrča (kat. 38).

Iz ranije navedenog vidljivo je da je najviše analogija pronađeno u najbližem susjedstvu, u smjeru zapada. Riječ je o srednjovjekovnim višeslojnim naseljima u Dolenjskoj (Slovenija), čija udaljenost od Stenjeveca (današnjim prometnim pravicima) iznosi oko 50 kilometara. Jedan od njih je utvrda Kostanjevica (Stari grad u Podbočju) gdje najstariji keramički nalazi pripadaju sloju kraja 12., odnosno početka 13. stoljeća, a najmlađi sloj datiran je u drugu polovicu, tj. kraj 15. stoljeća, kada je grad i napušten (PREDOVNIK 2003: 41, 42). Drugo naselje je Otok pri Dobravi, gdje su najstariji slojevi datirani u kraj 10., odnosno početak 11. stoljeća, dok se kraj trajanja naselja datira nakon turskog napada 1473. godine (ŠRIBAR 1974: 27–31). Oba su naselja dala veliku količinu materijala, a zahvaljujući velikim površinama i vertikalnoj stratigrafiji dobro se mogao pratiti i razvoj keramičkih oblika. U njihovom se keramičkom repertoaru može naći usporedba za gotovo svaki ulomak iz naselja u Stenjevcu. U pravcu sjevera na udaljenosti od oko 60 kilometara od

Sl. 4 Rekonstruirani lonci (kat. 90, 17, 81)

Figure 4

Stenjevec, nalazi se burg Vrbovec (Klenovec Humski), lokalitet s bogatom stratigrafijom od 12. do 16. stoljeća (TKALČEC 2010: 49–58), koji je također poslužio za usporedbu keramičkih oblika i datiranje. Na temelju usporedbe s građom s navedenih lokaliteta, pokazalo se tako da keramička građa iz Stenjevec najviše odgovara okvirima 14. stoljeća, dok postoje i određeni elementi koji ukazuju na tradiciju 13. stoljeća. To su primjerice znakovi križa na dnu (kat. 12, 39), jednostavni, ravno odrezani rubovi i jednostruka tanko urezana valovnica (kat. 1, 53, 84). Građa je u svim jamama vrlo slična, profilacije lonaca su relativno jednostavne, a ukrašavanje je svedeno na minimum. U prilog takvoj dataciji išlo bi i dominantno redukcijско pečenje – prevladavaju tamniji tonovi keramike, siva, crna, tamnosmeđa, dok je za 15. stoljeće ipak karakterističnije oksidacijsko pečenje, odnosno prevlast svijetlijih tonova keramike. Iako se na slovenskim lokalitetima zadržavaju tipovi rubova najčešće zastupljenih u Stenjevcu i u slojevima 15. stoljeća, izostanak primjerice višestruko raščlanjenih rubova, koji su prilično zastupljeni u tamošnjim naseljima, i to već i u 14. stoljeću, te drugih oblika posuđa poput zdjela, čaša, boca i sl., a koji su redoviti repertoar u naseljima 15. stoljeća, idu u prilog ograničavanju stenjevečkog materijala u okvire 14. stoljeća, s tendencijom spuštanja datacije prema prvoj polovici 14. stoljeća. Sporadična pojava ulomaka čija datacija može ući u okvire 15. stoljeća (npr. kat. 13, 94) ne treba čuditi, jer je riječ o položaju na kojem se, dokazano, stoljećima vrlo intenzivno živjelo i umiralo, a istoj situaciji svjedočimo i danas.

KATALOG NALAZA

Keramika je u katalogu i na tablama tretirana prema kriteriju konteksta (jame), a unutar jama (uglavnom) prema tipološkim odrednicama. Opisi daju osnovne informacije o tipu ulomka/posude, dimenzijama i ukrasu. Promjer otvora ili dna odnosi se (najčešće) na rekonstruirani promjer.

Jama 1/1994. – sonda I (T.1, 2)

1. Pet ulomaka ruba i tijela lonca. Vanjska strana sivosmeđe, a s unutarnje se u pojasevima izmjenjuju boje od narančaste do tamnosive. Na ramenu je ukrašen plitko urezanom valovnicom koja ne teče cijelim obujmom lonca. Stijenke su tanke. Pr. otvora: 14,2 cm; sačuvana visina: 19,2 cm.
2. Pet ulomaka ruba i tijela lonca. Vanjska strana lonca ima raspon boja od narančaste i oker do smeđe i tamno sive. S unutarnje strane prevladava siva boja. Ukrašen je vrlo plitko urezanom horizontalnom linijom. Pr. otvora: 17 cm.

3. Ulomak ruba lonca. Vanjska i unutarnja strana sivosmeđe boje. Pr. otvora: 16,8 cm.
4. Ulomak ruba lonca. Vanjska i unutarnja strana narančaste/oker boje, s unutarnje ima sivocrnu mrlju. Pr. otvora: 16,6 cm.
5. Ulomak ruba lonca. Vanjska i unutarnja strana sivosmeđe boje. Ispod ruba ima ostatke crnog taloga.
6. Ulomak ruba lonca. Vanjska strane narančaste, a unutarnja narančastosive boje.
7. Ulomak ruba lonca. Vanjska strana tamnosive, a unutarnja oker boje.
8. Ulomak ruba lonca. Vanjska strana smeđe i crne, unutarnja crne boje.
9. Ulomak ruba poklopca. Vanjska strana sivosmeđe, a unutarnja svijetlosive boje.
10. Ulomak ruba poklopca. Vanjska i unutarnja strana sive boje.
11. Ulomak ruba posude (zdjele?). Vanjske strana smeđe, unutarnja sive boje. Ukrašena je urezanim valovnicom s unutarnje strane.
12. Ulomak dna posude. Vanjska strana sivosmeđe, unutarnja svijetlosmeđe boje. Na sredina dna reljefno je izveden znak križa. Pr. dna: 22 cm.
13. Ulomak ručke i trbuha vrča. Vanjska i unutarnja strana narančasto/oker boje. Ručka je okruglog presjeka. Ukrašena je gustim kosim urezima u dva stupca. Na trbuhu je vidljiv ostatak tanke urezane valovnice.
14. Ulomak trbuha posude (vrča?). S vanjske i unutarnje strane svijetlosive boje. Ukrašen je slikanjem crvenom bojom kombinacijom ravne linija i točaka.
15. Ulomak ruba peke. Vanjska strane je tamnosive do crne boje, uz djelomično vidljivu narančastu u pozadini, a unutarnja je narančastosmeđe boje. Iznad ruba ima jedno plastično rebro s plitko utisnutim otiscima prsta. Pr. otvora: 41,4 cm.

Jama 2/1994. – sonda II (T.3–10)

16. Tri ulomka ruba i tijela lonca. Vanjska strana narančaste do sive boje, unutarnja roze do sive. Ukrašen je kaneliranjem. U donjoj polovici rebra postaju šira i plosnatija. Rekonstruiran. Pr. otvora: 17,2 cm.
17. Pet ulomaka ruba i tijela lonca. Vanjska strana od svijetlosmeđe do tamnosive boje, unutarnja smeđa s crnim mrljama. Ukrašen je kaneliranjem. Pr. otvora: 15,2 cm.
18. Ulomak ruba lonca. Vanjska strana oker/smeđe s mrljama, unutarnja tamnosive boje. Pr. otvora: 16,2 cm.
19. Ulomak ruba lonca. Vanjska strana smeđesive, unutarnja narančastosmeđe boje. Pr. otvora: 13,8 cm.
20. Ulomak ruba lonca. Vanjska i unutarnja strana sive boje. Pr. otvora: 16,1 cm.
21. Ulomak ruba lonca. Vanjska strana narančaste boje sa sivim mrljama, unutarnja narančaste. Pr. otvora: 16,8 cm.
22. Ulomak ruba i tijela lonca. Sam rub vanjske strane je sive boje, tijelo narančasto, a unutarnja strana u cijelosti je narančaste boje. Ukrašen je širokim i plitkim kanelurama. Pr. otvora: 14,6 cm.
23. Dva ulomka ruba i tijela lonca. Vanjska i unutarnja strana sive boje. Ukrašen je širokim plitkim kanelurama. Pr. otvora: 13,2 cm.
24. Četiri ulomka ruba lonca. Vanjska i unutarnja strana sive boje. Nazire se ukras izveden plitkim žljebljenim horizontalnim linijama. Pr. otvora: 17,6 cm.
25. Pet ulomaka ruba lonca. Vanjska strana smeđe, a unutarnja smeđe do narančaste boje. Pr. otvora: 17,6 cm.
26. Pet ulomaka ruba i tijela lonca. Vanjska i unutarnja strana sive boje. Ukrašen je neravnomjerno izvedenim plitkim žljebovima, a jako su izraženi i tragovi kola. Pr. otvora: 16 cm.
27. Dva ulomka ruba i tijela lonca. Vanjska i unutarnja strana sivosmeđe boje. Ukrašen je neravnomjerno izvedenim plitkim žljebovima, a jaki su i tragovi kola. Pr. otvora: 16,6 cm.
28. Tri ulomka ruba i tijela lonca. Vanjska i unutarnja strana sive boje. Ukrašen je neravnomjerno izvedenim plitkim žljebovima, a jaki su i tragovi kola. Pr. otvora: 13 cm.

29. Ulomak ruba lonca. Vanjska i unutarnja strana tamnosive boje. Na ramenu se nazire ukras plitkim kanelurama. Pr. otvora: 9,8 cm.
30. Ulomak ruba lonca. Vanjska strana sivosmeđe, unutarnja sive boje.
31. Ulomak ruba lonca. Vanjska i unutarnja strana narančaste boje. Pr. otvora: 23,8 cm.
32. Tri ulomka dna i tijela lonca. Vanjska i unutarnja strana narančaste boje. Pr. dna: 11,2 cm.
33. Četiri ulomka dna i tijela lonca. Vanjska strana sivosmeđe, unutarnja sive boje. Pr. dna: 9 cm.
34. Tri ulomka dna i tijela lonca. Vanjska strana sive, unutarnja narančaste boje. Pr. dna: 11 cm.
35. Tri ulomka dna i tijela lonca. Vanjska strana narančaste boje, uz iznimku pojasa debljine 2–3 cm uz samo dno koji je crne boje. Unutarnja strana je tamnosive do crne boje. U donjem dijelu trbuha ukrašen je plitkim horizontalnim kanelurama i urezanim linijama.
36. Dvadeset i dva ulomka ruba, tijela i dna lonca. Vanjska strana je u rasponu od svijetlosmeđe do tamnosive boje, i ima mrlje a na unutarnjoj prevladavaju narančasti tonovi. Stijenke su tanke. Ukrašen je u gornjem dijelu vrlo plitkim, jedva vidljivim urezanim horizontalnim linijama. Pr. dna: 11,4 cm.
37. Ulomak ruba i tijela vrča. Vanjska i unutarnja strana sive boje. Ukrašen je vrlo plitkim, gustim horizontalnim žljebovima.
38. Dva ulomka dna i trbuha čaše. Vanjska i unutarnja strana žarkonarančaste je boje, presjek sivi. Pr. dna: 4,7 cm.
39. Ulomak dna. Vanjska strana sive boje, unutarnja smeđe. Na vanjskoj strani reljefno je izveden znak križa.
40. Ulomak drške i tijela poklopca. Vanjska strana je narančaste do sive boje, unutarnja tamnosive do smeđe. Ispod samog ruba drške urezan je znak x, odnosno Andrijin križ. Pr. drške: 9 cm.
41. Ulomak drške i tijela poklopca. Vanjska strana narančastosive boje, unutarnja sive. Ukrašen je neravnomjerno izvedenim horizontalnim rebrima (vidljivo samo jedno). Pr. drške: 5 cm.
42. Ulomak ruba poklopca. Vanjska strana sivosmeđe, unutarnja sive boje. Pr. otvora: 17,8 cm.
43. Ulomak ruba poklopca. Vanjska strana narančaste boje sa sivim mrljama, unutarnja sive. Pr. otvora: 17,8 cm.
44. Ulomak ruba poklopca. Vanjska i unutarnja strana sive boje. Pr. otvora: 17,8 cm.
45. Ulomak ruba poklopca. Vanjska strana narančaste boje, unutarnja svijetlosive. Pr. otvora: 17,8 cm.
46. Rekonstruirani lonac. Vanjska i unutarnja strana u nijansama narančaste boje, mjestimično prekriveno sa smeđim mrljama. Ukrašen je plastičnom trakom s otiscima prsta malo ispod najšireg dijela trbuha. Pr. otvora: 26 cm, vis: 35,6 cm, pr. dna: 15,6 cm.
47. Trideset devet ulomaka ruba, tijela i dna lonca. Na vanjskoj strani boja varira od narančaste do smeđe, a na unutarnjoj prevladavaju svijetliji tonovi narančaste, smeđe i roze boje. Na obje strane lonac ima smeđe mrlje ili čak vertikalne linije. Ukras je izveden vrlo plitkim neravnomjerno izvedenim žljebovima. Pr. otvora: 21,6 cm, pr. dna: 13 cm.

Jama 1/1995. – sonda I (T.11–14)

48. Osam ulomaka ruba i tijela lonca/pitosa. Vanjska strana je sive boje, a unutarnja svijetlosive. Ukrašen je žlijebljenom valovnicom ispod koje slijede horizontalne žlijebljene linije – vidljive su četiri. Pr. otvora: 34,6 cm.
49. Četiri ulomka ruba i tijela lonca. Vanjska i unutarnja strana smeđe boje. Na gornjem dijelu trbuha ukrašen je tanko urezanom valovnicom. Pr. otvora: 22 cm.
50. Dva ulomka ruba i tijela lonca. Na vanjskoj strani boja varira od narančaste do tamnosive, a unutarnja je siva. Ukrašen je tankim urezanim horizontalnim linijama. Pr. otvora: 17,8 cm.

51. Ulomak ruba lonca. Vanjska i unutarnja strane narančaste boje, a unutarnja ima sive mrlje. Pr. otvora: 18,4 cm.
52. Četiri ulomka ruba i tijela lonca. Vanjska i unutarnja strana sive boje raznih nijansi, s tragovima gorenja na vanjskoj strani. Ukrašen je gustim horizontalnim žlijebljenim linijama. Pr. otvora: 14,6 cm.
53. Četiri ulomka ruba i tijela lonca. Vanjska strana narančastosmeđe boje, a unutarnja sivosmeđih nijansi. Ukrašen je tanko urezanom valovnicom na ramenu. Pr. otvora: 15,6 cm.
54. Ulomak ruba lonca. Vanjska i unutarnja strana sivosmeđe boje. Pr. otvora: 17,4 cm.
55. Tri ulomka ruba lonca. Vanjska i unutarnja strana sivosmeđe boje. Pr. otvora: 15 cm.
56. Tri ulomka ruba lonca. Vanjska i unutarnja strana svijetlosmeđe boje. Pr. otvora: 15,2 cm.
57. Tri ulomka ruba i tijela lonca. Vanjska strana tamnosive, unutarnja sivosmeđe boje. Ukrašen je vrlo plitkim horizontalnim kanelurama i urezima. Pr. otvora: 14,6 cm.
58. Dva ulomka ruba i tijela lonca. Vanjska i unutarnja strana tamnosive boje. Ukrašen je snopovima plitko urezanih horizontalnih linija. Pr. otvora: 12,8 cm.
59. Dva ulomka ruba lonca. Vanjska strana sivosmeđe, unutarnja smeđe boje. Pr. otvora: 14,8 cm.
60. Ulomak ruba lonca. Vanjska i unutarnja strana sive boje. Pr. otvora: 25,6 cm.
61. Ulomak tijela vrča? Vanjska i unutarnja strana oker boje. Ukrašen je slikanjem crvenom bojom. Vidljive su crvene točke unutar jednog polja koje omeđuju zrakasto postavljene ravne linije.
62. Dva ulomka trbuha vrča? Vanjska i unutarnja strana svijetlosive boje. Ukrašeni su slikanjem crvenom bojom. Vidljiva su tri polja odvojena ravnim linijama, od kojih su dva ispunjena točkama.
63. Ulomak trbuha vrča? Vanjska strana oker, unutarnja oker-sive boje. Ukrašen je slikanjem crvenom bojom. Vidljive su tri ravne, zrakasto postavljene linije.
64. Ulomak vrata vrča. Vanjska i unutarnja strana narančaste boje. Ukrašen je dubokim i širokim vodoravnim kanelurama.

Jama 2/1995. – sonda I (T.14, 15)

65. Dva ulomka ruba lonca. Vanjska strana svijetlo, a unutarnja tamnosive boje. Pr. otvora 27 cm.
66. Ulomak ruba lonca. Vanjska i unutarnja strana od svijetlo do tamnosive boje. Pr. otvora: 13 cm.
67. Ulomak ruba i tijela lonca. Vanjska strana sive boje, unutarnja narančaste koja prema otvoru prelazi k svojoj. Pr. otvora: 21 cm.
68. Ulomak ruba i tijela lonca. Vanjska i unutarnja strana narančaste do sive boje, s tragovima crnog taloga. Pr. otvora: 15 cm.
69. Ulomak ruba lonca. Vanjska i unutarnja strana sivkaste boje.
70. Ulomak ruba lonca. Vanjska i unutarnja strana sivosmeđe boje.
71. Ulomak ruba lonca. Vanjska i unutarnja strana smeđenarančaste boje.
72. Ulomak ruba lonca. Vanjska i unutarnja strana sive boje.
73. Ulomak ruba lonca, zdjele? Vanjska i unutarnja strana sivosmeđe boje različitih nijansi.
74. Ulomak ruba lonca. Vanjska i unutarnja strana prljavo roze boje.
75. Dva ulomka ruba vrča, zdjele? Unutarnja i vanjska strana sivosmeđe boje nejednakih nijansi.
76. Ulomak vrata vrča. Vanjska i unutarnja strana svijetlonarančaste boje. Na vanjskoj strani ima smeđe mrlje. Stijenke su tanke. Ukrašen je horizontalnim kanelurama.
77. Ulomak ruba poklopcu. Narančaste boje s vanjske i unutarnje strane, sa sivim mrljama.
78. Dva ulomka vrata vrča. Vanjska i unutarnja strane sive boje. Ukrašen je horizontalnim kanelurama. Ručka je odlomljena.

79. Dva ulomka vrata i trbuha vrča. Vanjska i unutarnja strana mjestimično sive, a mjestimično smeđe boje. Vrat je ukrašen horizontalnim kanelurama.
80. Grlo i dio trbuha vrča. Površina je fino uglađena, svijetlosive do bijele boje. Ukrašen je slikanjem narančastom bojom, motiv nije u cijelosti vidljiv, raspoznaju se četiri (nepravilna) luka.

Jama 3/1995. – sonda I (T.16–18)

81. Sedam ulomaka ruba i tijela lonca. Unutarnja i vanjska strana tamnosive boje. Ukrašen na ramenu i gornjem dijelu trbuha vrlo plitkim kanelurama. Pr. otvora: 17,2 cm.
82. Ulomak ruba i tijela lonca. Vanjska strana samo djelomično narančaste boje s velikom površinom prekrivenom crnim i smeđim mrljama. Unutarnja strana narančasta do smeđa s manjim dijelom. Neukrašen. Pr. otvora: 18 cm.
83. Ulomak ruba lonca. Unutarnja i vanjska strana svijetlo do tamnosmeđe boje. Pr. otvora: 16 cm.
84. Dva ulomka ruba i tijela lonca. Vanjska strana samo djelomično narančaste boje s velikom površinom prekrivenom crnim i smeđim mrljama. Unutarnja strana smeđa do tamno siva. Na ramenu je urezana jednostruka valovnica koja nije obuhvaćala cijeli obujam lonca. Pr. otvora: 17,2 cm.
85. Ulomak ruba lonca. Vanjska strana je tamnosiva, a unutarnja smeđesiva. Pr. otvora: 15 cm.
86. Ulomak ruba lonca. Vanjska i unutarnja strana sive boje. Pr. otvora: 14 cm.
87. Ulomak poklopca. I na vanjskoj i na unutarnjoj strani boja varira od oker do tamnosive. Sačuvan je samo dio drške/gumba. Površina je ukrašena vrlo plitkim kanelurama. Pr. otvora: 27 cm.
88. Dva ulomka trbuha posude (vrč, boca?). Svijetlosiva do prljavo roza boja podloge s oker-crvenim slikanjem. Vidljive su zrakasto iscrtane linije koje zatvaraju trokute unutar kojih su oslikane točke.
89. Dva ulomka ruba peke.¹³ Vanjska strana smeđe, unutrašnja narančastosive boje. Ukrašena je plastičnom trakom s otiscima prstiju. Pr. otvora: 43,8 cm.

Iskop 1993. i 1994. (T.18, 19)

90. Lonac narančastoroze boje na vanjskoj i unutrašnjoj strani. Ukrašen je horizontalnim žljebovima od ramena do donjeg dijela trbuha. Pr. otvora: 12,8, vis.: 14 cm, pr. dna: 7,4 cm.
91. Ulomak ruba i tijela lonca. Vanjska strana narančaste do sive boje, unutarnja narančastosmeđe s naslagama crnog taloga. Ukrašen kaneliranjem. Pr. otvora: 14 cm.
92. Dva ulomka ruba i tijela lonca. Vanjska strana narančastosmeđe, unutarnja narančaste boje. Ukrašen je kaneliranjem. Pr. otvora: 16,2 cm.
93. Ulomak ruba i tijela poklopca. Na vanjskoj strani prevladava narančasta boja sa sivim mrljama, dok s unutarnje prevladava siva boja. Pr. otvora :17,6 cm.
94. Ulomak trakaste ručke. Narančasto-roze boje, presjek sivi. Ukrašena je dubokim urezima, u gornjem redu tri paralelna zarez, ispod kojih su sačuvana još dva kosa koja se nalaze na sredini ručke. Presjek je ovalno plosnat.

¹³ Ulomak je na tabli (T.18) okrenut okomito kako bi ostao u M 1:3.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Stenjevečka se crkva, kao župna, prvi puta spominje 1344. godine u popisu župa zagrebačke biskupije (BUTURAC 1984: 68). J. Buturac ispravno ukazuje na crkvu u Stenjevcu, misleći na crkvu Uznesenja Blažene Djevice Marije (*ecclesia beate virginis*), ali navodi i podatak da je crkva u ono doba stajala na brežuljku iznad Stenjevec, na mjestu Crkvište. Međutim, taj se položaj ne nalazi u Donjem Stenjevcu. Crkva na brežuljku Crkvište (Cirkvišće) je crkva Svih svetih, i nema je u popisu župa zagrebačke biskupije iz 1334. godine. Tada se spominje župna crkva Blažene Djevice Marije na polju sinova ili nasljednika Arlandovih. Nalazila se u Stenjevcu, u nizini na posjedu koji su od Vratislava naslijedili njegovi potomci, među njima velikaška porodica Arlandi (DOBRONIĆ 2003: 122). Takav opis mjesta na kojem se nalazila župna crkva svjedoči da to mjesto u 14. stoljeću nije imalo ime¹⁴, a ime Stenjevec, koje se u raznim oblicima spominje još od početka 13. stoljeća, odnosio se isključivo na područje današnjeg Gornjeg Stenjevec koji je bio vlastelinski posjed Ste-nouc.¹⁵ Početkom 16. stoljeća župna se crkva (tadašnja i današnja) počinje zvati stenjevečkom (Zthennowcz) (BUTURAC 1984: 68), a samo selo se, za razliku od starijeg gornjeg Stenjevec, zove donji Stenjevec (IVANČAN 1902: 189).

Iako se u popisu vizitacija crkva spominje tek 1334. godine, to pak ne mora biti protu-argument tezi da je ona postojala i ranije, prije prvog spominjanja. Crkva je vjerojatno postojala već u 11. ili početkom 12. stoljeća. Na tu tvrdnju upućuje (djelomično) istraženo groblje na kojemu je ukopavanje trajalo kroz 11., 12. i vjerojatno početkom 13. stoljeća (SIMONI 2004: 58). U to je vrijeme ukopavanje bilo obvezno pored, odnosno uz crkvu. Ipak, fizički nam dokazi nedostaju, jer, nažalost, nije bilo mogućnosti provesti istraživanja unutar, niti uz crkvu, kako bi se eventualno istražili temelji najranije građevine, ali i horizont mlađih grobova.

Podaci kojima raspoložemo o ovome kasnosrednjovjekovnom selu nisu dostatni da se progovori o nekom konkretnijem planu naselja, organizaciji te gustoći i rasporedu objekata, prije svega, jer je otkopano samo nekoliko jama, isključivo s keramičkim materijalom. Jame su bile jednostavne, kružnog oblika, uglavnom ravnih stjenki i dna, a sve tri jame iz sonde I/1995. ostale su djelomično neiskopane jer su ulazile pod profil sonde. Uz jame se nisu nalazili ukopi od kolaca, niti drugi tragovi koji bi ukazivali na moguće ostatke nastambi, i njihovog rasporeda. Jedna je jama (jama 2/1994.) imala stijenke od zapečene zemlje. Nisu ustanovljeni tragovi nadzemnih objekata, ognjišta, peći ili neki radionički prostori. No na temelju položaja istraženih jama, može se pretpostaviti da se naselje nalazilo dalje prema jugu. Današnje groblje smješteno je na velikoj površini istočno od crkve, i najvjerojatnije je da je ono preslojilo dio srednjovjekovnog naselja, moguće i onog ranosrednjovjekovnog. Južno od crkve, odnosno ruba zadnje istražene sonde, područje je današnjeg župnog dvorišta, a uokolo su kuće, trg, cesta i drugi dijelovi suvremenog naselja ispod

14 O tome također svjedoči još jedan spomen iz godine 1367., u ispravi koju je izdao zagrebački Kaptol, a kojom se uređuju međaši stenjevečkog i susedskog posjeda, kada su postojale obje crkve: „kamena crkva Svih svetih« i „crkva Blažene Djevice uz veliku cestu koja od Zagreba ide prema Susedu« (IVANČAN 1902: 188; DOBRONIĆ 2003: 122). Ovakav opis sugerira da je crkva tada, što podrazumijeva i onovremeno naselje/selo oko nje, kao i danas, bilo smješteno na iznimno važnom prometnom pravcu koji je vodio iz Zagreba prema zapadu. Za usporedbu udaljenosti može biti zanimljiv podatak da zračna udaljenost od zagrebačke katedrale do stenjevečke crkve iznosi 7,26 km.

15 Podatak o spuštanju crkve iz Gornjeg u Donji Stenjevec u *nekom periodu* nema čvrsto uporište. Naime, Lj.

Ivančan tvrdi da je crkva prvobitno bila u Gornjem Stenjevcu (crkva Svih Svetih) na položaju Cirkvišće na brijegu Bjeličina, na međašu sela Borčec i Gornji Stenjevec. Legenda kaže da su župljani htjeli veću crkvu izgraditi na istom mjestu, ali što bi danju sagradili, to su drugi dan razrušeno našli, sve dok nisu u ravnici, na mjestu današnje crkve naišli na panj, kojeg je donijela Sava, kip Blažene Djevice Marije, i tu podigli crkvu, a gornju su napustili krajem 13., odnosno početkom 14. stoljeća (IVANČAN 1902: 190; Župa 1985: 80). Budući da je drveni kip datiran u 15. stoljeće, zaista možemo govoriti o legendi. Crkvu Svih Svetih, na položaju Crkvište, Ivančan je osobno otkopao. Spominje da je oko nje bilo i grobova (IVANČAN 1902: 191), ali ne daje nikakve druge podatke relevantne za dataciju.

kojih se potencijalno kriju drugi srednjovjekovni ostaci. U južnom dijelu župnog dvorišta osjetno se smanjuje gustoća grobova, upravo na mjestu gdje se pojavljuju kasnosrednjovjekovne jame, koje su prema svemu sudeći rubni dio naselja. Takav odnos starijeg groblja i mlađeg naselja, tj. činjenica da su grobovi minimalno oštećeni, i samo oni u južnom dijelu, rezultat je svjesnog prostornog ali i vremenskog odmaka, i tretiranja groblja starijeg stanovništva s poštovanjem. Granice kasnosrednjovjekovnog naselja odmaknule su se od crkve, tj. cinkture, dok je njihovo stanovništvo moralo biti ukopano uz samu crkvu i unutar nje.¹⁶

Dakle, na temelju komparativne metode tipoloških karakteristika i odnosa starijeg groblja i mlađeg naselja, obrazloženih ranije, keramičku građu treba opredijeliti u okvire 14. stoljeća. Budući da nisu pronađeni metalni nalazi niti novac, niti je izvršena radiokarbonska analiza, uža je datacija onemogućena.

Ako bismo razmišljali o ležištima gline, valja uzeti u obzir Grmošćicu koja se nalazi u neposrednoj blizini Stenjevec, i pretpostaviti da glina korištena za proizvodnju posuđa, ukoliko je izrađivano u selu ili okolici, potječe s ovog lokalnog gliništa, a koje se i danas eksploatira za proizvodnju opeka.

Na području Stenjevec postoje još poneke intaktne površine koje su u neposrednoj blizini položaja o kojem je bilo riječi, a koje zasigurno čuvaju još brojne vrijedne podatke i materijalnu ostavštinu, no čini se ipak vjerojatnijim da više neće biti prilike za nova istraživanja. Usprkos tome, potvrđen je kontinuitet naseljavanja Stenjevec i nakon 11., tj. 12./13. stoljeća, kada je ovaj položaj korišten za ukopavanje lokalnog stanovništva, a čije je naselje također moralo biti u neposrednoj blizini. Predstavljeno keramičko posuđe pripadalo je u 14. stoljeću župljanima crkve Blažene Djevice. Unatoč ograničenoj otkopanoj površini, i svega nekoliko otpadnih jama, sada raspoložemo i s dovoljno dokaza o postojanju sela uz župnu crkvu u 14. stoljeću, smještenom na polju u blizini kasnosrednjovjekovnog Zagreba.

POSVETA I ZAHVALA

Rad na prezentiranoj građi posebno me veselio jer je riječ o zagrebačkom, meni bliskom, naselju, čija je kasnosrednjovjekovna faza ovom prilikom potvrđena. Isto tako, iznimno mi je drago što sam imala priliku baviti se jednim segmentom lokaliteta koji je imao poseban značaj u životu Katicice Simoni. Iako su kasnosrednjovjekovni nalazi tijekom iskopavanja izazivali znatno manji interes od ranosrednjovjekovnog groblja, smatram da je upravo ovaj svezak Vjesnika najbolja moguća prigoda za objavu tog materijala. Stoga mi je čast što sam u spomen dugogodišnje voditeljice Srednjovjekovnog odjela Arheološkog muzeja u Zagrebu tematski ostala vezana uz projekt kojemu je posvetila mnoge godine svog radnog vijeka i što je sada na određeni način revaloriziran ovaj višeslojni lokalitet u Stenjevcu. Značajnu podršku od samih početaka obrade keramike preko rekonstruiranja terenske situacije te do same problematike ovog nalazišta, pružio mi je Željko Demo, voditelj Srednjovjekovnog odjela Arheološkog muzeja u Zagrebu. Stoga mu iskreno zahvaljujem na savjetima, smjernicama i vremenu utrošenom na razgovore o Stenjevcu i sličnim srodnim temama. Sretna je okolnost također, što je Arheološki muzej u Zagrebu, odnosno njegovi Srednjovjekovni i Antički odjeli, od samih početaka sudjelovao (počevši od pohrane građe nakon prvih iskopavanja, a tek onda kao izvođač istraživačkih radova) u projektu Stenjevec, te je priča o Ste-

16 Godine 1982. otvorene su dvije sonde unutar cinkture. Pokazalo se da nije moguće uhvatiti jasne stratigrafske odnose. To je područje bilo podložno konstantnim prekopavanjima, a vjerojatno i dugotrajnim ukopavanjem sta-

novništva. Zdravica je bila na dubini 1,80, odnosno 2,10 m, a slojevi potpuno ispremiješani s ostacima kostiju, kasnosrednjovjekovnog materijala i cigle (GREGL 1982).

njevcu, barem o istraženom dijelu zaokružena, jer je osim u stručnim publikacijama, i antička (GREGL 1989) i srednjovjekovna (SIMONI 2004) građa prezentirana u okviru raznih izložbenih projekata. Preostaje nam još zadatak da u budućem stalnom srednjovjekovnom postavu rezerviramo mjesto i za pokoji (kasnosrednjovjekovni) stenjevečki lonac, kako bi i šira javnost imala priliku vidjeti još jedan segment zagrebačke prošlosti, odnosno sela oko Zagreba, a koja su razvojem i širenjem grada već odavno ušla u njegovu zonu.

Zahvaljujem i ostalim kolegama iz Arheološkog muzeja u Zagrebu koji su pridonijeli ovome radu: Miljenki Galić (crteži), Igoru Krajcaru (fotografije keramike), Ani Solter (nadopuna plana nalazišta, Sl. 3) i Josipu Fluksiju (restauracija keramike) te Tatjani Tkalčec iz Instituta za arheologiju na stručnoj pomoći. Korišteni su terenski dnevници i izvještaji o iskopavanju Srednjovjekovnog (Katica Simoni) i Antičkog odjela (Zoran Gregl) AMZ-a.

LITERATURA

- BUTURAC, J. 1984 – Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine. Zusammenfassung: Volkszählungen der Pfarren des Bistums zagreb 1334 und 1501. *Starine, knjiga 59.*, Zagreb, 1984., 43–108.
- CECH, B.
– 1985. Mittelalterliche Keramik aus dem Stadtmuseum in Wr. Neustadt. *ArAu*, 69/1985: 251–307.
– 1987. Die mittelalterliche Keramik aus dem Kamptal und dem Horner Becken. *ArAu*, 71/1987: 173–302.
- ČIMIN, R. 2008 – Keramički nalazi s utvrde Čanjevo. Ceramic finds from fort Čanjevo. In: L. BEKIĆ (ed.) 2008. *Utvrdna Čanjevo. Istraživanja 2003–2007. Fort Čanjevo. Researches 2003–2007.* Visoko, 2008: 121–189.
- DEMO, Ž. 2007 – *Opatovina: tragovi povijesti izgubljene u sadašnjosti. (Rezultati arheoloških iskopavanja pred crkvom svetog Franje u Zagrebu 2002. godine). Opatovina: traces of history lost in the present. (The results of the archaeological excavations in front of the church of St. Francis in Zagreb in 2002).* Zagreb, 2007.
- DOBRONIĆ, L. 2003 – *Stari „vijenac« sela oko Zagreba.* Zagreb, 2003.
- FELGENHAUER-SCHMIEDT, S. 1981 – Katalog. U: *Keramische Bodenfunde aus Wien. Mittelalter-Neuzeit.* Wien, 1981: 37–126.
- GREGL, Z.
– 1982. *Izvještaj o iskopanju na lokalitetu Zagreb-Stenjevec u rujnu 1982.g. Dokumentacija srednjovjekovnog odjela AMZ-a.*
– 1982.a Zagreb-Stenjevec. *VAMZ*, 15/1982: 272–273.
– 1985. Rimskodobno naselje u Stenjevcu. U: *Župa Uznesenja Marijina Stenjevec.* Ed: I. BUHIN – A. MIJATOVIĆ. Zagreb, 1985.
– 1989. Rimskodobna nekropola Zagreb-Stenjevec. Arheološki muzej u Zagrebu. Katalozi, 3. Zagreb, 1989.
- HOLL, I. 1966 – Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen von Buda. *StudArchASH*, 4/1966.
- HOLL, I. 2005 – Tischgerät im spätmittelalterlichen buda. *ActaAHung*, 56/2005, 1–3: 311–384.
- IVANČAN, LJ. 1898 – Iskopavanje u rimskom groblju u Stenjevcu. *VHAD*, 3/1898–1899, 1: 207–214.
- IVANČAN, LJ. 1902 – Crkva Svih Svetih u Stenjevcu *VHAD*, 6/1902, 1: 187–191.

- Muzeopis 1996 – Muzeopis, 1846–1996*. Arheološki muzej u Zagrebu. Zagreb, 1996.
- PLETERSKI, A. 2008 – *Kuhinjska kultura v zgodnjem srednjem veku*. Ljubljana, 2008.
- PREDOVNIK, K. 2003 – Trdnjava Kostanjevica na Starem gradu nad Podbočjem. *Archaeologia historica Slovenica* (Ljubljana), 4/2003.
- 2006. Srednjeveška in novoveška lončenina s planin v Kamniško-Savinjskih Alpah. In: CEVC, T. (ed.): *Človek v Alpah : desetletje (1996–2006) raziskav o navzočnosti človeka v slovenskih Alpah*. Ljubljana, 2006: 182–208.
- RADIĆ, M. – Z. BOJČIĆ 2004 – *Srednjovjekovni grad Ružica*. Osijek, 2004.
- SEKELJ IVANČAN, T. 2001 – *Early Medieval Pottery in Northern Croatia*. Typological and chronological pottery analyses as indicators of the settlement of the territory between the rivers Drava and Sava from the 10th to 13th centuries AD. *BAR, International Series*, 914, 2001.
- SIMONI, K.
- 1984. *Izveštaj o iskopavanju ranosrednjovjekovnog groblja u Stenjevcu od 17. 9. do 27. 9. 1984. god. Dokumentacija srednjovjekovnog odjela AMZ-a*.
  - 1985. Srednjovjekovni arheološki nalazi u Stenjevcu. U: *Župa Uznesenja Marijina Stenjevec*. Ed.: I. BUHIN – A. MIJATOVIĆ. Zagreb, 1985.
  - 1996. Rezultati dosadašnjih istraživanja srednjovjekovnog groblja u Stenjevcu. Zusammenfassung: Ergebnisse bisheriger Forschungen am mittelalterlichen Gräberfeld in Stenjevec. *IzdHAD*, 17, 1996: 73–78.
  - 2004. *Stenjevec, starohrvatsko groblje*. Summary: *Stenjevec, an early Croatian cemetery*. Zagreb, 2004.
- ŠEGOTA, T. 1986 – Neke kvartarološke i arheološke implikacije fluktuacije vodostaja Save u Zagrebu. Summary: Some quaternary and archaeological implications in water level fluctuations of the Sava river in Zagreb, Croatia. *Rad Knj. 424, Razred za prirodne znanosti*, Knj. 21: 289–322.
- ŠEPER, M. 1944 – Dva neobjelodanjena starohrvatska nalaza iz Posavske Hrvatske. *Hrvatska smotra*, 12/1944, 5: 200–209.
- ŠRIBAR, V.
- 1972. *Arheološko otkrivanje Otoka pri Dobravi – freisinškega trga Gutenwerth. Katalog keramičnega gradiva iz leta 1967*. Ljubljana, 1972.
  - 1974. Razvoj srednjeveške keramike na Otoku pri Dobravi – Freizinški trg Gutenwerth. *Slovenski etnograf* (Ljubljana), 25–26/1972–1973 (1974).
- TKALČEC, T. 2010 – *Burg Vrbovec u Klenovcu Humskome: deset godina arheološkog istraživanja*. Summary: *Vrbovec castle in Klenovec Humski: ten seasons of archaeological investigations*. Zagreb, 2010.
- VINSKI, Z. 1954 – Gibt es frühslawische Keramik aus der Zeit der südslawischen Landnahme? *AJug*, 1/1954: 71–82.
- VINSKI, Z. 1960 – Ranosrednjovjekovni arheološki nalazi u Zagrebu i njegovoj okolini. *ISNZ*, 2, 1960: 47–65.
- Župa 1985 – Župa Uznesenja Marijina Stenjevec*. Ed: I. BUHIN – A. MIJATOVIĆ. Zagreb, 1985.

SUMMARY

LATE MEDIAEVAL SETTLEMENT CHARACTERISTICS OF THE STENJEVEC
SITE IN ZAGREB

The mediaeval cemetery in the parish orchard of the Assumption of the Blessed Virgin Mary church in the Zagreb quarter of Stenjevec was excavated during the last couple of decades of the last century. The cemetery of the Bijelo Brdo culture was the primary point of interest for the excavators. 193 graves of 11th and 12th/13th c. were excavated. During the campaign, in the southern part of the parish orchard, for the first time on this site late mediaeval pits were found, confirming the existence of another settlement phase, unknown until then in archaeological terms.

Stenjevec is a district in Zagreb in Susedgrad County. It is located in the western part of Zagreb, in lowlands below the foothills of Medvednica, with the fertile Sava plain to the south. It was known as an important archaeological site for a long time, at first only as a Roman, but later also as a mediaeval site. A Roman Early Imperial necropolis was excavated SE of the church, while a Roman settlement was located beneath the modern church as well as in the area around it, which is confirmed by a well and a large quantity of building materials. Another important find coming from this site is a chance find of a (miniature) Slavic bow fibula of the early 7th c. In 1981 and 1982 the department of Classical Antiquity of the Archaeological museum in Zagreb has conducted trench excavations that revealed the existence of a mediaeval cemetery, as well as modest remains of a Roman settlement in the parish orchard. In 1983 the Mediaeval department of the Archaeological museum in Zagreb took over the excavations, conducted by Katica Simoni, and they were conducted systematically until 1997. In those years the 11th and 12th/13th c. cemetery was partially excavated, together with a marginal part of a late mediaeval settlement. The majority of ceramic fragments are kitchen pottery – typologically, pots, lids and bells. Table ceramics were not very frequent – only several smaller jar fragments (neck, handle), glasses and bottles. The pottery was produced on a fast wheel and well fired. Besides several fragments of painted pottery with a fine faience, the remaining pottery is very unvarying and shows the characteristics of the same workshop. The clay contained admixtures of very small (grinded) white pebbles and sand; the latter is more frequent in vessels of darker and grey hues. The pots are the most frequent type of vessels, present in large number of fragments in every pit. They are mostly pots with rounded spheroid body, the widest in the middle section of the belly. The profiles of their rims are simple and similar to one another. Several variants could be recognized, as well as different versions, usually distinguishable in the different slant angle or the appearance of a mild concavity intended for a lid that was also used to prevent the overflowing of the liquid. Although high, heavily indented rims represent the most characteristic late mediaeval form, they could be considered – at least for now – a rarity in the Stenjevec area. Considering ornamentation, it could be observed that the decorations are reduced, often they are completely absent, and when they are present, the simplicity is their main characteristic. The most frequent form of ornamentation are different variants of horizontal lines, whether thin incisions, shallow grooves or flutes (cat. nr. 16, 17, 23, 27, 28, 29, 35, 50, 52, 57, 58, 81, 90, 91, 92). A wavy line is the second most numerous ornament, although much less frequent than the former. Besides the pot body, which was most frequently ornamented, two bottoms were also decorated in a relief of a cross (cat. nr. 12, 39). Lid rims are more frequent than handles. The greatest number of those was contained in the pit 2/1994 (cat. nr. 40–45). There were only two handles found. They are wide, mildly protruding handles, with an emphasized ring-form rim. In two of the pits bell rim fragments were found. They were well-fired, with little admixture of sand and pebbles, similar to almost the entire ceramic assemblage, with darker colours – brown and grey. They were decorated with a rib in a relief with fingerprints. The table pottery for keeping and serving liquids is

most frequently represented by jars. Several handle and bottleneck fragments, as well as necks of several different jar types, suggest that they were used by the inhabitants of Stenjevec. These elements can verify their presence, while a certain number of jar bodies cannot be attributed to precisely these vessels with any certainty. Painted pottery fragments, 14 in total, were recovered from all of the pits, except for pit I/1994. These are mostly smaller fragments of pot or bottle bellies, as well as necks and handles, which are not sufficient to precisely determine the type or form of a vessel. The ceramic is finely filtrated, well-fired and smooth, mostly ochre in color, but some fragments are light-grey or grimy white. It is painted in red or orange. Decorative motifs are linear, combined with dots, or arch-form, for example on a part of a jar or bottle neck (cat. nr. 80). Among other vessel forms, two bottoms and lower belly fragments that could belong to a glass or a small jar were also found (cat. nr. 38).

The majority of analogous material was found in the immediate vicinity to the west, in mediaeval multi-layered settlements in Dolenjska (Slovenia), some 50 km from Stenjevec (measured along modern roads). One of these settlements is the castle of Kostanjevica (Stari grad in Podbočje), where the earliest ceramic finds come from a layer dating from the late 12th and early 13th c., while the latest layer dates from the second half and the end of 15th c., when the castle was abandoned. The second settlement is Otok pri Dobrava, where the earliest layer dates from the late 10th and early 11th c., while the closing stage of the habitation on this site dates from the Turkish attack of 1473. In the ceramic repertoire from these two sites we can find an analogy to almost every fragment from Stenjevec. Some 60 km to the north of Stenjevec there is a castle (burg) Vrbovec (Klenovec Humski), a site with a rich stratigraphy spanning the period from the 12th to the 16th c. The material from this site was also used for analogies and helped with the dating. Based on the comparison with the material from these sites, it was shown that ceramic material from Stenjevec conforms to the 14th c. time frame, with some elements suggesting a 13th c. tradition. The material is similar in all pits, pot profiles are relatively simple, while the decoration is minimalistic. A dominant form of pottery firing, reduction (darker hues dominate, grey, black, dark-brown), also supports this dating. Although rim types most frequent in Stenjevec were present in Slovenian sites in 15th c. layers, the lack of, for example, multiple-intended rims, rather numerous in these settlements, already in the 14th c., as well as other types of vessels such as bowls, glasses, bottles etc., regularly present in the 15th c. settlements, suggest that the material from Stenjevec should be dated to the time frame of the 14th c., with a tendency to further lower it down to its first half. Sporadic appearance of fragments that could be dated to the 15th c. (for example, cat. nr. 13, 94) should not surprise us, because this was a site intensively occupied for centuries, which is a proven fact, while a similar situation is also apparent in modern days.

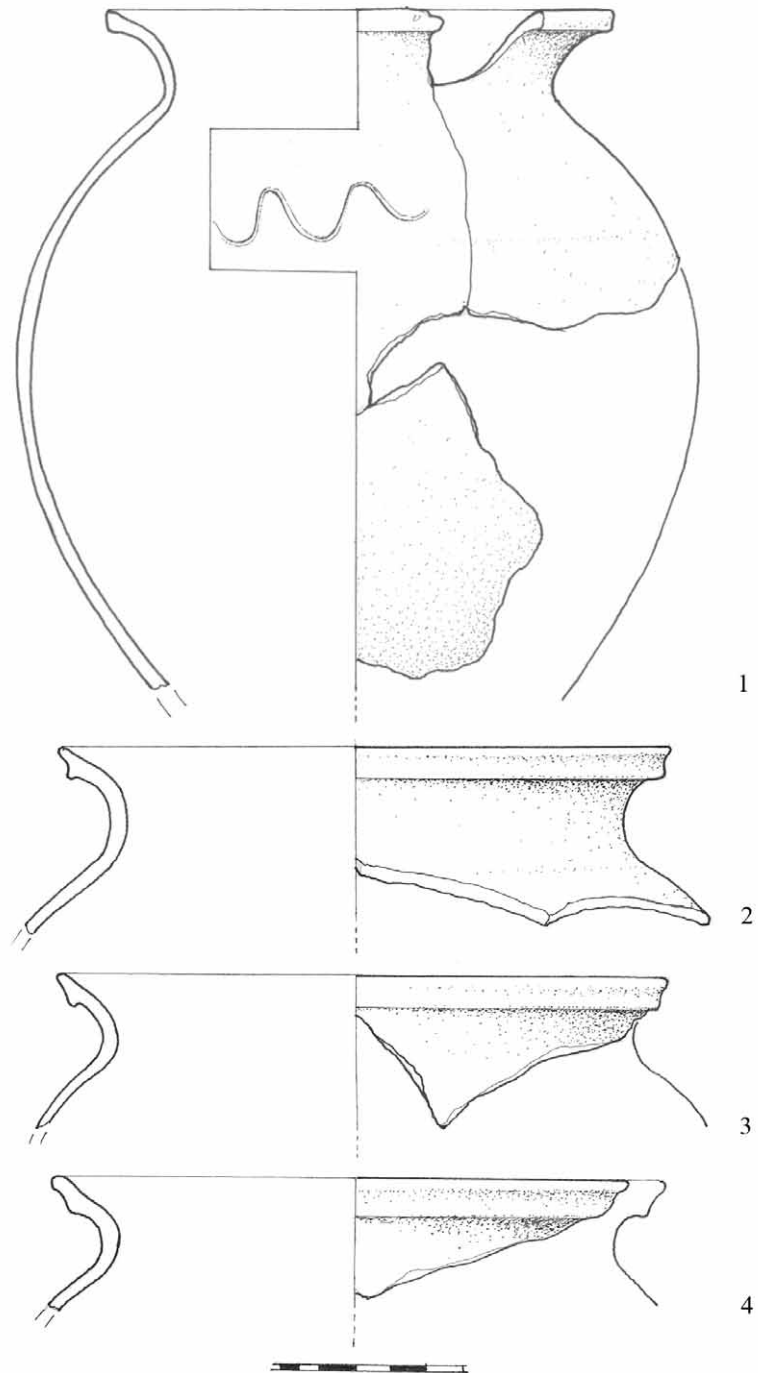
The Stenjevec parish church is mentioned for the first time in 1344 in the list of parishes of the Zagreb archdiocese. It is described as a parish church of the Blessed Virgin Mary in the field of Arland's sons or heirs. It was located in Stenjevec, in the lowland on the estate inherited from Vratislav by his descendants, among them the noble family of Arlands. This description suggests that the place was not named in the 14th c., while the name Stenjevec, mentioned in various forms from the early 13th c. on, exclusively designated the area of modern Upper Stenjevec – the Stenouc estate. From the early 16th c. the parish church was called the Stenjevec church, while the village itself, as opposed to the earlier Upper Stenjevec, was called the Lower Stenjevec.

The information we possess on this late mediaeval village is not enough to describe a more substantial ground plan of the settlement, or organization, density and scheme of the structures, in the first place because only several pits were excavated, containing only pottery. The pits were simple, circular in form, mostly with flat walls and bottoms, and all three pits from the trench I/1995 remained partly unexcavated because they were spreading under the trench profile. There were no

postholes by the pits, or other traces that would suggest the existence of residential structures or their layout. No traces of above-ground structures were encountered, hearths, ovens or workshop areas. The position of the excavated pits suggests, however, that the settlement spread out towards the south. Modern cemetery is placed on a large area east of the church, and it most probably overlaid a part of the mediaeval settlement, perhaps also the early mediaeval settlement. South of the church and the edge of the last excavated trench is an area of the parish yard, with houses, square and other structures of modern settlements around it, beneath which are other potential mediaeval remains. In the southern part of the parish yard the density of graves is significantly lower, precisely there where the late mediaeval pits appear, which, it would seem, marked the edge of the settlement. This correlation of an earlier cemetery and a later settlement, that is, the fact that the graves sustained minimal damage, more precisely, those at the southern part, is a result of a conscious spatial but also temporal detachment and the respectful treatment of an earlier cemetery. The limits of late mediaeval settlement were removed from the church, that is, the church walkway, while its inhabitants had to be buried next to the very church and inside it.

We have affiliated the ceramic material to the 14th c., based on a comparative method of typological characteristics and the relation of the earlier cemetery and later settlement. Since no metal objects or coins were found, and no C14 analysis was conducted, a narrower dating is impossible. Although the excavated area was of limited extent, and only several pits were actually excavated, we now have enough evidence for the existence of a village next to the parish church in the 14th c., located in a field near the late mediaeval Zagreb.

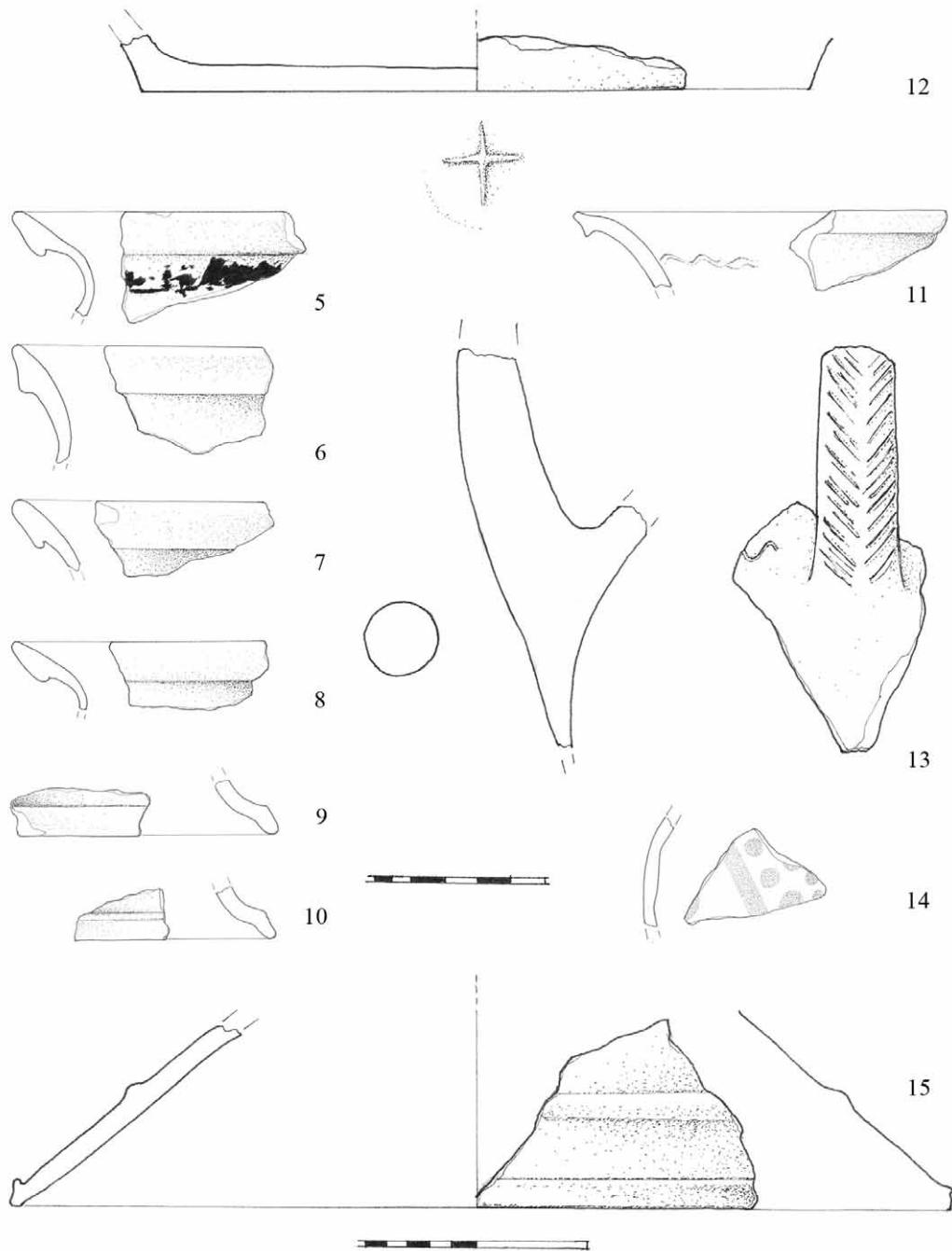
Rukopis primljen: 29. XII. 2010.
Rukopis prihvaćen: 30. XII. 2010.

T.1 Jama 1/1994.

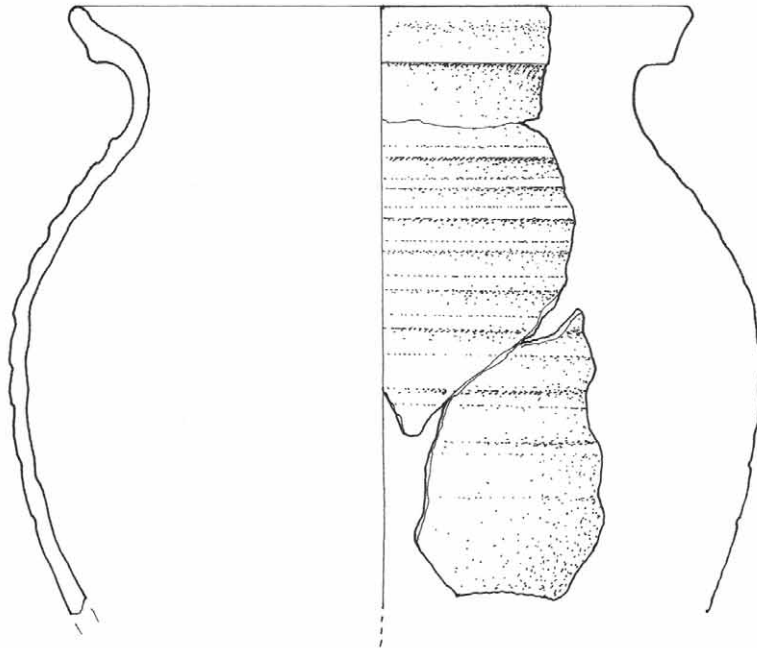
Tabla 1

Plate 1

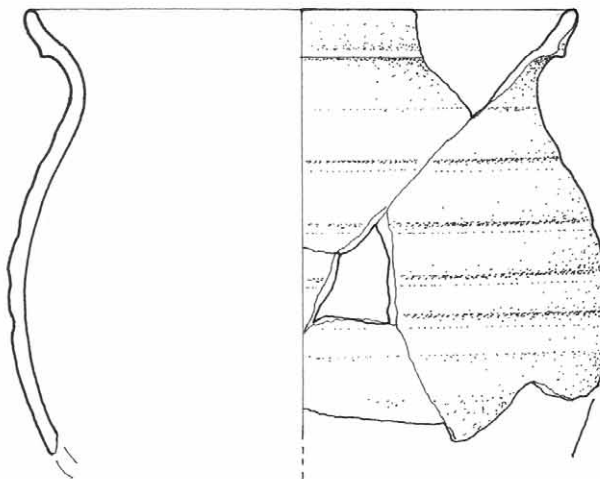

T.2 Jama 1/1994.

Tabla 2
Plate 2

16

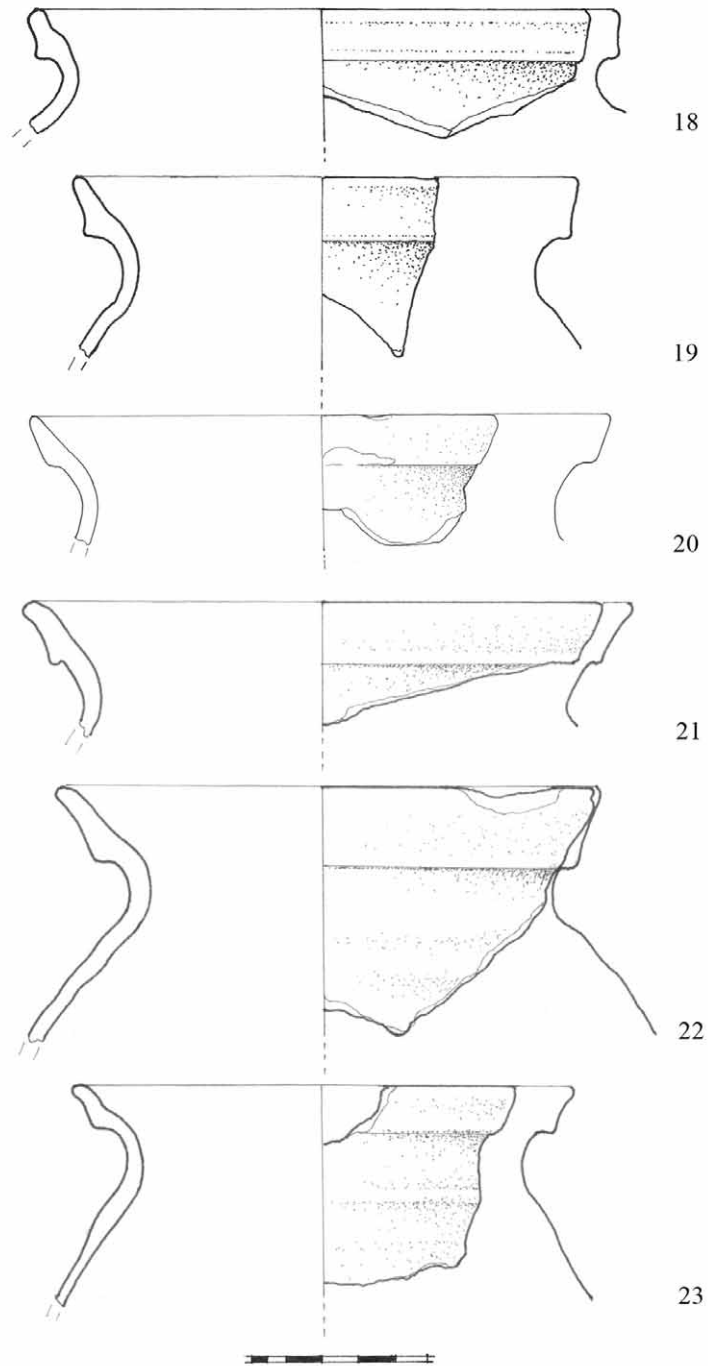

17

T.3 Jama 2/1994.

Tabla 3
Plate 3

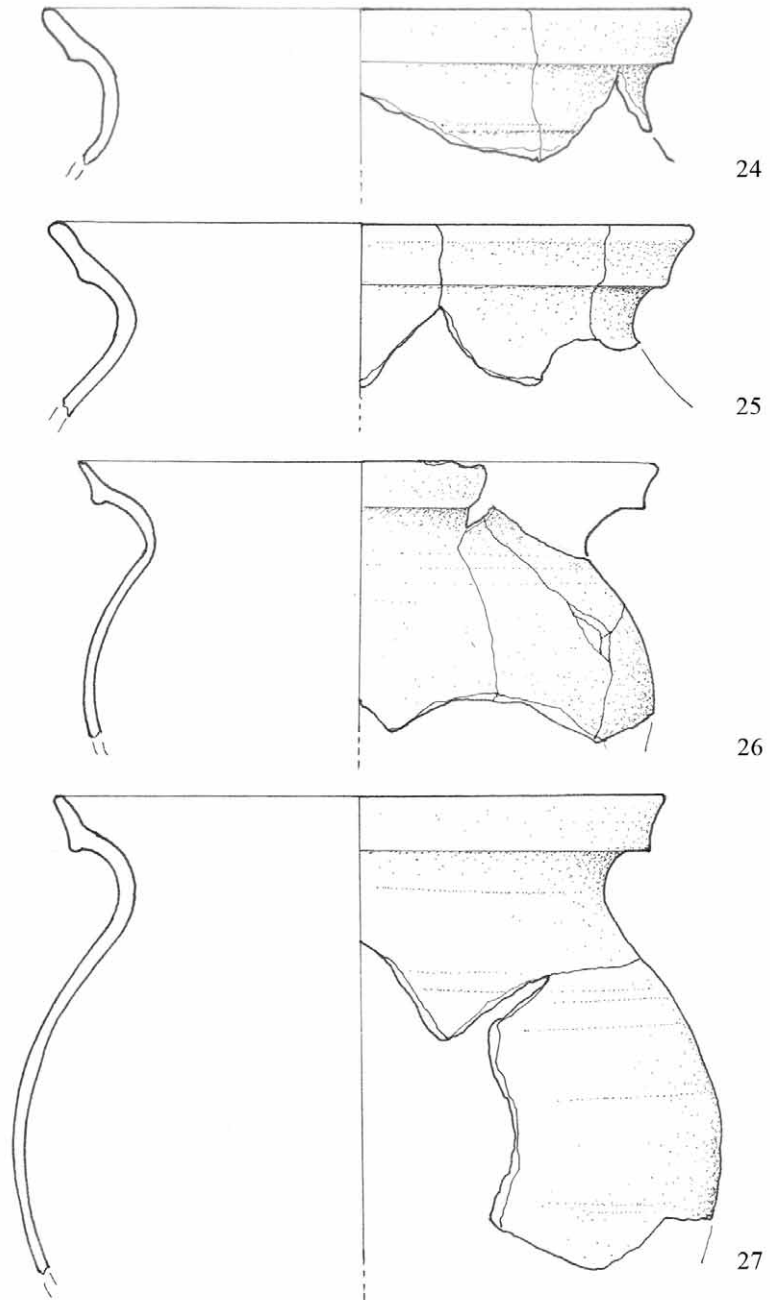

T.4 Jama 2/1994.

Tabla 4

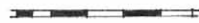
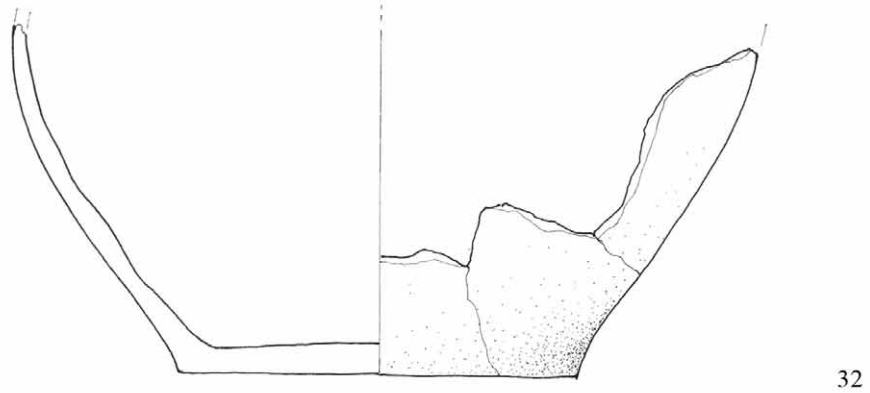
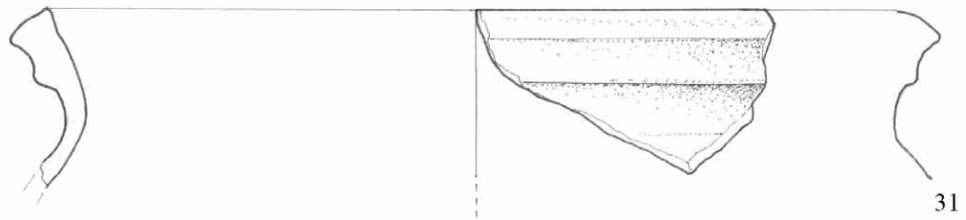
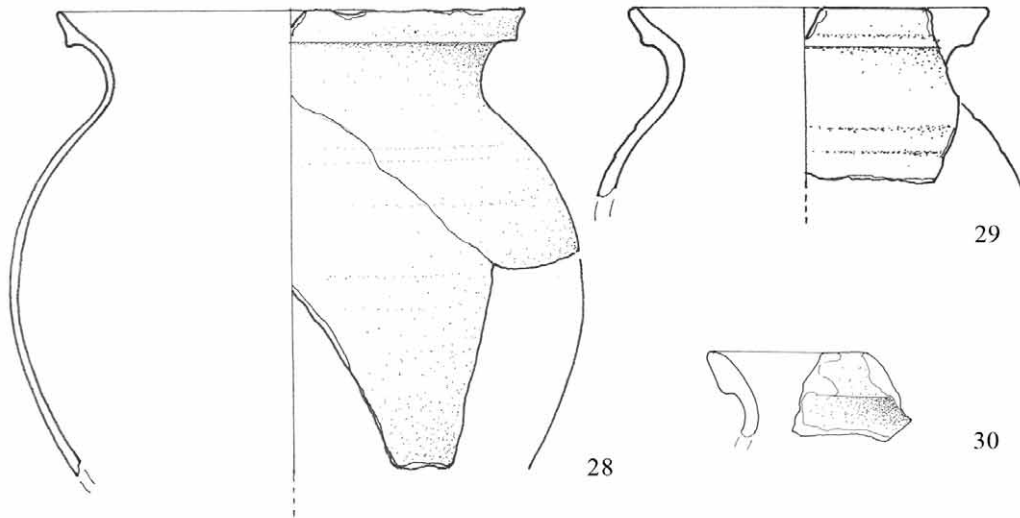
Plate 4

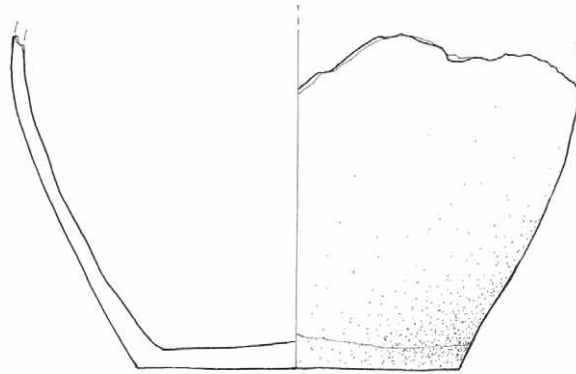
T.5 Jama 2/1994.

Tabla 5
Plate 5

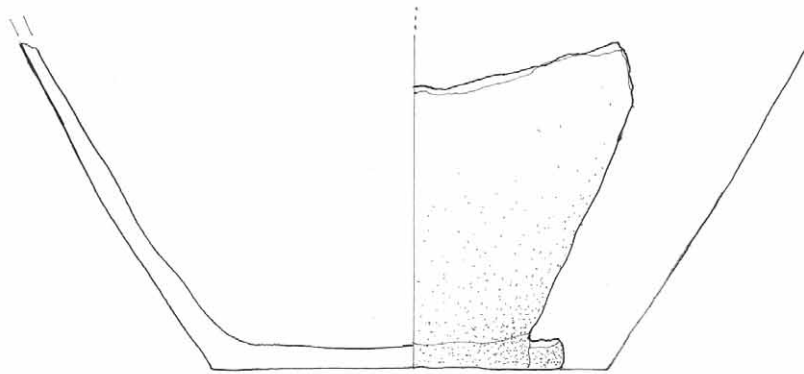

T.6 Jama 2/1994.

Tabla 6
Plate 6

33

34

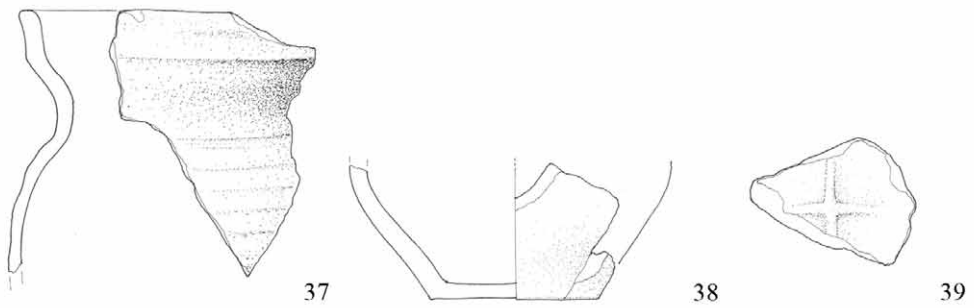
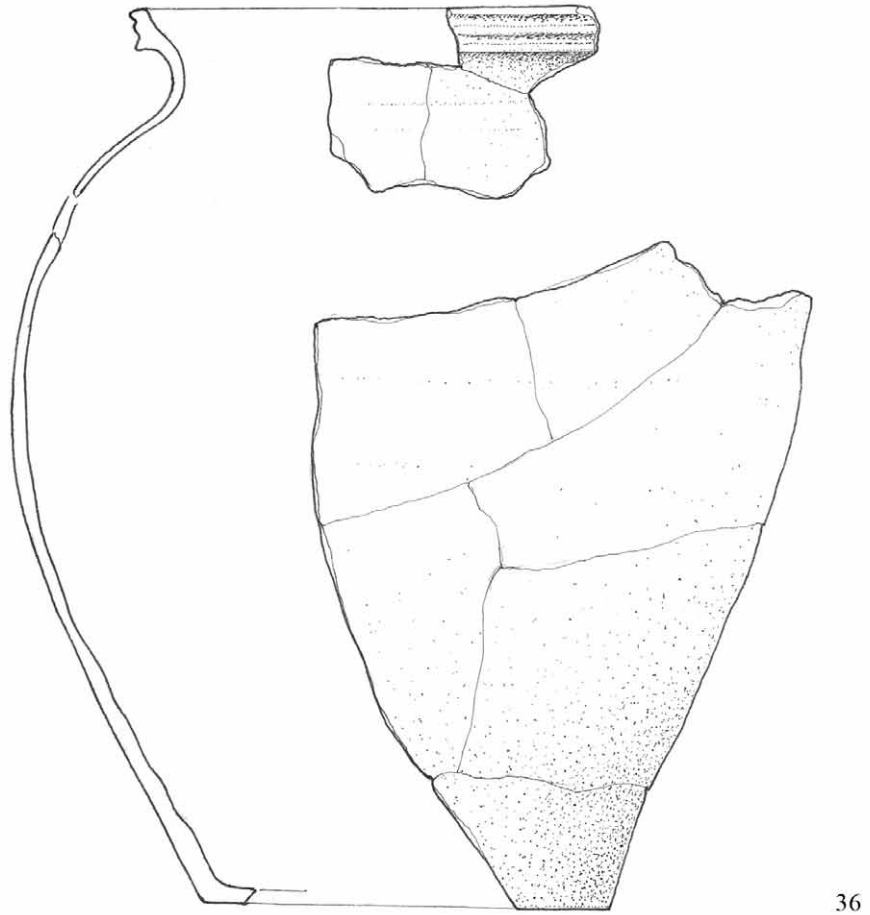

35

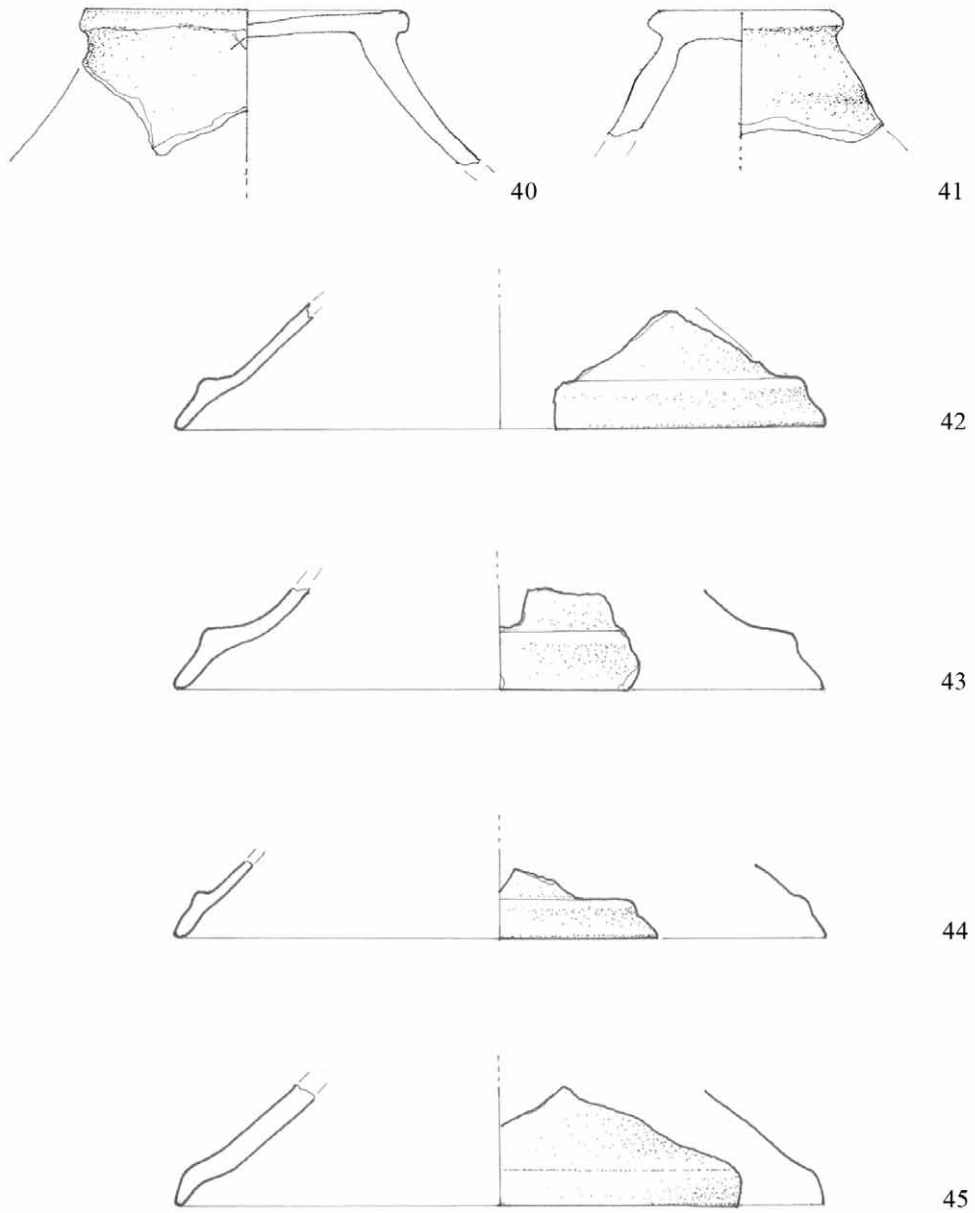
T.7 Jama 2/1994.

Tabla 7
Plate 7

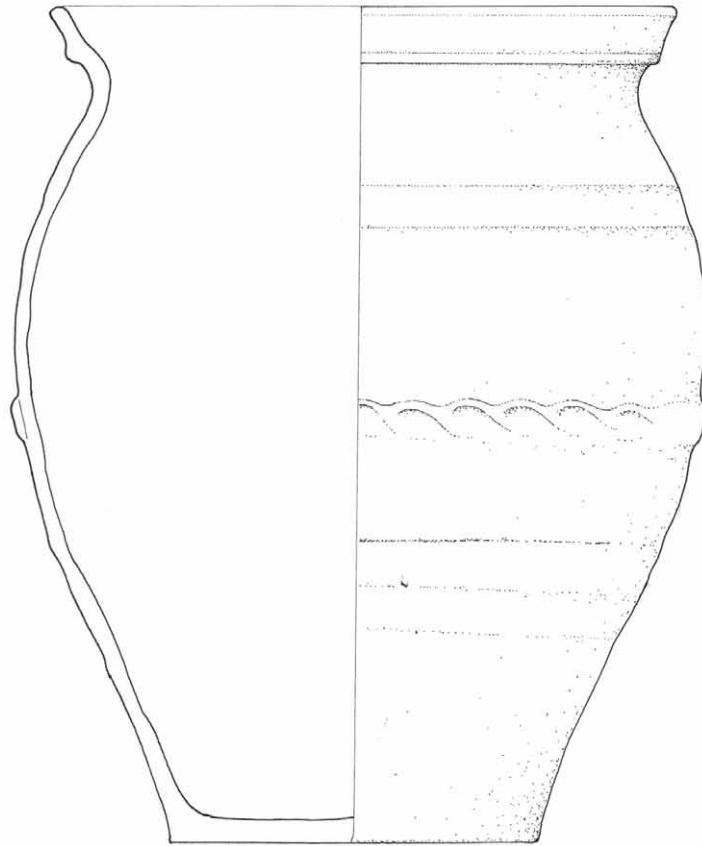
T.8 Jama 2/1994.

Tabla 8
Plate 8

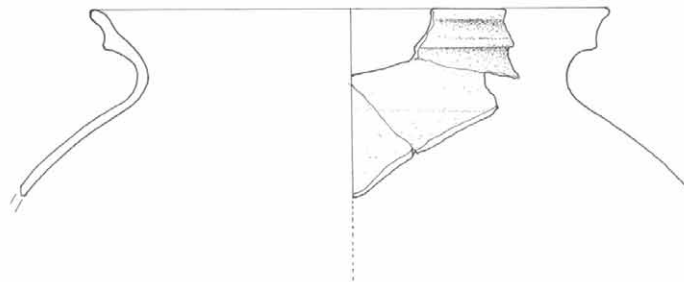

T.9 Jama 2/1994.

Tabla 9
Plate 9

46

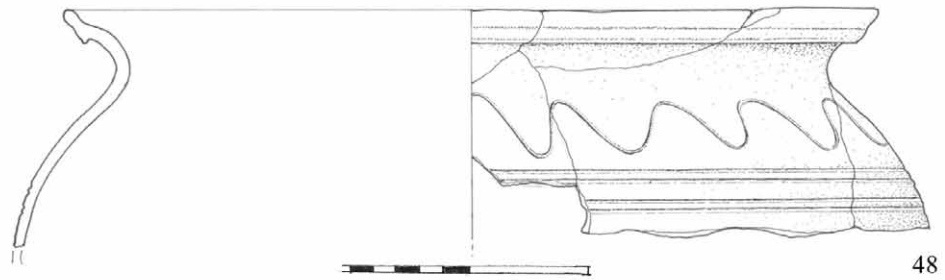
47

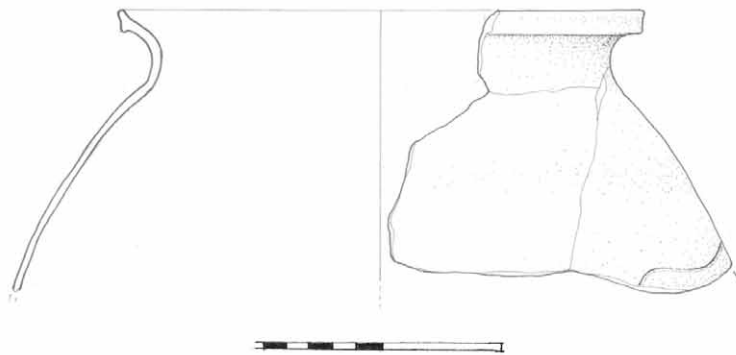
T.10 Jama 2/1994.

Tabla 10

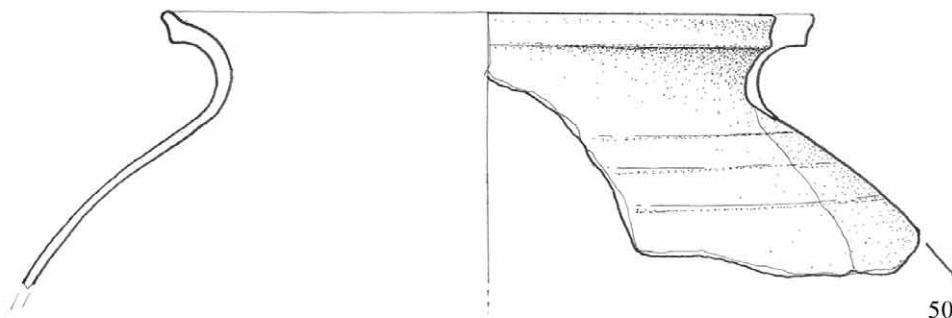
Plate 10

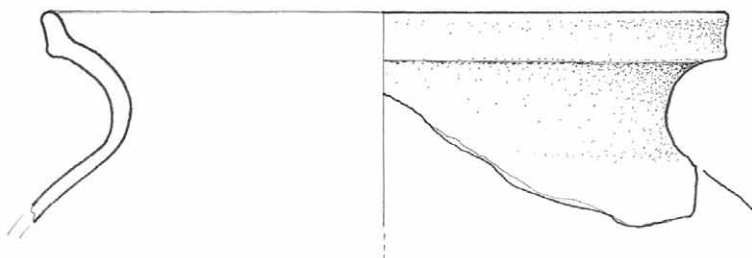
48

49

50

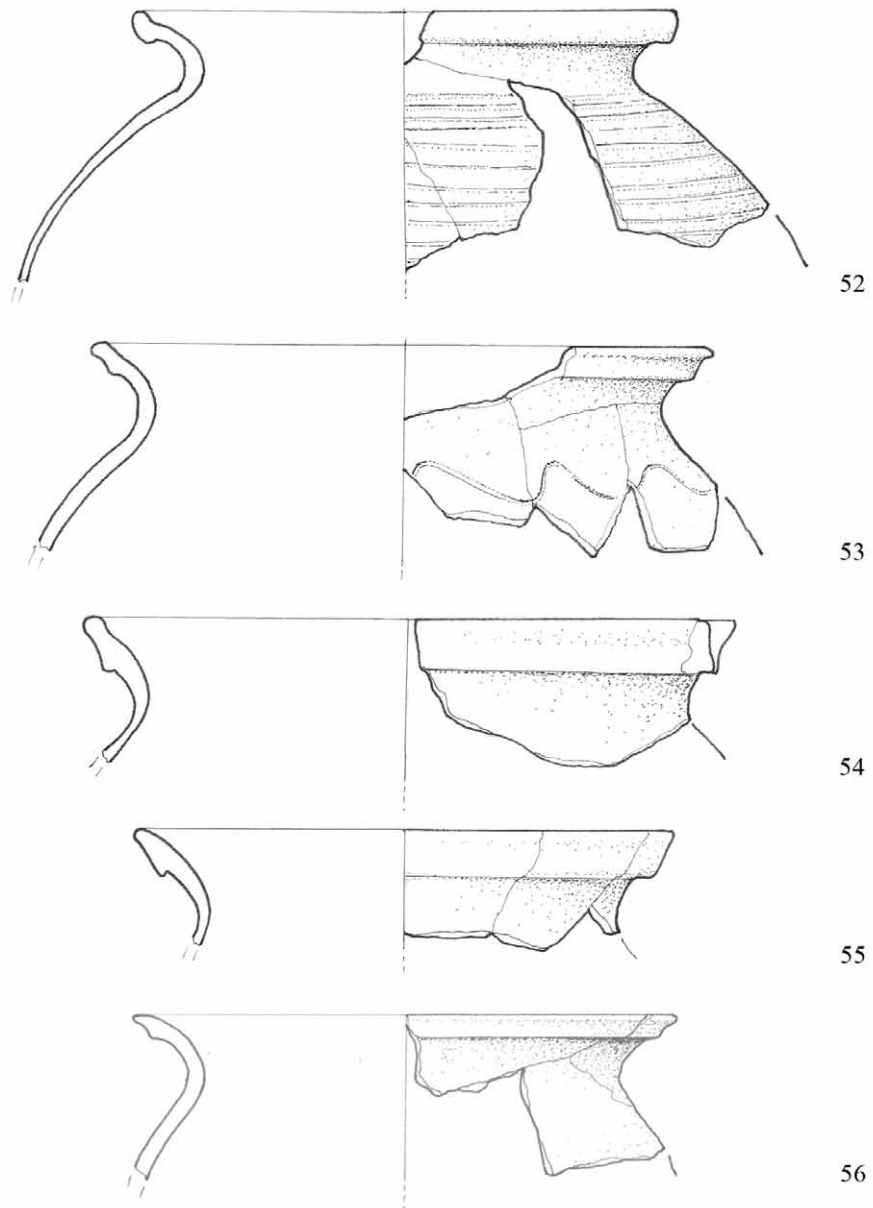

51

T.11 Jama 1/1995.

Tabla 11

Plate 11

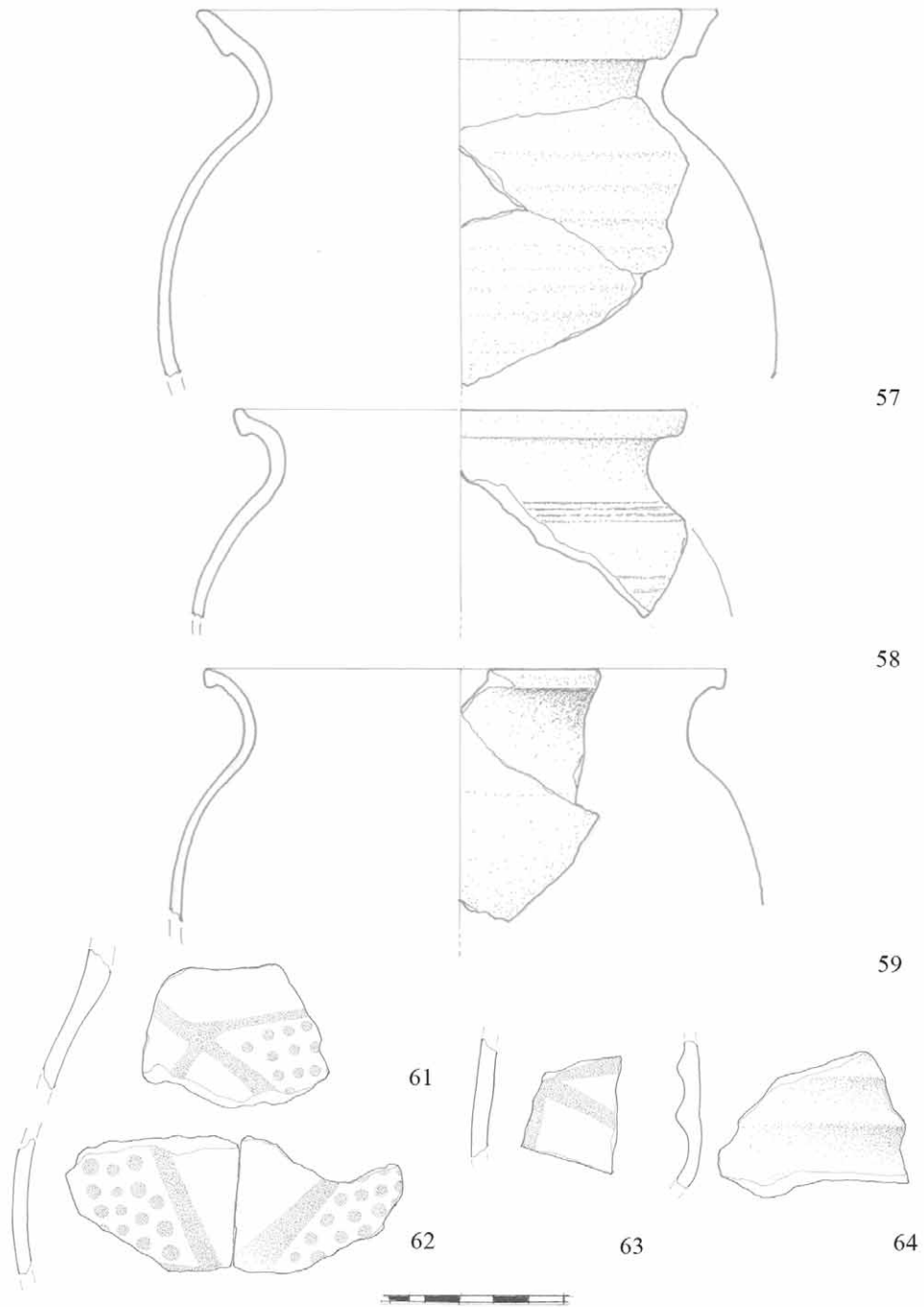

T.12 Jama 1/1995.

Tabla 12

Plate 12

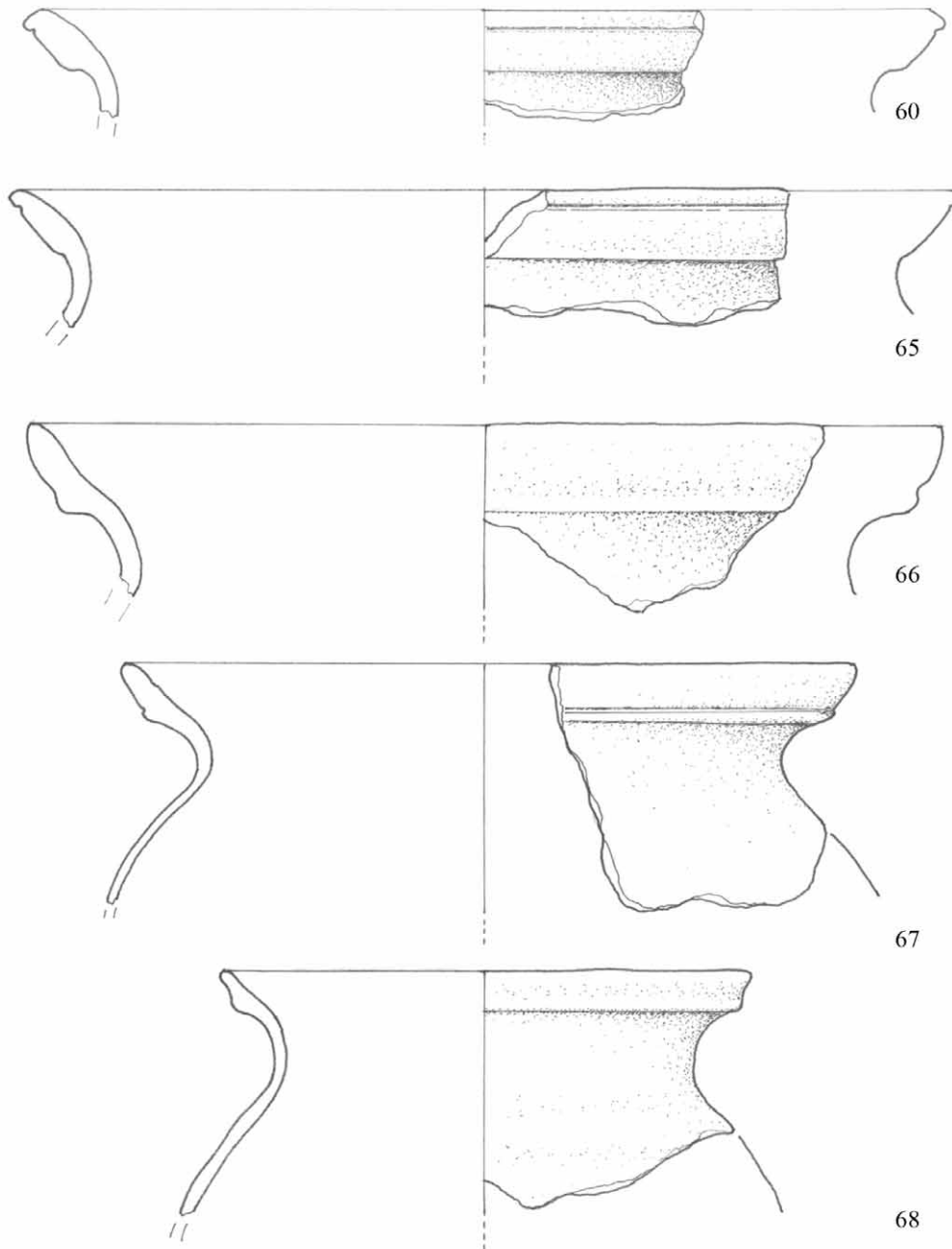

T.13 Jama 1/1995.

Tabla 13

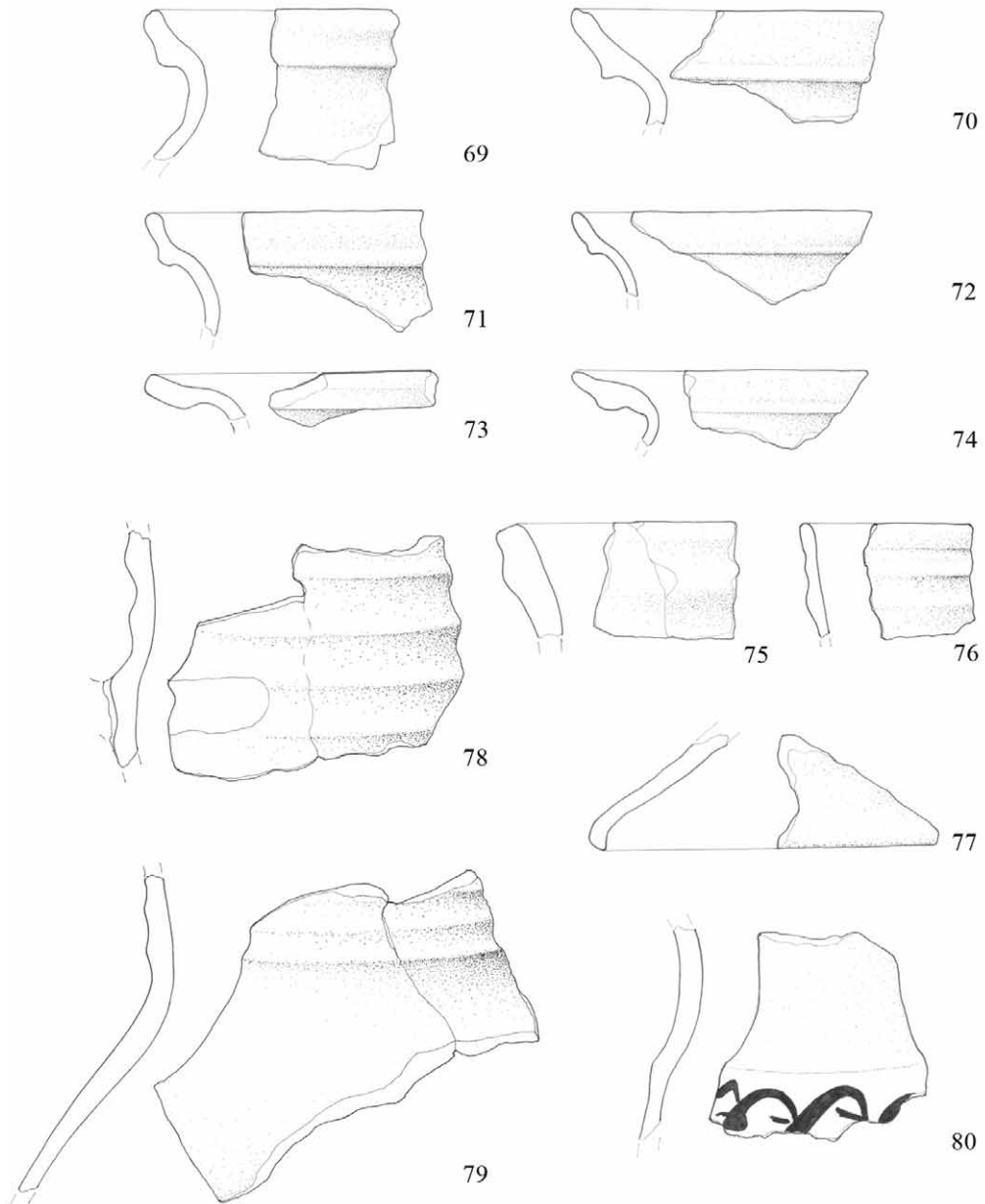
Plate 13

T.14 Jama 1 i 2/1995.

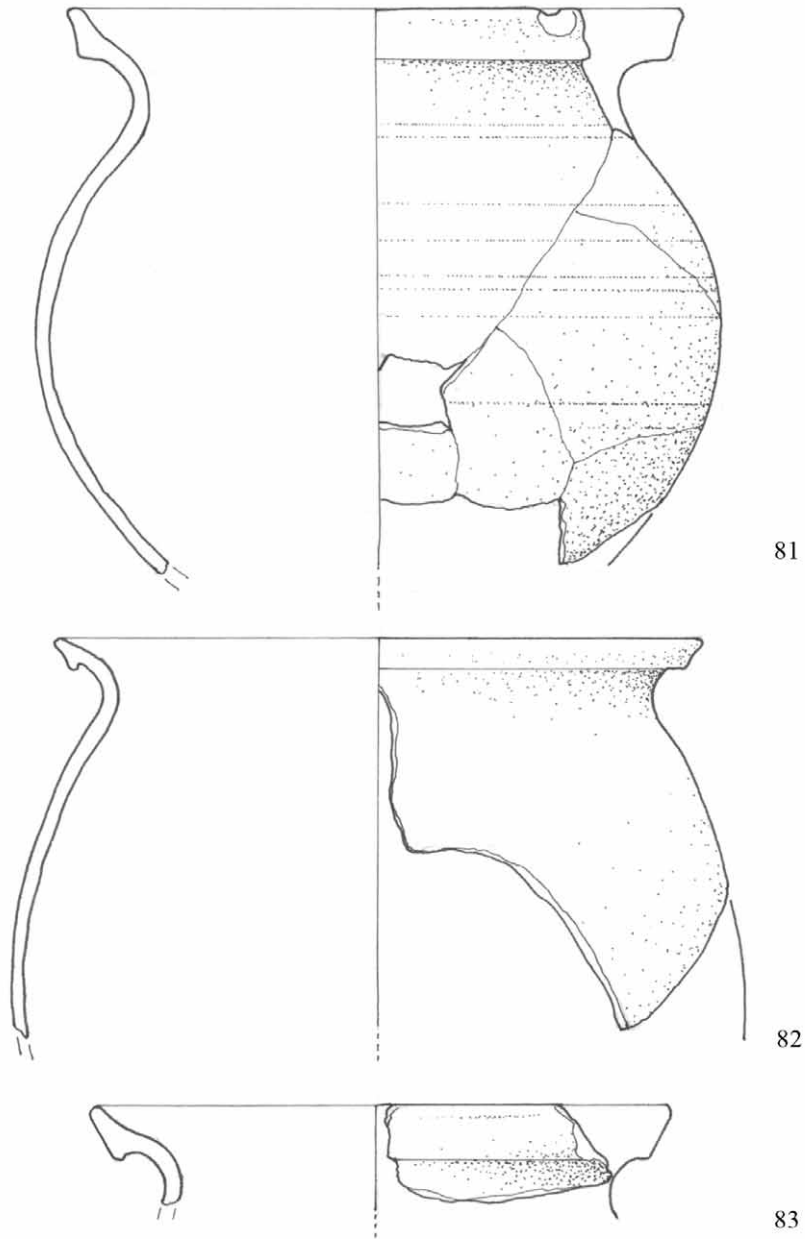
Tabla 14

Plate 14

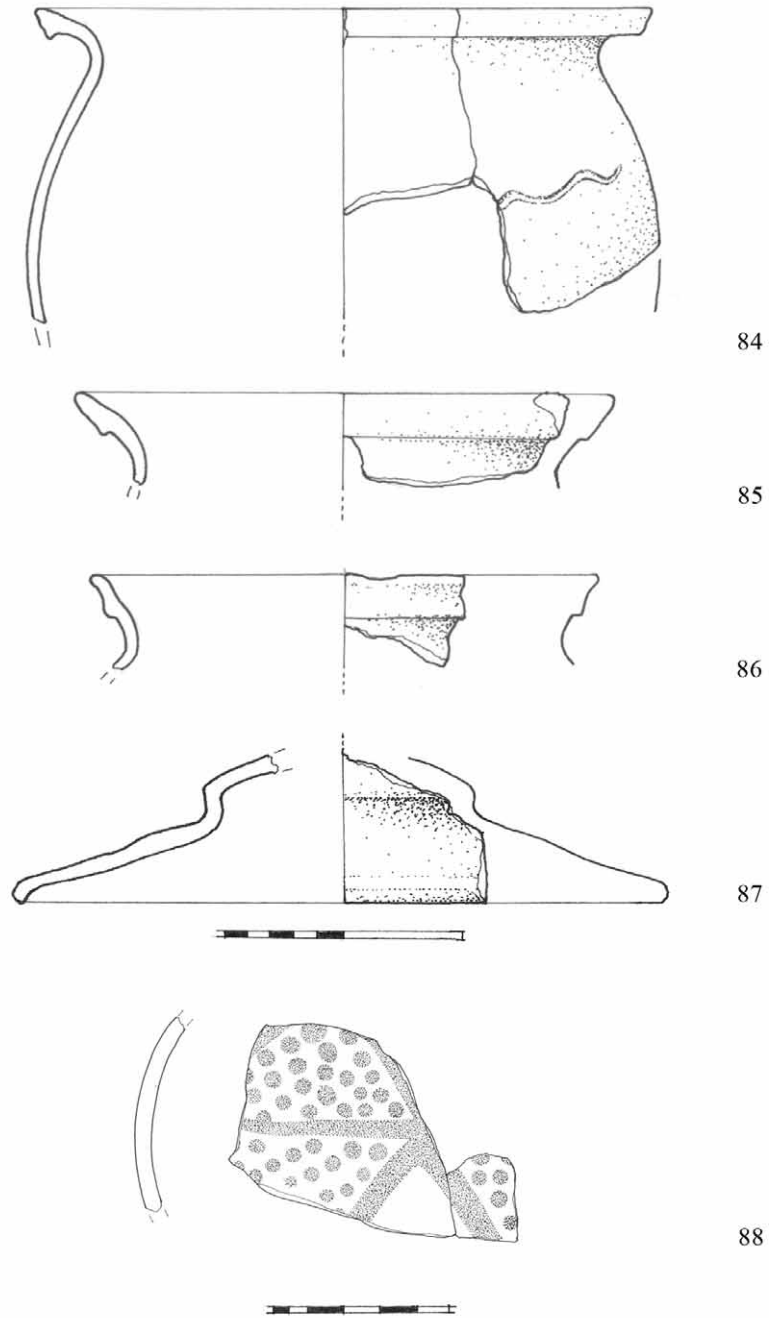
T.15 Jama 2/1995.

Tabla 15
Plate 15

T.16 Jama 3/1995.

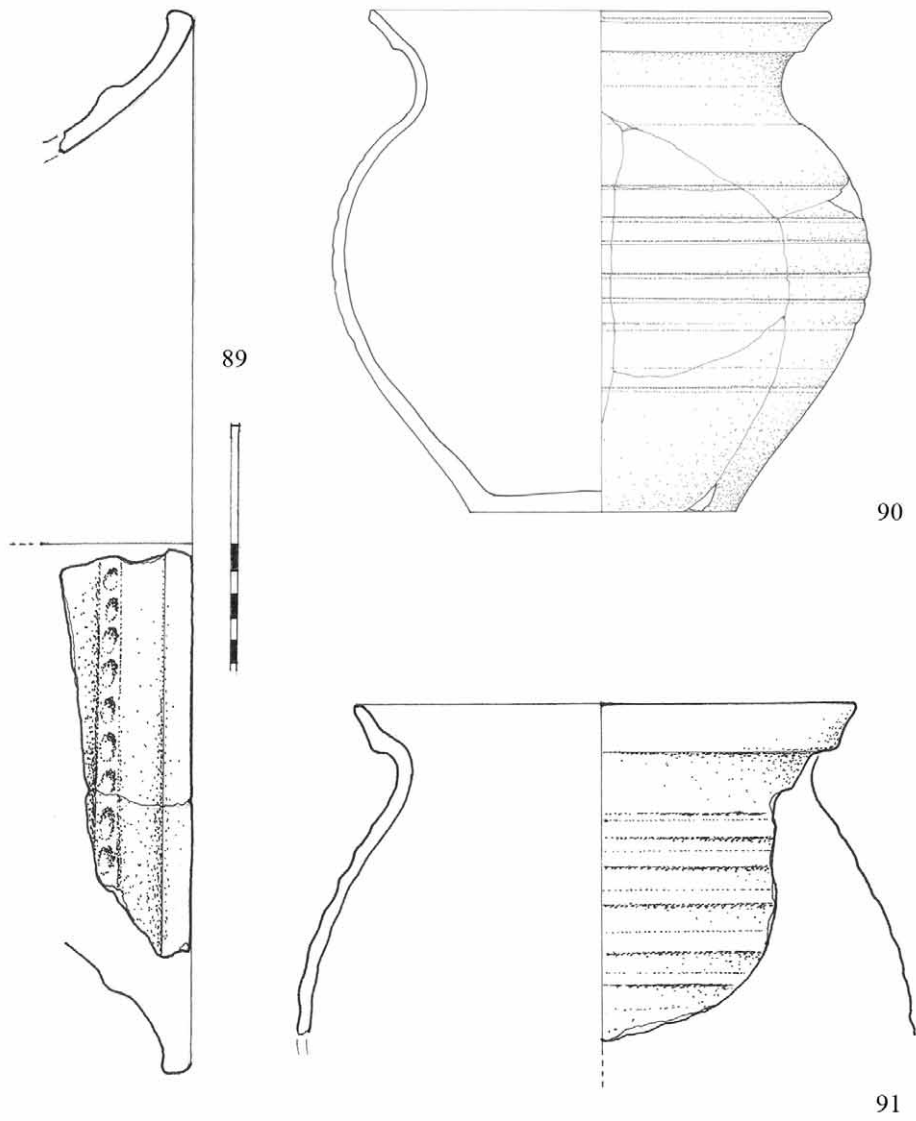
Tabla 16
Plate 16

T.17 Jama 3/1995.

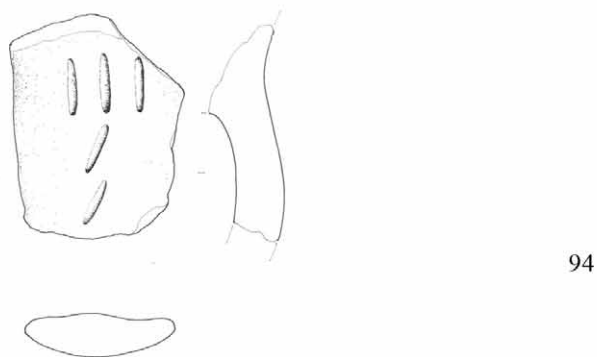
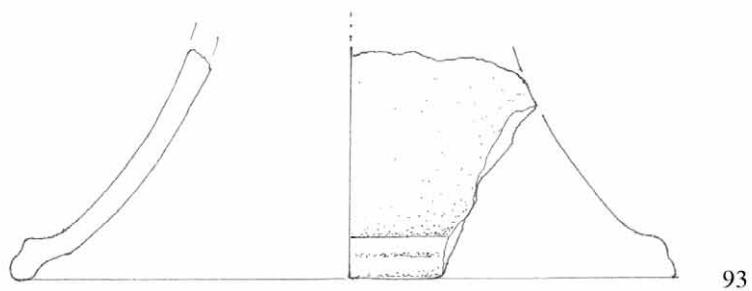
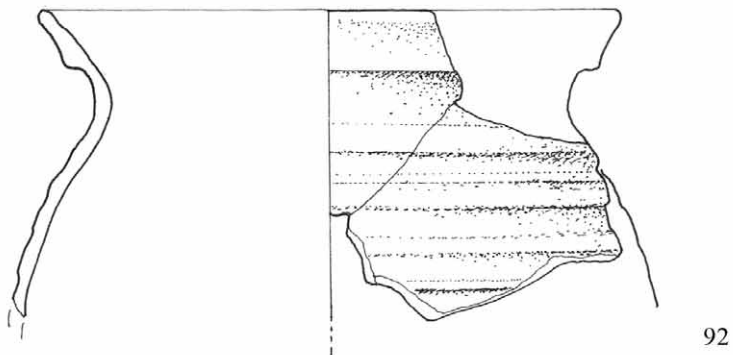
Tabla 17

Plate 17

T.18 Jama 3/1995., Iskop 1993., 1994.

Tabla 18
Plate 18

T.19 Iskop 1993., 1994.

Tabla 19
Plate 19

ROBERT ČIMIN

Muzej grada Koprivnice
Trg dr. Leandera Brozovića 1
HR-48000 Koprivnica
E-mail: arheo@muzej-koprivnica.hr

VIROVSKA KAPELA SV. MARTINA IZ 17. STOLJEĆA

UDK 726.52(1-22) (439.24:497.5)
Izvorni znanstveni rad

Tijekom 2009. i 2010. god. Muzej grada Koprivnice proveo je istraživanja kod župne crkve Sv. Martina na području mjesnog parka u Virju prigodom kojih je pronađena kapela iz 1. pol. 17. st. te groblje sjeverno i istočno od nje. Istraženi su sjeverni dijelovi kapele zidani opekom, odnosno dio svetišta s dvjema pobočnim prostorijama (sakristija i spremište) i ulaz u kriptu nove crkve. Budući da su istraženi zidovi kapele u visokom stupnju očuvanosti, po završetku istraživanja pristupilo se konzervaciji istih. Pored kapele, usporedno se istražuje i popratno groblje s više horizonata sahranjivanja (do sada je istraženo 30 grobnih cjelina). Sahranjivanje je na tom mjestu započelo vjerojatno krajem 15. st., kada se u povijesnim izvorima spominje postojanje drvene kapele,¹ a odvija se do kraja 17. st., kada seli na današnje mjesno groblje pored kapele Sv. Jakova, a ubrzo se pristupa i gradnji nove župne crkve (1833.).

Ključne riječi: rani novi vijek, kapela, Sv. Martin, groblje, konzervacija, utvrda Prodavić

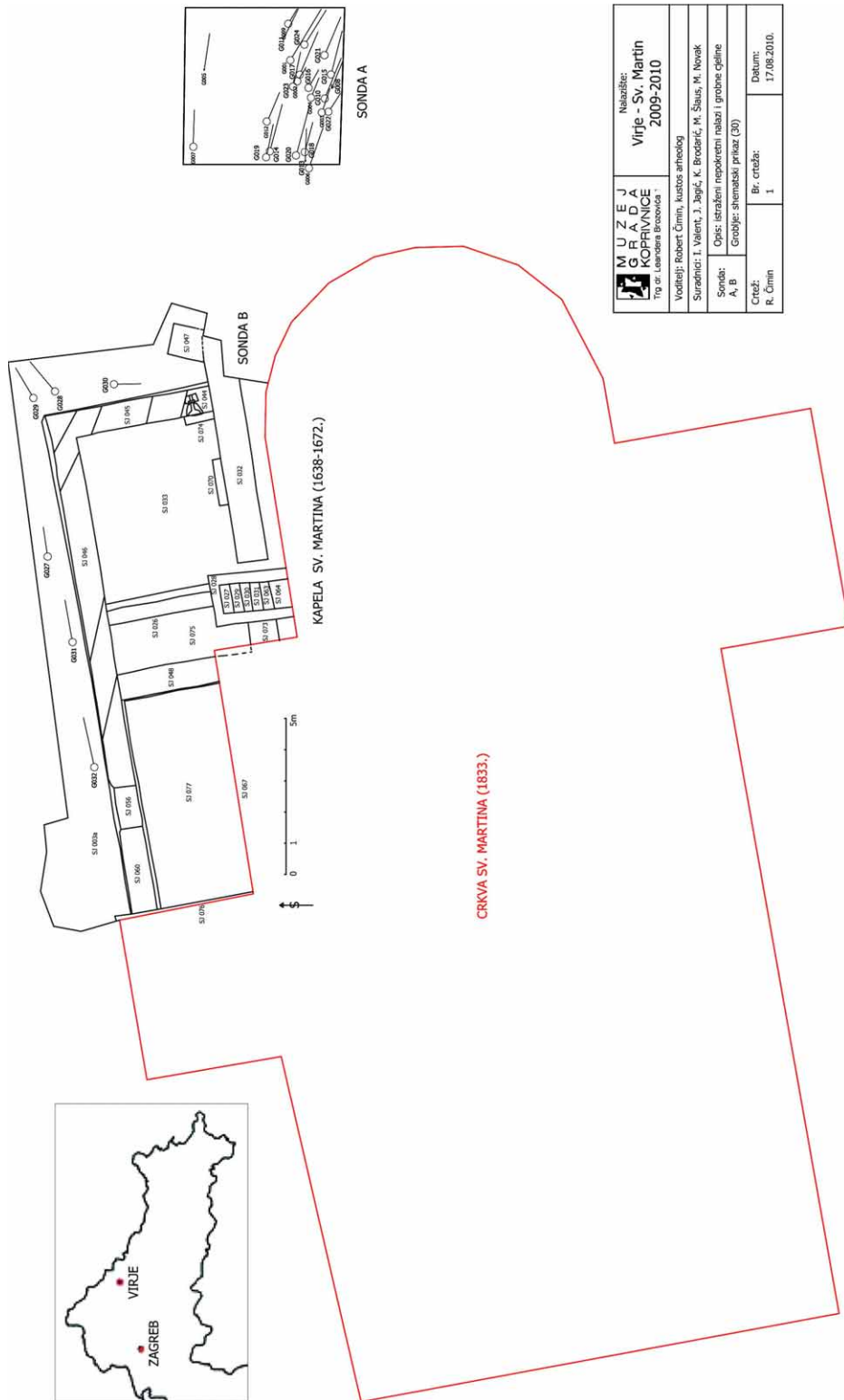
Key words: Early Modern Age, chapel, St. Martin, grave-yard, conservation, Prodavić fort

U dvije godine istraživanja na području virovskog mjesnog parka istraženi su veći dijelovi kapele Sv. Martina i dio popratnog groblja (Sl. 1). Očuvanost zidanih struktura, kao i položaj i značaj nalazišta za selo Virje i okolicu svakako pridonose njegovu značaju tako da će se u naredno vrijeme prezentirati u što je moguće većoj mjeri. Virje je u sklopu đurđevačke Podravine tijekom ranog novog vijeka odigralo izuzetno bitnu ulogu u borbi s osmanlijskom opasnošću i to poglavito tijekom 16. st. U to se vrijeme na području Virja nalazila krajiška utvrda Prodavić, a u susjednom Đurđevcu Stari grad. Ta utvrda i danas plijeni pozornost ponajprije izuzetno dobrom očuvanošću, a samim time i graditeljskom vještinom čime svakako zaslužuje biti dijelom prvorazredne hrvatske kulturne baštine.² Začetak gradnje spomenute utvrde vjerojatno je u 13. ili 14. st., a manje je poznato kako je tada bila u posjedu Mikca Mihaljevića, bana Kraljevine Slavonije, koji je stolovao upravo u susjednoj utvrdi Prodavić.

1 Kapelu je 1484. god. u Prodaviću dao podići Gregorije Institor de Prodavic (CVEKAN 1976: 56), čiji bi se ostaci također mogli pronaći narednim istraživanjima.

2 Osim graditeljskog naslijeđa, na godišnjoj se razini publici putem scenskog igrokaza približuje i *Legenda o picokima* koja se nalazi na pričuvnoj listi UNESCO-ve nematerijalne kulturne baštine.

Slika 1 – Istraženi dijelovi kapele Sv. Martina i groblja (crtež: R. Čimin).

Figure 1 – Excavated parts of St Martin’s chapel and cemetery (drawing: R. Čimin)

Prodavić se nalazio na području koje je do danas zadržalo ime *Gradišće*, a do početka 20. st. ulica sjeverno od župne crkve nosila je ime *Gradje*. Sam ban u to vrijeme kao stalno prebivalište zasigurno ne bi odabrao neku perifernu manju utvrdu, već čvrsto branjen i kvalitetno građen grad s dobrom infrastrukturom. U sjećanjima mještana još se mogu djelomično pronaći tragovi utvrde, glavnih onodobnih prometnica te podzemnih zbjegovnih tunela koji bi trebali povezivati kapelu i utvrdu, što će ubuduće tek trebati potvrditi arheološka istraživanja.³ Uz spomenutu se utvrdu (utvrđenje, in *Phortalitio Virie*) usporedno povezuje i kapela Sv. Martina (CVEKAN 1976: 58).

KAPELA

Kapela se nalazi u visokom stupnju očuvanosti, a zanimljivo je kako se vrhovi zidova nalaze neposredno ispod današnje razine tla, ponegdje na manje od desetak centimetara dubine. Sa sjeverne strane župne crkve do sada su istraženi sjeverni dijelovi kapele, tj. zid svetišta i lađe, te dvije pripadajuće pobočne prostorije, od kojih je jedna služila kao sakristija, a druga najvjerojatnije kao spremište (Sl. 2). Prostorije su građene istovremeno, a omeđuju ih zidovi SJ045, SJ046 i SJ060. Zapuna prostorija (veća količina opeke i šute, SJ004 i SJ050) pokazuje kako su prostorije tijekom 1832. god., odnosno neposredno prije početka gradnje nove župne crkve, namjerno srušene prema unutrašnjosti kako bi se tako dobiveni materijal iskoristio za potrebe drenaže novog sakralnog objekta.⁴ Isto tako, zidovi su rušeni upravo do razine koliko je to bilo potrebno, a zajedno sa svojim temeljima ujedno su učinili potporne zidove nove crkve. Istraživanja su pokazala i kako se prije gradnje crkve razmišljalo o maksimalnom iskorištavanju postojećeg stanja, pa su tako stari sjeverni zid kapele i toranj uklopljeni u novu crkvu, a i uski prolaz između dviju prostorija sakristije iskorišten je kao mjesto ulaza u kriptu.

Sakristija (Sl. 3) je četvrtasta oblika dimenzija 8 x 6,5 m, a zidovi su očuvani u visini i do 1 m, širine 0,80 m, dok je temelj istražen do dubine od 1,5 m.⁵ Pregrađuje ju kasniji tanji zid SJ026 u zapadnom dijelu, koji je svojim temeljenjem probio kvalitetno izvedenu glačanu žbukanu podnicu (SJ033, SJ075). Svi su zidovi s unutrašnje strane žbukani i bojani bijelom bojom, izuzev pregradnog zida. U sakristiji se ulazilo iz svetišta kapele, pomoću četiri

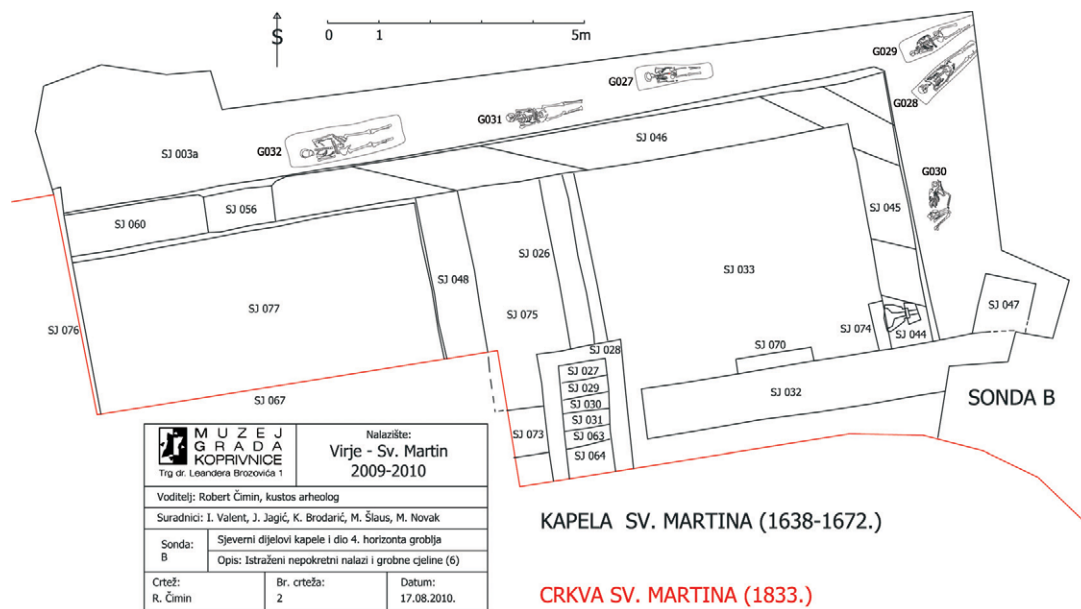
Slika 2 – Pogled iz zraka na istražene zidove kapele nakon istraživanja (foto: R. Čimin).

Figure 2 – Aerial view of excavated chapel walls (photo: R. Čimin)

³ Tijekom 2010. god. probna sonda na posjedu sumještana Pokeca nije rezultirala potvrđivanjem utvrde.

⁴ Izostankom kvalitetnih izolacijskih materijala u to vrijeme ljudima je predstojala stalna borba s vlagom.

⁵ Zbog budućih istraživanja temelj nije istražen do kraja, no pretpostavlja se kako bi mogao biti maksimalne dubine oko 2 m.

Slika 3 – Tlocrtni prikaz sonde B (crtež: R. Čimin).

Figure 3 – Ground plan of trench B (drawing: R. Čimin)

stepenice građene opekom na kant. Najniža stepenica (SJ070) sastavljena je od sekundarno iskorištene kamene profilacije (dovratnik) i opeke. Prolaz (SJ071/072) je prilikom gradnje nove crkve zazidan kako se srušena opeka, odnosno »drenaža« između zidova starog i novog svetišta ne bi raspala. Pored toga, u sastavu istočnog zida SJ045 na manjem proširenju (SJ074) nalazi se dvodijelni kameni umivaonik⁶ s odvodnim kanalom (SJ044), gdje je župnik prao ruke prije bogoslužja.

Prostorija do sakristije, dimenzija 7,5 x 3,5 m, mogla je služiti kao crkveno spremište, odnosno mjesto gdje se čuvalo misno vino, žitarice, krumpir i ostale namirnice koje je stanovništvo darovalo crkvi. U prostoriju se ulazilo s vanjske strane i iz lađe kapele, a oba su prolaza (SJ056/057 i SJ068/069) naknadno zatvorena.⁷ Iako pod nije očuvan, prepoznata je visinska kota i način gradnje, tj. sastavljen je od tri reda nizanjanja opeke poput kakvog *tarazza* (SJ077). Pod je mogao propasti rušenjem visokih zidova (sloj krupne šute u prostoriji iznosio je oko 1,20 m, SJ050) ili je u većoj mjeri izvađen i potom kao novi građevni materijal iskorišten u gradnji nove crkve.

Kapela većim dijelom zalazi pod današnju crkvu pa je tako istraženo vanjsko lice sjevernog zida lađe (SJ067) i veći dio sjevernog zida svetišta (SJ073 i SJ032), koji je probijen gradnjom nove kriptе. Zidovi su građeni opekom manjeg formata i nešto su širi (1 m) u odnosu na zidove sakristije i spremišta što je vjerojatno kao posljedicu imalo i veću visinu objekta. Svetište je kružnog ili poligonalnog oblika, s vanjske strane učvršćeno lepezasto postavljenim potpornim zidovima od kojih je istražen tek prvi u nizu (SJ047).⁸

⁶ Profilacija je načinjena od vapnenca, stoga je izvađena kako bi se izradila replika koja će se potom vratiti na isto mjesto.

⁷ Prilikom građevinske konzervacije u žbuci zida SJ056 pronađen je novac iz 1800. god. koji datira vrijeme zatvaranja prostorije.

⁸ Dosadašnja istraživanja nisu prepoznala oblik svetišta, a točan broj potpornih zidova dobit će se tijekom jedne od narednih kampanja.

Faze gradnje i pregradnji kapele, slijed građevinskih aktivnosti:

1. Između 1638. i 1652. izgrađuje se kapela neobičnog izduženog tlocrta i nešto suženog svetišta polukružnog ili poligonalnog oblika, većih dimenzija (vjerojatno 34 x 8,5 m, kako navodi P. Cvekan – 1976: 58).
2. Istovremeno se podiže i crkveni zvonik, oko 10 m visine.
3. Do 1672. dograđuju se dvije prostorije sa sjeverne strane kapele: sakristija i spremište.
4. Sakristija se nakon toga pregrađuje tanjim zidom, žbuka i dodaje se kameni umivaonik na istočnoj strani. Moguće je da se neka od tih pregradnji odigrava nakon 1735. god., kada se nakon velikog požara kreće s temeljitom obnovom (CVEKAN 1976: 58).
5. Sve do 1764. kapela nije posvećena, a o tome govori kameni portal na današnjem glavnom ulazu u župnu crkvu, koji je nekada stajao na starijoj kapeli (CVEKAN 1976: 58–59).
6. Današnja župna crkva izgrađena je u samo godinu i tri mjeseca (1832–1833.), kao i pripadajuća kriptna sa sjeverne strane. Kao prilaz u kriptu poslužio je nekadašnji pregradni zid sakristije, tj. vrh srušenog zida iskorišten je kao prilazna staza.

KONZERVACIJA NALAZIŠTA

Tijekom rujna 2010. god. provedena je građevinska konzervacija nalazišta (Sl. 4). Tvrtka Gratit d.o.o. iz Virja besplatno je ponudila građevinske usluge (tri zidara) i logističke podrške te je među ostalim pribavila i većinu potrebnog materijala (opeka, pijesak, vapno i cement), čije je troškove snosila Općina Virje. U dogovoru s Konzervatorskim odjelom Ministarstva kulture RH u Bjelovaru stalan nadzor nad radovima provodio je Muzej grada Koprivnice (R. Čimin).

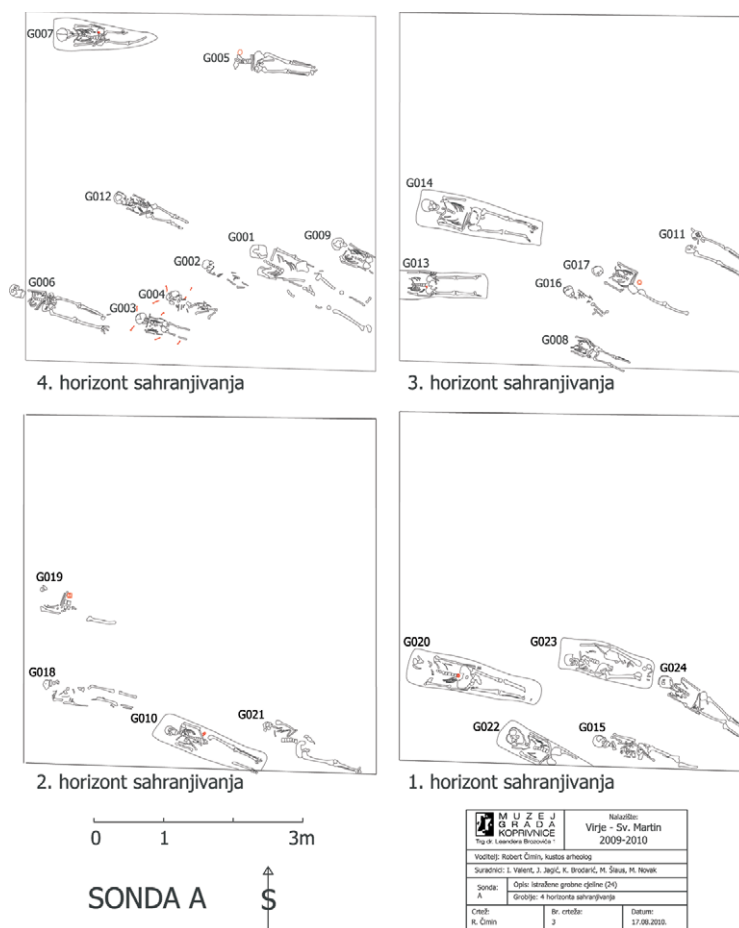
Slika 4 – Konzervacija nalazišta, tvrtka Gratit d.o.o. iz Virja (foto: R. Čimin).

Figure 4 – Conservation of the site, Gratit d.o.o. company from Virje (photo: R. Čimin)

Na više mjesta zidovi kapele bili su oštećeni nedavnim strojnim iskopima za potrebe postavljanja raznih cijevi i instalacija tako da je prvenstveno bilo nužno obnoviti upravo te dijelove (rupe), kako bi se zaštitili od daljeg rasipanja i urušavanja. Zidani su na način kao i preostali dio zida, tj. riječ je o »punom zidu«, gdje lice čini jedna uzdužna pa jedna poprečna vezna opeka, i tako redom. Zidovi su obnovljeni opekom prikupljenom prilikom arheoloških istraživanja, dakle izvornim građevnim materijalom (model opeke 22 x 12 x 6 cm), u visini od deset redova. Zaštitna kapa načinjena je starom stogodišnjom opekom »jedinkom« (24 x 13 x 7 cm) na svim pronađenim zidovima (ukupne dužina 34 m) čime je spriječeno prodiranje atmosferilija u strukturu zida, odnosno zadržavanje vode unutar zida.

GROBLJE

Groblje se prostire oko čitave kapele, odnosno poznato je kako se ono prostire istočno, sjeverno i zapadno od nje (ČIMIN 2009: 329, 337). Sveukupno je istraženo 30 grobnih cjelina, prepoznatih u četiri horizonta sahranivanja⁹ (Sl. 5).

Slika 5 – Istražene grobne cjeline u sondi A podijeljene u četiri horizonta (crtež: R. Čimin).

Figure 5 – Excavated graves in trench A partitioned into four phases (drawing: R. Čimin)

Tijekom istraživanja sonde A (Sl. 6) prepoznat je deblji sloj navožene zemlje (SJ001, SJ002, SJ003) nastao prigodom gradnje svetišta crkve 1832. god., a sastoji se od veće količine slomljene opeke i kamena različitih dimenzija.¹⁰ Na zapadnoj strani sonde, bliže crkvi, nasip je deo oko 1,70 m, a na istočnoj 1,20 m ispod kojeg se nalazi deblji kompaktni sloj gašenog vapna (SJ005) debljine 15–20 cm i promjera oko 3 m prema jugu i zapadu. Ovakav način zasipavanja gašenim vapnom provodi se poradi sterilizacije i dezinfekcije zraka od kužnih i zaraznih bolesti (kuga, tuberkuloza itd.). Moguće da se na tom dijelu uslijed kakve pošasti dogodilo istovremeno ukopavanje većeg broja pokojnika, što nažalost dosadašnjim istraživanjima nije potvrđeno, budući da je istražena tek jedna grobna cjelina (G005).

Slika 6 – Istraživanje groblja 2009. god. (foto: R. Čimin).

Figure 6 – Excavations of the cemetery in 2009 (photo: R. Čimin)

U narednih 40–50 cm prepoznata su čak četiri horizonta sahranjivanja, definiran dvjema grupama grobnih cjelina (1. G003, G008, G010, G015, 2. G006, G013, G018 i G020), a u jednom slučaju potvrđena su tri horizonta (G002, G017 i G023). Vidljivo je kako se mlađi ukopi redovito naslanjaju izravno na starije, odnosno novi se lijes spušta na stariji, što bi moglo ukazivati i na rodbinske veze pokojnika, a treba reći i kako je vrlo mali broj grobnih cjelina poremećen novim ukopima. Na »dubljim« grobovima u polovičnom broju slučajeva prepoznaju se obrisi grobnih raka i tragovi drvenih ljesova (SJ014, SJ015, SJ016),¹¹ što nije slučaj u četvrtom horizontu iz razloga što je

9 Broj horizonata utvrđen je pomoću dvije skupine grobova u sondi A istraženoj 2009. god., kada su istražene 24 grobne cjeline (ČIMIN 2009: 329).

10 Pored toga nailazilo se i na moderne keramičke nalaze.

11 Zdravica SJ043 je pjeskovita, a zadnjeg dana istraživanja 2009. god. iskopana je manja probna sonda u II dijelu sonde koja je pokazala njenu arheološku sterilnost.

spomenuti nasip s vremenom propao u grobne cjeline i tako uništio drvene ljesove. Potvrda drvenih ljesova tu vidi se u kovanim čavlima korištenih za njihovo povezivanje (G003:PN012, G004:PN013).

Najvjerojatnije se na tom mjestu sahranjivanje odvijalo u vremenu od oko 1475. do 1700. god. Orijentacija grobova je pravilna (zapad-istok), s manjim ili većim otklonom, a pokojnici su sahranjivani većinom u ispruženom položaju na leđima s rukama uz tijelo, preko zdjelice i trbuha (Sl. 7), a tek u jednom slučaju možemo govoriti o sahranjivanju na lijevi bok (G030).¹² Sahranjivani su u vrlo jednostavnoj narodnoj nošnji od koje su očuvani dijelovi pojasa (željezne predice različitih oblika), dok je kod djece primijećena prisutnost neke vrste platnenog oglavlja narodne nošnje upotpunjenog metalnim ukrasima nizanim u redove.

Stručna antropološka analiza¹³ ljudskog osteološkog materijala dala je hvalevrijedne rezultate demografske slike stanovništva na rubu Vojne krajine, odnosno tog dijela Podravine tijekom 16. i 17. st. (Sl. 8). Posebno je zanimljiv brojni odnos muškaraca (7), žena (11) i djece (12),¹⁴ što pokazuje kako je tada smrtnost djece bila iznimno velika. Stanovnici Prodaivića i bliže okolice živjeli su iznimno teškim životom. Bavili su se prekomjernim fizičkim radom (primjetni su Schmorlovi defekti na kralješcima: G001, G006, G010, G015, G017, G020, G024, G029, G031, G032 i degenerativni osteoartritis: G005, G010, G011, G013, G014, G017, G019, G020, G023, G029, G030, G031, G032), istovremeno su bolovali od teških bolesti (primjerice, anemija je vidljiva putem *cribra orbitalie*: G007, G009, G012, G014, G023, G027, G028, G031, dok se sifilis i skorbut očitavaju periostitisom: G001, G013, G020, G027, G030, G031), a ishrana im je bila vrlo loša

12 Riječ je o starijoj ženi (više od 55 godina) položenoj na lijevom boku u zgrčenom položaju, s pogledom prema istoku i lijevom rukom pod obrazom. Takav način sahrane vjerojatno potječe s istoka, a treba spomenuti da se pojavljuje već u brončanodobnoj Otomani kulturi s područja Karpatskog bazena.

13 Sve su grobne cjeline analizirane u laboratoriju Odjeka za arheologiju Hrvatske akademije znanosti i umjet-

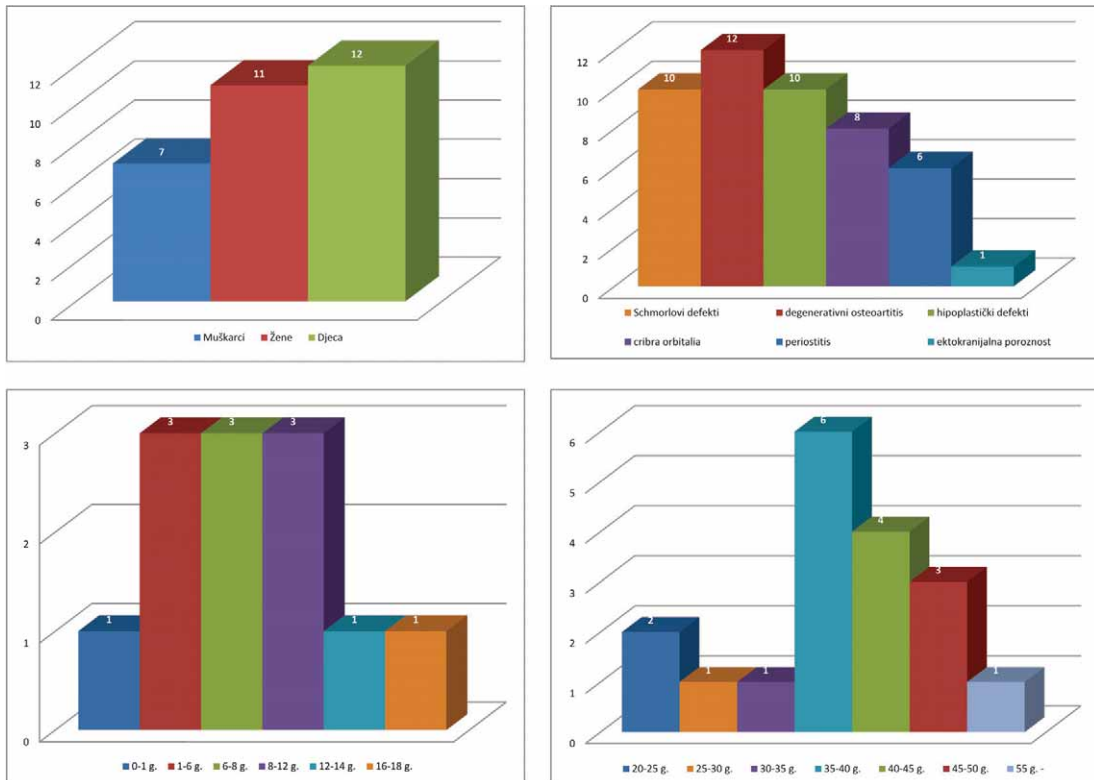

Slika 7 – Muškarac G031 sjeverno od sakristije (foto: R. Čimin).

Figure 7 – Male G031 north of the sacristy (photo: R. Čimin)

nosti (HAZU) u Zagrebu pod vodstvom Marija Šlause uz sljedeće suradnike: Mario Novak, Vlasta Vyroubal, Željka Bedić i Jozo Perić Peručić.

14 Spol je većinom određivan na temelju morfologije zdjelice i lubanje, a osobama do 15 godina starosti spol nije određivan (ŠLAUS 2009, 3).

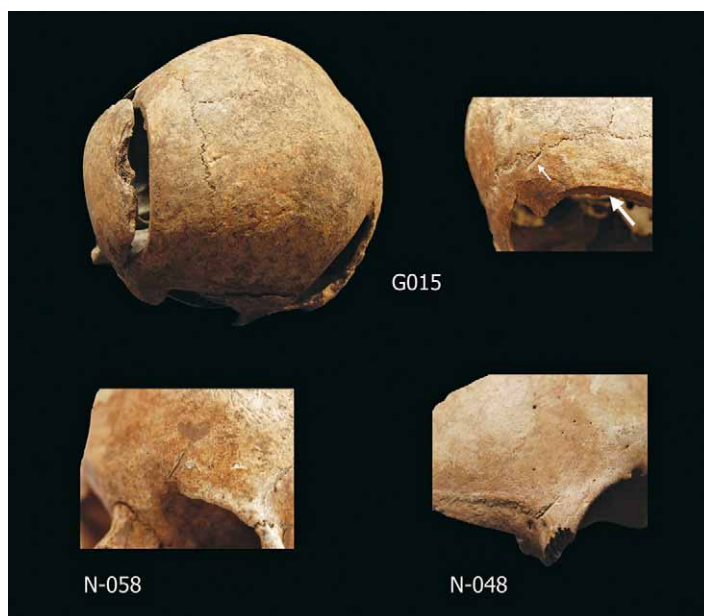
Slika 8 – Tablični prikazi brojnosti spolova, prisutnosti raznih bolesti i starosti (izrada: R. Čimin).

Figure 8 – Table showing the proportion of sexes, the appearance of different diseases and age (author: R. Čimin)

(neishranjenost se ogleda hipoplastičkim defektima na zubima: G006, G007, G009, G010, G014, G015, G017, G021, G030, G031, a izgladnjivanje ektokranijalnom poroznošću čeonje i tjemenje kosti: G028).

Dakako da takav način života prepun fizičkog napora pridonosi frakturama, koje su uočljive na nekoliko grobnih cjelina (G001, G006, G015, G020), među kojima je nekoliko trauma posljedica nasilnih činova pa i ubojstva (Sl. 9). Nasilno ubojstvo sa sigurnošću se uočava kod muškarca G015 (ŠLAUS 2009: 25–28) s većim brojem fraktura. Riječ je o čovjeku (35–40 godina) kojemu je u mladosti slomljena lijeva bedrena kost, a zanimljivo je kako takvu vrstu prijeloma rijetki preživljavaju budući da se u takvim slučajevima javljaju infekcije pogubne za život. Međutim, njemu je kost čvrsto zarasla, ali je nakon toga duži niz godina vidno šepao što ga je vjerojatno i stajalo života. Naime, tri traume na lubanji posljedica su udaraca oštrom sječivom, od kojih su dvije smrtonosne: na čeonj kosti rez dužine 86 mm i na tjemenj kosti dužine 72 mm. Takve traume moguće je načiniti udarcem sablje odozgo, po svemu sudeći, s konja. Moguće je kako je čovjek bježao pred konjanikom, koji ga je sustigao s lijeve strane i jašući paralelno s njim u brzini mu zadao dva udarca. Još su dvije manje traume (N048, N058) posljedica oštrog sječiva, ali nije poznato jesu li bile smrtonosne. Takvi nalazi posebno su vrijedni jer govore o sukobima oko utvrde Prodavić, povezanih s osmanlijskom provalom u đurđevačku Podravinu oko 1550. god.

Slika 9 – Traume kao posljedica nasilnog čina (foto: HAZU, Odsjek za arheologiju).

Figure 9 – Traumas as consequences of violence (photo by: HAZU, Department of archaeology)

Prosječna visina odraslih osoba izračunata je na temelju najveće dužine bedrene kosti, a ona kod muškaraca iznosi 176,2 cm, a žena 158,2 cm.¹⁵ Velika smrtnost djece jest do 12-te godine života, dok je kod odraslih najčešća smrtnost od 35 do 50 godina, a samo je jedna osoba doživjela poodmaklu dob od oko 55 godina (G030).

POKRETNİ NALAZI

Najzanimljivije pokretne arheološke nalaze čine grobni nalazi, odnosno dijelovi odjeće koje su pokojnici ponijeli sa sobom na drugi svijet. Većinom je riječ o pojasi kopčama (pređicama) različitih dimenzija i oblika, ukupno njih 9.¹⁶ Jednostavne pojase kopče (četvrtaste ili D-oblika) nisu pogodne za pobližu dataciju budući da se vrlo često koriste kroz šire razdoblje srednjeg vijeka, pa tamo sve do 19. stoljeća. Običan puk sahranjuje se u vrlo jednostavnoj odjeći, a izdvaja se podjela na muške (T.1:1,2,5,6), ženske (T.1:7,8,9) i dječje (T.1:3). Vidljivo je kako se u posljednja dva horizonta pojavljuju kopče četvrtastog oblika, a u prva dva više oblika: asimetrično-gljivaste, kružne i D-oblika. Slične se kopče pronalaze i na drugim istovremenim grobljima diljem Hrvatske, a ponajviše sličnosti nalazi se na zagrebačkoj Opatovini (14.–16. st.).

U četvrtom horizontu sahranjivanja (SJ003a) pronađena je i kopča PN009 (T.1:1), koja svojim oblikom podsjeća na jednu kopču pronađenu na groblju oko crkve Sv. Spasa u Vrh Rici (PETRINEC 1996: 33, Grob 384a). Tamošnja je kopča datirana u vrijeme 14. i 15. st., ali je takva

¹⁵ Prosječne visine dobivene su izračunom prosječnih visina na tri muškarca (G001, G031, G032) i osam žena (G005, G006, G011, G013, G014, G022, G023, G029).

¹⁶ Osam pređica konzervirano je tijekom 2009. god. u Odjelu za restauriranje podvodnih arheoloških nalaza Zadar Hrvatskog restauratorskog zavoda, a pređica (PN025) pronađena 2010. god. trenutno se nalazi na konzervatorskoj obradi.

moda odijevanja mogla u Podravinu stići i stotinjak godina kasnije kao što se vidi na zagrebačkoj Opatovini (DEMO 2007: 79, 16.25). Pored toga, na Opatovini postoji i veći repertoar dječjih četvrtastih kopči vrlo sličnih PN019 (G007: T.1:3, DEMO 2007: 75, 16.2–3). Među četvrtastim kopčama najzanimljivija je PN018 (G020: T.1–6) s pomičnim dodatkom na alci za provlačenje remena (SEKELJ IVANČAN – TKALČEC 2003: 25, Slika 25; DEMO 2007: 41, 76, 16.9–10).

Posljednjih nekoliko kopči pripada prvim horizontima sahranjivanja, dakle do oko 1600. god., iako se pojedini oblici javljaju već sredinom 13. st. Riječ je o kopčama asimetrično-gljivičastog oblika poput PN017 (G019: T.1–9, DEMO 2007: 41, 80, 16.26–28), D-oblika PN015 (G013: T.1–7; DEMO 2007: 41–42, 78, 16.19; WHITEHEAD 1996: No.40), ali i kružnim kao PN016 (G:017: T.1–8) karakterističnim za kasni srednji vijek (PETRINEC 1996: 123; WHITEHEAD 1996: No.35; DEMO 2007: 40).

Izuzev pojasnih kopči, dva su dječja groba (G003 i G016) oko glave imala neku vrstu oglavlja. Na obje su lubanje postojali zeleni tragovi oksidacije bakra ili bronce. Kod djeteta G003 (PN010: T.1–4) pronađeno je nekoliko sitnih lomljivih predmeta od brončane spiralne žice i tankog lima u obliku srčolikih privjesaka. Niz takvih predmeta vjerojatno je ukrašavao platnenu kapu ili nešto slično (DEMO 2007: 38), a treba reći da se slično ukrašavanje koristi i danas u narodnim nošnjama Podravine.¹⁷ Žena G030 posjedovala je dvije brončane omega kopčice (PN026). U vezi s grobnim nalazima spomenut ću još prisutnost željeznih kovanih čavala za spajanje ljesova (G003: PN012, G004: PN13). Vrlo su jednostavni, četvrtastog presjeka i glavice T-oblika, a koriste se kroz duže vremensko razdoblje.

Pronađen je i manji broj nalaza kršćanskih obilježja povezanih uz djelovanje crkve. Neki od njih bili su dijelovi crkvenog inventara ili namještaja poput ukrasnog brončanog lima PN059, s rupicama i zakovicama za pričvršćivanje. Zvezdasto ukrašen i graviran, sadrži prikaz križa, Kristov monogram IHS¹⁸ i srce Isusovo (Sl. 10). Gledajući ga s prednje strane dobiva se zrcalna (obrnuta) slika tako da je vjerojatno bio postavljen na mjestu odakle se reflektirala obrnuta slika.

Keramički i stakleni nalazi mahom izostaju, a manja količina pripada modernom razdoblju i tu je dospjela početkom 19. st.

17 Osim toga, kod jedinice G030 pronađene su dvije male brončane omega kopčice, a one se zajedno s drugim metalnim nalazima (ključ, križić, ukrasni okov škrinjice za euharistiju s natpisom IHS itd.), nalaze na konzervatorsko-restauratorskim radovima te će biti objavljeni drugom prilikom.

18 Kršćanski simbol IHS sastavljen je tri grčka slova I (iota), H (eta) i S (sigma) označava tri početna slova Isusova grčkog imena IHSOYS (*Iesous*). Ponekad se u duhu latinskog jezika pogrešno tumači kao kratica *In Hoc Signo* (u ovom znaku) ili *Iesus Hominum Salvator* (Isus spasitelj ljudi).

Slika 10 – Brončani ukrasni okov s Isusovim monogramom (foto: R. Čimin).

Figure 10 – Bronze ornamental fitting with Jesus' monogramme (photo: R. Čimin)

ZAKLJUČAK

Dvogodišnji radovi na nalazištu Virje – Sv. Martin iznjedrili su dijelove kapele građene sredinom 17. st. i otkriće groblja koje datira od kasnog srednjeg vijeka.

Istraženi sjeverni dijelovi kapele s dvije pobočne prostorije u vrlo su visokom stupnju očuvanosti. Upravo zbog toga istražena sonda sjeverno do župne crkve nije zatrpana, već se pristupilo pronalasku drugog rješenja, pa se tako interesom lokalne zajednice otvorila mogućnost konzervacije pronađenih zidova. To bi trebao biti podstrek nastavku arheoloških istraživanja oko župne crkve Sv. Martina, a sam položaj nalazišta u mjesnom parku uvelike pogoduje i njegovoj prezentaciji u najvećoj mogućoj mjeri.

Što se groblja tiče, treba reći kako su takva groblja u Podravini slabo poznata, a djelomično su istražena tek groblja u Đelekovcu (Šćapovo; ŠMALCELJ 1986) i Starigradu (Sveti Mirko; DEMO 1984; 1986). Ta groblja traju do kraja 15. st., a ovo u Virju (i Torčecu, Cirkvišće; SEKELJ IVANČAN – TKALČEC 2003) tek tada počinje sa sahranjivanjem čime nalazište dobiva na iznimnom značaju budući da na svojevrsan način može upotpuniti demografsku sliku tadašnje Podravine. To je vrijeme najveće opasnosti od Turaka, pa bi ubuduće posebno zanimljivo bilo vidjeti kakav su oni utjecaj imali na lokalno stanovništvo, odnosno postoje li ubojstva i sukobi većih razmjera, razne bolesti, kakvi su kulturološki utjecaji itd.

Zasada nije sasvim poznato u kakvom su suodnosu utvrda Prodavić i kapela s grobljem, no moguće je da je kapela bila smještena unutar utvrde ili tik do nje, na što će odgovoriti tek buduća istraživanja.

KATALOG POKRETNIH NALAZA (T. 1)

- 1 – Veća željezna pređica s trnom, nepravilnog četvrtastog oblika i oštrokutnog presjeka. SJ003a: PN009.
- 2 – Veća željezna pređica s trnom, nepravilnog četvrtastog oblika i oštrokutnog četvrtastog presjeka. G010: PN014.
- 3 – Manja željezna pređica s trnom, pravilnog pravokutnog oblika i oštrokutnog četvrtastog presjeka. G007: PN019.
- 4 – Dijelovi dječjeg oglavlja, bronca ili bakar. G003: PN010.
- 5 – Dio željezne pređice, četvrtastog oblika i oštrokutnog četvrtastog presjeka. Slučajni nalaz: PN020.
- 6 – Veća željezna pređica s trnom, pravilnog četvrtastog oblika i oštrokutnog četvrtastog presjeka. G020: PN018.
- 7 – Manja željezna pređica s trnom, D-oblika i oštrokutnog četvrtastog presjeka. G013: PN015.
- 8 – Veća željezna pređica bez trna, kružnog oblika i presjeka. G017: PN016.
- 9 – Veća željezna pređica s trnom, asimetrično-gljivastog oblika i oštrokutnog presjeka. G019: PN017.

LITERATURA

- CVEKAN, P. 1976 – *Virje*. Virje, 1976.
- ČIMIN, R. 2008 – Neka nova saznanja o jednom srednjovjekovnom selu kod Virja. *PodZb*, 34/2008: 253–266.
- ČIMIN, R. 2009 – Probna arheološka istraživanja u Virju 2009. godine. Summary: Experimental archeologic research in Virje in 2009. *PodZb*, 35/2009: 323–350.
- DEMO, Ž. 1984 – Castrum Keukaproncha/Kuwar – počeci istraživanja. Summary: Castrum Keukaproncha/Kuwar – The first investigations: An archaeological and historical study. *PodZb*, 10/1984: 320–360.
- DEMO, Ž. 1986 – Starigrad Sv. Mirko, Koprivnica. U: *40 godina arheoloških istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*. Koprivnica, 1986: 143.
- DEMO, Ž. 2007 – *Opatovina. Tragovi povijesti izgubljeni u sadašnjosti*. Summary: *Opatovina. Traces of the past lost in the present*. Zagreb, 2007.
- ĐURIĆ, T. – D. FELETAR 1992 – *Stari gradovi, dvorci i crkve sjeverozapadne Hrvatske*. Koprivnica, 1992.
- LOVRENČEVIĆ, Z. 1985 – Srednjovjekovne gradine u podravskoj regiji. *PodZb*, 11/1985: 168–199.
- MATIŠIN, M. 1991 – Virje u prošlosti. U: *Virje na razmeđu stoljeća, Zbornik IV*. Virje, 1991: 7–32.
- PETRINEC, M. 1996 – Kasnosrednjovjekovno groblje kod crkve Sv. Spasa u Vrh Rici (Katalog). Summary: Late mediaeval cemetery near the church of St. Saviour at Vrh Rika. *SP*, 3. s., 23/1996: 7–138.
- SEKELJ IVANČAN, T. – T. TKALČEC 2003 – Arheološko nalazište Torčec – Cirkvišće. Summary. *Podravina* (Koprivnica), 2/2003, 4: 5–36.
- ŠLAUS, M. 2009 – *Rezultati antropološke analize ljudskog osteološkog materijala s nalazišta Virje – Sveti Martin*. Stručni izvještaj EP – 172 – 07/09 HAZU. Zagreb, 2009.
- ŠLAUS, M. 2010 – *Rezultati antropološke analize ljudskog osteološkog materijala s nalazišta Virje – Sveti Martin*. Stručni izvještaj EP – 181 – 06/10 HAZU. Zagreb, 2010.
- ŠMALCELJ, M. 1986 – Đelekovec – Ščapovo, Koprivnica. U: *40 godina arheoloških istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*. Koprivnica, 1986: 132, 139.
- WHITEHEAD, R. 1996 – *Buckles 1250–1800*. Chelmsdorf, 1996.

POPIS ILUSTRACIJA I TABLI
FIGURE AND PLATE CAPTIONS

- Slika 1 – Istraženi dijelovi kapele Sv. Martina i groblja (crtež: R. Čimin).
Figure 1 – Excavated parts of St Martin's chapel and cemetery (drawing: R. Čimin)
- Slika 2 – Pogled iz zraka na istražene zidove kapele nakon istraživanja (foto: R. Čimin).
Figure 2 – Aerial view of excavated chapel walls (photo: R. Čimin)
- Slika 3 – Tlocrtni prikaz sonde B (crtež: R. Čimin).
Figure 3 – Ground plan of trench B (drawing: R. Čimin)
- Slika 4 – Konzervacija nalazišta, tvrtka Gratit d.o.o. iz Virja (foto: R. Čimin).
Figure 4 – Conservation of the site, Gratit d.o.o. company from Virje (photo: R. Čimin)

Slika 5 – Istražene grobne cjeline u sondi A podijeljene u četiri horizonta (crtež: R. Čimin).

Figure 5 – Excavated graves in trench A partitioned into four phases (drawing: R. Čimin)

Slika 6 – Istraživanje groblja 2009. god. (foto: R. Čimin).

Figure 6 – Excavations of the cemetery in 2009 (photo: R. Čimin)

Slika 7 – Muškarac G031 sjeverno od sakristije (foto: R. Čimin).

Figure 7 – Male G031 north of the sacristy (photo: R. Čimin)

Slika 8 – Tablični prikazi brojnosti spolova, prisutnosti raznih bolesti i starosti (izrada: R. Čimin).

Figure 8 – Table showing the proportion of sexes, the appearance of different diseases and age (author: R. Čimin)

Slika 9 – Traume kao posljedica nasilnog čina (foto: HAZU, Odsjek za arheologiju).

Figure 9 – Traumas as consequences of violence (photo by: HAZU, Department of archaeology)

Slika 10 – Brončani ukrasni okov s Isusovim monogramom (foto: R. Čimin).

Figure 10 – Bronze ornamental fitting with Jesus' monograph (photo: R. Čimin)

Tabla 1 – Grobni nalazi u sondi A (crtež: R. Čimin).

Plate 1 – Grave found in a trench A (drawing: R. Čimin)

SUMMARY

THE 17th C. CHAPEL OF ST MARTIN IN VIRJE

During 2009 and 2010 the Museum of the City of Koprivnica conducted archaeological excavations near the parish church of St Martin in the local park at Virje. A chapel from the first half of the 17th c. was found, together with a cemetery to the north and east of the building. Northern parts of the chapel built in brick, were excavated, along with the part of the sanctuary with two lateral rooms (sacristy and storage-room) and the entrance to the crypt of the new church. Since the excavated walls are extremely well preserved, after the excavations they too were conserved. This should be a stimulus for the continuation of archaeological excavations near the parish church of St Martin, while the position of the site within the area of a local park is favourable for its full-scale presentation.

At the same time, the accompanying cemetery with several phases of interring is also being excavated (until now 30 graves have been excavated). The cemetery was most probably first used in the late 15th c., when a wooden chapel is mentioned in historical sources, and it was in use until the late 17th c., when it was moved to the modern local cemetery at St Jacob's chapel; soon (in 1833), a new parish church was also built. This type of cemetery found in Podravina is too little known, and only the cemeteries in Đelekovac (Ščapovo) and Starigrad (Sveti Mirko) are being partly excavated.

Rukopis primljen: 21. IX. 2010.

Rukopis prihvaćen: 28. IX. 2010.

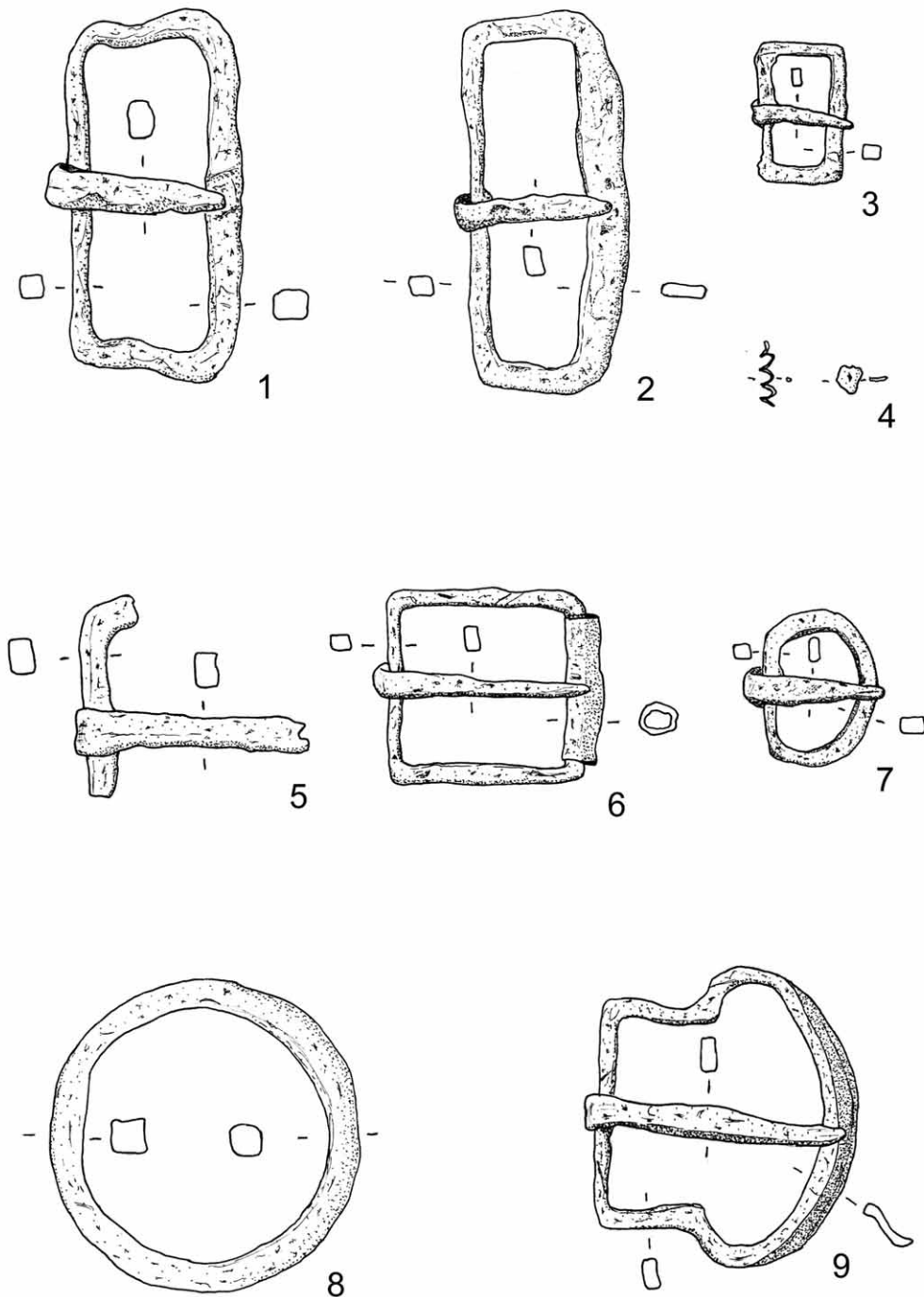

Tabla 1 – Grobni nalazi u sondi A (crtež: R. Čimin).
 Plate 1 – Grave found in a trench A (drawing: R. Čimin)

DANKO DUJMOVIĆ

VJEKOSLAV JUKIĆ

*Filozofski fakultet u Rijeci
Omladinska 14
HR-51000 RIJEKA
ddujmovic@ffri.hr
v.jukic@inet.hr*

POČECI BOSANSKE BISKUPIJE

**UDK 949.7:943.02 (439.24)
Izvorni znanstveni rad**

Rad govori o Bosanskoj biskupiji u srednjem vijeku, prvoj katedrali u okolici Sarajeva te njezinom preseljenju u Đakovo sredinom 13. stoljeća. Uz materijalne i povijesne ostatke koji se iznose, a koji svjedoče o postojanju katedrale u okolici Sarajeva, autori se bave i stavljanjem Bosanske biskupije u širi kontekst jer je širenje kršćanstva na ova područja bio interes rimske kancelarije jednako kao i ugarskog dvora. Sve to je rezultiralo konačnim opstankom biskupije koja je, nakon što je istisnuta iz Bosne, svoj razvoj nastavila u Slavoniji.

Ključne riječi: Bosanska biskupija, Vrhbosna, Đakovo, Sarajevo, srednji vijek.

Key words: Bosnian Diocese, Vrhbosna, Đakovo, Sarajevo, Middle Ages.

Iako je crkvena tradicija u Đakovu jaka i duga gotovo osam stoljeća, današnja Đakovačko-osječka nadbiskupija osnovana je tek 2008. godine. Svoju bogatu crkvenu srednjovjekovnu povijest ovo mjesto počinje kao važan dio posjeda kojeg je bosanski biskup dobio početkom 13. stoljeća, da bi već nekoliko desetljeća kasnije postalo i sjedište ove biskupije koja se time počinje nazivati Bosansko-đakovačka biskupija. Treba naglasiti da je prvotno seljenje sjedišta biskupije u Đakovo bila samo privremena mjera, ali događanja nisu dopustila povratak izbjeglog biskupa natrag u Bosnu (TÓTH 2007: 207–214). Daljnja geneza crkvene povijesti desila se 1773. godine kada se Bosansko-đakovačka biskupija spaja sa Srijemskom biskupijom *in persona Episcopi*, da bi svoj razvoj završila u 21. stoljeću formiranjem već spomenute nadbiskupije.

Iako se ovako iznesena sakralna povijest srednjovjekovne Bosansko-đakovačke biskupije čini poprilično dobro istražena i poznata, situacija na terenu, nažalost, nije tako blistava. Današnja katedrala nastala je u 19. stoljeću, a zamijenila je stariju baroknu građevinu o kojoj nema previše podataka. Srednjovjekovna arhitektura u sklopu današnjeg biskupskog kompleksa u Đakovu još je manje poznata iako su se određeni materijalni ostaci sačuvali sve do današnjih dana. Osim dijela srednjovjekovnog zida koji se još uvijek može vidjeti te iskopanog (pa ponovno zatrpanog) portala srednjovjekovne građevine u današnjem biskupskom dvorištu,¹ postoje i tragovi sačuvanog kasno-

romaničkog prozora koji je, iako poprilično devastiran, još uvijek vidljiv u zidovima današnje biskupske palače. Ne treba tome zaboraviti dodati čuveni kapitel s dva zmaja koji se danas čuva u Arheološkom muzeju u Zagrebu, a za kojeg se pretpostavlja da potječe sa srednjovjekovne katedrale (BRUNŠMID 1912: 143; VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA 1986: 17 i 68). Uz jako malo materijalnih ostataka, problem su i povijesni podaci vezani uz srednjovjekovnu biskupiju koji su također oskudni kako za period prije preseljenja središta biskupije iz Bosne u Đakovo, tako i za godine oko preseljenja. Ipak, malo poznatih podataka vezanih za najraniju povijest i arhitekturu pruža određene smjernice na koje se treba osvrnuti.

Nije poznato kada je točno Bosanska biskupija osnovana, no u ispravama se spominje od kraja 11. stoljeća. Bila je podređena splitskom pa dubrovačkom nadbiskupu (1999–2000: 97–110). Također, nema mnogo izvora niti o crkvenoj organizaciji u biskupiji, kao ni o samim biskupima iz ranijih razdoblja pa postoje pretpostavke da u ranija vremena nije bilo jasne razlike između heretičke i katoličke crkvene organizacije na području Bosanske biskupije te da su se bosanski biskupi birali iz redova *krstjana* (ŠIDAK 1975: 91). Tek se krajem 12. stoljeća Rimska kurija zabrinula zbog hereze u Bosni, a u 13. stoljeću se pokušalo riješiti to pitanje i s njim uvođenje katoličke crkvene organizacije u Bosansku biskupiju (KLAJČ 1989: 35; ŠIDAK 1975: 177–209). Papa Honorije III. je 1221. pokušao pokrenuti prvu križarsku vojnu protiv bosanskih heretika, no u tome nije uspio (ŠIDAK 1975: 182). Njegov nasljednik papa Grgur IX. još više jača nastojanja da uredi vjersku situaciju u Bosni te stoga 1229. obnavlja Srijemsku biskupiju i osniva Kumansku biskupiju kao tampon zone prema heretičkom području s misijom da na susjednim područjima prošire katoličanstvo (TOTH 2007: 210; ŠIDAK 1975: 184). Osim toga, Bosanska biskupija je 1233. izuzeta iz nadležnosti Dubrovačkog nadbiskupa i bila je podređena direktno Rimskoj kuriji kako bi se mogle čvršće kontrolirati crkvene reforme kojima su se nastojale urediti tamošnje vjerske prilike; od te se godine u Bosni spominju i dominikanci koji su trebali biti nositelji katoličke obnove (ŠIDAK 1975: 184–186). Tada je prvi put za bosanskog biskupa Papa imenovao i postavio stranca (nije izabran domaći čovjek prema starim običajima) (ŠIDAK 1975: 188). Iste godine situaciju iskorištava i herceg Koloman budući da je Bosna već od ranije bila u području interesa ugarskog dvora te on, pod izlikom križarske vojne, s vojskom upada u Bosnu, osvajajući dio teritorija zbog čega bosanski ban Matej Ninoslav traži Papinu zaštitu obećavajući da će progoniti heretike (ŠIDAK 1975: 187; KLAJČ 1989: 118). Međutim, takav razvoj događaja izazvao je snažnu reakciju bosanskih *krstjana* zbog čega je i sam ban Matej Ninoslav ponovno popustio i vratio se na staru vjeru pa je idućih godina, na Papin poticaj, herceg Koloman vodio niz vojnih pohoda protiv heretika, vjerojatno zadržavajući kontrolu nad određenim područjem u Bosni.² Naime, u ispravama iz 1238. i 1239. godine može se vidjeti da je postojao kaptol sv. Petra u Bosni te da će se graditi katedrala (CD IV: 57, 94), a 1244. godine u ispravi Bele IV. čitamo da je na Brdu u župi Vrhbosna izgrađena katedrala sv. Petra.³ Godine 1238. za biskupa je zaređen dominikanac Ponsa kojemu su trebala biti osigurana dovoljna novčana sredstva za zahtjevan zadatak organiziranja i obrane biskupije. Stoga su mu, na zahtjev Pape, dominikanci u Pečuhu i varadinski benediktinci trebali predati novac koji je ranije bio deponiran

1 Istraživanja još uvijek nisu objavljena, a o njima nas je najljubaznije obavijestio arheolog Muzeja Đakovštine Ivo Pavlović, kojem ovdje najljubaznije zahvaljujemo.

2 ŠIDAK 1978: 187–193. Iako Nada Klaić smatra da herceg Koloman nije ostvario nikakve uspjehe u Bosni, štoviše, da je lagao u pismima Papi o samim pohodima, te stoga ni bosanski biskup nije boravio na području svoje dijeceze, skloni smo vjerovati da je dio bosanskog teritorija ipak bio pod ugarskom kontrolom te da se na tom prostoru

započelo s crkvenom organizacijom uključujući osnutak kaptola i gradnju katedrale.

3 CD IV: 239. Iako je za ovu ispravu Nada Klaić ustvrdila da je falsifikat, ipak vjerujemo da je katedrala morala postojati jer je sastavljač (tko god to bio) u pokušaju dokazivanja svojih prava vrlo vjerojatno prikazivao stvarno stanje na terenu, pa ne bi izmislio postojanje katedrale ili njezine ruševine.

kod njih, a osim toga, Papa je također zahtijevao da se bosanskom biskupu preda i novac koji se u Ugarskoj ubirao u ime otkupa za križarski zavjet protiv heretika njegove dijeceze (ŠIDAK 1975: 194). Bosanskog je biskupa također pomagao i kaločki nadbiskup, a herceg Koloman mu je darovao posjede Đakovo i Blizna u Vukovskoj županiji što mu je trebalo osigurati dovoljno sredstava da organizira i učvrsti crkvenu organizaciju u svojoj biskupiji (CD IV: 237; ŠIDAK 1975: 194).

Međutim, daljnje se prilike nisu povoljno razvijale za bosanskog biskupa. Ponovnim jačanjem moći bana Mateja Ninoslava uoči i nakon tatarske provale, ugrožen je njegov položaj te slabi utjecaj ugarskog dvora na tom području pa se 1246. godine javlja inicijativa da se Bosansku biskupiju, još uvijek pod direktnom ingerencijom Rimske kurije, podredi Kaločkoj nadbiskupiji uz izliku da se tamo hereza ponovno rasplamsala i da je potrebno povesti nove križarske pohode pod vodstvom kaločkog nadbiskupa i kralja Bele IV. (ŠIDAK 1975: 195; KLAIĆ 1989: 130). Godine 1247. Bosanska je biskupija zaista pripala Kaločkoj metropoliji, no otpor i pritisak *krstijana* je bio toliko jak da je bosanski biskup morao napustiti svoju dijecezu i skloniti se na svoj posjed u Đakovu gdje se 1252. god. spominje biskupski dvor, odnosno dom u kojem stanuje biskup (CD IV: 494).

Iz iznesenog se može zaključiti kako je najranija povijest Bosanske biskupije još uvijek prepuna kontroverzi, a nisu riješena niti najvažnija pitanja kao što je ono o položaju srednjovjekovne katedrale. Ipak, osim niza teorijskih razmatranja o njezinom položaju, postoji i niz materijalnih pokazatelja koji, iako nisu čvrsti dokazi, ipak govore dosta o mogućem položaju katedrale i srednjovjekovnoj povijesti krajeva oko Sarajeva. Prvenstveno treba spomenuti niz poznatih građevina koje su nastale u periodu nakon antike sve do osnutka biskupije, ali i srednjovjekovna groblja otkrivena u okolici Sarajeva, tj. u središtu Vrhbosne. Svakako je najznačajniji sačuvani materijalni ostatak dio antičkog stupa koji je kasnije prepravljen u pogansku aru, da bi konačno poslužio kao oltar u kršćanskoj crkvi (KUJUNDŽIĆ 1978: 299–302). Taj stup, koji je kao oltar bio naopako okrenut, na donjoj strani baze ima sačuvan natpis koji spominje sv. Petra, a pronađen je na dubini od 2,5 metra na groblju blizu nekadašnje Kemaludinove džamije (tzv. Ćemaluše), koja se do četrdesetih godina 20. stoljeća nalazila u današnjem središtu Sarajeva.⁴ Ovaj spomenik svakako je najznačajniji sačuvani materijalni dokaz koji se može povezati s katedralom sv. Petra u Vrhbosni, iako sam natpis koji spominje crkvu posvećenu ovom svecu ne dokazuje sam po sebi da je riječ upravo o katedrali novoosnovane biskupije. Ipak, osim sveca koji je bio (i još uvijek jest) zaštitnik katedrale Bosanske biskupije, svakako je simptomatično i to da je ova oltarna menza napravljena od antičkog stupa (koji je prvotno bio pretvoren u aru), što opet može svjedočiti o pokušaju da kršćanstvo ponovno preuzme dominaciju nad krivovjercima. Iako za ovu tvrdnju nema nikakvih dokaza, ostaje činjenica da je ovo svakako najvažniji materijalni dokaz koji upućuje na postojanje katedrale u okolici Sarajeva. Iako je mjesto nalaza svakako zanimljivo (a nalazi se nedaleko današnje katoličke katedrale), ipak treba napomenuti kako je on donesen s nekog drugog mjesta (KUJUNDŽIĆ 1978: 299). Osim toga, ono što svakako pomalo zbunjuje u cijeloj priči oko katedrale jest drugi romanički skulptoralni spomenik koji je pronađen u okolici Sarajeva. Riječ je o kapitulu romaničke provenijencije kojeg razni autori datiraju od 11. sve do kraja 12. stoljeća.⁵ Pronađen je 1940. godine u starom zidu u blizini Miljacke i današnje Skenderije. Povezuje ga se s crkvom San Cataldo u Palermu (KUJUNDŽIĆ 1978: 298–299), i neovisno o dataciji smješta u doba prije gradnje katedrale.⁶ Sam kapitel svakako je, bez

4 KUJUNDŽIĆ 1978: 299. Džamija, za koju se smatra da je jedna od najstarijih džamija u Sarajevu, nalazila se otprilike na mjestu gdje se nalazi tzv. JATov neboder.

5 FEKEŽA 1999–2000: 87. Za dataciju u 11. stoljeće su: SERGEJEVSKI 1947: 44 i BASLER 1980: 200, a za dataciju u 12. stoljeće je ANĐELIĆ 1984: 481.

6 FEKEŽA 1999–2000: 87. Autorica čak spominje mogućnost da se radi o recentnom radu koji je kopija kapitela iz Poreča.

obzira o njegovoj dataciji, nemoguće spojiti s prvom katedralom u blizini Sarajeva, što donekle unosi pomutnju, iako njegovo postojanje ne mora ništa značiti za izgradnju katedrale, a posebice uzme li se u obzir duga kršćanska tradicija na ovim područjima potkrijepljena nalazima ranije arhitekture (GAVRILOVIĆ 1999–2000: 111–118).

Nakon svih iznesenih poznatih činjenica vezanih uz prve godine Bosanske biskupije, ali i materijalne tragove srednjovjekovne arhitekture i skulpture u okolici Sarajeva, treba upozoriti i na značenje ove biskupije u kontekstu prostora zemalja krune sv. Stjepana. Već je napomenuto kako su početkom 13. stoljeća osnovane ili obnovljene tri biskupije koje su imale dva važna zadatka. Prvi je širenje kršćanstva na prostore koji su bili pod jakim poganskim utjecajima, a drugi zadatak, koji je vjerojatno bio i puno važniji, svakako je stvaranje određene tampon-zone između prostora zemalja krune sv. Stjepana gdje se kršćanstvo u to doba već čvrsto ukorijenilo i gdje je stvoren jedan stabilan upravni sistem kako svjetovni tako i sakralni.⁷ O tome, barem što se Bosanske biskupije tiče, svjedoče važne donacije kojima je herceg Koloman obdario bosanskog biskupa, i to ne kao crkvenog upravitelja, nego kao veleposjednika koji je te svjetovne posjede dobio na području druge (pečuške) biskupije.⁸ Slična priča je i s ostale dvije biskupije, a sve to donekle svjedoči o sistematičnosti vladarske strukture koja je, svjesna da se treba zaštititi područje koje je doživjelo novi veliki uspon nakon antike, donacijama osigurala opstanak Bosanske biskupije i nakon njezinog velikog poraza u borbi protiv bosanskih heretika (tj. *krstjana*). Ukoliko se uzme u obzir da se »projekt« osnivanja i obnove tih biskupija desio u doba prije tatarske provale i u doba vjerojatno najvažnijeg razvitka prostora sjeverne Hrvatske, svakako će stavljanje poznatih podataka u širi kontekst biti još daleko zanimljivije.

Na kraju se svakako može zaključiti kako je dosta materijalnih ostataka koji svjedoče o postojanju kršćanskih spomenika u doba kasne antike i ranog srednjeg vijeka. Na sreću, dio tih spomenika oko Sarajeva (tj. oko prvog sjedišta Bosanske biskupije) dosta je dobro istražen, pa nam i ti spomenici svjedoče o postojanju jake kršćanske tradicije na ovom području i nakon propasti Rimskog Carstva (GAVRILOVIĆ 1999–2000: 111–119; KUJUNDŽIĆ 1978: 295–303). Također, puno je podataka i pokazatelja koji svjedoče o postojanju kršćanstva u 12. i 13. stoljeću, a svakako su najznačajniji kapitel romaničkog stupa i ostatak antičkog stupa koji je reupotrebljen kao oltarna menza s natpisom koji spominje sv. Petra, a bi se i dalje sumnjalo u biskupov pokušaj da se u blizini vrela Bosne izgradi prva katedrala, oda li se tome i nepotvrđeni podatak o tome da su stupovi koji su ugrađeni u Begovu džamiju porijeklom s prve bosanske katedrale u Blažuju,⁹ kao i činjenicu da se staro groblje u ovom mjestu pored Sarajeva nalazi na fascinantom strateškom položaju koji kontrolira svih 360°, pa time i čitavo Sarajevo, jedino je pitanje koje treba zanimati povjesničare, ali i arheologe i povjesničare umjetnosti gdje se ta katedrala doista nalazila (**Slika 1**). Po svemu sudeći odgovor na to pitanje još uvijek nije do kraja moguć, iako se broj mogućih lokaliteta smanjio na dva (Sarajevo i Blažuj), a povezanost s dvorom zemalja krune sv. Stjepana ne samo da pokazuje njezino značenje, već i upućuje na vjerojatnu činjenicu da je srednjovjekovna katedrala podignuta u Đakovu također bila vrhunski produkt tadašnje umjetnosti s kasnoromaničkim odlikama. Od nje se sačuvao samo jedan kapitel, za kojeg također postoji dvojba potječe li iz Đakova ili Sremske Mitrovice, a na kojem su prikazana dva zmaja koja su isprepletana međusobno (**Slika 2**). Kapitel prvi spominje još Josip Brunšmid, koji o njemu donosi samo osnovne podatke (BRUNŠMID 1912: 143). Dijana

7 Osnivanje biskupije svakako je bilo u nadležnosti Rimske kurije, ali je imalo važnu podršku i ugarskog dvora.

8 Posjedi su prvotno bili svjetovni, da bi ih se naknadno, kada je bosanska biskupija istisnuta s teritorija oko Sarajeva, pretvorilo u njezin sastavni dio.

9 Ovaj podatak nam je dao pravoslavni svećenik parohije Blažuj, a našao ga je zapisanog u spomenicu parohije bez citiranja odakle je preuzet, pa ga svakako stavljamo pod znak pitanja, iako ga ne treba u potpunosti odbaciti.

Slika 1 – Pogled na staro groblje u Blažuju sa stećkom (foto V. Jukić).

Figure 1 – View of the old cemetery with a grave stone at Blažuj (photo V. Jukić).

Slika 2 – Kapitel sa zmajevima (foto F. Beusan).

Figure 2 – The capital with dragons (photo F. Beusan).

Vukičević Samaržija upozorava da je kapitel, kao donacija biskupa Strossmayera, mogao porijeklo vući i iz Sremske Mitrovice,¹⁰ iako je vjerojatnije da se nalazio u Đakovu, a da ga je biskup pokušao spasiti s obzirom na veliki projekt katedrale kojeg je upravo započinjao. O tome svjedoči i kvaliteta

10 VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA 1986: 17 i 68. Autorica je, za razliku od Brunšmida, dovela u pitanje porijeklo kapitela i otvorila mogućnost da potiče iz Mitrovice što je posebno obrazložila u fusnoti 21 (str. 160). Problem je nastao jer je u isto vrijeme kada je kapitel došao u Zagreb došlo dosta kamenog materijala koje je biskup Strossmayer darovao Narodnom muzeju, a dio tih darovanih

ulomaka je iz Mitrovice, pa postoji mogućnost da je kapitel iz Mitrovice. Ipak, i sama autorica je u knjizi napisala da prihvaća Brunšmidovu tvrdnju da je kapitel iz stare đakovačke katedrale, a posebice ukoliko se uzme u obzir da je on primio spomenutu donaciju, pa je vrlo vjerojatno da je znao točno porijeklo kapitela iako to iz dokumenata nije potpuno jasno.

rada, iako ona sama po sebi nije dokaz o njegovom podrijetlu. Neovisno radi li se o kapitelu iz katedrale u Đakovu, niz povijesnih podataka i nekolicina sačuvanih ostataka koja je još uvijek *in situ* svakako pokazuju da materijalni ostaci, koliko god bili slabi, ipak postoje, i pokazuju vrijeme, ali i kvalitetu same arhitekture koja, s obzirom na njezin značaj, nije neočekivana. Vrlo je slična situacija i sa Sarajevom, tj. prvom katedralom koja je, s obzirom na niz materijalnih i povijesnih podataka, ipak morala postojati, o čemu između ostalog svjedoči i tekst iz pravoslavne spomenice.

Unatoč brojnim pitanjima postavljenim u ovom radu, sasvim je sigurno da se o počecima Bosanske biskupije može govoriti u jednom širem kontekstu koji je osim širenja vjere imao i jednu puno profaniju funkciju, a koja se ticala širenja i zaštite zemalja krune sv. Stjepana u doba njezinog (možda i najvećeg) prosperiteta i razvoja. U tome svakako treba promotriti razlog razvoja Bosanske biskupije koja je, osim potpore rimske kancelarije, imala i potporu ugarskog dvora o čemu svjedoči niz materijalnih i posjedovnih donacija sredinom 13. stoljeća. Iako se o povijesti prve katedrale u okolici Sarajeva, kao i prve katedrale u Đakovu još uvijek zna premalo, ipak su i ti maleni ostaci dovoljni da se zaključi kako ovaj materijal ima veliki potencijal i kako je, kada ga se pogleda u kontekstu jedne šire priče, on svjedok jednog razvijenog sistema koji je u srednjem vijeku omogućio procvat kulture i življenja karakterističan za čitavu sjevernu Hrvatsku, a koji se svakako treba puno bolje i detaljnije istražiti u skoroj budućnosti.

BIBLIOGRAFIJA:

IZVORI:

CD IV 1906. – T. Smičiklas (ur.), *Codex Diplomaticus / Diplomatički zbornik Hrvatske, Dalmacije i Slavonije sv. IV*, Zagreb 1906.

LITERATURA:

ANDELIĆ, P. 1984. – *Doba srednjovjekovne bosanske države*. U *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*. Sarajevo, 1984: 435–510.

BASLER, Đ. 1980. – Romanički kapiteli iz Kreševa. (Summary:) *Romanesque capitals from Kreševo. Fiskovićev Zbornik, I = Prilozi PUD*, 21/1980: 200 – 206.

BRUNŠMID, J. 1912 – Kameni spomenici Hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu, dio II. *VHAD*, n.s., 12/1912: 129–197.

FEKEŽA, L. 1999–2000 – Srednjovjekovni arheološki spomenici Sarajeva i bliže okolice. *Hrvatska misao* (Sarajevo), 11–14/1999–2000: 81–97.

GAVRILOVIĆ, M. 1999–2000. – Dvije predromaničke crkve iz okolice Sarajeva. *Hrvatska misao* (Sarajevo), 11–14/1999–2000: 111–118.

GOSS, V. P. 2007. – *Stotinu kamenčića izgubljenog raja*, katalog izložbe. *A Hundred Stones from a Lost Paradise. Catalogue of exhibition*. Zagreb, 2007: Arheološki muzej.

KLAIĆ, N. – *Srednjovjekovna Bosna; politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe (1377. g.)*. Zagreb, 1989: Grafički zavod Hrvatske.

KUJUNDŽIĆ, J. 1978. – Katedrala sv. Petra u Vrhbosni. *Nova et vetera* (Sarajevo), 28/1978, 3: 295–303.

SERGEJEVSKI, D. 1947. – Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici. *ŠTrouvailles antiques et médiévales faites à Sarajevo et dans ses environs. Č GMZ*, n. s., 2/1947: 13–50.

ŠIDAK, J. – *Studije o »Crkvi bosanskoj« i bogumilstvu*. Zagreb, 1975: Sveučilišna naklada Liber.

TÓTH, I. 2007. – Kaptol na južnoj granici. Summary: Chapter on the Southern Border *ZborMuz*, 8/2007: 207–224.

VUKIČEVIĆ SAMARŽIJA, D. – *Gotička arhitektura u Slavoniji*. Zusammenfassung: Der gotische Sakralbau in Slawonien. Zagreb, 1986.

ŽIVKOVIĆ, P. 1999–2000 – Vrhbosanska biskupija sufragan u procjepu Dubrovačke i Splitske nadbiskupije. *Hrvatska misao* (Sarajevo), 11–14/1999–2000: 97–110.

POPIS ILUSTRACIJA FIGURE CAPTIONS

Slika 1 – Pogled na staro groblje u Blažuju sa stećkom (foto V. Jukić).

Figure 1 – View of the old cemetery with a grave stone at Blažuj (photo V. Jukić).

Slika 2 – Kapitel sa zmajevima (foto F. Beusan).

Figure 2 – The capital with dragons (photo F. Beusan).

SUMMARY

ORIGINS OF THE BOSNIAN DIOCESE

The modern Đakovo-Osijek Archdiocese (only founded in 2008) has an exceptionally rich mediaeval history starting off as the Bishopric of Bosnia. The first major change occurred during the 13th c., when the centre of the bishopric was transferred from the area of Sarajevo to Đakovo and it became the Bosnian-bishopric. The next major reorganization of Christianity in this area took place in 1773, when the Bosnian-Bishopric merged with the Syrmian *in persona Episcopi*, while its genesis was completed in the 21st c. with the formation of the above mentioned diocese.

The authors of the paper examined the genesis and development of the Bosnian Diocese in the 13th c., when the restoration and development of the church was commissioned to strengthen the expansion of Christianity to the area south of the Sava and the Danube, but also to defend the already existing dioceses pressured by the strengthening and expansion of different heresies, vehemently attacking the lands of St Stephen's crown from the south and southeast.

After enumerating historical facts, the authors attempted to draw attention to several material remains which some earlier writers claimed to have originally belonged to the earliest cathedral. These remains, although poorly analyzed, are still present in the area of Sarajevo, that is, in the area of Vrhbosna. Considering everything that was brought into discussion, the authors have tried to place the foundation and early history of the Bosnian Diocese into a wider context of the lands of the St Stephen's Crown but also the entire Central Europe, emphasizing the great archaeological potential of the Sarajevo area and the area of the modern Đakovo cathedral in further mediaeval studies of this region.

Rukopis primljen: 27. IX. 2010.

Rukopis prihvaćen: 2. X. 2010.

KREŠIMIR FILIPEC

*Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
Ivana Lučića 3
HR-10000 Zagreb
kresimir.filipec@ffzg.hr*

RANOSREDNJOVJEKOVNA BOJNA SJEKIRA IZ MARINBRODA NA BANOVINI

UDK 904: 739.72
Izvorni znanstveni rad

U radu je obrađena ranosrednjovjekovna bojna sjekira koja je nađena u koritu rijeke Gline kod Marinbroda na Banovini. Željezna bojna uska sjekira ima dugačko, blago prema dolje povijeno sječivo s jedne strane i produžetak za udaranje s druge strane nasada. Slične sjekire pojavljuju se u avarodobnim grobovima i grobovima 9. i 10. stoljeća diljem Karpatske kotline. S obzirom na mjesto nalaza ona pripada avarskom miljeu. Riječ je o jednom od najjužnijih nalaza toga tipa oružja u Panonskoj nizini.

Ključne riječi: sjeverna Hrvatska, Banovina, Avari, bojna sjekira

Key words: North Croatia, Banovina, the Avars, battle axe

Mjesto Marinbrod nalazi se na Banovini tridesetak kilometara istočno od Siska u pravcu grada Gline na području Sisačko-moslavačke županije, a administrativno pripada gradu Glini (sl. 1). Smješteno je uz rijeku Glinu po kojoj je sve do 18. stoljeća nosilo ime »Selo Glina«. U 18. stoljeću mjestu je ime promijenjeno u Marinbrod. U crkvenom pogledu pripada katoličkoj župi Gora. Gora kod Petrinje bilo je vrlo značajno mjesto u srednjem vijeku. Ondje su prigodom arheoloških istraživanja pronađeni ostaci kasnoromaničke i još jedne starije srednjovjekovne crkve uz mnogobrojne druge arhitektonske i druge sitne nalaze (MILETIĆ 1997: 127–151). Prema Josipu Brunšmidu jedan od »sigurnih« ulomaka s pleternom ornamentikom koji se pripisuje predromaničkoj crkvi u Sisku izvađen je iz kamenoloma kod sela Gora (BRUNŠMID 1912: 129–197). Ti nalazi govore o važnosti toga mjesta, ali i cijelog kraja u srednjem vijeku. Područje Banovine vrlo je slabo arheološki istraženo i većinom je tu riječ o slučajnim nalazima, u arheološkom smislu to je »*terra incognita*«. ¹ Kod Marinbroda se nalazi jedan od prijelaza preko rijeke Gline koji vodi prema pokupskim selima. Mjesto je pozicionirano uz komunikaciju koja spaja antičko Topusko sa Siskom (Siscijom). Nije mi poznato da je na tome prostoru registrirano neko arheološko nalazište ili da odande potječu neki nalazi, pogotovo ne iz ranog srednjeg vijeka.

1 HORVAT 1954: 93–104; VINSKI 1970: 45–92; 2001: 89–107; 2003: 117–143; BEKIĆ 2003: 165–179, SIMONI 1989: 107–134; BURKOWSKY 1999; FILIPEC XXXVI.

Slika 1 – Smještaj Marinbroda na Banovini.

Figure 1 – The position of Marinbrod in the Banovina.

Godine 1998. studentica arheologije i povijesti Silvija Križan donijela je u prostorije Arheološkog zavoda Filozofskog fakulteta u Zagrebu vrlo dobro sačuvanu željeznu sjekiru. Jedini podatak koji je tada zapisan jest taj da je riječ o sjekiri koja je izronjena iz korita rijeke Gline kod Marinbroda na Banovini. Druge okolnosti nalaza nisu poznate. Od tada se ta željezna sjekira, s tom štucrom signaturom, čuva u Arheološkom zavodu Filozofskog fakulteta u Zagrebu.² S obzirom na to da je Katica Simoni objavila zapaženi članak o ostavi iz Nartskih Novaka u kojoj su nađene i ranosrednjovjekovne sjekire njoj posvećujem ovaj članak (SIMONI 1982: 251–258).

Marinbrod, rijeka Gline / bojna sjekira – Duga uska sjekira s dugačkim, prema dolje blago povijenim sječivom s jedne strane i produžetkom za udaranje s druge strane nasada. Produžetak za udaranje završava četvrtastim proširenjem – batom (čekićem, kladivom). Na kružnom nasadu za držak se, posebno s donje strane, zamijećuju trokutasti zalisci. S unutrašnje strane nasada očuvali su se mali iveri drveta, vjerojatno javora (*Acer*)³. Dužina sjekire 162 mm; širina sječiva 49 mm; širina četvrtastog bata 150 mm (sl. 2, 3).

O ranosrednjovjekovnim sjekirama u hrvatskoj literaturi postoji više radova među kojima bi svakako valjalo izdvojiti spomenutu objavu Katice Simoni ostave iz Nartskih Novaka i članak Ante

² FILIPEC 2003: 133 (22); Sjekira će nakon objave ovog članka biti predana na pohranu Arheološkom muzeju u Zagrebu budući da u Zbirci Odsjeka za arheologiju ne postoje uvjeti za pohranu željeznih predmeta.

³ Analizu napravila mr. sc. Metka Culiberg (Bioložki inštitut Slovenske akademije znanosti in umetnosti u Ljubljani) na čemu joj zahvaljujem.

Slika 2 – Ranosrednjovjekovna bojna sjekira iz Marinbroda (foto: Z. Gregl).

Figure 2 – An early mediaeval battle axe from Marinbrod (photo: Z. Gregl)

Miloševića, koji je na jednom mjestu obradio sve bojne sjekire koje potječu s prostora Republike Hrvatske, a koje su bile poznate do konca osamdesetih godina (SIMONI 1982: 252–258; MILOŠEVIĆ 1987: 107–128). Prema Janku Beloševiću sjekire nađene na starohrvatskim lokalitetima veoma su raznolike i analogije im se nalaze na širem području Karpatske kotline u avaroslavenskim grobljima i velikomoravskom horizontu.⁴ S obzirom na tipološke osobine Milošević je sve sjekire iz Hrvatske podijelio u dva osnovna tipa s po dvije podvarijante (MILOŠEVIĆ 1987: 114). Sjekire slične marinbrodskoj ne nalaze se među tim tipovima, ali njoj vrlo slične sjekire koje je Milošević nazvao – sjekire s čekičastim završetkom na drugom kraju. One su, prema njemu, zastupljene na groblju u Bijelom Brdu (2 primjerka) i Velikoj Gorici (1 primjerak) (IVANIČEK 1949: 111–144, T. XXIX; HOFFILLER 1909: 120–134). Sjekire iz Bijelog Brda vrlo slične marinbrodskoj, ali su tipološki ipak drugačije, dok sjekira iz Velike Gorice ima široko sječivo (MILOŠEVIĆ 1987: 114, sl. 3/1–2; 3/5). Bjelobrdske sjekire su uske i izdužene s kraćim ili dužim nastavkom s druge strane nasada koji kod jedne završava pojačanjem. Tim sjekirama mogla bi se pribrojiti slučajno nađena sjekira iz Siska koja se čuva u Gradskom muzeju u Sisku (BURKOWSKY 1999: slika na str. 92; FILIPEC 2003: 119, sl. 4). Ante Milošević napominje da slične sjekire iz Dalmacije nađene na

⁴ BELOŠEVIĆ 1980: 102–103, T. XXXI, 16; usp. i tablu T. XXXVIII na kojoj su prikazane sjevernodalmatinske sjekire.

Slika 3 – Ranosrednjovjekovna bojna sjekira iz Marinbroda (crtež: Terenska arheološka radionica u Bizovcu Odsjeka za arheologiju)

Figure 3 – Early mediaeval battle axe from Marinbrod (drawing by: archaeological field workshop of the Department of archaeology in Bizovac).

starohrvatskim lokalitetima kao što je Biskupija Crkvina, Nin, Morpolači kod Skradina, imaju izrazite bez svoje analogije među oblicima kasnoantičkih sjekira i među sjekirama koje se pojavljuju kod Germana potkraj 5. i u prvoj polovici 6. stoljeća (Milošević 1987: 112–113). Janko Belošević smatra da su sjekire, koje su bile dio naoružanja Hrvata u Dalmaciji, najvjerojatnije domaći proizvod, a tipove su preuzeli od autohtonog življa (Belošević 1980: 103). Sjekira se na tlu Dalmacije pojavljuje u grobljima 8. i početka 9. stoljeća, ali se kao oruđe u upotrebi zadržala dalje (Belošević 1980: 103).

U grobovima avarskog doba sjekire se pojavljuju relativno često (STADLER 2005, CD 2/2 Kartierung (Axt00160 i Axt00170)). Prema obliku razlikuju se one s uskim sječivom od onih koje imaju široko sječivo, različite bradalice, s različitim zaliscima na nasadima, sa završetkom u obliku bata, kladiva s jačim ili slabijim naglašenim završetkom itd. Sjekira iz Marinbroda vrlo sliči uskim sjekirama koje imaju s jedne strane sječivo, a s druge strane bat. Ona je uska, dugačka s blago povišenim sječivom s jedne strane i produžetkom za udaranje s druge strane nasada (sl. 2–3). Produžetak za udaranje završava četvrtastim proširenjem – batom (čekićem, kladivom). Riječ je o oružju koje služi za sječenje i udaranje, a vjerojatno i za bacanje. Kad se poslože kasnoavarske sjekire primjećuju se različiti tipovi koji u potpunosti ne odgovaraju marinbrodskoj sjekiri. Ona je vrlo slična tzv. mađarskoj sjekiri fokošu (fokos) (ZÁBOJNÍK 2004). Prema Jozefu Zábojniku uska sjekira, tzv. fokoš i relativno lako kladivo, bat mogli su biti vrlo učinkovito oružje u kontaktnoj borbi konjice. Sličnim su se oružjem služili mađarski pastiri, do novijeg doba, a upotrebljavalo se i kao oružje za bacanje. One se često nalaze u avarskim konjaničkim grobovima, a služile su i za probijanje pancira

(oklopa) za što je služilo posebno zadebljanje na kraju kladiva. Jozef Zábajník izdvaja dva tipa uskih sjekira i bata: 1) bat Tip Želovce, grob 770; 2) sjekiru Tip Holiare, grob 24 i 3) sjekiru Tip Holiare, grob 134 (ZÁBOJNÍK 2004: 50, sl. 18; TOČIK 1968: T. XXVIII, 9; T. XLIII, 4). Osim bata koji ima s jedne strane zadebljanje, a s druge strane kladivo i koje je prema svemu služio isključivo za probijanje oklopa, ostala dva tipa razlikuju se prvenstveno prema oblicima ušica. Sjekira iz Holiara, grob 24 ima trokutaste zaliske na nasadu i kladivo bez zadebljanja na kraju, dok sjekira iz groba 134 u Holiarama nema zaliske, ali ima malo zadebljanje na kraju kladiva.

Sjekira iz Holiara u Slovačkoj nađena u grobu 24 slična je marinbrodskoj. Njoj je još sličnija sjekira iz Holiara nađena u grobu 120 s tom razlikom što marinbrodska nema tako izražene trokutaste zaliske na nasadu (TOČIK 1968: 30, T. XIII, 1). Upravo je taj tip sjekire Csanád Bálint uvrstio među tipične predmete kasnoavarskog vremena (Bálint 1989: 161–167, Abb. 75, 6). Djelomično sačuvana sjekira bez trokutastih zalizaka nalazi se u grobu 365 na groblju Alattyán (KOVRIK 1963: T. XXV, 12). Grob je bio dijelom uništen, stoga su nađeni samo dijelovi pojasa, jedan mali lijevani jezičac koji je Ilona Kovrig datirala u svoju treću grupu (KOVRIK 1963: 154). Slične sjekire nađene su u groblju Szobu i Kölked-Feketekapu B (KOVRIK 1975: 121–155; KISS 2001, II: T. 72, 14). Peter Stadler u svome popisu spominje još neka druga nalazišta u kojima se pojavljuju sjekire tipa Holiara, grob 120 (STADLER 2005, CD 2/2 Kartierung (Axt00170. Axt/einfach/mit Knauf/lang/Kugel)). Vrlo slična sjekira bez izraženog zadebljanja na kraju kladiva nalazi se također u Holiarama u grobu 158 s predmetima koji se također datiraju u kasnoavarsko vrijeme (TOČIK 1968: T. XLV, 16). Ta sjekira vrlo sliči sisačkom primjerku (FILIPEC 2003: sl. 4). Identična je nađena na groblju u Devínskoj Novoj Vesi u konjaničkom grobu 95 (EISNER 1952: 30–31, T. 107, 11). Osim njih slične sjekire nađene su na groblju u Holiarama: sjekira s ravnim gornjim bridom sječiva i trokutastim zaliscima na nasadu nađena je u grobu 24 i grobu 68, slična sjekira s nešto užim nastavkom nađena je u grobu 477, u grobu 256 nađena je sjekira s četvrtastim nasadom, a s dugim tankim sječivom u grobu 320 (TOČIK 1968: T. XXVIII, 9; T. LXIX, 25; T. XXXII, 17; T. LIV, 7; T. LIX, 1). Na istom groblju nalaze se sjekire drugih tipova. Peter Stadler u svome popisu spominje i druga nalazišta.⁵ Prema Bořivoju Dostálu, sjekire njegova tipa II – tipovi izduženih uskih sjekira sličnih marinbrodskoj, nalaze se na mnogobrojnim moravskim nalazištima. Poznato je 20 primjera-ka s 15 grobalja (DOSTÁL 1966: 71, sl. 15, 9). Prema Dostálu, njihovu donju granicu pojavljivanja teško je odrediti budući da se isti tipovi pojavljuju na moravskim nalazištima 9. stoljeća, na avarskim grobljima, a prototipove nalazimo još u rimskom materijalu. One su vrlo raširene i nalaze se kroz cijelo 9. i početkom 10. stoljeća (DOSTÁL 1966: 71, i bilješke 46–50). Sjekire s batom nalaze se i u staromađarskim grobljima 10. i 11. stoljeća (*fokosbalták*) (ISTVÁNOVITS 2003: 339, sl. 171, 1–2, 4, 6, 8, 11.). Pojedini tipovi uopće se ne mogu razlikovati od avarodobnih, tako recimo sjekira iz Nagyhalász-Homok-tanya koja vrlo slični spomenutoj, sisačkoj (ISTVÁNOVITS 2003: sl. 171, 4; FILIPEC 2003: sl. 4). Već je prije napomenuto da se sjekira tipa fokoš zadržala u Panonskoj nizini sve do novijeg doba. Taj tip sjekire omiljen je među nomadima. Riječ je o oružju i oruđu koje se dugo zadržava u upotrebi, a koje preuzimaju i drugi narodi koji su bili u doticaju s nomadima. Slučajno nađene sjekire teško je etnički i vremenski opredijeliti. One se lako gube (služe za bacanje), pa je stoga puno slučajnih nalaza.

Prema svemu razvidno je da se sjekire slične marinbrodskim nalaze u grobovima 7. i 8. stoljeća, na moravskim grobljima 9. stoljeća i među naoružanjem starih Mađara 9., 10. i 11. stoljeća. Kako se nalaze u spektru naoružanja dvaju nomadskih naroda mogli bismo zaključiti da je ono za njih specifično. One u sebi sadrže različite elemente koji su pojedinim istraživačima poslužili za

⁵ STADLER 2005, CD 2/2 Kartierung (Axt00160. Axt/einfach/mit Knauf/lang/ausgehämmert) – npr.: Wien-Cso grob 610; Zilingtal C0151A; Budapest – Csepel-Háros

grob 28; Budakalász grob 205; Pecs-Köztemető grob 30; Gajary Stolicka slučajni nalaz.

klasifikaciju i odvajanje pojedinih tipova. Marinbrodska sjekira u sebi spaja dva tipa sjekira koji su izdvojili Stadler i Zábójník analizirajući avarodobna groblja u Karpatskoj kotlini, stoga se analogije nalaze među tim tipovima. Ona nesumnjivo pripada tom miljeu, odnosno avarodobnom vremenu, bez obzira na to što se slični tipovi pojavljuju i kasnije. Da potječu iz tog vremena, ipak se ne može s velikom sigurnošću tvrditi. Teoretski ona može pripadati 8., 9. i 10. stoljeću. U svakom slučaju riječ je o jednom od najjužnijih nalaza toga tipa oružja, koji se obično nalazi u avarodobnim grobovima diljem Panonske nizine. Nesigurne okolnosti i nalaz izvan arheološkog konteksta umnogome umanjuju značaj ovog pronalaska. Banovina je područje koje se u 7. i 8. stoljeću nalazi između Hrvatskog kneštva i Avarskog kaganata kojem pripada sve do konca 8. stoljeća. Prigodom objave ukrasnih okova (falere) iz Siska dotaknuo sam se političkih prilika i granica u ovom dijelu Panonske nizine u 7. i 8. stoljeću (FILIPEC 2003: 124–128). Kako se nakon toga vremena nije našlo ništa novo što bi učvrstilo ili odbacilo tvrdnje koje sam tada postavio smatram da nema smisla ponovo razvijati hipoteze na temelju jednog novog nalaza. Sjekire su oružje (i oruđe) koje se nalazi u naoružanju kako avarskih tako i slavenskih vojnika, a kasnije i staromađarskih. Ovi zadnji, iako koriste slične tipove, otpadaju samim time što nije poznato da su Mađari bili prisutni u ovome dijelu Hrvatske prije konca 11. stoljeća. Stoga je puno vjerojatnije da pripadaju avarodobnim nalazima druge polovice 7., 8. i početka 9. stoljeća. Uostalom, iz toga doba potječe i najviše sličnih primjeraka. Na kraju možemo zaključiti da je ovo još jedan novi nalaz koji popunjava sliku hrvatskog dijela Panonije u kasnoavarskom vremenu.

BIBLIOGRAFIJA

- BÁLINT, Cs. 1989 – *Die Archäologie der Steppe*. Wien-Köln, 1989.
- BEKIĆ, L. 2003 – Novi nalaz ranosrednjovjekovnog koplja s krilcima. Summary: New discovery of early medieval winged spear. *VAMZ*, 3. s., 36/2003: 165–179.
- BELOŠEVIĆ, J. 1980 – *Materijalna kulture Hrvata od VII do IX stoljeća. Zusammenfassung: Die materielle Kultur der Kroaten vom 7. bis zum 9. Jh.* Zagreb, 1980.
- BRUNŠMID, J. 1912 – Kameni spomenici hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu (Dio II.) Spomenici srednjeg i novoga vijeka. *VHAD*, n.s., 12/1912: 129–197.
- BURKOWSKY, Z. 1999 – *Sisak u prapovijesti, antici i starohrvatskom dobu*. Summary: Sisak in prehistory, antiquity and Old Croatian period. Sisak, 1999.
- DOSTÁL, B. 1966 – *Slovanská pohřebišti ze střední doby hradištní na Moravi*. Praha, 1966. EISNER, J. 1952 – *Devínska Nová Ves – Slovanské pohřebišti*. Bratislava, 1952.
- FILIPEC, K. 2001 – Nekoliko novih ranosrednjovjekovnih nalaza iz Siska i kratak osvrt na druge istovremene nalaze. Summary: Several new early medieval finds from Sisak and a brief review of other contemporaneous finds. *GodGMS*, 2/2001: 89–107.
- FILIPEC, K. 2003 – Kasnoavarski ukrasni okov (falera) u obliku veprve glave iz Siska. Summary: Late Avar decorative horse brass (phalera) in the shape of a boar's head from Sisak. *GodGMS*, 3–4/2003: 117–146.
- HOFFILLER, V. 1909 – Staro groblje u Velikoj Gorici. *VHAD*, n.s., 10/1908–9: 120–134.
- HORVAT, A. 1954 – O Sisku u starohrvatsko doba na temelju pisanih izvora i arheoloških nalaza. Summary: Sisak in the Time of old Croatia – Based on Written Sources and Archeological Finds. *SP*, 3. s., 3/1954: 93–104.
- ISTVÁNOVITS, E. 2003 – *A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékényaga*. Nyíregyháza, 2003.

- IVANIČEK, F. 1949 – Istraživanje nekropole ranog srednjeg vijeka u Bijelom Brdu. *Ljetopis JAZU*, 55/1946–1948 (1949): 111–144.
- KISS, A. 2001 – Das awarenzeitliche Gräberfeld in Kölked-Feketekapu B. *Monumenta avarorum archaeologica* (Budapest), 6, 2001.
- KOVRIG, I. 1963 – Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. *AH*, n. s., 40/1963.
- KOVRIG, I. 1975 – The Szob cemetery. Cemeteries of the Avar period (567–829) in Hungary, 1. Budapest, 1975.
- MILETIĆ, D. 1997 – Župna crkva Uznesenja B. D. Marije u Gori. Summary: The Parish Church of the Blessed Virgin Mary in Gora. *Godišnjak ZSKH* (Zagreb), 22–23/1996–97: 127–151.
- MILOŠEVIĆ, A. 1987 – Ranosrednjovjekovna bojna sjekira iz Vedrina kod Trilja i drugi nalazi sjekira tog vremena na području Hrvatske. Zusammenfassung: Frühmittelalterliche Streitaxt aus Vedrine bei Trilj und andere Streitaxtfunde derselben Zeit in Kroatien. *VAMZ*, 3. s. 20/1987: 107–128.
- SIMONI, K. 1989 – Funde aus der Völkerwanderungszeit in der Sammlungen des Archäologischen Museums in Zagreb. Sažetak: Nalazi vremena seobe naroda u zbirkama Arheološkog muzeja u Zagrebu. *VAMZ*, 3. s., 22/1989: 107–134.
- STADLER, P. 2005 – Quantitative Studien zur Archäologie der Awaren, I. Wien, 2005, CD 2/2 Kartierung.
- TOČIK, A. 1968 – Slawisch-awarisches Gräberfeld in Holiare. *Archaeologica Slovaca – Catalogi tomus* 1. Bratislava, 1968.
- VINSKI, Z. 1970 – O postojanju nakita starohrvatskog doba u Sisku. Zusammenfassung: Zur Frage des Bestehens von Schmuckwerkstätten aus altkroatischer Zeit in Sisak. *VAMZ*, 3. s., 4/1970: 45–92.
- ZÁBOJNÍK, J. 2004 – Slovensko a Avarský Kaganát. *Studia Archaeologica et Medievalia* (Bratislava), 6/2004.

POPIS SLIKA FIGURE CAPTIONS

Slika 1 – Smještaj Marinbroda na Banovini.

Figure 1 – The position of Marinbrod in the Banovina.

Slika 2 – Ranosrednjovjekovna bojna sjekira iz Marinbroda (foto: Z. Gregl).

Figure 2 – An early mediaeval battle axe from Marinbrod (photo: Z. Gregl)

Slika 3 – Ranosrednjovjekovna bojna sjekira iz Marinbroda (crtež: Terenska arheološka radionica u Bizovcu Odsjeka za arheologiju)

Figure 3 – Early mediaeval battle axe from Marinbrod (drawing by: archaeological field workshop of the Department of archaeology in Bizovac).

SUMMARY

EARLY MEDIAEVAL BATTLE AXE FROM MARINBROD (THE BANOVINA)

Marinbrod is located in the Banovina region some 30 km east of Sisak in the direction of Glina, in the Sisak-Moslavina district, and is an administrative part of the city of Glina (Fig. 1). The crossing of the river Glina, leading towards the villages along the Kupa, is located at Marinbrod.

The settlement lies on the road connecting the Roman Topusko with Sisak (Siscia). In 1998 Silvija Križan, an archaeology and history student, brought to the Department of Archaeology of the Faculty of Philosophy a well preserved iron axe, taken from the river bed of the Glina river at Marinbrod in the Banovina region. Other information concerning the find are unknown.

Battle axe – a long narrow axe with a long blade, slightly curved downwards on one side and with an extension for striking on the other side of the socket. The striking extension ends in a quadrangular broadening – maul (hammer). On the circular handle triangular socket wings can be seen, especially on the lower side. On the inside of the socket there are small wood splinters. The length of the axe is 162 mm; blade width 49 mm; width of the quadrangular maul 150 mm (Figs. 2–3).

Similar axes are found among the types called *axes with hammer like endings on the opposite end* by A. Milošević. Axes from Bijelo Brdo are very similar, but they are typologically somewhat different. Both are thin and elongated with a shorter or longer extension on the other side of the socket, which ends in a prop on one of them. A stray find of an axe from Sisak can also be compared with our find. Ante Milošević emphasizes that similar axes from Dalmatia, found on Early Croatian sites such as Biskupija Crkvina, Nin, and Morpolača near Skradin, have pronounced analogies in some Late Antiquity axe forms. J. Belošević believes that axes, being part of the weaponry of Croats in Dalmatia, were most probably of local origin, while the types were taken over from the autochthonous population. Axes appear on the territory of Dalmatia in the 8th and early 9th c. cemeteries, but were much longer in use as tools. They are relatively frequent in graves of the Avar period. The Marinbrod axe is very similar to thin axes with a blade on one and a hammer on the other side. It is a weapon used both for cutting and battering, probably also for throwing. When placed side by side with Late Avar axes the different types are not completely identical to the Marinbrod axe. It is very similar to the so-called Hungarian axe – *fokos*. The axe from Holiare in Slovakia, found in grave 24, is similar to the Marinbrod one. But even more similar is the axe from grave 120, with a difference in that the Marinbrod specimen's triangular socket wings are less pronounced. Csanád Bálint has included that type of axe among the typical objects of the Late Avar Period. It is clear that axes similar to the Marinbrod one are found in 7th and 8th c. graves, in Moravian 9th c. graves, and as a part of the ancient Hungarians' weaponry of the 9th, 10th and 11th c. Since it is a part of the weaponry of two equestrian nations, we might conclude that it is their characteristic weapon. It contains different elements that allowed some authors to classify and differentiate certain types. The Marinbrod axe merges in itself two types of axes differentiated by Stadler and Zábajník, while analysing Avar period cemeteries in the Carpathian basin; therefore, the analogies are contained within those types. The axe undoubtedly belongs to that milieu and to the Avar period, regardless of the fact that similar types also appear later, but this fact cannot at present be proved. Theoretically, this axe may belong to the 8th, 9th or 10th c. In any case, it is among the southernmost finds of the type of weapons usually found in Avar-period graves throughout the Pannonian plain. The uncertain circumstances of the find and the lack of context undermine the importance of this object. Banovina was a region located between the Duchy of Croatia and Avar Kaganate; it belonged to the latter up to the late 8th c. The axes are weapons (and tools) of both Avar and Slavic warriors, later also of ancient Hungarian. The latter, although using similar types, do not come into consideration because it is known that they were not present in this part of Croatia before the late 11th c. Thus, it is much more probable that they belong to the Avar-period finds. The majority of similar finds does indeed belong to that period. In the end, we can conclude that this is another find that increases the amount of information in the Croatian part of Pannonia in the Late Avar period.

Rukopis primljen: 14. X. 2010.
Rukopis prihvaćen: 16. X. 2010.

HRVOJE GRAČANIN

*Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Ivana Lučića 3,
HR – 10 000 ZAGREB
e-mail: hrvoje.gracanin@gmail.com*

ZAGREBAČKO PODRUČJE U KASNOJ ANTICI I RANOM SREDNJOVJEKOVLJU

**UDK 937.06:940.1 (36:497.5 Zagreb)
Izvorni znanstveni rad**

U radu se raspravlja o temeljnim obilježjima povijesti zagrebačkog područja u kasnoantičkom i ranosrednjovjekovnom dobu. Kronološki okvir čini vremenski raspon od kraja 4. do kraja 11. stoljeća, odnosno od rasapa kasnorimskoga pokrajinskoga sustava i nestanka posljednjih ostataka rimske vlasti u južnoj Panoniji preko doba avarske i franačke prevlasti do uspostave vlasti ugarskih Arpadovića u srednjovjekovnoj Slavoniji, odnosno uzdizanja Zagreba u rang biskupije. Rad se temelji na dostupnim povijesnim i arheološkim vrelima, čija se vrijednost ocjenjuje, a ujedno se prikazuje i stanje istraženosti. Analiziraju se opće političke prilike, pretresa se pitanje naseobinskog kontinuiteta i diskontinuiteta te razmatraju etničke promjene i neki aspekti materijalnog i duhovnog života.

Ključne riječi: područje Zagreba, kasna antika, rani srednji vijek, političke prilike, naselja, etničke promjene, materijalni i duhovni život.

Key words: Zagreb area, Late Antiquity, early Middle Ages, political circumstances, settlements, ethnic changes, material and spiritual life.

UVOD

Povijest zagrebačkoga područja u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku moguće je tek nazreti u osnovnim crtama. Raspoloživa pisana vrela jedva da dostaju i za to, pa se spoznaje uglavnom oslanjaju na postignuća arheologije. Upravo su arheološka istraživanja u zadnja dva desetljeća iznijela na vidjelo svjedočanstva koja omogućuju da se oblikuje nešto koherentnija slika, čemu je znatan obol dala nedavno preminula arheologinja Katica Simoni, posvetivši velik dio svoje stručne i znanstvene karijere proučavanju prostora Zagreba i njegove okolice.

Početnu točku za razmatranje povijesti zagrebačkog područja čini konac 4. stoljeća, točnije rečeno, njegove kasne sedamdesete godine kada su postojeće strukture počele dobivati udarce od kojih se više nisu bile u stanju oporaviti. Odumiranje rimskoga svijeta moglo se čak i snažnije osjetiti na južnopanonskom prostoru nego u nekim drugim dijelovima toga golemoga Carstva jer su se

pogranične pokrajine, napose one kroz koje su vodile i važne prometnice, nalazile pod osobitim pritiskom. Područje na kojem je u ranom srednjovjekovlju niknulo naselje ponijevši ime Zagreb dob-rano je iskusilo svoj dio kasnoantičkih nedaća.

PRILIKE U KASNOJ ANTICI

Naselja je u rimskoj južnoj Panoniji, poslije vrlo teške 374. godine kad je provala Kvada i Sarmata naštetila istočnom dijelu Druge Panonije,¹ snašla nova, još pogubnija pokora između 378. i 380. godine. U tom je razdoblju južnopanonski prostor podnio dotad najveća razaranja koja su mu nanijeli tuđinski osvajači. Radilo se o Hunima, istočnogermanskim Ostrogotima i iranskim Alanima koji su tek koju godinu prije prvi put bili stupili na tlo Rimskog Carstva s dozvolom carskih vlasti, a sada su, ustavši zajedno s istočnogermanskim Vizigotima protiv dojučerašnjih poslodavaca i odnijevši pobjedu na bojnopolju protiv carske vojske, počeli pustošiti panonske pokrajine sve do praga Italije.² Kakav je silan strah obuzeo južne Panonce zorno pokazuje otkriće većih količina novca zakopanih na više mjesta u tlo, duž posavskog prometnog pravca, kojim su se napadači poslužili u prodoru.³ Na užem je području Zagreba takva ostava pronađena u Markuševečkoj Trnavi (nekadašnjem Svetom Šimunu) u Dubravi, a sadržavala je brončanike careva Valentinijana I. (364.–375.), Valenta (364.–378.) i Gracijana (375.–383.).⁴ To pokazuje i kako je tada ovaj prostor bio ne samo još živ, nego da su mjesni žitelji imali i što čuvati od nasrtljivaca osim pukih života.

Ovakve razorne navale dodatno su naglasila nuždu da se uvijek iznova utvrđuju naselja i grade zakloništa opasana zidinama i smještena na povišenim, teško pristupačnim mjestima.⁵ Dok se u zbje govima na uzvišenjima civilno pučanstvo nekoć samo prolazno sklanjalo, za trajanja neposredne opasnosti, sada su oni, provideni bedemima i kulama, postupno prerastali u mjesta stalnog naseljavanja jer su veća naselja u nizinskim predjelima, privlačan plijen pljačkašima, postala odveć pogibeljna za život. Na užem zagrebačkom području zasada još nisu ustanovljeni ostaci takve jedne visinske utvrde, ali je sasvim valjana pretpostavka da je ona postojala, možda upravo na gradečkom brežuljku, gdje je i u prapovijesnom dobu stajalo utvrđeno naselje.⁶ Ima i drugih mogućih lokacija pa bi, prema nekim mišljenjima, u obzir dolazili brežuljci u podsljemenskoj zoni između Čučerja i Gračana.⁷ Sličan položaj koji nudi prirodnu zaštitu i odličan pregled okolice nalazi se na Kuzelinu (Kozelinu), brdu sjeverno od sesvetskog sela Donja Glavnica, s istočne strane prijevoja Lazi. Ondje su sustavna arheološka istraživanja pokazala da je lokalitet bio naseljavan još u prapovijesti, a potom je oživio u 2. stoljeću, postavši utvrda koja je pružala utočište stanovnicima okolnih imanja (*villae rusticae*) u današnjoj Blaguši, Donjoj Glavnici i Moravču, da bi u završnoj trećini 4. stoljeća dobila puni fortifikacijsko-naseobinski profil, kamene bedeme, stalnu vojnu posadu i trajne nastambe – drvene kolibe, iako nevelikih unutrašnjosti. Na suprotnoj strani od Kuzelina prema zapadu, na brdu Tepčina Špica, također je utvrđen lokalitet koji je iznjedrio ostatke zida, vjerojatno dio kasnoantičke utvrde koja je, poput one kuzelinske, štitila važnu prometnu arteriju između Andautonije i Petoviona.⁸

1 O toj provali sažeto usp. GRAČANIN 2008a: 73.

2 Za pojedinosti usp. GRAČANIN 2005: 9–14, 2006: 84–85.

3 Usp. GRAČANIN 2008a: 74.

4 O ostavi usp. BRUNŠMID 1912: 272, KLEMENC – SARIA 1939: 28–29, MIRNIK 1981: 84, br. 321, DUKAT 1996: 69.

5 O glavnim oblicima vojnih i civilnih utvrda te zakloništa u kasnoj antici usp. CIGLENEČKI 1987.

6 Tako je mislio još KLEMENC 1939: 14. Tu je hipotezu potpuno odbacila KLAJIĆ 1982: 11, smatrajući je nedovoljno utemeljenom.

7 Usp. POSAVEC 1995: 236.

8 O kasnoantičkoj utvrđi na Kuzelinu usp. SOKOL 1994: 199–209, 1998: 7–19, 2004: 109–110, 2006: 154–155.

Širi je zagrebački prostor s obzirom na važnost prometnica koje su njime prolazile i dalje bio na udaru. U građanskom ratu između Teodozija I. (379.–395.) i carskog uzurpatora Magna Maksima (383.–388.) kuzelinska je utvrda pretrpjela manja razaranja poslije bitke vođene kod Siscije, vjerojatno u srpnju 388. godine. Na Kuzelinu su, među ostalim oružjem, otkrivena i tri vrška strjelica koje se po svojim obilježjima pripisuju Hunima i, po svemu sudeći, indiciraju hunske federatske vojnike u Teodozijevim četama, pripadnike onih osvajača koji su jedno desetljeće prije haračili ovim krajevima, a u međuvremenu su s Carstvom sklopili sporazum o savezu.⁹ Kako se čini, posavskim su prometnim pravcem u kasnu jesen 401. i u ljeto 402. godine prolazili i odredi vizigotskog kralja Alarika (395.–410.), kako u prodoru prema Italiji, tako i na povratku (GRAČANIN 2006: 87 i bilj. 19). Ne zna se ništa sigurno o učinku tih oružanih prolazaka, ali se može utemeljeno pretpostaviti da su jamačno unosili znatan nemir među mjesno pučanstvo ako i nije bilo većih pustošenja. Jednako se smije predmnijevati i za provalu skupina predvođenih Radagaizom koje su u kasnu jesen 405. i rano proljeće 406. godine, prešavši Dunav, postupno nadirale u sjevernu Italiju, vjerojatno okrznuvši i zapadni rub južne Panonije, pa je otuda lako moguće da su pojedini odredi dospjeli u potrazi za plijenom i do zagrebačkog područja.¹⁰

Svi ovi utvrđeni i mogući udari koje ovlaš spominju narativna vrela, a dijelom potkrepljuju arheološki nalazi nisu nužno podrazumijevali dalekosežno razaranje naseobina. Napokon, ni kasnorimske carske vlasti, barem u prvo vrijeme, nisu sjedile skrštenih ruku nego su nastojale kolikotoliko normalizirati prilike i osigurati nesmetan život i proizvodnju, osobito stoga što je to bio preduvjet za ubiranje poreza. S tim u vezi posjedujemo suvremeno svjedočanstvo koje se upravo odnosi na posavski dio Panonije, dakle, i na zagrebačko područje. Kasnorimski pjesnik Klaudije Klaudijan u svom panegiriku *O Stilihonovu konzulatu*, sastavljenom 399. godine, izričito spominje panonske žitelje uz Savu koji da su nakon dugo vremena ponovno otvorili vrata svojih gradova, odvažili se izići i iznova priveli zapuštena zemljišta i vinograde obradbi pa su slijedom gospodarske obnove opet postali obvezni na plaćanje poreza, od kojeg su tijekom protekle krize bili izuzeti.¹¹ Otuda bi bilo valjano pretpostaviti kako su i ladanjska imanja na prostoru budućega Zagreba i njegove okolice još jedanput zaživjela, iako uzlet nije potrajao, jer ne samo da se nepovoljno stanje nastavilo nego se slabljenjem carskih pozicija i uznapredovalim rastakanjem kasnorimskoga upravopolitičkog okvira i pojačalo. Osobito su negativan utjecaj imali s ovakvim razvojem usko povezani depopulacijski procesi, bijeg i odseljavanje stanovništva, koji su nedvojbeno zahvatili i zagrebačko područje, pa su tamošnje zajednice polako, ali nezaustavljivo i nepovratno odumirale. Materijalna svjedočanstva koja potječu iz vremena od početka 5. stoljeća izrazito su rijetka. Brončana svjetiljka u obliku janjeta, zvjezdoliko oblikovanoga prednjeg dijela i s Kristovim monogramom nasadenim na držalo, koja je otkrivena na Mirogojskoj cesti i po svojim karakteristikama vjerojatno pripada ranobizantskom radioničkom krugu govori i u prilog kristijaniziranosti ovih krajeva.¹² Zadnje tragove kasnorimske prisutnosti tvori novac careva Valentinijana III. (425.–455.) i Justina II. (565.–578.). Valentinijanov zlatnik pronađen je u današnjem Španskom (nekadašnjem polju Španjsko), ali nije poznato ni preciznije vrijeme niti okolnosti pod kojima je onamo dospio.¹³ Justinov bakrenik je pak otkriven na Gradecu, a datira iz 570./571. godine, dakle, najranije se ondje mogao naći početkom sedamdesetih godina 6. stoljeća. Ovaj bi se sporadičan nalaz možda smio dovesti u vezu s predmnijevanom utvrdom, odnosno utvrđenim pribježištem na gradečkom brežuljku, iako je to tek pretpostavka. I kuzelinska je utvrda, kako se čini, bila korištena sredinom 6. stoljeća jer su

9 Za nalaze vidi SOKOL 2004: 109–110, 2006: 155.

10 O Radagaizovom prodoru usp. GRAČANIN 2005: 20–21, 2006: 88, 105, bilj. 124.

11 Za pojedinosti usp. GRAČANIN 2005: 18–19 i bilj. 29, 2008a: 76.

12 O nalazu usp. VIKIĆ-BELANČIĆ 1954: 131–134, 1960: 146, GREGL 1991: 72, br. 66.

13 O nalazu usp. DUKAT 1996: 37, uz GREGL 1991: 73, br. 93.

ondje utvrđeni ostaci keramike, za koju se misli da je bila u uporabi kod Langobarda, tada istočno-rimskih saveznika kojima je Carstvo bilo 547. godine prepustilo utvrđena uporišta u zapadnom dijelu južne Panonije.¹⁴ Ovo bi ujedno bilo i jedino (doduše, slabašno i ne osobito pouzdano) svjedočanstvo kako su se na širem zagrebačkom području zadržavali pripadnici nekog od germanskih naroda.

RANOSREDNJOVJEKOVNO DOBA

Temeljito raskidanje s posljednjim ostacima kasnoantičkoga svijeta na tlu je današnjeg Zagreba i općenito u južnoj Panoniji nastupilo dolaskom avarskih i slavenskih skupina koncem 6. stoljeća, što je i temeljito izmijenilo etničku sliku ovog prostora, jer se i ono rijetko preostalo romanizirano stanovništvo s vremenom poslavenilo. Budući da su narativna vrela što se tiče povijesti zapadnog dijela savsko-dravskog međurječja sasvim utihnula za razdoblje od kraja 6. do kraja 8. stoljeća, postojeću prazninu tek donekle nadoknađuju rijetki arheološki nalazi. Iz Donjeg Stenjevca potječe brončana lučna fibula, nakit koji se uvriježno pripisuje slavenskom kulturnom krugu, datirana u rano 7. stoljeće, koja se nekoć nalazila u uništenom ženskom grobu ukopanom u rimskodobno grobište.¹⁵ Može se pretpostaviti da je u blizini stajalo manje naselje, niklo na temeljima iz prethodnog vremena. Još znakovitije je otkriće ostataka bedemske konstrukcije na istočnoj strani gradečkog brežuljka. Obrambeni zid, šest metara širok, bio je načinjen od nabijene i pečene ilovače umetnute u nosivi okvir od kasetno položenih drvenih oblica. Dendrokronološkom metodom očuvani su drveni dijelovi datirani u kasno 7. stoljeće, u 679. godinu (GOLDSTEIN 1995: 288, MAŠIĆ 2006: 310). Iako nema drugih istodobnih nalaza koji bi dodatno upućivali na naseljavanje, čini se sasvim opravdano pretpostaviti kako je bedem opasivao utvrđeno naselje koje je po svojoj prilici služilo i kao čvrsta točka za nadzor okolice, a napose obližnjih prijelaza preko Save. U svjetlu pretpostavke da je na gradečkom brežuljku u kasnoj antici možda ležala utvrda smjelo bi se pomišljati i na stanoviti lokacijski kontinuitet.

Koliko se može prosuditi, gradečki je položaj tijekom 8. stoljeća izgubio raniju privlačnost jer se prema novim arheološkim spoznajama dogodio pomak prema obližnjem kaptolskom brežuljku. Nedavna iskapanja na Opatovini, pred crkvom svetog Franje, iznijela su na vidjelo nalaze koji nesumnjivo indiciraju naseljavanje. Radi se o ostacima kamenih ognjišta koja su pripadala poluzemunicama, nastambama karakterističnima za ranosrednjovjekovne slavenske naseobine. Takve su poluzemunice bile malene površine (desetak do dvanaestak četvornih metara), ukopane u prosjeku oko pola do jedan metar u zemlju, sa zidovima od nasloženih greda, oblijepljenih zemljom ili ispunjenih mahovinom, a u unutarnji prostor vodio je katkada koso položeni, ukopani ulazni prilaz. Ulomci lončarije su omogućili da se utvrde barem dva ranosrednjovjekovna naseobinska sloja, datirana u vrijeme od kasnog 8. do prve polovine 10. stoljeća, odnosno od druge polovine 10. do ranog 11. stoljeća. Ostali pak nalazi svjedoče o kontinuiranom naseljavanju od 11. do 13. stoljeća (DEMO 2007: 26–29). Ta su otkrića upotpunila sliku zasnovanu na četiri primjerka ranosrednjovjekovnog brončanog nakita iskopanih na Kaptolskom trgu ispred pročelja katedrale: naušnici sa zvjezdolikim privjeskom, karičici sa zavojitim završetkom, karičici s lančanim privjescima i naušnici s grozdolikim privjeskom. Nakit je, po svemu sudeći, nekoć ležao u grobovima žitelja naselja u neposrednoj blizini. Poznato je i kako je na ovom mjestu stajala kasnosrednjovjekovna crkva svetog Emerika, oko koje se, po svojoj prilici sve do njezina rušenja početkom 16. stoljeća, nalazilo groblje koje je moglo očuvati tradiciju ukopnog mjesta iz ranoga srednjovjekovlja.¹⁶ Isprva se spomenuti ženski

14 Za ostatke keramike vidi SOKOL 1996: 47. O prisutnosti Langobarda u južnoj Panoniji usp. GRAČANIN 2007: 37–40.

15 O nalazu usp. VINSKI 1954: 78, 1960: 50, SIMONI 1981: 156, 2004: 11.

16 KLAIĆ 1982: 15, uz bilj. 17; SOKOL 1995: 49. Za pretpostavku o ranosrednjovjekovnom groblju vidi: VINSKI 1960: 54; SIMONI 1981: 163, 165.

brončani nakit datirao u 11. stoljeće, ali je poslije datacija pomaknuta na drugu polovinu 9. stoljeća, dok je najnovije lunulasta naušnica sa zvjezdolikim privjeskom smještena u drugu polovinu 8. stoljeća, pa se po svojim obilježjima nakit može datirati širokim vremenskim rasponom od druge polovine 8. do početka 11. stoljeća.¹⁷

Nalazi s Kaptola i Opatovine upućuju na zaključak da je u kasnom 8., odnosno u ranom 9. stoljeću niknulo na kaptolskom brežuljku naselje koje se vrlo vjerojatno oblikovalo unutar obrambenog jarka i nasipa. Otuda bi se moglo s priličnom sigurnošću ustvrditi kako je upravo nastanak ovog naselja označio i rođenje srednjovjekovnog Zagreba koji je neprekinuti višestoljetni život započeo kao tipično ranoslavensko gradište (DEMO 2007: 30). Južnije od njega postojala je potkraj 8. stoljeća jamačno manja naseobina u današnjim Krugama, gdje su otkrivena četiri groba, samo dva s priložima. U jednom je ukopu bila bojna sjekira i dvije pečene posude, dok su se u drugom, mnogo bogatijem nalazili dijelovi konjske opreme, brončani lijevani pojasni jezičac ukrašen motivom krugolike lozice, koštani šiljak, skramasaks podrijetlom iz franačke radionice, koštana pločica od nomadskog refleksnog luka, željezni nožić, željezno koplje i željezni ulomci.¹⁸ Možda su se stanovnici utvrde na gradečkom brežuljku, kao i oni naselja u Krugama naposljetku pridružili žiteljima nove naseobine na kaptolskom brežuljku, osobito nakon promjene političkih datosti na ovom prostoru krajem 8. i početkom 9. stoljeća, sloma avarske vlasti i dolaska Franaka. Ne bi bilo ishitreno pretpostaviti da je gradečka utvrda bila možda prolazno obnovljena tijekom ustanka donjopanonskog kneza Ljudevita između 819. i 822. godine jer je poznato iz narativnih vrela, *Godišnjaka Franačkog Kraljevstva (Annales regni Francorum)*, da on je učvršćivao i podizao utvrde na svom području.¹⁹ Kako god bilo, sudbina je gradečke utvrde, ako već ne i prije, bila zapečaćena Ljudevitimovim porazom pa je njezinu naseobinsku tradiciju preuzelo naselje na kaptolskom brežuljku. No ostaci gradečke utvrde morali su biti vidljivi s obzirom na toponim Gradec (od slavenskoga grad, »utvrda, utvrđeno naselje«).

Može se pretpostaviti da je pod franačkim utjecajem mjesna slavenska zajednica zadobila čvršći ustroj i da je kaptolsko naselje postalo središte slavenske župe. Istodobno se postupno počelo vraćati kršćanstvo koje je u ovim krajevima od sloma kasnoantičkih struktura bilo svedeno na zakržljale oblike.²⁰ Povratak kršćanske vjere je podrazumijevao i uvođenje osnovne crkvene organizacije, pa je opravdano predmijevati da je naselje tijekom 9. stoljeća dobilo i župsku crkvu. Bila bi to crkva Svete Marije za koju je iznesena pretpostavka da se nalazila na mjestu buduće katedrale Svetog Stjepana (BUDAK 1994: 109 i bilj. 238; uz DEMO 2007: 30). Franački utjecaji ogledaju se i u

17 Za dataciju u 11. stoljeće usp. VINSKI 1960: 54; SIMONI 1981: 165. Pomicanje datacije u drugu polovinu i kraj 9. stoljeća predložio je SOKOL 1986: 56; 1995: 49–50. Za dataciju lunulaste naušnice sa zvjezdolikim privjeskom u drugu polovinu 8. stoljeća i protezanje datacije ostalog nakita do početka 11. stoljeća vidi: DEMO 2007: 24, 25.

18 Pretpostavku o naselju u Krugama iznio je i BUNTAK 1996: 27. Za nalaze usp.: VINSKI 1960: 52–53; SIMONI 1981: 157–160; SOKOL 1995: 48–49. U arheologiji i historiografiji se povela rasprava o etničkom podrijetlu pokojnika u grobu s konjičkom opremom, jer su se takvi grobovi uvriježno pripisivali Avarima (usp. VINSKI 1960: 52; suprotno KLAIĆ 1982: 12–14). No shvate li se ovi predmeti poglavito kao statusni simboli i znakovi identiteta skupine (što je prevladalo u suvremenoj arheološkoj i antropološkoj znanosti), a nikako kao indikatori etniciteta, nema razloga odbacivati mogućnost da je pokoj-

nik bio slavenskog podrijetla, ali pripadnik višega sloja koji se identificirao s avarskom elitom.

19 *Annales regni Francorum*, a. 821 (155): *Fortunatus patriarcha Gradensi... apud imperatorem fuit accusatus, quod Liudewitum ad perseverandum in perfidia, qua coparet, hortaretur eumque ad castella sua munienda artifices et murario mittendo iuaret*, »Gradeški patrijarh Fortunat... pred carem je bio optužen da je podbadao Ljudevita da ustraje u vjerolomstvu koje je započeo i da mu je pomogao slanjem obrtnika i zidara da učvrsti svoje utvrde«. GOLDSTEIN 1995: 288–290 smatra da su gradečku utvrdu bili obnovili Franci radi nadzora nad okolicom, ali i navodi da je mogla biti Ljudevitovo uporište. No, čini se, da su Franci svoju potporu radije pružili naselju na kaptolskom brežuljku koje se moglo razviti i izravno na njihov poticaj.

20 O pojedinostima usp. GRAČANIN 2008b: 76–79.

grobu istaknutog ratnika otkrivenom na podsusedskom brežuljku podno Susedgrada. Grob, koji se obično datira u početak 9. stoljeća, u doba donjopanonskog kneza Ljudevita, iako bi mogao biti i iz kasnijeg vremena, sadržavao je karolinški željezni mač s petodijelnom jabučicom i lijevane brončane okove za vezivanje mača o pojas.²¹ Pokojnik, jamačno slavenski ratnik, mogao je biti u franačkoj službi, a njegov ukop možda upućuje na još jedno naselje na zagrebačkom području u ranom srednjem vijeku (KAMPUŠ – KARAMAN 1994: 20) ili barem na kakvu utvrđenu točku.

Prema svjedočanstvu jednog kasnijeg vrela, u ranom 10. stoljeću kaptolsko je naselje palo plijenom Mađara. Anonimni je mađarski ljetopisac u *Djelima Ugrâ* (*Gesta Hungarorum*), nastalom potkraj 12. stoljeća, zabilježio *castrum Zabrag* (utvrdu Zabrag > Zagreb) kao jedno od uporišta koje je osvojila mađarska konjanička vojska (*Die »Gesta Hungarorum«*, gl. 43 (100–102)). Slavensko je gradište nedvojbeno preživjelo ovaj prolazni mađarski nasrtaj. Kako se čini, od prvih se desetljeća 10. stoljeća postupno na ovim prostorima s juga proširio utjecaj hrvatske države. Zagrebačko je naselje jamačno izraslo u jedan od oslonaca novih vlastodržaca u zapadnom dijelu savsko-dravskog međurječja, naročito u prvoj polovini 11. stoljeća kad je, koliko se može prosuditi, hrvatska vlast u ovim krajevima osnažila. Moguće je da tom vremenu pripadaju i zameci županijskog ustroja. U tom slučaju bi Zagreb već tada postao upravno i političko središte šire oblasti, što se zacijelo povoljno odrazilo i na uzlet samog naselja. U njegovoj razmjernoj blizini na zapadu nalazilo se u 11. i 12. stoljeću još jedno naselje, čiji su stanovnici pokapani na groblju u Stenjevcu. Južno od crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije, u voćnjaku župnog dvora, a nedaleko od rimskodobne nekropole, otkriveno je ukupno 193 groba. Budući da je ondje posljednje počivalište našlo pokršteno stanovništvo, malo je grobnih priloga, izuzevši ženski nakit i ukrase sa ženskih nošnji, poput naušnica i sljepoočničarki te prstenja. Nakit i ukrasi su načinjeni od bronce, željeza i srebra, a različite su veličine i profinjenosti obradbe. To navodi na zaključak da su pokojnici bili različitih imovinskih prilika, ali da se, ukupno uzevši, radilo o dobrostojećoj zajednici.²² I pojedinačni nalaz bjelobrdske naušnice u vinogradima između Vrhovca i Črnomerca, okvirno datirane vremenom od 10. do 12. stoljeća, dao bi naslutiti da je u blizini postojalo ranosrednjovjekovno groblje, pa shodno tomu i kakva naseobinska točka.²³

S uspostavom vlasti Arpadovića u zapadnom dijelu savsko-dravskog međurječja početkom završnog desetljeća 11. stoljeća zagrebačko je naselje dospjelo pod neposrednu vlast ugarskih kraljeva. Novi su mu vlastodršci namijenili još istaknutiju ulogu, promaknuvši ga u upravno i vjersko središte mnogo šireg prostora. Utemeljenje Zagrebačke biskupije pružilo je osnovu za daljnji uspon starog slavenskoga gradišta kao crkvenog i svjetovnog središta srednjovjekovne Slavonije.²⁴ Napokon, činjenica da je sijelo nove biskupije smješteno u naselje na kaptolskom brežuljku sasvim zorno ukazuje na to da je ono već bilo prilično razvijeno, kako je uostalom već višekratno bilo istaknuto u historiografiji, jer se po kanonskim propisima osnutak biskupskih sjedišta u neznatnim mjestima nije dopuštao.²⁵

21 O nalazima usp. VINSKI 1960: 53–54; SIMONI 1981: 163.

22 Za groblje usp. SIMONI 2004: 13–19, 51–58; uz SOKOL 1995: 50–51.

23 Za nalaz usp. VINSKI 1960: 60, uz 1970: 80, br. 25; TOMIČIĆ 1986: 64.

24 Sumarno o osnutku biskupije vidi: GRAČANIN 2008b: 83–84.

25 Usp. KLAJIĆ 1975: 500; DOBRONIĆ 1991: 8–9; BUDAK 1994: 109–110; uz KRIVOŠIĆ 1981: 27. Doduše, to ne podrazumijeva da je Zagreb opsegom i brojem stanovnika već bio veliko mjesto. KRIVOŠIĆ 1981: 30 misli da je zagrebačko naselje moglo pokrivati površinu od 1,5 ha i imati dvjestotinjak stanovnika.

ZAKLJUČAK

Unatoč objektivnim nedostacima koji su ponajprije posljedica općenitog manjka pisanih vrela, ali i nedostatnog broja sustavnih arheoloških istraživanja povijest zagrebačkog područja u prijelomnom kasnoantičkom i ranosrednjovjekovnom razdoblju može se zahvaljujući novim, vrlo vrijednim arheološkim otkrićima pratiti razmjerno pouzdanije upravo za rani srednji vijek nego što je to prije bilo moguće. Podizanjem dosada jedva pronične koprene nad davno prošlim vjekovima izranja u obrisima slika kako naseobinskog diskontinuiteta tako i kontinuiteta korištenja pojedinih naseobinskih točaka između kasne antike i ranog srednjeg vijeka. Tek daljnja, temeljita arheološka istraživanja omogućit će da se u perspektivi upotpune spoznajne praznine i uklone nedoumice.

BIBLIOGRAFIJA

- Annales regni Francorum inde ab a. 741 usque ad a. 829 qui dicuntur Annales Laurissenses Maiores et Einhardi*. Ed. G. H. PERTZ – F. KURZE, [*Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum*, 6]. Hannover, 1895.
- BRUNŠMID, J. 1912 – Nahodjaj rimskih bakrenih novaca IV. stoljeća posl. Kr. u Vinkovcima. *VHAD*, n. s., 12/1912: 272–284.
- BUDAK, N. 1994 – *Prva stoljeća Hrvatske*. Zagreb, 1994.
- BUNTAK F. 1996 – *Povijest Zagreba*. Priredio M. ŠVAB. Zagreb, 1996.
- CIGLENEČKI, S. 1987. – *Höhenbefestigungen aus der Zeit vom 3. bis 6. Jh. im Ostalpenraum / Višinske utvrde iz časa 3. do 6. st. v vzhodnoalpskem prostoru*. Ljubljana, 1987.
- DEMO, Ž. 2007 – *Opatovina: tragovi povijesti izgubljeni u sadašnjosti. Rezultati arheoloških iskopavanja pred crkvom svetog Franje u Zagrebu 2002. godine*. Summary: Opatovina: traces of the past lost in the present. Zagreb, 2007.
- DOBRONIĆ, Lj. 1991 – *Biskupski i kaptolski Zagreb*. Zagreb, 1991.
- DUKAT, Z. 1996 – Nalazi novca na širem području grada Zagreba. Zusammenfassung: Münzfunde im weiteren Areal von Zagreb. U B. ČEČUK (ur.). *Arheološka istraživanja u Zagrebu i zagrebačkoj regiji i Arheologija i obnova. Znanstveni skupovi Zagreb, 23.–27 listopada 1989., Zagreb, 24. lipnja 1992.*, [*IzdHAD*, 17]. Zagreb, 1996: 65–71.
- Die »Gesta Hungarorum« des anonymen Notars*. Ed. G. SILAGI – L. VESZPRÉMY, [*Ungarns Geschichte* 4]. Sigmaringen, 1991.
- GOLDSTEIN, I. 1995 – *Hrvatski rani srednji vijek*. Summary: The Croatian Early Middle Ages. Zagreb, 1995.
- GRAČANIN, H.
 – 2005. Huni i južna Panonija. Summary: The Huns and South Pannonia. *ScSl*, 5/2005: 9–47.
 – 2006. Goti i južna Panonija. Summary: The Goths and South Pannonia. *ScSl*, 6/2006: 83–126.
 – 2007. Gepidi, Heruli, Langobardi i južna Panonija. Summary: The Gepids, the Heruli, the Lombards and South Pannonia. *ScSl*, 7/2007: 7–64.
- GRAČANIN, H.
 – 2008a. Roman South Pannonia in the Time of St. Martin of Tours. U J. ARAMBAŠIĆ (ur.). *Sveti Martin Tourski kot simbol evropske kulture – Saint Martin de Tours, symbole de la culture européenne*. Ljubljana, 2008: 68–91 (slovenski prijevod »Rimska Južna Panonija v času svetega Martina Tourskega«. U isto: 45–67).

- 2008b. Kršćanstvo i crkva u kontinentalnoj Hrvatskoj u ranom srednjem vijeku (VI.–XI. st.). *Crkvena kulturna dobra* (Zagreb), 6/2008: 70–84.
- GREGI, Z. 1991 – *Rimljani u Zagrebu. Tragovi Rimskog Carstva u gradu i okolici*. Zagreb, 1991.
- KAMPUŠ, I. – I. KARAMAN 1994 – *Tisućljetni Zagreb. Od davnih naselja do suvremenog velegrada*. Zagreb, 1994.
- KLAIĆ, N. 1975 – *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*.² Zagreb, 1975.
- KLAIĆ, N. 1982 – *Povijest Zagreba. Knjiga prva*. Zagreb, 1982.
- KLEMENC, J. 1939 – *Predhistorijski i ranohistorijski spomenici na području grada Zagreba*. Zagreb, 1939.
- KRIVOŠIĆ, S. 1981 – Zagreb i njegovo stanovništvo od najstarijih vremena do sredine XIX. stoljeća. Summary: Zagreb and its population from the oldest times to the middle of the 19th century. [*Građa za gospodarsku povijest Hrvatske*, 19]. Zagreb, 1981.
- MAŠIĆ, B. 2006 – Zagreb – Muzej grada Zagreba – samostan klarisa. U: A. DURMAN (ur.). *Stotinu hrvatskih nalazišta*. Zagreb, 2006: 310–311.
- MIRNIK, I. 1981 – Coin Hoards in Yugoslavia. *BAR, International Series*, 95, 1981.
- POSAVEC, V. 1995 – Područje Zagreba u rimsko doba u svjetlu najnovijih istraživanja. Zusammenfassung: Das Gebiet Zagrebs zur Zeit der Römer im Lichte der neuesten Untersuchungen. *HistZb*, 48/1995: 233–242.
- SIMONI, K. 1981 – Zagreb i okolica. Zusammenfassung: Zagreb und Umgebung im Frühmittelalter. U: Ž. RAPANIĆ (ur.). *Arheološka istraživanja u Zagrebu i njegovoj okolici. Znanstveni skup o 100. obljetnici Društva, Zagreb, od 14. do 16. studenog 1978. godine*, [=IzdHAD, 6]. Zagreb, 1981: 155–168.
- SIMONI, K. 2004 – *Stenjevec – starohrvatsko groblje*. Summary: Stenjevec – Early Croatian Cemetery. [Katalog izložbe]. Zagreb, 2004.
- SOKOL, V.
- 1986. Područje sjeverozapadne Hrvatske u razdoblju između 400. i 800. godine (velika seoba naroda). U: *40 godina arheoloških istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*. Zagreb, 1986: 55–57.
  - 1994. Das spätklassische Kastrom auf dem Kuzelin bei Donja Glavnica. *AVes*, 45/1994: 199–209.
  - 1995. Kasnoantičko i ranosrednjovjekovno razdoblje. [The late classical and the early medieval period]. U: A. RENDIĆ-MIOČEVIĆ (ur.). *Zagreb prije Zagreba. Arheološka baština Zagreba od pretpovijesti do osnutka biskupije 1094. godine*. [Katalog izložbe]. Zagreb, 1995: 46–51.
  - 1996. Doba između antike i ranoga srednjeg vijeka na području Zagreba. Summary: The Period between Classical Antiquity and the Early Middle Ages in the Zagreb Area. U: M. JURKOVIĆ – T. LUKŠIĆ (ur.). *Starohrvatska spomenička baština. Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*. [Zbornik radova znanstvenog skupa održanog 6–8. listopada 1992.]. Zagreb, 1996: 43–49.
  - 1998. *Rimski metal s Kuzelina (iskapanja 1990. – 1997.)* [Roman Metalwork from Kuzelin]. Sesevete – Zagreb, 1998.
  - 2004. Kuzelin. *HAG*, 1/2004: 109–110.
  - 2006. Kuzelin. U: A. DURMAN (ur.). *Stotinu hrvatskih nalazišta*. Zagreb, 2006: 154–155.

TOMIČIĆ, Ž. 1986 – Srednjovjekovno razdoblje. U: *40 godina arheoloških istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*. Zagreb, 1986: 62–69.

VIKIĆ BELANČIĆ, B. 1954 – Starokršćanska lampica iz Zagreb. *Peristil*, 1/1954: 131–134.

VIKIĆ BELANČIĆ, B. 1960 – Obilježje i kronologija grobova novootkrivene antikne nekropole u Držičevoj ulici u Zagrebu. *ISNZ*, 2, 1960: 29–46.

VINSKI, Z.

– 1954. Gibt es frühslawische Keramik aus der Zeit der südslawischen Landnahme? *AJug*, 1/1954: 73–82.

– 1960. Ranosrednjovjekovni arheološki nalazi u Zagrebu i u njegovoj okolici. *ISNZ*, 2, 1960: 47–65.

– 1970. O postojanju radionica nakita starohrvatskog doba u Sisku. Zusammenfassung: Zur Frage des Bestehens von Schmuckwerkstätten aus altkroatischer Zeit in Sisak. *VAMZ*, 3.s., 4/1970: 45–92.

SUMMARY

THE AREA OF ZAGREB DURING LATE ANTIQUITY AND THE EARLY MIDDLE AGES

Objective insufficiencies notwithstanding – those being, in the first place, a consequence of a general lack of literary sources, but also of an insufficient number of systematic archaeological excavations – the history of the Zagreb area in the crucial late antique and early mediaeval periods can now be followed more exactly than ever, thanks to new and important archaeological discoveries, regarding this early mediaeval period. By raising the until now largely transparent veil lying over these long gone centuries, a picture appears, although only a silhouette, both of settlement discontinuity and a continuity of usage of certain settled points between Late Antiquity and the early Middle Ages. Future, thorough archaeological excavations will make it possible, if only in perspective, to fill in the gaps in our knowledge and to remove any uncertainties we might have.

Rukopis primljen: 18. X. 2010.
Rukopis prihvaćen: 20. X. 2010.

ZORAN GREGL

Arheološki muzej u Zagrebu
Trg N. Š. Zrinskog 19
HR – 10000 ZAGREB
zgregl@amz.hr

KRISTINA JELINČIĆ

Institut za arheologiju
Ulica Ljudevita Gaja 32
HR – 10000 ZAGREB
kristina.jelincic@iarh.hr

O NEKIM MANJE POZNATIM ANTIČKIM LOKALITETIMA U ZAGREBU I OKOLICI

UDK 904 (36:497.5 Zagreb)
Izvorni znanstveni rad

U depou Arheološkog muzeja u Zagrebu pohranjeno je podosta antičkog materijala (keramika, staklo, novac, fibule), koji su pronađeni na nekim manje poznatim lokalitetima u gradu i okolici i to u razdoblju od druge pol. 19. st., tijekom 20. st. te novijim rekognosciranjima i iskopavanjima početkom 21. st. Ovim člankom kanimo na njih skrenuti pozornost, a posebno na nalazište Zagreb-Stenjevec budući da ovdje prezentirani materijal potječe s iskopavanja kojima je rukovodila K. Simoni.

Ključne riječi: Zagreb, antika, Arheološki muzej, Pannonia Superior, rimska keramika

Key words: Zagreb, classical antiquity, Archaeological museum, Pannonia superior, Roman ceramics

Proučavanje i istraživanje povijesti današnjeg grada Zagreba i šireg zagrebačkog područja u antičkom razdoblju ima vrlo dugu tradiciju – čak nekoliko stoljeća. Od vremena Matije Petra Katančića i Baltazara Adama Krčelića koji su prvi raspravljali o tome gdje se nalazio rimski grad Andautonija, Ivana Kukuljevića pl. Sakcinskog koji je prvi organizirao arheološka iskopavanja na području Zagreba, Josipa Klemenca koji je 1938. god. objavio arheološku kartu ovog područja, i do svih onih istraživača koji su zadnjih desetljeća pronašli desetke novih lokaliteta i svojim istraživanjima omogućili da spomenici tog razdoblja budu spašeni od propasti i pohranjeni u nekom od zagrebačkih muzeja. Godine 1991. objavljena je knjiga »Rimljani u Zagrebu« u kojoj je pobrojano čak 110 rimskodobnih lokaliteta unutar tadašnjih administrativnih granica grada Zagreba (GREGL 1991: 1–77). Današnje administrativne granice podložne su dnevno političkim potrebama, tj. pro-

mjenama, pa ne vidim ozbiljnih razloga zbog kojih bismo ih trebali poštivati pri proučavanju povijesnih razloga od prije tisuću, dvije ili tri godina. U tom kontekstu najvažnije je promatrati prirodne uvjete i faktor povijesnog razvitka koji utječe na pojavu i razvoj života na pojedinim područjima u pojedinim povijesnim razdobljima. Bjelodano je da grad Zagreb nema kontinuitet urbanog življenja, no zagrebački prostor ima kontinuitet naseljavanja još od paleolitika. Iz tog sam se razloga, ne pretendirajući na izradi arheološke karte ovog područja, odlučio ubaciti nekoliko novih podataka, tj. lokaliteta kako bi slika bila upotpunjena. Nalazi potječu iz depoa Muzeja (pribavljeni od osnutka Muzeja 1846. god. do konca 2. svj. rata) te iz novijih rekognosciranja i sondiranja koncem 20. i poč. 21. st.

1. BRATELJI-Velika Glavičica

Na središnjem dijelu Žumberka, danas izuzetno slabo naseljenom, u arealu sela Bratelji pronađene su čak četiri manje paljevinske nekropole i to na lokacijama Mala Glavičica, Velika Glavičica, Ilovača i Ulica. Prvo probno sondiranje započeto je 1986. godine u samom središtu sela (lok. Ulica) kada su otkriveni prvi grobovi, a tek u novije vrijeme (2009. god.) evidentirani su grobovi i na Velikoj Glavičici: i to na središnjoj poziciji na vrhu brežuljka zidana grobnica – kenotaf (GREGL 2009b: 24, sl. 6) te tri manja groba oko njega. Svi grobovi su pronađeni takoreći na površini, pa je pokretni materijal uništen tijekom vremena obradom zemljišta. Najsignifikantiji predmet je ulomak žare u obliku kuće kakav dosad nije registriran u Hrvatskoj (kat. 1), a najbliže analogije se nalaze u Dolenjskoj u Sloveniji (KRIŽ 2003: 66, sl. 21.1; KRIŽ – STIPANČIĆ – ŠKEDELJ-PETRIČ 2009: 357, sl. 10.4).

2. DONJA LOMNICA

Godine 1903. cca 1 km sjeverno od sela »na oranici posjednika Franje pl. Stjepanića pronađen je rimski paljevinski grob iz sredine 2. st. poslije Krista« (HOFFILLER 1903–1904a: 207–208; KLEMENC 1938: 27). Rekognosciranjem u novije vrijeme nije bilo moguće utvrditi točnu lokaciju nekropole, no u depou muzeja sačuvan je ulomak sive poluloptaste zdjele ukrašene nizovima ureza pa iako nemamo točnih podataka o okolnostima nalazanja, možemo pretpostaviti da je riječ o istom nalazištu (kat. 2).

3. GORNJI ČEHI

Ovaj lokalitet spominje se u ispravama 14. stoljeća kao mjesto kojim je prolazila »stara cesta« (via antiqua) (LASZOWSKI 1904; KLEMENC 1938: 13–14; GREGL 1980: 18–22; 1984: 7–14) i neosporno je riječ o prometnici koja je bila izgrađena u antičkom razdoblju. Činjenica je potvrđena rekognosciranjima 1980. godine kojom prigodom je utvrđen pravac ceste dug 1100 m od Botinca preko G. Čeha, Male Mlake, Hrašća, Donje Lomnice do Petrovine Turopoljske. Mišljenja sam da je riječ o itinerarskoj cesti Emona-Siscia budući da njezina širina iznosi gotovo 6 metara. Tom prigodom prikupljeno je nešto keramičkih i staklenih površinskih nalaza (kat. 3–11).

4. LAŠČINŠČAK (kanal)

Prigodom kopanja kanala kojim je regulirano korito potoka, a blizu njegovog spajanja s kanalom Žitnjak, godine 1904. otkriven je rimski grob (KLEMENC 1938: 101). Točnu poziciju danas nije moguće utvrditi, no pretpostavljamo da je riječ o blizini Save i to negdje u istočnom dijelu Zagreba (kat. 12–14).

5. LOMNICA-ODRA

Nije jasna točna lokacija ni podrijetlo nalaza, budući da u stručnom arhivu AMZ-a nemamo nikakvih podataka (kat. 15–16). Očigledno je riječ o slučajnom nalazu s područja središnjeg Turo-polja.¹

6. MALA MLAKA – Ciglenica

Riječ je o laganom uzdignuću uz obalu potoka Lomnice koje je gusto pokriveno ulomcima cigle, crijepa i keramike. Nalazište je zapadno od središta sela, u blizini nogometnog igrališta, a od površinskih nalaza možemo istaknuti novac M. Aurelija, brončanu trubljastu te jednu zoomorfnu fibulu (GREGL 1980: 19–20). Probnim sondiranjem 1981. god. utvrđeno je da ostataka arhitekture nema, tj. višestoljetnim izoravanjem ta je vila rustika u potpunosti uništena i ostali su samo površinski nalazi (kat. 17–45).

7. MALA MLAKA – Starče

Lokalitet dimenzija 150 x 120 m nalazi se nešto sjevernije od Ciglenice, lako je uočljiv u pej-sažu jer je nešto viši od okolnog terena i pruža gotovo istovjetnu sliku (GREGL 1980: 20). Kako u tom području sloj šljunka počinje već na dubini od 80 cm, stalnim izoravanjem na površinu je izba-čena veća količina ulomaka cigle, crijepa i keramike (kat. 46–63).

Sondiranje je provedeno paralelno, također 1981. godine.

8. PETROVINA TUROPOLJSKA

Lokalitet je najpoznatiji kao mjesto u kojem je pronađen reljef boginje Nemeze s natpisom senatora Funisulana (DEGMEDŽIĆ 1957: 96–100). Između sela i kanala Sava-Odra vidljivi su tra-govi rimske ceste (GREGL 1980: 20–22), no u arhivu AMZ-a nemamo nikakvih preciznijih podata-ka o mjestu nalaženja sitnog materijala (kat. 64–66).

9. POPOV DOL

Već koncem 19. i početkom 20. stoljeća počele su u Muzej pristizati dojave o pronalasku ar-heološkog materijala na lokalitetima Sv. Marija pod Okićem i Popov dol (Arhiv AMZ, fasc. Popov dol; GREGL 1991–1992: 145–150), a do godine 1908. prikupljeno je i nešto kasnoantičkog materi-jala – uglavnom brončanih kopči, narukvica te staklenih kalotastih pehara (ŽUMBERAK 2002: 128–137). U tom razdoblju je najvjerojatnije poklonjen i ovaj keramički vrčić (kat. 67).

10. TRNAVA RESNIČKA (Bratovština)

Pretpostavka je da se na oranicama nekoć nalazio noričko-panonski tumul (HERVOJIĆ 1875: 157; KUKULJEVIĆ-SAKCINSKI 1875: 157–160), a najpoznatiji nalaz je brončano poprsje mladića, vjerojatno ukras s kola kojeg je Kukuljević poklonio Muzeju (GREGL 1991: 20). Među-tim, i Hervojić i Kukuljević ponekad brkaju, tj. spominju više imena za taj lokalitet: Ternava, držav-na cesta za Resnik ali najpreciznija je oznaka »čunjasti brežuljak nazvan Bratovština.« Pretpostav-ljamo da i ovaj ulomak keramike (kat. 68) potječe s tog mjesta.

¹ U depou Muzeja zajedno s nalazima nalazila se samo ceduljica s oznakom: Lomnica-Odra.

11. VELEŠEVEC

Selo na desnoj obali Save, između Andautonije i Siscije, dosad nije bilo registrirano u stručnoj literaturi, no u arhivu AMZ-a postoji dopis iz 1860. god. u kojem se spominje da se »...u župi Veleševac nalazi polje s oranicom Greda zvano, na kojem se kod oranja svake versti opekah, kamenja, kreča i stakla pokazuju...« (Arhiv AMZ-a, fasc. Veleševac). Ovdje prikazani predmeti vjerojatno potječu s te mikro lokacije (kat. 69–72). Tek u novije vrijeme, 1989. god., pronađen je rimski srebrni prsten koji je ostao u privatnom vlasništvu (GREGL 1991: 73).

12. VETERNICA (špilja)

Najpoznatiji speleološki objekt na području grada Zagreba je ova špilja (MALEZ 1981: 65–108), no manje je poznato da je bila korištena i u antici (GREGL 1997b: 34–36). Dokaz za to su nalazi novca Valentinijana II., Gracijana i Teodozija I. (kat. 73–75) te keramička svjetiljka i brončana fibula, koji se čuvaju u Speleološkoj sekciji društva »Velebit« u zagrebačkoj Radićevoj ulici.

13. VUGROVEC

Mramorni kip Ikara pronađen 1892. god. najpoznatiji je nalaz s ovog lokaliteta (DEGMEDŽIĆ 1957: 92–95) i ukazuje na postojanje nekropole s koje najvjerojatnije potječe i ova keramička posudica (kat. 76).

14. ZAGREB-Dubrava

Prigodom izgradnje (tada novog) tramvajskog spremišta 1979. god. izvedena su manja probna sondiranja te je prikupljeno nešto sitnog materijala (kat. 77–83). Najzanimljivije otkriće svakako predstavlja donji naboj ceste koju smo mogli pratiti u dužini od 60 m. Pretpostavka je da se ovom prigodom naišlo na vicinalnu prometnicu koja je povezivala kamenolom Crna Voda kod Markuševca s municipijem Andautonija – danas selo Ščitarjevo (GREGL 1979: 243–244).

15. ZAGREB-Maksimir

Godine 1932. na parceli Bereg pronađen je rimski paljevinski grob (KLEMENC 1935: 126) i to na mjestu gdje potok Štefanovec presijeca cestu Zagreb-Sesvete (južno od okretišta tramvaja u Dubravi). Isti autor (KLEMENC 1938: 101–102) na drugom mjestu navodi da je prigodom gradnje željezničke pruge 1896. godine pronađeno 14 skeletnih grobova te ulomak vrata keramičkog vrča s dvije ručke (kat. 84). Dodajući tome i podatke s lokaliteta Zagreb-Dubrava, koji se nalazi u sredini između tramvajske i željezničke pruge (GREGL 1979–1980: 243–244), očigledno je da su na tom platou uz potok Štefanovec koji se proteže od obronaka Medvednice pa do savske nizine registrirana tri manja antička nalazišta.

16. ZAGREB-Petrinjska ul.

Poput Petrovine Turopoljske te Vugrovca i Petrinjska ulica je najpoznatija po nalazu vrlo reprezentativne kamene plastike koju je muzeju poklonio Ivan Kukuljević-Sakcinski 1889. godine (DEGMEDŽIĆ 1957: 92–101). Nemamo nikakvih podataka o okolnostima nalaženja i dopreme u Arheološki muzej keramičkog vrčića s jednom profiliranom ručkom, no možemo pretpostaviti da je riječ o istom lokalitetu (kat. 85).

17. ZAGREB-Remetinečka cesta

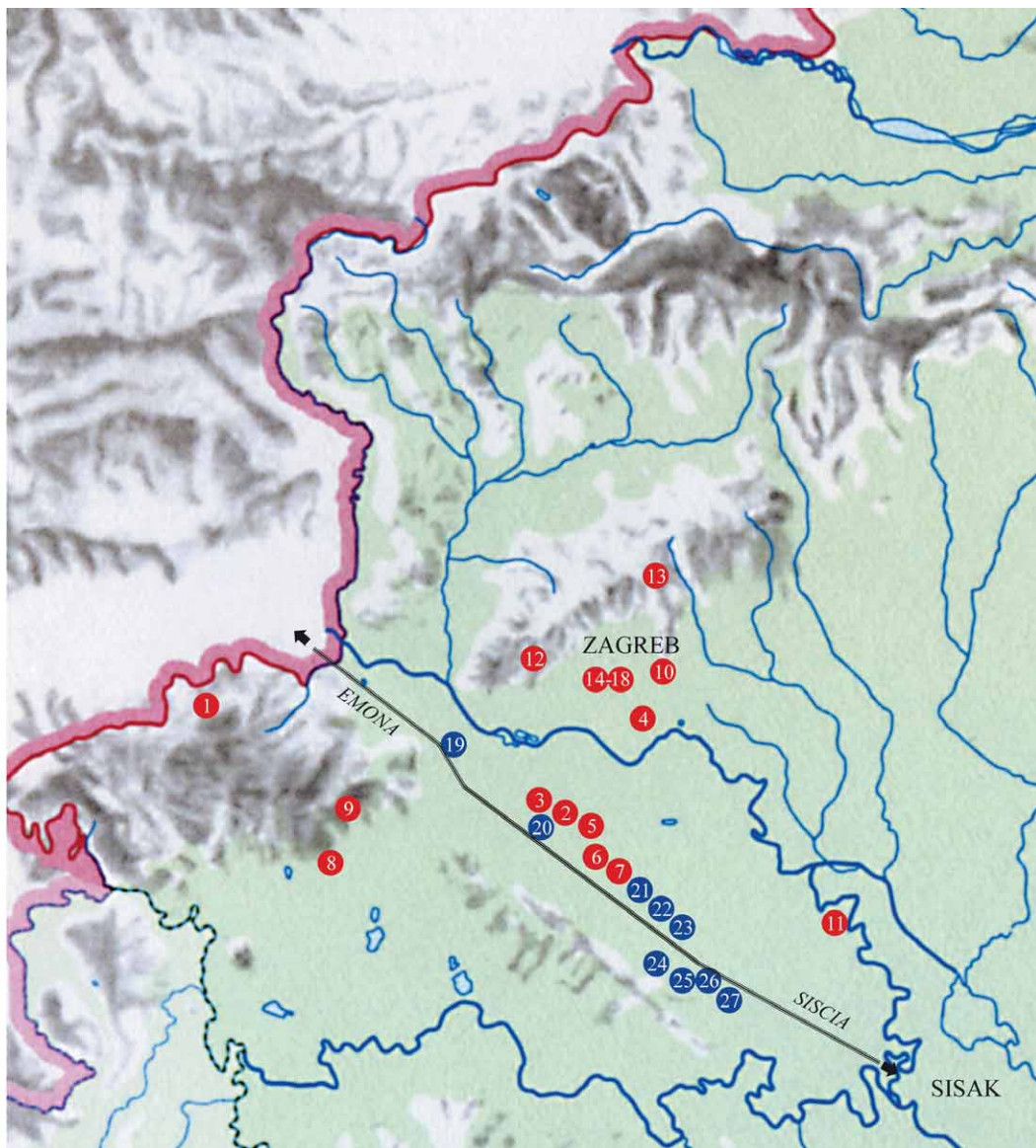
Slučajni nalaz brončanog novca cara Konstantina I. (Zagreb 1994: 114), poklonjen muzeju 1953. god. (kat. 86).

18. ZAGREB-Stenjevec

Iskopavanja u središtu Stenjeveca i bližoj okolici započela su još 1896. god. i u prvoj fazi trajala su do 1898. god. (GREGL 1989: 6–7). Sa svojih 128 istraženih grobova to je jedna od najvećih paljevinskih nekropola u Hrvatskom dijelu provincije Gornje Panonije. Na brežuljku Cirkvišće sjeverno od Stenjeveca, župnik Lj. Ivančan 1902. god. pronašao je ostatke srednjovjekovnog sakralnog objekta (IVANČAN 1902: 187–191) koje spominje i J. Klemenc, uz neke kasnoantičke nalaze, ali kao lokalitet Stenjevec Gornji (KLEMENC 1938: 63). Antički odjel AMZ-a započeo je 1981. god. reviziono iskopavanje antičkog naselja u neposrednoj blizini župne crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije te se došlo do sljedećih stratigrafskih podataka; u antičkom sloju debljine 60 cm, koji je bio uništavan naknadnim ukopavanjem, pronađeno je dosta keramike – uglavnom naseobinske, grublje fature. Sloj ranosrednjovjekovne nekropole je intaktan i ide do dubine od 1 m, a skeleti su bili položeni u običnu zemljanu jamu ukopani u zdravicu (GREGL 1982b: 272–273). Nakon dvogodišnjih istraživanja postali smo sigurni da je antika ostala samo u tragovima, pa je težište prebačeno na srednjovjekovnu nekropolu i od 1983. godine voditelj iskopavanja postaje K. Simoni sa Srednjovjekovnog odjela AMZ-a (SIMONI 2004:1–63), a antički materijal koji prikazujemo u ovom članku (kat. 87–108) potječe s njezinih istraživanja.

Svi ovdje prezentirani lokaliteti samo upotpunjuju arheološku sliku zagrebačkog područja u antici jer na zapadu pokrivaju Žumberačko i Samoborsko gorje (kat. 1, 8, 9), u središnjem dijelu prostor između Medvednice i rijeke Save, tj. današnji širi centar grada (kat. 4, 10, 12–16, 18) te prekosavsko – turopoljski prostor (kat. 2, 3, 5–8, 11, 17) pod kojim podrazumijevamo ravnice od obronaka Vukomeričkih gorica do desne obale Save. Zadnja tri desetljeća na potezu od slovensko-hrvatske granice provedena su mnogobrojna istraživanja manjih naselja i nekropola koja, po mom mišljenju, potvrđuju teoriju da je cesta Emona – Siscia prolazila kroz Turopolje te da u tom arealu treba locirati naselja Qvadrata i Ad Fines (KLEMENC 1938: 106–118; TOTH 2006: 171–183). U prilog tomu govore kasnoantička nekropola na lokalitetu Samoborski Novaki (GALIĆ – RADMAN-LIVAJA 2002: 239–248), nekropola noričko-panonskih tumula u Donjim Čehima (GREGL 1992: 78–80), Atebodova stela te još jedan paljevinski grob u Odri (RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1993: 28–31), nekropola na lokalitetu Šepkovčica kod sela Gradići (BUGAR 2007: 51–57) i noričko-panonski tumuli u Mraclinu – lok. Rupa (ČATAJ – KNEZOVIĆ – PINTARIĆ 2006: 152–153). Ovom popisu trebamo pridodati još dvije neistražene skupine tumula na lokalitetima Mraclinska Dubrava I i II te Donji Vukojevac-Turska glava (GREGL 1990: 101–109). U Vukojevcu je riječ o najvećem dosad registriranom rimskodobnom tumulu u sjevernoj Hrvatskoj (prom. 20 m, vis. 2 m), a posebno je zanimljiv njegov položaj – danas se nalazi u šumi u neposrednoj blizini još vidljive 6 metara široke ceste sa sačuvanim odvodnim kanalima s obje strane. Vjerujem da je riječ o ranije spominjanoj itinerarskoj cesti (karta 1).

Zoran Gregl

1. Bratelji - Velika Glavičica	10. Trnava Resnička (Bratovština)	19. Samoborski Novaki
2. Donja Lomnica	11. Veleševac	20. Donji Čehi
3. Gornji Čehi	12. Veternica (špilja)	21. Odra I
4. Laščinščak (kanal)	13. Vugrovec	22. Odra II
5. Lomnica - Odra	14. Zagreb - Dubrava	23. Gradići - Šepkovčica
6. Mala Mlaka - Ciglenica	15. Zagreb - Maksimir	24. Mraclin - Rupa
7. Mala Mlaka - Starče	16. Zagreb - Petrinjska ul.	25. Mraclinska Dubrava I
8. Petrovina Turopoljska	17. Zagreb - Remetinečka cesta	26. Mraclinska Dubrava II
9. Popov Dol	18. Zagreb - Stenjevec	27. Donji Vukojevac - Turska glava

Karta 1

Map 1

U ovom radu će biti riječ o nalazima čiji je kontekst nalaza većim dijelom nepoznat ili su pronađeni prilikom terenskih pregleda, a samo manji dio pronađen je prilikom iskopavanja. Cilj ovoga je ukazati na zastupljenost pojedinih keramičkih vrsta i oblika na pregledanom području. Arheološki nalazi bit će predstavljeni po lokalitetima kao zasebne cjeline, a zbog male količine nalaza, keramika je obrađena prema vrsti i ukoliko je moguće utvrditi prema prijeklu. Analogije su prvenstveno tražene i pronađene u Panoniji, naročito u njezinom jugozapadnom dijelu. Na taj su način lokaliteti prezentirani kao sastavni dio keramičarskih tradicija u Panoniji.

Pregledom različitih urni u obliku kuće u dostupnoj literaturi,² može se zaključiti kako ulomak s lokaliteta **Bratelji** (T. 1:1; T. 10:1) zasada ne nalazi izravne analogije. Pronađene su urne sa slično, ali ipak drugačije oblikovanim gumbom na lokalitetima Drnova i Draga. Urna s Drnova ima izduženije dugme s većim razmakom između rebara (PETRU – PETRU 1979: 70, T. XXVII:4). Na groblju u Dragi također su pronađene dvije urne iz 2.–3. st. koje imaju slično oblikovano dugme. Dugme urne iz groba 10 se razlikuje od ulomka iz Bratelja po tome što je manje izduljeno, a vrh mu je zaobljen, kao i u slučaju urne iz groba 14 (KRIŽ 2003: 54, 58, sl. 10.2; 14.1).

Lokalitet **Donja Lomnica** zastupljen je ulomkom zdjele koja je po vrsti keramike kao i po obliku karakteristična za Panoniju. Riječ je o zdjeli poluloptastog oblika (T. 1:2), izrađenoj od sivo pečene gline sa sjajnim crnim premazom i ukrasima zareza u traci, koji su izvedeni kotačićem, ispod vanjske strane oboda. Slična zdjela iz 1. – 2. st. pronađena je u Gornjoj Vasi, a pojava ovog oblika u Panoniji koji imitira italski oblik *Consp. 36* i galski *Drag. 40 terrae sigillatae* bilježi se od treće četvrtine 1. st. i traje sve do u 4. st. Ovakve zdjele česti su nalaz u nekropolama. Budući da je u Donjoj Lomnici postojala nekropola, moguće je da ova posuda potječe iz nekog uništenog groba.³

U **Gornjim Čehima** su pronađena tri ulomka keramike za serviranje (T. 1:3–5). Pronađen je ulomak zdjelice (T. 1:3) fine izrade koja vjerojatno imitira zdjelice tankih stijenki druge polovine 1. st. (usp. s ISTENIČ 2000: T. 123:3), a slična posuda javlja se na ranocarskom groblju Solymár (KOCZTUR 1991: 197, T. XXXI, 5). Zastupljen je također i ulomak panonske sive keramike sa sjajnim premazom (T. 1:4). Ovakva zdjelica javlja se na lokalitetima Babarc (mađarska Baranja), *Carnuntum*, *Gerulata*, a u južnoj Panoniji je u 2. st. i u prvoj polovini 3. st. široko rasprostranjena. Ovakve zdjelice oponašaju keramički tip *Drag. 24–25/Consp. 34* i predstavljaju jedan od omiljenih oblika panonske keramike sa sjajnim premazom. One se javljaju kao import u današnjoj Slovačkoj te u Meziji gdje su zastupljene u manjoj mjeri u odnosu na crveno pečenu varijantu.⁴ Na lokalitetu je zastupljena *terra sigillata* (T. 1:5) ulomkom dna veće posude, vjerojatno zdjele tip *Drag. 37*, vrlo raširene u Panoniji.

Na lokalitetu je pronađeno više ulomaka grube kuhinjske keramike različite strukture. U Ščitarjevu se nalazi veliki broj posuda (zdjela, cjediljki, lonaca, tronožaca) koji imaju ovakvu profilaciju, a izrađeni su od slične strukture. Zdjela S profilacije latenskih tradicija (T. 1:6) ima analogije u Donjoj Panoniji (OŽANIĆ ROGULJIĆ 2008: 2 – 3; JELINČIĆ 2009a: 228, T. 103:1, 3, T. 104:1, 2). Ulomak posude kat. br. 8 (T. 1:8) pripada istoj tradiciji po oblikovanju, ukrasu i strukturi. Kat. br. 8 je vjerojatno ulomak lonca, a lonci koji imaju bikoničan prijelaz iz vrata u rame na kojemu se kao i na truhlu nalazi metličasti ukras zastupljeni su u velikom broju na Drenju i datiraju se u sredi-

2 BÓNIS 1942: 39, T. XXXII, XXXVI; VIKIĆ-BELANČIĆ 1965: 100, sl. 28; KNEZ 1969; URŠIĆ 1985; GREGL 1991: 30; 1997a; KRIŽ 2003; GREGL 2007.

3 VIKIĆ-BELANČIĆ 1967: 25; GREGL 1997a: 34; PAVIĆ 2004, 123, 124, 127, T. 2: 22; GREGL 2007: 245, T. 26:7; 247, T. 28: 4; 2009a: 198; 2009b: 52, 54, T. 26:7; T. 28: 4.

4 KREKOVIČ 1981: 363–365, Sl. 8, 10, 11; IVANIŠEVIĆ – NIKOLIĆ-ĐORĐEVIĆ 1997: 92; KREKOVIČ 1998: 29, T. 23:4; ADLER-WÖLF 2004: 45–46, T. 7–11; SZABÓ – FAZEKAS – KOFALVI 2007: 119, 134, T. 20: 157; GREGL 2009a: 36, T. 1: 6.

nu 1. st. po. Kr. Analogni primjerak iz Stenjeveca datiran je u 2. st. Posude s tako oblikovanim rame-
nom i metličastim ukrasom javljaju se u Sisku i Zagrebu (Savska cesta).⁵ Ulomak lonca kat. br. 7. (T.
1:7) po svojoj strukturi srodan je dijelu grube keramike iz Siska, koju obilježava velika količina tinj-
ca (JELINČIĆ 2009a: 230, T. 118: 2, T. 126). U Ščitarjevu lonci ovakve strukture, bogate tinjcem
također su zastupljeni (JELINČIĆ 2009a: 93: 3), a ima ih i u Stenjevcu (GREGL 1989: 24, T. 16:8).
Pronađen je još jedan ulomak ukrašen metličastim ukrasom (T. 1:9), debljih stijenki, koji je po izra-
di sličan takvim loncima s Jalžabet-Bartolovca (JELINČIĆ 2009A: T. 49:2). Prema O. Brukner,
pitosi zadebljalog oboda kao što je ulomak iz Gornjih Čeha (T. 1:10), karakteristični su za 4. st.
(BRUKNER 1981: 43), a od ovog pitosa razlikuju se po tome što su sivo pečene boje.

Panonska siva keramika sa sjajnim premazom zastupljena je i na **Laščinčaku** ulomcima
zdjele (T. 2:12) kojoj ne nalazimo izravnih analogija. Zdjela podsjeća na sigilatni oblik ranocarskog
razdoblja *Consp.* 26 koji se javlja u prvoj polovini 1. st., a služila je za serviranje (CONSP. 1990:
98–99). Na lokalitetu je pronađeno više ulomaka posude (T. 2:13) koji se mogu djelomično rekon-
struirati, a riječ je o vrču ili loncu grublje strukture. S ovog lokaliteta je ulomak lonca (T. 2:14) koji
je po obliku i ukrasu analogan loncu pronađenom u grobu 1932. god. u Maksimiru, a razlikuju se
samo u boji. Nalaz iz Maksimira je datiran u 1. i prvu polovinu 2. st. (KLEMENC 1935: 126, sl. 4).
Posuda nešto manjih dimenzija, a iste profilacije i ukrasa pronađena je u Dolenjskoj u paljevinskom
grobu s početka 2. st. na lokalitetu Roje pri Šentjerneju (KNEZ 1969: 114, T. 5:3).

Lomnica – Odra. Na ovom lokalitetu pronađena je gruba kuhinjska keramika zastupljena
loncem (T. 2:15), koji svojim oblikom i grubom strukturom nalazi više analogija u Sisku (JELIN-
ČIĆ 2009a: 230, T. 118:1, T. 124:2). Uz njega je pronađen dio vrča, izrađen od sivo pečene gline
širokog vrata (T. 2:16). Iako je ulomak mali i nije moguće rekonstruirati oblik, prema postojećim
karakteristikama jasno je kako je riječ o vrsti sivo pečene keramike bez premaza koja je dobre kvali-
tete, a koja je karakteristična za Panoniju i predstavlja prapovijesno naslijeđe u tehnologiji i obliko-
vanju. Takvi vrčevi karakteristični su za 2. st., a traju i dalje kada se u kasnoj antici javljaju s glazira-
nim ukrasom (BRUKNER 1981: 44).

Mala Mlaka – Ciglenica. Na lokalitetu je zastupljena panonska siva keramika sa sjajnim
premazom i to s dva ulomka. Riječ je o ulomku zdjele (T. 2:17), vjerojatno o imitaciji sigilate iz
Galije, oblika *Drag.* 37 (ISTENIĆ 2000: 26, T. 7:1) koji se javlja diljem Panonije, a razni autori
datiraju ga široko, od zadnje trećine 1. st. pa sve do sredine 4. st. s najvećim intenzitetom u 2. st. Naj-
veća koncentracija ovakve keramike, kao vrste i oblika, nalazi se u Panoniji gdje se ona i proizvodi-
la, ali se može naći i u drugim provincijama pa tako i u Dalmaciji. Posuda ovakvog oblika otkrivena
je u luci Zaton, s ukrasom postavljenim u drugu stranu. U velikoj količini ovakve zdjele pronađene
su u keramičarskoj četvrti Gerhát – *Brigetio*. Slična zdjela pronađena je u Gornjoj Vasi, Ilovici pri
Vranskem i Ptuju.⁶ Drugi ulomak je dosta mali da bi se sa sigurnošću mogao odrediti njegov tip (T.
2:18), ali pretpostavljamo kako je riječ od zdjeli, imitaciji tipa *Drag 49/Consp 15* koji se datira u
kasnoflavijevsko razdoblje (130–140). Više takvih zdjela pronađeno je na Drenju gdje se datiraju
još ranije, od Klaudijevog vremena do u 2. st., zatim na Gornjoj Vasi i u luci Zaton. Takav oblik zas-
tupljen je s više primjeraka u Drnovu s različito izvedenim ukrasom zarezama koji su izvedeni kotači-
ćem, Ščitarjevu, Novom mestu, u tumulima kod Velike Gorice i Ptuju.⁷ U drugoj tehnici, od sivo

5 VIKIĆ-BELANČIĆ 1975: 26; MAKJANIĆ 1987:
28, T. 1; GREGL 1997a: 39; WIEWEGH 2001: 92, T. 1:4.

6 BÓNIS 1942: 49; 1979: 146; STRMČNIK-GULIĆ
1993: T. 3:1–2; T. 7:9–10, 12–15; TUŠEK 1993: 406, T.
25:9; T. 27:1; PAVIĆ 2004: 132; VIDRIH PERKO 2006:
91, 228, 229; GREGL 2009a: 198, 199, T.2:1, T.4:1;
2009b: 38, T. 7:3.

7 PETRU – PETRU 1979; KOŠČEVIĆ – MAKJA-
NIĆ 1986/1987: 33, T. XVI:164; MAKJANIĆ 1987:32,
T.14:1–9; GREGL 1989: 22, 31, T. 14:1, T. 31:6; KNEZ
1992; VOMER GOJKOVIĆ 1993: 485–486, T. 8:6; RENDIĆ-
MIOČEVIĆ 1995: 116; GREGL 1997a: 43; 2007: 263, T.
52:1; 2009a: 199, T. 3:2; PAVIĆ 2004: 121.

pečene gline, također karakterističnoj za Panoniju, izrađena je zdjelica kat. br. 19 (T. 2:19). Takav oblik dobro je zastupljen u provinciji i datira se od 2. do 4. st. (JELINČIĆ 2009a: 55). Zdjela blagog S oblika, izrađena od sivo pečene gline bez sačuvanog premaza (T. 2:20), prapovijesno je naslijeđe oblikovanja keramike. Zdjele ovakvog oblika s nešto naglašenijom profilacijom javljaju se u Vinkovcima i datirane su u 1. – 2. st. (OŽANIĆ 2004: 186, T. 74:11, 13).

Tanjuri čiji je obod zaobljen prema unutrašnjosti i ravnog su dna prepoznaju se kao imitacija crvenih pompejanskih tanjura prisutnih u Panoniji (Ptuj, Fermin, Drnovo, Sisak, Stenjevec, Zagreb, Ščitarjevo, Osijek, Vinkovci, Mitrovica, Dalj, Surčin, Surduk, Novi Banovci, Vinkovci, Varaždinske Toplice, Jalžabet Bartolovec...), Osječenici i Emoni, pa tako i na lokalitetu Mala Mlaka – Ciglenica (T. 2:21–22), a datiraju se od 1. st. pa sve do kraja 4. st.⁸ Mogli su služiti za pripremu i serviranje hrane, a prisutni su na gotovo svim lokalitetima. Po brojnosti treba istaknuti Sisak⁹ i Osekovo-Ciglenice (JELINČIĆ 2009a: 234, T. 150:3–12, T. 151:1–4).

Od grube kuhinjske keramike pronađeno je više ulomaka različitih lonaca, različite strukture. Među loncima zastupljen je oblik (T. 3:24) karakterističan za razdoblje od sredine 2. st. do kraja 4. st. (SZABÓ – FAZEKAS – KÓFALVI 2007: 110). Lonci čiji je obod izvijen prema van i trokutasto oblikovan (T. 3:25) često su zastupljeni u zapadnoj Panoniji i Noriku i to krajem 1. i na početku 2. st. (SZABÓ – FAZEKAS – KÓFALVI 2007: 11, T. 13:29). Na Šepkovčici je također pronađen tako oblikovan obod lonca srodne strukture (JELINČIĆ 2009a: 82:1). Na Šepkovčici ima više lonaca slične strukture i oblika kao što je lonac kat. br. 27 (T. 3:27) (JELINČIĆ 2009a: 78: 1).

Ulomak lonca s plastičnim rebrom (T. 3:31) je vjerojatno dio ukošenog vrata lonca na kojem se moglo nalaziti i više plastičnih rebara, a riječ je o loncima koji su karakteristični za područje jugozapadne Panonije i graničnog područja s Norikom.¹⁰ Također su zastupljeni ulomci posuda na kojima se nalazi ukras od vodoravno izvedenih ureza.

Pronađeno je više različitih drški vrčeva, različitih dimenzija i struktura (T. 4:37–41). Raznolikost keramičkog materijala na ovom lokalitetu govori u prilog kompleksnoj organizaciji života na njemu, odnosno o raznolikim potrebama zbog kojih su vlasnici vile koji su ovdje boravili bili snabdjeveni za to odgovarajućim vrstama keramičkog posuđa.

Mala Mlaka – Starče. Imitacija sigilatnog oblika *Drag 40* zastupljen je u izvedbi od sivo pečene keramike (T. 4:46). Ova posuda nema premaz iako bi se to očekivalo s obzirom na obilježja njezine strukture, no moguće je da on nije sačuvan. Slični primjerci iz Vinkovaca datiraju se u 2. – 3. st. (OŽANIĆ 2004: 75, 150, T. 39). Na lokalitetu je zastupljena *terra sigillata* (T. 4:47), tj. ulomak dna velike posude. Kao i na lokalitetu Gornji Čehi i ovdje je riječ samo o ulomku na temelju kojeg je nemoguće s potpunom sigurnosti rekonstruirati oblik te se samo pretpostavlja kako je riječ o tipu *Drag. 37*. Pored navedenog posuđa koje je služilo za serviranje, sačuvan je i ulomak zdjele izrađene od narančasto pečene gline, lošije izrade (T. 4:48).

Po obliku, ulomak pitosa koji je ovdje pronađen (T. 4:49), može se datirati u 4. st.

Pronađeno je više ulomaka grube kuhinjske keramike. Kat. br. 50 – lonac (T. 5:50) nalazi analogije u Drenju (JELINČIĆ 2009a: T. 135:9, 10). Lonci s blagom S profilacijom s valovnicom i vodoravno urezanim ukrasima (T. 5:51–52) slični su loncima koji se javljaju u Sisku (JELINČIĆ

8 VIKIĆ-BELANČIĆ 1967: 23; OŽANIĆ 1998: 31; 2004: 84; SZABÓ – FAZEKAS – KÓFALVI 2007: 122.

9 BUGAR 2000:25–27; KATAVIĆ 2001: 28–29; KORDIĆ 2001, 27–29; WIEWEGH 2001: 95–96, T. X:13–24.

10 KNEZ 1969: T. 6:10, T. 7:7, T. 10:1, 7; PETRU 1969: grob 3, 8, 9 25, 27; PETRU – PETRU 1979: T. XLVII–XLVIII; CIGLENEČKI 1985: 12, Sl. 7:4; GREGL 1997A: 61–62; 1982A: 57–58; KOŠČEVIĆ, MAKJANIĆ 1986/1987: 32, T. XI:138–140; KNEZ 1992; GREGL 2002: 86, Sl. 37; 2003: T. 1:3; 2007; 2009b.

2009a: T. 126:2, T.127:3, T. 128:3). Jednostavan poklopac kakav je pronađen na ovom lokalitetu (T. 5:54) je zapravo vrlo rasprostranjen tip koji se javlja kroz duže razdoblje (JELINČIĆ 2009a: 41–41, T. 40). Ulomci kat. br. 57 i 58 (T. 5:57–58) dekoracijom i strukturom najrodniji su ulomcima koji se javljaju na lokalitetima Laduč i Zadrugarsko (JELINČIĆ 2009A: T. 141:1, 6, T. 143:2–3).

Pronađeni su ulomci dviju kadionica (T. 5:55–56), keramičkog oblika karakterističnog za rimsku antiku. Kat. br. 56 je dio noge kadionice koji je ukrašen, za koju ne nalazimo analogija.

Pronađeno je i više ručki različite veličine i tehnika izrade (T. 5:61–63).

Petrovina Turopoljska. S ovog značajnog lokaliteta ovdje se donose tri mala i međusobno vrlo različita vrča iz, nažalost, nepoznatog konteksta. Mali vrč (T. 6:64; T.10:64) vretenastog je oblika, a izravnu analogiju nalazi na lokalitetu Zagreb-Petrinjska (T. 7:85). Vrč sličnog oblika tijela s drugačijim obodom i znatno većih dimenzija pronađen je u Vinkovcima i datiran je u 3. st. (DIZDAR – ISKRA-JANOŠIĆ – KRZNARIĆ ŠRIVANKO 2002: 145). Vrčevi ovako malih dimenzija pronađeni su u velikom broju na jugoistočnoj sisačkoj nekropoli i datiraju se okvirno u 1. – 2. st. Razlikuju se od primjerka iz Petrovine Turopoljske po tome što su svi širi u truhu u odnosu na njihovu ukupnu visinu (WIEWEGH 2003: 45, T. XII). Najbližnji vrču iz Petrovine Turopoljske i Zagreba – Petrinjske je vrč iz Topuskog datiran od 1.do 3. st. Vrč iz Topuskog sličniji je vrču iz Zagreba – Petrinjske, budući da ima nešto širi promjer u truhu u odnosu na vrč iz Petrovine (ŠARIĆ 1979–1980: 140, T. VI:4).

Kat. br. 65 (T.6:65; T. 10:65) oblikom je analogan vrču pronađenom na atenskoj agori i datiran je u kraj 1. i početak 2. st. Razlika među njima je što je vrč iz Atene sive boje na površini. Analogni vrčevi pronađeni su i u brodolomu kod Paklenih otoka gdje su datirani u sredinu 2. st. i imaju smeđi premaz. Sličan egejski import pronađen je i u Ljubljani, a on kao i primjerci iz luke u Pakoštanama imaju uvučeno dno. Ovakvi vrčevi pronađeni su na brodolomima Izmetište i Viganj, a primjerak iz Vignja je izravna analogija po obliku i visini. U Opatijskoj riznici u Korčuli i Arheološkoj zbirci u Biogradu također se čuvaju ovakvi vrčevi. Riječ je o rasprostranjenom tipu vrča na Mediteranu, međutim, u Panoniji zasada egejski import ovakvog vrča nije uočen. Već od 1. st. u Panoniji je prisutan import s egejskog područja, ali je uglavnom riječ o amforama i u manjoj mjeri o istočnoj sigilati, a prisutnost materijala s tog područja podupire pretpostavku kako je ovdje riječ o istočno mediteranskom proizvodu. Makroskopski pregled također govori kako je riječ o egejskom importu, ali ipak to bi bilo potrebno potvrditi kemijskom analizom.¹¹

Vrč loptastog truha (T. 6:66: T. 10:66) je također zanimljiv nalaz. Vrčevi takvog, sličnog oblika javljaju se na Sredozemlju i podsjećaju na helenističke uzore kakvi se javljaju na atenskoj agori na prijelazu 1. st. pr. n. e. i u 1. st. (ROTROFF 1997: 396, sl. 92, T. 120). U Augustovo vrijeme može se naći kao import sjeverno od Alpa (BRUKNER 1981: 44), pa bi se prema tome vrč iz Petrovine mogao datirati rano, u prvu polovinu 1. st. Struktura ovog vrča ipak ne odaje mediteransko porijeklo. Oblik posude također podsjeća na staklene vrčeve ranocarskog razdoblja (ISINGS 1957: 69–70).

Na ovom lokalitetu zastupljena su tri vrlo zanimljiva nalaza s rijetkim analogijama i zanimljivim porijeklom. Oni svakako skreću pozornost na ovaj lokalitet uz već ranije poznate vrlo važne natpise.

11 ROBINSON 1959: 42, T. 7: G 188; ILAKOVAC 1968: 185–186, T. I:1719, T. III:1749; VRSALOVIĆ 1974: 141, sl. 156,157; HAYES 1983: 106, 122, sl. 6:76; ISTENIĆ – SCHNEIDER 2000: T. 3:3; JURIŠIĆ 2000: 35,

sl. 22, 30; FISKOVIĆ 2001: sl. 5; PARICA 2008: 89, T. 4:7; GABLER – HÁRSHEGY – LASSÁNYI – VÁAMOS 2009.

Popov dol. Na ovom lokalitetu pronađen je cjeloviti vrč (T. 6:67; T. 10:67), koji je još u antici bio popravljen na dva mjesta olovnim kružnim učvršćenjima. Riječ je o karakterističnom obliku vrčeva iz Panonije, bilo po obliku bilo po tehnici izrade. To je latenoidni vrč od tamnosivo pečene gline čija je površina tamnosive do crne boje pečenja, a drška mu blago nadvisuje obod. Sličan, rano datirani vrč pronađen je u Ptuju (BÓNIS 1942: 54, 228, T. XXX:1).

Trnava Resnička. Ovaj lokalitet zastupljen je ulomkom dna (T. 6:68), vjerojatno čaše jajastog trbuha i uskim dnom. Čaše takvog oblika datiraju se široko, od 1. do 3. st., a zastupljene su u Vinkovcima (OŽANIĆ 2004: 89–90, T. 48:12–14.).

Na lokalitetu **Veleševac** pronađena su dva ulomka posuda za pohranu – pitosa (T. 6:69–70), sličnog oblikovanja oboda. Slični oblici zastupljeni su u Liskovcu (OŽANIĆ ROGULJIĆ 2009: 95–96). Na jednom od ulomaka (T. 6:70) sačuvan je masni crni premaz. Prema O. Brukner, pitosi s crnim premazom i žljebastim obodom datiraju se u 1. i 2. st. (BRUKNER 1981: 43–43). Analogni pitosi za kat. br. 70 nađeni su u Sisku i Vinkovcima, a datiraju se u 2. st. (VIDOŠEVIĆ 2003: 23, T. 19:5–7; OŽANIĆ 2004: 107, T. 33:35).

Ulomak grube keramike ukrašene metličastim ukrasom svojom strukturom (T. 6:71) podsjeća na keramiku s Drenja (JELINČIĆ 2009a: T. 135:9; 136:1,6; T. 137:1; T. 139:1,2,6–8; T. 140:1). Na lokalitetu je još pronađena drška vrlo grube strukture (T. 6:72).

U **Vugrovcu** je pronađen čep poklopca (T. 7:76) kojemu nismo našli analogije.

Na području samog grada Zagreba na više mjesta pronađeni su nalazi iz rimskog razdoblja. Tako je na lokalitetu **Zagreb – Dubrava** 1979. god. provedeno zaštitno istraživanje čiji su nalazi već spominjani ranije u literaturi (GREGL 1981:85). Ovdje su pronađene dvije, za antiku vrlo karakteristične posude, tarionik i tronožac. Tarionik (T. 7:77) iz Dubrave može se datirati u 1.–2. st. po svojoj masivnosti i obliku oboda. Na njegovoj unutrašnjosti nema glazure što je karakteristika tarionika koji su se masovno izrađivali u svim panonskim lokalnim radionicama u 3. i 4. st. (BRUKNER 1981: 38). Ulomak kat. br. 78. vjerojatno pripada tronošcu. U Ptuju se javlja više tipova tronožaca, a tronošci prvog tipa su oblikovani kao ovaj ulomak iz Dubrave (T. 7:78). On se datira od kasno flavijskog vremena do početka 2. st. Takvi tronošci pronađeni su i u Stenjevcu i u paljevinskim grobovima Šempetru. U grobu 102 u Ljubljani takva posuda pronađena je u paljevinskom grobu s Augustovim novcem. Riječ je o dosta čestom obliku tronošca koji se javlja u više varijanti na velikom broju lokaliteta.¹² Kat. br. 79 po svojoj strukturi mogao bi pripadati tarioniku, međutim zbog veličine ulomka teško je nešto više reći o tipu i dataciji.

Na lokalitetu je pronađeno više ulomaka različito oblikovanih lonaca, različite grube strukture. Ulomak lonca kat. br. 80 (T. 7:80) svojom strukturom podsjeća na dio lonca sa Šepkovčice (JELINČIĆ 2009a: T. 80:4). Struktura bogata tinjcem na kat. br. 81 (T. 7:81) podsjeća na brojnu keramiku iz Siska, a analogije nalazi i u oblicima (JELINČIĆ 2009a: T. 124:2).

Zagreb – Maksimir. Na ovom lokalitetu pronađen je ulomak velikog vrča (T. 7:84). Vrčevi slične profilacije prisutni su na latobiškom području i prilagani su u grobove (GREGL 2002: 86, sl. 38). Obod ovdje pronađene posude se nešto razlikuje od uobičajenog i najraširenijeg tipa do sada poznatih tipova vrčeva s tog područja.¹³ U Savariji je pronađen vrč, na položaju datiranom u drugu

¹² BÓNIS 1942: 52, T. XXIV: 2, 5–9; VIKIĆ-BELANČIĆ 1967: 29; PLESNIČAR-GEC 1972: 30, T. XXVI: 4; KOLŠEK 1977: 20, 28, T. 12: 26, T. 18: 17, T. 29: 9, T. 43: 4; BRUKNER 1981: 40, 94, T. 84: 70; ARTNER 1990: 102, 120, sl. 9: 2; SCHINDLER-KAUDELKA – ZABEH-LICKY-SCHEFFENEGGER 1995: 183, abb. 13: 152; ISTENIĆ 1999: 144, sl. 133, 135; 2000: 108, 132, T. 66: 6; T.

84: 4; JESCHEK 2000: T. 96–100; VIDRIH PERKO 2006: 156, 157, 194, 195

¹³ Usporedi: HOFFILLER 1909: 125–127, sl. 11; KNEZ 1969: T. 3: 6; GREGL 1990: T. 3: 1; KNEZ 1992; GREGL 1997A; 2003: T. 2: 6, T. 3: 1–3; VIDOŠEVIĆ 2003: T. 12–13; GREGL 2007; 2009b)

polovinu 1. i prvu polovinu 2. st., a autorica ga definira kao panonsku keramiku (MÁTYÁS 2006: 168, T. 2: 11, 12). On je sličan vrču pronađenom u Stenjevcu (T. 8: 88). Sličan vrč pronađen je na Savskoj cesti (GREGL 1991: 43; 1997A: 38), Novom Mestu (KNEZ 1992: 53, T. 49: 4) i Ilovici pri Vraskem (VIDRIH PERKO 2006: 90, 240, 241).

Zagreb-Petrinjska. (T. 7:85; T. 10:85) Vrč nešto većih dimenzija i sličnog oblika, ali bez deformiranog vrata pronađen je u paljevinskom grobu u Ljubljani (PLESNIČAR-GEC 1972: 75, T. CIII:2). Najsličniji vrč pronađen je na lokalitetima Petrovina Turopoljska (T. 6:64) i Topusko (ŠARIĆ 1979–1980: 140, T. VI:4).

Zagreb – Stenjevec. Ovaj lokalitet je iskopavan u više navrata (GREGL 1989). Nalazi s ove istražene rimske nekropole nezaobilazni su pri uspoređivanju keramike iz Panonije, naročito proizvoda tipičnih za njezin jugozapadni dio. Rasprostranjena panonska pečatna keramika je podvrsta panonske sive keramike sa sjajnim premazom koja je ukrašena pečatom i različitim motivima. Takva keramika je zastupljena u stenjevečkom groblju s dosta primjera. Najveći procvat ovakva keramika doživljava u 2. st., a javlja se već od kraja 1. st. U južnom dijelu Panonije u ovoj tehnici najčešće se izrađuju poluloptaste zdjele sive ili crne boje s crnim premazom, ponekad i u crvenoj i narančastoj varijanti. Keramika ove tehnike s našeg područja razlikuje se od keramike izrađene u istoj tehnici na području Mađarske gdje su utvrđene četiri grupe. U južnom dijelu Panonije pretpostavlja se proizvodnja u više gradova (*Neviodunum, Andautonia, Siscia, Mursa*). Zbog karakterističnih obilježja i koncentracije nalaza u Ščitarjevu, Velikoj Gorici i Stenjevcu, B. Vikić-Belančić pretpostavlja postojanje proizvodnog centra ove keramike negdje na području od Siska do Ščitarjeva. Pri istraživanju Stenjeveca 1981. god. pronađen je ulomak takve zdjele, poluloptastog oblika, ukrašene motivima rozeta i grančica (T. 8:87). U luci Zaton pronađena je zdjela koja ima vrlo slično izrađen ukras kao i kat. br. 87.¹⁴

Pored ove zdjele, pronađeno je još ulomaka keramike koja se koristila za serviranje. Takvi su i ulomci vrča (T. 8:88–89). Riječ je o velikim vrčevima s dvije drške karakterističnim za latobiško područje. Obod je ipak drugačije profiliran, kao spomenuti i primjerak s Maksimira (T. 7:84). Kat. br. 89 je iste strukture kao i kat. br. 88, ali ne pripadaju istoj posudi i vjerojatno je riječ o dva vrča s dvije ručke. Od posuđa za serviranje prisutan je i ulomak tanjura, odnosno imitacije pompejskog tanjura (2.–4. st.) (T. 8:90).

Od posuđa za pripremu hrane zastupljen je tarionik, analogan posudama iz Siska, Virovitice Kiškorijske, Orešca, Hrušice. Zbog glazirane površine i oblika on se može datirati u 4. i 5. st. (GIESLER 1981: 91, 219, T. 41:19; KATAVIĆ 2001: T. XIV:11–12; JELINČIĆ 2009a: 52, T. 31:32, 156).

Zastupljeno je više ulomaka grube kuhinjske keramike, različito ukrašenih posuda, različite strukture. Gruba keramika sa Stenjeveca je ukrašena metličastim ukrasom, valovnicom i vodoravno urezanim linijama (T. 8:83–98). Neke od zastupljenih struktura na Stenjevcu nalaze analogije na užem području. Tako se srodni ulomci kat. br. 95 (T. 8:95) mogu naći na Laduču i Zadrugarskom (JELINČIĆ 2009a: 141: 1,6; T. 143:2–3). Kat. br. 96 s naglašenim ramenom i metličastim ukrasom podsjeća na ulomak iz Gornjih Čeha (T. 1:8) (JELINČIĆ 2009a: T. 72:1). Kat. br. 97 i 98 (T. 8:97–98) strukturom su najbliži keramici koja se javlja na lokalitetima Jalžabet-Bartolovec i Petrijanec (JELINČIĆ 2009a: T. 50:2; T. 66:3). Pronađeno je dno cjediljke (T. 9:105) koje pripada gruboj kuhinjskoj keramici. Zbog fragmentarnosti teško je odrediti točan tip i dataciju. Ovakvo oblikovano dno cjediljke pronađeno je u Karnuntu, ali je izrađeno od svijetlonarančaste keramike (GRÜNEWALD 1979: T. 36:9). Tronožac (T. 8:92) iz Stenjeveca nalazi analogije na Drenju (MAKJANIĆ 1987: 28, T. 5:9).

14 HOFFILLER 1903–1904b: 170–171, sl. 67: 9, 12; VIKIĆ-BELANČIĆ 1965: 97–99, sl. 19, sl. 20:3; 1967: 33, 35, sl. 140; 1970: 35, T. V:6; VIKIĆ 1971: 94;

BRUKNER 1981: 31; GREGL 1989: 23, T. 14:3; 1997A: 43; 2009a: 198, 199, 201, T. 2:2, T. 4:2.

Od keramike za serviranje, pored zdjele, vrča i tanjura (T. 8:87–90) pronađeno je više ulomaka, vjerojatno vrčeva i lonaca, koje je tipološki teško točno odrediti uslijed njihove fragmentarnosti (T. 9:99–101, 106, 107) i više ulomaka sivo pečene keramike bez premaza, vrlo kvalitetne izrade (T. 9:102–104).

Pronađen je i ulomak staklene narukvice D presjeka bez izvedenih ukrasa (T. 9:108). Takve narukvice javljaju se od 3. st., a analogije su im u Panoniji brojne (JELINČIĆ 2009b).

Svi nalazi sa Stenjevcu potječu iz slojeva istraženih prilikom iskopavanja srednjovjekovne nekropole. Nalazi opisani u radu govore o životu na Stenjevcu od kraja 1. do kraja 4. st., a nalazi iz grobova svjedoče i o ranijem boravku Rimljana na ovom lokalitetu.

Površinski nalazi i nalazi keramike iz sondažnih istraživanja ne mogu dati potpunu i jasnu sliku nekog lokaliteta, a tako ni regije u kojoj su pronađeni. Bez konteksta, oni ostavljaju neodgovorena pitanja o trgovačkim odnosima, gospodarstvu i proizvodnji keramike u nekom kraju. Ovdje predstavljeni ulomci i keramičke posude vrijedan su doprinos poznavanju zastupljenosti keramičkih vrsta na ovom području i pojedinih struktura grube kuhinjske keramike. Oni nam govore o prisutnosti importiranih posuda kao što je *terra sigillata* (Drag 37) i, što je još zanimljivije, egejskog vrča. Nadalje, potvrđuju do sada poznatu činjenicu o rasprostranjenosti i učestalom korištenju panonske sive keramike s crnim premazom i podvrste te keramike ukrašene pečatima. Obradom ovog materijala donose se nove varijante velikih vrčeva s dvije drške, urni u obliku kuće i upotpunjena slika raširenosti sive keramike bez premaza i ukrasa kao traga prapovijesnih tradicija u oblikovanju i izradi, uporabne grube keramike koja je raznolika i specifična za svaki lokalitet. Zastupljeni su tarionici, kadionice i tronošci kao karakteristični oblici rimskog razdoblja. Gruba kuhinjska keramika pokazuje srodnost s keramičkim materijalom okolnog područja, najviše lokalitetima u okolici Drenja i Ščitarjeva, a u manjoj mjeri Siska.

Pored velike količine raznovrsno oblikovane i tehnološki izvedene grube kuhinjske keramike lokalne proizvodnje koja odiše prapovijesnim tradicijama, uz sivu keramiku bez premaza i sivu keramiku s premazom – vrste keramike koje svoje korijene također, više ili manje vuku iz ranijeg razdoblja, prisutni su tradicionalno rimski oblici: tarionici, tronošci i kadionice koji govore o snazi rimskog utjecaja i činjenici da su novi običaji u potpunosti zaživjeli na ovom području.

KATALOG NALAZA PO LOKALITETIMA

1. Bratelji – Velika Glavičica (1)

1. Ulomak gornjeg dijela žare u obliku kuće, svijetlosmeđe boje s tamnosmeđim mrljama. Na vanjskoj stijenci djelomično je sačuvan trag crvene boje-premaza. Gumb urne je u obliku uskog cilindra, širi se prema tijelu žare, šupalj je i ima dva plastična rebra u gornjem dijelu. Posuda je dobro pečena s malo primjesa pijeska. U presjeku se uočava dosta nepravilnih izduženih pukotina. DS¹⁵-7mm; V-8,4mm; BV-10YR8/4 very pale brown/2,5YR5/6 red; 2,5YR3/1 dark reddish gray; BP-7,5YR7/4 pink; BU-7,5YR8/3.

15 Kratice označavaju: PO-promjer oboda; PV-promjer vrata; PT-promjer trbuha; PR-promjer ramena; PD-promjer dna; ŠD-širina drške; DS-debljina stijenke; V-visina; BV-boja vanjske stijenke po Munsellu; BP-boja u presjeku

po Munsellu; BU-boja unutrašnje stijenke po Munsellu. Pregled strukture keramike obavljen je uz ručno povećalo s uvećanjem od x10, a određivanje primjesa uz pomoć tablice (PEACOCK D.P.S. 1977, 30–32.).

2. Donja Lomnica (2)

2. Ulomak zdjele poluloptastog oblika. Obod je blago uvučen prema unutrašnjosti, a rub mu je zaobljen. Ispod oboda na vanjskoj strani nalaze se ukrasi u traci koji su izvedeni kotačićem. Posuda ima djelomice sačuvan crni premaz. Površina je glatka, u strukturi se uočava pijesak. PO-23,2 cm; PT-24 cm; DS-4–7 cm; BV/BP/BU-2,5Y7/2 light gray/GLEY12,5/N black.

3. Gornji Čehi, 1980. god. (3 – 11)

3. Ulomak oboda i bočne stijenke zdjelice kvalitetne izrade, pročišćene gline s pijeskom i glatke površine. Na vanjskoj stijenci, ispod oboda, sačuvan je skromni trag crvenog premaza, posuda je ujednačene boje pečenja. Obod je izvijen prema unutra i na unutrašnjoj strani je polukružno zadebljan. Na vanjskoj strani nalazi se vodoravni žlijeb. PO-16 cm; DS-4–7 mm; BV-7,5YR8/2 pinkish white/5YR7/4pink; BP-7,5YR8/2 pinkish white/5YR7/4pink; BU-5YR7/4pink.
4. Ulomak bikonične zdjelice, imitacije oblika *Drag. 24–25/Consp. 34*. Obod je zaobljen, ispod njega na vanjskoj strani nalazi se urezan plitki uski žlijeb, na prijelazu u donji dio recipijenta s vanjske strane nalazi se izvučeno rebro trokutastog presjeka. Posuda je kvalitetne izrade, ujednačene boje pečenja, glatke površine. Na unutrašnjoj stijenci većim dijelom je sačuvan premaz crne boje. U strukturi se pored pijeska uočava vrlo malo jako usitjenih primjesa vapnenca. PO-18 cm; PT-18 cm; DS-3–4 mm; BV-5Y7/1-7/2 light gray; BP-5Y7/1-7/2 light gray-5Y5/1 gray; BU-5Y7/1-7/2 light gray-5Y2,5/1 black.
5. Noga zdjele izrađene u tehnici *terrae sigillatae*. Noga je prstenasta, dno recipijenta je ravno. Glina je pročišćena, površina glatka, premaz je djelomično sačuvan. PD-9 cm; DS-6mm; BV/BP/BU-10R7/8–4/6 light red-red.
6. Ulomak zdjele ili tronošca S-profilacije. Obod je polukružno izvijen van, a rub je zaobljen. S unutrašnje strane nalazi se plitki žlijeb za poklopac. Vrat je kratak i zaobljen, rame je zaobljeno, širina trbuha odgovara širini oboda posude. Na ramenu i truhu posude nalaze se nepravilni vodoravni žljebovi. Površina je hrapava, u strukturi ima primjesa (vapnenac, jako usitnjen, ima ga dosta), ujednačene je boje pečenja. PO-20 cm; PV-18 cm; PT-20 cm; PR-19 cm; DS-4–6 mm; BV/BU-GLEY 1 2,5/N black; BP-GLEY 1 2,5/N black-10R4/2 weak red.
7. Ulomak oboda lonca grube izrade s dosta primjesa pijeska i tinjca u strukturi. Obod je izvijen i zaobljen, a njegov rub je zadebljan. Odmah ispod ruba na unutrašnjoj strani nalazi se plitki žlijeb za prijanjanje poklopca. Boja pečenja je neujednačena. PO-20 cm; PV-17 cm; DS-5,5 mm; BV-2,5YR5/3 reddish brown; BP-2,5YR5/3 reddish brown/2,5YR4/1 dark reddish gray; BU-2,5YR4/1 dark reddish gray.
8. Ulomak posude, vjerojatno lonca. Sačuvan je ulomak vrata, naglašenog ramena i trbuha. Ispod ramena počinje gusti metličasti ukras. Posuda je grube izrade, rađena je rukom, površina je hrapava, u strukturi se nalazi velika količina primjesa (vapnenac različite veličine) koje su neravnomjerno zastupljene. Boja pečenja je ujednačena. DS-6–8 mm; BV/BP-GLEY 1 2,5/N black/2,5YR 6/1 reddish gray; BU-GLEY 4/N dark gray.
9. Ulomak posude, vjerojatno lonca, grube izrade. Posuda je izrađena rukom, na vanjskoj stijenci nalazi se metličasti ukras, stijenka je hrapava, a boja pečenja je ujednačena. Struktura ima dosta primjesa vapnenca i tinjca. DS-12–14 cm; BV-7,5YR7/3 pink; BP/BU-GLEY 1 6/N gray.
10. Ulomak pitosa, ujednačene boje pečenja, zadebljalog i naglašenog oboda koji se širi u široko tijelo posude. Posuda je kvalitetne izrade, u strukturi ima pijeska i malobrojnih primjesa. PO-23 cm; DS-7–15 mm; BV/BU-5YR6/6 reddish yellow; BP-GLEY 1 7/N light gray.

11. Ulomak dna posude grube izrade, neujednačene boje pečenja s dosta primjesa (vapnenac različite veličine) u strukturi gline koje nisu ujednačeno raspoređene. Površina je vrlo hrapava, naročito dno. PD-11 cm; DS-10–16 mm; BV-GLEY2 5/5BG greenish gray/10R8/2 pinkish white; BP-GLEY1 5/N gray; BU-GLEY12,5/N black.

4. Laščinčak (kanal) (12–14)

12. Ulomci zdjele. Obod je polukružno zadebljan. Bočne stijenke se okomito spuštaju i bikonično lome prema dnu. Na prijelomu posude nalaze se dva plitka paralelna žlijeba te traka s ukrasom zarezava. Posuda je ujednačene boje pečenja, glatke površine s djelomično sačuvanim crnim premazom. U strukturi ima pijeska. PO-25 cm; PT-24,2 cm; DS-7–9 mm; BV/BP-GLEY 1 6/10Y 2,5/N greenish gray/black; BP- GLEY 1 6/10Y greenish gray.
13. Ulomci manje posude, vrča ili lonca. Dno posude je ravno, a tijelo loptasto oblikovano. Površina je glatka, ujednačene je boje pečenja. U strukturi ima primjesa kvarca i pijeska. PD-5,8 cm; PT-11,5 cm; DS-5 mm; BV-5YR4/1 dark gray; BP-5YR5/4 reddish brown; BU-5Y7/2 light gray.
14. Ulomci lonca. Sačuvan je dio vrata, ramena i tijela posude. Na ramenu i truhu nalazi se ukras izveden kotačićem. Površina posude s vanjske strane je glatka, a s unutrašnje hrapava. U strukturi ima primjesa vapnenca i kvarca koje su neujednačeno raspoređene. Boja pečenja je ujednačena. PV-8,4 cm, PR-11,2 cm; PT-12,3 cm; DS-3–5 mm; BV-5Y5/2–7/2 olive gray – light gray; BP-5Y7/2 light gray; BU-5Y7/2–4/1 light gray-dark gray; 7,5 YR6/6 reddish yellow.

5. Lomnica – Odra (15 – 16)

15. Ulomak lonca izvijenog oboda. Rub oboda je pomalo zadebljan. Vrat je kratak i zaobljen te se širi u tijelo posude zaobljenog ramena. Površina lonca je nepravilna i zaglađena. Posuda je ujednačene tamnosmeđe boje, dobro je pečena a u sastavu ima dosta primjesa tinjca i pijeska. PO-21,2 cm; PV-18,4 cm; PR-20,8 cm; DS-3–5 mm; BV/BP/BU-5YR3/1 very dark gray.
16. Ulomak sivo pečenog vrča profilirane drške. Na ramenu vrča nalaze se dva paralelna, ispupčena mala rebra. Sačuvan je ulomak širokog vrata vrča koji se sužavao prema obodu, dio truhu posude na kojoj je počinjala drška. Sačuvan je početak drške koja je bila profilirana. Vrč je dobro pečen, ujednačene je boje sa sivim i smeđim mrljama koje su vjerojatno rezultat sastava gline u kojoj se nalazi i pijesak. Površina je glatka s malo sitnih šupljina, vjerojatno nastalim izgaranjem dijela sastava gline prilikom pečenja. ŠD-2,4 cm; DS-4 mm; BV/BP/BU-GLEY16/10Y greenish gray.

6. Mala Mlaka – Ciglenica (17 – 45)

17. Ulomak zdjele čiji je rub polukružno zadebljan na vanjskoj strani. Posuda je ujednačene sive boje pečenja s djelomice sačuvanim crnim premazom na vanjskoj i unutrašnjoj strani. Ispod oboda nalazi se ukras zarezava u više redova. Bočna stijenka posude je blago zaobljena. Struktura gline je pročišćena s nešto pijeska u sastavu. PO-23 cm; PT-22 cm; DS-6–11 mm; BV/BU-GLEY 1 4/N-2,5/N very dark gray-black; BP-5Y6/2 light olive gray.
18. Ulomak zdjele čija je vanjska stijenka ukrašena koncem, a na vanjskoj i unutrašnjoj stijenci nalazi se trag crnog premaza. Posuda je ujednačene sive boje pečenja, glatke površine, s pijeskom u sastavu te se mjestimično javljaju primjese vapnenca. Zdjela je imala poluloptasti oblik. DS-7 mm; BV/BU-5Y5/1 gray-GLEY 13/N very dark gray; BP-5Y6/2 light olive gray.
19. Ulomak oboda i bočne stijenke zdjele. Posuda je ujednačene boje pečenja, glatkih stijenci, s malo pijeska u strukturi. DS-5–7 mm; BV/BU/BP-GLEY 1 7/10Y-6/N light greenish gray-gray.

20. Ulomak zdjelice, polukružno izvučenog oboda. Prijelaz oboda u recipijent na unutrašnjoj strani naglašen je plitkim žlijebom. Na obodu su sačuvani skromni tragovi premaza crne boje. Posuda je glatke površine, ujednačene boje pečenja. U strukturi se uočavaju primjese vapnenca (školjke?). DS-6–8 mm; BV-GLEY 1 6/10Y–4/N greenish gray–dark gray; BP/BU- GLEY 1 6/10Y greenish gray.
21. Ulomak tanjura koji imitira oblik pompejanskih tanjura. Obod je polukružno zadebljan na unutrašnjosti posude, bočne stijenke se koso spuštaju prema dnu. Na unutrašnjoj stijenci su sačuvani tragovi crvenog premaza. Posuda je kvalitetne izrade, ujednačene boje pečenja, u sastavu ima dosta pijeska i crvenih do smeđih primjesa, vjerojatno usitnjenih ulomaka keramike. PO-25 cm; DS-5–10 mm; BU-7,5YR8/6 reddish yellow/10R5/8 red; BP/BV-7,5YR8/6 reddish yellow.
22. Ulomak plitkog tanjura. Obod je blago izvinut prema unutra, dno je ravno. Površina je glatka, boja pečenja je ujednačena. U strukturi ima pijeska. Sačuvani su vrlo mali tragovi crvenog premaza. V-3 cm; DS-6–8 mm; BV/BU-7,5YR7/4 pink; BP-2,5YR8/1 white.
23. Ulomak oboda i vrata posude. Obod je izvijen prema van i bademastog je oblika. Na vratu se nalazi blago naznačeno rebro. Površina je ujednačene tamnosive boje pečenja, hrapave površine s dosta primjesa u sastavu. DS-4–11 mm; BV/BV-GLEY 1 3/N very dark gray; BP-2,5Y 6/2 light brownish gray.
24. Ulomak oboda lonca, širokog oboda i vrata. Obod je zadebljan i trokutasto oblikovan na vanjskoj strani te je njegov rub uvučen prema unutrašnjosti. Na unutrašnjoj strani nalazi se uski i plitki žlijeb. Posuda je kvalitetne izrade, ujednačene crne boje pečenja, glatke površine s dosta sitnih i neodređenih primjesa u strukturi. PO-29 cm; DS-3–10 mm; BV/BU/BP-GLEY 1 3/N very dark gray.
25. Ulomak posude izvijenog oboda čiji je rub zadebljan. Posuda je ujednačene boje pečenja, hrapave površine s dosta primjesa pijeska i kvarca u strukturi. DS-6–7 mm; BV/BU-GLEY 1 3/N very dark gray; BP-10R5/6 red.
26. Ulomak posude izvijenog i zadebljanog ruba. Površina posude je ujednačene boje pečenja i hrapava je. U strukturi se nalazi dosta vrlo sitnih primjesa. DS-5–7 mm; BV-GLEY 1 4/N dark gray; BU/BP-2,5Y 7/2 light gray.
27. Ulomak lonca izvijenog i zadebljalog oboda, naglašenog vrata. Posuda nema ujednačenu boju pečenja, površina je lagano hrapava. U strukturi ima dosta primjesa koje nisu ujednačeno raspoređene, a presitne su za određivanje. PO-32 cm; PV-28 cm; DS-5–8 mm; BV-2,5 Y3/1 very dark gray; BP/BU-2,5 Y3/1 very dark gray-2,5YR5/4 reddish brown.
28. Ulomak posude ravnog dna, hrapave površine, neujednačene boje pečenja. Na unutrašnjoj stijenci jako su vidljivi tragovi lončarskog kola. Struktura gline ima mnogo primjesa kvarca. DS-6–10 mm; BV-10 GLEY 1 4/N dark gray; BP-7,5YR 6/3 light brown; BP-5YR yellowish red; BU-5YR5/2 reddish gray.
29. Ulomak posude ravnog dna. Površina ulomka je hrapava, u strukturi se nalaze primjese pijeska i tinjca. Posuda je ujednačene boje pečenja, kvalitetne izrade. PD-11,8 cm; DS-5 mm; BV-GLEY 1 4/N dark gray; BP-5Y 6/2 light olive gray; BU-5YR6/4 light reddish brown.
30. Ulomak posude hrapave površine, koja u strukturi ima dosta primjesa vapnenca i kvarca. Na vanjskoj stijenci nalaze se vodoravni, neujednačeni urezi. Boja pečenja je ujednačena. DS-4–6 mm; BV/BP/BU-2,5Y 7/3 pale yellow.
31. Ulomak posude, vjerojatno lonca. Posuda je kvalitetne izrade, ujednačene boje pečenja s dobro sačuvanim crnim premazom na vanjskoj stijenci. Glina je dobro pročišćena, u strukturi ima pijeska, površina je glatka. DS-4 mm; BV-GLEY 1 4/N very dark gray; BU/BP-GLEY 1 7/10Y light gray.

32. Ulomak posude hrapave površine, neujednačene boje pečenja, strukture s mnogo primjesa vrlo usitnjenog vapnenca. DS-6 mm; BV-GLEY 1 4/N very dark gray; BP-10R6/3 pale red; BU-GLEY 1 6/10Y greenish gray.
33. Ulomak ramena posude, hrapave površine, ujednačene boje pečenja. U strukturi ima primjesa, presitnih za određivanje. DS-3–5 mm; BV/BP/BU-GLEY 1 7/10Y light greenish gray.
34. Ulomak posude glatke površine, ujednačene boje pečenja. Na vanjskoj stijenci nalazi se traka od paralelno urezanih linija, koso položenih na sačuvani ulomak, odnosno posudu. U strukturi ima pijeska. DS-7 mm; BV/BU-5YR 7/6reddish yellow; BP-5YR 7/6–7/1reddish yellow-light gray.
35. Ulomak posude hrapave površine, neujednačene boje pečenja. Na vanjskoj stijenci nalazi se pet paralelnih vodoravnih plitkih žljebova. U strukturi ima dosta primjesa kvarca. DS-8 mm; BV-2,5YR6/8 light red; BP-5Y6/2 light olive gray; BU-5YR7/6 reddish yellow.
36. Ulomak ramena vrča i početka profilirane ručke. Posuda je kvalitetne izrade, ujednačene boje pečenja, glatkih stijenci. U strukturi ima pijeska. ŠD-4,5 cm; DS-6 mm; BV-2,5YR8/4 pink-5YR7/6 reddish yellow; BP-GLEY 1 4/N–7/10Y dark gray–light greenish gray; BU-5Y8/3 pale yellow.
37. Ulomak trakaste i profilirane drške. Ulomak je izrađen od pročišćene gline s pijeskom, ujednačene je boje pečenja i glatke površine. ŠD-4,6 cm; BV-5YR8/3 pink; BP-5YR8/3 pink-GLEY 1 8/10Y light greenish gray.
38. Ulomak trakaste profilirane drške, vjerojatno vrča. Površina je glatka, neujednačene boje pečenja, struktura je pročišćena s pijeskom u sastavu. ŠD-2,1 cm; BV/BU-GLEY 1 6/10Y greenish gray-6/4 light yellowish brown; BP-10R6/6 light red.
39. Ulomak trakaste drške koja je profilirana s dva paralelna žlijeba. Drška se vodoravno u gornjem dijelu spajala na vrat ili obod, a u donjem dijelu okomito na rame ili trbuh posude, vjerojatno vrča. Boja pečenja je ujednačena, površina je glatka. Struktura je pročišćena s pijeskom u sastavu. ŠD-18 mm; BV/BP/BU-2,5YR6/8 light red.
40. Ulomak trakaste profilirane drške. Boja pečenja je ujednačena, u strukturi ima ulomaka usitnjene keramike i kvarca. ŠD-5,3 cm; BV-7,5YR8/6 reddish yellow; 5YR7/8 reddish yellow.
41. Ulomak drške, nepravilnog ovalnog oblika u presjeku. Ujednačene boje pečenja, glatke površine s primjesama vapnenca u strukturi. U gornjem dijelu ručka se vodoravno spajala na vrat ili obod posude, a donjim dijelom okomito na rame ili trbuh. PD-3,3x2,4 cm; BV/BU/BP-2,5YR6/6 light red.
42. Ulomak posude ravnog dna. Posuda je ujednačene boje pečenja, hrapave površine s dosta primjesa kvarca u strukturi. PD-8,9 cm; DS-6–7 mm; BV-GLEY 1 4/N dark gray; BP/BU-GLEY 1 7/5GY light greenish gray.
43. Ulomak dna posude. Dno je prema sredini izdignuto, posuda je ujednačene boje pečenja, glatkih stijenci. Struktura je pročišćena, ima pijeska. PD-7,4 cm; DS-3 mm; BV/BP/BU-5Y8/2 pale yellow.
44. Ulomak dna posude hrapave površine i neujednačene boje pečenja. U strukturi se nalaze primjese kvarca. DS-6–8 mm; BV-5Y7/2 light gray-2,5YR 6/6 light red; BP-5Y7/2 light gray; BU-2,5 YR 6/6 light red.
45. Ulomak oboda vrča ljevkastog izljeva. Izljev je samo djelomično sačuvan te je teško reći kako je on točno izgledao. Obod je prstenasto oblikovan. U sastavu glina ima dosta primjesa kvarca i vapnenca, a površina je hrapava na dodir. Na površini se nalaze tragovi tamnosivog premaza. PO-7,4 cm; PV-6,2 cm; DS-5–9 mm; BV/BU-10YR6/4 -4/1 light yellowish brown-dark gray; BP-10YR6/4light yellowish brown.

7. Mala Mlaka – Starče (46–63)

46. Ulomak zdjele. Obod je malo zadebljan, a stijenka zdjele se stanjuje prema dnu. Na vanjskoj strani nalaze se dva vrlo plitka paralelna žlijeba. Posuda je ujednačene boje pečenja, bez sačuvanog premaza, pročišćene strukture (uočava se samo pijesak), glatke površine. PO-24,8 cm, PT-24,8 cm; DS-6–11 mm; BU/BV/BP-GLEY 1 7/10Y light greenish gray.
47. Ulomak dna posude na prstenastoj nozi. Posuda je izrađena u tehnici *terrae sigillatae*. Posuda je ujednačene boje pečenja, glatka s djelomično sačuvanim sjajnim premazom. PD-6,4 cm; PN-7,2 cm; BV-10R6/8 light red-4/6 red; BP/BU-10R6/8 light red.
48. Ulomak zdjele. Sačuvan je zadebljali obod, pravokutnog presjeka te blago zaobljena stijenka. Posuda ima glatku površinu, djelomično sačuvan premaz i ujednačene je boje pečenja. U strukturi se uočava pijesak. DS-6 mm; BV/BU-10R7/6 light red-2,5YR7/8 light red; BP-2,5YR7/8 light red-6/1reddish gray-10YR8/1 white.
49. Ulomak pitosa. Obod je izvučen prema van i zadebljan je, prelazi naglo u rame koje je znatno šire od oboda i jako je zaobljeno. Površina je glatka, a boja pečenja neujednačena. U strukturi ima pijeska i usitnjenih ulomaka keramike. PO-24 cm; PV-24,8 cm; PR-32 cm; DS-8–18 mm; BV-2,5YR6/6–7/4 light red-light reddish brown, 2,5YR 5/1 reddish gray; BP-2,5YR6/6 light red, GLEY 2 7/BG light bluish gray; BU-2,5YR6/6 light red.
50. Ulomak oboda i ramena lonca. Obod je koso izvijen prema van, blago bademastog presjeka, rame je naglašeno i ispod njega s vanjske strane nalazi se neuredni metličasti ukras. Površina je hrapava, boja pečenja je neujednačena, u strukturi se nalazi dosta primjesa tinjca i drugih vrlo sitnih primjesa koje nije moguće odrediti. PO-37,7 cm; PV-15,2 cm; PR-18 cm; DS-9–10 mm; BV-GLEY 1 8/10Y light greenish gray; GLEY 1 5/N gray; BP-GLEY 1 7/10Y light greenish gray; BU-GLEY 1 8/5GY light greenish gray.
51. Ulomak lonca S profilacije. Obod je koso izvijen prema van, blago zaobljen, rame je zaobljeno i šire od oboda. Na ramenu se nalazi neuredno izvedeni češljasti ukras vodoravnih gustih linija i plitka valovnica. Posuda je neujednačene boje pečenja, hrapave površine s rupicama (izgorjeli sastojci iz strukture). Primjese u strukturi nisu ujednačeno raspoređene, uočava se kvarc i kamenčići veličine 4–5 mm, nepravilnog oblika smeđe boje. DS-7–8 mm; BV/BP-5YR5/3 reddish brown-4/1 dark gray; BU-10YR3/1 very dark gray.
52. Ulomak oboda, vrata i ramena lonca S profilacije. Posuda je neujednačene boje pečenja, hrapave površine. U strukturi ima dosta različitih neujednačeno raspoređenih primjesa vapnenca. Na površini se nalaze rupice – rezultat izgaranja dijela sastojaka u strukturi gline. Obod je koso izvučen prema van, blago je zaobljen, vrat je kratak, a rame zaobljeno i šire je od oboda. Na ramenu se nalaze neuredno urezane vodoravne linije. DS-5–7 mm; BV-5YR5/3 reddish brown-GLEY 1 4/N dark gray; BP-GLEY 1 4/N dark gray; BU-5YR4/1 dark gray.
53. Ulomak oboda posude. Obod je izvijen prema van, prstenasto je zadebljan. Površina je hrapava, boja pečenja je neujednačena. U strukturi se nalazi dosta primjesa kvarca. DS-5–8 mm; BV/BP-2,5Y6/1 gray; BU-2,5Y6/1 gray-7,5YR8/4 pink.
54. Ulomak poklopca ravnog oboda, tijelo poklopca ima kose stijenke. Površina je neravna i glatka, boja pečenja neujednačena, struktura je pročišćena s pijeskom. PO-13,4 cm, DS-8–10 mm; BV-GLEY 1 2,5/N black-5YR6/6 reddish yellow, BP-GLEY 1 2,5/N black; BU-GLEY 1 2,5/N black-5YR6/3 light reddish yellow.
55. Ulomak kadionice, sačuvano je dno recipijenta i dio noge. Površina je glatka, boja pečenja neujednačena. U strukturi se uočava pijesak. PD-6,4 cm; PN-7 cm; DS-7–10 mm; BV/BP- 2,5YR6/8 light red; 7,5YR7/3 light reddish brown; BU-7,5YR7/3 light reddish brown, GLEY 1 2,5/N black.

56. Ulomak ukrašene kadionice. Riječ je o ulomku šuplje noge, vanjska strana posude je profilirana i ukrašena kotačićem. Površina je hrapava, u strukturi se nalazi dosta sitnih primjesa kvarca. DS-5–9 mm; BV-2,5YR 7/6 light red; BP-5Y6/1 gray; BU-GLEY 1 4/N dark gray.
57. Ulomak posude hrapave površine. Vanjska stijenka ukrašena je metličastim ukrasom. U strukturi ima sitnih primjesa tinjca i kvarca. Boja pečenja je neujednačena. DS-6–8 mm; BV-GLEY 1 4/N dark gray, 5YR 8/1 white; BP/BU-5YR6/2 pinkish gray.
58. Ulomak posude hrapave površine čija je vanjska stijenka ukrašena metličastim ukrasom. Boja pečenja je neujednačena, u strukturi se nalaze sitne primjese kvarca. DS-8 mm; BV-5YR5/1773 gray-pink; BP-GLEY 1 6/N gray; BU-GLEY 1 6/N gray; 2,5YR 7/1 light reddish gray.
59. Ulomak posude ravnog i uskog dna. Stijenke recipijenta se cilindrično dižu od dna, zatim izvijaju na samom lomu. Površina je blago hrapava, ujednačene boje pečenja. U strukturi se uočavaju primjese, ali su presitne da bi ih se makroskopskim pregledom moglo odrediti. PD-5,4 cm; DS-6–8 mm; BV-5YR5/1 gray; BP-5YR7/4 pink; BU-5YR6/1 gray.
60. Ulomak dna posude. Na površini se nalazi dosta rupica – posljedica izgaranja dijela sastojaka u strukturi keramike. Posuda je neujednačene boje pečenja. DS-1 cm; BV-GLEY 1 3/N-5/N very dark gray-gray; BP/BU-GLEY 1 3/N very dark gray.
61. Ulomak trakaste drške koja po sredini ima urezanu okomitu liniju. Boja pečenja je ujednačena, površina glatka. U strukturi se uočava pijesak. ŠD-3 cm; BV/BP-7,5YR7/4 pink.
62. Ulomak zaobljene trakaste drške, hrapave površine, neujednačene boje pečenja. Sačuvan je dio koji se nastavlja na trbuh posude. U strukturi ima primjesa pijeska. ŠD-3,2 cm; BV-7,5YR4/2–6/4 brown-light brown; BPGLEY 1 4/N dark gray.
63. Ulomak trakaste profilirane, zaobljene drške. Površina je glatka, boja pečenja ujednačena. Struktura je pročišćena s pijeskom. ŠD-2,4 cm; BV-GLEY 1 4/N dark gray; BP-7,5YR8/3 pink.

8. Petrovina Turopoljska (64 – 66)

64. Vrčić, sačuvan u cijelosti. Obod je trokutastog oblika u presjeku, vrat je uži od njega i cilindričnog je i izduženog oblika. Ispod oboda počinje trakasta drška koja se s tijelom spaja na ramenu. Blago je profilirana. Rame se koso širi prema trbuhu. Najveća širina posude je u središnjem dijelu trbuha vrča. Trbuh se sužava prema ravnom dnu koje je nešto šire od oboda. Posuda je dobro pečena, ujednačene svijetlocrvene boje, ima malo primjesa pijeska. Na površini su vidljive smeđe i narančaste mrlje, uzrokovane, pretpostavlja se, sastavom gline. U donjem dijelu posude naziru se tragovi izrade na kolu. PO-2,5 cm; PV-1,7 cm; PT-6,2 cm; PR-4,5 cm; PD-2,4 cm; ŠD-1 cm; V-12,7 mm; BV-5YR7/6–6/6 reddish yellow.
65. Lonac malih dimenzija s trodijelnim izljevom. Obod je izvijen prema van i oblikovan je u trodijelni izljev. Rame se koso širi prema trbuhu gdje je najveća širina posude. Na trbuhu se nalazi nekoliko plitkih žljebova, zbog izrade posude na kolu. Drška je tanka, trakasta i počinje na obodu te završava na ramenu. Površina je blago hrapava, posuda je ujednačene boje pečenja. Dno je ravno. U strukturi ima primjesa kvarca. PO-6 cm; PV-3 cm; PR-7,7 cm; PT-11 cm; PD-4,3 cm; V-12,8 cm; ŠD-9 mm; DS-5 mm; BV/BU-5YR6/6 reddish yellow.
66. Lonac malih dimenzija. Obod je prstenasto polukružno naglašen. Vrat je dug i cilindrično oblikovan. Pri dnu se blago širi u rame na kojemu se nalazi malo rebro. Tijelo posude je loptasto oblikovano. Drška počinje na vratu, kružnog je oblika u presjeku, položena je vodoravno na vrat, lomi se pod pravim kutom i spaja se okomito na rame. Dno je naglašeno nožicom. Površina je glatka s mjestimično sačuvanim tragovima smeđeg premaza. Struktura je pročišćena s pijeskom u sastavu. PO-2,2 cm; PV-1,5 cm; PR-5,8 cm; PT-11,8 cm; PD-5,5 cm; V-16,7 cm; BV-7,5YR6/3–3/1 light brown-very dark gray.

9. Popov dol (67)

67. Lonac širokog oboda i vrata, nema izljev. Drška lonca počinje na obodu i nadvisuje ga. Trakasto je oblikovana i blago profilirana. Spaja se s tijelom lonca na truhu gdje je najveća širina posude. Dno je ravno. Površina je glatka sa sačuvanim premazom. Donji dio posude je još u antici bio oštećen i popravljen olovnim ojačanjima na dva mjesta koja su sačuvana. U sastavu se uočavaju malobrojne, vrlo sitne primjese kvarca. PO-6,7 cm; PV-6,3 cm; PR-8,8cm; PT-10,4 cm; PD-5,4 cm; ŠD-2,6 cm; DS-5 mm; V-14,4 cm; BV-GLEY 1 2,5/N black, BP-GLEY 1 5/10Y greenish gray.

10. Trnava Resnička – Bratovština (68)

68. Ulomak posude ravnog dna. Tijelo se cilindrično izdiže od dna i zaobljuje na lomu. Površina je glatka, boja pečenja neujednačena. U strukturi ima primjesa pijeska. Moguće da je riječ o čaši. PD-6 cm; DS-8 mm; BV-10R6/6 light red/2,5YR6/6 light red/7,5YR5/1 gray; BP-7,5YR5/1 gray.

11. Veleševac (69 – 72)

69. Ulomak pitosa oboda koji je profiliran plitkim žlijebom, prijelaz u rame naglašen je naglašenim rebrom. Boja pečenja je ujednačena, na površini se nalazi trag loše sačuvanog premaza. Glina je pročišćena, u sastavu se nalazi pijesak. DS-6 mm; BV/BU-2,5YR6/4 light reddish brown; BP-2,5YR6/8 light red.

70. Ulomak pitosa. Obod je profiliran s manjim žlijebom unutar kojeg je sačuvan trag crne boje. Na ramenu se također nalazi trag crne boje. Glina je pročišćena, u sastavu se nalazi nešto pijeska i vapnenca. Ujednačene je boje pečenja. PO-24,4 cm; DS-1 cm, BV-5YR6/6 reddish yellow/GLEY 12,5/N black; BP-2,5YR8/4 pink; BU-5YR6/6 reddish yellow.

71. Ulomak lonca s metličastim ukrasom. Keramika je ujednačene boje pečenja, posuda je rađena rukom, površina je hrapava, glina u sastavu ima dosta primjesa; pijesak, vapnenac. DS-9 mm; BV/BP/BU-10YR4/1 dark gray.

72. Ulomak blago profilirane drške. Ulomak je ujednačene boje pečenja, grublje izrade, hrapave površine. U sastavu nalaze se primjese pijeska, vapnenca. ŠD-3,5 cm; BV/BU-GLEY1 5/N gray; BP-2,5YR6/8 light red.

12. Veternica (špilja)(73–75 – novac)**13. Vugrovec (76)**

76. Ulomak čepa poklopca, smeđe ujednačene boje pečenja. Čep je ravan, rub mu je vretenasto (?) oblikovan, sužava se prema tijelu poklopca i šupalj je. U strukturi ima primjesa vapnenca. DS-6 mm; BV/BP/BU-5YR5/4-dreedish brown

14. Zagreb – Dubrava (77–83)

77. Ulomak tarionika. Obod je jako izvijen prema van, na unutrašnjoj stijenci odmah ispod oboda nalazi se malo rebro ispod kojeg se nalazi recipijent čija je površina ogrubljena kamenčićima (kvarc). Površina je malo hrapava, u glini se nalaze različite primjese kvarca, a boja pečenja je neujednačena. PO-20,6 cm; PD-10,8 cm; DS-10–12 mm; V-6,2 cm; BV-10YR7/4 very pale brown/7,5YR7/3 pink; BP-5YR6/6 reddish yellow; BU-7,5YR7/3 pink.

78. Ulomak oboda posude na tri noge. Obod je zaobljen prema unutrašnjoj stijenci, rub je polukružno oblikovan. Vanjska bočna stijenka recipijenta posude je profilirana s tri naglašena rebra. Posuda je ujednačene sivosmeđe boje pečenja s primjesama pijeska. Prisutne su i druge primjese, ali su presitne za određivanje makroskopskom analizom. DS-5–8 mm; BV/BP/BU-7,5YR4/1 dark gray.

79. Ulomak oboda tarionika ili zdjele. Obod je jako izvijen prema van, rub je zadebljan i polukružno oblikovan. Na obodu je s unutrašnje strane sačuvan trag svijetlozelene – žute glazure. U strukturi ima pijeska, a površina je glatka. PO-33,6 cm; DS-8–12 mm; BV/BP/BU-5YR6/6 reddish yellow.
80. Obod posude čiji je obod koso izvijen prema van. S unutrašnje strane rub je oblikovan na način da može primiti poklopac. Vrat je bio naglašen. Posuda je smeđe boje pečenja, hrapave površine zbog primjesa kvarca. PO-21,2 cm; PV-17,4 cm; DS-5–6 mm; BV/BP/BU-10YR4/1 dark gray.
81. Ulomak lonca izvijenog oboda čiji je rub zaobljeno oblikovan. Vrat je naglašen i koso se širi prema ramenu. Površina je hrapava, a u glini ima dosta primjesa tinjca. Boja pečenja je neujednačena, varira od narančaste do smeđe. PO-26,4; PV-24,4 cm; DS-7–8 mm; BV/BP/BU-10R3/1 dark reddish gray/2,5YR5/4 reddish brown.
82. Ulomak oboda lonca izvijenog oboda čiji je rub blago zadebljan. Uočava se da je posuda imala naglašen vrat. Površina je hrapava zbog velike količine različitih primjesa: pijeska, tinjca, kvarca. Posuda je ujednačene crvene boje pečenja. PO-19,2 cm; PV-16,4 cm; DS-5–8 mm; BV/BP/BU-5YR6/6 reddish yellow.
83. Ulomak oboda lonca čiji je obod polukružno izvijen prema van, rub mu je koso odrezan. Uočava se da je posuda imala naglašen vrat. Posuda je ujednačene tamnosmeđe boje pečenja, površina je hrapava zbog primjesa pijeska, kvarca i vapnenca. PO-14 cm; PV-11,8 cm; DS-5–7 mm; BV/BP/BU-7,5YR 2,5/1–3/1 black-very dark gray.

15. Zagreb – Maksimir (84)

84. Ulomak vrča s dvije drške. Sačuvan je obod i cilindrični vrat koji se naglo širi u tijelo posude. Obod je izvučen prema van, profiliran, a na unutrašnjoj strani nalazi se plitki žlijeb – možda za prianjanje poklopca. Ispod oboda nalazi se malo tanko rebro ispod kojeg su počinjale dvije drške, profilirane koje nisu sačuvane. Vrat je cilindričan i naglo prelazi u rame. Površina je glatka. Na površini se nalaze sitne smeđe mrlje – posljedica reakcije dijela sastojaka u strukturi prilikom pečenja. Pored njih u sastavu se uočava i nešto pijeska. PO-10,6 cm, PV-8 cm; DS-4–5 mm; BV/BU-5YR7/6 reddish yellow; BP-5YR7/6 reddish yellow, GLEY 18/5GY light greenish gray.

16. Zagreb – Petrinjska ul. (85)

85. Vrčić, sačuvan u cijelosti. Obod je izvučen i polukružno oblikovan, širi je od cilindrično oblikovanog dugog vrata. Ispod oboda počinje trakasta profilirana drška koja se s tijelom vrča spaja na ramenu. Rame se koso širi prema trbuhu, koji je najširi u središnjem dijelu. On se sužava prema dnu koje je ravno i šire od oboda. Vrčić je malo deformiran: vrat je nagnut ukoso, što se vjerojatno dogodilo prije pečenja. Posuda je izrađena od pročišćene gline s malo pijeska, ujednačene boje pečenja. PO-2,8 cm; PV-1,9 cm; PT-7,4 cm; PR-5,7 cm; PD-3 cm; ŠD-1,3 cm; V-13,5 mm; BV-5YR6/6 reddish yellow.

17. Zagreb – Remetinečka cesta (86)

18. Zagreb – Stenjevec (87 – 108)

87. Ulomak zdjele ukrašene pečatnim ukrasom rozeta i grančica. Ispod njih nalaze se 4 reda ureza izvedenih kotačićem ovalnog oblika. Donja dva reda su pliće izvedena. Unutrašnjost ima u potpunosti sačuvan sivi sjajni premaz, dok je na vanjskoj stijenci vidljiv samo u malim tragovima, a bio je iste boje kao i premaz u unutrašnjosti. Glina je dobro pročišćena, u sastavu se uočava pijesak. Posuda je ujednačene boje pečenja. DS-5–7 mm; BV-GLEY1 8/N light greenish gray/ GLEY1 5/N gray; BP-GLEY1 8/N light greenish gray; BU-GLEY1 5/N gray.

88. Ulomci oboda i vrata vrča. Obod je koso izvijen prema van, rub je prstenasto zadebljan. Prijelaz iz oboda u vrat je naglašen plitkim žlijebom i rebrom. Posuda je dobro i ujednačeno pečena, ujednačene boje. Glina je pročišćena, u sastavu ima dosta pijeska. Ne uočavaju se tragovi premaza. PO-7,8 cm; PV-5,9 cm; DS-4–5 mm; BV/BP/BU-5YR7/6 reddish yellow.
89. Ulomak oboda, vrata i drške vrča. Posuda je kvalitetne izrade, ujednačene boje pečenja, glatke površine, glina je pročišćena s dosta pijeska u strukturi. Drška je profilirana. ŠD-4,2 cm; BV/BU-5YR7/6 reddish yellow; BP- GLEY1 8/N white.
90. Ulomak tanjura koji imitira pompejanske tanjure. Dno je ravno, obod je malo zaobljen prema unutrašnjosti recipijenta, rub je ravno odrezan, a bočne stijenke su koso oblikovane. Posuda nije ujednačene boje pečenja, površina je glatka, glina je pročišćena s pijeskom. PO-14,3 cm; PD-12,6 cm; DS-5–8 mm; V-2,9 cm; BV-2,5YR6/4 light reddish brown/10YR6/3 pale brown; BP/BU- 2,5YR6/4 light reddish brown.
91. Ulomak tarionika. Obod je koso izvučen prema van, a u unutrašnjosti je prijelaz u recipijent naglašen rebrom. Recipijent je glaziran i ogrubljen kamenčićima, glazura se javlja ispod rebra. U strukturi ima primjesa pijeska i nešto kvarca. Posuda je ujednačene boje pečenja, glazura je dobro sačuvana. PO-25 cm; DS-9–12 mm; BV-7,5YR7/4 pink; BP-7,5YR7/4 pink/GLEY1 8/10N light greenish gray; BU-7,5YR7/4 pink/5Y5/3 olive.
92. Ulomci tripesa. Sačuvano je dno recipijenta i početak nogu te dio oboda. Obod je uvučen prema unutra, a bočne stijenke se koso spuštaju prema dnu. Površina je hrapava, s dosta primjesa kvarca u strukturi, boja pečenja je ujednačena. PO-35,2 cm; PD-8 cm; DS-1 cm; BV/BU-GLEY 1 3/N black; BP-5Y7/1 light gray.
93. Ulomak lonca ukrašenog češljastim ukrasom i valovnicom. Sačuvan je ulomak vrata i ramena posude. Posuda je neujednačene boje pečenja, hrapave površine. U sastavu strukture usitnjenog vapnenca. DS-7–8 mm; BV-7,5YR 7/3 pink/2,5YR 6/4 light reddish yellow; BP-2,5YR 6/4 light reddish yellow/2,5YR7/1 dark reddish gray; BU-5YR6/3 light reddish brown.
94. Ulomak pitosa. Na vanjskoj stijenci nalazi se češljasti ukras izveden valovnicom ispod koje se nalaze vodoravne linije. Boja pečenja je ujednačena, površina je hrapava, u sastavu gline nalaze se različite brojne primjese. DS-9 mm; BV/BU-; BP-2,5YR 6/8 light red/GLEY1 8/10Y light greenish gray.
95. Ulomak posude, vjerojatno lonca. Posuda je grube izrade, napravljena je rukom, površina je hrapava, glina je nepročišćena s dosta primjesa (kvarc, pijesak) u sastavu koje su neujednačeno raspoređene. Boja pečenja je neujednačena. DS-5–6 mm; BV-10R6/3 pale red; BP/BU-10R4/1 dark reddish gray.
96. Ulomak posude. Sačuvan je dio vrata, naglašenog ramena i trbuha posude. Zbog veličine ulomka nije jasno je li riječ o loncu, zdjeli ili tronošcu, budući da su na ovom području zastupljena sva tri oblika u ovoj strukturi, ukrasu i S profilaciji. Ispod naglašenog ramena nalazi se metličasto izveden ukras. Površina je hrapava, glina je nepročišćena s mnogo primjesa (tinjac, vapnenac, kvarc), koje nisu ujednačeno raspoređene i različite su veličine. Boja pečenja je neujednačena, a posuda je izrađena rukom. DS-8–9 mm; BV/BP-GLEY 1 3/N very dark gray; BU-GLEY 1 7/10Y light greenish gray.
97. Ulomak lonca ukrašen metličastim ukrasom. Posuda je bila grube izrade, rađena je rukom, površina je jako hrapava, u sastavu se nalaze različite primjese, različite veličine (tinjac, kvarc), neujednačene je boje pečenja. DS-12 mm; BV-5YR8/4 pink/GLEY 1 3/N very dark gray; BP-GLEY 1 3/N very dark gray; BU-5YR4/1 dark gray/7,5YR3/1 very dark gray.
98. Ulomak lonca koji je ukrašen metličastim ukrasom. Posuda je neujednačene boje pečenja, hrapave je površine, u strukturi se nalazi mnogo različitih usitnjenih primjesa: pijesak, tinjac i vapnenac. DS-9 mm; BV/BU-10YR8/2 very pale brown/5YR7/6 reddish yellow; BP-5YR6/1 gray.

99. Ulomak ramena lonca, kvalitetne izrade, ujednačene boje pečenja, pročišćene gline s pijeskom i kvarcom u sastavu, glatke površine. Ulomak ima ukras od dva plitka paralelna žlijeba. DS-4–6 mm; BV/BP/BU-5YR6/6 reddish yellow.
100. Ulomak posude, vjerojatno vrča. Posuda je ujednačene boje pečenja, kvalitetne izrade, površina je glatka, u strukturi se nalazi pijesak. Uočavaju se smeđe mrlje, vjerojatno nastale kao reakcija sastojka u strukturi gline prilikom pečenja. PD-4,5 cm; DS-3–5,5 mm; BV/BP/BU-7,5YR8/3 pink.
101. Dno posude. Dno se sastoji od blago naglašene male noge, odvojene od samog dna recipijenta plitkim žlijebom. Bočne stijenke su zaobljene. Glina je dobro pročišćena, u sastavu se nalazi dosta pijeska. Boja pečenja je neujednačena, površina je glatka. PD-8,6 cm; DS-5–6 mm; BV-5YR7/6–7/4 reddish yellow-pink; BP- GLEY1 8/10Y light greenish gray; BU-5YR7/6 reddish yellow.
102. Dno posude s neznatno konkavno oblikovanim dnom. Na vanjskoj strani posude je blago prstenasto naglašeno. Posuda je kvalitetne izrade, ujednačene boje pečenja, glatke površine. Glina je pročišćena, u sastavu strukture ima dosta pijeska. PD-9,6 cm; DS-5 mm; BV/BU-GLEY 1 4/N dark gray; BP-GLEY 1 7/10Y light greenish gray.
103. Dno posude (vrča?) koje je ravno. S vanjske strane dno je naglašeno i prstenasto oblikovano, s unutrašnje strane njegov prijelaz u bočne stijenke također je naglašen. Dno je tanje u odnosu na bočne stijenke posude. Posuda je kvalitetne izrade, glatkih stijenki, pročišćene gline, u strukturi ima dosta pijeska, ujednačene je boje pečenja, na površini se uočavaju mjestimične mrlje sive boje, vjerojatno reakcija sastojka u strukturi gline pri pečenju. PD-4,2 cm; DS-2–4 mm; BV/BP/BU-GLEY 1 6/N gray.
104. Dno posude. Dno je ravno i tanje je od bočnih stijenki posude. Prijelaz u bočne stijenke je s unutrašnje strane posude naglašen. Posuda je ujednačene boje pečenja, glatke površine, glina je pročišćena s dosta pijeska u strukturi. Mjestimice su prisutne sive mrlje različitih nijansi i veličina, moguće reakcija sastojaka u glini pri pečenju. BV/BP/BU-GLEY 1 6/N gray.
105. Ulomci (3) dna kalupa za sir. Boja pečenja je ujednačena, a površina hrapava. U sastavu gline nalazi se dosta primjesa različitih veličina: pijesak, tinjac, kvarc/vapnenac. PD-15,4 cm; DS-1–1,5 cm; BV/BU-GLEY 1/N dark gray; BP-GLEY1 8/10Y light greenish gray.
106. Ulomak blago profilirane drške. Boja pečenja je ujednačena, površina je glatka, glina je pročišćena s dosta pijeska u strukturi. BV/BP/BU-GLEY 1 7/N light gray.
107. Ulomak blago profilirane drške. Drška je dio posude kvalitetne izrade, ujednačene boje pečenja, glatke površine, glina je pročišćena s dosta pijeska u strukturi. Mjestimice su prisutne sive mrlje različitih nijansi i veličina, moguće reakcija sastojaka u glini pri pečenju. BV/BP/BU-GLEY 1 6/10Y greenish gray.
108. Ulomak staklene neukrašene narukvice D presjeka.¹⁶

Kristina Jelinčić

¹⁶ Zahvaljujemo Miljenki Galić koja je izradila crteže i Igoru Krajcaru na izradi karti i fotografija.

POPIS LITERATURE

- ADLER-WÖLF, K. 2004 – Pannonische Glanztonware aus dem Auxiliarkastell von Carnuntum. Ausgrabungen der Jahre 1977–1988. *Ergänzungshefte zu den JÖAI*, 7, 2004.
- ARTNER, W. 1990 – Die Norisch Pannonischen Hügelgräber von Wettmannstätten-Gleinhölzer in der Weststeiermark (Notgrabung). *Norisch-Pannonische Hügelgräber. Vorträge Der Várpalotaer Tagung Vom 21 Oktober 1988*. Várpalota, 1990: 99–121.
- BÓNIS, É. B. 1942 – *Die kaiserzeitliche Keramik von Pannonien (ausser den Sigillaten)*, *DissPann*, Ser. 2. 20/1942.
- BÓNIS, É. B. 1979 – Töpferviertel von Brigetio. *FolArch*, 30/1979: 99–151.
- BRUKNER, O. 1981 – Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije. *DissMon-Bg*, 24/1981.
- BUGAR, A. 2000 – *Ranija rimska keramika s lokaliteta Sv. Križ – Sisak*. (Diplomski rad), Sveučilište u Zagrebu. Zagreb, 2000.
- BUGAR, A. 2007 – Dosadašnji rezultati arheoloških zaštitnih istraživanja na lokalitetu Šepčecovica. *ObHAD*, 39/2007, 1: 51–57.
- CIGLENEČKI, S. 1985 – Topografija Velikega Kamna. Veliki Kamen. Posavski muzej Brežice, Knj. 7/1985: 7–14.
- CONSP. 1990 – ETTLINGER et al. *Conspectus formarum terrae sigillatae italico mondo confectae. Materialien zur römisch-germanischen Keramik* (Bonn), 10/1990.
- ČATAJ – KNEZOVIĆ – PINTARIĆ 2006 – Mraclin-Rupa. *HAG*, 2/2005: 152–153.
- DEGMEDŽIĆ, I. 1957 – Sadržaj antiknih kamenih spomenika nađenih u Zagrebu i okolici. *ISNZ*, 1/1957: 91–117.
- DIZDAR, M. – I. ISKRA-JANOŠIĆ – M. KRZNARIĆ ŠKRIVANKO 2002 – *Iz kolijevke rimskih careva*. Katalog izložbe. Gradski muzej Vinkovci. Vinkovci, 2002.
- FISKOVIĆ, I. 2001 – Prilozi arheološkoj topografiji Pelješkog kanala. *IzdHAD*, 20, 2001: 51–74. Summary: Supplements to the archaeological topography of the Pelješac Channel.
- GABLER, D. – P. HÁRSHEGY – G. LASSÁNYI – P. VÁMOS 2009 – Eastern Mediterranean import and its influence on local pottery in Aquincum. *ActaAHung*, 60/2009, 1: 51–72.
- GALIĆ M. – I. RADMAN-LIVAJA 2002 – Zaštitno istraživanje u Samoborskim Novakima 2000. godine. Summary: Salvage excavations at Novaki near Samobor in 2000. *VAMZ*, 3. ser. 35/2002: 239–248.
- GIESLER, U. 1981 – Die Kleinfunde. U: Das spätrömische Kastell AD PIRVM – Hrušica. *MBVF*, 31/1981: 53–130; 163–246.
- GREGL, Z.
 – 1979–1980. Rekognosciranje i istraživanja antičkih lokaliteta na području Zagreba 1979. god. *VAMZ*, 3. ser., 12–13/1979–1980: 243–244.
 – 1980. O jednoj antičkoj cesti u blizini Zagreba. Zusammenfassung. *VMKH*, 29/1980, 1: 18–22.
 – 1981. Dubrava – Zagreb. *AP*, 21/1981: 84 – 86.
 – 1982a. Urne s cilindričnim vratom šireg zagrebačkog područja. Zusammenfassung: Die Zylinderhalsurnen aus dem Gebiet der Stadt Zagreb. *VAMZ*, 3. ser., 14/1982: 57–63.
 – 1982b. – Zagreb-Stenjevec. *VAMZ*, 3 ser., 15/1982: 272–273.

- 1984. – Pokušaj rekonstrukcije antičke cestovne mreže na području Zagreba. *Zbornik ISNZ* (Zagreb), 6/1984, T. III:7–14.
  - 1989. Rimskodobna nekropola Zagreb – Stenjevec. *Katalozi Arheološkog muzeja u Zagrebu* (Zagreb), 3, 1989.
  - 1990. Noričko-panonski tumuli u Hrvatskoj. *IzdHad*, 14, 1990: 101–109. Zusammenfassung: Norisch-pannonische Hügelgräber in Kroatien.
  - 1991. *Rimljani u Zagrebu*. (Tragovi Rimskog Carstva u gradu i okolici). Zagreb, 1991: Mladost i Latina & Graeca.
  - 1991–1992. Antičko nalazište Repišće kod Jastrebarskog. *VAMZ*, 3. ser., 24–25/1991–1992: 145–150.
  - 1992. Donji Čehi – rimskodobna nekropola. *ObHad*, 24/1992, 1: 78–80.
  - 1997a. *Rimske nekropole sjeverne Hrvatske*. (Katalog izložbe). Arheološki muzej u Zagrebu. Zagreb, 1997.
  - 1997b. Arheološki nalazi po Medvednici. *Medvednica – eko muzej (katalog izložbe)*, Hrvatski prirodoslovni muzej., Zagreb, 1997: 34–36.
  - 1999. Rimskodobna nekropola Velika Gorica-Visoki brijeg. *OpA*, 14/1999: 67–73. Zusammenfassung: Das Römerzeitliche Gräberfeld Velika Gorica-Visoki Brijeg.
  - 2002. Antika. U: *Žumberak od prapovijesti do kasne antike*. (Katalog izložbe). Arheološki muzej u Zagrebu. Zagreb, 2002: 82–91.
  - 2003. Gornja Vas na Žumberku, Grob 36. *OpA*, 27/2003: 469–479.
  - 2007. Rimskodobna nekropola Gornja Vas na Žumberku. Summary: The Roman period necropolis of Gornja Vas on Žumberak. *VAMZ*, 3. ser. 40/2007: 221–331.
  - 2009a. O importu panonske keramike ukrašavane pečatima u Dalmaciju. *Jurišićev zbornik*. Zagreb, 2009: 198–205.
  - 2009b. *Žumberak i Latobici, hommage jednoj planini*. Zagreb, 2009: Arheološki muzej u Zagrebu.
- GRÜNEWALD, M. 1979 – Die Gefäßkeramik des Legionslagers von Carnuntum (Grabungen 1968–1974). *Der römische Limes in Österreich* (Wien), 29, 1979.
- HAYES, J. W. 1983 – The villa Dionysos Excavations, Knossos: The Pottery. *BSA*, 78/1983: 97–169.
- HERVOJIĆ, LJ. 1875 – Tragovi rimske naselbine u Ternavi. *Arkiv*, 12/1875: 157.
- HOFFILLER, V.
- 1903–1904a. Otkriće rimskoga groba u Dolnjoj Lomnici kod Velike Gorice. *VHAD*, n. s., 7/1903–1904: 207–208.
  - 1903–1904b. Predmeti iz rimskoga groblja u Stenjevcu. *VHAD*, n. s., 7/1903–1904: 166–178.
  - 1909. Staro groblje u Velikoj Gorici. *VHAD*, n. s., 10/1909: 120–134.
- ILAKOVAC, B. 1968 – Keramika iz antičkog broda potonulog kod Paklenih otoka. *Diadora*, 4/1968: 183–203. Riassunto: Ceramica dell' antica nave affondata nei pressi delle Isole infernali (Pakleni otoci).
- ISINGS, C. 1957 – Roman Glass, from dated finds. *Archaeologica Traiectina* (Groningen- Jakarta), 2, 1957.
- ISTENIČ, J. 1999 – Poetovio, zahodna grobišča I. Grobne celote iz Deželnega muzeja Joanneuma v Gradcu. *KatMon*, 32, 1999.
- ISTENIČ, J. 2000 – Poetovio, zahodna grobišča II. Grobne celote iz Deželnega muzeja Joanneuma v Gradcu. *KatMon*, 33, 2000.
- ISTENIČ, J. – SCHNEIDER, G. 2000 – Aegean cooking ware in the eastern Adriatic. *RCRFAActa*, 36/2000: 341–348.

- IVANČAN, LJ. 1902 – Crkva Svih svetih u Stenjevcu. *VHAD*, n. s., 6/1902: 187–191.
- IVANIŠEVIĆ, V. – NIKOLIĆ-ĐORĐEVIĆ, S. 1997 – Novi tragovi antičkih fortifikacija u Singidunumu. *Singidunum*, 1. Beograd, 1997: 71–146: Arheološki institut.
- JELINČIĆ, K. 2009a – *Rimska keramika lokalne proizvodnje na području hrvatskog dijela rimske provincije Gornje Panonije*. (Doktorska disertacija). Sveučilište u Zagrebu. Zagreb, 2009. http://bib.irb.hr/datoteka/431380.Jelincic_doktorat1.pdf
- JELINČIĆ, K. 2009b – Rimske staklene narukvice kao prilog poznavanju antičkoga Orešca, *OpA*, 33/2009: 105–124. Summary: Roman Glass Bracelets as a Means to Understanding Orešac in Antiquity
- JESCHEK, G. 2000 – Die grautonige Keramik aus dem Römischen Vicus von Gleisdorf. *Veröffentl. Inst. Klass. Arch. Karl-Franzens-Univ. Graz – Wien*, 2000.
- JURIŠIĆ, M. 2000 – Ancient Shipwrecks of the Adriatic. *BAR*, 828, 2000.
- KATAVIĆ, V. 2001 – *Pregled rimskog materijala izvan jugozapadnog dijela bedema antičke Siscije*. (Diplomski rad), Sveučilište u Zagrebu. Zagreb, 2001.
- KLEMENC, J. 1935 – Rimsko groblje u Maksimiru kraj Zagreb. *VHAD*, n.s., 16/1935: 126.
- KLEMENC, J. 1938 – *Archäologische Karte von Jugoslawien: Blatt Zagreb*. Beograd, 1938.
- KNEZ, T. 1969 – Novi rimski grobovi na Dolenjskem. *Razprave*, 6/1969: 107–160.
- KNEZ, T. 1992 – Novo mesto II, keltsko-rimsko grobišče. Dolenjski muzej. *CarArch* 2, 1992.
- KOCZTUR, V. É. 1991 – Frühkaiserzeitliches Gräberfeld in Solymár. *StudCom*, 21/1991: 171–334.
- KOLŠEK, V. 1977 – Vzhodni del antične nekropole v Šempetru. *KatMon*, 14/1977.
- KORDIĆ, A. 2001 – *Keramika 3. i 4. stoljeća s lokaliteta sv. Križ – Sisak*. (Diplomski rad), Sveučilište u Zagrebu. Zagreb, 2001.
- KOŠČEVIĆ, R. – R. MAKJANIĆ 1986/1987 – Antički tumuli kod Velike Gorice. *Prilozi*, 3–4/1986–1987: 25–70. Summary: Roman barrows by Velika Gorica.
- KREKOVIČ, E. 1981 – Rímska importovaná keramika na Slovensku. *SlovArch*, 29/1981, 2: 341–376. Zusammenfassung: Römische Importkeramik in der Slowakei.
- KREKOVIČ, E. 1998 – Römische keramik aus Gerulata. *Studia archaeologica et mediaevalia Facultas Philosophica Universitas Comeniana Bratislavensis* (Bratislava), 4/1998.
- KRIŽ, B. 2003 – *Draga pri Beli Cerkvi, antična nekropola (Stoletja ob cesti)*. (Katalog izložbe). Dolenjski muzej. Novo mesto, 2003.
- KRIŽ, B. – P. STIPANČIĆ – A. ŠKEDELJ-PETRIČ 2009 – *Arheološka podoba Dolenjske. Katalog stalne arheološke razstave Dolenjskega muzeja*. Novo mesto, 2009.
- KUKULJEVIĆ-SAKCINSKI, I. 1875 – Starine u gradu Zagrebu i njegovoj okolici. *Arkiv*, 12/1875: 157–160.
- LASZOWSKI, E. 1904 – *Povjesni spomenici plem. općine Turopolja nekoć »Zagrebačko Polje« zване. Monumenta historica nob. communitatis Turopolje olim »Campus Zagrabiansis« dictae*, I. Zagreb, 1904.
- MAKJANIĆ, R. 1987 – Keramika. U: Drenje, Rezultati istraživanja 1980–1985. *Publikacije Muzeja u Brdovcu* (Brdovec), 1/1987: 21–43.

- MALEZ, M. – 1981 – Paleolitik na području Zagreba. Arheološka istraživanja u Zagrebu i njegovoj okolini. Zusammenfassung: Paläolithikum auf dem Gebiet von Zagreb. *IzdHAD*, 6, 1981: 65–108.
- MÁTYÁS, Sz. 2006 – An early Roman settlement within Savaria. *Savaria*, 30/2006: 159–197.
- OŽANIĆ, I. 1998 – Gradina Osječenica – antičko razdoblje. *OpA*, 22/1998: 27–80.
- OŽANIĆ, I. 2004 – *Tipologija rimske keramike iz Vinkovaca*. (Magistarski rad). Sveučilište u Zagrebu. Zagreb, 2004.
- OŽANIĆ ROGULJIĆ, I. 2008 – Roman coarse pottery from *Cibalae*: a typology. *RCRFCActa*, 40/2008: 1–5.
- OŽANIĆ ROGULJIĆ, I. 2009 – Rimski nalazi s lokaliteta Liskovac – Južna obilaznica Vinkovaca. *Prilozi*, 26/2009: 79–142. Summary: Roman finds from the Liskovac/Vinkovci South Beltway site.
- PARICA, M. 2008 – Istočnomediteranska keramika iz antičke luke u Pakošanama. *Prilozi*, 25/2008: 81–96. Summary: The eastern Mediterranean pottery from the ancient harbour in Pakošane.
- PAVIĆ, I. 2004 – Zum Formenspektrum der pannonischen Glanztonkeramik von Wien 1. Michaelerplatz – Grabungen 1990/91. *Fundort Wien. Berichte zur Archäologie* (Wien9, 7/2004: 118–166.
- PEACOCK, D. P. S. 1977 – Ceramics in Roman and Medieval Archaeology: D. P. S. PEACOCK (ed.) *Pottery and Early Commerce. Characterization and Trade in Roman and Later Ceramics*. London, 1977: 21–33.
- PETRU, S. 1969 – Rimski grobovi iz Globodola. *Razprave*, 6/1969: 83–106.
- PETRU, S. – P. PETRU 1979 – Neviodunum (Drnovo pri Krškem). *KatMon*, 15/1979.
- PLESNIČAR-GEC, Lj. 1972 – Severno emonsko grobišče. *KatMon*, 8/1972.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ A. 1993 – Rimska nadgrobna stela iz Odre nadomak Zagreba. *ObHAD*, 25/1993, 2, 28–31.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, A. (ed.) 1995 – *Zagreb prije Zagreba, Arheološka baština Zagreba od pretpovijesti do osnutka biskupije 1094. godine*. Katalog izložbe. Zagreb, 1995.
- ROBINSON, H. 1959 – *The Athenian Agora. Pottery of the Roman Period*. Princeton-New Jersey, 1959.
- ROTROFF, S. I. 1997 – Hellenistic Pottery, Athenian and imported wheelmade ware. *The Athenian Agora* (Princeton-New Jersey), 29, 1997.
- SCHINDLER-KAUDELKA, E. – S. ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER. 1995 – Die bodenständige Keramik vom Magdalensberg. Ein Anfang. In: J. TEJRAL – K. PIETA – J. RAJTÁR (Hrsg.). Kelten, Germanen, Römer im Mitteldonauegebiet vom Ausklang der Latène – Zivilisation bis zum 2. Jahrhundert. *Mat. VII. Internat. Symposiums »Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonauegebiet«*. Brno-Nitra, 1995: 177–198.
- SIMONI, K. 2004 – *Stenjevec-starohrvatsko groblje. Katalog izložbe*. Arheološki muzej u Zagrebu. Zagreb, 2004.
- STRMČNIK-GULIČ, M. 1993: Skrb za izročilo preteklosti. *Ptujski arheološki zbornik ob 100-letnici muzeja in Muzejskega društva*. Ptuj, 1993: 481–504.
- SZABÓ, A – F. FAZEKAS – C. KOFALVI 2007 – Gebrauchskeramik. In: FAZEKAS, F. (Hrsg.) *Die römische Siedlung bei Babarc, Komitat Baranya/Ungarn*. Passau, 2007: 109–146.
- ŠARIĆ, M. 1979–1980: Rimski grob u Topuskom. Zusammenfassung: **Das römische Grab aus Topusko**. VAMZ, 3. ser., 12–13/1979–1980: 125–149.

- TOTH, E. – 2006 – *Itineraria Pannonica*. Budapest, 2006: 171–183: Magyar Nemzeti Múzeum.
- TUŠEK, I. 1993 – Rimsko grobišče na novi obvoznici ob Potrčevi cesti v Ptuj. *Ptujski arheološki zbornik ob 100-letnici muzeja in Muzejskega društva*. Ptuj, 1993: 385–448.
- URŠIČ, A. 1985 – Rimsko grobišče na Velikem Kamnu. Veliki Kamen. *Posavski muzej Brežice (Brežice)*, Knj. 7, 1985: 19–32.
- VIDOŠEVIĆ, I. 2003 – Rimsko keramika s lokaliteta Starčevićeve ulice 37 u Sisku. *GodGMS*, 3–4/2003: 11–74.
- VIDRIH PERKO, V. 2006 – Keramično gradivo. Ilovica pri Vranskem. *Arheologija na avtocestah Slovenije*. (I. LAZAR et al.). Ljubljana, 2006: 86–247: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije.
- VIKIĆ-BELANČIĆ, B. 1965 – Neka obilježja ranocarske keramike u jugozapadnoj Panoniji, *Starinar*, 13/14, 89–112, Beograd.
- VIKIĆ-BELANČIĆ, B.
 – 1967. *Rimska keramička proizvodnja na području Save i Drave od I.–IV. st. s osobitim obzirom na proizvodnju glinenih svjetiljki*. (Doktorska disertacija). Sveučilište u Zagrebu. Zagreb, 1967.
 – 1970. Beitrag zur Problematik der keramischen Werkstätten in Südpannonien in der römischen Kaiserzeit. *AJug*, 11/1970: 29–44.
 – 1971. Karakter rimske keramike južne Panonije i problematika njene tipologije i kronologije. *Materijali (Zenica)*, 8, 1971: 91–110.
 – 1975. Keramika grublje fature u južnoj Panoniji s osobitim obzirom na urne i lonce. *AVes*, 26/1975: 25–43. Zusammenfassung: Rauhe Keramik in Südpannonien mit Besonderer Berücksichtigung der Urenen und Töpfe.
- VOMER GOJKOVIĆ, M. 1993 – Lončarsko opekarska delavnica v rimski obrtniški četrti na Ptuj. *Ptujski arheološki zbornik ob 100-letnici muzeja in Muzejskega društva*. Ptuj, 1993: 449–479.
- VRŠALOVIĆ, D. 1974 – *Istraživanja i zaštita podzemskih arheoloških spomenika u SR Hrvatskoj*. Zagreb, 1974: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture Zagreb.
- WIEWEGH, Z. 2001 – Rimsko keramika iz Siska s lokaliteta 'Kovnica'. *OpA*, 25/2001: 89–149.
- WIEWEGH, Z. 2003 – *Jugoistočna nekropola Siscije*. Gradski muzej Sisak. Sisak, 2003.
- Zagreb prije Zagreba – katalog izložbe*. Muzej grada Zagreba. Zagreb, 1994.
- Žumberak od prapovijesti do kasne antike (katalog izložbe)*. Muzej grada Zagreba. Zagreb, 2002.

SUMMARY

ON SOME LESS KNOWN ROMAN SITES IN ZAGREB AND ITS VICINITY

In the wider area of Zagreb more than 110 Roman sites have been documented, from stray coin finds (for example, Remetinec) to municipia (*Andautonia*). In this paper we have tried to draw attention to some less familiar sites from the area. Archaeological objects discussed in the paper are either stray finds collected during the late 19th and early 20th c. that arrived at the Archaeological museum or finds from field surveys or trial trenches made in the last three decades.

Neither surface finds nor ceramic finds from trial trenches can give a full and clear picture of the site or region in which they were found. Taken out of context, they leave unanswered questions on commercial relations, or the economy, and the production of ceramics in any given region. The

fragments and vessels presented in this paper are a valuable contribution both to our understanding of the proportion of individual ceramic types in the area and certain structures of coarse kitchen ceramics. They provide information on the presence of imported vessels such as *terra sigillata* (Pl. 1:5; Pl. 4:47) (*Drag 37*) and, more interesting, an Aegean jar (Pl. 6:65; Pl. 10:65). Further, they confirm the already known fact of the distribution and frequent use of the Pannonian grey pottery with black coating (Pl. 1:2, 3–4; Pl. 2:12, 17–18) as well as a subspecies of that pottery ornamented with stamps (Pl. 8:87). The analysis of this material has resulted in the recognition of new variants of large jars with two handles (Pl. 7:84; Pl. 8:88) and house form urns (Pl. 1:1; Pl. 10:1), but also in completing the picture of the distribution of grey ceramics without coating and ornament, which is a trace of prehistoric traditions in form and production, and utilitarian coarse pottery different and specific for each site. Among characteristic forms of the Roman period we find mortars (Pl. 7:77; T. 8:91), censers (Pl. 5:56), and tripods (Pl. 5:55; Pl. 8:92). Coarse kitchen pottery shows some resemblance with ceramic material of the surrounding area, especially the sites in the vicinity of Drenje and Ščitarjevo, and, to a lesser measure, Sisak.

Besides the large quantity of diversely formed and technologically produced coarse kitchen ceramics of local production, reflecting prehistoric traditions, along with the gray pottery with and without coating –types of pottery with roots, more or less, in a preceding period – some traditional Roman forms are also present: mortars, tripods, and censers, showing the strength of Roman influence and the fact that new customs were fully implemented in this region.

Rukopis primljen: 2. XI. 2010.
Rukopis prihvaćen: 6. XI. 2010.

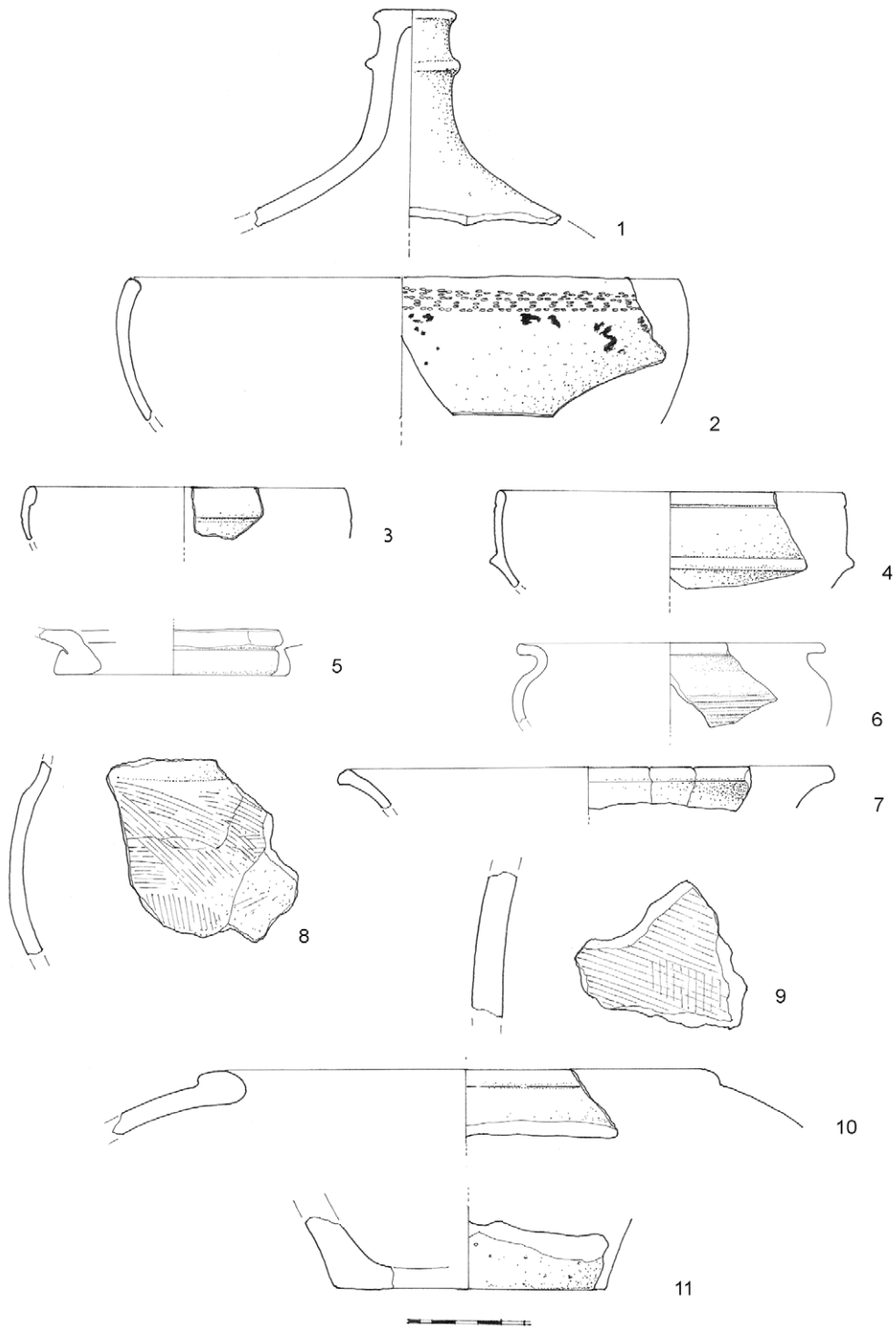

Tabla 1
Plate 1

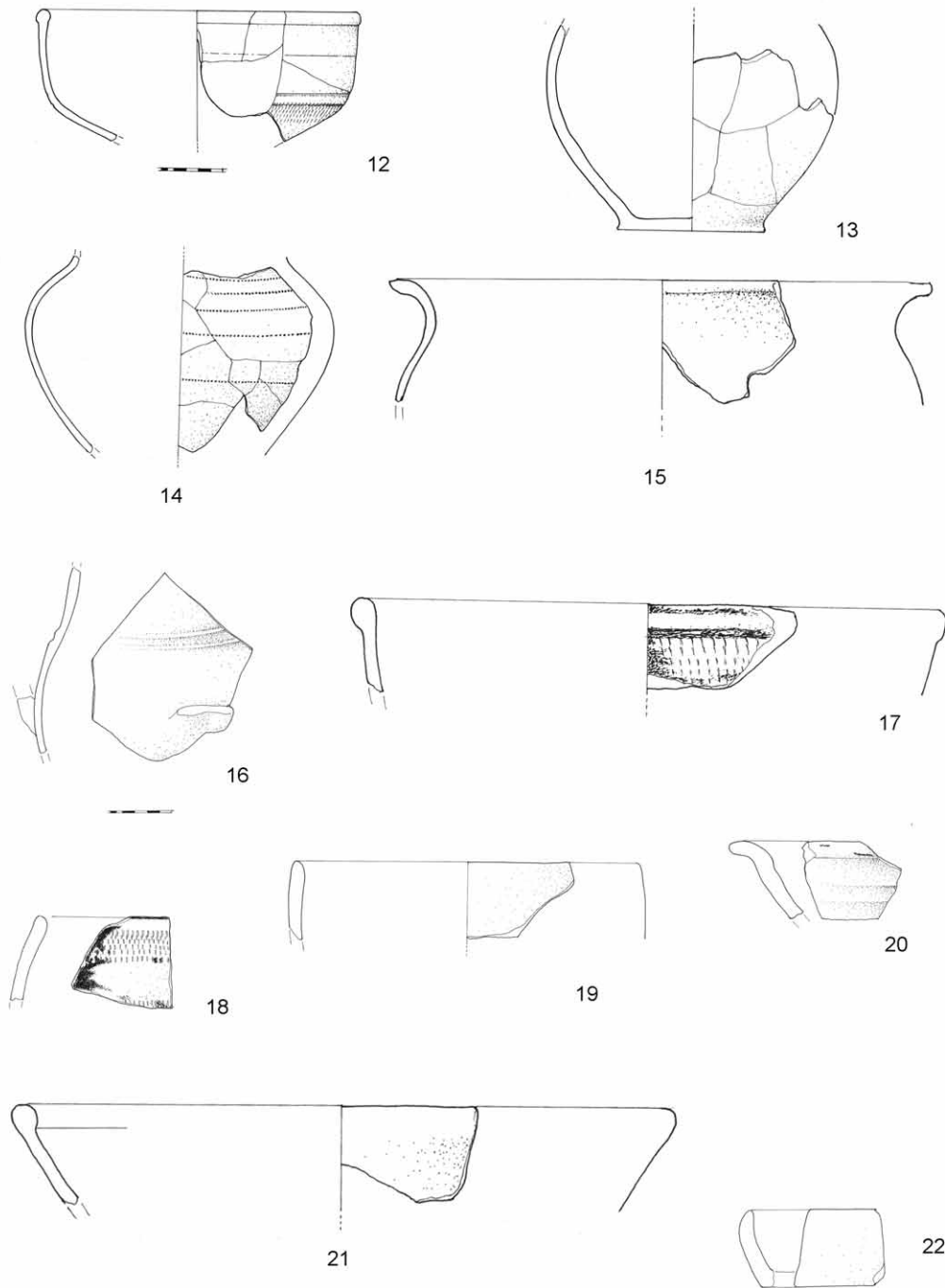

Tabla 2
Plate 2

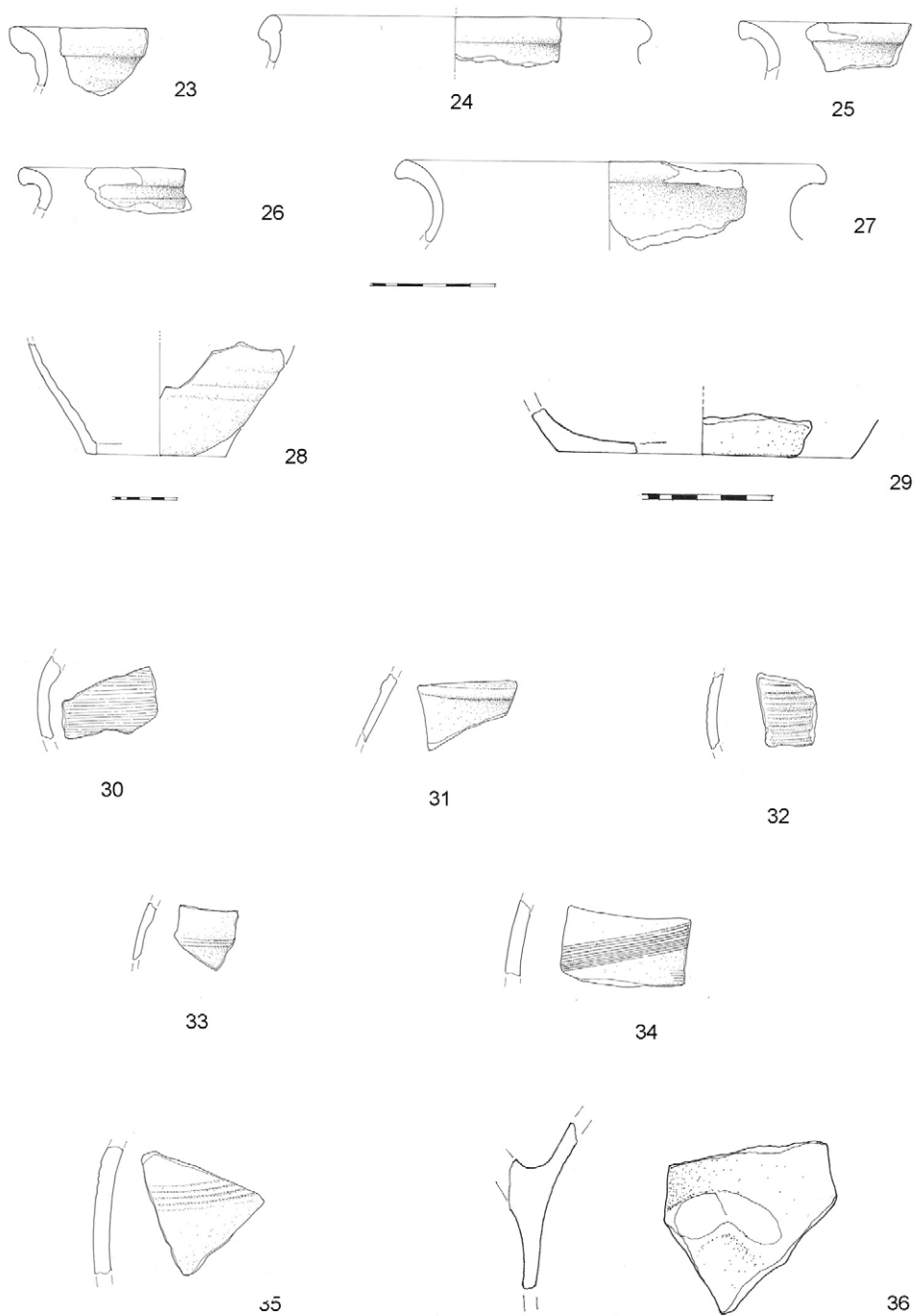

Tabla 3
Plate 3

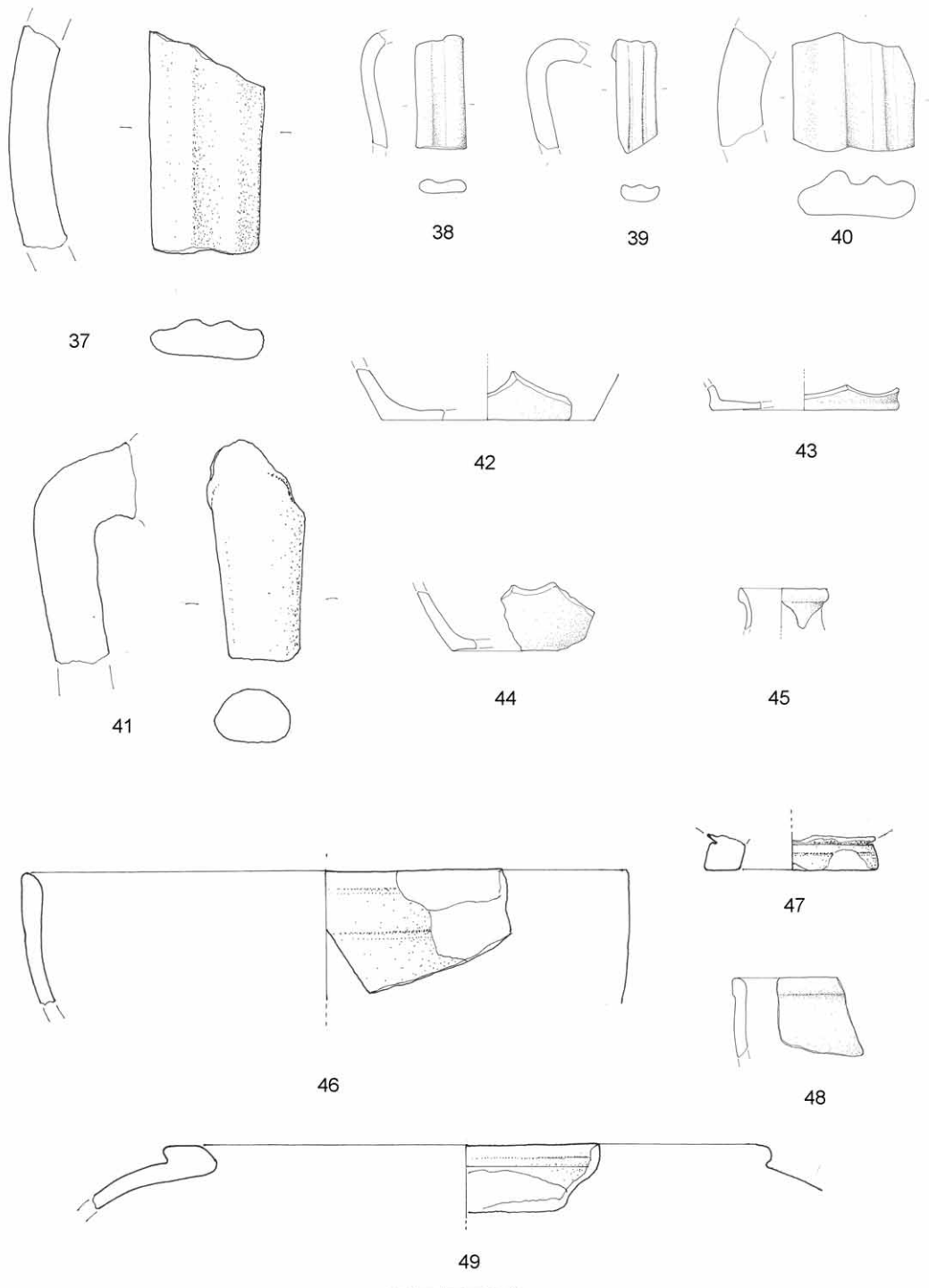

Tabla 4
Plate 4

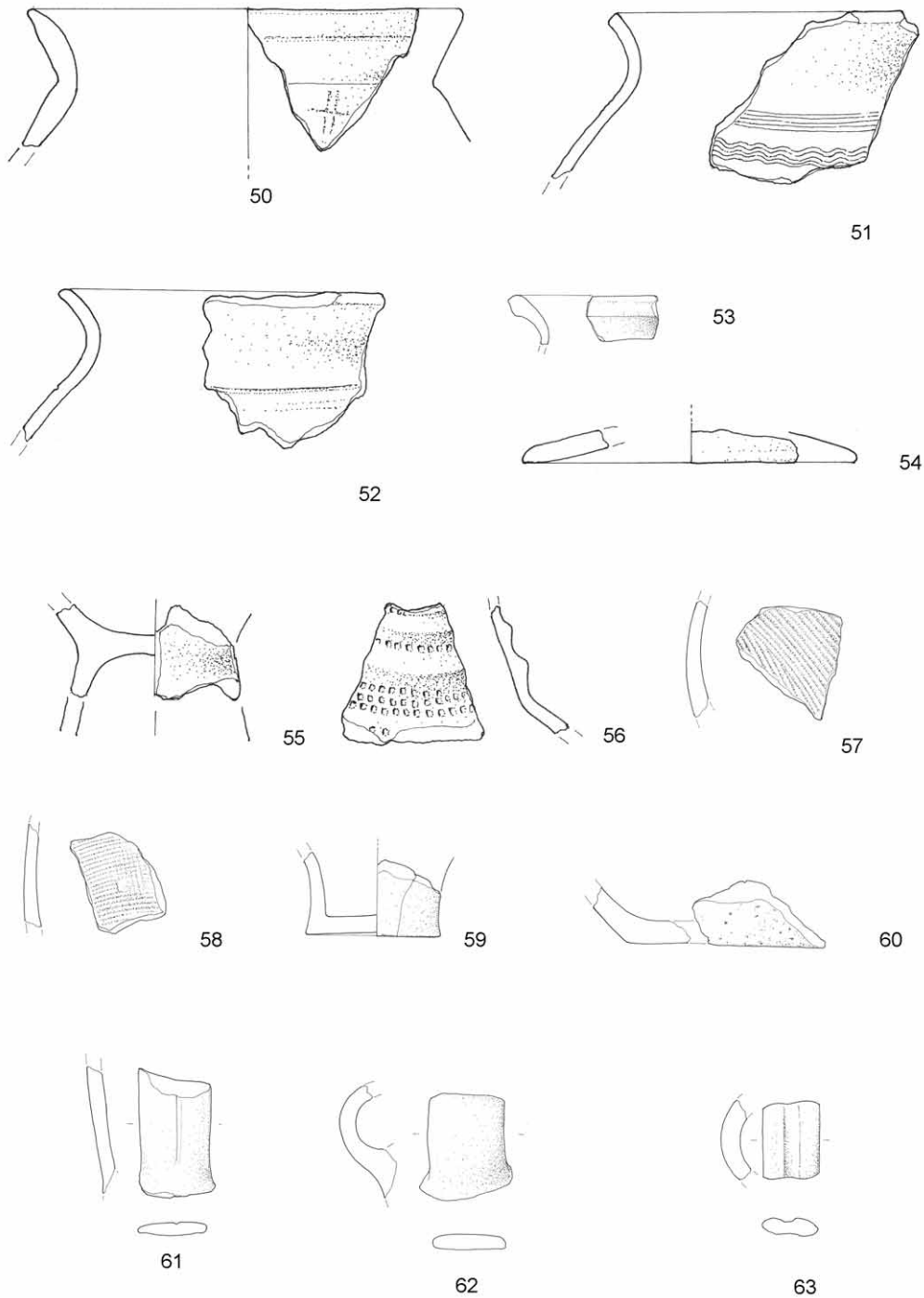

Tabla 5
Plate 5

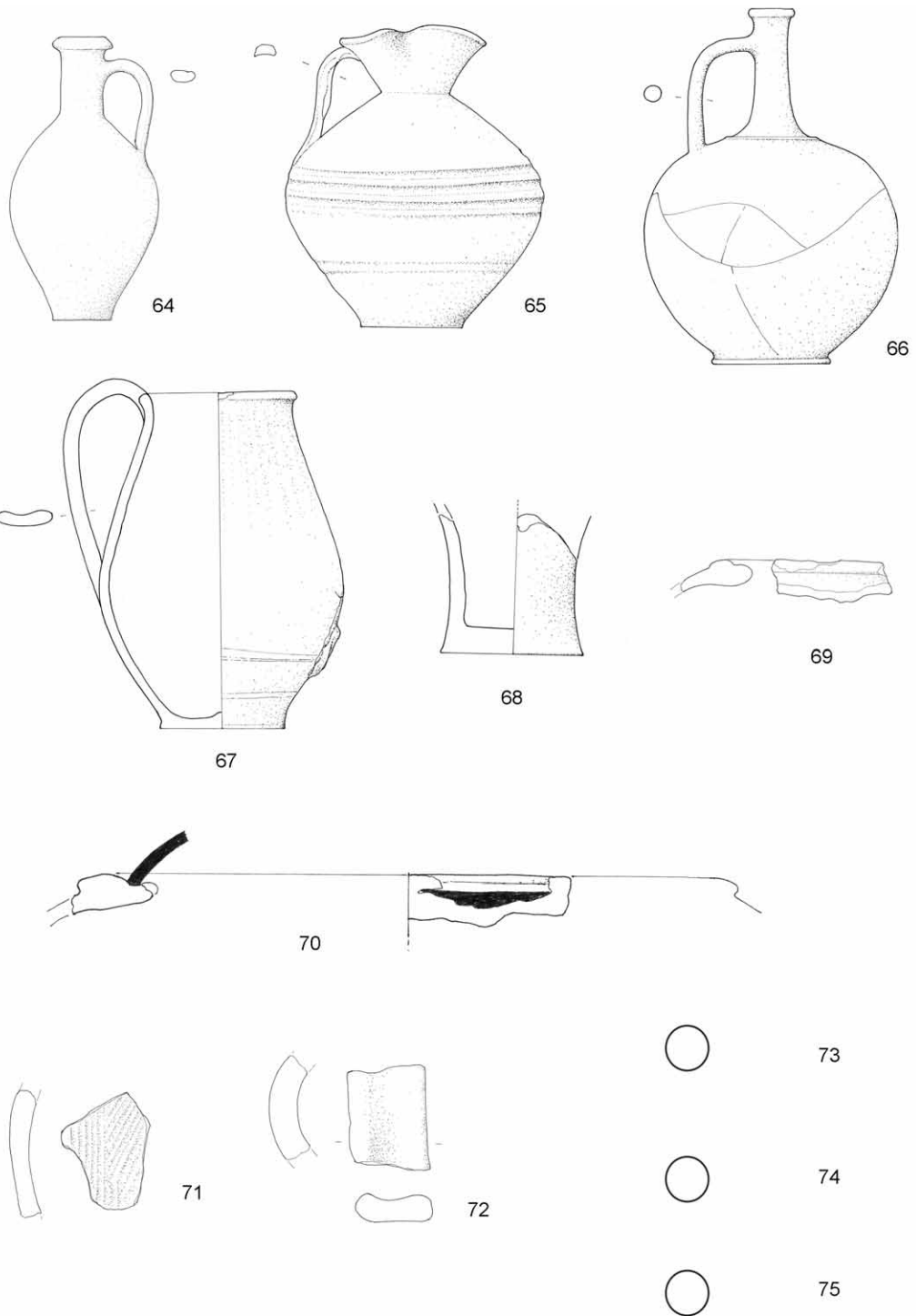

Tabla 6
Plate 6

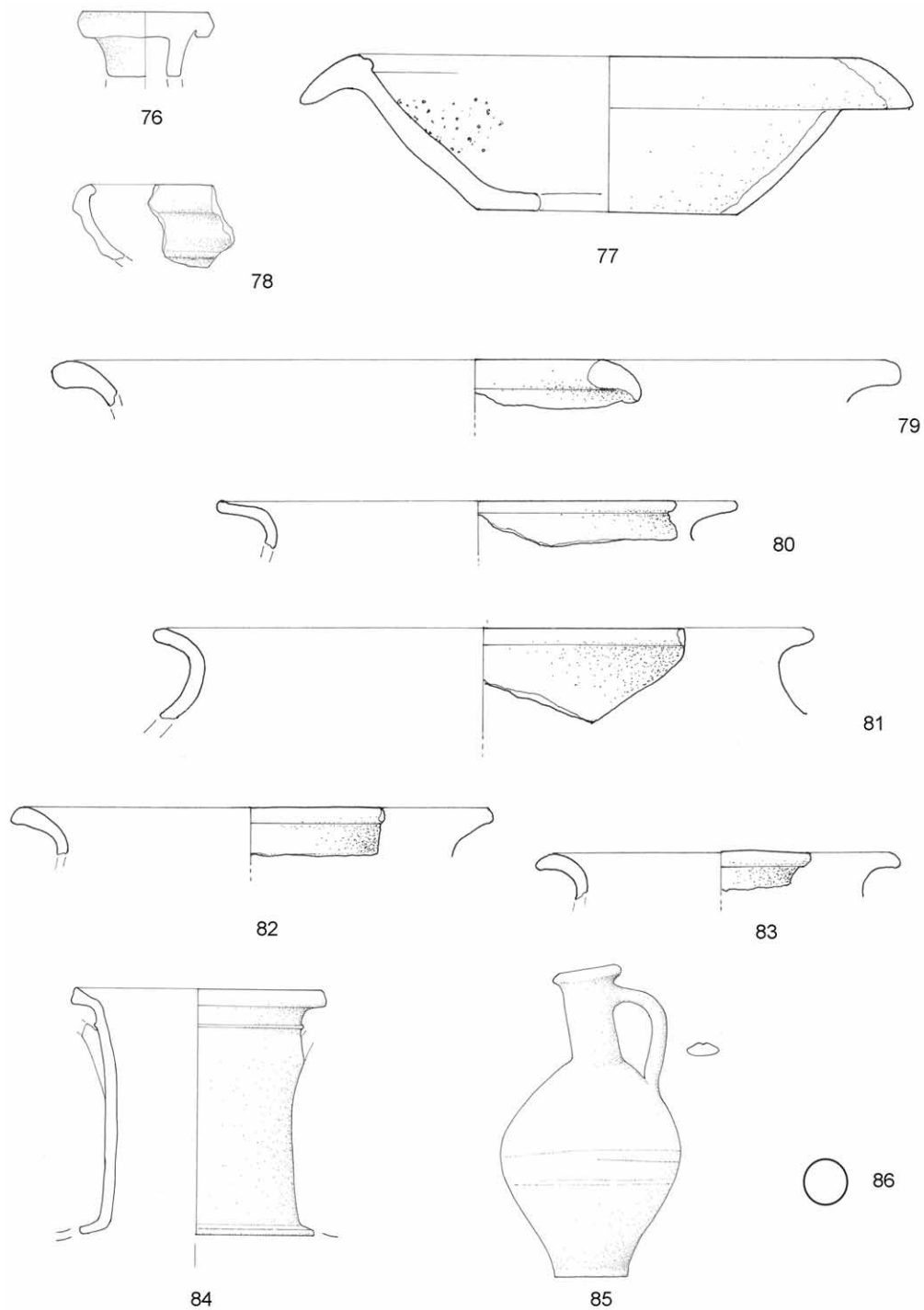

Tabla 7
Plate 7

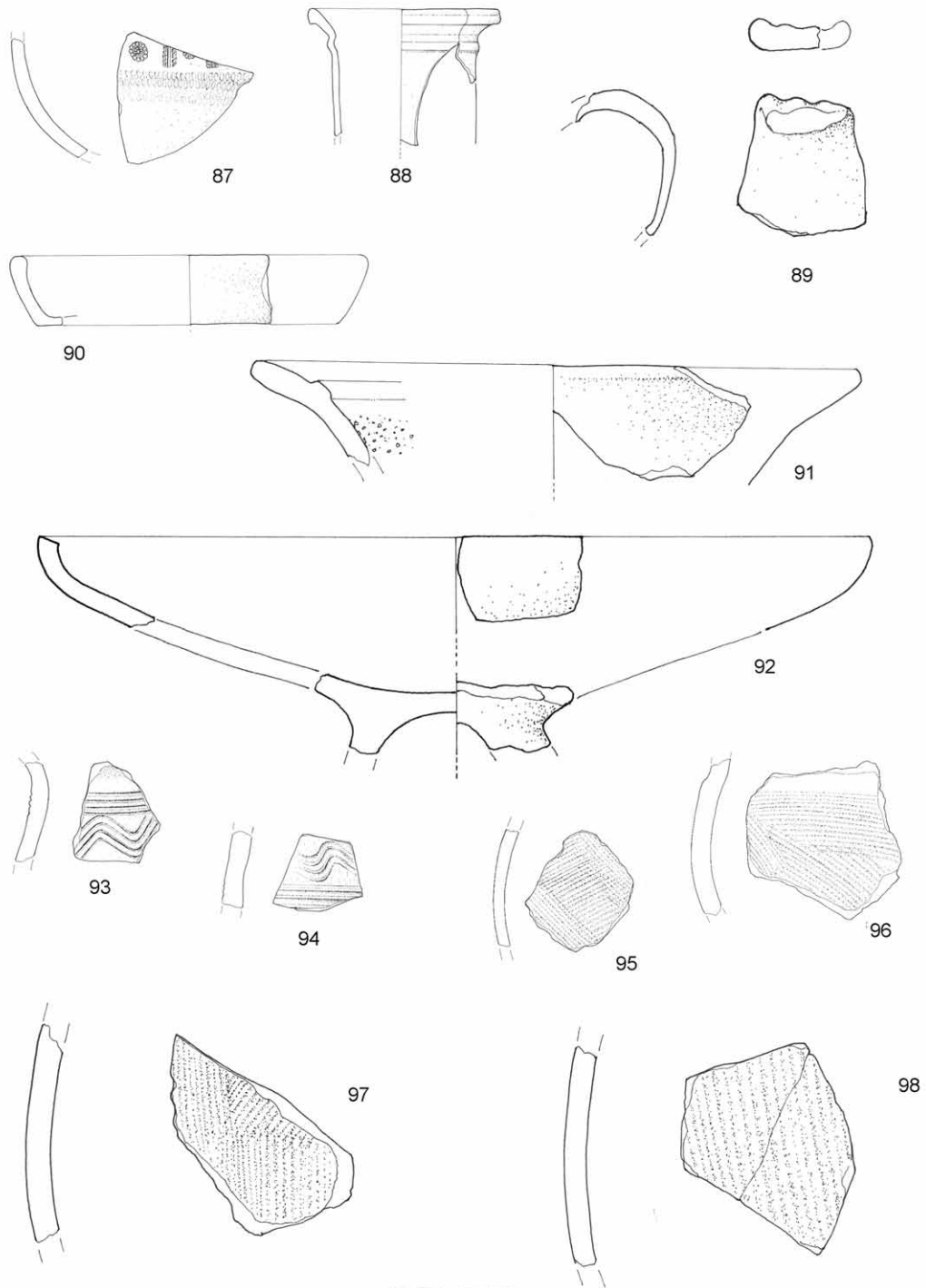

Tabla 8
Plate 8

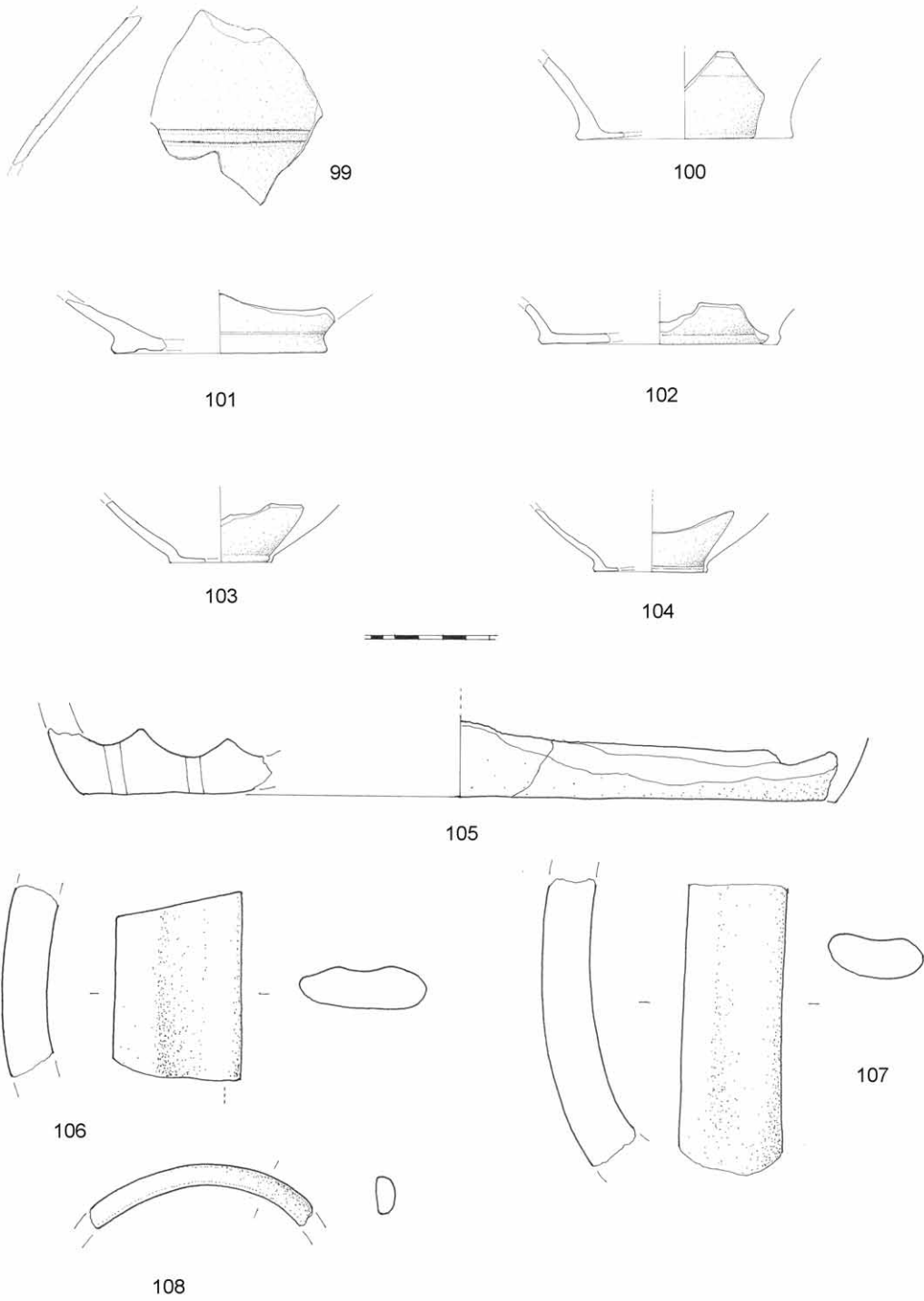

Tabla 9
Plate 9

1

64

66

65

67

85

Tabla 10
Plate 10

ZORISLAV HORVAT

Zagrebačka 17
HR – 10340 Vrbovec

GOTIČKA CRKVA BLAŽENE DJEVICE MARIJE NA SMOLČEM VRHU – KASNIJA CRKVA PAVLINSKOG SAMOSTANA SVETICE

UDK 72.033.5(439.24:497.5)
Stručni rad

Nedaleko Ozlja u srednjem vijeku su sagrađene, jedna blizu druge, tri kapele, posvećene Blaženoj Djevici Mariji, Sv. Katarini i Sv. Margareti, pa je lokalitet prozvan Svetice. Najveću od njih – Blažene Djevice Marije – sagrađili su početkom 16. st. knezovi Frankopani, najvjerojatnije Kristofor (Krstof). Kasnije je – u 17. st. – kapela proširena i uz nju izgrađen pavlinski samostan.

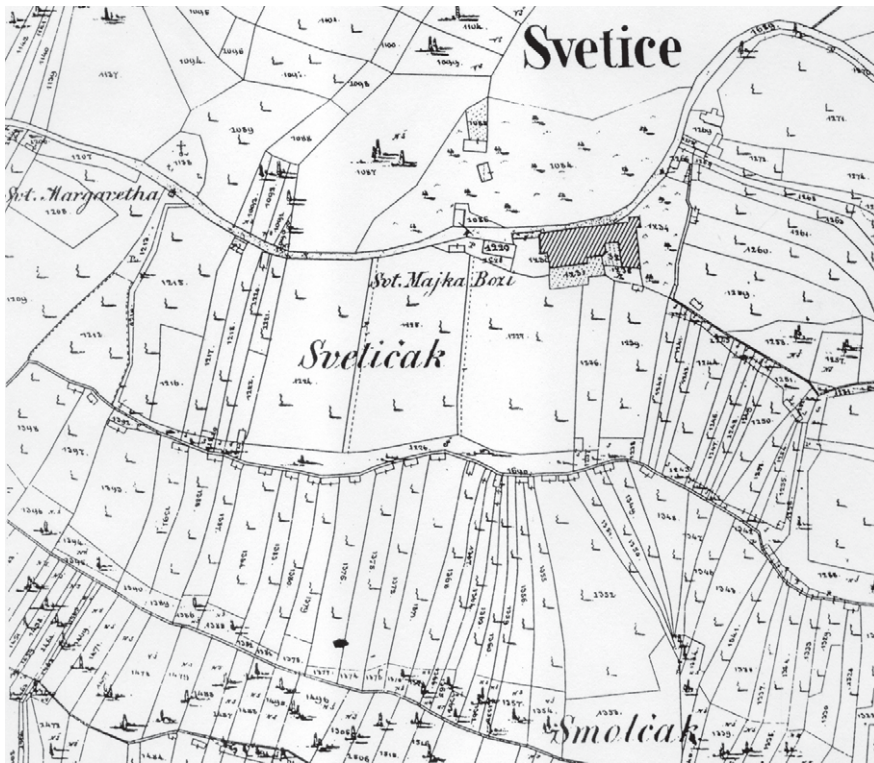
Ključne riječi: Hrvatska, gotika, Frankopani, paulini, Svetice.

Key words: Croatia, Gothic style, the Frangipani, Pauline Order, Svetice.

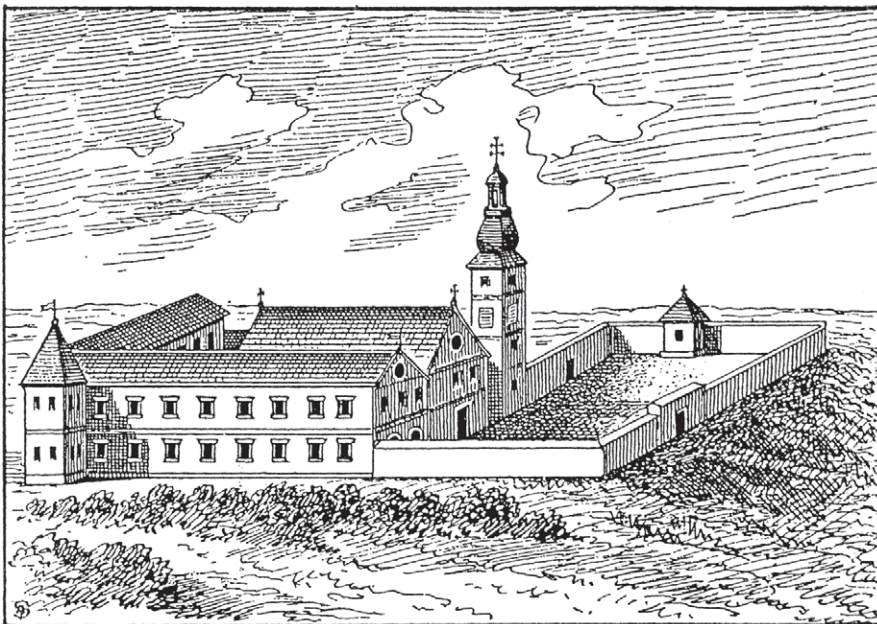
Krajem srednjeg vijeka na položaju Smolči vrh, istočno od Ozlja, sagrađene su tri kapele, od kojih je jedna bila veća – Blažene Djevice Marije, a ostale dvije manje – Sv. Katarine i Sv. Margarete. S obzirom na to da su sve tri kapele bile posvećene sveticama, Smolči je vrh nazvan Svecicama te je i kasnije osnovani pavlinski samostan poznat pod tim imenom. Od ta je tri sakralna objekta sačuvana samo kapela Blažene Djevice Marije i to tek djelomično, jer je tijekom 17. st. postala jezgrom novoosnovanog pavlinskog samostana. Dvije manje kapele porušene su iza 1714. god., navodno jer su bile u lošem stanju. Kapela Sv. Margarete nalazila se južno od samostana, kojih stotinjak metara uz cestu, nasuprot današnjem groblju (Sl. 1), u blizini poklonca Sv. Josipu. Treća kapela, Sv. Katarine, nalazila se južno od samostana, malo niže u vinogradima. R. Lopašić još 1895. god. piše (LOPAŠIĆ 1895: 196) da su se »još prije par godina vidjeli temelji sv. Katarine«. Danas se tek po karakterističnoj poziciji može naslutiti gdje se mogla nalaziti ova kapela.

Za ove dvije manje kapele ne znamo kako su izgledale, koja im je veličina bila, koliko su bile stare. Svakako su bile zidane kamenom, jer su zato i srušene: kamen je trebao za radove na samostanu i crkvi!

Veća kapela, Blažene Djevice Marije, postala je 1627. god. jezgrom pavlinskog samostana, a osnovao ga je biskup zagrebački P. Domitrović (LASZOWSKI 1929: 62). Samostan je dobio specifični izgled, očito prilagođen smještaju na uskom grebenu (Sl. 2). Stilski, samostan pripada kasnoj, konzervativnoj renesansi. Posebno je zanimljivo oblikovanje klaustara (Sl. 3), kojeg danas više nema. Autor bi se ovom prigodom pozabavio samo srednjovjekovnom fazom samostanske crkve, tj. kapelom Blažene Djevice Marije, koju su očito podigli Frankopani Ozaljski početkom 16. st.

Sl. 1/Fig. 1

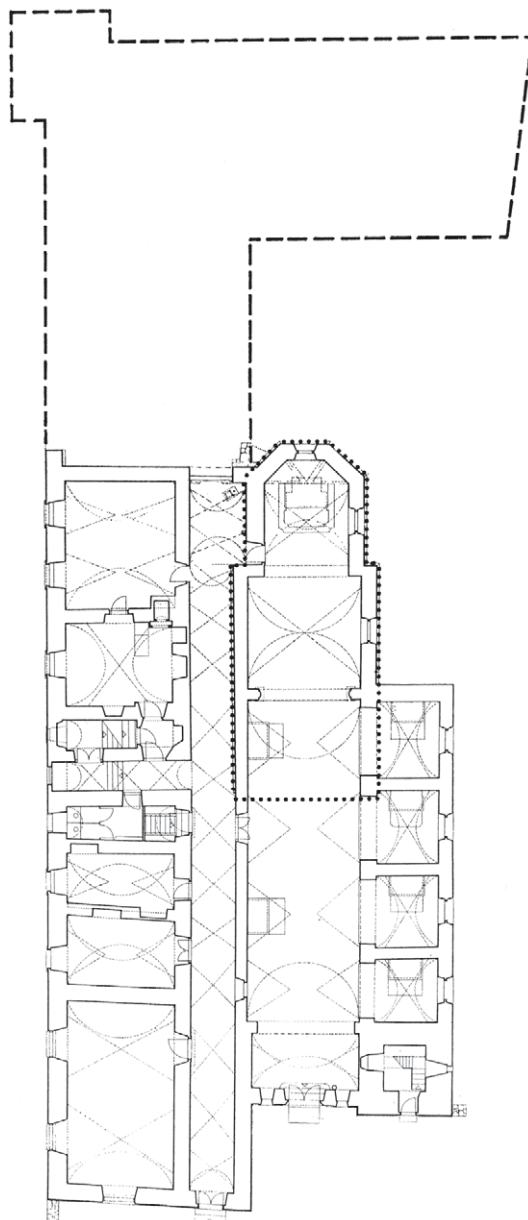

Sl. 2/Fig. 2

Možda nije na odmet pogledati neke podatke iz povijesti Ozlja tijekom 16. st.: Ozalj posjeduje Bernardin Frankopan sve do svoje smrti 1530. god. Bernardin je imao dosta djece, od kojih je najvažniji bio Krsto (Kristofor). Krsto je Frankopan izuzetan po svom značaju, djelovanju i događajima u kojima je sudjelovao. Zarana se stavio u službu (1505.) njemačko-rimskog cara Maksimilijana I. Habsburškog te je za njega ratovao protiv Venecije i Francuza po Furlaniji i Istri do 1511. god. Krsto je za nagradu dobio posjede Postojnu i Novigrad u Istri. U novom ratu s Venecijom, biva zarobljen i zatočen u venecijanskom zatvoru Torresella, iz kojeg je uspio pobjeći 1519. god. (MIJATOVIĆ 2003: 261). S njim je u zatvoru dragovoljno boravila i njegova supruga Apolonija Lang. Njih dvoje izdaju molitvenik na njemačkom jeziku, ukrašen drvorezima, među kojima se ističe onaj s njim i njegovom suprugom kako kleče te njegov grb i grb njegove supruge. Dugi boravak Krstin u venecijanskom zatvoru – preko pet godina, od 1514. do 1519. god. – bio je pun frustracija: on se bio ondje zavjetovao Gospi u Chioggi, što je pokušao kasnije ispuniti (LASZOWSKI 1929: 58). Neposredno nakon njegova bijega iz zatvora u Milanu, umrla je i njegova supruga Apolonija. Kasnije, sve do pogibije 1527. god., on obilazi ratišta i dvorove, aktivno sudjelujući u mnogim važnim povijesnim događajima. Krstin ga je otac Bernardin nadživio za tri god. – umro je 1530 god.,¹ a naslijedili su ga unuci Stjepan III. i Katarina, djeca Ferdinanda Frankopana. Kako su Stjepan i Katarina bili malodobni, za skrbnika im je odabran Juraj Gusić Turanjski. No Stjepan se ubrzo oslobodio svog skrbnika. Godine 1538., on se s P. Keglevićem dogovara o obrani od Turaka (LASZOWSKI 1929: 58). Katarina Frankopan, sestra Stjepanova, osnovala je 1541. god. omanji posjed, koji je trebao uzdržavati kapele na Smolčem vrhu te dva popa glagoljaša, koji bi se brinuli o kapelama (LOPAŠIĆ 1895: 197–298). Godine 1543. u Ozlju se vjenčala Katarina, sestra Stjepanova, s Nikolom IV. Zrinskim Sigetkim.² Godine 1544. Stjepan III. Frankopan sklapa s Nikolom IV. Zrinskim zajednicu dobara, nakon čega su Zrinski sve više prisutni u Ozlju (LASZOWSKI 1929: 58). Uskoro Zrinski sasvim preuzima Ozalj, što posvjedočuje natpis

1 KLAJČ 1901; rodoslovlje na kraju knjige.

2 U palasu Nikole IV. Zrinskog (»Žitnica«) postoji grafit, pisan glagoljicom: »OŽENI SE G(OSPODIN) ZRINSKI –(M)IKLUŠ GOSPU KATARINU – OD FRANKOPANOV« (FUČIĆ 1982: 274).

Sl. 3/Fig. 3

na »Žitnici« u Ozlju »NICO COM ZR 1556«. Nikola IV. uskoro pogiba pod Sigetom (1556.), a Ozalj nasljeđuju njegovi sinovi Juraj, Nikola i Kristofor. Stjepan Frankopan oporučno ostavlja svoja imanja i gradove svojim nećacima, sinovima svoje sestre i Nikole Zrinskoga, a ujedno određuje, da ga se sahrani u kapeli Blažene Djevice Marije na Smolčem vrhu (LOPAŠIĆ 1895: 296). On umire 1577. god. i biva sahranjen ondje pred glavnim oltarom (KUKULJEVIĆ SAKCINSKI 1863: 266). Nadgrobna ploča s njegova groba, jako izlizana od hodanja, danas se nalazi pred ulazom u crkvu, okružena betonskim pločnikom.³

S obzirom na eskalaciju turskih napada, prvo je bio napušten pavlinski samostan u Zlatu (1451.), pa zatim onaj u Kamenskom, da bi na kraju seljenje pavlina završilo 1627. god. uvođenjem u posjed kapele Blažene Djevice Marije na Smolčem vrhu, nazvan Svetice. Pavlini su uz kapelu Blažene Djevice sagradili samostan, produljili crkvu te su uz južnu stranu broda dodali četiri kapele i zvonik (Sl. 4). Sve je to bilo gotovo 1699. god., kad je potres učinio mnogo štete na crkvi i samostanu (CVITANOVIĆ 1977: 12–16; KRUIHEK 1993: 114). Crkva i samostan su nakon toga obnovljeni i uređeni pomoću darova okolnoga plemstva, sve do patenta Josipa II. 1786., kad su mnogi samostani raspušteni, pa i ovaj (KRUIHEK 1993: 220). Poslije toga, svetička je samostanska crkva postala župnom. Godine 1923. izgorjelo je krovšte istočnoga krila bivšeg samostana, koje više nikad nije obnovljeno, a danas niti zidova više nema (Sl. 5).

Sl. 4/Fig. 4

³ LOPAŠIĆ 1895: 196, napomena 1; HORVAT, A. 1975: 289.

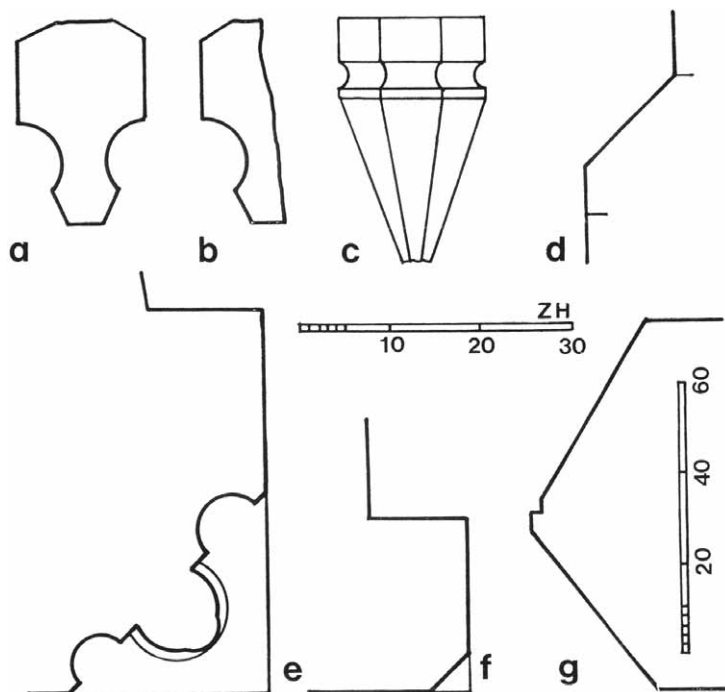

Sl. 5/Fig. 5

Restauratorski radovi na otkrivanju zidnih slika u svetištu pavlinske crkve u Sveticama⁴ otkrili su srednjovjekovnu jezgru barokizirane crkve: osim zidnih slika, nađeno je zazidano renesansno svetohranište, gotički prozori te kameni ulomci gotičkog sustava svođenja (dijelovi rebara svoda, dva zaglavna kamena te konzola, koja je nosila petu svoda; sl. 6 a–c). Jednostavne su to, ali kvalitetno klesane pojedinosti kasnogotičkog oblikovanja, koje se javlja tijekom duljeg vremena, tj. u drugoj polovini 15. do početka 16. st. U otkriveno zaglavno kamenje stjecalo se po četiri, odnosno šest rebara, što točno određuje tip svođenja svetišta: obični križni svod s dva svodna polja, od kojih je jedno završno, poligonalno. Otkrivanje zidnih slika pokazalo je da je jugoistočni dio ziđa svetišta srušen – očito u potresu 1699. god. Jedan je prozor – onaj sjeveroistočni – sačuvan u cijelosti: to je tipični, jednostavan gotički prozor, monofora. Drugom je prozoru sačuvana samo lijeva polovica, dok je ostalo barokna dopuna zida nakon potresa. U zazidu prozora nađeni su neki ulomci te se može pretpostaviti, da je u potresu stradao i gotički svod prvotne frankopanske kapele.

4 Tijekom 1992.–2005. god. vršeni su restauratorski radovi u unutrašnjosti svetišta; radove su izvodili akademski slikari Zlatan Kovač i Damir Facan, dok je stilsku anali-

zu učinila Marinka Mužar, tada pročelnica Konzervatorskog odjela u Karlovcu, Uprave za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture.

Sl. 6/Fig. 6

Renesasno oblikovano svetohranište u sjevernom zidu svetišta većim je dijelom sačuvano i već obnovljeno pri restauratorskim radovima (Sl. 7). Otvor svetohraništa je pravokutan, veličine 37/46 cm: omjer otvora je prema tome 4:5. Iznad svetohraništa je strmi trokutasti timpanon s urezanim godinom 1541., a dolje je vijenac, jednostavne profilacije. Jedini ukras su male rozetice, lijevo i desno od otvora svetohraništa.

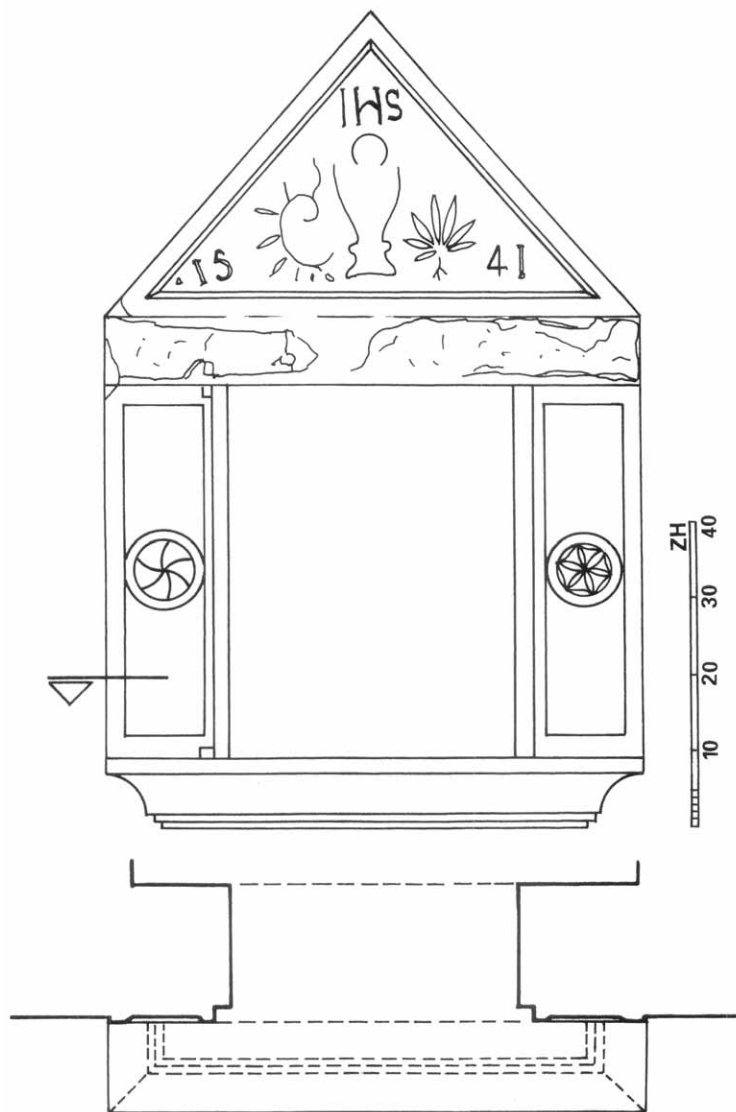
U sjevernom zidu svetišta nalazi se kasnogotički dovratnik, kojim se nekada ulazilo u sakristiju(?), a danas u hodnik samostana. Oblici dovratnika su jednostavni – samo skošenje ruba, dok je nadvoj polukružan, bez skošenja (Sl. 6 f).

Pregradnja prostora kasnogotičke kapele Blažene Djevice Marije u redovničku crkvu prilagodila je zatečene prostore redovničkim potrebama. Gotički je trijumfalni luk negiran te izveden novi, u brodu, čime se dobilo veće svetište, potrebno redovnicima (Sl. 3). Stari je trijumfalni luk vjerojatno bio uži, šiljat te profiliran skošenjem rubova, što je inače najčešće na jednostavnim sakralnim objektima. Prvotni je brod produljen prema zapadu za više nego dvostruko i to u dva navrata.

Izvana, na crkvi je sačuvan gotički sokl, koji teče uokrug poligonalna svetišta, koje izgleda nije bilo poduprto kontraforima (Sl. 6 d), osim u sredini južnoga zida svetišta. Sokl nalazimo i na dijelu južnoga zida broda, sve do južnih kapela te na sjevernoj strani, u hodniku samostanskog krila, po čemu se može točno zaključiti o duljini prvotnoga gotičkog broda, odnosno kapele.

Na jedinom slobodnom uglu broda – onom jugoistočnom – vidljivi su fino izvedeni klesanci gotičkog obilježja. Na jednom klesancu, blizu tla, uočen je i jedan kasnogotički klesarski znak (Sl. 8 c).

Portal na zapadnom pročelju pavlinske crkve u Sveticama (Sl. 9) očito je preuzet sa zapadnoga pročelja prvotne, kasnogotičke kapele prigodom njezina produljenja. Nadvoj portala je polukružan, a profilacija kasnogotička (Sl. 6 e), s torusom između dvije užljebine. Sam je torus izveden kao

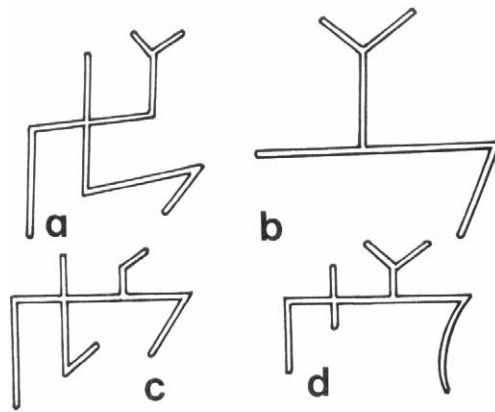

Sl. 7/Fig. 7

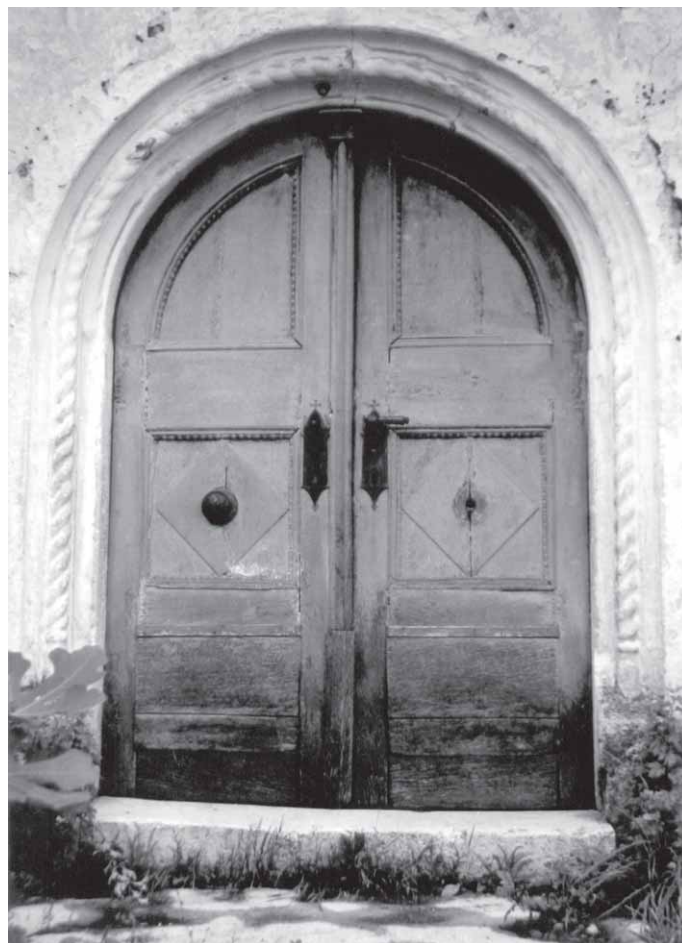
tordirano uže, s konveksnim elementima i s malom bazom pri dnu. Svijetla širina portala je 165 cm, što istodobno govori, da su od samoga početka bila predviđena dvoja vratna krila, odnosno pojačani promet ljudi. Na lijevoj špaleti okvira, oko sredine, nalaze se dva klesarska znaka (Sl. 8 a,b).

S podacima kojima raspolazemo, nije teško opisati pretpostavljenu prvotnu kapelu: bila je to jednostavna građevina, veličine obične ladanjske župne crkve kasne gotike u nas. Poligonalno je svetište imalo dva svodna polja, pravokutno uz trijumfalni luk i poligonalno u završetku svetišta (Sl. 10). Križni svod s rebrima nosile su jednostavne, geometrijski oblikovane konzole. Prozori su mali, gotički zašiljeni. Pravokutni je brod morao imati ravan strop, tj. vjerojatno oslikani tabulat, a oslikano je i svetište, sudeći po upravo otkrivenim zidnim slikama. Kakvi su bili prozori broda, zasad je nemoguće reći, no vjerojatno nisu bili mnogo drukčiji od onih u svetištu. Svetište i brod povezivao

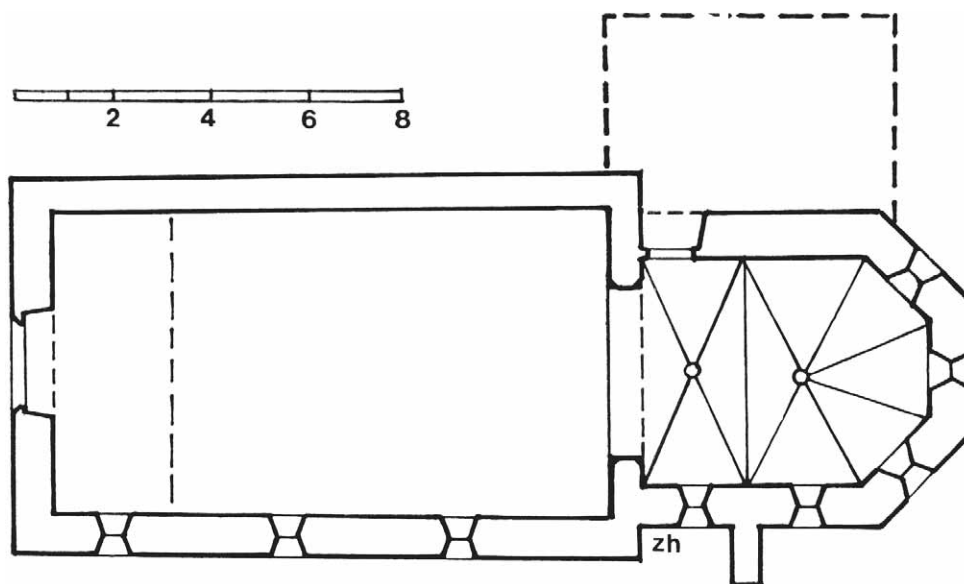

Sl. 8/Fig. 8

Sl. 9/Fig. 9

Sl.10 /Fig. 10

je trijumfalni luk, najvjerojatnije šiljast. Na zapadnom se pročelju nalazio dosta široki portal, polukružnog nadvoja, a iza njega empora. O zvoniku zasad ne možemo ništa reći: nad zabatom na zapadnom pročelju nekada je mogao biti tek drveni »jahač« ili čak zvonik na preslicu. Općenito, pred nama je relativno jednostavni sakralni objekt, kasogotičkog oblikovanja, s natruhama renesanse (portal, dovratnik u svetištu). Renesansno svetohranište pripada kasnijoj intervenciji, a godina 1541. vjerojatno određuje njegovu ugradnju, a ne i gradnju crkve: navedena godina može odgovarati dolasku svećenika-glagoljaša u Svetice.

Bez obzira na jednostavnost klesanih pojedinosti, one su kvalitetno rađene. Činjenica da na završetku svetišta nema kontrafora govori o pojednostavljenju i ubrzanju gradnje, no njihov nedostatak može biti da je bio i razlogom rušenja svetišta u potresu. Izbor jednostavnoga, dosta suhoparnoga kasnogotičkog oblikovanja govori o konzervativnosti naručitelja, ali i jeftinoći i brzini rada na gradnju i klesanju te o osrednjosti majstora. Doba nastanka ove kapele moguće je pretpostaviti s početkom 16. st. Grb kneza Kristofa Frankopana, sina Bernardinova, nađen u zazidu prozora, mnogo govori o prvotnoj kapeli Blažene Djevice Marije. Budući da je Krsto umro 1526. god., a njegova žena Apolonija Lang i ranije – 1520. god., sva je vjerojatnost da je kapela podignuta još za njegovoga života, čemu se ne protive kasnogotičke arhitektonske pojedinosti. Molitvenik iz 1518. god. s likom Kristofora i njegove žene Apolonije možda je povezan s gradnjom kapele, odnosno njegovoj brizi za svoju dušu i dušu njegove žene: vjerojatno su oboje ondje trebali biti sahranjeni, čim je jasnija želja Stjepana III Frankopana da i on bude ondje sahranjen.

Pavlini samostan Blažene Djevice Marije u Sveticama, iako mu je jezgra kasnogotička kapela knezova Frankopana, već izmiče razdoblju koje razmatramo. Pogled na samostanski tlocrt osvjeđuje nas o specifičnoj gradnji ovog samostana i svoj dovitljivosti kasnorenesansnih graditelja. Spomenimo samo da je samostan građen »u ključ«, čime se formira jedan specifičan klaustar, otvoren prema jugu.

Sama je prvotna kapela bila prilične veličine, a sačuvana je u svom osnovnom tlocrtu, donekle i zidu. Nije to bila bogata kasnogotička arhitektura, tipična za doba oko 1500. god., već vrlo jed-

nostavnih, suhих oblika naše ladanjske arhitekture tog doba. Novi duh u arhitekturi nazire se tek u nekim pojedinostima te u činjenici da se početkom 16. st. javlja stanoviti kasnogotički klasicizam, što je ovdje kombinirano s redukcijom oblika.

POPIS SLIKA
FIGURE CAPTIONS

Slika 1 – Svetice, katastarska karta iz 1865. god. u Hrvatskom državnom arhivu, Fond državne uprave, K.O. Svetice, list 2.

Figure 1 – Svetice, the 1865 cadastral map (Croatian State Archives, *Fond državne uprave, K.O. Svetice, list 2*).

Slika 2 – Veduta Svetica iz doba oko 1730. god.; bakrorez u svetičkoj crkvi (Iz knjige E. Laszowskog, 1902: 162).

Figure 2 – View of Svetice, c. 1730; engraving from the Svetice church (From the book by E. Laszowski, 1902: 162).

Slika 3 – Svetice, tlocrt današnjeg stanja pavlinskog samostana i crkve Blažene Djevice Marije: u tlocrt su ucrtani obrisi prvotne kapele BDM te vjerojatni položaj dijela samostana, koji je izgorio 1923. god. (Tlocrt crtao D. Stepinac, dopuna Z. Horvat).

Figure 3 – Svetice, ground plan of the actual state of the Pauline monastery and the Church of the Blessed Virgin Mary: in the ground plan the outlines of the original chapel of the Blessed Virgin Mary was added, and the supposed position of the part of the monastery, burned down in 1923 (ground plan drawn by D. Stepinac, additions by Z. Horvat).

Slika 4 – Svetice, pogled na istočnu stranu svetišta crkve i pavlinskog samostana: desno je vidljiv porušeni dio samostana (Snimio N. Vranić 1996. god., Fototeka kulturne baštine Ministarstva kulture u Zagrebu).

Figure 4 – Svetice, view of the eastern side of the church sanctuary and the Pauline monastery: on the right side the demolished part of the monastery is visible (photograph by N. Vranić, 1996, Photograph collection of the Dept. of Cultural Heritage of the Ministry of Culture in Zagreb).

Slika 5 – Svetice, unutrašnjost crkve, pogled prema svetištu – desno su na brod priključene kapele (snimio N. Vranić 1996. god., Fototeka kulturne baštine Ministarstva kulture u Zagrebu).

Figure 5 – Svetice, interior of the church, view towards the sanctuary – on the right side chapels were attached to the nave (photograph by N. Vranić 1996, Photograph collection of the Dept. of Cultural Heritage of the Ministry of Culture in Zagreb).

Slika 6 – Svetice, pavlinski samostan i crkva Blažene Djevice Marije, profilacije nekih pojedinosti (a,b – rebro i polurebro svoda svetišta; c – konzola koja je nosila rebra svoda u svetištu; d – sokli; e – zapadni portal; f – dovratnik u svetištu; g – zazidani prozor u svetištu (mjerilo ovog prozora dvostruko je manje od mjerila ostalih pojedinosti; – crtao Z. Horvat).

Figure 6 – Svetice, Pauline Monastery and the church of the Blessed Virgin Mary; profiles of several details (a,b – rib and half rib from the sanctuary vault; c – console which bore the ribs of the sanctuary vault; d – base; e – western porch; f – door frame in the sanctuary; g – walled up window in the sanctuary (its scale is twice smaller from scales of other details – drawn by Z. Horvat).

Slika 7 – Svetice, pavlinska crkva Blažene Djevice Marije, novootkriveno renesansno svetojhranište (crtao Z. Horvat).

Figure 7 – Svetice, the Pauline Church of the Blessed Virgin Mary, the recently discovered Renaissance custody (drawn by Z. Horvat).

Slika 8 – Svetice, pavlinska crkva Blažene Djevice Marije, klesarski znakovi (a,b – zapadni portal, lijeva strana; c – jugoistočni ugao broda; d – sjeveroistočni prozor svetišta, lijeva špaleta, izvana; crtao Z. Horvat).

Figure 8 – Svetice, the Pauline Church of the Blessed Virgin Mary, stone masons' marks (a,b – western porch, left side; c – south-eastern corner of the nave; d – north-eastern window of the sanctuary, left sill, exterior; drawn by Z. Horvat).

Slika 9 – Svetice, pavlinska crkva Blažene Djevice Marije, zapadni portal (snimio N. Vranić, 1964. god., Fototeka kulturne baštine Ministarstva kulture u Zagrebu).

Figure 9 – Svetice, the Pauline Church of the Blessed Virgin Mary, western porch (photograph by N. Vranić 1964, Photograph collection of the Dept. of Cultural Heritage of the Ministry of Culture in Zagreb).

Slika 10 – Svetice, rekonstrukcija tlocrta kapele Blažene Djevice Marije s početka 16. st. (rekonstrukcija Z. Horvat).

Figure 10 – Svetice, reconstruction of the ground plan of the chapel of the Blessed Virgin Mary from the early 16th c. (reconstructed by Z. Horvat).

UPORABLJENA LITERATURA

CVITANOVIĆ, Đ. 1977 – Svetice, nekad i danas. »Svetice«, jubilarno izdanje. *Kaj* (Zagreb), 8–10/1977: 3–32.

FUČIĆ, B. – *Glagoljski natpisi*. Zagreb, 1982.

HORVAT, A. – *Između gotike i baroka*. Zagreb, 1975.

KLAJIĆ, V. 1901 – *Krčki knezovi Frankopani*. Zagreb, 1901.

KRUHEK, M. – *Graditeljska baština karlovačkog Pokuplja*. Karlovac, 1993.

KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, I. 1863 – *Acta croatica*, I. dio. Zagreb, 1863.

LOPAŠIĆ, R. 1895 – *Oko Kupe i Korane*. Zagreb, 1895.

MESIĆ, M. 1870 – Krsto Frankopan u tuđini. *Rad JAZU*, 13/1870: 17–79.

MIJATOVIĆ, A. 2003 – Neki poznatiji Senjani – uznici. *SenjZb*, 30/2003: 259–272.

MUŽAR, M. 2007 – Novootkrivene freske u kapeli sv. Antuna pustinjaka u Zadobarju. *Peristil*, 50/2007: 237–248.

SUMMARY

GOTHIC CHURCH OF THE BLESSED VIRGIN MARY ON SMOLČI VRH – LATER THE CHAPEL OF A PAULINE MONASTERY

In the Middle Ages, not far from Ozalj, a chapel was built consecrated to St. Catherine, St. Margaret and the Blessed Virgin Mary. The district was called Svetice (Female Saints). The largest was the chapel of the Virgin Mary built by the Frankopan family, most likely mainly by Krsto (Christopher) Frankopan at the beginning of the sixteenth century. Later, after 1627, the chapel was widened and beside it was built a Pauline monastery which shows the late Renaissance style. In

1786 the Pauline chapel was abolished, together with many others, by Emperor Joseph II, and the church became the parish church.

Recently, during repair work on the church, some Gothic details were found: before the Paulines there had been, a little to the side, a simple Gothic church. Taking into account when it was built – the beginning of the sixteenth century – the Renaissance influence can already be felt, on the tabernacle, built after 1541. On the west is a door brought from the Gothic entrance wall when the aisle was lengthened. The first chapel was painted all over and a painting of the coat of arms of Kristofor Frankopan was found, the probable builder of the church after his time in the Venice prison between 1514–1519.

Rukopis primljen 27. VI. 2009.
Rukopis prihvaćen: 12.VII.2009.

BORIS MAŠIĆ

Muzej grada Zagreba
Opatička 20
10 000 Zagreb
bmasic@mgz.hr

HODOČASNIČKE MEDALJICE IZ REMETA

UDK 737.27 (439.24:497.5)
Izvorni znanstveni rad

Tijekom arheoloških istraživanja koja je uz crkvu Blažene Djevice Marije, u Remetama nedaleko Zagreba, proveo Muzej grada Zagreba u razdoblju od 2007. do 2009. godine, pronađeni su ostaci temelja dviju starijih crkava i 282 groba. Najbrojniji pokretni arheološki nalazi su svetačke medaljice. Pronađeno ih je 127. Na najviše primjeraka prikazani su Djevica Marija i sv. Benedikt ili njegovi atributi, dok se na ostalim primjercima nalaze brojne varijante prikaza Isusa te raznih svetaca ili njihovih atributa. Predmet rada su samo medaljice za koje se moglo utvrditi da su donesene s hodočašća. Najvećim dijelom su to bila hodočašćenja u marijanska svetišta. Statistički se utvrdilo kako su pokojnici sahranjeni uz crkvu Blažene Djevice Marije u Remetama najčešće hodočastili u austrijska i bavarska svetišta, potom u Köln, Loreto i Rim te Marianku u Slovačkoj i Čestohovu u Poljskoj.

Ključne riječi: Remete, groblje, svetačka medaljica, hodočašće, novi vijek.

Key words: Remete, cemetery, saint's medals, pilgrimage, modern age

Gdo goder ada vnogo od sebe štima zaradi pobožnoga i svetog žitka, ako ravno vnogo moli, vnogo se posti, vnoge svete pute k dalekem cirkvam čini, vu broju ništarmanje ne sveteh ljudi.

(HABDELIĆ 1662: 4–5)

Arheološka istraživanja na platou uz južno pročelje župne crkve Majke Božje Remetske, Muzej grada Zagreba započeo je 2007. godine na inicijativu Gradskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode zbog radova na odvodnji oborinskih voda. Kako je tijekom tih zaštitnih istraživanja bio pronađen masivan temelj, paralelan s južnim zidom crkve, započela su sustavna istraživanja šireg prostora platoa. Istraživanja su trajala do 2009. godine.¹

Od pronađene pokretne arheološke građe u 282 istražena groba, najbrojnije su svetačke medaljice. Riječ je o vrsti arheoloških nalaza koja se na istraženim grobljima kontinentalnog dijela Hrvatske učestalo pojavljuje od vremena 17. stoljeća (BELAJ 2006: 275; AZINović BEBEK

¹ Objavljivani su djelomični rezultati istraživanja: MAŠIĆ 2008; MAŠIĆ-PLEŠE 2008; 2009; 2009A; 2010.

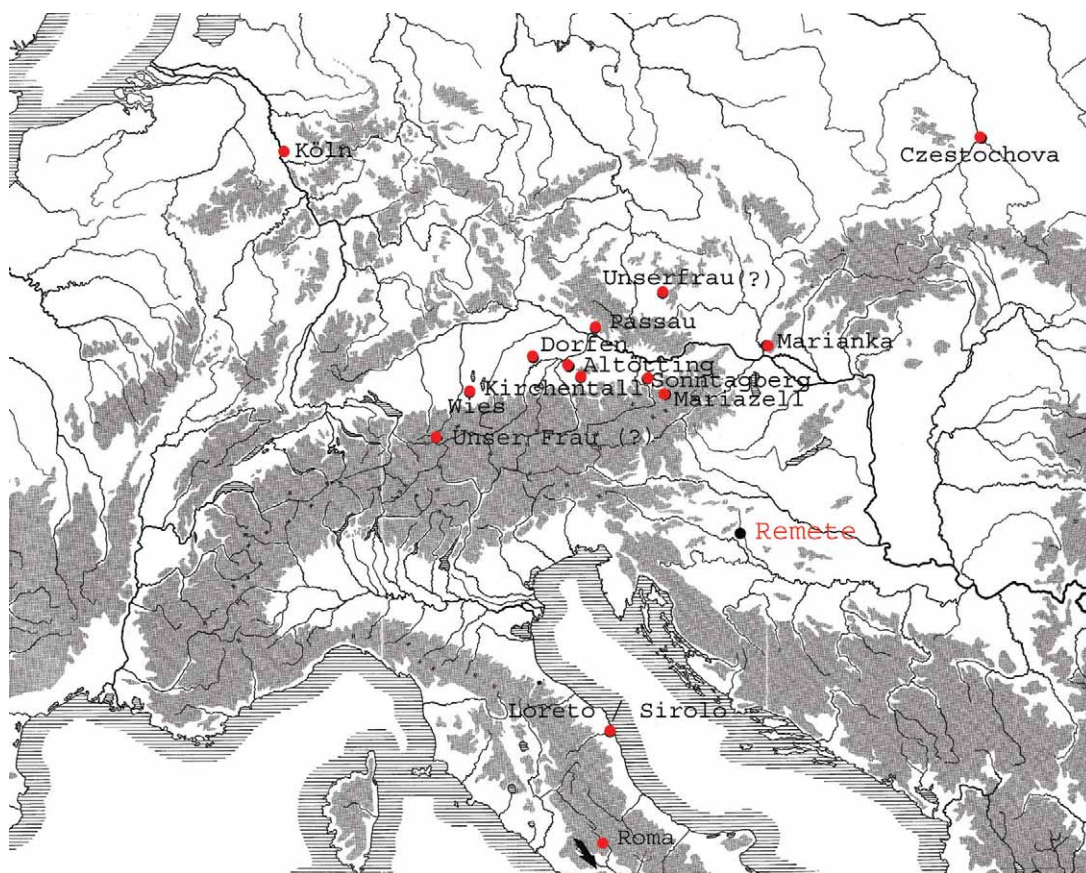
2007: 399; PERKIĆ 2010: 17). O tome svjedoči i usporedba remetskih nalaza s nalazima otkrivenim tijekom istraživanja groblja u Parku Grič na Gornjem gradu u Zagrebu, gdje među 187 otkrivenih grobova, datiranih od kraja 15. do početka 17. stoljeća, ni uz jednog pokojnika nije pronađena svetačka medaljica (MAŠIĆ – PANTLIK 2008: 332). Za razliku od groblja na Griču, ono u nedalekim Remetama (barem njegovu mlađu fazu uz koju se vežu nalazi svetačkih medaljica) može se datirati u razdoblje od 17. do kraja 18. stoljeća. Gornja granica ukopavanja pokojnika na otkrivenom remetskom groblju vezana je uz ukinuće pavlinskog reda 1786. godine, odnosno uz otvaranje novog, župnog groblja 1812. godine (BARLÉ 1914: 20, 73). Prema tome, *terminus post quem* za dataciju pronađenih arheoloških nalaza je sam kraj 18. stoljeća, a i svi primjerci medaljica uklapaju se u repertoar svetačkih medaljica otkrivenih u novovjekim grobljima u Hrvatskoj, a i šire.² Ipak, kada uspoređujemo groblje otkriveno u Remetama s grobljem u Parku Grič, treba imati u vidu kako je groblje na Griču – gradsko groblje, dok se otkriveno groblje u Remetama mora promatrati u kontekstu pavlinskog samostana.

Po brojnosti, među 127 primjeraka svetačkih medaljica pronađenih u Remetama, prednjače medaljice s prikazom Djevice Marije i sv. Benedikta ili njegovih atributa, što je uobičajeno za vrijeme 17. i 18. stoljeća.³ Prikaz Djevice Marije najčešće se pojavljuje u kombinaciji s prikazom Svete Obitelji te u kombinaciji s prikazom Krista. Ovaj potonji prikaz javlja se u varijantama s prikazom njihova poprsja ili raspetog Krista. U primjerku datiranom u 17. stoljeće prikaz poprsja Marijinog na licu medalje, javlja se u kombinaciji s prikazom Srca Marijina i Isusova na naličju (MAŠIĆ – PLEŠE 2008: 225). Na dva primjerka prikaz Bogorodice nalazi se u kombinaciji s prikazom sv. Franje Asiškog: kao Marija Jasnogorska te kao Bogorodica u kombinaciji s prikazom stigmatizacije sv. Franje Asiškog. Marija Jasnogorska se na jednom primjerku nalazi i u varijanti s arkanđelom Rafaelom. U dva slučaja Djevica Marija prikazana je kao Imakulata, od kojih je jedna medaljica vrhunski medaljerski rad na čijem je naličju prikaz sv. Ante Padovanskog, dok se na drugom primjerku na naličju nalazi prikaz sv. Franje Paolskog. Majka Božja Sućutna prikazana je na licu dviju medaljica. Na jednoj je na naličju prikaz sv. Martina, a na drugoj, opet, sv. Ante Padovanskog. Njegov lik nalazi se prikazan i u varijantama s prikazima Svetog Trojstva, sv. Josipa te Bogorodice. Na jednom loše očuvanom primjerku medaljice također se pojavljuje prikaz sv. Ante Padovanskog, ovog puta na naličju, gdje je prikazan i lik sv. Klare. Zbog istrošenosti, identifikacija je bila moguća samo prema uporednim primjercima te je razlučivo kako su na licu medalje morali biti prikazani sv. Ivan Kapistran i sv. Paskal Baylon. Kako su sv. Paskal Baylon i sv. Ivan Kapistran kanonizirani 1690. godine, ova se medaljica sa sigurnošću može datirati u 18. stoljeće. Na jednom su primjerku na licu medaljice Marija i Isus prikazani sa sv. Ivanom Krstiteljem, dok se na naličju nalazi motiv sv. Jurja koji ubija zmaja.

Na jednoj medaljici nalaze se prikazana dva biblijska motiva: Bijeg iz Egipta i Poklonstvo kraljeva. Poklonstvo kraljeva prikazano je i na licu tri loše očuvane medaljice, na čijem se naličju nalazi natpis s imenima sveta Tri kralja. Na licu jedne medaljice nalazi se prikaz sv. Brigite, a na naličju sv. Mavra (?). Prikaz sv. Alojzija Gonzage nalazi se u varijanti sa sv. Stanislavom Kostkom na naličju te u varijanti gdje su obojica prikazana na licu, a prikaz smrti sv. Franje Ksaverskog na naličju. Lik sv. Franje Ksaverskog pojavljuje se i u varijanti s prikazom Ignacija Loyole. Prikaz sv. Mihaela nalazi se na dvije medaljice: s križem te sv. Jurjem. Jedna od simbolički najbogatijih je medaljica s *Arma Christi* prikazom.

2 LIPOVAC–VRKLJAN 1993; KNEZ 1994; BOŽEK – KUNAC 1998; FUNDORT KLOSTER 2000; GRÜNEWALD 2001; KNEZ 2001; FASSBINDER 2003; KRNIJAK 2004; BELAJ 2006; PREDOVNIK – DACAR – LAVRINC 2006; AZINOVIĆ BEBEK 2007; KRNIJAK 2007; AZINOVIĆ BEBEK 2008; PERKIĆ 2010; PERKIĆ 2010a.

3 FUNDORT KLOSTER 2000: 293; KNEZ 2001: 27–29; FASSBINDER 2003: 231–236; BELAJ 2006: 273; AZINOVIĆ BEBEK 2007: 391; PERKIĆ 2010: 17–18; 2010a: 16.

Sl. 1. Kartografski prikaz izvorišta hodočasničkih medaljica pronađenih u Remetama

Fig. 1

Predmet ovog rada su medaljice za koje, prema stilskim i formalnim karakteristikama, sa sigurnošću možemo tvrditi kako su donesene s hodočašća. Hodočašće je putovanje vjernika na mjesta povezana sa svecima, kojim hodočasnik izražava, produbljuje i pročišćuje svoju vjeru i štovanje. Ta putovanja, kako ističe L. Čoralić, »... tijekom srednjega i ranoga novog vijeka jedan su od najkonstantnijih i najpopularnijih oblika iskazivanja pobožnosti vjernika...« (ČORALIĆ 2009: 1). Djelo *Peregrinatio Antonini Placentini* iz 6. stoljeća (?) uvodi pojam hodočašće (*peregrinatio, pilgrimage*) u smislu kakvom ga koristimo i danas (MILIČIĆ 2010: 44). Brojni su osobni i društveni aspekti hodočašća, a njihov kulturološki značaj s vremenom je postao nemjerljiv.⁴

Kratki pregled povijesti kršćanskih hodočašća možda je najbolje početi s putovanjem Helene, majke Konstantina Velikog u Palestinu, nedugo nakon što je 313. godine, Milanskim ediktom, kršćanstvo legalizirano. Prema tradiciji, iz Jeruzalema je ponijela nekoliko predmeta vezanih uz Kristovo raspeće te ih donijela u Rim i pohranila u crkvi Santa Croce in Gerusalemme, što je, uz grobove apostola Petra i Pavla, ustoličilo *drugi Jeruzalem* kao sljedeću najznačajniju hodočasničku

4 KOLANOVIĆ 1982: 13–19; ŠANJEK 1985: 599–603; PURGARIĆ–KUŽIĆ 1995: 205–211; KOLANOVIĆ 2000/2001: 401–403; ČORALIĆ 2003; LADIĆ 2004: 78–85.

destinaciju toga vremena. U 333. godinu datirano je hodočašće anonimnog kršćanina iz Bordeauxa, čije je putovanje opisano u djelu *Itinerarium a Burdigalia Hierosolymam* te predstavlja najstariji putopis u Svetu zemlju (KRASIĆ 2001: 135). Nešto mlađi je opis putovanja Španjolke Egerie, koja je u Jeruzalem hodočastila potkraj 4. ili početkom 5. stoljeća (KRASIĆ 2001: 135). Putovanja u Svetu zemlju gotovo prestaju u 7. stoljeću, da bi se križarskim pohodima iznova intenzivirala, a nakon povlačenja križara iz Palestine, 1291. godine, preusmjerila u pravcu Rima i Santiago de Campstele (KUŽIĆ 2008: 64). Tome je pridonio i uvođenje slavljenja Jubileja (*Svete godine*) 1300. godine (KOLANOVIĆ 1982: 14). Kasnije su se Jubileji slavili i drugdje i češće (MARAČIĆ 2000/2001: 636), što je, uz indulgencije i protureformatorsko djelovanje, značajno doprinijelo brojnim hodočašćenju u stara, ali i pojavi novih hodočasničkih odredišta, poglavito od vremena 16. stoljeća.

Remetske hodočasničke medaljice najvećim dijelom su donesene s hodočašća u marijanska svetišta. Posebne zasluge u širenju štovanja Majke Božje pripisane su cistercitema i sv. Bernardu, kao glavnim promicateljima Marijina štovanja (KOLANOVIĆ 2000/2001: 403). Već u 12. stoljeću podižu se brojne katedrale posvećene Mariji, a u 13. stoljeću promicanju njezina štovanja pridružuju se i drugi redovi, da bi, od 16. stoljeća – u vrijeme protureformacije i djelovanjem jezuita – štovanje Marije preraslo u oblik mariofanije, odnosno hodočašćenja i slavljenja Majke Božje na mjestima povezanim s čudotvornim učinkom njezine milosti (KOLANOVIĆ 2000/2001: 403; MARAČIĆ 2000/2001: 637).

Kao najstarije zabilježeno hodočašće Hrvata prihvaća se putovanje svećenika Ivana iz Dubrovnika u Jeruzalem 843. godine te bilježenje imena hrvatskih knezova u Čedadskom evanđelistaru, u istome stoljeću (PERIĆIĆ 1984: 550). Zanimljivo je napomenuti kako Dante Alighieri u *Božansvenoj komediji* spominje hrvatskog hodočasnika u kontekstu obilježavanja prvog Jubileja 1300. godine (KOLANOVIĆ 1982: 22). Tematika hodočašća često je zaokupljala povjesničare, ali se mora istaknuti kako je riječ o tekstovima koji obrađuju hodočasnike i hodočašća vezana uz dalmatinske gradove, dok je za prostor kontinentalne Hrvatske vezan samo tekst N. Budaka o hodočašćenjima u Aachen (BUDAK 1991: 15–21), zatim tekst Ane Azinović Bebek o hodočasnici u Čazmi u 17. i 18. stoljeću (AZINOVIĆ BEBEK 2007: 391–405) te tekstopisi D. Perkića o nalazima iz Kamenskog i Mušaluka kod Ličkog Osika.⁵

Među remetskim medaljicama najviše je medaljica iz svetišta Mariazell u Austriji. Mariazell je postalo jedno od najposjećenijih srednjoeuropskih hodočasničkih odredišta, poglavito nakon što je 1649. godine car Ferdinand III. proglasio Majku Milosti od Mariazella zaštitnicom Austrije (*Patrona Austriaca*) (GÜRTLER 2008: 172). O brojnim hodočašćenjima u Mariazell govori i Juraj Habdelić u djelu *Zercalo Marianzko* tiskanom u Grazu 1662. godine (HABDELIĆ 1662: 504–512). Već 1693. Majka Milosti od Mariazella postaje zaštitnicom i Ugarske (*Magna Domina Hungarorum*), a Heinrich od Moravske dodjeljuje joj naziv *Alma Mater Gentium Slavorum* (GÜRTLER 2008: 172). Sve medaljice iz Mariazella (Kat. 1–4), izuzev jedne (Kat. 4), na naličju sadrže prikaz Svete Obitelji, dok je na licu prikaz Bogorodice s Isusom u naručju. Prikaz Svete Obitelji nalazi se i na naličju medaljice iz Passaua (Kat. 5). Na licu medaljice prikazana je Marija Pomoćnica *Passaviensis*,⁶ koja se vrlo često prikazuje na medaljicama, no često bez atribucije mjesta (FASSBINDER 2003: 171, 172). Riječ je o prikazu koji je reminiscencija na sliku Lucasa Cranacha *Mariahilf* iz 1514. ili 1537.

5 Na ovome mjestu zahvaljujem kolegi Domagoju Perkiću na ustupljenim tekstovima s prilozima.

6 Ističe se kako na medaljici piše *Passaviensis* te je pripisana hodočašćenju u Passau s obzirom na to da S. Fassbinder iznosi tezu kako nije moguće sve medaljice s prikazom Marije Pomoćnice pripisati hodočašćenju u Passau,

zbog brojnih lokacija na kojima je Marija Pomoćnica štovana (FASSBINDER 2003: 293). O čestoj uporabi motiva Marije Pomoćnice u slikarstvu alpskog prostora i njegovu širenju na prostor kontinentalne Hrvatske pisala je i Ivy Lentić-Kugli (LENTIĆ-KUGLI 1971: 15, Bilj. 4, 5)

godine, a čija se pojava na medaljicama ne može datirati prije 1630. godine (FASSBINDER 2003: 293). O hodočašćima u ili kroz Njemačku svjedoče još medaljica vezana uz Altötting i Dorfen (Kat. 6) te medaljice iz Wiesa (Kat. 7) i Kölna (Kat. 8, 9, 10). Altötting je najveće marijansko svetište u Bavarskoj, a Dorfen je od njega udaljen svega šezdesetak kilometara. Primjerak iz Wiesa (Kat. 7), također u Bavarskoj, pripada jednoj od najmlađih medaljica pronađenih u Remetama. Naime, medaljice iz Wiesa S. Fassbinder datira od 1744. godine (FASSBINDER 2003: 198) te je medaljica mogla biti donesena u svega nekoliko desetljeća od tada pa do zatvaranja remetskog samostana i otvaranja novog, župnog groblja u Remetama. Relativno velik broj medaljica koje možemo povezati s Kölnom potvrđuje navode o hodočašćenju s područja Ugarske u Porajnje, koje je bilo vrlo često još od 13. stoljeća (BUDAK 1991: 17).

Uz medaljice iz Mariazella, u Remetama su pronađene i medaljice s drugih hodočasničkih odredišta u Austriji. Posebice je zanimljiva medaljica za koju nije sigurno je li donesena s hodočašća u Unser Frau u Južnom Tirolu ili s hodočasničkog puta u Unserfrau, nedaleko Gmünda, u Donjoj Austriji (Kat. 11). Riječ je o medaljici s kompleksnim prikazom na kojem se, na bolje sačuvanom primjerku (PEUS 1984: 134, Kat. 2016) na licu medaljice, u donjem dijelu, nalazi prikaz sv. Ivana Kapistrana i sv. Paskala Baylona. Sv. Ivan prikazan je kako nosi razvijenu križarsku zastavu u desnoj te Isusov monogram (IHS) sa zrakastom aureolom u lijevoj ruci. Sv. Paskal Baylon prikazan je kako u desnoj ruci drži uzdignuto raspelo. Iznad njih, nad oblacima nalazi se prikaz Marijina krunjenja te uokolo natpis S:IO:CAPISTRANVS – S:PASCALIS BAILON. Na naličju te medaljice prikazana je stojeća sv. Klara i sv. Ante Padovanski koji flankiraju središnje smješteno okrunjeno srce unutar kojega se nalazi raspelo. Uokolo je natpis: VNSER FRAV – WAPPEN. Nadalje, pronađena je i medaljica čije je izvorište hodočasničko odredište Sonntagberg (Kat. 12). Riječ je o mjestu u kojem su hodočašća zabilježena još početkom 16. stoljeća, a koje se od 17. stoljeća razvilo u jedno od najposjećenijih hodočasničkih mjesta u Austriji (FASSBINDER 2003: 179). Medaljica (Kat. 13) potječe iz Marie Kirchentale (Sankt Martin bei Lofer), uz Mariu Plain, najznačajnije hodočasničko mjesto u pokrajini Salzburg, u koje je tijekom 18. stoljeća dolazilo 30 do 40 tisuća hodočasnika godišnje (FASSBINDER 2003: 163).

Dvije medaljice potječu iz Marianke (Mariathal), najstarijeg hodočasničkog svetišta u Slovačkoj (Kat. 14, 15). Medaljica s prikazom sv. Pavla Pustinjaka i Antuna Opatu na naličju (Kat. 14), jedina je za koju možemo pretpostaviti kako nosi signaturu majstora. Nažalost, upravo je dio sa signaturom izrazitije korodirao, ali prema nalazu iz Čazme (AZINović BEBEK 2007: 395, Bilj. 3) može se pretpostaviti kako se na njoj nalazila signatura GP – potpis majstora Georga Pfründta (1603.–1663.). Navedena medaljica iz Marianke i medaljica iz najpoznatijeg poljskog marijanskog svetišta Jasna Gora u Čestohovi (Kat. 19, 20) jedine su koje ikonografski možemo povezati s pavlinskim redom. Naime i na medaljici iz Čestohove (Kat. 19) prikazan je na naličju sv. Pavao Pustinjak, dakle, svetac eponim Reda, a na spomenutom primjerku iz Marianke uz njega je prikazan i sv. Antun Opat s kojim je sv. Pavao proveo zadnjih 11 godina pustinjačkog života (MIRKOVIĆ 1989: 351–352). S druge strane, na licu obje medaljice iz Čestohove prikaz je Majke Božje Čestohovske, izveden prema slici koju su pavlini izrazito častili od 1384. godine kada su preuzeli tek osnovani samostan u Jasnoj Gori (MIRKOVIĆ 1989: 356), a čija čudotvorna djela opisuje i Juraj Habledić (HABDELIĆ 1662: 476 – 478). Druga medaljica iz Čestohove (Kat. 20) s prikazom arkandela Rafaela na naličju, posebice je zanimljiva jer nosi signaturu ROMA (Kat. 20). Riječ je o medaljicama koje su izrađivane u Rimu već od 16. stoljeća, a distribuirane su u brojna europska hodočasnička mjesta (MIRNIK 1992: 501).

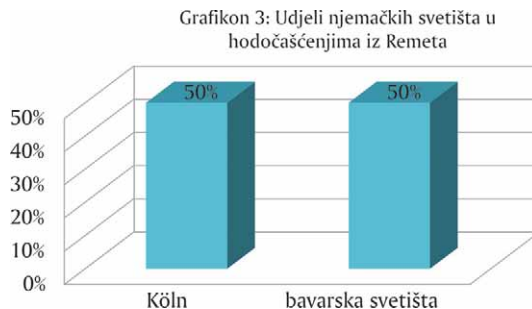
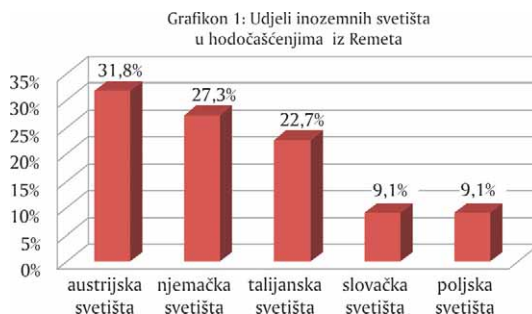
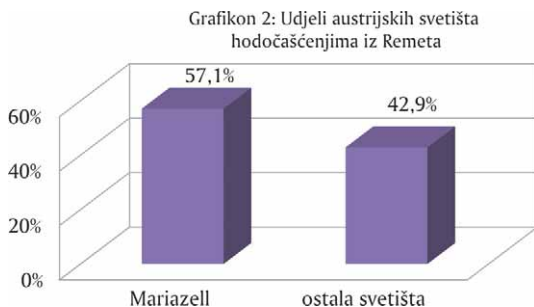
Iz rimskih kovnica su još dvije medaljice (Kat. 21, 22). Rim, kao jedno od najznačajnijih hodočasničkih odredišta još od 4. stoljeća, u kasnom srednjem vijeku postaje, uz Santiago de Compostelu, glavni cilj hodočasničkih putovanja (FASSBINDER 2003: 175; KUŽIĆ 2008: 64). Veliku ulogu u tome imalo je i slavljenje Jubileja (Svete godine). Ta su slavlja, poglavito kad su od 1775.

godine uvedena svake 25. godine, dovodila brojne hodočasnike u Rim, a u povodu obilježavanja Jubileja izrađivane su razne varijante hodočasničkih medaljica (FASSBINDER 2003: 176–177).

S područja Italije su i medaljice povezane sa svetištem u Loretu (Kat. 16, 17, 18). Sve tri na licu sadrže prikaz Majke Božje Loretske. Na naličju dvaju primjeraka prikazani su sv. Ivan de Mat-ha (Kat. 16) i sv. Ante Padovanski (Kat. 17), dok je na trećem primjerku prikaz Svetog Križa iz Numane / Sirola. Loretsko svetište je preko uloge Trsata u prenošenju Nazaretske kućice znatno vezano uz istočnu obalu Jadrana, ali i preko hrvatske kolonije koja je egzistirala u Recanatiyu, neda-leko Loreta, još od prve polovine 15. stoljeća (KOLANOVIĆ 1997: 165). Prva hodočašća Hrvata u Loreto bilježe se i prije nego što je započeta gradnja bazilike Santa Casa, 1468. godine, a već 1476. javlja se prvi znak štovanja Majke Božje Loretske u zadarskoj crkvi sv. Franje (KOLANOVIĆ 1997: 179, 185). Širenje njenog štovanja na kontinentalni dio Hrvatske vezano je uz djelovanje isusovačkog i franjevačkog reda. Već je 1660. godine u isusovačkoj crkvi sv. Katarine u Zagrebu podignuta kapela posvećenu Majci Božjoj Loretskoj, a iste joj je godine posvećena kapela u franje-vačkoj crkvi sv. Trojstva u Karlovcu (KOLANOVIĆ 1997: 189, 190). I pavlini su jednu kapelu u Lepoglavi posvetili Majci Božjoj Loretskoj, već 1692. godine, a broj njoj posvećenih svetišta izrazi-to se povećavao tijekom prve polovine i sredinom 18. stoljeća (KOLANOVIĆ 1997: 190).

Kako je analiza J. Kolanovića i F. Gestrina rezultirala dragocjenim podacima za šibensku i piransku povijest (GESTRIN 1975; KOLANOVIĆ 1982), primjenom iste metodologije u analizi medaljica pronađenih u Remetama došlo se do zanimljivih rezultata⁷.

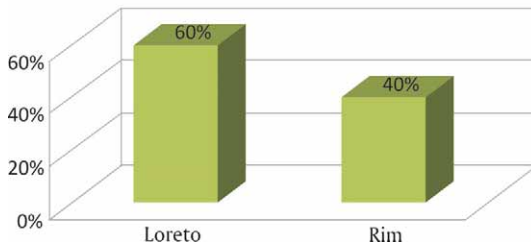
Naime, ako broj pronađenih hodočasničkih medaljica smatramo statistički relevantnim uzor-kom⁸, a one čine nešto manje od 20% medaljica pronađenih u Remetama, može se zaključiti kako je 31,8% hodočasnika hodočastilo u Austriju, dok je njih 27,3% hodočastilo u Njemačku (Grafikon 1). Od ukupnog broja, po 9,1% hodočasnika hodo-častilo je u Slovačku i Poljsku (Grafikon 1). Od hodočašćenja u Austriju, 57,1% hodočasnika išlo je u Mariazell (Grafikon 2), dok je od ukup-nog broja hodočasnika u Njemačku, njih 50% hodočastilo u Köln, a 50% u bavorska svetišta (Grafikon 3). S druge strane, od ukupnog broja hodočasnika iz Remeta, u Italiju se zaputilo njih 22,7% (Grafikon 1). Od toga broja, u Rim je hodočastilo 40% hodočasnika te u Loreto njih 60% (Grafikon 4).

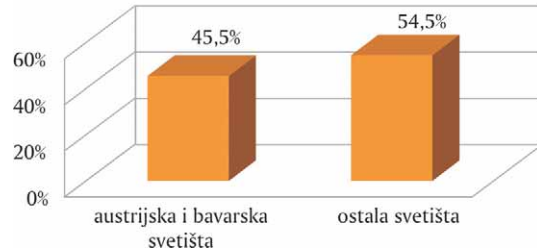
⁷ Istu metodologiju primijenio je i kolega T. Bilić pri-likom obrade skupnog nalaza novca iz G. Taborišta (BILIĆ 2008: 292, 293).

⁸ U ovom slučaju medaljica iz Unserfrau pripisana je hodočašćenju u austrijska svetišta, a dvije medaljice s uni-verzalnim kršćanskim motivima pripisane su hodočašćenju u Italiju i Rim.

Grafikon 4: Udjeli talijanskih svetišta u hodočašćenjima iz Remeta

Grafikon 5: Udjel austrijskih i bavarskih svetišta u hodočašćenjima iz Remeta

Velik postotak (gotovo 50%) hodočašćenja u Austriju i Bavarsku može se, uz njihovu blizinu, tumačiti i činjenicom da su početkom 17. stoljeća, vladarske obitelji Wittelsbach i Habsburg, promicale marijanski kult kao dio državne politike (HEAL 2007: 3). To je zasigurno utjecalo na odluku o odabiru hodočasničkih odredišta. S druge strane, ovi podaci potvrđuju značaj Mariazella, Kölna, Loreta i Rima u duhovnom životu hodočasnika sahranjenih uz remetsku crkvu. I to je razumljivo ako Mariazell sagledamo u već spomenutom kontekstu kulturno-povijesnog ozračja druge polovine 17. i 18. stoljeća. Köln, pak, kao *Jeruzalem sjevera*, s relikvijom sveta Tri kralja i Isusovom haljinom koja je u 13. stoljeću donesena iz Ugarske te relikvijama čuvanim u okolnim gradovima, Aachenu, Mainzu i Trieru, bio je jedno od najznačajnijih hodočasničkih odredišta, o čemu se tragovi nalaze u brojnim povijesnim izvorima (STABEJ 1965; BUDAK 1991). Možda iznenađuje da se više hodočasnika zaputilo u Loreto nego u Rim, ali razumljiv razlog možda leži u činjenicama kako je razdoblje iz kojeg potječu medaljice bitno obilježeno snažnim protuosmanlijskim i protureformacijskim djelovanjima. U njima se kao najveća zagovornica, voditeljica i zaštitnica pojavljuje Majka Božja Loretska, poglavito nakon osmanlijskog poraza kod Lepanta 1571. godine kad Loreto postaje vodeće europsko marijansko svetište te nakon pobjede katoličkog saveza nad reformatorskom vojskom kod Praga, 1620. godine, kada se njezin kult nezaustavljivo proširio srednjom Europom (KOLANOVIĆ 1997: 184, 186).

KATALOG

MARIAZELL (AUSTRIJA, ŠTAJERSKA):

1. Medaljica s prikazom Bogorodice i Svete Obitelji

2. pol. 17. st.

Ovalna medaljica s oštećenom ušicom. Jako korodirana. Nazire se prikaz iz kojeg se može zaključiti kako je riječ o medaljici iz Mariazella.

Av: Slabo vidljiv prikaz okrunjene Marije u zvonolikom plaštu, s djetetom na desnoj ruci. Ona stoji nad Benediktovim štitom. Teško vidljivi i sveci koji joj stoje s njene lijeve i desne strane: sv. Benedikt i sv. Lambert. Naziru se i dva anđela koji nose krunu te dio draperije baldahina pod kojim Marija stoji.

Rv: Loše sačuvan, a sadrži prikaz Svete Obitelji. Nazire se središnja figura malog Isusa kojeg za ruke drže Marija s desne i Josip s lijeve strane. Do Marije sv. Ana, a do Josipa sv. Joakim. Na bolje sačuvanim primjercima toga tipa vidi se: iznad Isusa prikaz Duha Svetoga u obliku golubice raširenih krila unutar zrakaste aureole te u vrhu medaljice Bog Otac na oblacima sa zrakastom aureolom i kuglom s križem u lijevoj ruci.

kovanje, bakrena slitina
masa=6,1 g, visina=4,82 cm, širina=3,66 cm
Grob: 238
Lit.: PEUS 1982: 133; Kat. 2211
foto: M. Mustaček
inv. br. MGZ 48819

2. Medaljica s prikazom Bogorodice i Svete Obitelji

18. st.

Ovalna medaljica s oštećenom trakastom ušicom.

Av: Središnje smješten prikaz stojeće Bogorodice u zvonolikom plaštu, koja u desnoj ruci drži malog Isusa. Marijinu krunu nose dva anđela raspoređena sa svake strane krune. Ispod njihovih nogu zdesna natpis: MARIA te slijeva natpis: ZELL.

Rv: Prikaz Svete Obitelji u kojem Isusa, prikazanog kao dječaka, za ruku vode: zdesna, Marija, a slijeva Josip koji u svojoj lijevoj ruci nosi rascvjetali štap. Iznad Isusa nazire se Duh Sveti obrubljen zrakastom aureolom, a iznad njega, vjerojatno, na oblacima Bog Otac.

kovanje, bakrena slitina

masa=0,65 g, visina=2,47 cm, širina=1,86 cm

Lit.: KNEZ 2001: 43; Kat: 19 (Kod remetskog primjerka nedostaje Benediktov štit nad kojim se nalazi prikaz Bogorodice); KRNJAK 2007: 142, Sl. 3a/3b.

inv. br. MGZ 49180

foto: M. Mustaček

3. Medaljica s prikazom Bogorodice i Svete Obitelji

17. st.

Ovalna medaljica kojoj nedostaje trakasta ušica.

Av: Prikaz Bogorodice u bogato urešenom zvonolikom plaštu koja nosi okrunjenog malog Isusa u desnoj ruci, također u zvonolikom plaštu. Isusu oko vrata na niski perli visi križ. Bogorodica ima tri takve niske s križem. Carsku, Marijinu, krunu nose dva anđela. Uokolo: S MARIA –[C]ELLE[NSIS].

Rv: Prikaz Svete Obitelji u kojem Isusa, prikazanog kao dječaka, za ruku vode: zdesna, Marija, a slijeva Josip koji u svojoj lijevoj ruci nosi rascvjetali štap. Iznad Isusa nazire se Duh Sveti obrubljen zrakastom aureolom, a iznad njega, vjerojatno, na oblacima Bog Otac.

kovanje, bakrena slitina

masa=0,55 g, visina=2,21 cm, širina=1,79 cm

Grob: 099

Lit.: KNEZ 2001: 43, Kat:19 (Kod remetskog primjerka nedostaje Benediktov štit nad kojim se nalazi prikaz Bogorodice); FUNDORT KLOSTER 2000: 306, 307, Kat. 28.54 (var); KRNJAK 2007: 142, Sl. 3a / b; PERKIĆ 2010: Kat. 7. T III:2.

foto: M. Mustaček

inv. br. MGZ 49183

4. Medaljica s prikazom Bogorodice i sv. Josipa

17. st.

Ovalna medaljica s trakastom ušicom.

Av: Okrunjena Bogorodica stoji u oblacima nad crkvom, u bogato urešenom zvonolikom plaštu, a u desnoj ruci nosi malog Isusa, također u zvonolikom plaštu. Uokolo: S MARIA CELLENSIS.

Rv: Prikaz stojećeg sv. Josipa s aureolom koji u desnoj ruci nosi malog Isusa sa zrakastom aureolom. U lijevoj Josipovoj ruci nalazi se procvjetali štap. Uokolo: SANCTE IOSEPH -ORA PRO NOBIS.

kovanje, bakrena slitina

masa=6,45 g, visina=4,72 cm, širina=3,63 cm

Grob: 087

Lit: FASSBINDER 2003: 168, Typ 2

foto: M. Mustaćek

inv. br. MGZ 49150

PASSAU (NJEMAČKA, BAVARSKA):**5. Medaljica s prikazom Majke Božje Milosne i Svete Obitelji**

17. st.–18. st.

Ovalna medaljica s horizontalno postavljenom trakastom ušicom.

Av: Prikaz sjedeće Marije s malim Isusom u naručju. Uokolo natpis: S MARIA PASSAVIENSIS.

Rv: Prikaz Svete Obitelji. Središnje prikazan stojeći Isus kao dijete. Za desnu ruku ga vodi Marija, a za lijevu Josip. Iznad Isusa prikaz Duha Svetoga kao golubice raširenih krila sa zrakastom aureolom s donje strane koja natkriljuje Svetu Obitelj. Iznad prikaza Duha Svetoga vidljivi oblaci na kojima je poprsje Boga Oca.

kovanje, bakrena slitina

masa=1,3 g, visina=3 cm, širina=2,2 cm

Grob: 054

Lit: /

foto: M. Mustaćek

inv. br. MGZ 49129

ALTÖTTING / DORFEN (NJEMAČKA, BAVARSKA):**6. Medaljica s prikazom Bogorodice iz Altöttinga i Bogorodice iz Dorfena**

18. st.

Ovalna medaljica s ušicom i alkom.

Av: Milosni kip iz Altöttinga: Prikaz stojeće okrunjene Bogorodice s Isusom u naručju na desnoj ruci, dok u lijevoj ruci drži žezlo prislonjeno na lijevo rame. Dva lebdeća anđela pridržavaju joj krunu. U podnožju, do njezinih nogu, sa svake strane po jedan klečeći anđeo sa svijećnjacima u rukama.

Rv: Milosni kip iz Dorfena: Bogorodica sjedi na prijestolju sa širokim velom. U desnoj ruci drži Isusa, a u lijevoj cvijet. Lijevo i desno od Bogorodičine glave po jedan lebdeći anđeo pridržava rasukošni veo.

lijevanje, bakrena slitina

masa=9,3 g, visina=4,5 cm, širina=2,8 cm

Grob: 187

Lit.: PEUS 1982: 26; Kat. 99; FASSBINDER 2003: 132, Altötting – Typ 4 / Dorfen – Typ 1

foto: M. Mustaček

inv. br. MGZ 48675

WIES / ETTAL (NJEMAČKA, BAVARSKA):

7. Medaljica s prikazom Bogorodice i Isusa

2. pol. 18. st.

Ovalna medaljica s ušicom i alkom otvorenih krajeva.

Av: Milosni kip iz Ettala: Vidljiv okrunjeni lik sjedeće Bogorodice ogrnute plaštom s krunjenim Isusom na koljenima; uokolo nečitki natpis.

Rv: Milosni kip iz Wiesa: Bičevanje Krista: Isus u punoj visini viđen iz lijevog poluprofila, privezan lancima za niski, masivan stup.

lijevanje, bakrena slitina

masa=3,8 g, visina=3,7 cm, širina=1,94 cm

Grob: 197

Lit.: PEUS 1982.: 47, Kat. 522–526; FUNDORT KLOSTER 2000: 307, Kat. 28.57; PERKIĆ 2010a: Kat. 23, T II:6

foto: M. Mustaček

inv. br. MGZ 48658

KÖLN (NJEMAČKA, SJEVERNA RAJNA – VESTFALIJA):

8. Medaljica s prikazom Poklonstva kraljeva

17. st.–18. st.

Osmerokutna medaljica s naknadno probijenom rupom za vješanje u tjemenu.

Av: Prikaz Poklonstva kraljeva. Na desnoj strani medaljice naziru se Marija i Josip, a Marija na krilu drži malog Isusa. Nasuprot njih nazire se nekoliko osoba. Iznad Marije i Josipa se nazire i krov štalice.

Rv: Natpis na njemačkom u šest redova:

H:3K[Ö]NIG – CASPARMELCHI-OR[BALTH]ASA[R] – BIT[TET]F[V]R VNS – IEZVNDI[N]DER – STERBST.

kovanje, bakrena slitina

masa=0,75 g, visina=2 cm, širina=2 cm

Grob: 051

Lit.: PEUS 1982: 102, Kat. 1599; FASSBINDER 2003: 158, Typ B – Köln ili južna Njemačka; GRÜNEWALD 2001: 26, M 3406, 3407, M 3458; KRNIJAK 2007: 143;

foto: M. Mustaček

inv. br. MGZ 49126

9. Medaljica s prikazom Poklonstva kraljeva

17. st.–18. st.

Osmerokutna medaljica s trakastom ušicom. Znatno korodirala.

Av: Prikaz Poklonstva kraljeva. Na desnoj strani medaljice naziru se Marija i Josip, a Marija na krilu drži malog Isusa. Nasuprot njih nazire se nekoliko osoba. Iznad Marije i Josipa se nazire i krov štalice.

Rv: Natpis na njemačkom u šest redova: [H:3]KÖNIG – CASPARMELCHI – OR B[AL]THASAR – BITTETFVR VNS – [IEZVND I]N DER – [STER]BST.

kovanje, bakrena slitina

masa=1,15 g, visina=2,19 cm, širina=2 cm

Grob: 081

Lit.: PEUS 1982.: 102; Kat. 1599; FASSBINDER 2003: 158, Typ 1B – Köln ili južna Njemačka; GRÜNEWALD 2001: 26, M 3406, 3407, M 3458; KRNJAK 2007: 143

foto: M. Mustaček

inv. br. MGZ 49145

10. Medaljica s prikazom Poklonstva kraljeva

2. pol. 17. st.–18. st.

Jako oštećena medaljica, nekad osmerokutnog oblika s jedva vidljivom ušicom.

Av: Potpuno korodirano – prikaz sv. Tri kralja.

Rv: Teško čitljiva slova natpisa: [S:3 REGES – CASPARMELCHIOR BALTHAS]A[R ORA PROJNO – BIS N[VNC ET] – INHORA MOR – TIS NOST.

tiještenje, bakrena slitina

masa=0,7 g, visina=2,14 cm, širina=2,08 cm

Lit.: D. KNEZ 2001: 107, Kat. 148; PREDOVNIK /DACAR/LAVRINC 2006: 51, Kat. 112; FASSBINDER 2003: 158, Typ 1A (var.) – Köln

Datum nalaza: 26.06.2009.

Grob: 187

inv. br. MGZ 48676

UNSERFRAU? (AUSTRIJA, DONJA AUSTRIJA) / UNSER FRAU? (ITALIJA, JUŽNI TIROL):

11. Medaljica s prikazom sv. Ivana Kapistrana i sv. Paskala Baylona

18. st.

Medaljica ovalnog oblika, oštećene trakaste ušice, nedostaju dijelovi. Slomljeni dijelovi slijepljeni.

Av: Jedva se naziru likovi dvaju stojećih svetaca, jedan nasuprot drugom. Iznad njih likovi dvaju manjih svetaca, a u zaglavlju Duh Sveti u obliku golubice raširenih krila. Sredina medalje zbog oštećenja nečitka. Natpis [S:IO:CAPISTRANVS – S:]PASCALIS [BAIL]ON.

Rv: Izrazito oštećen, naziru se samo dva stojeća lika u donjem dijelu medaljice.

masa=1,95 g, visina=4,2 cm, širina=3,23 cm

Lit.: PEUS 1984: 134, Kat. 2016

kovanje, bakrena slitina

foto: B. Rožanković

inv. br. MGZ 49212

SONNTAGBERG (AUSTRIJA, DONJA AUSTRIJA):**12. Medaljica s prikazom Milosne slike iz Sonntagberga i Svete Obitelji**

17. st.–18. st.

Ovalna medaljica s ušicom.

Av: Uokvireni prikaz Sv.Trojstva (Milosna slika iz Sonntagberga – Prijestolje milosti) s Bogom Ocem na tronu, raspetim Kristom vidljivim do struka i prikazom Duha Svetoga u obliku golubice s raširenim krilima. Ispod te slike, koja zauzima gornju polovinu medalje, nazire se prikaz crkve i samostana s tornjevima.

Rv: Nečitak

tiještenje, bakrena slitina

masa=3,5 g, visina=4,26 cm, širina=3,41 cm

Grob: 252

Lit.: PEUS 1982., 144, Kat. 2438;

foto: M. Mustaćek

inv. br. MGZ 48817

MARIA KIRCHENTAL (AUSTRIJA, SALZBURG):**13. Medaljica s prikazom Milosnog kipa *Marie Kirchental* i sv. Martina**

18. st.

Ovalna medaljica s alkom na kojoj se nalazi srcoliki privjesak perforiran u obliku križa. Sekundarno probušena.

Av: Majka Božja Sućutna uokvirena zrakastom aurelom. Uokolo: SANCTA MARIA IN K[I]RCH[E]NTHALL BEI LOEFER.

Rv: Sv. Martin viđen zdesna kao oklopnik na konju. Glava s kacigom uokvirena zrakastom aureolom. Konj u kasu. Uokolo: S MARTINVS – ORA PRO NOBIS.

kovanje, bakrena slitina

cjelina: visina=6,4 cm, masa=6 g medaljica: visina=4 cm, širina=3,4 cm; privjesak: visina=2 cm, širina=1,34 cm

Grob: 122

Lit: KUNCZE 1885: 208

foto: M. Gregl

inv. br. MGZ 50140

MARIANKA (SLOVAČKA):**14. Medaljica s prikazom *Marie Thallensis* te sv. Pavla Pustinjaka i sv. Antuna Opata**

17. st.–18. st.

Ovalna medaljica s poprečno postavljenom ušicom.

Av: Milosni kip *Marie Thallensis*: prikaz stojeće Marije okrunjene carskom krunom u zvonolikom plaštu s malim okrunjenim Isusom u lijevoj ruci te kuglom u desnoj. Bogorodica stoji na gredi koja odvaja podnožje medaljice. Ispod grede: O[· S · PAVLI · P · E · F · F · I · V, G-P] Uokolo Bogorodice: PATRONA+HVNGAR:V:M:TALLEN[S].

Rv: Prikaz sjedećih sv. Pavla Pustinjaka i sv. Antuna Opata pod palmom kroz čije lišće k njima leti gavran s kruhom u kljunu. Uokolo: S PAVLVS•P•EREM•S• ANTONIVS •AB[B].

kovanje, bakrena slitina
masa=12,45 g, visina=4,34 cm, širina=2,73 cm
Grob: 138
Lit: AZINOVIĆ BEBEK 2007, 395
foto: M. Mustaček
inv. br. MGZ 49231

15. Medaljica s prikazom *Marie Thallensis* i sv. Josipa

17. st.–18. st.

Ovalna medaljica s ušicom.

Av: Milosni kip *Marie Thallensis*: prikaz stojeće Marije okrunjene carskom krunom u zvonolikom plaštu s malim okrunjenim Isusom u lijevoj ruci te kuglom u desnoj. Uokolo: B V TALL– IN HVNG.

Rv: Poprsje sv. Josipa viđeno iz desnog profila, s aureolom. U naručju, na lijevoj ruci, drži malog Isusa. Uokolo: SAN – IOS.

lijevanje, bakrena slitina
masa=3,4 g, visina=2,55 cm, širina=1,68 cm
Lit. /

foto: M. Mustaček

inv. br. MGZ 48809

LORETO (ITALIJA)

16. Medaljica s prikazom Loretske Marije i sv. Ivana de Mathe

17. st.–18. st.

Osmerokutna medaljica s ušicom. Pronađena na istoj alci s medaljicom sv. Benedikta.

Av: Loretska Marija viđena iz lijevog poluprofila sjedi na krovu Svete kuće, skvrčenih nogu, s malim Isusom u naručju. Oboje sa zrakastom aureolom.

Uokolo: S•MARIA D – LORETO•

Rv: Poprsje sveca viđeno iz lijevog profila, s križem oko vrata. Uokolo: S•IOANN• DE• MATHA.

kovanje, bakrena slitina
visina=3,03 cm, širina=1,93 cm

Grob: 065

Lit: BOŽEK – KUNAC 1998: 201, Kat. 282: gotovo identičan prikaz na licu medaljice.

foto: M. Mustaček

inv. br. MGZ 49134/1

17. Medaljica s prikazom Milosnog kipa Loretske Marije i sv. Ante Padovanskog

17. st.–18. st.

Romboidna medaljica s trolisnim završecima vrhova, ušicom i alkam.

Av: Prikaz Loretske Marije: stojeća Bogorodica s malim Isusom u naručju.

Rv: Stojeći lik sv. Ante Padovanskog u habitu stegnutom oko pojasa, s aureolom. U desnoj ruci drži ljiljan, a u lijevoj stojećeg, malog Isusa.

lijevanje, bronca

masa=2,45 g, visina=3,83 cm, širina=2,9 cm

Grob: 140

Lit: KRNJAK 2007: 146, Sl. 11 a / b

foto: M. Mustaćek

inv. br. MGZ 48655

18. Medaljica s prikazom Milosnog kipa Loretske Marije i sv. Križa iz Numane / Sirola

17. st.–18. st.

Okrugla medaljica s ušicom.

Av: Bogorodica s Isusom, sa svake strane vidljive viseće uljane svjetiljke.

Rv: Raspelo unutar linijski izvedenog križa sa završecima u obilku trolista.

kovanje, bronca

masa=1,2 g, visina=2,8 cm, širina=1,91 cm

Grob: 169

Lit: FASSBINDER 2003, 161, Typ 1: KRNJAK 2007: 150, Sl. 19 a / b

foto: M. Mustaćek

inv. br. MGZ 48667

CZESTOCHOWA (POLJSKA)

19. Medaljica s prikazom Marije Čestohovske i sv. Pavla Pustinjaka

17. st.–18. st.

Ovalna medaljica s ušicom.

Av: Milosna slika *Marie Czestochoviensis*: Bogorodica s velom i kraljevskom krunom viđena do pojasa, u lijevoj ruci nosi malog Isusa s istom krunom. Isus u lijevoj ruci drži pliticu (?), dok je desna uzdignuta od lakta. Uokolo: BVCZESTOK – OVINREGPOL.;

Rv: Klečeći svetac s aureolom, pod drvetom, s ispruženim rukama, a pred njim lubanja i križ. Uz rub desno: S•[P]•PR•ER.

kovanje, bakrena slitina

masa=13,15 g, visina=3,9 cm, širina=2,7 cm

Lit: FUNDORT KLOSTER 2000: 307, Kat. 28.55 (var.). Prikaz na licu medaljice identičan remetskom primjerku.

foto: M. Mustaćek

inv. br. MGZ 49190

20. Medaljica s prikazom Marije Čestohovske i arkandela Rafaela (?)

17. st.–18. st.

Ovalna medaljica s ušicom.

Av: Gornje dvije trećine zauzima Milosna slika *Marie Czestochoviensis*: poprsje okrunjene Bogorodice s aureolom viđene s lica, koja s lijeve strane drži malog Isusa s aureolom. Uokolo: DI · VIR – CZHSTOCHOVI; Donju trećinu čini profilirana greda na kojoj stoji Bogorodica i natpis ROMA.

Rv: Središnji dio zauzima arkandeo raširenih krila s aureolom, a njemu do desne noge nalazi se mali Tobija (?). Oni stoje na tankoj gredi. Uokolo: ANGELE•DEI•QVI•CVSTO.

kovanje, bakrena slitina

masa=2,25 g, visina=2,95 cm, širina=1,8 cm

Grob: 077

Lit: /

foto: M. Mustaćek

inv. br. MGZ 49146

RIM (ITALIJA)

21. Medaljica s prikazom Arma Christi

17. st.–18. st.

Ovalna medaljica s poprečno postavljenom ušicom.

Av: Ukrižene ljestve i križ za mučenje čine veliki Andrijin križ u čijim su zaglavljima (u smjeru kazaljke na satu): Sv. Duh u vidu golubice raširenih krila obrubljene zrakastom aureolom; otvorena svjetiljka s upaljenom svijećom; halja s čije lijeve strane su tri kocke, a s desne pijetao; vrč – kana. U sjecištu križa *Vera Icon* – Veronikin rubac – s otiskom Kristova lica. Uokolo: [P]AS[S][CHRIS] – SAL NOS.

Rv: Arma Christi Križ; Titulus na vrhu vertikalne grede; vijenac upleten od trnja visi na sjecištu križa i uokviruje srce. U zaglavlju poprečne grede: šake koje krvare; ispod poprečne grede: dva stopala; na križ, koso prislonjeni koplje i motke sa spužvom. Na užetu sa zaglavlja poprečne grede (desno) vise: snop granja, dvije ukrižene podlaktice, Petrov mač (s uhom Malchusa koje krvari) i vreća srebrnjaka. Na zaglavlju poprečne grede (lijevo) vise: Talac (?), trska, čekić, kliješta, dugački konopac. Uokolo: SAN•DEVS•SAN•[F]ORT• SAN• IMM• MIS• NOB. U bazi medaljice: RO-MA.

kovanje, lijevanje, bakrena slitina

masa=13,65 g, visina=4,5 cm, širina=3,2 cm

Lit.: FASSBINDER 2003: 481, Kat. 195; PERKIĆ 2010: 18, Kat. 64, T III:12

foto: M. Mustaćek

inv. br. MGZ 49113

22. Medaljica s prikazom Marijina krunjenja i sv. Petra Apostola

17. st.–18. st.

Osmerokutna medaljica s poprečno postavljenom ušicom.

Av: Poprsje sv. Petra s aureolom viđeno iz lijevog profila. Uokolo: S• PETRVS APOS – TOL•.

Rv: Unutar naglašenog ruba nalazi se prikaz Marijina krunjenja. Kompozicija sadrži prikaz Marije viđene zdesna, koja kleči između Boga Oca i Krista, a Duh Sveti, prikazan kao golubica, lebdi nad njom. Ispod prikaza nazire se natpis ROMA. Uokolo nečitak natpis.

kovanje, bakrena slitina

masa=2 g, visina=2,7 cm, širina=1,65 cm

Grob: 087

foto: M. Mustaćek

Lit: /

inv. br. MGZ 49149

LITERATURA

- AZINOVIĆ BEBEK, A. 2007 – Hodočasnici iz Čazme u 17. i 18. Stoljeću. Summary: Pilgrims from Čazma in the 17. and 18. Centuries. *VAMZ*, 3.s., 40/2007: 391–405.
- BELAJ, J. 2006 –: Interpretiranje novovjekovnih nalaza iz grobova crkve sv. Martina na Prozorju. Interpretation of the Modern Age Finds from the Graves of the Church of St. Martin at Prozorje, *Prilozi*, 23/2006: 257–294.
- BILIĆ, T. 2008 – Skupni nalazi novca iz Hrvatske XVI. Skupni nalaz antoninijana iz Gornjeg Taborišta. Summary: The Hoard of Antoniniani from Gornje Taborište. *VMAZ*, 3.s., 41/2008: 289–309.
- BOŽEK, S. – A. KUNAC, 1998 – *Dva stoljeća arheologije na Makarskom primorju*. Riassunto: *Due secoli di archaeologia sulla Riviera di Makarska*. Katalog izložbe. Makarska, 1998.
- BUDAK, N. 1991 – Hrvatska hodočašća u Aachen. Zusammenfassung: Kroatische Wallfahrten nach Aachen. *RadZHPZag*, 24/1991: 15–21.
- ČORALIĆ, L. 2009 – Na putu u Svetu zemlju – hodočašća u Jeruzalem (tragom nekoliko oporuka hrvatskih iseljenika u Mlecima, XV.–XVI. st.). Summary: On the Journey to the Holy Land – Pilgrimages to Jerusalem (following the traces from several testaments of the Croatian emigrants in Venice 15th–16th centuries). *CCP*, 64/ 2009: 1–7.
- FASSBINDER, S. 2003 – *Religiöse Anhänger und Medaillen, Beiträge zur neuzeitlichen Frömmigkeitsgeschichte Südwestdeutschlands aus archäologischer Sicht*. Bonn, 2003.
- FUNDORT KLOSTER 2000 – *FUNDORT KLOSTER. Archäologie im Klösterreich. Katalog zur Ausstellung im Stift Altenburg vom 1. Mai bis 1. November 2000*. Wien, 2000: Bundesdenkmalamt, Abteilung für Bodendenkmale.
- GESTRIN, F. 1975 – Piranska popotovanja v 15. stoletju. *Kronika*, Časopis za slovensko krajevno zgodovino (Ljubljana), 23/1975: 74–80.
- GRÜNEWALD, M. 2001 – Pilgerzeichen, Rosenkränze, Wallfahrtsmedaillen. Die Beigaben aus Gräbern des 17. bis 19. Jahrhunderts aus dem Pfarrfriedhof bei St. Paul in Worms. Die Sammlung gotischer Pilgerzeichen im Museum der Stadt Worms. *Der Wormsgau. Wissenschaftliche Zeitschrift der Stadt Worms und des Altertumsvereins Worms e.V.*, Beiheft (Worms), 36/2001.
- GÜRTLER, W. 2008 – Hodočašća Hrvata iz Gradišća u Mariazel. Wallfahrten der Kroaten aus dem Burgenland nach Mariazell. *Etnološka istraživanja* (Zagreb), 1/2008, 12/13: 171–179.
- HABDELIĆ, J. 1662 – *Zercalo Marianzko*, faks. pretisak iz 1662., Vukovina / Velika Gorica, 2009
- HEAL, B. 2007 – *The Cult of the Virgin Mary in early Modern Germany: Protestant and Catholic Piety*. Cambridge, 2007.
- KNEZ, D. 1994 – Svetinjice iz cerkev Sv. Jurja v Piranu. *Annales* (Koper) 5/1994: 65–72.
- KNEZ, D. 2001 – *Svetinjice iz zbirke Narodnega muzeja Slovenije. Pilgrimage Badges from the Collections of the National Museum of Slovenia*. Ljubljana, 2001.
- KOLANOVIĆ, J.
- 1991. La relazioni tra le due sponde dell' Adriatico e il culto Lauretano in Croazia. Zbornik međunarodnog skupa: *Loreto – Crocevia religioso tra Italia, Europa ed Oriente*. Eds.: CITERIO, F. – L. VACCARO. Brescia, 1997: 165–190: Morcelliana.
  - 1982. Prilog povijesti šibenskih hodočašća u kasnom srednjem vijeku. Riassunto: Contributo alla storia del pellegrinaggio di Sibenik nel tardo Medioevo. *CCP*, 6/1982, 9: 13–36.

- 2000/2001. Najstarija hrvatska marjanska hodočašća izvan domovine. Summary: The oldest Marian Pilgrimages out of Croatia. *Zbornik Kačić* (Split), 32–33/2000–2001: 401–410.
- KRASIĆ, S. 2001 – Opis hrvatske Jadranske obale u putopisima švicarskog dominikanca Feliksa Fabrija (Schmida) iz 1480. i 1483/84. godine. Summary: Descriptions of the Croatian Adriatic Coast in the travel accounts of the Swiss Dominican Felix Fabri (Schmid) recorded in 1480 and 1483/84. *Analiz zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* (Dubrovnik), 39/2001: 133–216.
- KRNJAK, O. 2004 – Svetačke medaljice iz Brkača kod Motovuna. Summary: Saints' Medallions from Brkač near Motovun. *HistArch*, 35/2004: 111–142.
- KRNJAK, O. 2007 – Svetačke medalje iz Arheološkog muzeja Istre u Puli. *Zbornik radova 5. Međunarodnog numizmatičkog kongresa u Hrvatskoj*. Rijeka, 2007–2008: 139–153.
- KUNCZE, L. F. – *Systematik der Weihmünzen. Eine ergänzende Studie für alle Freunde der Numismatik*. Raab, 1885.
- KUŽIĆ, K. 2008 – Njemački hodočasnici 15. i 16. stoljeća u Zadru. Summary: German Pilgrims to Zadar in the 15th and the 16th Century, *RadZad*, 50/2008: 63–104.
- LADIĆ, Z. 2004 – Na putu Ad Sanctos: hrvatska hodočašća u prošlosti. *Hrvatska revija* (Zagreb) 4/2004: 78–85.
- LENTIĆ-KUGLI, I. 1971 – Kopije BMV Auxiliatrix Lucasa Cranacha u slikarstvu Slavonije 18. stoljeća. Zusammenfassung: *Kopien des BMV Auxiliatrix von Lucas Cranach in der Malerei Slawoniens im 18. Jahrhundert*, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske XX/3*, Zagreb, 1971:
- LIPOVAC–VRKLJAN, G. 1993 – Prilog »čitanju« nekih od nalaza benediktinske opatijske crkve na Košljunu Summary: A Contribution to the Interpretation of some of the Benedictine Abbey Church Finds on the Island of Košljun. 10/1993 (1996): 117–130.
- MARAČIĆ, Lj. 2000/2001 – Hodočašće kao oblik štovanja Bl. Djevice Marije. Riassunto: Il pellegrinaggio come modo di onorare Maria, Madre di Dio. *Zbornik Kačić* (Split), 32–33/2000–2001: 633–645.
- MAŠIĆ, B. 2008 – Istraživanje uz južno pročelje crkve BDM u Remetama. *HAG*, 4/2007 (2008): 206–207.
- MAŠIĆ, B. – B. PANTLIK 2008 – O nalazu novca iz groba 74 u Parku Grič na Gornjem gradu u Zagrebu. Summary: Coins found in Grave No. 74 in Grič Park in the Zagreb Upper Town, *VAMZ*, 3.s., 41/2008: 331–340.
- MAŠIĆ, B. – T. PLEŠE
- 2008. O dijelu numizmatičkih nalaza otkrivenih uz crkvu Blažene Djevice Marije u Remetama. Summary: Concerning some numismatic Finds beside the Church of the Blessed Virgin Mary in Remete. *NumVij*, 61/2008: 223–230.
  - 2009. Istraživanja uz južno pročelje crkve BDM u Remetama. *HAG*, 5/2008 (2009): 276–278.
  - 2009a. O skupnom nalazu zlatnog novca uz crkvu Blažene Djevice Marije u Remetama. On the Group Find of gold Coins next to the Church of the Blessed Virgin Mary in Remete. *OpA*, 33/2009: 207–219.
  - 2010. On unstable foundation. *Minerva* (London), 21/ 2010, 4: 50–53.
- MILIČIĆ, I. 2010 – Teoretičari, hodočasnici, činovnici: tri vrste renesansnih putopisnih tekstova. Summary: Theoreticians, pilgrims, clerks: Three forms of Renaissance travelogue text. *PovPril*, 38/ 2010: 43–69.

- MIRKOVIĆ, M. 1989 – Skica za pavlinsku ikonografiju. Zusammenfassung: Skizze für eine paulinische Ikonographie. Summary: A Sketch for Pauline Iconography, *Kultura pavlina u Hrvatskoj*, katalog izložbe Muzeja za umjetnost i obrt, Zagreb, 1989: 351–360.
- MIRNIK, I. 1992 – Trsatske medaljice. Summary: The Medals of Our Lady of Trsat. *Dometi* (Rijeka), 25/1992, 11/12: 501–503.
- PERKIĆ, D. 2010 – Pavlinski samostan u Kamenskom kod Karlovca, nalazi iz grobova kasnog srednjeg i novog vijeka. (**u tisku**)
- PERKIĆ, D. 2010a – Zaštitna arheološka istraživanja crkve Sv. Duha u Mušaluku kod Ličkog Osika. (**u tisku**)
- PEUS, B. 1982 – *Sammlung Dr. Busso Peus – Frankfurt / Wallfahrtsmedaillen des deutschen Sprachgebietes*, Dr. Busso Peus Nachf. Katalog 306. Frankfurt, 1982.
- PEUS, B. 1984 – *Antike Bizantische Goldmünzen Ausland Deutsche Gold- und Silbermünzen Heilige-medailen Reichmünzen*, Dr. Busso Peus Nachf., Katalog 311, Frankfurt, 1984
- PERIČIĆ, E. 1984 – Vijesti o najstarijim hrvatskim hodočašćima. *Bogoslovna smotra* (Zagreb), 4/1984: 550–552.
- PREDOVNIK, K. – M. DACAR – M. LAVRINC 2006 – *Cerkev sv. Jerneja v Šentjerneju*. Summary: Bartholomew Church in Šentjernej. *Archaeologia Historica Slovenica* (Ljubljana), 6/2006.
- PURGARIĆ–KUŽIĆ, B. 1995 – Hrvatska srednjovjekovna hodočašća. Zusammenfassung: Kroatische mittelalterliche Wallfahrten. *HistZb*, 18/1995: 205–211.
- STABEJ, J. 1965 – Staro božjepotništvo Slovencev v Porenje. Zusammenfassung: Die alten Wallfahrten der Slowenen an der Rhein. *Razprave*, 6/1965: 141–216.
- ŠANJEK, F. 1985 – Hodočašća hrvatskih dominikanaca u 15. i 16. stoljeću. *Bogoslovna smotra* (Zagreb), 54/1985, 4: 599–603.

SUMMARY

DEVOTIONAL PILGRIM MEDALS FROM REMETE

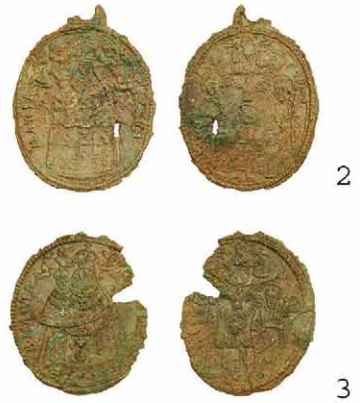
During the archaeological excavations (2007–2009) conducted by the Zagreb City Museum near the church of the Blessed Virgin Mary in Remete near Zagreb, foundations of two earlier churches together with 282 graves were found. The most frequent movable archaeological finds were devotional medals (127). The majority of these medals depict the Virgin Mary and St Benedict or their characteristic attributes, while others depict numerous variants of Jesus and various saints and their attributes. This paper analyses only the medals for which an origin from a pilgrimage could be ascertained. These were mostly pilgrimages to Marian sanctuaries.

If we take the number of pilgrim medals recovered as a statistically relevant sample – they account for less than 20% of the total number of medals recovered in Remete – we may conclude that 31.8% of the pilgrims went on a pilgrimage to Austria, with 27.3% to Germany and 9.1% to Slovakia and Poland, respectively (Chart 1). Out of the total number of Austrian pilgrims, 57.1% visited Mariazell (Chart 2), while out of the total number of German pilgrims, 50% visited Köln and 50% Bavarian sanctuaries (Chart 3). On the other hand, out of the total number of Remete pilgrims, 22.7% of them were from Italy (Chart 1); 40% from Rome, and 60% from Loreto (Chart 4).

The high percentage of pilgrimages to Austria and Bavaria can be explained – besides their proximity – by the fact that in the early 17th c. the ruling families of Wittelsbach and Habsburg supported the Marian cult as a part of state policy. This certainly influenced the selection of pilgrimage destinations. On the other hand, these data confirm the importance of Mariazell, Köln, Loreto and Rome in the spiritual life of the pilgrims buried by the Remete church. This is understandable if we look at Mariazell in the context of the cultural and historical frame of the second half of the 17th and the 18th c. Köln, *the Jerusalem of the north*, with its relic of The Three Wise Men and Jesus' clothing, brought from Hungary in the 13th c., as well as the relics kept in surrounding cities, Aachen, Mainz and Trier, was one of the most important destinations for pilgrimage, as confirmed by numerous historical sources. The fact that the majority of pilgrims chose Loreto over Rome is perhaps strange, but this can be explained by the fact that the period from which the medals originate is characterized by strong anti-Ottoman and counter-Reformation activities. The strongest advocate, leader and protector of these activities was the Virgin Mary of Loreto, especially after the Ottoman defeat at Lepanto in 1571, when Loreto became the leading European Marian sanctuary, and after the victory of the Catholic league over the Reformation army at Prague in 1620, after which her cult unstoppably spread over Central Europe.

Rukopis primljen: 13. XI. 2010.
Rukopis prihvaćen: 20. XI. 2010.

M - 1:1

M-1:1

18

19

20

21

22

M-1:1

DOMAGOJ PERKIĆ

Ministarstvo kulture
Uprava za zaštitu kulturne baštine
Odjel za inspekcijske poslove
C. Zuzorić 6
20000 Dubrovnik
e-mail: domagoj.perkic@min-kulture.hr
domagoj.perkic@zg.htnet.hr

PAVLINSKI SAMOSTAN U KAMENSKOM KOD KARLOVCA,
NALAZI IZ GROBOVA KASNOG SREDNJEG I NOVOG VIJEKA

UDK 904:726.82(439.24:497.5) "13–18"
Izvorni znanstveni rad

U okviru obnove pavlinskog samostana i crkve Blažene Djevice Marije Snježne u Kamenskom kod Karlovca obavljena su zaštitna arheološka iskopavanja i istraživanja u razdoblju 1997.–2002. Pored brojnih kulturnih slojeva i nalaza iz prapovijesnih i antičkih razdoblja istraženi su i brojni grobovi koji se kronološki i prostorno mogu diferencirati u dva zasebna groblja. Namjera je ovim radom prikazati rezultate istraživanja upravo ovih groblja, gdje se starije groblje može okvirno datirati u 13./14. st., a mlađe od kraja 17. do početka 19. st. Sveukupno je istraženo 136 grobova. Grobovi starijeg groblja su najčešće bez nalaza, dok u onim iz mlađeg nalazimo ostatke nošnje i nakita od kraja 17. do početka 19. st. Među nalazima posebno se mogu izdvojiti razni križevi i medaljice, prstenje, igle, dugmad, perle, kopčice i sl. Uglavnom su izrađeni od raznih slitina bronce i kositra, srebra te staklene paste (krune prstenja i perle). Istraživanje ovakvih grobova iz kasnog srednjeg i novog vijeka izuzetno je bitno zbog datiranja pojedinih faza u egzistenciji crkve i samostana kroz sagledavanje odnosa grobova i arhitekture, ali i upoznavanja nošnje i pogrebnih običaja stanovnika karlovačkog kraja.

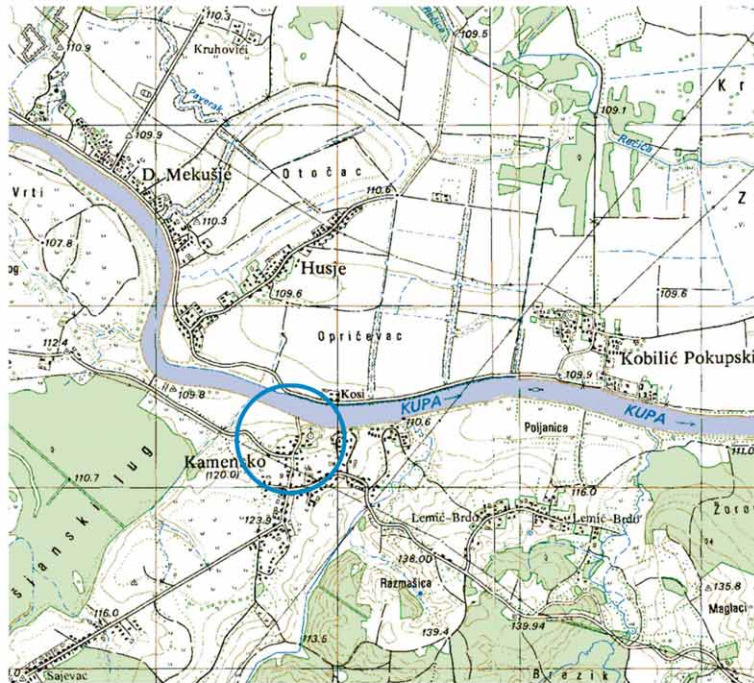
Ključne riječi: Kamensko, pavlinski samostan, groblje, medaljice, prstenje, ukosnice, križevi, perle, dugmad.

Key words: Kamensko, Pauline monastery, graveyard, medals, finger rings, hairpins, crosses, beads, buttons.

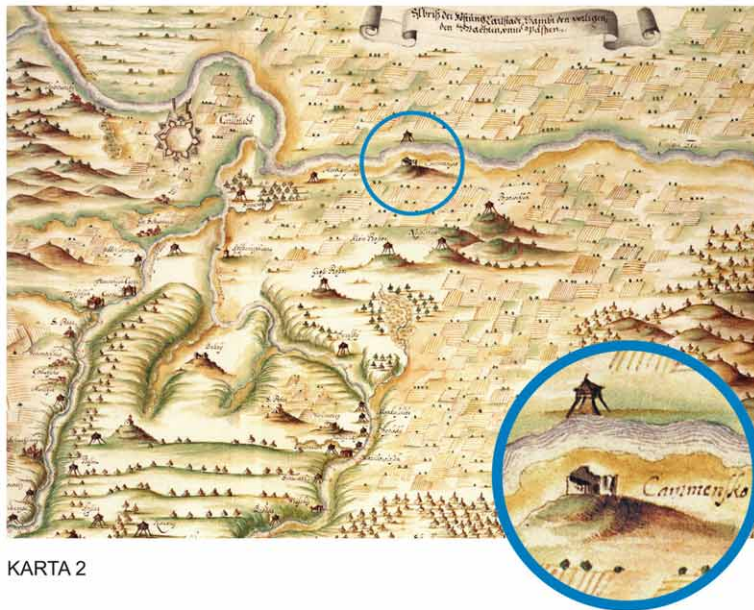
Naselje Kamensko nalazi se oko 5 km istočno od grada Karlovca kojemu u administrativnom smislu i pripada. Koordinate položaja po Gauss-Kriegeru, a u odnosu na Greenwich su: X= 50 19 340 N, Y= 55 27 750 E (prilog 1, karta 1).¹ Područje na kojem je iskopavano pripada katastarskoj općini Kamensko, odnosno katastarskim česticama 6, 7, 8 i 9.

¹ Karte Karlovac 370-1-1 i Utinja 370-1-2, 1:25000, izdane od Državne geodetske uprave RH.

PRILOG 1

KARTA 1

KARTA 2

Prilog 1, karta 1 i 2

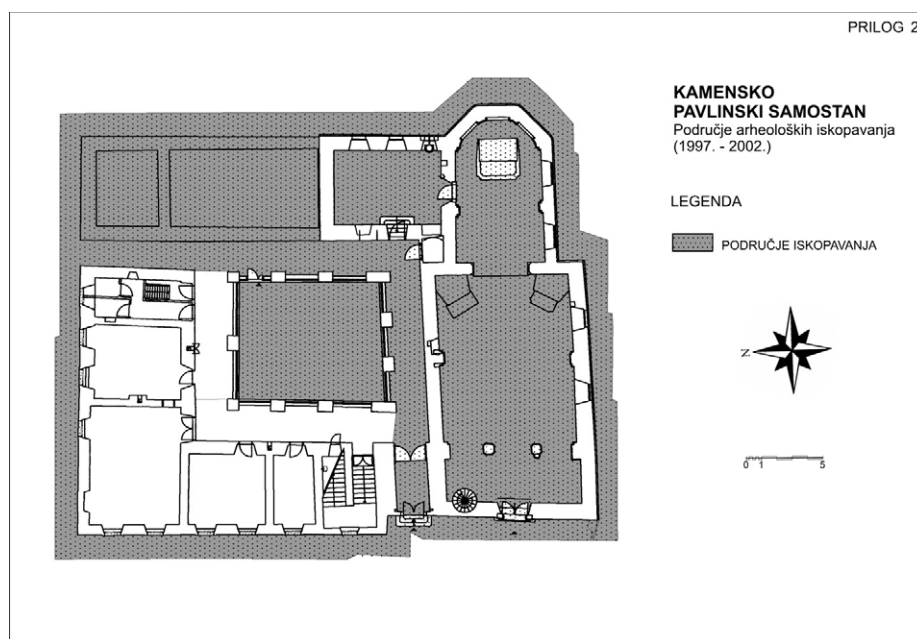
Figure 1 and 2

Pavlinski samostan, zajedno s crkvom Blažene Djevice Marije Snježne, smjestio se na blago uzvišenom položaju nad okolnom ravnicom, neposredno uz rijeku Kupu. Takav strateško egzistencijalni položaj bio je pogodan za naseljavanje od prapovijesti do danas, što su pokazala i zaštitna arheološka iskopavanja i istraživanja koja su obavljena 1997. i 1999.–2002. godine. Već i sam toponim »Kamensko« upućivao je na arheološki lokalitet. Poznat je veći broj takvih toponima za koje je potvrđen njihov arheološki karakter, npr. Kamensko kod Požege gdje se nalaze preostaci antičke vile rustike (PINTEROVIĆ 1973–1975).

Arheološki radovi izvodili su se u sklopu obnove i sanacije samostanskog kompleksa, no arheološki lokalitet se prostire na znatno širem području sjevernog dijela današnjeg naselja u Kamenskom. Arheologija je u ovom slučaju bila samo jedna od znanstvenih disciplina u širem i multidisciplinarnom pristupu konzervatorskih i restauratorskih radova.

Predmetne arheološke radove obavljao je Konzervatorski odjel u Karlovcu, Uprave za zaštitu kulturne baštine pri Ministarstvu kulture, a vodio ih je autor ovih redaka. Cjelokupne radove na obnovi i sanaciji vodio je Hrvatski restauratorski zavod pod vodstvom Vladanke Milošević, d.i.a. Na iskopavanjima je sudjelovao veći broj studenata i diplomiranih arheologa bez kojih se radovi ne bi mogli uspješno i kvalitetno okončati.²

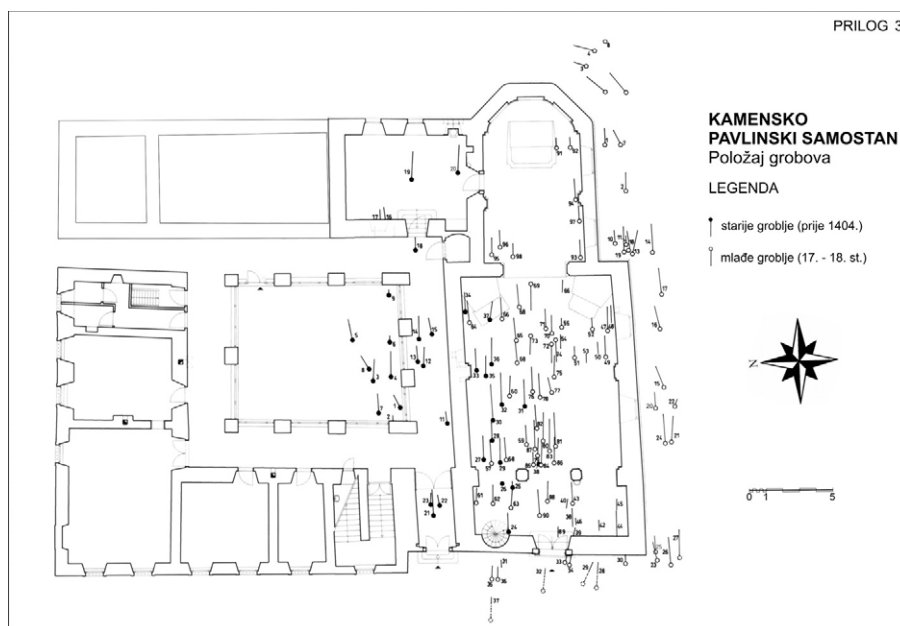
Istraživanja su obavljena na prostoru istočnog krila, klaustra i južnog hodnika današnjeg samostana, do dva metra ukolo cijelog samostana i crkve te u unutrašnjosti crkve (svetište i lađa) i sakristije (prilog 2).

Prilog 2

Figure 3

² Na iskopavanjima su sudjelovali Ina Gale, Marta Bezić, Nela Kovačević, Nataša Pokupčić, Krešimir Raguz, Marijana Martinac, Jasmina Osterman, Stanka Crvik i dr.

Prilog 3

Figure 4

Utvrđeni su kulturni slojevi iz vremena starijeg željeznog doba, antike, kasnog srednjeg vijeka te brojne faze iz vremena egzistiranja crkve i samostanskog kompleksa s pripadajućim grobljem. Odnosno, možemo pratiti utjecaj i život čovjeka na ovim prostorima od 8. st. pr. Kr. do danas, s manjim prekidima u ranom srednjem vijeku.

Prilikom arheoloških iskopavanja vodilo se računa o stratigrafiji, tj. proučavanju arheoloških slojeva-stratigrafskih jedinica, s ciljem da ih se poreda u kronološkom i kulturnom redosljedu, odvajajući pojedine stratigrafske jedinice i nalaze unutar njih (BARKER 2000: 21; HARRIS 1989). Takve stratigrafske jedinice pridruživane su signaturama svih nalaza i dokumentacije (tlocrti i profili).

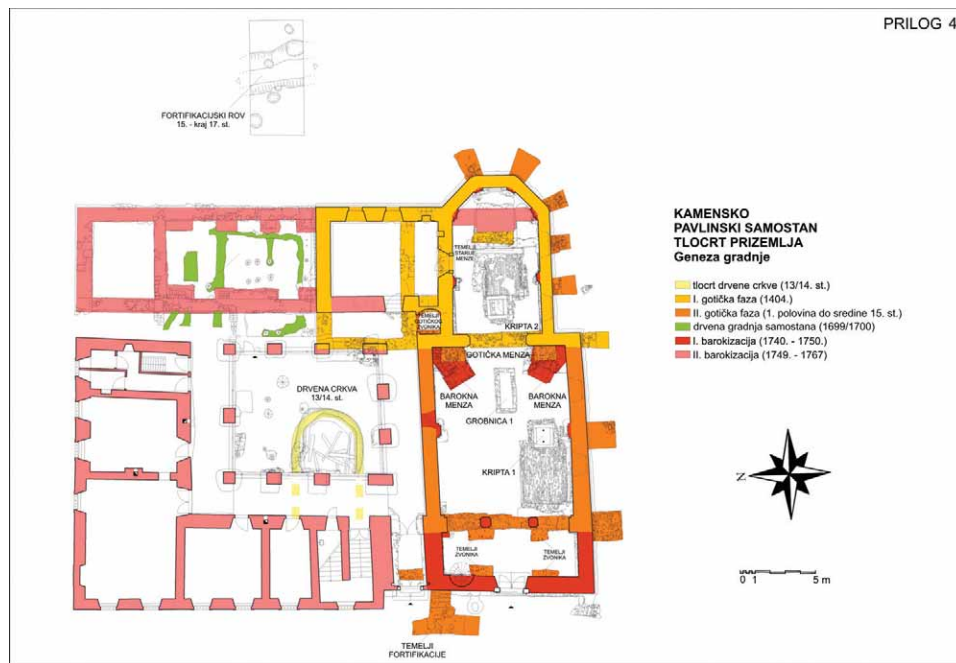
Preliminarni rezultati s iskopavanja 1997. godine objavljeni su u Obavijestima Hrvatskog arheološkog društva (PERKIĆ 1998: 74–81).

S obzirom na temu i posvetu ovog broja Vjesnika Arheološkog muzeja u Zagrebu nedavno preminuloj muzejskoj savjetnici Katici Simoni, dugogodišnjoj voditeljici Srednjovjekovnog odjela Arheološkog muzeja u Zagrebu, ovdje će se obraditi samo nalazi iz kasnog srednjeg i novog vijeka.

Ostaci nađene arhitekture, kao i povijesni kontekst, zbog prostorne ograničenosti članka obradit će se samo sumarno.

POVIJESNI KONTEKST

U kasnosrednjovjekovnim i novovjekovnim razdobljima prisutna je najveća aktivnost čovjeka na ovim prostorima, a uglavnom je vezano uz gradnju crkve Bl. Dj. Marije Snježne i pripadajućeg samostanskog kompleksa. Kamensko se kao feudalni posjed spominje u povijesnim vrelima od 13. st. i dalje, a 1404. godine Katarina Frankopan Metlička dovodi pavline, podiže

Prilog 4

Figure 5

samostansku zgradu i uz nju crkvu Bl. Dj. Marije Snježne (I. gotička faza, Prilog 4), poklonivši im i posjede. U razdoblju od 1404. godine pa do učestalih osmanlijskih prodora u dolini Kupe 1468.–1467. godine samostan u Kamenskom doživljava svoj vrhunac, raznim darovnicama širi posjede i biva jedan od najbogatijih u Hrvatskoj, stoga je i uspoređivan s matičnim pavlinskim samostanom u Lepoglavi (CVITANOVIĆ 1973: 11; LOPAŠIĆ 1895: 126–129; STROHAL 1906: 27–31). Negdje u tom vremenu prve polovine do sredine 15. st. može se pretpostaviti II. gotička faza, odnosno izgradnja prvotne lađe crkve i fortifikacijskog objekta uz zapadno pročelje. Naime, nakon sredine 15. st. teško možemo očekivati ozbiljnije gradnje, nego samo popravke nužne za osnovnu egzistenciju.

Vrijeme početka 15. st. razdoblje je kada se već osjeća opasnost od osmanlijskih prodora, a druga polovina 15. st. donosi mnoge promjene u raznim segmentima čovjekovog života, kako u globalnom tako i u lokalnom smislu. Neki događaji obilježili su 15. st., ali predstavljaju i prekretnicu u povijesti čovječanstva jer se uzimaju kao godine kraja srednjeg vijeka. Tu se u prvom redu misli na pad Istočnog Rimskog/Bizantskog Carstva 1453. godine i otkriće Amerike 1492. godine. Ovaj prvi događaj, pad Carigrada pred turskim osvajačem, osim u historiografskom smislu, imao je veliki značaj i za naše krajeve. Naime, druga polovina 15. st. i počeci 16. st. predstavljaju prekretničko razdoblje hrvatske povijesti (GRGIN 2001: 5). U to vrijeme Hrvatska je dio Ugarsko-hrvatskog kraljevstva, a u geografskom smislu obuhvaća prostor od Trsata i rijeke Kupe na zapadu, Petrove gore i srednjeg Pounja na sjeveru, rijeke Vrbasa i Duvanjskog polja na istoku, do rijeke Neretve na jugu (iz ovog okvira treba izuzeti dijelove dalmatinskog i kvarnerskog prostora koji su već bili u sastavu Mletačke Republike). Na istoku graniči s Osmanlijskim Carstvom, na zapadu s Njemačkim Carstvom, a na jugu s Mletačkom Republikom. Pod terminom Hrvatska ovdje se podrazumijeva područje koje se ponekad u stručnoj literaturi naziva »uža Hrvatska« ili »srednjovjekovna

Hrvatska«, za razliku od Hrvatske u širem smislu koja obuhvaća Slavoniju, mletačku Istru i Dalmaciju te Dubrovnik (GRGIN 2001: 11–12).

Nakon pada Bosne 1463. godine srednjovjekovna Hrvatska se našla na izravnu udaru i prvoj crti obrane kraljevstva te zapadnog kršćanstva uopće (GRUPA AUTORA 1996). Početkom 1468. godine i kasnije u više navrata 1469. godine Turci provaljuju sve do Senja i Furlanije opustošivši krajeve koji su im bili usput. U to vrijeme na ugarsko – hrvatskom prijestolju nalazio se kralj Matija Korvin (1458.–1490. godine). Tada dolazi i do brojnih promjena na društvenom, političkom, gospodarskom i vojnom polju. Humanistička znanost i renesansna umjetnost također su izravno vezane uz Korvinov dvor. No za predmetni rad neizravno je najvažnije kako su u gospodarskom životu Matijaševe Hrvatske važnu ulogu imale crkvene institucije, posebice pavlinski samostani (GRGIN 2001: 204).

Osnovna karakteristika daljnjih stoljeća su stalni sukobi s Osmanlijama, povlačenje pavlina iz Kamenskog 1570., a u razdoblju 1570.–1576. godine jedni su od najjačih osmanlijskih prodora dolinom Korane prema Kupi (CVITANOVIĆ 1973: 12–13). No svo vrijeme crkva i samostan igraju važnu ulogu u obrani, a nakon odlaska pavlina zakupljuje ih general Hrvatske krajine Ivan Aueršperg. Nažalost, zbog gradnje tvrđave Karlovac 1579. godine, prema pisanju Ivana Kristoloveca, dio crkve i samostana dodatno je devastiran odnošenjem građevinskog materijala s ionako već ruševnog kompleksa. Sredinom 17. st. u Austrijskom Carstvu javlja se svijest o potrebi utvrđivanja granica prema turskim područjima. Zbog toga carska komora 1657. godine šalje svojeg glavnog vojnog graditelja, Martina Stiera u obilazak pograničnih područja, sa zadatkom da prouči i predloži daljnje mogućnosti u utvrđivanju granice. M. Stier je taj zadatak u potpunosti izvršio i 1660. godine daje caru Leopoldu I. na uvid tlocrte i planove pograničnih gradova s prijedlogom njihova utvrđivanja te zemljovida područja na kojima se nalaze (ŽMEGAČ 2005: 125–126). Na nekima od njih vidljiv je i samostan u Kamenskom, gdje je prikazan kao djelomična ruševina (prilog 1, karta 2). Brojne zemljovide iz ovog razdoblja, kao i ovu od koje je preuzet manji segment donio je Lj. Krmopotić u svom opsežnom kartografskom djelu (KRMOPTIĆ 1997).

Međutim, krajem 17. st. osmanlijska prevlast u ovim krajevima sve više slabi, 1683. doživljavaju poraz pod Bečom, a do 1687. godine najveći dio Ugarske, Slavonije i Hrvatske bio je oslobođen od osmanske prevlasti, a carska je vojska prodrla do Beograda. Karlovačkim mirom u Sremskim Karlovcima 1699. godine konačno je završen Austrijsko – osmanlijski rat, a Osmansko Carstvo je trajno izgubilo sve svoje posjede u Slavoniji, Lici, Krbavi i Dalmaciji (MÜNCH 1990: 472). Na samom početku slabljenja osmanskih utjecaja i upada, već 1684. godine dolazi do povratka pavlina u Kamensko. Godine 1699. godine, nakon jakog potresa, pavlini grade manje drveno zdanje uz opustošeni samostan, a za potrebe stanovanja redovnika (vidi prilog 4). U razdoblju 1740.–1750. godine dolazi do obnove crkve (CVITANOVIĆ 1973: 17; STROHAL 1906: 27–31), kada se crkva vjerojatno produžava prema zapadu rušeći zvonik koji je bio uz nekadašnje zapadno pročelje (I. barokizacija na genezi gradnje, prilog 4), dok se u razdoblju 1749.–1767. godine obnavlja i samostan koji je bio gotovo u cijelosti uništen (II. barokizacija na genezi gradnje). Nakon baroknih obnova dolazi do novog uspona i vrhunca u egzistenciji cijelog kompleksa, nažalost, ne zadugo jer se 1786. godine ediktom Josipa II. ukida pavlinski red, a 1789. godine crkva je proglašena župnom (CVITANOVIĆ 1973: 7–10), kada se vjerojatno prestaje s ukopavanjima u i oko crkve. Nakon toga je bilo više obnova crkve, ali one su se uglavnom odnosile na unutrašnjost te eventualno krovove crkve i samostana. Povratkom poljskih pavlina 1972. godine u Kamensko, nakon 186 godina izbjivanja, obnovljeno je djelovanje pavlinskog reda u Hrvatskoj. Tijekom Domovinskog rata crkva i samostan su znatno oštećeni zbog čega se i pristupilo obnovi u okviru koje su provedena i predmetna arheološka istraživanja.

OSTATCI ARHITEKTURE DEFINIRANI U ARHEOLOŠKIM ISTRAŽIVANJIMA

S obzirom na kvantitativnu ograničenost rada, ovdje će se samo sumarno obraditi područja samostana i crkve gdje su obavljena zaštitna arheološka istraživanja, a koja se odnose na kasni srednji i novi vijek (prolog 4, Geneza gradnje).³

Tijekom zaštitnih radova i obnove pavlinskog kompleksa arheološka istraživanja su obavljena na području nekadašnjeg **Istočnog krila samostana** gdje su definirani njegovi gabariti, ali su pronađeni i ostatci drvene arhitekture iz vremena početaka gradnje samostana (Perkić 1998: 74–81). Na području **Klaustra** samostana definirani su ostatci drvene crkve s pripadajućim grobljem. Riječ je o manjoj crkvi s polukružnom apsidom, ukopanoj duboko u zemlju (2,5 m od početka srednjovjekovnog sloja), izrađenoj od drvenih greda i pokrivenom drvenom šindrom. Polukružna apsida izravno prelazi u ziđe lađe koja se nastavlja ispod današnjeg zapadnog krila koje nije iskopavano. Ukupna dužina otkopanog dijela crkve je 4 m (apsida i dio lađe), a ukupna širina 3,5 m. Od ostataka drvenog ziđa i krovništa preostale su drvene grede širine 15–35 cm, dužine do 250 cm te jedan primjerak šindre. Sva drvena arhitektura je gorjela o čemu svjedoče i velike količine gara. Cijela površina bila je zapunjena glinastim i ljepljivim slojem prebačene zdravice – očigledno se prilikom nivelacije zemljišta za popunjavanje »rupe« iskoristio sloj zdravice iskopane na nekom drugom mjestu. U groblju kao ni u crkvi nisu nađeni bilo kakvi predmeti koji bi nas upućivali na određeno razdoblje gradnje i sahranjivanja. Međutim, odnosi između njih i ostalih dijelova arhitekture upućuju na određene zaključke, koji govore o vremenu prije dolaska pavlina, tj. prije početka 15. st.:

- kao prvo pretpostavka da je riječ o crkvi zasniva se na »potkovičastom« obliku objekta, gdje je apsida na istoku te činjenici da grobovi strogo prate njegove gabarite.
- grobovi koji se nalaze uokolo ove crkve, iako ne sadrže pokretne nalaze na osnovi kojih bi se mogli kronološki odrediti, vrlo jasno se razlikuju od mlađeg groblja iz 17. i 18. st.
- crkva u svom zapadnom dijelu ulazi ispod zapadnog krila, no što je još važnije za kronološko određenje, pripadajući grobovi su presječeni gradnjom zapadnog i južnog krila, zatim temeljem zida koji se nastavlja s prijelaza današnje apsida u lađu crkve kroz južni hodnik i klaustar i spaja s temeljima sjevernog zida današnje sakristije (za taj zid je utvrđeno kako pripada najstarijoj fazi crkve i samostana, tj. početku 15. st.), te južnim krilom samostana, južnim temeljem zida današnje sakristije i zapadnim temeljem nekadašnjeg pročelja crkve (danas prostor pod korom).

Slijedom navedenog, najvažniji nam je grob 9 koji je presječen temeljima iz prve faze egzistiranja samostana i crkve te se kao *terminus ante quem* za stariju crkvu može uzeti 1404. godina. Naselje u Kamenskom spominje se već u 13. st. (1261. godina), a vjerojatno je postojalo i ranije, pa stariju crkvu možda možemo vezati uz takav podatak. Osim toga, u pojedinim izvorima spominje se prisustvo templara na ovom području prije gradnje crkve i samostana (vlasnici zemlje). Međutim, nema nikakvih poveznica na osnovi kojih bi se moglo tvrditi da novootkrivena crkva pripada upravo njima, osim kronološkog podatka da su oni tu bili prije dolaska pavlinskog reda, a starija crkva je izgrađena prije 15. st.

U **prostoru južnog hodnika samostana i sakristije** definirani su pojedini ostaci arhitekture iz života samostana i crkve. To se, prije svega, odnosi na prostor u istočnom dijelu južnog hodnika, 150 cm ispred sakristije, gdje je nađen zid koji se nastavlja u današnji klaustar samostana i na prijelaz lađe i svetišta crkve. Prema dubini i širini temelja vjerojatno je riječ o cjelini iz prve faze egzistiranja crkve i samostana. Na prostoru današnje niše koja se nalazi južno od istočnog dijela

3 Svu dokumentaciju iscartale su i istuširale dipl. arheologinje Ina Gale i Marta Perkić, a prilog »geneza gradnje« kompjutorski je obradio i priredio M. Mirković iz Hrvat-

skog restauratorskog zavoda, a na temelju izvještaja s arheoloških istraživanja i popratne dokumentacije.

južnog hodnika definirani su ostaci temelja, koji zajedno s onim u južnom hodniku i sakristiji predstavljaju temelje manjeg zvonika iz vremena prve faze crkve.

S vanjske strane crkve otkriveni su i definirani nekadašnji kontrafori koji su se nalazili s južne strane lađe i svetišta crkve. Vidljivo je kako su kontrafori naknadno prilijepljeni uz zidove, a isto tako i kasnije počupani. Na cjelokupnom istražnom prostoru otkriveno je 8 kontrafora. Na prostoru apside nalazi se 5, a lađe 3 kontrafora. Vrijeme gradnje kontrafora teško je egzaktno utvrditi. Prva stradanja zbog turske invazije bila su već sredinom 15. st., a nakon 1448. godine zabilježeno je kako je dio samostana ponovno podignut. Kada je došlo do devastacije kontrafora možemo pretpostaviti na osnovi povijesnih izvora. U svakom slučaju to je bilo prije kraja 17., jer se preko ostataka kontrafora (bez obzira sačuvanim ili u negativu) nalazilo groblje koje se datira na osnovi grobnih priloga u kraj 17 i 18. st. Nakon što je sahranjivanje vršeno kada kontrafora već nije bilo, kao *terminus ante quem* možemo uzeti kraj 17. st. U povijesnim izvorima imamo dva događaja uz koje bismo mogli vezati rušenje kontrafora, a to je gradnja karlovačke tvrđe 1579. god. kada se za potrebe njene gradnje dovlači građevinski materijal s okolnih položaja. Drugu mogućnost predstavlja podatak da je 1699. god. snažan potres zadesio područje Kamenskog u sklopu kojeg su nakon njega vršene i obnove.

Izvan crkve iskopavanja su bila i na prostoru **ispred zapadnog pročelja crkve**, gdje su nađeni ostatci izvjesnog fortifikacijskog objekta. S obzirom na to da su nađeni samo djelomično sačuvani temelji, ponekad samo negativ nekadašnjeg temelja iznad kojeg se nalaze ostaci novovjekovne nekropole iz 18. i prve polovine 19. st. logično je zaključiti da u vrijeme sahranjivanja te arhitekture nije bilo, kamenje je izvađeno i vjerojatno sekundarno upotrijebljeno, a ostaci temelja su razgrađeni sahranjivanjem. Prema tome, kada je crkva produžena za 4 m prema istoku, produženje je djelomično sjelo na temelje, tad već srušenog, objekta koji se nalazio ispred, odnosno u produženju crkve iz faze dok je ona bila kraća. Koja je bila funkcija objekta koji se nekad nalazio pred crkvom, čija je dužina bila 7 m, a širina gotovo 11 m, širina temelja 1,2 m, teško je reći. No može se pretpostaviti fortifikacijska uloga tog dijela samostana, pogotovo imavši u vidu da se na nekim zemljovidima iz vremena egzistiranja tog objekta Kamensko označava kao fortifikacija, a i poznata je uloga samostana i crkvi kao fortifikacija.

Izvan crkve definiran je i nekadašnji **fortifikacijski rov** na istočnom platou, istočno od crkve i samostana, gdje je i logično njegovo postojanje s obzirom na najlakši pristup s istočne i dijela južne strane. Navedeni rov nalazi se oko 12 m istočno od istočnog krila. Iskopan dio rova dužine je 3,5 m, širina mu je u prosjeku 3 m, dubina u odnosu na današnju površinu 1,2 m, a može se sa sigurnošću pratiti nakon uklanjanja prvih pola metra srednjovjekovnih slojeva od površine. S unutrašnje i vanjske strane opkopa te unutar njega nalazili su se drveni stupovi, vjerojatno preostaci palisadne arhitekture. Dio pojedinih stupaca i danas je sačuvan. Sveukupno je na ovom dijelu iskopa otkriveno 6 rupa od takvih stupaca, po dvije s obje strane te dvije unutar opkopa. U zapuni rova nađeni su brojni srednjovjekovni pokretni arheološki nalazi koje je moguće datirati od 15. do 18. st. Ako probamo zamisliti takav opkop s palisadom duž cijelog istočnog platoa (u smjeru sjever-jug) možemo pretpostaviti zaista impozantan fortifikacijski element koji zajedno s fortifikacijskim objektom i zvonikom ispred nekadašnjeg zapadnog pročelja crkve pretvara Kamensko u važan i teško osvojev fortifikacijski kompleks.

Na **prostoru unutar crkve** istražena je cijela površina, gdje su osim brojnih grobova definirani ostaci nekadašnjeg zapadnog pročelja crkve (dok je crkva bila kraća – I. faza barokizacije) i pripadajućeg zvonika. Unutar crkve otkrivene su i dvije kripte te jedna grobnica. **Kripta 1** se nalazi u južnom dijelu lađe. S obzirom na vrstu gradnje, materijal, izgled i sačuvanost kriptе može se pretpostaviti da crkva prvotno nije imala kriptu, nego je ona izgrađena (ukopana) u kasnijim razdobljima. U kripti 1 definirano je 6 grobova koji su se nalazili u drvenim sanducima. Prema sačuvanosti

kostiju i drvenih sanduka, imavši u vidu i uvjete u kojima su se nalazili, ne može se govoriti o njihovoj velikoj starosti, dapače sklon sam kasnom 18. i 19. st. Takav sadržaj kripte ne može biti jedini pokazatelj vremena gradnje, no nepostojanje starijih grobova ili više faza sahranjivanja, koje da je postojalo ostavilo bi traga, ipak na neki način usmjerava i dataciju same kripte. **Kripta 2** se nalazi u centralnom dijelu apside, ispred postojećeg oltara, a ulaz je smješten na zapadnom dijelu, tj. sam prostor kripte se nalazi između ulaza u kriptu i oltara. Kao i kod kripte 1 i ovdje je, izgleda, ulazni dio naknadno dograđen, vrlo vjerojatno u vrijeme postavljanja kamenog popločenja. Inače, oblik i način gradnje identičan je kripti 1, pa se može pretpostaviti isto vrijeme gradnje, odnosno da je izgrađena u kasnijim fazama života crkve.

Unutar kripte nađeno je dosta recentnog smeća (čizme, krpe, daske i sl.), ulomaka drvenih kipova, razbacanih kostiju i grobnih sanduka. O nalazima in situ skeleta ne može se ni govoriti. Nađena su i dva brončana križa, jedan medaljon, dugme i kopčica što je sve pripadalo nekadašnjim ukopima, ali danas su nađeni dislocirani kao i sve kosti. Zadnja devastacija zbilja se za vrijeme Domovinskog rata kada je ovaj prostor bio okupiran. **Grobnica 1** nalazi se u lađi crkve, u središnjem položaju, neposredno ispred ulaza u svetište. Zidana je od sitnog kamenja sa svodom od opeka. Veličina grobnice je 3,1 m x 1,4 m, debljina zidova je oko 0,3 m. Prema stratigrafiji može se pretpostaviti kako je grobnica nekada imala bačvasti svod, ukupna dubina grobnice je bila 1,2 m, a vanjsko lice svoda grobnice bilo je svega oko 25 cm ispod ondašnjeg popločenja koje je bilo niže nego današnje (prema sačuvanim ostacima starog popločenja kod sjevernog bočnog oltara površina današnjeg povišena je u prosjeku 8 cm). S obzirom na to da je svod bio veoma blizu površine ondašnjeg poda može se pretpostaviti da je prvotno grobnica bila označena. Nakon izvjesnog vremena oznaka grobnice na površini poda se gubi, a očito i funkcija primarno namijenjene grobnice. Naime, o tome nam svjedoče nalazi tri groba unutar i na njenom zidu, no nijedan izvorno položen u nju. Najkasnije krajem 18. st. grobnica više nije bila u funkciji, niti je bila označena, odnosno kod kopanja rake slučajno se naišlo na nju, eventualno se skinuo jedan ili dva reda kamenja, a skelet je pognut na grobnicu. Iz svega navedenog može se zaključiti da je grobnica 1 građena u ranijim fazama života crkve, nema nikakve veze s kriptom i svaka memorija na nju davno je nestala. Može se samo pretpostaviti kako je takva centralna grobnica bila namijenjena nekoj važnoj osobi koja je na poseban način zadužila crkvu i samostan. Na osnovi povijesnih podataka, takvu osobu možemo vidjeti u Katarini Zrinskoj koja dovodi pavline i gradi crkvu, no nikakvih egzaktnih ili arheoloških parametara koji bi potkrijepili takvu hipotezu, nažalost nema. Unutar crkve, na položaju današnjih bočnih oltara u istočnom dijelu lađe crkve definirani su i ostatci nekadašnjih bočnih oltara koji su bili manji od postojećih i odvojeni od sjevernog, odnosno južnog zida lađe.

NALAZI GROBOVA I GROBNIH NALAZA UNUTAR I UOKOLO CRKVE I SAMOSTANA

Tijekom arheoloških iskopavanja i istraživanja prostora uz neposrednu blizinu i unutar pavlinskog samostana i crkve Bl. Dj. Marije Snježne otkrivena su i većim dijelom istražena dva groblja. Sveukupno je iskopano 136 grobova, od čega 38 starijih i 98 mlađih. Kod oba groblja riječ je o skeletnom sahranjivanju, unutar ili bez drvenih sanduka, pravilne orijentacije istok – zapad, gdje je glava uvijek na zapadu.

Starije, položeno oko nekadašnje drvene crkve unutar klaustera samostana rasprostire se na području klaustera, južnog hodnika, sakristije i sjevernog dijela lađe crkve. U blizini drvene crkve grobovi prate njen oblik i gabarite, a uglavnom su definirani u južnom dijelu. Pokojnici su uvijek sahranjeni u drvenim sanducima spojenim drvenim klinovima, kosti su slabo očuvane što je posljedica okolne zemlje, ali i kemijskih procesa koji nastaju kod zatvaranja skeleta u sanduke. Unutar grobova gotovo da i nije bilo grobnih nalaza. Jedini primjerak – prstena (PN 0) – nađen je u grobu 4,

međutim zbog jednostavnosti izrade nije ga moguće kronološki determinirati. No kako su skoro svi stariji grobovi uglavnom presječeni raznim fazama gradnje samostana i crkve iz početka 15. st. može se okvirno pretpostaviti sahranjivanje u vrijeme 13. i 14. st. Primjere dokumentiranja takvih grobova imamo u priloženom grobu 4 (T IX).

Mlađe groblje smješteno je uokolo i unutar današnje crkve, ponekad su sahranjivani u drvenim sanducima (preostali su samo željezni čavli), a ponekad samo u »golu zemlju«. U okviru mlađih grobova nađeni su razni ostaci nošnje i nakita datiranih uglavnom u 17. i 18. st. Vjerojatno je sahranjivano i tijekom 15. i 16. st. na što upućuju pojedini grobovi, koji su presječeni gradnjama iz kasnijih faza egzistencije samostana i crkve. Primjere dokumentiranja mlađih grobova imamo u priloženim grobovima 9, 10, 14, 15, 20 i 25 (T X–XVI).

Iskopavanja groblja posebno su važna zbog brojnih nalaza unutar grobova, ali i sagledavanja odnosa i datiranja pojedinih faza tijekom proteklih šest stoljeća. Osim toga, svi grobovi su pažljivo iskopani i dostojanstveno sahranjeni u okviru kripe u lađi crkve te posebno iskopanom prostoru ispred svetišta crkve. Na taj način izbjegnuta je njihova devastacija, što je bio prisutan običaj u prijašnjim obnovama i dogradnjama kroz prošla stoljeća.

GROBNI NALAZI (VIDI KATALOG NALAZA)

Uz grobove i uokolo njih su nađeni brojni grobni nalazi koji predstavljaju dijelove nošnji (dugmad, kopče, kopčice) i nakita (prstenje, medaljice, perle, igle, križevi, naušnice i sl.), a nađeno je i 6 primjeraka novca koji su ovdje vjerojatno slučajno dospjeli, jer se u kasnosrednjovjekovnom ili novovjekovnom kršćanskom groblju teško govori o novcu kao prilogu. Nalazi koji su pronađeni *in situ* kao takvi su nacrti i fotodokumentirani te signirani uz grob u okviru kojeg su pronađeni. Sveukupno su nađena 123 posebna nalaza s tim da treba razlikovati pojedinačne (prstenje, ukosnice, igle, fibule, kopče, križeve, medaljone i sl. – 83 komada) od skupnih nalaza (dugmad, perle, kopčice od nanogvica i sl. – 40 skupina).

Primjetno je kako su samo pojedini grobovi imali nalaze, što je odraz, prije svega, socijalnog statusa pojedinaca. Tako je od 138 grobova samo 33 imalo nalaze (oko 24 %). Socijalna diferencijacija vidljiva je i kod grobova s nalazima gdje prevladavaju oni s jednim ili dva nalaza, dok su rijetki s više. Grobovi koji se mogu izdvojiti po bogatstvu nalaza uz pokojnika su npr. grob 27 (prsten, križ, dugmad i kopčice), grob 49 (prsten, novac, križ, dugmad i kopča) i grob 76 (četiri prstena). Za razliku od nekih drugih sličnih lokaliteta sa srednjovjekovnim i novovjekovnim grobljem, nije primjetna povezanost bogatstva pojedinog groba s položajem u odnosu na crkvu. Naime, navedeni grobovi su smješteni izvan crkve, uz rub lađe (grob 27), unutar crkve, uz južno pročelje (grob 49) te u središtu lađe crkve (grob 76). Odras socijalne diferencijacije možemo vidjeti i po načinu ukopa, gdje su oni nešto bogatiji, što se tiče mlađeg groblja, sahranjivani u drvenim sanducima, dok ostali u golu zemlju. Od drvenih sanduka preostali su samo željezni čavli, a drvo je u potpunosti istrulilo (posljedica kisele zemlje). Kod starijeg groblja svi su ukopani u sanducima.

Velik broj pokretnih nalaza koji nisu nađeni u okviru grobnog konteksta posljedica je višekratnih ukopavanja na istom mjestu, ali i brojnih gradnji i pregradnji u egzistenciji crkve i samostana. Tom prilikom stariji grobovi sa svim pripadajućim grobnim nalazima ispremiješani su s ostalom zemljom (uglavnom SJ 1, SJ 7 i SJ 43). Izuzetak u ovom predstavljaju nalazi pronađeni u zapuni fortifikacijskog rova – SJ 54, koji nemaju veze s grobovima.

Brojnost nalaza van grobnog konteksta (50 komada ili skupina – oko 40,6 %) ukazuje na velik broj grobova koji su devastirani kasnijim intervencijama čovjeka.

Većina grobnih nalaza je uglavnom izrađena od raznih slitina bronce, kositra te staklene paste (krune prstenja, perle). Ovisno o količini kositra, nalazi izgledaju kao posrebreni (više kositra), ili imaju klasičnu zelenkastu patinu (manje kositra). Pojedini primjerci dugmadi izrađeni su od slitine kositra i olova (PN 21, 30, 34, 36, 42, 45 i dr.).

Svi grobni, kao i ostali pokretni, nalazi su očišćeni, konzervirani i pohranjeni u Gradskom muzeju u Karlovcu, gdje je u tijeku inventarizacija.

U katalogu nalaza gdje su prikazani posebni nalazi (PN) od 0–128, opisani su samo metalni nalazi i oni od staklene paste. Brojevi koji nedostaju predstavljaju nalaze od keramike, kamena (mikrolit) ili uzorke kostiju za analize.

ODNOS VRSTE GROBNIH NALAZA PREMA GROBOVIMA

NALAZ	prsten	medaljica	ukosnica	novac	križ	amorfnj ulomak	prstenčić	perle	dugmad	kopčice	kopča	jezičac kopče	brončani klin	UKUPNO NAL.
GROB														
grob 1	1	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2
grob 4	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2
grob 5	1	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	2
grob 6	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	1
grob 7	1	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	2
grob 9	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2
grob 10	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
grob 11	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
grob 12	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
grob 13	1	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	2
grob 14	1	–	–	–	–	–	–	–	1	1	–	–	–	3
grob 15	1	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	2
grob 17	–	–	–	–	–	–	–	–	1	1	–	–	–	2
grob 19	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
grob 20	1	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	2
grob 21	2	–	–	–	–	–	–	–	2	–	–	–	–	4
grob 23	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
grob 25	1	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	2
grob 26	–	1	–	–	–	–	–	–	1	1	–	–	–	3
grob 27	1	–	–	–	1	–	–	–	2	1	–	–	–	5
grob 28	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
grob 30	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
grob 31	1	–	–	–	–	–	–	1	–	1	–	–	–	3

grob 3 (kripta)	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
grob 49	1	–	–	1	–	–	–	–	1	–	1	–	–	4
grob 54	–	1	–	–	1	–	–	1	–	–	–	–	–	3
grob 52	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2
grob 68	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
grob 76	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	4
grob 31???	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
grob 92	–	1	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	2
grob 95	1	–	–	–	–	–	–	1	–	1	–	–	–	3
kripta 2	–	1	–	–	2	–	–	–	1	1	–	–	–	5
van groba SJ 1	7	7	–	1	2	1	–	1	2	8	–	–	–	29
van groba SJ 7	5	6	1	3	–	–	–	1	–	2	–	1	1	20
van groba SJ 43	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	1
van groba SJ 54	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
UKUPNO	41	22	2	6	7	1	1	5	13	22	1	1	1	123

PRSTENJE

Najveći broj grobnog fundusa, kao i kod većine drugih poznatih groblja ovog vremena, predstavljaju nalazi prstenja – 41 komad. Izrađivani su lijevanjem, kovanjem limenih traka te svitcima brončane žice, a ukrašavani umetanjem staklene paste i raznim oblicima žlijebljenja i urezivanja. Kao sirovinski materijal korištena je uglavnom bronca (u različitim omjerima bakra i kositra te različite čistoće, o čemu ovisi izgled i kvaliteta). S obzirom na kontekst nalazišta većina prstenja se može datirati od kraja 17. do u početak 19. st., iako je jednostavno, neukrašeno prstenje nemoguće kronološki odrediti.

Prema načinu ukrašavanja možemo izdvojiti 3 osnovna tipa prstenja: prstenje s ukrasima od staklene paste, prstenje bez ukrasa od staklene paste, a ukrašeno urezivanjem na limenoj traci te različitim oblicima tijekom lijevanja te prstenje izrađeno od svitaka smotane brončane žice. Svaki od navedenih tipova zastupljen je u raznim inačicama, odnosno podtipovima prstenja.

1. Prstenje s ukrasima od staklene paste:

a) gema od staklene paste u sekstagonalnom kruništu:

- ukrašeno cik–cak i vertikalnim urezima na kruništu te trokutastim urezima na ramenu obruča (PN 33, 50, 58, 85)
- ukrašeno vertikalnim urezima na kruništu, a na ramenu obruča kosi urezi koji tvore motiv andrijinog križa, gdje su udubljene točke između krakova te dva plitka žlijeba koja prate rubove obruča (PN 28)
- ukras niza kratkih kosih ureza na ramenu obruča ispod kruništa (PN 24)
- ispod plitkog kruništa, tri vertikalna plitka žlijeba uzduž obruča prstena (PN 20)
- ukras kratkih, kosih i vertikalnih ureza na ramenu obruča ispod kruništa (PN 3)
- na limenoj traci, uz rubove obruča jedan ili dva paralelna ureza na vanjskoj površini obruča prstena (PN 7, 69)
- s plastičnim izduženim kugličastim ukrasom na glatkom obruču (PN 1, 48, 102)

- na obruču bez ukrasa nalazi se kvadratna pločica iz koje se izdiže uža ovalna kruna ukrašena vertikalnim urezima (PN 88)
  - bez dodatnih urezanih ukrasa na obruču (PN 49, 68, 72)
- b) gema od staklene paste u kvadratnom kruništu (PN 128)
- c) gema od staklene paste u kružnom kruništu:
- u kružnoj plitkoj kruni umetak od prozirne staklene paste, a tijelo obruča je ukrašeno s dva plitka žlijeba omeđena sitnim plastičnim kuglicama (PN 42)
  - u kružnoj plitkoj kruni umetak od prozirne staklene paste, na gornjoj polovici tijela obruča nalaze se bradavičasti izbojci (PN 46)
  - u kružnoj plitkoj kruni umetak od tamne staklene paste, na kruni je ukras niza kosih ureza omeđenih dvama paralelnim urezima, a na ramenu obruča ukras kosih ureza (PN 44)

Ukrasi od staklene paste izrađivani su u različitim bojama (crvena, plava, zelena) ili su prozirni. Veličina varira, ponekad su u jednom komadu (PN 44), a ponekad od dvije konveksne leće (PN 58).

Prstenje s ukrasima od staklene paste gdje je staklena gema u kruništu ili kaloti, u različitim varijacijama nalazimo od kasne antike, Bizanta, starohrvatskih pa sve do suvremenih razdoblja. Datiranje je moguće samo na osnovi konteksta unutar groba i cijelog groblja. Tako su u groblju u Strožancu kod Splita datirani u 14. st. (GJURAŠIN 1997: 171–172), u Begovači kod Biljana Donjih u starohrvatsko razdoblje (JELOVINA, VRSALOVIĆ 1981: 121–122, T III,54, T XI,228) i sl.

Međutim, kronološki su posebno zanimljivi primjerci prstenja sa staklenom gemom u sekstagonalnom kruništu te cik-cak i vertikalnim urezima na kruništu i ramenu (PN 28, 33, 50, 58, 85). Takvo prstenje korišteno je na širem prostoru Pokuplja, Korduna i Like tijekom 18. st., a gotovo identični primjerci nađeni su u nekropolama uz crkve sv. Duha u Mušaluku kod Ličkog Osika, te sv. Jurju u Mateškom selu (PERKIĆ 2005). Ovakvo prstenje je ujedno i najbrojnije kako na ovoj tako i na ostalim spomenutim nekropolama (Mušaluk, Mateško selo). Posebno je indikativno groblje u Mušaluku gdje se može govoriti o zatvorenoj cjelini, odnosno groblju koje se datira isključivo u 18. st. Međutim, ovakvo prstenje nalazimo i na znatno širem prostoru Hrvatske gdje je različito datirano sve do u 15. i 16. st., no uglavnom s nepoznatih lokaliteta, dakle van arheološkog konteksta (PITEŠA 2009: 179). Stoga pretpostavljam kako ovako rano datiranje od 15. st. nije utemeljeno i posljedica je isključivo datiranja na osnovi tipoloških karakteristika, te nedostatka istraživanja i objavljivanja novovjekovnih nekropola. Jedno od rijetkih objavljenih, gdje su također datirani u 17. i 18. st. je ono kod crkve sv. Nikole biskupa u Žumberku (AZINOVIĆ BEBEK 2009C: 472).

Prsten s gemom od staklene paste u kvadratnom kruništu nalazimo u samo jednom primjerku (PN 128). Sličan prsten, ali u raskošnijoj izvedbi od srebrnog lima s pozlatom, nalazimo u groblju kod Sv. Križa u Ninu, datiranog u kasno 15. i 16. st. (PITEŠA 2009: 202).

2. Prstenje bez ukrasa od staklene paste, a ukrašeno urezivanjem na limenoj traci te različitim oblicima tijekom lijevanja:

- a) lijevani prsten gdje se tijelo obruča proširuje prema vrhu i tvori zaravnjeni vrh s urezanim inicijalima (PN 114, 119a–c)
- b) lijevani prsten gdje se na zadebljani obruč, ukrašen vitičastim floralnim urezanim motivom, nastavlja ovalna lijevana pločica obrubljena kružnim žlijebom unutar kojeg su inicijali »S D« te grb u obliku štita unutar kojeg je floralni motiv (PN 26)
- c) lijevani prsten gdje se na obruč nastavlja ovalna pločica uz rubove koje je urezani plitki žlijeb, a u sredini je urezani floralni motiv (PN 119d)

- d) prsten na limenoj traci s dva plitka usporedna žlijeba na vanjskoj površini obruča prstena, bez dodatnih ukrasa (PN 92)
- e) prsten na limenoj traci s tri žlijeba po sredini, bez dodatnih ukrasa (PN 0)
- f) prsten na limenoj traci bez ikakvih ukrasa (PN 84)

Jednostavno prstenje ukrašavano samo s dva plitka usporedna žlijeba na vanjskoj površini obruča prstena najprisutnije je u gotovo svim starohrvatskim, kasnosrednjovjekovnim i novovjekovnim grobljima, pa ih logično možemo pripisati proizvodima lokalnih radionica (JELOVINA – VRSALOVIĆ 1981: 120, TI,4; TII, 34, 50; PETRINEC – JAKŠIĆ 1996: 21, 27, 29, 34, 37, 39, 40; PITEŠA 2009: 186). Kod groblja u Kamenskom zanimljivo je što je jednostavno prstenje s 1–3 plitka žlijeba rijetko u odnosu na bogatije ukrašeno prstenje.

3. Prstenje izrađeno od svitaka smotane brončane žice na koje se nastavlja, također od žice, spiralno kružno krunište.

Većina prstenja zastupljena u Kamenskom nalazi se i kod drugih groblja, no specifičnost predstavljaju prstenovi izrađeni od svitaka smotane brončane žice sa spiralnim motivom na vrhu. Nađena su 4, gotovo identična ovakva primjerka (PN 29, 31, 74, 76) i svi su prema grobnom kontekstu datirani u 18. st. Sličan prsten po načinu izrade od brončane žice, ali s različitim završetkom spiralnog kruništa, nalazimo kao slučajni nalaz kod crkve sv. Spasa u Vrh Rici, bez uže datacije (PETRINEC – JAKŠIĆ 1996: 119, sl. 67), te gotovo identične u groblju 17. i 18. st. kod crkve sv. Nikole biskupa u Žumberku (AZINOVIĆ BEBEK 2009C: 472).

Pokojnici su najčešće nosili po jedan prsten, rijetko dva, a prisutna je pojava nošenja tri prstena, kao što je npr. u grobu 76 (PN 119). Takav običaj primijećen je i kod drugih kasnosrednjovjekovnih i novovjekovnih groblja, kao što su spomenute u Mušaluku, Mateškom selu te iskopavanja crkve Presvetog Trojstva u Slunju,⁴ sv. Spasa u Vrh Rici (PETRINEC – JAKŠIĆ 1996: 34, 35, 40) i Begovači u Biljanima Donjim (JELOVINA – VRSALOVIĆ 1981: 74, 76, 77).

SVETAČKE MEDALJICE

Svetačke medaljice su privjesci, uglavnom manjeg formata, kružnog, ovalnog, srcolikog ili poligonalnog oblika. Sadrže reljefne prikaze na objema stranama, a uglavnom su to motivi s likovima Isusa, Gospe, svetaca, ukazanja, čudotovornih predmeta (svetih slika ili skulptura) i hodočasničkih mjesta. Najčešće su izrađene od neplemenitih metala (bronce, bakra), a rijetko od zlata ili srebra (KRNJAK 2004: 113). Ovakve medaljice spadaju u pobožne predmete s naglašenim simboličkim značenjem, koju neki vjernici nose ili čuvaju kao oblik osobite pobožnosti. Prvi su ih počeli nositi hodočasnici u sveta mjesta kao dokaz posjećivanja takvim mjestima (grobovi i crkve mučenika i ostalih svetaca, posebice Gospe). Njihova primjena i širenje počelo je u 15. st. (AZINOVIĆ BEBEK 2007: 393), međutim, najveća produkcija je u 17. i 18. st. kao reakcija na reformiranu, protestantsku crkvu. Nošene su na lančiću ili kao dio krunice. Vrlo često nemaju nikakvu umjetničku vrijednost, ali povijesnu i kulturno – povijesnu zasigurno da (MIRNIK 1996: 361). Medaljice su uglavnom skromne, sitne i slabije kakvoće, a proizvodnja im je bila masovna (MIRNIK 1992: 501).

U okviru iskopavanja unutar i izvan crkve u Kamenskom nađena su 22 primjerka različitih medaljica. Prema mjestu nalaza na skeletu može se pretpostaviti da su nošene oko vrata ili su se vješale na krunicu. Krajem 17. st. započinje njihova masovna proizvodnja kada su korištene kod

⁴ Neobjavljena iskopavanja Konzervatorskog odjela u Karlovcu.

davanja oprosta ili posvete, kod raznih zavjeta i uspomena s hodočašća, a masovnost je reakcija na jačanje protestantizma. Prisutno je i bacanje medaljica u zemlju za vrijeme oranja, ali prije sjetve. To se najčešće radilo na oranicama gdje su nalaženi ostatci iz ranijih razdoblja (KRNJAK 2004: 113). Najčešći oblik medaljica je ovalno izduženi, mada ih ima i kružnih, sekstagonalnih i ovalno izduženih s upisanim kvadratom koji izlazi van rubova ovalnog dijela (PN 85f).

Zastupljeni su razni sveci i svete, a najčešće Gospa i sv. Benedikt.

Medaljice s prikazom Gospe (PN 4b, 9b, 18, 52, 62, 65a, 67, 85f, 123, 127):

Na najvećem broju medaljica (10 komada), na aversu ili reversu, nalaze se različiti prikazi Gospe u kombinaciji s drugim prikazima. Znatno češće Gospa je na aversu, jer je riječ o hodočasničkim medaljicama, a i inače se smatra kako je na aversu Gospa zbog svoje važnosti u kršćanskom svijetu (osim ako je u kombinaciji s Isusom kada je na reversu) (AZINOVIĆ BEBEK 2007: 393).

- PN 4b i PN 85f – tzv. Mariazell prikaz
Na aversu je prikaz Bogorodice u zvonolikom plaštu ukrašenom vegetabilnim vitičastim motivima i križevima, sa skeptrom? u rukama, slijeva na desno teče natpis: S. MARIA C(ELENSIS) kod PN 85f ili S. MARIA (CE)LLENS(IS) kod PN 4b. Na reversu je kod oba primjerka prikaz Svete Obitelji. Mariazell je najpoznatije srednjoeuropsko marijansko hodočasničko svetište koje se nalazi u austrijskoj saveznoj pokrajini Štajerskoj. Uobičajeno je, gotovo do u 18. st. pisati Maria Cell, a od 18. st. Maria Zell (AZINOVIĆ BEBEK 2007: 392), međutim, kod nekih autora su primjetna manja odstupanja u takvim datacijama (KNEZ 2001: 43). Naš primjerak pod PN 85f djelomično je oštećen, pa natpis nije u cijelosti čitak, međutim moguće ga je pretpostaviti na osnovi analogije s primjerkom iz Šentviške gore kod Čateža na Savi gdje nalazimo gotovo identičan primjerak (KNEZ 2001: 41).
- PN 18 – na aversu prikaz Gospe s Isusom u naručju, a na reversu na plavoj pozadini tri prekrizene strjelice okrenute prema gore. Centralni dio medaljice je oslikan, a okolni brončani dio je ukrašen reljefnim floralnim motivima. Sličan način izvedbe medaljice s centralnim oslikanim dijelom nalazimo u zbirci medaljica Narodnog muzeja Slovenije gdje je sličan primjerak posvećen sv. Franji Ksaverskom i srcu Isusovu, datiran u 18. st (KNEZ 2001: 95).
- PN 52 – na aversu prikaz Gospine krunidbe, a na reversu simbola križnog puta (Ijestve) iznad kojih lebdi Duh Sveti u obliku grlice. Prikaz Gospine krunidbe čest je na medaljicama u kombinaciji s raznim drugim svecima. Slične prikaze nalazimo s lokaliteta Hrvatski trg u Ljubljani (KNEZ 2001: 79, 81–82). Simbole križnog puta na reversu nalazimo i na primjerku s nepoznatog nalazišta u zbirci Narodnog muzeja Slovenije (KNEZ 2001: 90).
- PN 62 – vjerojatno je riječ o hodočasničkoj medaljici iz Loreta iako nam nečitki natpis ne može to i potvrditi. Međutim, na aversu je prikaz Gospe s Isusom u naručju unutar vrata – portala, oboje imaju krunu na glavi, a Gospa je u karakterističnom zvonolikom plaštu. Takve plašteve ima većina loretskih medaljica, a na pojedinim od njih je osnovni prikaz Gospe unutar raznih oblika vrata ili baldehina (KNEZ 2001: 89, 156). Gospa Loretska je dobila ime po hodočasničkom mjestu Loreto kod Ancone u Italiji, a njeno štovanje u Hrvata se javlja već u 15. st. (KRNJAK 2004: 122), no najizraženije je u 18. st. Zvonoliki plašt je inače tipičan za barokne prikaze Gospe, kako na medaljicama tako i na ostalim vrstama prikaza u 17. i 18. st. (BARIČEVIĆ 1983: 57–70).
- PN 65 a – u ikonografiji medaljica česta je kombinacija prikaza na aversu i reversu Gospe i Isusa kao spasitelja svijeta: SALVATOR MVNDI SALVA NOS (Spasitelju svijeta, spasi nas) i MATER SALVATORIS ORA PRO NOBIS (Majko Spasitelja, moli za nas) (KNEZ 2001: 111).

Iako je natpis na našoj medaljici nečitak može se nazrijeti navedena zavjetna formula čemu odgovara i prikaz Isusa i Gospe.

- Posebno je zanimljiva medaljica kao PN 67 koja predstavlja hodočasničku medaljicu iz Bavarske. Riječ je o Gospinom hodočasničkom svetištu OETHINGEN koje se još naziva i srcem Bavarske. Slična medaljica, ali s drukčijim prikazom nađena je u grobu 56 kod crkve sv. Marije Magdalene u Čazmi gdje se datira u 17./18. st. (AZINOVIC BEBEK 2007: 402–403).
- PN 127 – s obje strane je prikaz Gospe, s tim da je na aversu klasični hodočasnički motiv Gospa u zvonolikom plaštu, s Isusom u naručju i s dva anđela iznad njih, a na reversu Gospa s mrtvim Isusom u krilu, odnosno *pietà*. Opisani prikaz Gospe u zvonolikom plaštu često nalazimo na medaljicama iz hodočasničkog središta Altöttinga (KNEZ 2001: 48–49), Mariazella (AZINOVIC BEBEK 2007: 399) i dr.

Medaljice sv. Benedikta (PN 9a, 10, 17, 22, 70, 75 a–b, 85b, 99):

Vrlo česte su i tzv. benediktinske medaljice (9 primjeraka). Imaju široku religioznu primjenu. Korištene su za tjeranje sotone, vještica, obrane od kuge, protiv uroka i čaranja, za poboljšanje davanja kravljeg mlijeka, stavljane su u temelje kuća i zakapane u polja (AZINOVIC BEBEK 2007: 391–392). Javljaju se u crkvenim grobljima srednje Europe već u 15. st. (KNEZ 2001: 37), no kod nas nešto češće sredinom 17. st., i pogotovo u prvoj polovini 18. st. Obično je na aversu prikaz sv. Benedikta u haljini, sa štapom i čašom otrova u drugoj ruci, prema legendi po kojoj je predvidio pokušaj trovanja. Na aversu uz rub teče natpis CRVX. S.(ANCTI) P.(ATRIS) BENEDICTI (križ Svetog oca Benedikta) ili S. BENEDICTE ORA P.(RO) N.(OBIS) (sveti Benedikte, moli za nas). Na reversu je benediktinski grb u kojem je benediktinski križ sa siglami, koje predstavljaju benediktinski zaziv, prema prijevodu dr. A. Badurine (PAVIČIĆ 1994: 44):

- u kružnom polju **V R S N S M V S M Q L I V B – Vade Retro, Satana, Numquam Suade Mihi Vana / Sunt Mala Quae Libas, Ipse Venena Bibas (Odlazi, Sotono, nikad mi ne savjetuj što je isprazno, zlo je što mi pružaš, sam pij svoj otrov).**
- u vertikalnom dijelu križa – **C S S M L – Crux Sacra Sit Mihi Lux** (križu sveti, budi mi svjetlo)
- u horizontalnom dijelu križa **N D S M D – Non Draco Sit Mihi Dux** (ti zvijeri, ne budi mi vođa)
- u četvorinama **C S P B – Crux Sancti Patris Benedicti** (križu sveta oca Benedikta)

Javljaju se u dva osnovna oblika: osmerokutni (PN 9a, 10, 17) i ovalni (PN 22, 70, 75 a i b, 85b, 99), s tim da gotovo nema promjena u prikazima. Jedini izuzetak predstavlja PN 70 gdje uz benediktinski križ na reversu nalazimo sv. Anastaziju na aversu, ali s posvetom S. ANASTASIA PATRONA IN BENEDICT BEVRN.

Ostale medaljice

Pored medaljica posvećenih Gospi i sv. Benediktu, nalazimo i druge svece i svete, Isusa ili razne novozavjetne scene, no i tada uglavnom u kombinaciji s Gospom: Sveta Obitelj (PN 4b i 85f), simboli križnog puta (PN 52), Isus (PN 65a). Rijetke su medaljice na kojima nema Gospe, npr. gdje su na aversu oruđa Kristovih muka (čekić, koplje, posuda s octom i sl.), a na reversu simboli križnog puta (PN 52 i 66) uz zavjetne formule: PAS.(SIO) CHRIS.(TI) CONFOR.(TA) ME (Muko Kristova, ojačaj me) i PAS.(SIO) CHRIS.(TI) SALV.(A) NOS (Muko Kristova, spasi nas). Gotovo identične medaljice ili u kombinaciji s drugim prikazima nalazimo i u zbirci Narodnog muzeja Slovenije (KNEZ 2001: 90). Jednu od medaljica nisam mogao odrediti, a s obje strane je prikaz izvjesnog sveca (PN 4a).

Svi navedeni primjerci izrađeni su od bronce, osim PN 18 gdje je središnji prikaz Gospe izrađen na oslikanom (metalnom?) materijalu. Izuzetak predstavlja primjerak medaljice kao PN 100, koji je izrađen od dvije spojene ovalne staklene leće između kojih se vjerojatno nalazio oslikani papir s nekim prikazom koji je u potpunosti nestao. Može se pretpostaviti da je i ovdje bio prikaz Gospe, a na osnovi analogija sa sličnim medaljicama nađenim u okviru iskopavanog groblja u Mateškom selu (PN 148 i 172), gdje je papirnati dio djelomično sačuvan. Slična medaljica od dvije staklene leće nađena je u okviru kasnosrednjovjekovnog groblja u Strožancu kod Gospe od Site gdje je okvirno datirano u 17./18. st. (GJURAŠIN 1997: 172, 175).

KRIŽEVI

Križ (grč. *stauros*, lat. *crux*) je temeljni religiozni simbol kršćanstva. Međutim, motiv križa pojavljuje se znatno ranije na neolitičkim i kasnijim spomenicima, posudama, figurama i sl. kao simbol sunca ili svemira (svastika). Nalazimo ga na širokom području, na spomenicima keltske, koptske i kretske umjetnosti, ali i u azijskoj i američkoj kulturi. U Egiptu je hijeroglifski ideogram križa »ankh« (crux ansata) pojam za život, simbol »milijuna godina budućeg života« (CHEVALIER – GHEERBRANDT 1983: 309). U kršćanstvu križ je istodobno izraz muke i stradanja, ali i znak pripadnosti vjere. Može se pratiti razvoj njegove ikonografije od prvih stoljeća do danas (GRUPA AUTORA 1979: 356–360, 498–503).

Križ se sastoji od okomite (patibulum) i vodoravne (antenna) grede, ponekad ima podložak za noge krista (supedanneum) i natpisa na vrhu patibuluma (titulus).

Križevi nađeni u okviru predmetnog groblja korišteni su kao privjesak oko vrata ili dio krunice. Oni nisu samo ukras, dio nošnje, nego i sastavni dio ovozemaljskog i zagrobnog života. Kao i ostali nalazi, prema okolnom arheološko – kronološkom kontekstu, datirani su u kraj 17. do početka 19. st. Sveukupno je nađeno 7 primjeraka križeva (grobovi 27, 54, 92, dva u kriпти 2 i dva van grobova u SJ 1). Svi su izrađeni od bronce (PN 43, 55, 63, 103, 120, 121 i 126).

Križ kao PN 43 – križ latinskog oblika, prilično rustične izrade, s nemarno vidljivim ostacima lijevanja i jednostranog prikaza. Horizontalni krakovi završavaju u obliku trolista, a na gornjem kraku je okrugla rupica za vješanje. Na prednjoj strani je prikaz raspetog Krista, pognute glave, a zbog izlizanosti se ne vidi prikaz u gornjem kraku (*titulus* INRI ili neki od simbola), u donjem kraku se nazire mrtvačka glava, tzv. Adamova lubanja. Prema srednjovjekovnoj legendi Kristov golgotski križ bio je usađen iznad Adamova groba, pa je Kristova krv kapala na Adamovu lubanju, što kasnije postaje česti ikonografski simbol (PAVIČIĆ 1994: 43). Donekle sličan križ nađen je u Novim Banovcima, datiran u 17.–18. st. (PAVIČIĆ 1994: 79), te crkvi sv. Duha u Mušaluku datiran u 18. st. (PERKIĆ 2001), a gotovo identičan u groblju oko sv. Jurja u Mateškom selu (PERKIĆ 2005: PN 21 i 117), sv. Martinu na Prozorju (BELAJ 2006: 278) i crkvi sv. Marije Magdalene u Čazmi (AZINOVIĆ BEBEK 2009A: 278, 283). Najčešće su datirani u 17. i 18. st., a s obzirom na velike sličnosti kod brojnih primjeraka u grobljima sjeverne Hrvatske možemo pretpostaviti i neku lokalnu radionicu.

Caravaca križevi (PN 55 i 63), zvan još loretski ili Benediktov križ (PITEŠA 2009: 227) – su križevi latinskog oblika, iz vrste dvostrukih križeva (*crux gemina*). Uvijek imaju dvije poprečne grede, a sve mu grede završavaju tulipanastim proširenjem. Njihova upotreba raširena je u 16. i 17. st., pogotovo u misijskim zemljama, a isusovci su njihovi najveći promicatelji. Legenda o tom križu potječe iz Španjolske, nazvan po mjestu Caravaca de la Cruz, provincija Murcia (zato se često naziva i španjolski križ) i vezan je za čudo biskupa Ginesiusa (AZINOVIĆ BEBEK 2009A: 274–275). Detaljni opis legende možemo naći u radu J. Belaja (2006: 277). Već krajem 17. st. javljaju se

prve zabrane upotrebe ovog križa zbog njegove omiljenosti u pučkom praznovjerju. Njegovu upotrebu dekretom zabranjuje papa Urban 1678. (MÜNSTERER 1963: 80; KNEZ 2005: 20). Imao je razne primjene: protiv bolesti, opsjednutosti, kuge, za plodnost u braku, ljetine i sl. Zbog zabrane se rijetko nalazi u 18. st., no sve zabrane nisu istovremeno dopirale u sve krajeve pa su moguće datacije i kroz 18. st.

U Kamenskom su nađena dva gotovo identična primjerka ovakvih križeva u grobu 27 i jedan primjerak van pojedinačnog grobnog konteksta. Na prednjoj strani je prikaz rassetog Krista sa zrakastom krunom, pognute glave i izraženo savijenih koljena. Na donjoj anteni i donjem dijelu patibuluma je natpis DOMINE MEMENTO MEI (Gospodine, sjeti se mene). U proširenoj bazi križa nalazi se urezana glava, vjerojatno Gospe, a u svim ostalim proširenim krajevima su urezani ukrasi floralnih motiva. Inače je uz sve rubove križa niz plitkih i kratkih ureza. Na stražnjoj strani je niz prikaza simboličkog značenja od kojih su neki nečitki. Na patibulumu su prikazi vrča, kaleža, boce, ljestve, dva koplja (probadanje Isusova srca i nuđenje octa i žuči), a na dnu dva anđela u adorantskom položaju. Na gornjoj anteni prikazi su nečitki (palica, truba?), a na donjoj anteni se nazire anđeo u letu. Uokolo rubova stražnje strane je urezana linija, a u proširenim krakovima ukras floralnim motivima. Na prijelazu donje antene u donji dio patibuluma vidljivi su tragovi popravljivanja koje se napravilo prije sahranjivanja.

Slični križevi su nađeni u novovjekovnim grobovima u crkvi sv. Marije Magdalene u Čazmi (AZINOVIĆ BEBEK 2009: 276–277), sv. Martinu na Prozorju (BELAJ 2006: 277–278), sv. Stjepanu u Brelima (BOŽEK – KUNAC 1998: 208), pavlinskom samostanu u Šenkovcu (AZINOVIĆ BEBEK 2009A: 277), Trpnju (PITEŠA 2009: 227), Rižinicama u Solinu (PITEŠA 1992: 116, 119), a imamo i pojedine primjerke u fundusu Hrvatskog povijesnog muzeja (PAVIČIĆ 1994: 82–83), svi su datirani u 17. i 18. st.

Križ kao PN 103 – križ latinskog oblika, grede završavaju u obliku nepravilnog i izduženog trolista. Izrađen je lijevanjem. Na prednjoj strani je prikaz Krista, a na stražnjoj više manjih raznih prikaza koji su, nažalost, nečitki zbog korodiranosti (vjerojatno prikazi oruđa Kristovih muka). Manja sličnost postoji s križem iz groblja u Mateškom selu (PN 73), gdje krakovi također završavaju s kružnim izbojcima.

Križ kao PN 120 – križ latinskog oblika s okruglom ušicom postavljenom okomito na tijelo križa. Na prednjoj strani je prikaz rassetog Krista, malo savijenih nogu u koljenima. Krist ima zrakastu krunu, a iznad je titulus (nečitak – vjerojatno INRI). Na stražnjoj strani je prikaz alata i oruđa koji se inače javljaju na križevima s križnog puta, a ovdje su kao simbol muke Isusove (*arma Christi*): prekrižena koplja kojim mu je probodeno srce i koplje s nataknutim spužvicama octa i žuči, kruna od trnja, bič i probodena ruka. Iznad krune su dva nečitka prikaza, možda Duh Sveti u obliku goluba i Veronikin rubac. Ovakve i slične križeve nalazimo i u fundusu Hrvatskog povijesnog muzeja, svi su datirani u 18. i početak 19. st., a potječu s lokaliteta u Novim Banovcima, Surduka, Srijemske Mitrovice i Krapine (PAVIČIĆ 1994: 75–76). Križevi ovakvog tipa, ali s nešto drukčijim prikazom nađeni su također u kripti crkve sv. Lovre u Požegi, koja se isto datira u 18. i početak 19. st⁵ te na Gospinom otoku u Solinu (PITEŠA 2009: 228) i u crkvi sv. Marije Magdalene u Čazmi (AZINOVIĆ BEBEK 2009A: 277–278). Gotovo identičan primjerak, samo što je izrađen od željeza, nađen je u Sv. Martinu na Prozorju (AZINOVIĆ BEBEK 2009A: 277–278).

Križ kao PN 121 – riječ je o velikom pektoralnom križu latinskog oblika koji predstavlja najveći nađeni primjerak, visine više od 12 cm (nedostaje donji dio *patibuluma*), širine 7,5 cm. S

5 Neobjavljeno, nalaze se u radionici Hrvatskog restoratorskog zavoda.

obzirom na veličinu i mjesto nalaza – kripta 2 u svetištu crkve – može se pretpostaviti kako se nalazio na jednom od sahranjenih redovnika. Prikaz raspjetog Krista nalazi se samo s prednje strane, iznad klasičnog prikaza je titulus s natpisom INRI koji je omeđen vitičastim ukrasom što izlazi van rubova *patibuluma*. Ovako veliki pektoralni križevi obično se datiraju u 18. i početak 19. st., a nalazimo ih u raznim varijantama u fundusima Arheološkog muzeja u Splitu (PITEŠA 2009: 229) i Hrvatskog povijesnog muzeja (PAVIČIĆ 1994: 80–81).

Križ kao PN 126 – križ latinskog oblika, dvostruki križ (*crux gemina*). Na vrhu je ušica na preklap u obliku trolista. Izrađen je lijevanjem, na način da rubovi tvore okvir i oblik križa, a iznutra je praznina koja je možda prije bila ispunjena drvom, no ono je istrulilo i nije ostavilo nikakvog traga. Takve drvene križeve s metalnim obrubom nalazimo na groblju pored Sv. Nikole u Krapini iz 19. st. (PAVIČIĆ 1994: 80) te crkvi sv. Marije Magdalene u Čazmi datiran u 17. st. (AZINOVIĆ BEBEK 2009A: 284). S obzirom na kontekst nalaza groba u samom svetištu (upućuje na poseban značaj sahranjenog pokojnika), uz medaljicu PN 127, vjerojatno datiranje našeg primjerka je 18. st.

NOVAC

Sveukupno je nađeno 6 komada novca, datiranih u rasponu od 15. do početka 20. st. Većina ih je nađena van grobnog konteksta u stratigrafskim jedinicama SJ 54, SJ 7 i SJ 1, a samo jedan u grobu 49 (PN 97a), što je i logično s obzirom na kršćanske običaje i zabranu stavljanja grobnih priloga uz pokojnike. Izrađeni su od bronce (PN 65b, 65c i 104) i srebra (PN 94, 97 i 197). U većoj ili manjoj mjeri su korodirani, no dijelom su se mogli očitati kako je opisano u katalogu nalaza. Nađena su: dva primjerka brončanog novca Marije Terezije (PN 65b, 65c), (1740.–1780.) u apoenima od 1 i 2 krajcera,⁶ jedan denar Matije Korvina (PN 94), (Matthias I. Corvinus) (1458.–1490.) (MIMICA 1994 A: 464–467), srebrni krajcer Josipa I. (PN 97a), (1705.–1711.) u apoenu od 3 krajcera,⁷ jedan primjerak novca Dubrovačke Republike (PN 107), (srebrni dinarić) (MIMICA 1994 B: 178, 187) i jedan mađarski novac iz 1901. nađen na površini, pa je znatno korodiran i nečitak.

DUGMAD

Uobičajen dio grobnih fundusa su razni primjerci dugmadi. Nalaze se kao sastavni dio odjeće pokojnika, pa imaju istodobno praktičnu i ukrasnu funkciju, a često su njeni jedini preostaci. U grobovima ih nalazimo od ranog srednjeg vijeka (JELOVINA 1976: 113–114), pa sve do u novi vijek kojem pripadaju i ovdje obrađeni primjerci. U okviru predmetnog groblja nađeni su u 8 grobova te u kripti 2 (grob 13, 14, 17, 20, 21, 26, 27, 49), sveukupno 123 komada. Izrađeni su od bronce (PN 97 i iz sonde 20) i mješavine kositra i olova (PN 30, 34, 36, 41a, 42b, 45, 57, 59 i 61), a u četiri inačice:

- kositreno-olovni, šuplji, kuglasti s ušicom za udijevanje na dnu i manjom rupicom uz ušicu (PN 30, 34, 36, 45 i dr.). Jednostavne su izrade i najčešće korišteni, a nalazimo ih i na drugim novovjekovnim grobljima, npr. Sv. Martinu na Prozorju (BELAJ 2006: 284).
- kositreno-olovni, kalotasto polukružni s ušicom za udijevanje na stražnjoj strani (PN 36, 42b, 59). Uvijek su u kombinaciji s prethodno navedenim šupljim kuglastim, a i njih nalazimo u Sv. Martinu na Prozorju (BELAJ 2006: 284).

⁶ <http://www.krischanphoto.com/austria/coins/1740/kreuzer-mt.htm>.

⁷ <http://www.krischanphoto.com/austria/coins/1740/early.htm>.

- brončani, šuplje kupolasto tijelo s kružnom ušicom za udijevanje na dnu ili umjesto ušice dvije rupice, također za udijevanje (PN 97). Nađeni su u samo jednom grobu (grob 49) u lađi crkve.
- brončani, gdje je u ovalnom tijelu ukras od prozirne staklene paste, a s donje strane su ušice. Nađeni su u paru (PN 124) u kripti 2, a međusobno su povezani s brončanom žicom. U funkciji su ukrasne manžete.

Sve inačice, osim manžeta (s ukrasom od staklene paste – PN 124), prisutne su u grobovima 18. i početka 19. st. u spomenutim grobljima u Mateškom selu i Mušaluku (PERKIĆ 2001, PERKIĆ 2005).

Sva opisana dugmad nije uže kronološki određiva i uglavnom se mora vezati uz druge nalaze ako je riječ o zatvorenoj cjelini, a na ovom lokalitetu mogu se datirati od kraja 17. do u početak 19. st.

UKOSNICE

Nađene su svega dvije ukosnice i to u grobu 1 (PN 2) te jedna van grobnog konteksta u sondi 24 u SJ 7. Obje su izrađene od bronce. Uglavnom je riječ o jednostavnim ukosnicama (»bumbačicama«), gdje se na tanko tijelo igle nastavlja kružna glavica ukrašena plitkom spiralom.

Nažalost, ovako jednostavne ukosnice nije moguće datirati jer su u upotrebi kroz duži period od ranog srednjeg do u novi vijek.

PERLE

Perle su vrlo čest repertoar srednjovjekovnih i novovjekovnih groblja. Ponekad je riječ o dijelovima krunica, ali ponekad su i nakit, odnosno dio nošnje. Vrlo je teško razlučiti kada je riječ o ogrlicama, a kada o krunicama, jer broj zrna kod krunica može varirati od 5 do 150 (10 – »cener« ili muška brojanica, 15, 20, 33 – Isusove godine, 63 – Marijine godine. Prema Glossarium artis postoji podjela na veliku (150 malih i 15 velikih zrna), srednju (63 malih i 7 velikih zrna) i malu (33 mala i 5 velikih zrna) (AZINOVIC BEBEK 2009 B: 171). Kada se nalaze pojedinačno ili do 3 komada, u okviru intaktnog groba, onda su vjerojatno nakit i predstavljaju cjelinu privjeska s nalazom križa ili medaljona, a ako ih je više onda se može pretpostaviti ogrlica ili krunica. Ako postoji izvjesna pravilnost broja perli, u odnosu na navedene kod krunica, pretpostavio sam kako je riječ o krunici, dok ako je nema, a riječ je o intaktnom grobu da je ipak ogrlica.

U predmetnim iskopavanjima perle su nađene u 5 različitih skupina u grobovima 31 (PN 72), 54 (PN 101), 95 (PN 128), te van grobnog konteksta u SJ 1 (PN 40) i SJ 7 (PN 75c). Sveukupno su nađena 42 zrna.

KRUNICE – Najraniji nalazi krunica u Europi potječu iz 13. st., dok ih s prostora Hrvatske nalazimo tek u 16. st., u okviru srednjovjekovnog župskog groblja kod Sućurca (BURIĆ 2003: 230) i groba u crkvi sv. Križa u Ninu (BURIĆ 2003: 233; JELIĆ 1911: 10–11). Današnji oblik krunice, tzv. rozarij, ustalio se krajem 15. st. Na lokalitetu u Kamenskom, za nalaze perli kod PN 72 gdje je nađeno 10 zrna, pretpostavka je kako je riječ o krunici, tzv. »ceneru«. Prema analogiji sa zrnima krunice iz groba 67, PN 99 iz ž. c. sv. Marije Magdalene iz Čazme datirane su u 17./18. st. (AZINOVIC BEBEK 2009 B: 179, sl. 6). Kod PN 40 gdje su nađena 4 zrna, ali van grobne cjeline može se pretpostaviti kako je također riječ o krunici od 5 zrna, no ne možemo biti i sigurni. Slične perle, također od krunice nalazimo i u grobu 50, PN 77 iz ž. c. sv. Marije Magdalene iz Čazme (AZINOVIC BEBEK 2009 B: 174, 180, sl. 10).

OGRLICA – za samo jedan nalaz perli se može pretpostaviti kako je riječ o ogrlici (PN 128). Naime, u grobu 95 nađene su 24 perle valjkastog i okruglog oblika, mliječnobijele te prozirno svijetlozelene i plave boje. Nađene su u zatvorenoj grobnoj cjelini gdje se teško moglo izgubiti 9 komada (ako pretpostavimo najbliži broj od 33 za krunicu).

KOMBINACIJA S MEDALJICOM ILI KRIŽEM – vrlo često je neposredno iznad križića ili medaljice kao privjeska bila jedna do tri perlice, očigledno samo kao ukras. Navedeno možemo pretpostaviti kod PN 101 gdje je u istom grobu bila i medaljica (PN 100). Za PN 75c gdje su nađena 2 zrna, ali van grobnog konteksta u sloju prebačene zemlje ne možemo znati čemu su pripadale.

Uglavnom su valjkastog ili okruglog oblika, a samo su dva zrna (kod PN 72) valjkasta s razvedenim bradavičastim izbojcima, tzv. malinasta zrna.

Većinom su izrađivane od staklene paste, u raznim bojama: zelene, prozirnobijele, mliječno-bijele, svijetlo i tamno plave. Samo dva zrna (PN 75) su izrađena od kosti.

KOPČICE, KOPČE I OSTALI METALNI NALAZI

Gledajući pojedinačno, najčešći i najbrojniji nalaz predstavljaju kopčice, no kako se nalaze uglavnom u skupinama, tako su i predstavljene kao posebni nalazi. Sveukupno ih je nađeno u 22 skupine u i izvan grobnog konteksta. Riječ je o manjim brončanim kopčicama koje se nalaze na nanogvicama (uglavnom su nalažene oko nogu) i rjeđe košuljama ili rukavima. U upotrebi su od srednjeg vijeka gotovo do danas, pa ih se ne može datirati, osim ako nisu u okviru datiranog grobnog konteksta. Nalaze se na gotovo svim srednjovjekovnim i novovjekovnim grobljima. Među starije iz 15. st. pripadaju one nađene u grobu pod stečkom u okviru kasnosrednjovjekovnog groblja u Strožancu kod Gospe od Site (GJURAŠIN 1997: 169, 173) i grobu kod Sv. Marije u Poselju na Visu (PITEŠA 2005: 230–231). Nalazimo ih i u novovjekovnim grobljima, već spomenutim u Mateškom selu i Mušaluku, a i Sv. Martinu na Prozorju (BELAJ 2006: 284–285) i dr. Kao dio nogavica na hlačama nađene su i na nekropoli Kod Križa u Koprivnom u Dalmatinskoj zagori (16.–18. st.) (GJURAŠIN 2005: 170) te Grborezima kod Livna (15. st.) (BEŠLAGĆ – BENAC 1964: T XXI, sl. 2). Nogavice su bile od vunenog sukna, a koje su od koljena nadolje imale otvor sa strane što se zatvarao s više kopčica.

Gotovo uvijek su izrađene od brončane žice, u dvije inačice:

- tzv. »ušice i kukice« ili »baba i dida« – kopčice gdje se s jedne strane nalazi žica smotana u slovo »omega«, a nasuprot je opet slovo »omega« ali u obliku kukice. Na taj način se gornji dio »omege« zakvači za nasuprotnu kukicu, što se može vidjeti u kataloškom prikazu nalaza (PN 15, 16, 23, 32, 35, 51, 53, 60, 64, 122, S-19 uz grob 16 i 17, i dr.)
- kopčice smotane u krug i na vrhu spojene u zamotaju (PN 3, 27, 73 i 128a)

Nađena je i jedna brončana pojasna kopča (PN 96a) u grobu 49. Riječ je o pravokutnoj kopči koja je po sredini podijeljena, odakle izlazi zasebni pomični dio na kojemu je i trn.

Neovisno o navedenoj kopči, nađen je i jedan jezičac kopče (PN 85k), van grobnog konteksta u prebačenom srednjovjekovnom sloju. Izduženo pravokutno tijelo na početku se širi i izlazi van rubova, a na završetku se sužava i savija u dio kojim se obavljalo zakopčavanje.

Pored navedenih nalaza, nađen je jedan neidentificirani i amorfnu ulomak bronce, nepoznate namjene (PN 47), jedan manji brončani prstenčić (PN 7b) i jedan brončani dvostruki klin (PN 95).

ZAKLJUČAK

Prema sadašnjem stanju istraživanja možemo pretpostaviti kako je sahranjivanje na ovom položaju započelo oko 13./14. st., s tim da u grobovima ovog vremena gotovo da uopće nema nalaza, samo jedan obični brončani prsten (PN 0). U razdoblju od početka 15. st. (gradnja prvih faza crkve i samostana) pa do kraja 17. st. sahranjivanje se vjerojatno nije ni obavljalo na ovom položaju, što zaključujemo na osnovi nedostatka nalaza iz tog razdoblja. Razloge možemo tražiti u povijesnom i prostornom kontekstu u smislu kako u tom vremenu traju konstantni upadi i sukobi s Osmanlijama te je samostan i crkva pretvoren u izvjestan oblik utvrde. Sredinom 15. st. samostan je u više navrata bio zapaljen i opljačkan. Približno 1570. god. pavlini su bili prisiljeni napustiti samostan zbog osmanlijskih nasrtaja te ga predaju u zakup grofu Ivanu Auerspergu. Godine 1684. pavlini su prekinuli zakupne ugovore i prionuli obnovi imanja i samostanskog kompleksa. Crkvu su osposobili 1684. i 1692., god. ali su tek 1699. god. doselili u Kamensko i živjeli u drvenoj kuriji pokraj crkve. Stalna rezidencija, s priorom na čelu, ustanovljena je tek 1708. god. Barokna obnova crkve započela je oko 1740. god. i uglavnom je dovršena sredinom 18. st., a obnova samostana započela je 1749. god. te bila završena do 1767. god. Godine 1786. uredbom cara Josipa II. ukida se pavlinski red, pa tako i ovaj samostan, a 1789. god. župa sv. Jakova u Gazi (Mekušje kod Karlovca). premještena je u Kamensko (CVITANOVIĆ 1973: 7–37). Iz navedenog povijesnog slijeda i prethodno opisanih rezultata arheoloških istraživanja vidljivo je kako se oni međusobno prate i nadopunjuju. Naime, očigledno je kako je sahranjivanje u novovjekovnom razdoblju vršeno u vrijeme od povratka pavlina u Kamensko 1684. do 1789. god. kada crkva postaje župnom, a u to vrijeme oko župnih crkvi se nije smjelo sahranjivati. Izuzetak eventualno predstavljaju pojedinačni ukopi u kripte unutar crkve, no i to do Napoleonove zabrane sahranjivanja unutar crkvi početkom 19. st.

KATALOG NALAZA

1. PN 0, PRSTEN (T I:1)

GROB 4 (STARI), istraživanja 1999.

Uski trakasti prsten, ukras u obliku dva paralelna, plitka žlijeba uzduž obruča, uski pravokutni presjek.

Mjere: promjer obruča 2x2 cm, širina trake 0,4 cm, materijal: bronca, datacija: 14. st.

2. PN 1, PRSTEN (T I:2)

GROB 1, istraživanja 2000.

Uski trakasti prsten, zaravnjen u gornjem dijelu gdje dolazi krunište koje nedostaje, bradavičasti izbojci na gornjoj polovici obruča, uski ovalni presjek.

Mjere: promjer obruča 2x2 cm, širina trake 0,3 cm, materijal: bronca, datacija: 18. st.?

3. PN 2, IGLA (T II:21)

GROB 1, istraživanja 2000.

Ulomak igle (»bumbačice«), nedostaje glava.

Mjere: sačuvana dužina 2,6 cm, promjer 0,1 cm, materijal: bronca, datacija: 18. st.?

4. PN 3a, PRSTEN (T I:3)

GROB 5, istraživanja 2000.

Trakasti prsten zaravnjen u gornjem dijelu gdje dolazi krunište koje nedostaje, ukras urezivanjem u visećem trokutu na ramenu, uski ovalni presjek.

Mjere: promjer obruča 2,2x2,2 cm, širina trake 0,4 cm, materijal: bronca, datacija: 18. st.

5. PN 3b, KOPČICE, 13 komada (T VI:1)

GROB 5, istraživanja 2000.

Izrađene od žice smotane u krug s preklopljenim krajevima.

Mjere: promjer ringa 1,1x1,1 cm, debljina žice 0,1 cm, materijal: bronca, datacija: 18. st.

6. PN 4a, SVETAČKA MEDALJICA (T III:1)

GROB 4, istraživanja 2000.

Ovalnog oblika s polukružnom ušicom.

Mjere: v. 3,8 x š. 2,7 cm, materijal: bronca, datacija: 18. st.

Lice: prikaz sveca u portretu s palmom u ruci, natpis nečitak: S. O.....

Naličje: prikaz sveca u portretu, natpis nečitak.

7. PN 4b, SVETAČKA MEDALJICA, GOSPA I SV. OBITELJ (T III:2)

GROB 4, istraživanja 2000.

Ovalnog oblika s polukružnom ušicom.

Mjere: v. 2,8 x š. 2,3 cm, materijal: bronca, datacija: kraj 17. početak 18. st.

Lice: Lik Gospe u zvonolikom plaštu ukrašenom vegetabilnim vitičastim motivima i križevima, sa skeptrom? u rukama. Slijeva na desno teče natpis: S. (ANCTA) MARIA (CE)LENS.

Naličje: Prikaz Sv. Obitelji, bez natpisa.

8. PN 6, KOPČICE (TZV. KUKICE I UŠICE), 12,5 parova (T VI:6)

GROB 6, istraživanja 2000.

Izrađene savijanjem 1–1,5 mm debele žice, s jedne strane u obliku slova omega, s druge u obliku kvačice.

Mjere: v. 1,8, š. 1,1 cm, materijal: bronca, datacija: šire razdoblje od kasnog srednjeg vijeka do 19. st., s obzirom na kontekst vjerojatno 18. st.

9. PN 7a, PRSTEN (T I:4)

GROB 7, istraživanja 2000.

Uski trakasti prsten blago zaravnjen u gornjem dijelu gdje dolazi krunište koje nedostaje, ukras tankog ureza uz rub obruča.

Mjere: promjer obruča 1,6x1,8 cm, širina trake 0,2 cm, materijal: bronca, datacija: 18. st.?

10. PN 7b, PRSTENČIĆ, 2 komada (T II:20)

GROB 7, istraživanja 2000.

Jednostavni prstenčić kvadratnog presjeka, nepoznate namjene.

Mjere: 1,7 x 1,7 cm, debljina 0,1 cm, datacija: 18. st.?

11. PN 9a, SVETAČKA MEDALJICA, SV. BENEDIKT I KRIŽ SV. BENEDIKTA (T III:3)

GROB 9, istraživanja 2000.

Osmerokutna oblika s ušicom u vrhu medaljice, oštećena.

Mjere: v. 2,6 x š. 2 cm, materijal: bronca, datacija: 18. st.

Lice: vjerojatno prikaz sv. Benedikta uokviren linijom i nizom kratkih crtica, slijeva na desno teče natpis: CRVX. S. (ANCTI) (PATRIS) BENEDICTI (»Križ svetog oca Benedikta«).

Naličje: prikaz križa sv. Benedikta, natpis: IHS. V.R.S.N.M. V.S.M.Q.L.I.V.B. / CSSML / NDSMD / CSPB.

12. PN 9b, SVETAČKA MEDALJICA, GOSPA (T III:4)

GROB 9, istraživanja 2000.

Osmerokutna oblika s ušicom u vrhu medaljice, oštećena.

Mjere: v. 2,6 x š. 2 cm, materijal: bronca, datacija: 18. st.

Lice: vjerojatno prikaz Gospe u zvonolikom plaštu obrubljen urezanom linijom, slijeva na desno teče natpis S. MARIA, dalje nečitko.

Naličje: u potpunosti nečitak prikaz obrubljen sitnim reljefnim točkicama i eventualni natpis.

13. PN 10, SVETAČKA MEDALJICA, SV. BENEDIKT I KRIŽ SV. BENEDIKTA (T III:5)

IZ PROFILA SJ 7, istraživanja 2000.

Osmerokutna oblika s istaknutom ušicom iznad vrha medaljice, oštećena.

Mjere: v. 2,4 x š. 1,8 cm, materijal: bronca, datacija: 18. st.

Lice: vjerojatno prikaz sv. Benedikta uokviren linijom i nizom kratkih crtica, slijeva na desno teče natpis: CRVX. S. (ANCTI) (PATRIS) BENEDICTI (»Križ svetog oca Benedikta«).

Naličje: prikaz križa sv. Benedikta, natpis: IHS. V.R.S.N.M. V.S.M.Q.L.I.V.B. / CSSML / NDSMD / CSPB.

14. PN 15, KOPČICE (TZV. KUKICE I UŠICE), 2,5 para

IZ PROFILA SJ 1, istraživanja 2000.

Isto kao PN 6.

15. PN 16, KOPČICE (TZV. KUKICE I UŠICE), 6,5 parova (T VI:8)

SJ 1, istraživanja 2000.

Izrađene savijanjem 1–1,5 mm debele žice, s jedne strane u obliku slova omega, s druge u obliku kvačice.

Mjere: v. 1,8, š. 1,1 cm, materijal: bronca, datacija: šire razdoblje od kasnog srednjeg vijeka do 19. st., s obzirom na kontekst vjerojatno 18. st.

16. PN 17, SVETAČKA MEDALJICA, SV. BENEDIKT I KRIŽ SV. BENEDIKTA (T III:6)

SJ 1, istraživanja 2000.

Osmerokutna oblika, nedostaje ušica iznad vrha medaljice, oštećena.

Mjere: v. 2,4 x š. 2 cm, materijal: bronca, datacija: 18. st.

Lice: vjerojatno prikaz sv. Benedikta, slijeva na desno zbog oštećenja se može pretpostaviti natpis: CRVX. S. (ANCTI) (PATRIS) BENEDICTI («Križ svetog oca Benedikta»).

Naličje: prikaz križa sv. Benedikta, natpis: IHS. V.R.S.N.M. V.S.M.Q.L.I.V.B. / CSSML / NDSMD / CSPB.

17. PN 18, SVETAČKA MEDALJICA, GOSPA (T III:7)

SJ 1, istraživanja 2000.

Ovalna oblika s kružnom ušicom iznad tijela medaljice, izrađena od dvostranog brončanog lima u sredini kojeg je medaljon (gema) s prikazom izrađen od papira, a prekriven staklom, djelomično oštećena.

Mjere: v. 3,5 x š. 3 cm, materijal: bronca, papir i staklo, datacija: 18. st.

Lice: u medaljonu prikaz Gospe s Isusom u naručju, u crvenoj i plavoj boji, oboje s krunom na glavi, sve obrubljeno floralnim motivima i nizom od reljefnih točkica na brončanom dijelu, bez natpisa.

Naličje: u medaljonu prikaz tri prekrížene strjelice na plavoj pozadini, okrenute prema gore, sve obrubljeno floralnim motivima i nizom od reljefnih točkica na brončanom dijelu, bez natpisa.

18. PN 19, PRSTEN (T I:5)

SJ 1, istraživanja 2000.

Uski trakasti prsten blago zaravnjen u gornjem dijelu gdje dolazi sekstagonalno krunište koje nedostaje, uski ovalni presjek obruča.

Mjere: promjer obruča 2,2x2,2 cm, širina trake 0,25 cm, materijal: bronca, datacija: 18. st.

19. PN 20, PRSTEN (T I:6)

GROB 11, istraživanja 2000.

Uski trakasti prsten blago zaravnjen u gornjem dijelu gdje se nalazi plitko sekstagonalno krunište s ovalnom gemom od staklene paste, obruč uskog ovalnog presjeka s dva uzdužna udubljenja.

Mjere: promjer obruča 1,8x1,8 cm, širina trake 0,25 cm, materijal: bronca i staklena pasta, datacija: 18. st.

20. PN 21, DUGME (T VIII:10)

SJ 1, istraživanja 2000.

Izrađeno od šuplje kuglice i na nju zalemljene kružne ušice, ispod spoja s ušicom manja rupica.

Mjere: 1,2x1,2 cm, materijal: olovo s kositrom, datacija: šire razdoblje od kasnog srednjeg vijeka do 19. st., s obzirom na kontekst vjerojatno 18. st.

21. PN 22, SVETAČKA MEDALJICA, SV. BENEDIKT I KRIŽ SV. BENEDIKTA (T III:9)

SJ 1, istraživanja 2000.

Ovalnog oblika s polukružnom ušicom iznad medaljice koja nedostaje.

Mjere: v. 2,6 x š. 2,1 cm, materijal: bronca, datacija: 18. st.?

Lice: prikaz sv. Benedikta, slijeva na desno teče natpis: S. BENEDICTI ORA P.(RO) N.(OBIS).

Naličje: prikaz križa sv. Benedikta, natpis: IHS. V.R.S.N.M. V.S.M.Q.L.I.V.B. / CSSML / NDSMD / CSPB.

22. PN 23, KOPČICA (TZV. KUKICE I UŠICE), 0,5 para

SJ 1, istraživanja 2000.

Isto kao PN 6.

23. PN 24, PRSTEN (T I:7)

SJ 1, istraživanja 2000.

Trakasti prsten zaravnjen u gornjem dijelu gdje dolazi sekstagonalno krunište koje nedostaje, ali je sačuvana sekstagonalna gema od staklene paste zelene boje, na ramenu ringa ukras od niza kosih zareza koji tvore viseći trokut, iz vrha trokuta tri urezana pruta, uski ovalni presjek obruča.

Mjere: promjer obruča 2,3x2,3 cm, širina ringa 0,3–0,6 cm, materijal: bronca sa staklenom pastom, datacija: 18. st.

24. PN 25, PRSTEN, ulomci (T I:8)

GROB 14, istraživanja 2000.

Uski trakasti prsten, ukras plitkog i uskog žlijeba uzduž tijela obruča, a s obje strane žlijeba nizovi kosih ureza.

Mjere: promjer obruča?, širina trake 0,35 cm, materijal: bronca, datacija: neodređeno?

25. PN 26, PRSTEN PEČATNJAK(T I:9a–c)

SJ 1, istraživanja 2000.

Deblji obruč prstena polukružnog presjeka širi se u ramenu i prelazi u ovalno tijelo glave prstena gdje se nalazi u negativu prikaz grba u obliku štita, u štitu je floralni ukras u vidu tri stabljike s po tri ploda na svakoj, a iznad štita su zrcalno urezani inicijali J D, na cijelom tijelu obruča su vitičasti ukrasi izvedeni urezivanjem.

Mjere: promjer obruča 2,7x2,7 cm, širina trake 0,3–0,4 cm, materijal: srebro, datacija: 18. st.?

26. PN 27, KOPČICE, 7 komada (T VI:4)

GROB 15, istraživanja 2000.

Izrađene od žice smotane u krug s preklopljenim krajevima.

Mjere: promjer ringa 1,1x1,1 cm, debljina žice 0,1 cm, materijal: bronca, datacija: 18. st.

27. PN 28, PRSTEN (T I:10)

GROB 15, istraživanja 2000.

Trakasti prsten zaravnjen u gornjem dijelu gdje dolazi sekstagonalno krunište sa sekstagonalnom gemom od prozirne staklene paste, gema ukrašena tankim i plitkim urezima koji prate oblik kruništa, na kruništu ukras vertikalnim urezima, na tijelu obruča ukras kosim urezima omeđenih s dvije uzdužne linije, a na ramenu prekriveni kosi urezi između kojih su udubljene točke, uski ovalni presjek.

Mjere: promjer obruča 2,4x2,4 cm, širina ringa 0,3–0,4 cm, materijal: bronca sa staklenom pastom, datacija: 18. st.

28. PN 29, PRSTEN (T I:11)

GROB 12, istraživanja 2000.

Izrađen od višestrukih namotaja žice koji završavaju u spiralnoj glavi.

Mjere: promjer obruča 2,3x2,3 cm, debljina žice 0,05 cm, materijal: bronca, datacija:18. st.?

29. PN 30, DUGMAD, 4 komada (T VII:1)

GROB 13, istraživanja 2000.

Tijela dugmadi izrađena od šupljih kuglica i na njih zalemljenih kružnih ušica, ispod spoja s ušicom manja rupica.

Mjere: 1,2x1,2 cm, materijal: olovo s kositrom, datacija:18. st.?

30. PN 31, PRSTEN, ulomak (T I:13)

GROB 13, istraživanja 2000.

Izrađen od višestrukih namotaja žice koji završavaju u kružnoj glavi.

Mjere: promjer obruča 2,2x2,3 cm, debljina žice 0,05 cm, materijal: bronca, datacija:18. st.?

31. PN 32, KOPČICE (TZV. KUKICE I UŠICE), 23 para (T VI:9)

GROB 14, istraživanja 2000.

Izrađene savijanjem 1–1,5 mm debele žice, s jedne strane u obliku slova omega, s druge u obliku kvačice.

Mjere: v. 1,8, š. 1,1 cm, materijal: bronca, datacija: šire razdoblje od kasnog srednjeg vijeka do 19. st., s obzirom na kontekst vjerojatno 18. st.

32. PN 33, PRSTEN (T I:12a–c)

GROB 10, istraživanja 2000.

Trakasti prsten zaravnjen u gornjem dijelu gdje se nalazi sekstagonalno krunište sa sekstagonalnom gemom od prozirne staklene paste, s vanjske strane kruništa teče traka ispunjena nizom kosih zarez, na ramenu obruča ukras od također niza kosih zarez koji tvore viseći trokut, iz vrha trokuta tri urezana pruta, uski ovalni presjek.

Mjere: promjer obruča 2,3x2,3 cm, širina ringa 0,5–0,7 cm, materijal: bronca sa staklenom pastom, datacija:18. st.

33. PN 34, DUGMAD, 3 komada (T VII:2)

GROB 14, istraživanja 2000.

Tijela dugmadi izrađena od šupljih kuglica i na njih zalemljenih kružnih ušica, ispod spoja s ušicom manja rupica.

Mjere: 1,5x1,5 cm, materijal: olovo s kositrom, datacija: šire razdoblje od kasnog srednjeg vijeka do 19. st., s obzirom na kontekst vjerojatno 18. st.

34. PN 35, KOPČICE (TZV. KUKICE I UŠICE), 14 pari (T VI:7)

GROB 17, istraživanja 2000.

Izrađene savijanjem 1–1,5 mm debele žice, s jedne strane u obliku slova omega, s druge u obliku kvačice.

Mjere: v. 1,8, š. 1,1 cm, materijal: bronca, datacija: šire razdoblje od kasnog srednjeg vijeka do 19. st., s obzirom na kontekst vjerojatno 18. st.

35. PN 36, DUGMAD, 11 komada (T VII:3)

GROB 17, istraživanja 2000.

8 dugmadi – tijela dugmadi izrađena od šupljih kuglica i na njih zalemljenih kružnih ušica, ispod spoja s ušicom manja rupica.

3 dugmeta – plosnato tijelo s polukružnom ušicom s donje strane.

Mjere kuglaste dugmadi: 1,5x1,5 cm, mjere plosnate dugmadi: 1,2x1,2 cm, materijal: olovo s kositrom, datacija: šire razdoblje od kasnog srednjeg vijeka do 19. st., s obzirom na kontekst vjerojatno 18. st.

36. PN 40, PERLE – KRUNICA, 4 zrna (T VIII:4)

SJ 1, istraživanja 2000.

Okrugla zrna, vjerojatno od krunice (nepotpun broj jer su nađene u sloju, a ne izvornom položaju), izrađene od stakla, crno polirane boje.

Mjere: promjer zrna: 0,7–0,8 cm, v. 1,8, š. 1,1 cm, materijal: staklo, datacija: 17. st.

37. PN 41a, PRSTEN, ulomak (T I:14)

GROB 21, istraživanja 2000.

Trakasti prsten zaravnjen u gornjem dijelu gdje se nalazi sekstagonalno krunište sa sekstagonalnom gemom koja nedostaje, na ramenu obruča kružno udubljenje za manje zrno, no možda je riječ i o posljedici korozije, zbog oštećenja i korozije nije vidljiv eventualni ukras na obruču i kruništu, uski ovalni presjek.

Mjere: promjer obruča 2,1x1,3 cm, širina ringa 0,3–0,4 cm, materijal: bronca, datacija: 18. st.

38. PN 41b, DUGME, 1 komad (T VIII:12)

GROB 21, istraživanja 2000.

Tijelo dugmeta izrađeno od šuplje kuglice i na nju zalemljena kružna ušica, ispod spoja s ušicom manja rupica.

Mjere: 1,6x1,6 cm, materijal: olovo s kositrom, datacija: šire razdoblje od kasnog srednjeg vijeka do 19. st., s obzirom na kontekst vjerojatno 18. st.

39. PN 42a, PRSTEN (T I:15)

GROB 21, istraživanja 2000.

Trakasti prsten s plitkim kružnim kruništem u kojem se nalazi kružna gema od zelenkaste staklene paste, s vanjske strane kruništa teče horizontalni žlijeb, tijelo obruča ukrašeno s dva plitka žlijeba omeđena sitnim plastičnim kuglicama.

Mjere: promjer obruča 2,2x2,2 cm, širina ringa 0,3–0,4 cm, materijal: bronca sa staklenom pastom, datacija: 18. st.

40. PN 42b, DUGMAD, 20 komada (T VIII:9)

GROB 21, istraživanja 2000.

11 dugmadi – tijela dugmadi izrađena od šupljih kuglica i na njih zalemljenih kružnih ušica, ispod spoja s ušicom manja rupica.

9 dugmadi – kuglasto tijelo probušeno s donje strane tako da čini ušicu.

Mjere kuglaste dugmadi: 1,6x1,6 cm, mjere kuglaste probušene dugmadi: 1x1 cm, materijal: olovo s kositrom, datacija: šire razdoblje od kasnog srednjeg vijeka do 19. st., s obzirom na kontekst vjerojatno 18. st.

41. PN 43, KRIŽ (T V:4)

SJ 1, pored GROBA 21, istraživanja 2000.

Jednostavan latinski križ s ušicom, jednostrani prikaz, horizontalne grede završavaju u obliku trolista, s nemarno vidljivim ostacima lijevanja, na prednjoj strani je prikaz raspetog Krista, pognute glave, a zbog izlizanosti se ne vidi prikaz u gornjem kraku (*titulus* INRI ili neki od simbola), u donjem kraku se nazire mrtvačka glava, tzv. Adamova lubanja.

Mjere: 3,4 cm x 1,6 cm, materijal: lijevana bronca, datacija: 18. st.

42. PN 44, PRSTEN (T I:10)

GROB 20, istraživanja 2000.

Trakasti prsten s kružnim kruništem i kružnom gemom od tamnozelene staklene paste, s vanjske strane kruništa teče traka ispunjena nizom kosih zareza, na ramenu obruča ukras od također niza kosih zareza koji tvore viseći trokut, iz vrha trokuta tri urezana pruta, uski ovalni presjek.

Mjere: promjer obruča 2,0x2,2 cm, širina ringa 0,2–0,5 cm, materijal: bronca sa staklenom pastom, datacija: 18. st.

43. PN 45, DUGMAD, 14 komada (T VII:4)

GROB 20, istraživanja 2000.

Tijela dugmadi izrađena od šupljih kuglica i na njih zalemljenih kružnih ušica, ispod spoja s ušicom manja rupica.

Mjere: 1,2x1,2 cm, materijal: olovo s kositrom, datacija: šire razdoblje od kasnog srednjeg vijeka do 19. st., s obzirom na kontekst vjerojatno 18. st.

44. PN 46, PRSTEN (T I:17)

SJ 1, iz profila u blizini groba 21, istraživanja 2000.

Trakasti prsten zaravnjen u gornjem dijelu gdje se nalazi kružno krunište s kružnom gemom od prozirne staklene paste, uzduž obruča urezana traka u kojoj se u gornjem dijelu nalaze tri plastična izbojka nastala kosim presijecanjem trake, uski ovalni presjek.

Mjere: promjer obruča 2,1x2,1 cm, širina ringa 0,3 cm, materijal: bronca sa staklenom pastom, datacija: 18. st.

45. PN 48, PRSTEN, ulomak (T I:18)

SJ 1, iz profila u blizini groba 21, istraživanja 2000.

Trakasti prsten zaravnjen u gornjem dijelu gdje se nalazilo kružno krunište s kružnom gemom koje nedostaje, uzduž obruča urezana traka u kojoj se u gornjem dijelu nalaze tri plastična izbojka nastala kosim presijecanjem trake, uski ovalni presjek.

Mjere: promjer obruča 2,2x2,2 cm, širina ringa 0,3 cm, materijal: bronca (sa staklenom pastom), datacija: 18. st.

46. PN 49, PRSTEN (T I:19)

GROB 23, istraživanja 2000.

Trakasti prsten zaravnjen u gornjem dijelu gdje se nalazilo sekstagonalno krunište sa sekstagonalnom gemom koje nedostaje, na tijelu obruča nema nikakvih ukrasa, plitki polukružni presjek.

Mjere: promjer obruča 2,2x2,2 cm, širina ringa 0,3 cm, materijal: lijevana bronca (sa staklenom pastom), datacija: 18. st.

47. PN 50, PRSTEN (T I:20)

GROB 25, istraživanja 2000.

Trakasti prsten zaravnjen u gornjem dijelu gdje se nalazi sekstagonalno krunište sa sekstagonalnom gemom od prozirne staklene paste, s vanjske strane kruništa teče traka ispunjena nizom kosih zarez, na ramenu obruča ukras od također niza kosih zarez koji tvore viseći trokut, iz vrha trokuta tri urezana pruta, uski ovalni presjek.

Mjere: promjer obruča 2,2x2,3 cm, širina ringa 0,4–0,7 cm, materijal: bronca sa staklenom pastom, datacija: 18. st.

48. PN 51, KOPČICE (TZV. KUKICE I UŠICE), 8 cjelovitih i 12 necjelovitih pari (T VI:11)

GROB 25, istraživanja 2000.

Izrađene savijanjem 1–1,5 mm debele žice, s jedne strane u obliku slova omega, s druge u obliku kvačice.

Mjere: v. 1,8, š. 1,1 cm, materijal: bronca, datacija: šire razdoblje od kasnog srednjeg vijeka do 19. st., s obzirom na kontekst vjerojatno 18. st.

49. PN 52, SVETAČKA MEDALJICA, GOSPINA KRUNIDBA I SIMBOLI KRIŽNOG PUTA (T III:8)

GROB 26, istraživanja 2000.

Kružnog oblika s kružnom ušicom iznad tijela medaljice.

Mjere: 3,3 x 3,3 cm, materijal: bronca, datacija: 18. st.

Lice: prikaz Gospine krunidbe –

Naličje: prikaz simbola križnog puta iznad kojih lebdi Duh Sveti u obliku grlice.

50. PN 53, KOPČICE (TZV. KUKICE I UŠICE), 1 cjeloviti i 6 necjelovitih pari (T VI:10)

GROB 26, istraživanja 2000.

Izrađene savijanjem 1–1,5 mm debele žice, s jedne strane u obliku slova omega, s druge u obliku kvačice.

Mjere: v. 1,8, š. 1,1 cm, materijal: bronca, datacija: šire razdoblje od kasnog srednjeg vijeka do 19. st., s obzirom na kontekst vjerojatno 18. st.

51. PN 54, KOPČICE (TZV. KUKICE I UŠICE), 3,5 necjelovita para

SJ 1, istraživanja 2000.

Isto kao PN 6.

52. PN 55, CARAVACA KRIŽ (T V:6a–b)

GROB 27, istraživanja 2000.

Dvostruki križ (crux gemina), odnosno *Caravaca* križ, sastoji se od patibuluma i dvije poprečne antene s tulipanastim završecima te ušicom na vrhu.

Lice: prikaz raspjetog Krista sa zrakastom krunom, pognute glave i izraženo savijenih koljena, na donjoj anteni i donjem dijelu patibuluma je natpis DOMINE MEMENTO MEI (Gospodine, sjeti me se), u proširenoj bazi križa nalazi se urezana glava vjerojatno Gospe, a u svim ostalim proširenim karajevima su urezani ukrasi floralnih motiva, inače je uz sve rubove križa niz plitkih i kratkih ureza.

Naličje: niz prikaza simboličkog značenja od kojih su neki nečitki. Na patibulumu su prikazi vrča, kaleža, boce, ljestve, dva koplja (probadanje Isusova srca i nuđenje octa i žuči), a na dnu dva anđela u adorantskom položaju. Na gornjoj anteni prikazi su nečitki (palica, truba?), a na donjoj anteni se nazire anđeo u letu. Uokolo rubova stražnje strane je urezana linija, a u proširenim krakovima ukras floralnim motivima. Na prijelazu donje antene u donji dio patibuluma vidljivi su tragovi popravljanja.

Mjere: 5,4 cm x 2,7 cm, materijal: lijevana bronca, datacija: s obzirom na kontekst nalaza vjerojatno početak 18. st.

53. PN 56, DUGME, 1 komad (T VIII:11)

SJ 1, istraživanja 2000.

Tijelo dugmeta izrađena od šupljeg kupolastog tijela s kružnom ušicom na dnu.

Mjere: 1,3x1,6 cm, materijal: bronca, datacija: šire razdoblje od kasnog srednjeg vijeka do 19. st., s obzirom na kontekst vjerojatno 18. st.

54. PN 57, DUGMAD, 2 komada (T VIII:6)

GROB 27, istraživanja 2000.

Izrađeni na način da je kuglasto tijelo probušeno s donje strane tako da čini ušicu.

Mjere: 1,6x1,6 cm, materijal: olovo s kositrom, datacija: šire razdoblje od kasnog srednjeg vijeka do 19. st., s obzirom na kontekst vjerojatno početak 18. st.

55. PN 58, PRSTEN, ulomak (T I:21)

GROB 27, istraživanja 2000.

Trakasti prsten zaravnjen u gornjem dijelu gdje se nalazi sekstagonalno krunište sa sekstagonalnom gemom od prozirne staklene paste, s vanjske strane kruništa teče traka ispunjena nizom kosih zarezova, na ramenu obruča ukras od također niza kosih zarezova koji tvore viseći trokut, iz vrha trokuta tri urezana pruta, uski ovalni presjek.

Mjere: promjer obruča: 2,2x2,2 cm, širina ringa: 0,3–0,7 cm, materijal: srebro (?) sa staklenom pastom, datacija: početak 18. st.

56. PN 59 i 61, DUGMAD, 16 komada (T VIII:8)

GROB 26, istraživanja 2000.

9 dugmadi – tijela dugmadi izrađena od šupljih kuglica i na njih zalemljenih kružnih ušica, ispod spoja s ušicom manja rupica.

7 dugmadi – kuglasto tijelo probušeno s donje strane tako da čini ušicu.

Mjere kuglaste dugmadi: 1,5x1,5 cm, mjere kuglaste probušene dugmadi: 1x1 cm, materijal: olovo s kositrom, datacija: šire razdoblje od kasnog srednjeg vijeka do 19. st., s obzirom na kontekst vjerojatno 18. st.

57. PN 60, KOPČICE (TZV. KUKICE I UŠICE), 8 pari (T VI:14)

GROB 27, istraživanja 2000.

Izrađene savijanjem 1–1,5 mm debele žice, s jedne strane u obliku slova omega, s druge u obliku kvačice.

Mjere: v. 1,8, š. 1,1 cm, materijal: bronca, datacija: šire razdoblje od kasnog srednjeg vijeka do 19. st., s obzirom na kontekst vjerojatno početak 18. st.

58. PN 62, SVETAČKA MEDALJICA, GOSPA I SVETAC? (T III:10)

SJ 1, istraživanja 2000.

Ovalnog oblika s kružnom ušicom iznad tijela medaljice.

Mjere: v. 3,2 x š. 2,7 cm, materijal: bronca, datacija: 18. st.

Lice: prikaz Gospe s Isusom u naručju unutar vrata – baldehina, Gospa je u stajaćem položaju, u zvonolikom plaštu, oboje imaju krunu na glavi, natpis nečitak, moguće Gospa Loretska?

Naličje: prikaz bradatog sveca sa štapom u ruci, natpis nečitak.

59. PN 63, CARAVACA KRIŽ (T III:7a–b)

SJ 1, istraživanja 2000.

Dvostruki križ (crux gemina), odnosno *Caravaca* križ, sastoji se od patibuluma i dvije poprečne antene s tulipanastim završecima te ušicom na vrhu.

Lice: prikaz raspjetog Krista sa zrakastom krunom, pognute glave i izraženo savijenih koljena, na donjoj anteni i donjem dijelu patibuluma je natpis DOMINE MEMENTO MEI (Gospodine, sjeti me se), u proširenoj bazi križa nalazi se urezana glava vjerojatno Gospe, a u svim ostalim proširenim karajevima su urezani ukrasi floralnih motiva, inače je uz sve rubove križa niz plitkih i kratkih ureza.

Naličje: niz prikaza simboličkog značenja od kojih su neki nečitki. Na patibulumu su prikazi vrča, kaleža, boce, ljestve, dva koplja (probadanje Isusova srca i nuđenje octa i žuči), a na dnu dva anđela u adorantskom položaju. Na gornjoj anteni prikazi su nečitki (palica, truba?), a na donjoj anteni se nazire anđeo u letu. Uokolo rubova stražnje strane je urezana linija, a u proširenim krakovima ukras floralnim motivima. Na prijelazu donje antene u donji dio patibuluma vidljivi su tragovi popravljanja.

Mjere: 6,7 cm x 3,5 cm, materijal: lijevana bronca, datacija: s obzirom na kontekst nalaza vjerojatno početak 18. st.

60. PN 64, KOPČICE (TZV. KUKICE I UŠICE), 3,5 pari

SJ 1, istraživanja 2000.

Isto kao PN 6.

61. PN 65a, SVETAČKA MEDALJICA, ISUS I GOSPA, SPASITELJI SVIJETA? (T III:11)

SJ 7, istraživanja 2000.

Kružnog oblika s kružnom ušicom iznad tijela medaljice.

Mjere: v. 1,7 x š. 1,7 cm, materijal: bronca, datacija: 18. st.

Lice: mogući prikaz Isusa u portretu, natpis nečitak, moguće SALVATOR MVNDI SALVA NOS (Spasitelju svijeta, spasi nas),

Naličje: prikaz Gospe s velom na glavi u portretu, natpis nečitak, moguće MATER SALVATORIS ORA PRO NOBIS (Majko Spasitelja, moli za nas).

62. PN 65b, NOVAC, jedan komad u apoenu od 2 KRAJCARA (T IV:9)

SJ 7, istraživanja 2000.

Av. zdesna poprsje carice Marije Terezije (1740.–1780.) uokolo kojeg su sigle M(ARIA) THE-RES(IA) D(EI) G(RATIA) GE(RMANIAE) HU(NGARIAE) BO(HEMIAE) REG(INA). (Marija Terezija, milošću Božjom, kraljica Njemačke, Ugarske i Češke).

Rv. ispod carske krune grb u kojem su sadržani simboli država kraljevstva te broj 2, kojim se označava broj krajcera, uokolo svega reljefni floralno – vitičasti ukras.

Mjere: promjer 2,1x2,1 cm, materijal: bronca, datacija: druga polovina 18. st.

63. PN 65c, NOVAC, jedan komad u apoenu od 1 KRAJCER (T IV:10)

SJ 7, istraživanja 2000.

Av. zdesna poprsje carice Marije Terezije (1740.–1780.) uokolo kojeg su sigle M(ARIA) THE-RES(IA) D(EI) G(RATIA) GE(RMANIAE) HU(NGARIAE) BO(HEMIAE) REG(INA). (Marija Terezija, milošću Božjom, kraljica Njemačke, Ugarske i Češke).

Rv. ispod carske krune grb u kojem su sadržani simboli država kraljevstva te broj 1, kojim se označava broj krajcera, uokolo svega reljefni floralno – vitičasti ukras.

Mjere: promjer 1,9x1,9 cm, materijal: bronca, datacija: druga polovina 18. st.

64. PN 66, SVETAČKA MEDALJICA, ORUĐE KRISTOVIIH MUKA I SIMBOLA KRIŽNOG PUTA (T III:12)

SJ 7, istraživanja 2000.

Kružnog oblika s kružnom ušicom iznad tijela medaljice

Mjere: 2,6 x 2,6 cm, materijal: bronca, datacija: 18. st.

Lice: prikaz križa uokolo kojeg su oruđa – simboli Kristovih muka (čekić, koplje, posuda s octom i sl.), slijeva na desno teče natpis: PAS.(SIO) CHRIS.(TI) CONFOR.(TA) ME (Muko Kristova, ojačaj me).

Naličje: prikaz simbola križnog puta iznad kojih lebdi Duh Sveti u obliku grlice, slijeva na desno teče natpis: PAS.(SIO) CHRIS.(TI) SALV.(A) NOS (Muko Kristova, spasi nas).

65. PN 67, SVETAČKA MEDALJICA, GOSPA IZ OETHINGENA (T III:13)

SJ 1, istraživanja 2000.

Ovalnog oblika s polukružnom ušicom iznad tijela medaljice.

Mjere: v. 2,9 x š. 2,6 cm, materijal: bronca, datacija: 18. st.

Lice: prikaz Gospe s Isusom u naručju, zdesna na lijevo teče natpis: BEATA MARIA OETHINGENSIS.

Naličje: nečitak prikaz, vjerojatno crkve.

66. PN 68, PRSTEN (T I:22)

SJ 1, istraživanja 2000.

Trakasti prsten zaravnjen u gornjem dijelu gdje se nalazi sekstagonalno krunište sa sekstagonalnom gemom od prozirne staklene paste, s vanjske strane kruništa teče traka ispunjena nizom kosih zarez, na ramenu obruča nema ukrasa, uski ovalni presjek.

Mjere: promjer obruča 2,2x2,3 cm, širina ringa 0,35 cm, materijal: bronca sa staklenom pastom, datacija: 18. st.

67. PN 69, PRSTEN (T II:1)

GROB 28, istraživanja 2000.

Trakasti prsten zaravnjen u gornjem dijelu gdje se nalazi sekstagonalno krunište sa sekstagonalnom gemom od prozirne staklene paste, s vanjske strane kruništa nema ukrasa, na ramenu obruča ukras u obliku reljefnih floralnih motiva, a uzduž ringa ukras plitkim žlijebom.

Mjere: promjer obruča 1,7x1,8 cm, širina ringa 0,2 cm, materijal: bronca sa staklenom pastom, datacija: 18. st.

68. PN 70, SVETAČKA MEDALJICA, SV. ANASTAZIJA I SV. BENEDIKT (T IV:1)

GROB 30, istraživanja 2000.

Ovalnog oblika s polukružnom ušicom iznad tijela medaljice.

Mjere: v. 4 x š. 3,4 cm, materijal: bronca, datacija: prva polovina 18. st.⁸.

Lice: prikaz torza sv. Anastazije s krunom na glavi unutar zrakastog kruništa, zdesna na lijevo teče natpis: S. ANASTASIA PATRONA IN BENEDICT BEVRN.

Naličje: prikaz križa sv. Benedikta, natpis: IHS. V.R.S.N.M. V.S.M.Q.L.I.V.B. / CSSML / NDSMD / CSPB.

69. PN 72a, PRSTEN (T II:2)

GROB 31, istraživanja 2000.

Trakasti prsten zaravnjen u gornjem dijelu gdje se nalazi sekstagonalno krunište koje nedostaje, na ramenu obruča nema ukrasa, uski ovalni presjek.

Mjere: promjer obruča 2,1x2,1 cm, širina ringa 0,25 cm, materijal: bronca (sa staklenom pastom), datacija: 18. st.

70. PN 72b, PERLE – KRUNICA, 10 zrna, tzv. *CENER* (T VIII:5)

GROB 31, istraživanja 2000.

8 zrna – valjkasta zrna, izrađene od stakla, zeleno polirane boje.

2 zrna – malinasti oblik zrna, izrađena od stakla, bijeloprozirne boje.

Mjere: zelena zrna: 0,8x0,6 cm, bijela zrna: 1x1 cm, materijal: staklo, datacija: 17./18 st.

71. PN 73, KOPČICE, 10 komada (T VI:5)

GROB 31, istraživanja 2000.

Izrađene od žice smotane u krug s preklopljenim krajevima.

Mjere: promjer ringa 1,1x1,1 cm, debljina žice 0,1 cm, materijal: bronca, datacija: 18. st.

72. PN 74, PRSTEN (T II:3)

SJ 7, istraživanja 2000.

Izrađen od višestrukih namotaja žice koji završavaju u spiralnoj glavi.

Mjere: promjer obruča 2,2x2,2 cm, debljina žice 0,05 cm, materijal: bronca, datacija: 18. st.?

73. PN 75a, SVETAČKA MEDALJICA, SV. BENEDIKT I KRIŽ SV. BENEDIKTA (T III:14)

SJ 7, istraživanja 2000.

Ovalnog oblika s polukružnom ušicom iznad medaljice koja nedostaje.

Mjere: v. 2,6 x š. 2,2 cm, materijal: bronca, datacija: 18. st.?

Lice: prikaz sv. Benedikta, slijeva na desno teče natpis: S. BENEDICTE ORA P.(RO) N.(OBIS).

Naličje: prikaz križa sv. Benedikta, natpis: IHS. V.R.S.N.M. V.S.M.Q.L.I.V.B. / CSSML / NDSMD / CSPB.

74. PN 75b, SVETAČKA MEDALJICA, SV. BENEDIKT I KRIŽ SV. BENEDIKTA (T IV:2)

SJ 7, istraživanja 2000.

Ovalnog oblika s polukružnom ušicom iznad medaljice koja nedostaje.

Mjere: v. 2,7 x š. 2,3 cm, materijal: bronca, datacija: 18. st.?

Lice: prikaz sv. Benedikta, slijeva na desno teče natpis: CRVX S. P. BENEDICTI.

Naličje: prikaz križa sv. Benedikta, natpis: IHS. V.R.S.N.M. V.S.M.Q.L.I.V.B. / CSSML / NDSMD / CSPB.

75. PN 75c, PERLE, 2 zrna, (T VIII:3)

SJ 7, istraživanja 2000.

Okrugla zrna, izrađene od kosti, bijele do sivkaste boje

Mjere: 1,1x1,1 cm, 1, materijal: kost, datacija: 17./18 st.

76. PN 76, PRSTEN (T II:4)

SJ 7/10, istraživanja 2000.

Jednostavni prsten izrađen od tri spojene žice.

Mjere: promjer obruča 2x2 cm, debljina žice 0,15 cm, materijal: bronca, datacija: 18. st.?

77. PN 84, PRSTEN (T II:5)

GROB 19, istraživanja 2000.

Jednostavni, trakasti prsten bez kruništa i ukrasa, uski ovalni presjek.

Mjere: promjer obruča 2,4x2,4 cm, širina ringa 0,2 cm, materijal: bronca, datacija: 18. st.

78. PN 85a, PRSTEN (T II:6a–c)

SJ 1, istraživanja 2000.

Trakasti prsten zaravnjen u gornjem dijelu gdje se nalazi sekstagonalno krunište sa sekstagonalnom gemom od prozirne staklene paste, s vanjske strane kruništa teče traka ispunjena nizom kosih zarezova, na ramenu obruča ukras od također niza kosih zarezova koji tvore viseći trokut, uski ovalni presjek.

Mjere: promjer obruča 2,3x2,3 cm, širina ringa 0,5–0,7 cm, materijal: bronca sa staklenom pastom, datacija: 18. st.

79. PN 85b, SVETAČKA MEDALJICA, SV. BENEDIKT I KRIŽ SV. BENEDIKTA, dva ulomka (T IV:3)

Iz južnog profila S-19, istraživanja 2000.

Ovalnog oblika s polukružnom ušicom iznad medaljice koja nedostaje.

Mjere: v. 2,7 x š. 2,3 cm, materijal: bronca, datacija: 18. st.

Lice: prikaz sv. Benedikta, slijeva na desno teče natpis: CRVX (S. P. BE)NEDICTI.

Naličje: prikaz križa sv. Benedikta, natpis: IHS. V.R.S.N.M. V.S.M.Q.L.I.V.B. / CSSML / NDSMD / CSPB.

80. PN 85c, KOPČICE (TZV. KUKICE I UŠICE), 10 pari (T VI:12)

S-19, uz grob 16, istraživanja 2000.

Izrađene savijanjem 1–1,5 mm debele žice, s jedne strane u obliku slova omega, s druge u obliku kvačice.

Mjere: v. 1,8, š. 1,1 cm, materijal: bronca, datacija: šire razdoblje od kasnog srednjeg vijeka do 19. st., s obzirom na kontekst vjerojatno početak 18. st.

81. PN 85d, KOPČICE (TZV. KUKICE I UŠICE), 10 pari (T VI:13)

S-19, uz grob 17, istraživanja 2000.

Izrađene savijanjem 1–1,5 mm debele žice, s jedne strane u obliku slova omega, s druge u obliku kvačice.

Mjere: v. 1,8, š. 1,1 cm, materijal: bronca, datacija: šire razdoblje od kasnog srednjeg vijeka do 19. st., s obzirom na kontekst vjerojatno početak 18. st.

82. PN 85e, KOPČICA, ulomak

SJ 1, istraživanja 2000.

Isto kao PN 6.

83. PN 85f, SVETAČKA MEDALJICA, GOSPA I SV. OBITELJ (T IV:5)

SJ 7, istraživanja 2000.

Ovalno izduženog oblika s upisanim kvadratom koji izlazi van rubova ovalnog dijela, polukružna ušica iznad tijela medaljice.

Mjere: v. 2,4 x š. 2,0 cm, materijal: bronca, datacija: 17. st.

Lice: Lik Gospe u zvonolikom plaštu ukrašenom vegetabilnim vitičastim motivima i križevima, sa skeptrom? u rukama, slijeva na desno teče natpis: S. MARIA C(ELENSIS)

Naličje: Prikaz Sv. Obitelji preko cijele površine, bez natpisa.

84. PN 85g, PRSTEN, ulomak kruništa (T II:7)

SJ 7, istraživanja 2000.

Preostao je samo ulomak sekstagonalnog kruništa, s vanjske strane ukrašen trakom ispunjenom nizom kosih zarezova.

Mjere: materijal: bronca, datacija: 18. st.

85. PN 85h, KOPČICA, 1 komad

SJ 7, istraživanja 2000.

Isto kao PN 3b.

86. PN 85i, IGLA (T II:22)

SJ 7, istraživanja 2000.

Na uskom tijelu igle kružnog presjeka nasađena je glavica ukrašena spiralnim urezom.

Mjere: dužina 6,7 cm, promjer tijela igle 0,1cm, promjer glave igle 0,25 cm, materijal: bronca, datacija: 18. st.?

87. PN 85j, PRSTEN, ulomak, gema (T II:8)

SJ 7, istraživanja 2000.

Sačuvana je samo oktogonalna gema od prozirne staklene paste.

Mjere: 1,2 x 1 cm, materijal: (bronca) sa staklenom pastom, datacija: 18. st.

88. PN 85k, JEZIČAC KOPČE (T II:23)

SJ 7, istraživanja 2000.

Izduženo pravokutno tijelo na početku se širi i izlazi van rubova, a na završetku se sužava i savija u dio kojim se obavljalo zakopčavanje, u donjem dijelu dvije kružne perforacije, a u gornjem jedna perforacija.

Mjere: dužina: 3,7 cm, širina: 1,2 cm, materijal: bronca, datacija:?

89. PN 88, PRSTEN (T II:9)

SJ 7, uz GROB 41, lađa crkve, istraživanja 2001.

Trakasti prsten zaravnjen u gornjem dijelu gdje se nalazi kvadratična kruna u kojoj nedostaje ukras od vjerojatno staklene paste, ispod krune stiješnjena kvadratična pločica, na tijelu obruča nisu vidljivi ukrasi.

Mjere: promjer obruča 2,2x2,2 cm, širina ringa 0,2 cm, materijal: bronca (sa staklenom pastom), datacija: 18. st.

90. PN 92, PRSTEN (T II:10)

KRIPTA 1, GROB 3, lađa crkve, istraživanja 2001.

Jednostavni, trakasti prsten bez kruništa, ukras s dva plitka paralelna plitka žlijeba uzduž obruča, uski ovalni presjek.

Mjere: promjer obruča 1,9x1,9 cm, širina ringa 0,3 cm, materijal: bronca, datacija: 18. st.

91. PN 94, NOVAC, DENAR MATIJE KORVINA (1458.–1490.) (T IV:12)

SJ 7, lađa crkve, istraživanja 2001.

Av. naziru se sigle MATHI i prikaz vladara s krunom.

Rv. nazire se natpis između linijskih krugova, a u sredini grb (u četiri dijela sa štitom u sredini; orao s prstenom u kljunu), u grbu su simboli stare i nove Ugarske, Dalmacije i Hunyadiev lav s krunom? Mjere: promjer 1,5x1,5 cm, materijal: srebro, datacija: druga polovina 15. st.

92. PN 95, DVOKRAKI KLIN (T II:24)

SJ 7, lađa crkve, istraživanja 2001.

Dva kraka klina polukružno spojena, vidljivi tragovi upotrebe (svinutost u gornjem dijelu kao posljedica zabijanja).

Mjere: dužina klina: 6,5 cm, debljina krakova 0,1–0,4 cm, materijal: bronca, datacija:?

93. PN 96, KOPČA, nedostaje trn (T IV:15)

GROB 49, lađa crkve, istraživanja 2001.

Pravokutna kopča, po sredini podijeljena odakle izlazi zasebni pomični dio na kojemu je bio trn.

Mjere: dužina: 4,7 cm, širina: 3,1 cm, materijal: bronca, datacija: prva polovina 18. st.

94. PN 97, DUGMAD, 50 komada (T VII:5)

GROB 49, lađa crkve, istraživanja 2001.

Šuplje kupolasto tijelo s kružnom ušicom na dnu i dvije rupice kod ušice.

Mjere: promjer 1,2–1,6 cm, materijal: bronca, datacija: prva polovina 18. st.

95. PN 97a, NOVAC, Josip I (1705–1711) (T IV:11)

GROB 49, lađa crkve, istraživanja 2001.

Av. zdesna poprsje cara Josipa I., uokolo kojeg su sigle IOSEPHUS D(EL) G(RATIA) RO(MA-NORUM) IMPER(ATOR) S(EMPER) A(VGUST). (Josip I., milošću Božjom vladar Rimljana uvijek uzvišen).

Rv. pod carskom krunom dvoglavi orao s vinjetom u sredini koje je lav, uokolo grba između dva niza bisera nalaze se sigle GER(MANIA) HUN(GARIA) BOHEMIA REX te godina kovanja 1707.

Mjere: promjer 2,1x2,1 cm, materijal: srebro, datacija: prva polovina 18. st.

96. PN 98, PRSTEN, ulomak, gema (T II:8)

GROB 49, istraživanja 2001.

Sačuvana je samo oktogonalna gema od prozirne staklene paste.

Mjere: 1 x 0,9 cm, materijal: (bronca) sa staklenom pastom, datacija: 18. st.

97. PN 99, SVETAČKA MEDALJICA, SV. BENEDIKT I KRIŽ SV. BENEDIKTA (T IV:6)

SJ 7, istraživanja 2001.

Ovalnog oblika s polukružnom ušicom iznad medaljice koja nedostaje, gotovo u cijelosti korodiran, ali se naziru osnovne karakteristike benediktinske medaljice.

Mjere: v. 2 x š. 1,8 cm, materijal: bronca, datacija: 18. st.?

Lice: prikaz sv. Benedikta, slijeva na desno teče natpis: S. BENEDICTE ORA P.(RO) N.(OBIS).

Naličje: prikaz križa sv. Benedikta, natpis: IHS. V.R.S.N.M. V.S.M.Q.L.I.V.B. /CSSML/ NDSMD /CSPB.

98. PN 100, SVETAČKA MEDALJICA, djelomično sačuvana (T IV:4)

GROB 54, istraživanja 2001.

Sastoji se od dvije ovalne, staklene leće, između kojih se vjerojatno nalazio papirnati dio sa svetačkim prikazom koji je istrunuo.

Mjere: v. 4,9 x š. 4,2 cm, materijal: bronca, datacija: 18. st.?

99. PN 101, PERLE, 2 zrna (T VIII:2)

GROB 54, istraživanja 2001.

Okrugla zrna, vjerojatno su bila zajedno na ogrlici s medaljicom (PN 100), izrađena od stakla, zelenkaste boje.

Mjere: promjer zrna: 0,6 cm, v. 0,6 cm, materijal: staklo, datacija: 18. st.?

100. PN 102a, PRSTEN (T II:11)

GROB 52, istraživanja 2001.

Uski trakasti prsten, zaravnjen u gornjem dijelu gdje dolazi sekstagonalno krunište sa sekstagonalnom gemom od prozirne staklene paste, bradavičasti izbojci na gornjoj polovici obruča, uski ovalni presjek.

Mjere: promjer obruča 2x2 cm, širina trake 0,3 cm, materijal: bronca, datacija: 18. st. (?)

101. PN 102b, PRSTEN (T II:12)

GROB 52, istraživanja 2001.

Uski trakasti prsten, zaravnjen u gornjem dijelu gdje dolazi sekstagonalno krunište sa sekstagonalnom gemom od prozirne staklene paste, bradavičasti izbojci na gornjoj polovici obruča, uski ovalni presjek.

Mjere: promjer obruča 2x4 cm, širina trake 0,3 cm, materijal: bronca, datacija: 18. st. (?)

102. PN 103, KRIŽ (T V:1)

GROB 54, istraživanja 2001.

Jednostavan križ latinskog oblika s ušicom i donjim dijelom vertikalne grede koji nedostaju, grede završavaju u obliku nepravilnog i izduženog trokuta, na prednjoj je strani prikaz raspetog Krista, a na stražnjoj više manjih raznih prikaza koji su, nažalost, nečitki zbog korodiranosti (vjerojatno oruđa Krstove muke).

Mjere: 3,6 cm x 3,6 cm, materijal: lijevana bronca, datacija: 18. st.?

103. PN 107a, NOVAC, dubrovački dinarić (T IV:14)

SJ 54, istraživanja 2001.

Av. lik sv. Vlaha koji u lijevoj ruci drži biskupski štap i grad, a desnom blagoslivlja. Uokolo su sigle S. BLASIVS RAGVSII i godina kovanja 1720.

Rv. lik Isusa okružen zvjezdicama, koji u lijevoj ruci ima kuglu s križem, a desnom blagoslivlje. Uokolo je natpis TVTA SALVS.

Mjere: promjer 1,6x1,6 cm, materijal: srebro, datacija: prva polovina 18. st.

104. PN 114, PRSTEN (T II:13)

GROB 31, istraživanja 2001.

Tijelo obruča se proširuje prema vrhu i tvori zaravnjeni vrh s nečitkim urezanim inicijalima.

Mjere: promjer obruča 2,3x2,4 cm, širina trake 0,2–0,4 cm, materijal: lijevana bronca, datacija: 18. st.?

105. PN 117, PRSTEN, oštećen (T I:14)

GROB 68, istraživanja 2001.

Trakasti prsten zaravnjen u gornjem dijelu gdje se nalazilo sekstagonalno krunište sa sekstagonalnom gemom od prozirne staklene paste, s vanjske strane kruništa vjerojatno je tekla traka ispunjena nizom kosih zarez, na ramenu obruča ukras od također niza kosih zarez koji tvore viseći trokut, iz vrha trokuta tri urezana pruta, uski ovalni presjek.

Mjere: promjer obruča 2,2x2,2 cm, širina ringa 0,5–0,7 cm, materijal: bronca sa staklenom pastom, datacija: 18. st.

106. PN 119a, PRSTEN (T I:15)

GROB 76, istraživanja 2001.

Tijelo obruča se proširuje prema vrhu i tvori zaravnjeni vrh s nečitkim urezanim inicijalima.

Mjere: promjer obruča 2,3x2,3 cm, širina trake 0,2–0,4 cm, materijal: lijevana bronca, datacija: 18. st.?

107. PN 119b, PRSTEN (T I:16)

GROB 76, istraživanja 2001.

Tijelo obruča se proširuje prema vrhu i tvori zaravnjeni vrh s nečitkim urezanim inicijalima.

Mjere: promjer obruča 2,2x2,2 cm, širina trake 0,2–0,4 cm, materijal: lijevana bronca, datacija: 18. st.?

108. PN 119c, PRSTEN (T I:17)

GROB 76, istraživanja 2001.

Tijelo obruča se proširuje prema vrhu i tvori zaravnjeni vrh s nečitkim urezanim inicijalima.

Mjere: promjer obruča 2,0x1,9 cm, širina trake 0,2–0,4 cm, materijal: lijevana bronca, datacija: 18. st.?

109. PN 119d, PRSTEN, oštećen – nedostaje donji dio obruča (T I:18)

GROB 76, istraživanja 2001.

Obruč prstena polukružnog presjeka, širi se u ramenu i prelazi u zaravnjeno, ovalno tijelo glave prstena, gdje se nalazi u negativu prikaz ljljana omeđen plitkim ovalnim žlijebom, rame obruča ukrašeno nizom kosih žljebova.

Mjere: promjer obruča 2,1x2,1 cm, širina trake 0,2–0,6 cm, materijal: lijevana bronca datacija: neodređeno, 18. st.?

110. PN 104, NOVAC, mađarski (T IV:13)

Površina, istraživanja 2002.

Mađarski novac iz 1901., nađen na površini pa je znatno korodiran i nečitak, naziru se sigle MAGYAR KIRALYSAS?

Mjere: promjer 1,7x1,7 cm, materijal: bronca, datacija: početak 20. st.

111. PN 120, KRIŽ (T V:2)

KRIPTA 2, istraživanja 2002.

Križ latinskog oblika s ušicom postavljenom okomito na tijelo križa. Na prednjoj je strani prikaz raspelog Krista, malo savijenih nogu u koljenima. Krist ima zrakastu krunu, a iznad je titulus (nečitak – vjerojatno INRI), u podnožju je vjerojatno bila Adamova lubanja ali je taj dio izlizan. Na stražnjoj strani je prikaz alata i oruđa koji se inače javljaju na križevima s križnog puta, a ovdje su kao simbol muke Isusove (*arma Chriti*).

Mjere: 3,9 cm x 1,8 cm, materijal: lijevana bronca, datacija: 18. i početak 19. st.

112. PN 121, KRIŽ, oštećen (T V:3)

KRIPTA 2, istraživanja 2002.

Veliki pektoralni križ latinskog oblika s ušicom postavljenom okomito na tijelo križa i jednostranim prikazom (možda se nalazio na prsima sahranjenog redovnika?). Na prednjoj strani je prikaz raspelog Krista iznad kojeg je *titulus* s natpisom INRI, omeđen vitičastim ukrasom što izlazi van rubova *patibuluma*.

Mjere: v. više od 12 cm (oštećen donji dio *patibuluma*), š. 7,5 cm, materijal: lijevana bronca, datacija: 18. i početak 19. st.

113. PN 122, KOPČICE (TZV. UŠICA), 1 komad

KRIPTA 2, istraživanja 2002.

Isto kao PN 6.

114. PN 123, SVETAČKA MEDALJICA, GOSPA? (T IV:7)

KRIPTA 2, istraživanja 2002.

Ovalnog oblika s kružnom ušicom iznad tijela medaljice.

Mjere: v. 2,5 x š. 2,2 cm, materijal: bronca, datacija: 18. st. i početak 19. st.

Lice: mogući prikaz Gospe s velom na glavi, u portretu.

Naličje: zbog korozije u potpunosti nečitko.

115. PN 124, DUGMAD (MANŽETA), 2 komada (T VIII:7)

KRIPTA 2, istraživanja 2002.

U ovalnom plitkom tijelu dugmeta gema od prozirne staklene paste, s donje strane dugmeta su ušice koje su bile međusobno povezane karičicom.

Mjere: promjer 1,4–1,2 cm, materijal: bronca, datacija: prva polovina 18. st. i početak 19. st.

116. PN 125, KOPČICE, 2 komada (T VI:3)

APSIDA, SJ 43, istraživanja 2002.

Izrađene od žice smotane u krug s preklopljenim krajevima.

Mjere: promjer ringa 1,1x1,1 cm, debljina žice 0,1 cm, materijal: bronca, datacija: 18. st. i početak 19. st.

117. PN 126, KRIŽ (T V:5a–b)

GROB 92, istraživanja 2002.

Križ latinskog oblika, dvostruki križ (crux gemina), na vrhu je ušica na preklop u obliku trolista, krajevi krakova razvedeno se šire prema van, u cijelosti izrađen na način da rubovi tvore okvir u kojemu se možda nalazila drvena ispuna.

Mjere: v. 5,9 cm, š. 2,3 cm, debljina 0,4 cm, materijal: lijevana bronca, datacija: 18. i početak 19. st.

118. PN 127, SVETAČKA MEDALJICA, GOSPA (T IV:8)

GROB 92, istraživanja 2002.

Ovalnog oblika s kružnom ušicom i karičicom iznad tijela medaljice.

Mjere: v. 1,1 x š. 1,0 cm, materijal bronca s dosta primjesa kositra, datacija: 18. st.

Lice: prikaz Gospe u zvonolikom plaštu s Isusom u naručju, a iznad njih dva anđela.

Naličje: prikaz Gospe s mrtvim Isusom u krilu, odnosno *pietà*.

119. PN 128a, KOPČICE, 6 komada (T VI:2)

GROB 95, istraživanja 2002.

Izrađene od žice smotane u krug s preklopljenim krajevima.

Mjere: promjer ringa 1,1x1,1 cm, debljina žice 0,1 cm, materijal: bronca, datacija: 18. st. i početak 19. st.

120. PN 128b, PERLE – KRUNICA, 24 zrna (T VIII:1)

GROB 95, istraživanja 2002.

20 zrna – valjkasta i okrugla zrna, izrađene od staklene paste, mliječnobijele boje.

4 zrna – plosnati oblik zrna, izrađena od stakla, svijetloplave prozirne boje.

2 zrna – valjkasta zrna, izrađena od stakla, svijetlozelene prozirne boje.

Mjere: bijela zrna: 0,7x0,6 i 0,5x0,5 cm, plava zrna: 0,4x0,3 cm, zelena zrna 0,7x0,6 cm, materijal: staklo i staklena pasta, datacija: 18 st.

121. PN 128c, PRSTEN, ulomak (T II:19)

GROB 95, istraživanja 2002.

Kvadratično krunište prstena s gemom od prozirne staklene paste, nedostaje cijeli obruč.

Mjere: promjer kruništa 1,2x1,2 cm, materijal: bronca i staklena pasta, datacija: 18. st.

LITERATURA

AZINOVIĆ BEBEK, A. 2007. – Hodočasnici iz Čazme u 17. i 18. st. Summary: Pilgrims from Čazma in the 17th and 18th centuries., VAMZ 3.s. XL, Zagreb, 2007: 391–405.

AZINOVIĆ BEBEK, A. 2009A. – Križevi u novovjekovnim grobovima župne crkve Sv. Marije Magdalene u Čazmi, Kreuze in den neuzeitlichen Gräbern der Pfarrkirche der hl. Maria Magdalena in Čazma. *Prilozi* 26, Zagreb, 2009: 271–290.

- AZINOVIĆ BEBEK, A. 2009B. – Krunice 17. i 18. st. iz Čazme. Summary: Seventeenth- and Eighteenth-Century Rosaries from Čazma., *OpA* 32, Zagreb, 2009: 167–193.
- AZINOVIĆ BEBEK, A. 2009C. – Novovjekovni nalazi u grobovima 17. i 18. st. oko crkve sv. Nikole biskupa u Žumberku. Summary: 17 and 18 century finds round the church of St. Nicholas bishop in Žumberak, *VAMZ* 3.s. XLII, Zagreb, 2009: 463–488.
- BARIČEVIĆ, D. 1983. – Bogorodice u zvonolikom plaštu, Prilog ikonografiji zavjetnih kipova Marije u sjevernoj Hrvatskoj. Zusammenfassung: Ein Beitrag zur Ikonographie der Mariengnadenstatuen der Barockzeit in Nordkroatien, *Peristil* 26, Split, 1983: 57–70.
- BARKER, P. 2000. – *Tehnike arheološkog iskopavanja*, Split, 2000.
- BELAJ, J. 2006. – Interpretiranje novovjekovnih nalaza iz grobova crkve Sv. Martina na Prozorju. Summary: Interpretation of the Modern Age finds from the graves of the church of St. Martin at Prozorje., *Prilozi* 23, Zagreb, 2006: 257–294.
- BEŠLAGIĆ, Š., BASLER, D. 1964. – *Grborezi*, Sarajevo, 1964.
- BOŽEK, S., KUNAC, A. 1998. – *Dva stoljeća arheologije na Makarskom primorju*, Summary: Two centuries of archaeology on the Makarsko primorje, Makarska, 1998.
- BURIĆ, T. 2003. – Najstariji nalazi krunica u Dalmaciji, *SP* 3.s., 33/2003: 230–237.
- CHEVALIER J. - GHEERBRANDT, 1983. *Rječnik simbola*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1983.
- CVITANOVIĆ, Đ. 1973. – Povijest i barokna obnova pavlinskog samostana i crkve Bl. Dj. Marije Snježne. History and baroque restoration of the Pauline monastery and church of the Blessed Virgin Mary of Snow at Kamensko, *Kamensko, crkva i samostan pavlina*, Zagreb, 1973: 7–41.
- GJURAŠIN, H. 1997. – Kasnosrednjovjekovno groblje u Strožancu uz crkvu Gospe od Site. Summary: The late medieval cemetery at Strožanac next to the Church of Our Lady of the Rushes, *SP* 3.s., 24/1997: 163–176.
- GJURAŠIN, H. 2005. – Zaštitna arheološka istraživanja u selu Koprivno sjeveroistočno od Klisa. Summary: Protective archaeological researches in the village of Koprivno, north-east of Klis, *SP* 3.s., 32/2005: 163–193.
- GRGIN, B. 2001. – *Počeci rasapa, Kralj Matijaš Korvin i srednjovjekovna Hrvatska*, Zagreb, 2001.
- GRUPA AUTORA 1996. – *Hrvatska, Europa, Svijet, Kronologija*, (ed. I. Goldstein), Zagreb, 1996.
- GRUPA AUTORA 1979. – *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Zagreb, 1979.
- HARRIS, E. C. 1989. – *Principles of Archaeological Stratigraphy*, London, 1989.
- JELIĆ, L. 1911. – *Dvorska kapela sv. Križa u Ninu*, Zagreb, 1911.
- JELOVINA, D. 1976. – *Starohrvatske nekropole*, (Summary:) Gräberfelder (Alt-kroatische Gräberfelder im Gebiet zwischen den Flüssen Zrmanja und Cetina). Split, 1976.
- JELOVINA, D., VRSALOVIĆ, D. 1981. – Srednjovjekovno groblje na Begovači u Biljanima Donjim kod Zadra. Zusammenfassung: Das mittelalterliche Gräberfeld von »Begovača« im Dorfe Biljani Donji bei Zadar, *SP* 3.s., 11/1981: 55–136.
- KNEZ, D. 2001. – *Svetinjice iz zbirke Narodnega muzeja Slovenije*, Summary: Pilgrimage Badges from the Collections of the National Museum of Slovenia, Ljubljana, 2001.

- KNEZ, D. 2005. – Križi iz zbirke Narodnega muzeja Slovenije, Summary: Crosses in the Collection of the National Museum of Slovenia., *Argo* 48/1, Ljubljana, 2005: 16–30.
- KRMPOTIĆ, LJ. 1997. – *Izveštaji o utvrđivanju granica Hrvatskog Kraljevstva od 16. do 18. stoljeća*, Hannover–Karlobag–Čakovec, 1997.
- KRNJAK, O. 2004. – Svetačke medaljice iz Brkača kod Motovuna, Summary: Saints' Medallions from Brkač near Motovun, *HisArch* 35, Pula, 2004: 111–143.
- LOPAŠIĆ, R. 1895. – *Oko Kupe i Korane*, Zagreb, 1895.
- MIMICA, B. 1994A. – *Numizmatika na povijesnom tlu Hrvatske*. Die numismatik auf dem historischen gebiet Kroatiens, Rijeka, 1994.
- MIMICA, B. 1994B. – *Numizmatička povijest Dubrovnika*, Rijeka, 1994.
- MIRNIK, I. 1996. – Umjetnost medalje u priobalnoj Hrvatskoj od 15. stoljeća do 1818. Summary: The art of medal in littoral Croatia between 15th c. and 1818., J. BELAMARIĆ (ur.), *Petriciolijev zbornik II (PPUD 36)*, Split, 1996: 361–381.
- MIRNIK, I. 1992. – Trsatske medaljice, *Dometi* 11/12, Rijeka, 1992: 501–506.
- MÜNCH P. 1990. – Turci i Evropa, *Povijest svijeta od početka do danas*, Zagreb, 1990: 476–486.
- MÜNSTERER, H. O. 1963. – *Amulettkreuze und Kreuzamulette*, Regensburg, 1963.
- PAVIČIĆ, S. 1994. – *Križevi iz fundusa Hrvatskoga povijesnoga muzeja*, Zusammenfassung: Kreuze aus der Sakralsammlung des Kroatischen historischen Museums. *Katalog muzejskih zbirki XXV*, Zagreb, 1994.
- PERKIĆ, D. 1998. – Zaštitna arheološka istraživanja u Kamenskom, uz pavlinski samostan i crkvu Blažene Djevice Marije Snježne, Summary: Archaeological rescue work at Kamensko by the Pauline monastery and the church of Virgin Mary of snow, *ObHAD* XXX/1, 1998: 74–81.
- PERKIĆ, D. 2001. – *Elaborat s arheoloških istraživanja crkve Sv. Duha u Mušaluku*, arhiv Konzervatorskog odjela u Karlovcu, Karlovac, 2001.
- PERKIĆ, D. 2005. – *Elaborat s arheoloških istraživanja crkve Sv. Jurja u Mateškom selu*, arhiv Konzervatorskog odjela u Karlovcu, Karlovac, 2005.
- PETRINEC, M., JAKŠIĆ, N. 1996. – Kasnosrednjovjekovno groblje kod crkve Sv. Spasa u Vrh Rici. Summary: Late medieval cemetery near the church of st. Saviour at Vrh Rika, *SP* III/ 23, Split, 1996: 7–172.
- PINTEROVIĆ, D. 1973–75. – Nepoznata Slavonija. Summary: Unknown Slavonia, *OZ* 14–15., Osijek, 1973–75.
- PITEŠA, A. 1992. – Starohrvatsko groblje kod sv. Nikole u Solinu, E. MARIN (ur.) *Starohrvatski Solin*, Split, 1992.
- PITEŠA, A. 2005. – Istraživanja srednjovjekovnih lokaliteta kod crkve sv. Nikole u Dolu i sv. marije u Poselju (Velom selu) na otoku Visu. Summary: Excavations in medieval sites near the churches of St Nicholas at Dol and St Mary at Poselje (Velo Selo) on the island of Vis, *VAPD* vol. 1, br. 98, Split, 2005: 213–241.
- PITEŠA, A. 2009. – *Katalog nalaza iz vremena seobe naroda, srednjeg i novog vijeka u Arheološkom muzeju u Splitu, Katalozi i monografije 2*. Catalogue of finds from the Migration Period, Middle Ages and Early Modern Period in the Archaeological Museum in Split, Split, 2009.

STROHAL, R. 1906. – *Grad Karlovac opisan i orisan*, Karlovac, 1906.

ŽMEGAČ, A. 2005. – Stierovi projekti osuvremenjivanja graničnih utvrda iz 1657. godine. Summary: Stier's Project for Modernizing the Frontier Fortifications from 1657., *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 29, Zagreb, 2005: 125–136.

POPIS PRILOGA
FIGURE CAPTIONS

Prilog 1, karta 1 – Položaj naselja Kamensko na karti 1:25000 (obrada karte D. Perkić).

Figure 1 – The position of Kamensko on a map (scale 1:25000; adapted by D. Perkić)

Prilog 1, karta 2 – Izvadak zemljovida »Karlovac, tloris tvrđave s okolnim stražama i prijelazima, M. Stier, 1657–1660.«, s uvećanim prikazom samostana u Kamenskom (obrada karte D. Perkić).

Figure 2 – Excerpt from the map »Karlovac, ground plan of the fort with surrounding watch towers and crossings, M. Stier, 1657–1660«, with magnified depiction of the monastery in Kamensko (adapted by D. Perkić)

Prilog 2 – Područje arheoloških istraživanja 1997.–2002. (crtež M. Perkić).

Figure 3 – Archaeological excavations 1997–2002 (drawing by M. Perkić)

Prilog 3 – Položaj grobova (crtež M. Perkić).

Figure 4 – The position of the graves (drawing by M. Perkić)

Prilog 4 – Tlocrt Crkve Bl. Dj. Marije Snježne i pavlinskog samostana, geneza gradnje (računalna obrada M. Mirković, na osnovi crteža M. Perkić i interpretacije D. Perkić).

Figure 5 – Ground plan of the Pauline Fathers monastery and the church of the Blessed Virgin Mary Snježna, genesis of construction (computer editing by M. Mirković based on a drawing by M. Perkić and interpretation by D. Perkić).

Tabla 1 – Prstenje (foto i računalna obrada D. Perkić).

Plate 1 – Rings (photo and computer editing by D. Perkić).

Tabla 2 – Prstenje, igle i klin (foto i računalna obrada D. Perkić).

Plate 2 – Rings, needles and wedge (photo and computer editing by D. Perkić).

Tabla 3 – Medaljice (foto i računalna obrada D. Perkić).

Plate 3 – Medals (photo and computer editing by D. Perkić).

Tabla 4 – Medaljice, novci i kopča (foto i računalna obrada D. Perkić).

Plate 4 – Medals, coins and buckle (photo and computer editing by D. Perkić).

Tabla 5 – Križevi (foto i računalna obrada D. Perkić).

Plate 5 – Crosses (photo and computer editing by D. Perkić).

Tabla 6 – Kopčice (»kukice i ušice«), (foto i računalna obrada D. Perkić).

Plate 6 – Small buckles (»hooks and eyes«) (photo and computer editing by D. Perkić).

Tabla 7 – Dugmad (foto i računalna obrada D. Perkić).

Plate 7 – Buttons (photo and computer editing by D. Perkić).

Tabla 8 – Dugmad, perle (foto i računalna obrada D. Perkić).

Plate 8 – Buttons beads (photo and computer editing by D. Perkić).

Tabla 9 – Grob 4, starije groblje (crtež M. Perkić, računalna obrada D. Perkić).

Plate 9 – Grave 4, earlier cemetery (drawing by M. Perkić, computer editing by D. Perkić).

Tabla 10 – Grob 9, mlađe groblje (crtež M. Perkić, računalna obrada D. Perkić).

Plate 10 – Grave 9, later cemetery (drawing by M. Perkić, computer editing by D. Perkić).

- Tabla 11 – Grob 10, mlađe groblje (crtež M. Perkić, računalna obrada D. Perkić).
Plate 11 – Grave 10, later cemetery (drawing by M. Perkić, computer editing by D. Perkić).
Tabla 12 – Grob 14, mlađe groblje (crtež M. Perkić, računalna obrada D. Perkić).
Plate 12 – Grave 14, later cemetery (drawing by M. Perkić, computer editing by D. Perkić).
Tabla 13 – Grob 15, mlađe groblje (crtež M. Perkić, računalna obrada D. Perkić).
Plate 13 – Grave 15, later cemetery (drawing by M. Perkić, computer editing by D. Perkić).
Tabla 14 – Grob 20, mlađe groblje (crtež M. Perkić, računalna obrada D. Perkić).
Plate 14 – Grave 20, later cemetery (drawing by M. Perkić, computer editing by D. Perkić).
Tabla 15 – Grob 25, mlađe groblje (crtež M. Perkić, računalna obrada D. Perkić).

Tabla 16 – Grob 26, mlađe groblje (crtež M. Perkić, računalna obrada D. Perkić).
Plate 16 – Grave 26, later cemetery (drawing by M. Perkić, computer editing by D. Perkić).

SUMMARY

THE PAULINE FATHERS MONASTERY IN KAMENSKO NEAR KARLOVAC – LATE MEDIAEVAL AND EARLY MODERN PERIOD GRAVES

As a part of the restoration of the Pauline Fathers monastery and the church of the Blessed Virgin Mary of the Snows in Kamensko near Karlovac, rescue archaeological excavations were conducted in 1997–2002. Besides numerous cultural layers and finds from Prehistory and Classical Antiquity, a number of graves were also excavated; the latter could be chronologically and spatially differentiated into two separate cemeteries. It is the intention of this paper to present the results of the excavations of these two cemeteries, the earlier dated to the 13th/14th c., and the later from the late 17th to early 19th c. 126 graves were excavated in total. The graves in the earlier cemetery are most often without finds, while there were some remains of wear and jewelry in the later one. Among the finds, there were various crosses and medals, rings, needles, buttons, small buckles, etc. The objects were mainly made of various alloys of bronze and tin, silver and glass paste (rings, crowns and beads). Excavation of this type of grave from the late mediaeval and modern period are extremely important because of the dating of certain phases of the church and monastery's existence through an analysis of the relation of graves and architecture, but also for our knowledge of wear and burial customs of the inhabitants of the Karlovac region.

Rukopis primljen: 16. IX. 2010.
Rukopis prihvaćen: 20. IX. 2010.

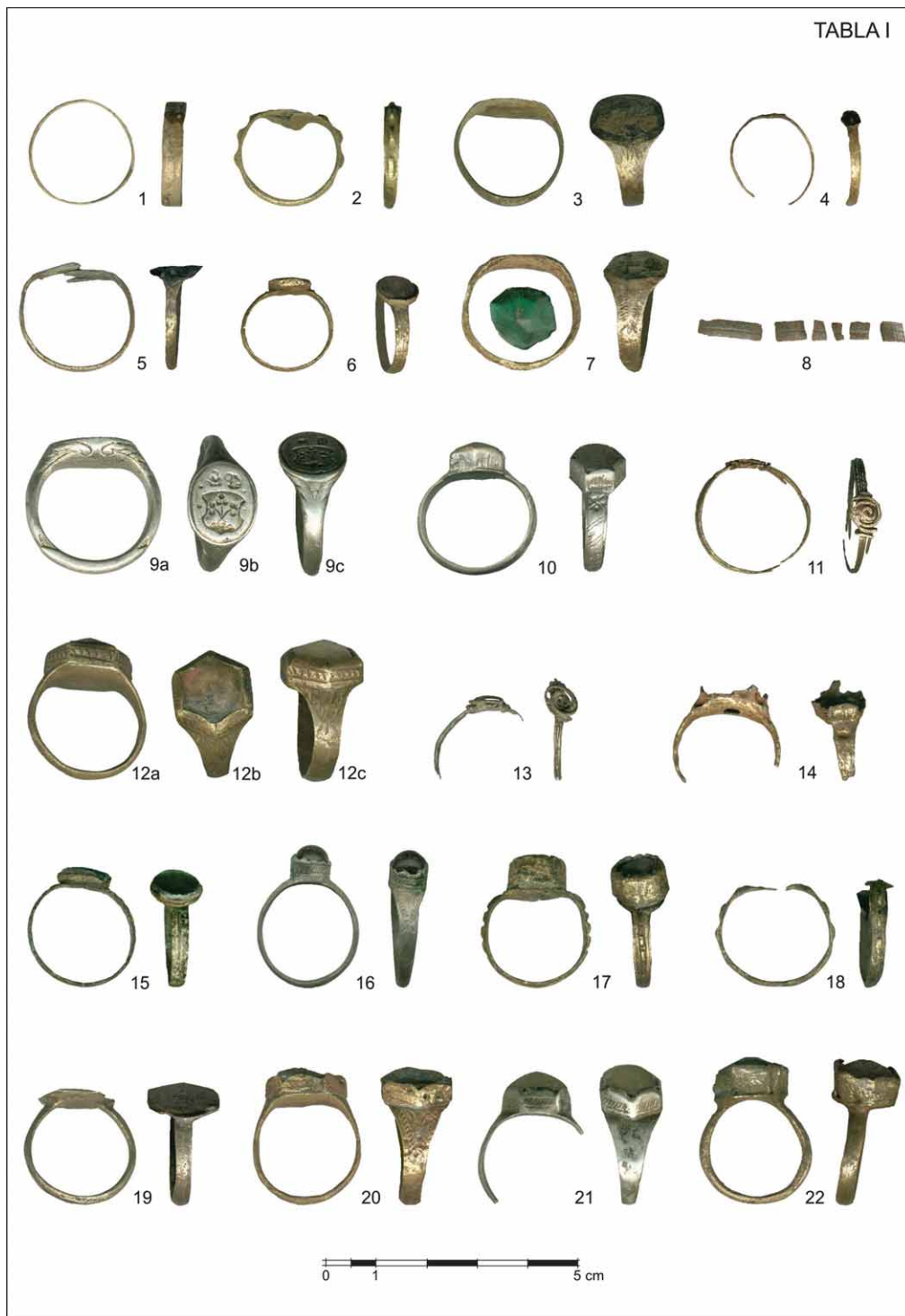

Tabla 1
Plate 1

Tabla 2
Plate 2

Tabla 3
Plate 3

Tabla 4
Plate 4

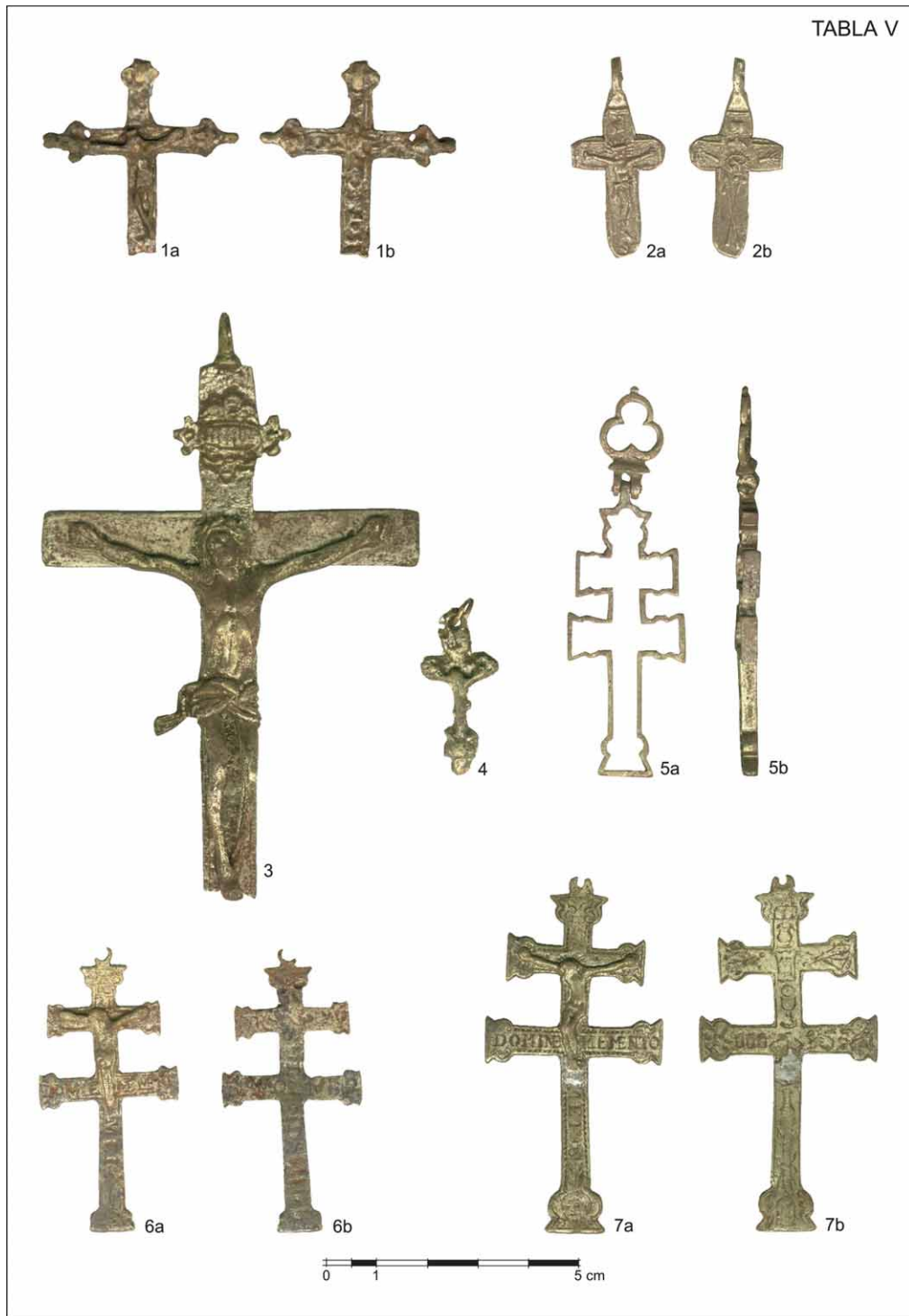

Tabla 5
Plate 5

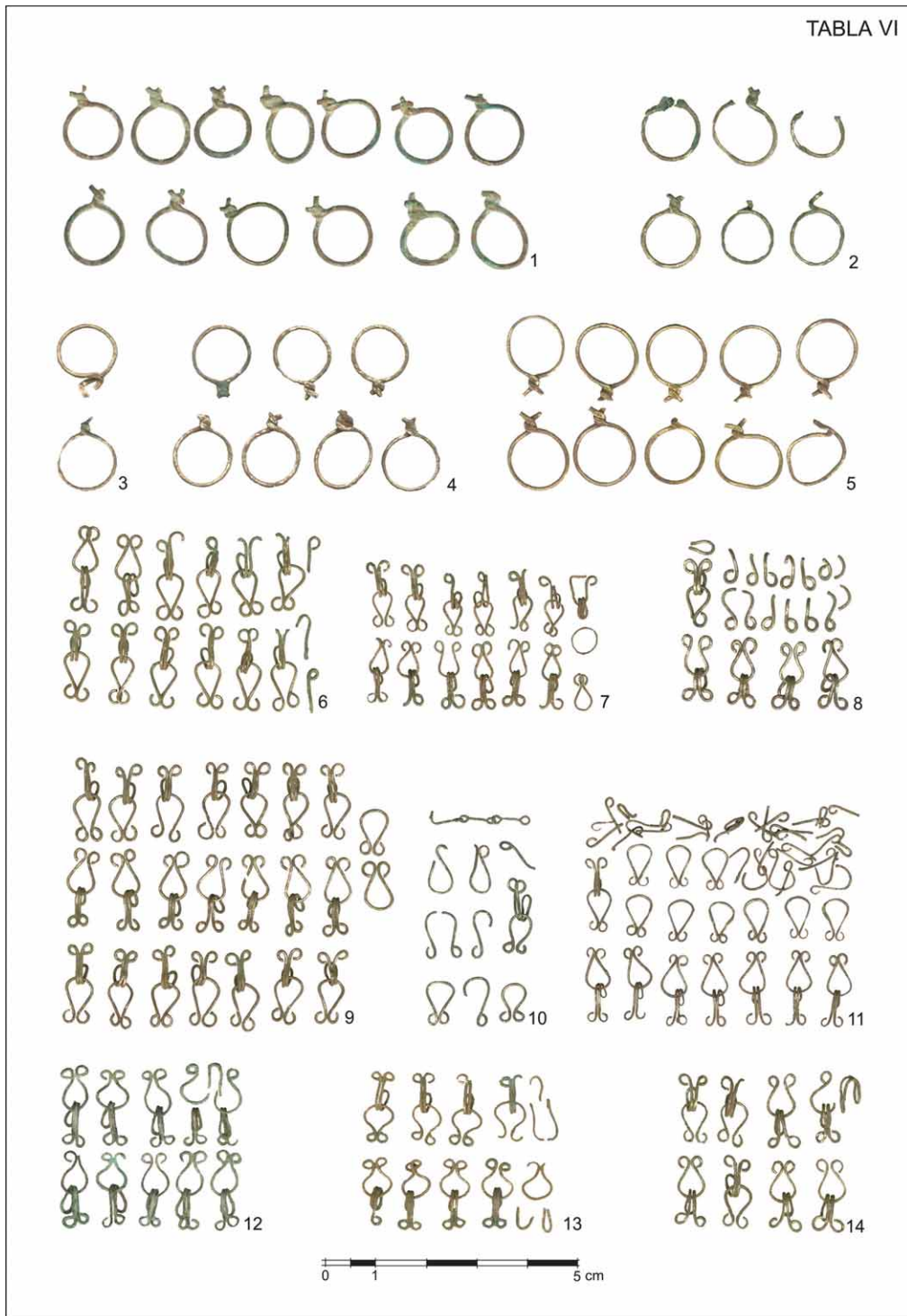

Tabla 6

Plate 6

Tabla 7
Plate 7

Tabla 8
Plate 8

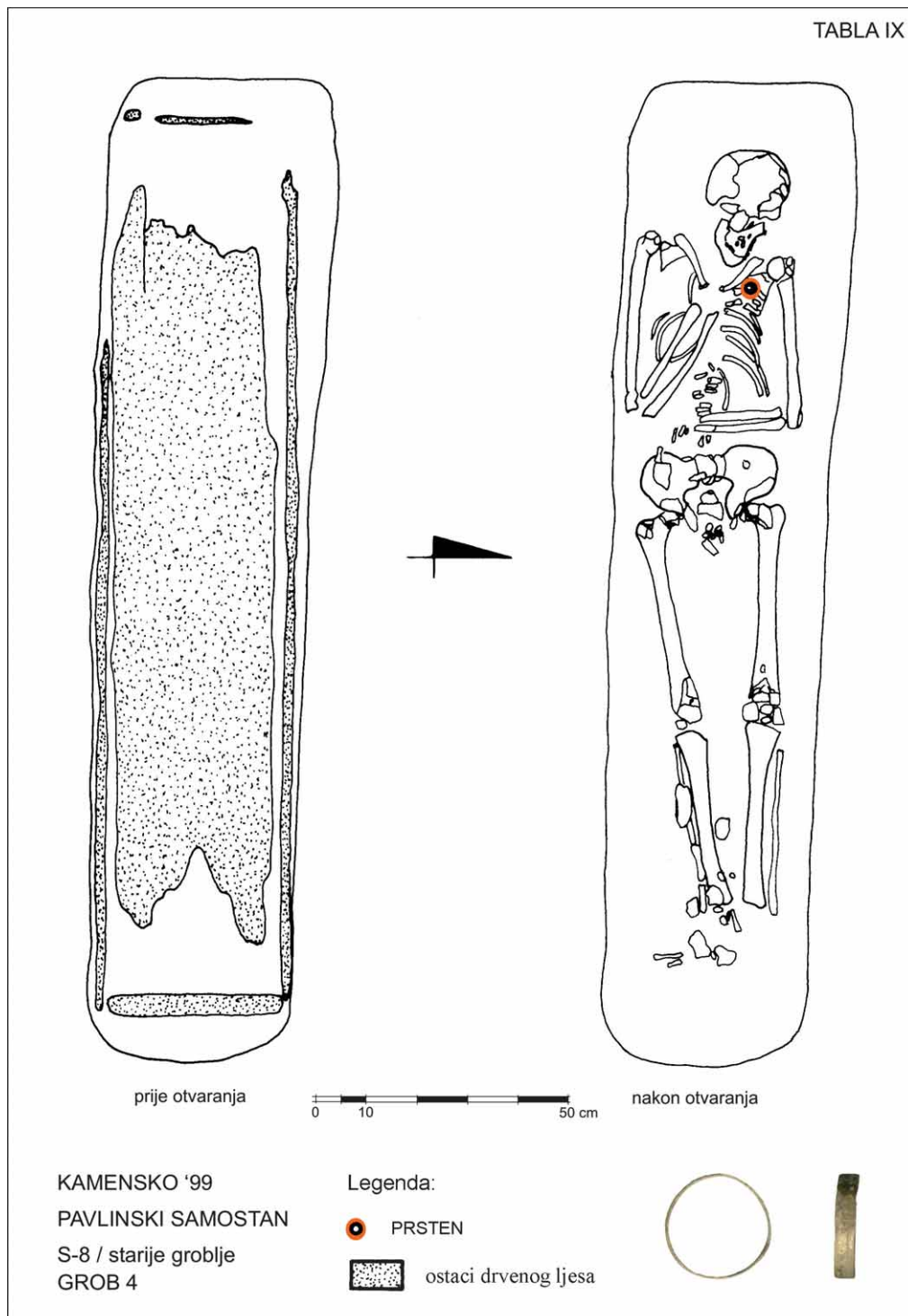

Tabla 9

Plate 9

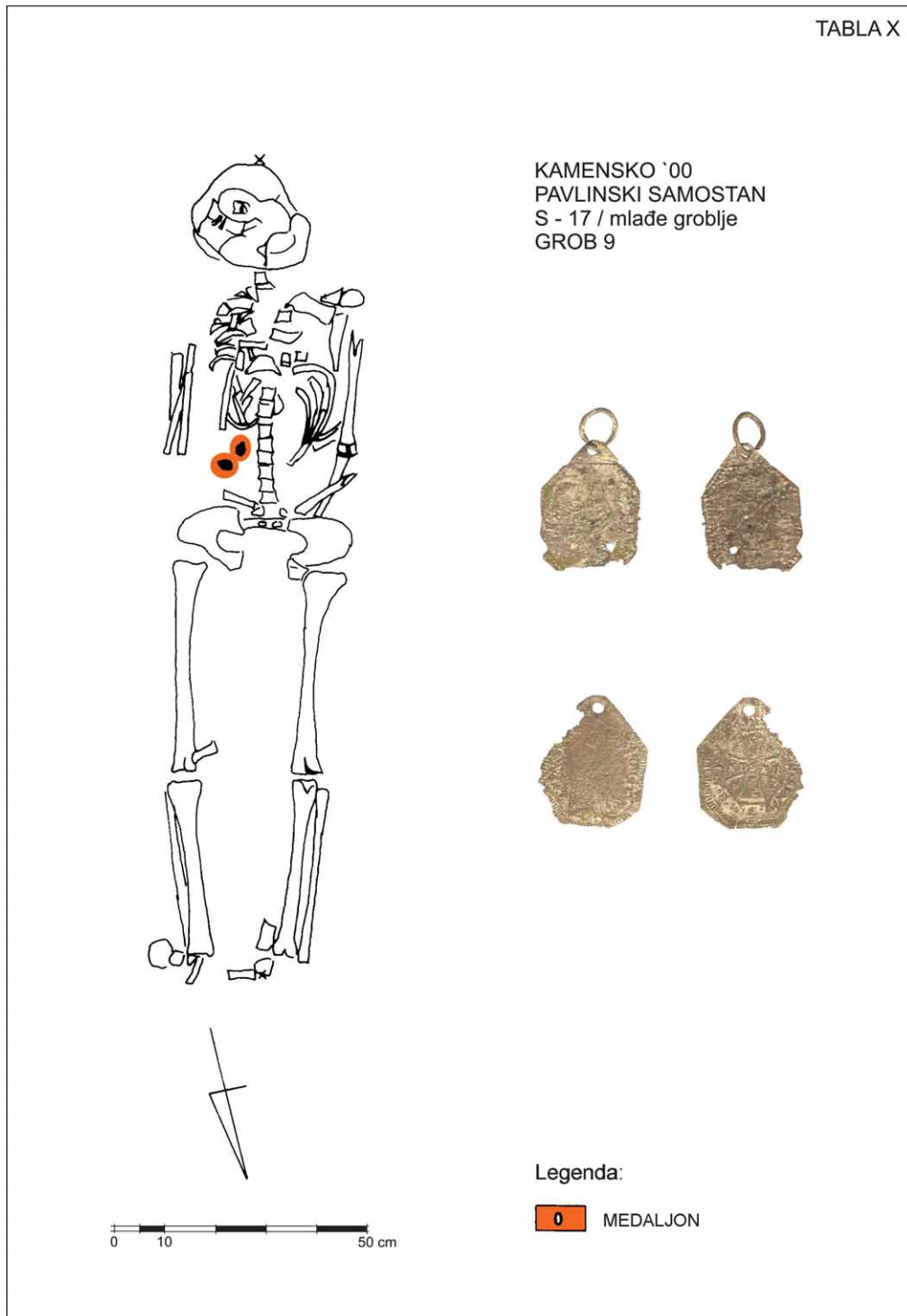

Tabla 10

Plate 10

Tabla 11

Plate 11

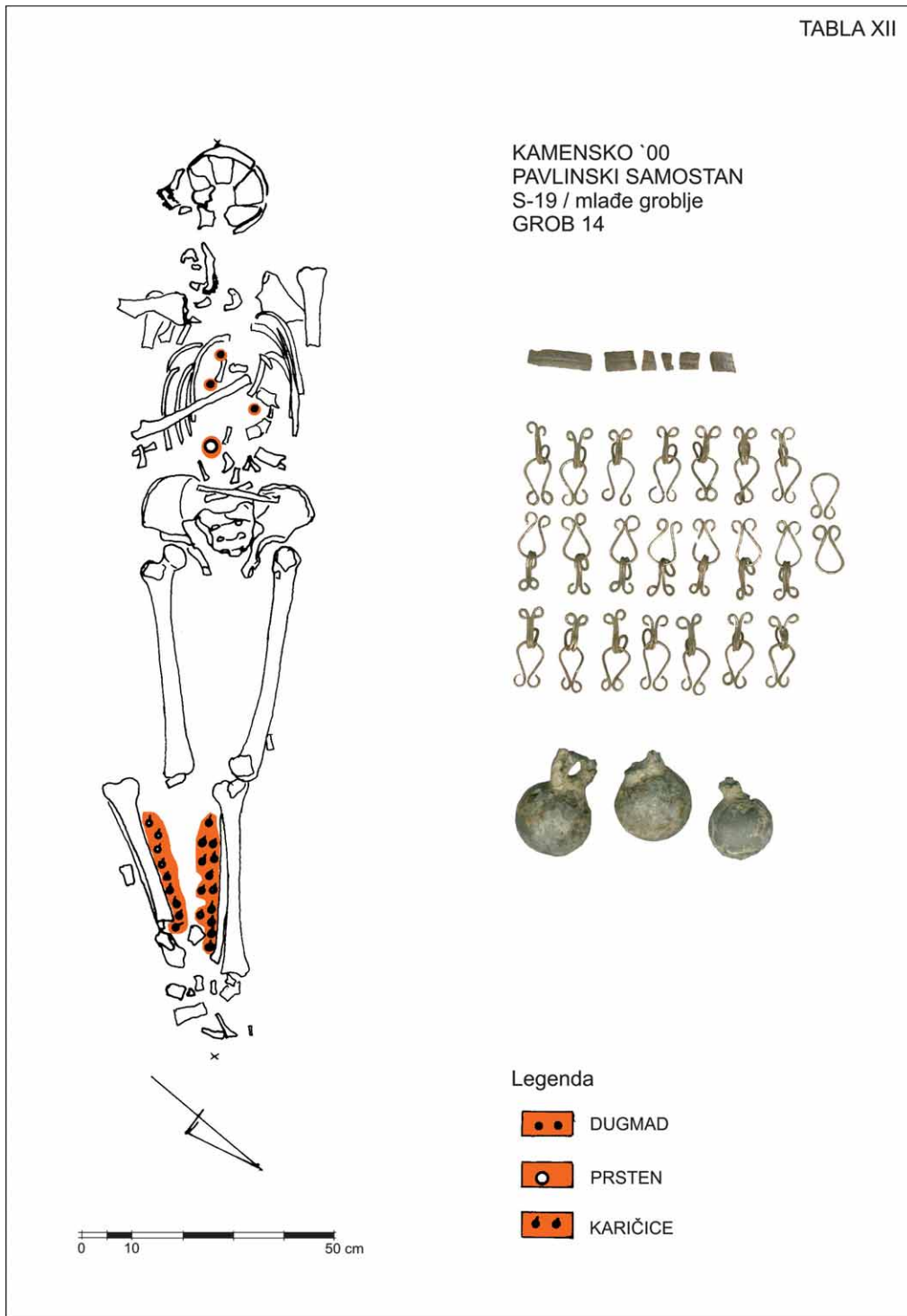

Tabla 12

Plate 12

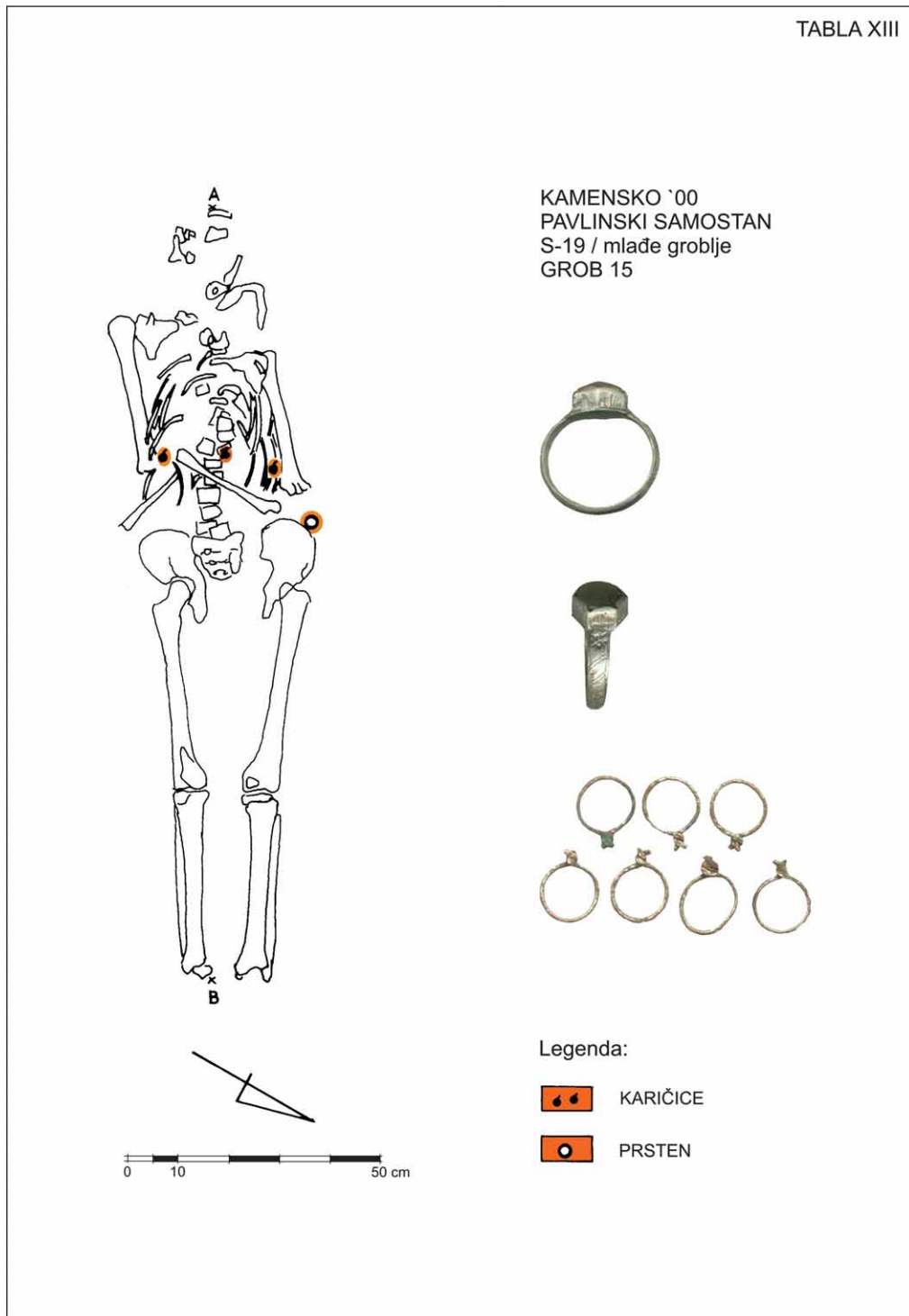

Tabla 13

Plate 13

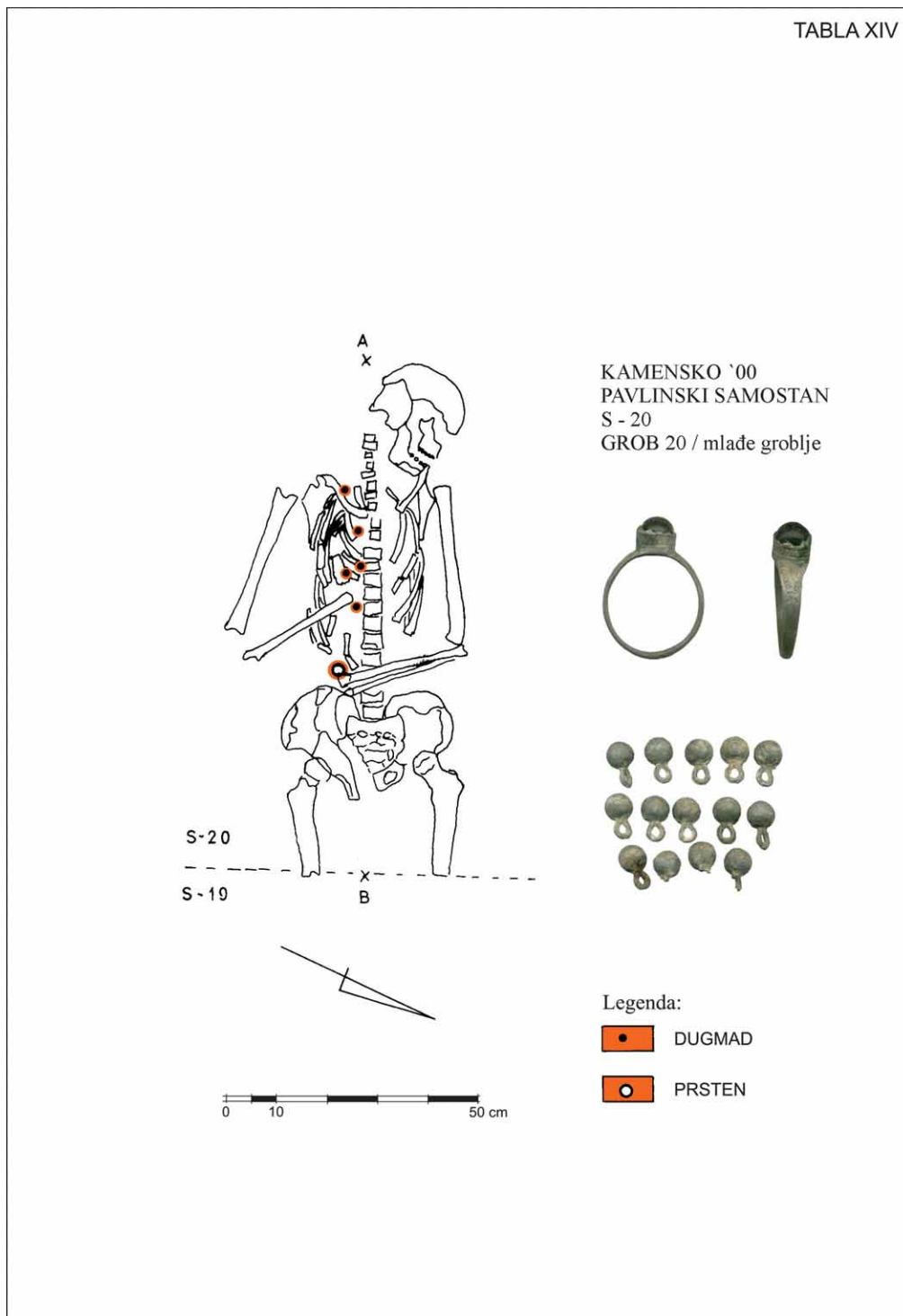

Tabla 14

Plate 14

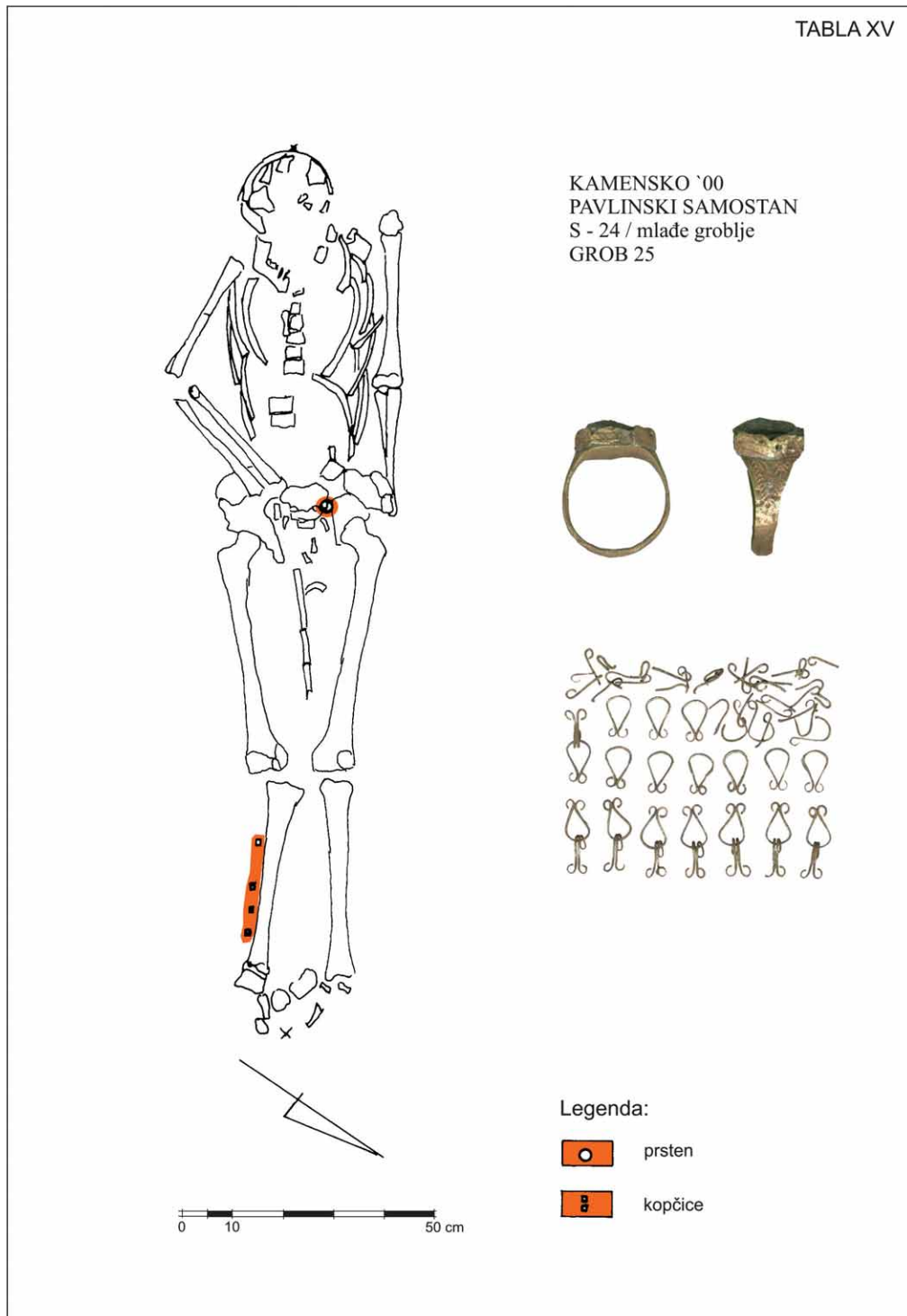

Tabla 15

Plate 15

Tabla 16

Plate 16

TAJANA PLEŠE

*Odjel za kopnenu arheologiju
Služba za arheološku baštinu
Hrvatski restauratorski zavod
Kožarska 5, HR
HR – 10 000 ZAGREB
tplese@h-r-z.hr*

KRČINGRADSKA BRANIČ-KULA

**UDK 72.033.5 (439.24:497.5 Plitvice) »12«
Izvorni znanstveni rad**

Na jezičastom poluotoku između Gradinskog i Kozjačkog jezera, u srcu Nacionalnog parka Plitvička jezera, nalazi se kasnosrednjovjekovni grad Krčingrad. Prva arheološka istraživanja proveo je E. Laszowski 1911. i 1912. godine, pri čemu je potvrdio liniju vanjskih obrambenih zidova te odredio pozicije dvije kule na južnom dijelu gradine. Istraživanja su nastavljena gotovo stoljeće kasnije, a tijekom dvije sezone radova (2008. – 2009.) istražena je gotovo u cijelosti branič – kula, izgrađena na tlocrtnoj osnovi istostraničnog trokuta. Rijetko tlocrtno rješenje koje se povezuje s anžuvinskim dvorskim arhitektima, način oblikovanja in situ sačuvanih strijelnica, raskošno obrađene arhitektonske profilacije te dosadašnji rezultati povijesnih istraživanja upućuju na pretpostavku kako je Krčingrad bio izgrađen krajem 13. stoljeća odnosno početkom 14. st..

Ključne riječi: Plitvička jezera, kasnosrednjovjekovni grad, trokutasta branič-kula.

Key words: the Plitvice Lakes, late mediaeval castle, triangular keep.

Stari grad Krčingrad (Pliš, Krčin) nalazi se na šumovitom poluotoku (gradina Kozjak) između Kozjačkog i Gradinskog jezera (Nacionalni park Plitvička jezera). (Slike 1 i 2) Njegov prvi (poznati) spomen nalazimo u odlukama Hrvatskog sabora u Steničnjaku 1558. godine, kada se knez Tržački obavezao kako će održavati po tri stražara na Petrovoj gori, Kozinu Jablanovcu te na Plitvicama (KRUHEK 1995: 180). Plitvička utvrda spominje se i u nešto kasnijem izvještaju Ferdinandova povjerenstva o obrambenom stanju utvrda Hrvatske i Slavonske granice s kraja 1563. godine (KRUHEK 1995: 208).¹ Utvrda ili straža na Jezerima ne spominje se niti u jednom kasnijem izvještaju (KRUHEK 1994: 171–175), iako je...*Veliko Kozjak jezero bilo do posljednjeg rata s Turcima (1787–1789) granica sve do vrha brda Mukinja...* (FRAS 1988: 56, 68). Prema navedenim

¹ Prema opisu Povjerenstva, između Tršca na Korani i njenog daljnijeg toka prema Plješivici, dolazi se preko velikih šuma do jezera (Plitvička jezera), na kojima se na jednom brijegu nalazi jedno »utvrđeno mjesto«, koje bi se

moglo i bolje utvrditi te s njega nadzirati taj manje poznat prolaz kojim se neprijatelj također koristi. Za kulu su povjerenici doznali tek od vojne posade u Drežniku, a kasnije ju nisu niti obišli.

Slika 1.
Figure 1.

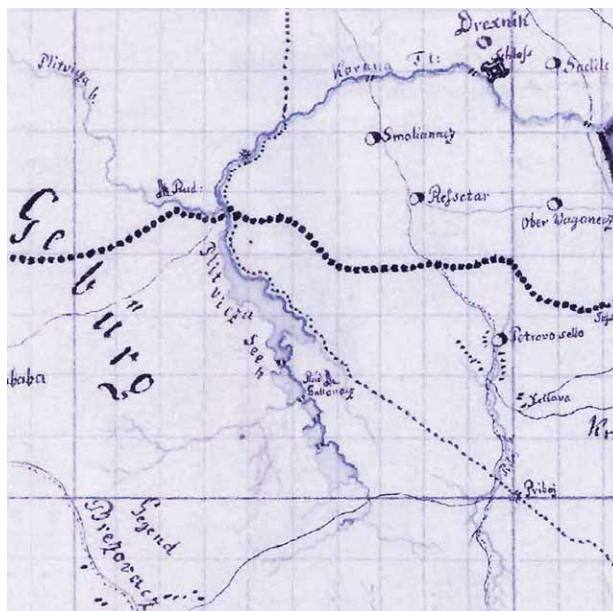
Slika 2.
Figure 2.

podacima ipak nije moguće sa sigurnošću potvrditi odnosi li se navedeni opis na krčingradsku kulu ili se pak radi o nekom drugom položaju.

Ruševine staroga grada na plitvičkoj gradini ucrtane su na svega dvije vojne karte²: na karti Plitvičkih jezera A. Wagnera iz oko 1770. godine te na karti Ugarske J. de Lipszkyja (*Mappa generalis Regni Hungariae et partium adnexarum*) iz 1806. godine.³ (Slike 3 i 4) Zanimljivo je kako ruševine na gradini Kozjak nisu ucrtane na karti A. Zelike, iako je karta izrađena 1880. godine. Iz navedenog treba dovesti u pitanje je li Krčingrad bio korišten u bitkama s Osmanlijama te je li u to vrijeme još uopće i postojao.

Slika 3.
Figure 3.

Slika 4.
Figure 4.

Stanje staroga grada te usmene predaje lokalnog stanovništva opisali su, među ostalima, krajem 19. i početkom 20. stoljeća F. Fras,⁴ K. Delić⁵ i E. Laszowski.⁶ Najdetajniji pregled prikaza i

2 Plitvička jezera na karti je prvi označio habsburški vojni kartograf M. Stier oko 1660. godine, no bez toponima. S. Glavač upisao je na svojoj karti Hrvatske iz 1673. godine uz izvor Korane samo naziv *Jezera*, također bez ucrtavanja jezera ili upisanog toponima. J. Ch. Müller zabilježio je na karti razgraničenja nakon mira u Srijemskim Karlovcima 1699. godine samo postojanje jezera, unatoč tome što je granica prolazila tik uz njih. P. R. Vitezović označio je također na karti razgraničenja Jezera (iako su ucrtana kao jedno jezero, uz njih stoji natpis u pluralu), no opet bez ijednog toponima. P. R. Vitezović izradio je oko 1712. godine za potrebe rješavanja statusa Like i Krbave prvu regionalnu kartu toga kraja, no niti na njoj utvrda na

Plitvičkim jezerima nije označena. Svi navedeni podaci dobiveni su susretljivošću M. Altić.

3 Karte su dobivene ljubaznošću M. Altić, kojoj ovom prilikom iskreno zahvaljujem.

4 *Iz tog malog poluotoka strši prilično visok, vrlo strm humak, a na njegovu je vrhu razoreni grad, kojemu su zidovi svi od sedre. Zvao se navodno Krčin. Taj razoreni gorski grad (Bergschloss), koji ima oblik trokuta, s puškarnicama uokolo u zidovima, sagradili su Grci, a razorili Huni. Navodno je zajedno s razorenim gorskim gradom Mrsinjem kod Korenice pripadao nekom rimskom vitezcu.* (FRAS 1988: 66).

opisa Plitvičkih jezera jest onaj D. Franića, koji se ponajprije zanimao za njihovu ulogu u vrijeme Vojne krajine. Prema njegovom tumačenju vojnih karata ovog područja od 17. do 19. stoljeća (među inima, D. Franić je koristio i karte C. Müllera *Mappa Regni Hungariae* iz 1709. godine, *Positions Carte des Kais. Königl. Truppen-Corps in Croatien unter Commando des Herrn Feld Marschal Baron von Loudon im Jahre 1789.*, I. A. Demiana *Statistische Beschreibung der Militär Gränze* iz 1806. godine te kartu J. de Lipszkya *Mappa generalis Regni Hungariae et partium adnexarum* iz 1806. godine), kula na gradini Kozjak imala je ulogu jednog od devet čardaka koji su se nalazili na području Plitvičkih jezera do protjerivanja osmanlijskih trupa preko Plješivice 1689. godine, odnosno jednog od šest koji su ostali u funkciji i 1768. godine (FRANIĆ 1910: 382–392). No pregledom spomenutih karata ove podatke nije moguće potvrditi.

Stari se grad tj. gradina Kozjak rijetko spominjao u stručnoj literaturi. M. Kruhek smatra kako je na ovoj poziciji svakako prebivala neka prapovijesna zajednica, kako je u ranom feudalnom vremenu srednjovjekovne Hrvatske na tom mjestu postojala zajednica pustinjaka (pavlina) te kako je branič-kula bila izgrađena za krajiške stražare u 16. stoljeću (KRUHEK 1994: 174–175). Ujedno smatra kako je na sjevnom platou jasno vidljiv sakralni objekt s apsidom na istoku za koji pretpostavlja kako je pripadao pavlinskom redu te ga datira u vrijeme osnutka reda (KRUHEK 1989: 79). Z. Horvat također smatra kako se na plitvičkoj gradini nalazio pavlinski samostan (koji pripada u grupu najstarijih samostana Kravsko – Modruške biskupije),⁷ a koji je tijekom 15. i 16. stoljeća pregrađen u utvrdu protiv Osmanlija. Navodi kako je danas od njega jasno raspoznatljiva malena crkva (dužina 13 m) zaključena polukružnim svetištem⁸ (HORVAT 1989: 100–101). Niti jedna od ovih pretpostavki nije zasnovana na arheološkim istraživanjima, nego isključivo na reambuliranju terena. Iako ne treba isključiti mogućnost postojanja sakralnog objekta, prema povijesnim izvorima možemo gotovo sa sigurnošću zaključiti kako pretpostavljeni samostan nije pripadao pavlinskom redu.⁹

Prva sustavna arheološka istraživanja ovog lokaliteta proveo je E. Laszowski 1911. i 1912. godine. Tijekom dvije sezone radova istražio je djelomično...*prostran grad utvrđen jakim utvrdama* koji je početkom 20. stoljeća bio u zapuštenom stanju (...*ostaci zidova gotovo se već ne vide, jer su pokriti ruševinama, na kojima se tijekom vremena stvorio humus i na kojim je već poraslo veliko*

5 Na južnoj strani tvorio je on okrug, što je oko 10 koraklaja dug i toliko širok. Tu je valjda kula bila. Od ove kule vode grabe s obje strane, oko 167 koraklaja u dužinu; a u njima se mjestimice i zid vidi. Tuda je morao ići onaj zid sa puškarnicama, što ga Fras napominje. (DELIC 1899: 63–64).

6 E. Laszowski prenosi predaju prema kojoj ...*grad na gradini sagradiše tri grčka kralja. Kada je jednom neprijatelj prijetio, sakriše ovi silno blago, koje strpaše u tri crkvena zvona, te ih tamo pokopaše.* Kako je priča o blagu ostala u živom sjećanju ukazuje i predaja prema kojoj je... *neki krajiški kapetan Mudrovčić svojedobno mnogo kopao po gradini. Kopali su, vele, i drugi u najnovije vrijeme (1908), dok nije to zabranjeno. Pripovijedaju da je okolišnji narod s gradine silu kamena odvezao za gradnju kuća. Množina tesanog kamena leži u jezeru, u koje se vremenom samo skoturalo ili su ga pastiri odvaljali* (LASZOWSKI 1911: 1).

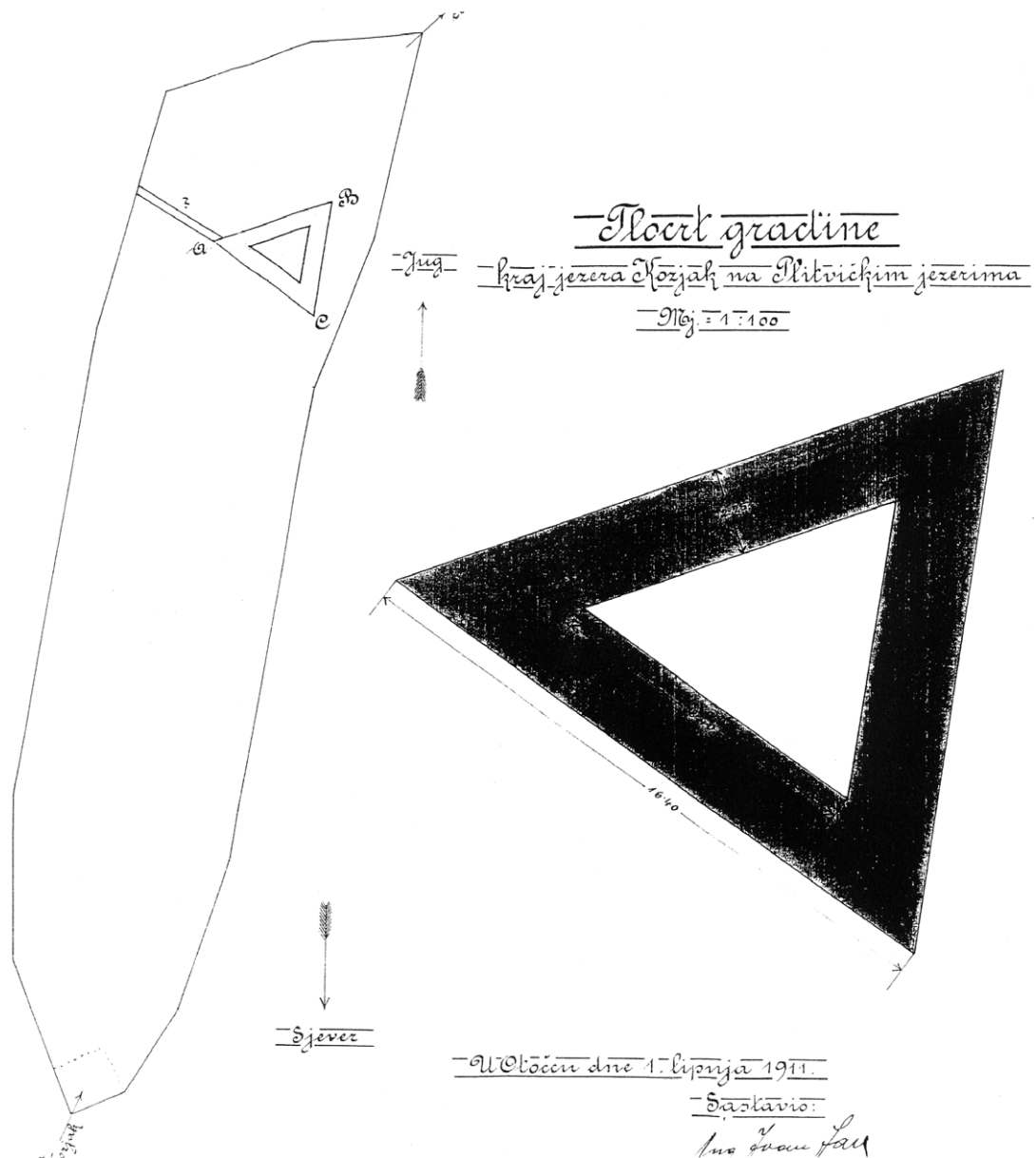
7 Prvi spomen pavlinskog samostana je onaj D. Franića koji prenosi navod D. Vukasovića (*Beschreibung des Karlstädter Generalats im Königreiche Kroatien.*

Pressburg, 1784: 454–5): *U jednome tome jezeru nalazi se na otoku stari grad zvan »Kallovacz«.* Jedni vele, da su tu morali biti Templari, a drugi opet, da su tu imali samostan oci Pavlovci (Paulini). To je prvi (zasada poznati) navod u kojem se položaj na gradini Kozjak povezuje s nekim od svećeničkih redova. Spomen sakralnog objekta namjesto kule ili utvrde nalazimo i kod I. A. Demiana (*Statistische Beschreibung der Militär Gränze.* Wien, 1806.): *Četvrto jezero zove se Galovac, vrlo je široko, te sa svojom vodom skače kod ruševina staroga manastira preko široke kamene stijene.* (FRANIĆ 1910: 391–392).

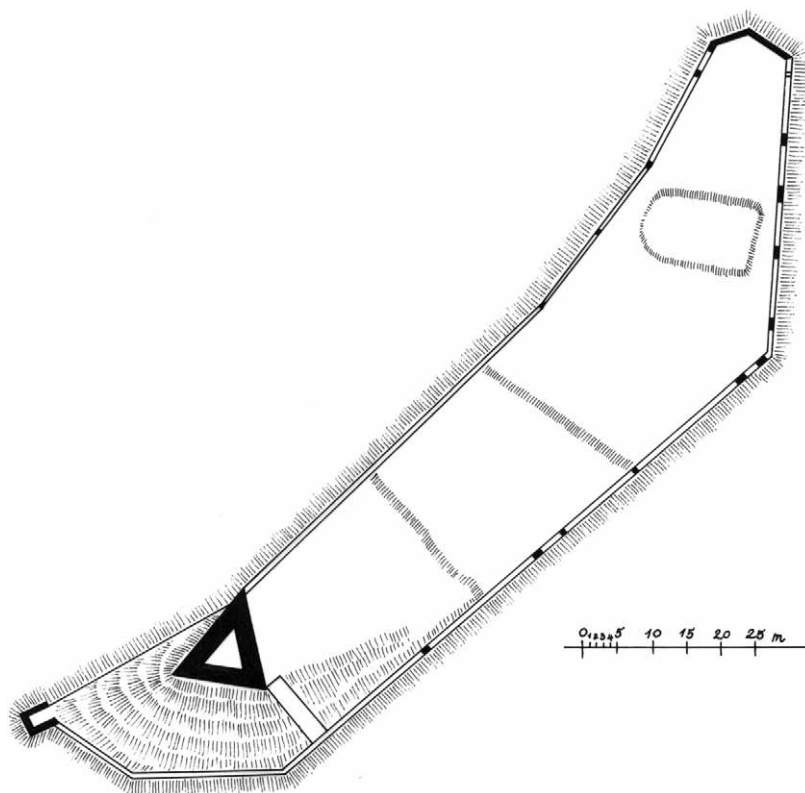
8 Crkva nepoznatog titulara ima omjer lađe i svetišta 1:2, što je prema Z. Horvatu jedna od karakteristika romaničkih crkava Kravsko – Modruške biskupije. (HORVAT 2003: 23–24, 59–61).

9 Jedini pavlinski samostani koje kroničari Reda spominju na ličkom prostoru su oni Blažene Djevice Marije kod Udbine te onaj sv. Ivana na Velebitu. (BENGER 1743; EGGGERER 1663; KOVACHEVICH; KRISTOLOVEC; OROSZ 1747; DOČKAL 1953).

drveće i grmlje.). S dvadesetak manjih sondi potvrdio je liniju vanjskog obrambenog zida (sveukupna dužina oko 285 m) koji prati stratigrafiju terena, zatvarajući tako jednu nepravilnu, poligonalnu površinu. E. Laszowsky započeo je i s istraživanjem dvije kule na južnom dijelu platoa: trokutaste branič-kule te one manje, kvadratne smještene na samom rubu padine (LASZOWSKI 1911: 1–5; 1912: 1–6). (Slike 5 i 6) Nije poznato zašto arheološka istraživanja, unatoč izvrsnim rezultatima, nisu nastavljena.

Slika 5.
Figure 5.

Slika 6.

Figure 6.

Arheološka istraživanja Krčingrada nastavljena su tek 2008. godine. Gradina je zatečena kao potpuno zapuštena ruševina, pri čemu niti jedan zid nije bio vidljiv.¹⁰ (Slika 7) Tijekom dvije sezone radova (2008. i 2009. godina) istražena je trokutasta branič-kula, a određen je i njen odnos s jugozapadnim dijelom vanjskog obrambenog zida.¹¹ (Slika 8)

Krčingradska branič-kula izgrađena je na osnovi istostraničnog trokuta. Poradi različitih debljina zidova (205 i 225 cm) razlikuju se i dužine vanjskih stranica (dužine unutarnjih stranica

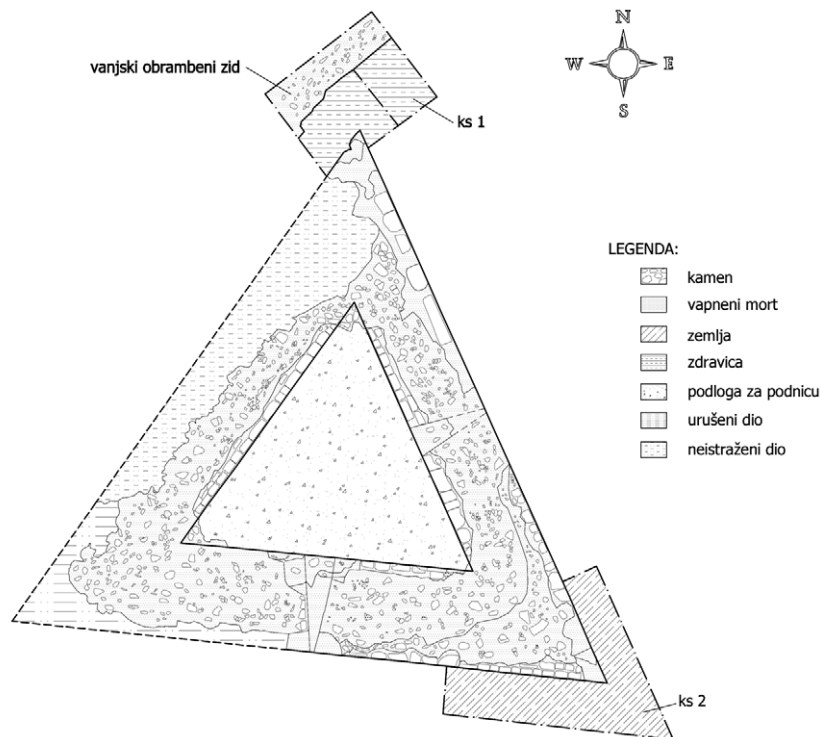
10 Arheološka istraživanja ne bi bila moguća bez izvrsne suradnje s *NP Plitvička jezera*, na čemu zahvalnost dugujem djelatnicima znanstveno – stručnog centra Ivo Pevalek, gospođama Antoniji Dujmović i Katici Teklić te gospodinu Anti Biondi. Zahvalnost za pomoć pri interpretaciji branič-kule te njene uloge u povijesti ovog kraja dugujem Mireli Altić (Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb), Željku Demu (Arheološki muzej u Zagrebu), Andreju Žmegaču (Institut za povijest umjetnosti, Zagreb), Istvánu Feldu (Eötvös Loránd University, Budapest), Józsefu Laszlovszkom (Central European University, Budapest), Daliboru Šušnjiću (Konzervatorski odjel u Gospiću), Tatjani Kolak (Muzej Like Gospić), Anti Birinu (Hrvatski institut za povijest, Zagreb), Borisu Olujiću (Odsjek za po-

vijest, Filozofski fakultet u Zagrebu), Gyöngyü Kovácsu (The Archaeological Institute of the Hungarian Academy of Sciences), Tatjani Tkalcéc (Institut za arheologiju, Zagreb), Lidiji Bakarić (AMZ) i Ladi Prister (Hrvatski povijesni muzej, Zagreb).

11 Poligone točke na gradini Kozjak postavila je tvrtka *Geom d.o.o.* 2005. godine. Nacrtnu dokumentaciju nakon istraživanja 2008. godine izradila je tvrtka *Arheo plan d.o.o.*. Od 2009. godine započelo je dokumentiranje metodom laserskog 3D skeniranja (*Vektra – Geo3D d.o.o.*). Istražene strukture zaštićene su do izrade konačne konzervatorske studije privremenom metodom reverzibilnog konzerviranja. Radove je izvela tvrtka *Palir d.o.o.* iz Zagreba.

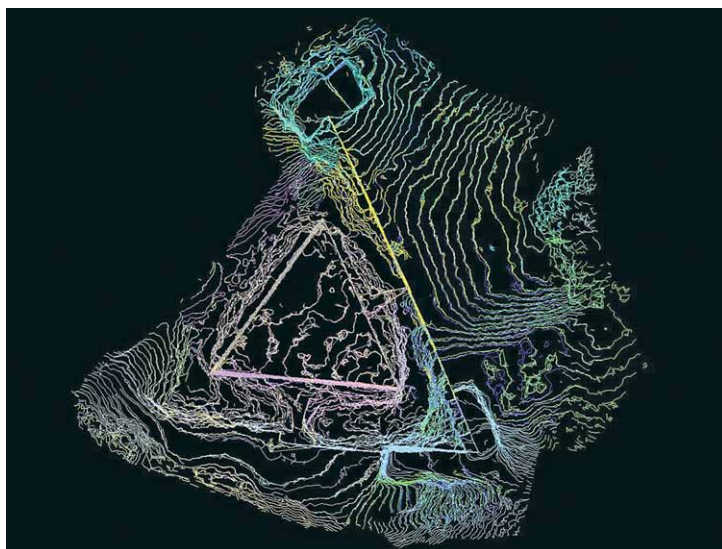

Slika 7.
Figure 7.

Slika 8.
Figure 8.

Slika 8a.

Figure 8a.

iznose jednakih 780 cm), koje pritom i dalje zatvaraju istostranični trokut. Zidovi kule građeni su s velikom pažnjom i urednošću. (Slika 9) Lica su izrađena od pravilnih blokova sedre, dok je unutrašnjost ispunjena lomljencem s obilatom korištenjem bjelkasto-žučkastog veziva srednje krupnog granulata i relativno loše kvalitete.¹² Iako je radi izbora sedre kao građevnog materijala bilo moguće ostvariti izuzetno urednu gradnju, njena je poroznost ubrzala proces dilapidacije građevine.

Slika 9.

Figure 9.

¹² Na nekim sedrenim blokovima vanjskog zidnog plašta kule pronađeni su uklesane, jednostavne klesarske

oznake (sve imaju oblik jednostavnog, jednakokračnog križa). Slika 10.

Slika 10.

Figure 10.

Po dovršetku istraživanja unutrašnjosti kule potvrđeno je kako je objekt sačuvan u visini visokog prizemlja. Kula je bila izgrađena na priklesanom kamenu-živcu (prosječni $h - 577.45$ m), koji ima osjetan pad od zapada prema istoku te od sjevera prema jugu. Podloga je prije gradnje bila poravnata debelim slojem krupnozrnatog vapnenog morta sa znatnim udjelom sitnijeg lomljenjaka (prosječni $h - 577.65$ m). Na poravnati sloj nanesen je 10ak cm debeli sloj finijeg vapnenog morta, čime je postignut ravni hodni sloj (prosječni $h - 577.80$ m). Ovaj sloj sačuvan je isključivo u tragovima u sjevernom i jugozapadnom kutu kule. Nije bilo moguće potvrditi je li na vapnenom hodnom sloju bila postavljena podnica od drvenih dasaka. Može se pretpostaviti kako je komunikacija ove najniže etaže kule i one više bila ostvarena drvenim ljestvama. Otvor se najvjerojatnije nalazio na sredini međukatne strukture, jer u zidnoj masi nisu pronađeni tragovi upornih sustava. U kutovima ove etaže pronađene su *in situ* rasteretne svodne konhe koje upućuju na znatnu visinu objekta. (Slika 11) Na činjenicu kako je kula ostala sačuvana na razmeđu prizemne i prve etaže

Slika 11.

Figure 11.

upućuju izvrsno sačuvani otisci drvenih greda iznad jugozapadnog kuta kule.¹³ Izuzev dva okrugla ispusta pronađena na zapadnom dijelu južnog te na istočnom dijelu istočnog zida branič-kule, zidne plohe ove etaže bile su razvedene samo s dvije strijelnice. Obje su smještene na samoj sredini južnog i istočnog zida. Strijelnica na istočnoj plohi sačuvana je u cijelosti (unutarnja strana: visina 70 cm, donja širina 75 cm, širina otvora 6 cm; vanjska strana: širina otvora 12 cm, visina otvora 68 cm), dok je od one na južnom zidu sačuvan samo donji dio bočnih stranica te otisak vanjskog otvora.¹⁴

U cijelosti je istražena samo istočna stranica trokutaste branič kule. Potvrđeno je kako na tom mjestu kamen-živac ima znatno veću ortometrijsku vrijednost (prosječni $h - 578.21$ m) od one u unutrašnjosti kule. Prema izmjerenim vrijednostima može se zaključiti kako je stijena (barem na južnom dijelu gradine) imala jasno istaknuti hrbat s oštrim bridovima.¹⁵ Na istočnom dijelu ove plohe je uočen 400 cm dugačak i oko 140 cm visok trag požara. Kako je povijest Krčingrada gotovo u cijelosti nepoznata, ovaj paljevinski trag zasada je jedini potvrđeni dokaz o burnoj prošlosti grada. (Slika 12)

Slika 12.

Figure 12.

U zasipu uz istočnu stranu kule pronađeno je i obilje arhitektonskih profilacija¹⁶, pri čemu treba izdvojiti nekoliko elemenata koji su pridonijeli u rješavanju pitanja idejne rekonstrukcije gornjih etaža kule. To se prvenstveno odnosi na lunetu sa šesterolisnim cvijetom te na ulomke bifore stilskih karakteristika 13./14. stoljeća. (Slike 13 i 14) Mjesto nalaza lunete upućuje na činjenicu kako su glavna vrata u trokutastu branič-kulu bila smještena na prvom katu (što je bilo uobičajeno rješenje na obrambenim kulama) te kako su bila okrenuta prema sjevernom dijelu grada. Istočna

13 Grede (širina 50–55 cm), postavljene u liniji zidova kule, spajale su se u zidnoj masi pod kutom od 60°.

14 Ovdje treba spomenuti kako su zasigurno postojali određeni drveni podesti pred strijelnicama. Naime, strijelnice su postavljene 170 cm više od vapnenog hodnog sloja ($h - 579.50$ m) te su mogle biti pravilno korištene isključivo uz pomoć nekog dodatnog povišenja.

15 Kamen-živac nije uočen niti u jednoj od kontrolnih sondi uz sjeverni i istočni kut kule gdje je iskop spušten na prosječnu visinu od $h - 576.20$ m.

16 U zasipu uz istočnu plohu kule pronađeno je i nekoliko dovratnika i/ili doprozornika, među kojima se ističu dva segmenta s klesarskim oznakama.

Slika 13.
Figure 13.

Slika 14.
Figure 14.

ploha bila je raščlanjena bar s jednom biforom, no kako su njeni ulomci pronađeni u zasipu nije moguće potvrditi na kojem katu se ona nalazila. Jesu li i druge dvije zidne plohe trokutaste branič-kule bile raščlanjene sličnim biforama zasada nije moguće potvrditi, jer je tijekom 2009. godine istražen samo najistočniji dio južne plohe u dužini od 420 cm (KS 2) te najsjeverniji dio one sjeverne u dužini od 155 cm (KS 1). (Slika 15) Ovi izuzetni i vrlo rijetki nalazi arhitektonske plastike ukazuju na visoku razinu kulturno-umjetničkih postignuća koju su mogle pratiti samo pojedine moćne plemićke obitelji. Ujedno ovi nalazi ukazuju na činjenicu kako je trokutasta branič-kula uz obrambenu funkciju imala i ulogu statusnog simbola.

Slika 15.
Figure 15.

Prema dosada postignutim rezultatima istraživanja, moguće je (zasada) samo odrediti odnos trokutaste branič-kule i jugozapadnog dijela vanjskog obrambenog zida. Kontrolnom sondom 1 (KS 1: dužina 355 cm, širina 285 cm) potvrđen je uzak prostor (širina oko 140 cm) između zapadne plohe kule i obrambenog zida. (Slika 16) Kako je bio određen prostor između istočnog kuta kule i

Slika 16.

Figure 16.

jugoistočnog dijela vanjskog obrambenog zida pokazat će daljnja istraživanja. Ujedno je KS 1 istražen unutarnji dio (istražena širina oko 85 cm) dijela vanjskog obrambenog zida u dužini od 355 cm (najviši sačuvani $h = 577.32$ m). Potvrđena je njegova struktura: lice je izgrađeno od pravilnih sedrenih klesanaca, dok je jezgra sastavljena od sedrenog lomljenjaka s velikim udjelom krupnozrnatog veziva.¹⁷ Obrambeni zid nije istražen u cijelosti, tj. nije mu određena vanjska strana radi sigurnosnih razloga.¹⁸ Njegovu širinu od 220 cm potvrdio je unutar sonde »w« još E. Laszowski 1912. godine.

Pokretnih je nalaza, koji bi pomogli u spoznavanju povijesti Krčingrada, tijekom sve četiri sezone istraživanja pronađeno vrlo malo. Tijekom istraživanja 1911. i 1912. godine¹⁹ nađena je (prema dnevniku E. Laszowskog) manja količina keramičkih ulomaka, jedna rimska strelica te novac cara Vespazijana, a tijekom 2008. i 2009. godine²⁰ samo skromna količina malenih ulomaka kasnosrednjovjekovne, neukrašene keramike i mali broj metalnih nalaza. **Tabla 1.**

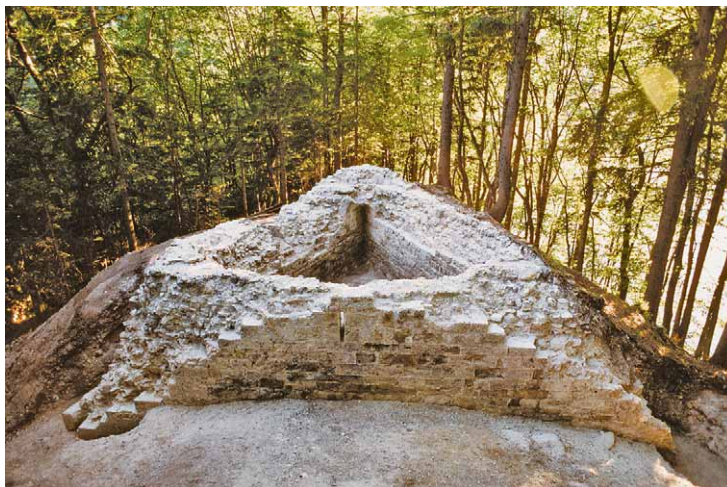
17 Unutar KS 1 potvrđena je donja kota temelja obrambenog zida ($h = 576.20$ m).

18 Sa zapadne strane Krčingrada danas prolazi *Štefanijina staza*, jedna od najfrekventnijih pješačkih komunikacija u NP Plitvička jezera. Kako su se radovi odvijali u jeku turističke sezone, radi sigurnosti posjetitelja nije bilo uputno započeti s istraživanjima tog dijela zida.

19 U Hrvatskom povijesnom muzeju u Zagrebu (HPM) čuvaju se nož od kovana željeza s koštanom trapezoidnom drškom, ukrašen urezanim kružićima i trokutima (inv. br. 26894) te još tri predmeta od kovana željeza – ključ (inv. br. 26897), čavao (inv. br. 26899), kresivo (inv. br. 26896), staklena bočica (inv. br. 26895) te mali voštani kalup (inv. br. 26898). Svi nalazi datirani su u 17. – 18. stoljeće (ŠKILJAN 2002: 39, 74, 121, 143). Niti jedan od navedenih predmeta se ne spominje u terenskom dnevniku E. Laszowskog te se stoga može pretpostaviti kako su bili prikupljeni na širem prostoru Plitvičkih jezera.

U Arheološkom muzeju u Zagrebu (AMZ) nalaze se svega dva ulomka kasnosrednjovjekovne, neukrašene keramike (inv. br. 1231; stari inv. br. 8340) i jedan vrh kasnosrednjovjekovne strelice s trnom na nasad (inv. br. 1230; stari inv. br. 9921). Sudbina novca iz vremena cara Vespazijana nije poznata. Za japodski brončani kelt, koji se također nalazi u AMZ-u, poznato je samo kako je nađen na širem prostoru Plitvičkih jezera (DRECHSLER BIŽIĆ 1983: 382). Sudbina novca iz vremena cara Vespazijana nije poznata.

20 Pronađeni pokretni arheološki materijal obrađen je na Odjelu za restauriranje kopnenih arheoloških nalaza (HRZ), a bit će trajno pohranjen u *Muzeju Like Gospić*. Tijekom arheoloških istraživanja 2009. godine pronađeno je i osam jako korodiranih metalnih predmeta. Po dokumentiranju postojećeg stanja upućeni su na postupak odsoljavanja te će ih tek po dovršetku tog procesa i daljnjeg čišćenja biti moguće ispravno analizirati.

Slika 17.

Figure 17.

Prema rezultatima četiri sezone arheoloških istraživanja (1911. – 1912. i 2008. – 2009. god.) moguće je izvesti nekoliko zaključaka o starom gradu Krčingradu. Izgrađen na hrbatu jezičaste gradine (oko 4000 m²) smještene između Gradinskog i Kozjačkog jezera, zadovoljavao je kako obrambene tako i estetske kriterije. Na gradinu se s kopna pristupalo uskom sponom na južnoj strani te dalje prema njenom vrhu uz istočnu padinu. Taj kasnosrednjovjekovni put vidljiv je i danas u morfologiji terena. Cijeli grad bio je opasan obrambenim zidom, izgrađenim od pravilnih sedrenih klesanaca. Njegova asimetrična tlocrtna dispozicija bila je uvjetovana morfologijom jezičaste gradine. S južne su strane grad branile dvije kule: dominantna trokutasta branič-kula te mala, pravokutna kula smještena na samom južnom vrhu platoa. U skladu sa srodnim tlocrtnim rješenjima drugih plemićkih gradova može se pretpostaviti kako se na sjevernoj strani grada nalazila kvadratna kula stambene funkcije.

Branič-kule od 13. do 15. stoljeća u kontinentalnoj Hrvatskoj bile su najčešće pravokutnog i kvadratnog tlocrta, dok su one s višestrukom namjenom mogle biti i višekutnog ili kružnog tlocrta.²¹ Kako među hrvatskim primjerima nema srodnog tlocrtnog rješenja ovom plitvičkom, najbliže paralele su »gotovo trokutni tlocrt« branič-kule u Velikoj i nepravilni poligon branič-kule u Lipovcu kod Samobora.²² Jedina tri (do dasa poznata) srodna rješenja ovom plitvičkom su trokutaste branič kule u Šaleku kod Velenja (STOPAR 1997: 105–108), na starom gradu Košice – Hradova u Slovačkoj te u sklopu staroga grada Boldogkő u Mađarskoj.²³ Sva tri stara grada su osnovana

21 Z. Horvat dijeli branič-kule u tri grupe: obrambene (npr. Viškovac kod Požege, »Mala Crkvina« kod Cetina, Žumberak, Stupčanica, Samobor i dr.), stambeno-obrambene (npr. Čalkovac, Tržan, Garić, Valpovo i dr.) te ulazne branič-kule (npr. Bedemgrad kod Našica, Brinje i Šarengrad) (HORVAT 2007: 29 – 38).

22 Na hrvatskom prostoru je najbliži srodni primjer ovom plitvičkom trokutnom tlocrtnom rješenju »gotovo trokutni tlocrt« branič-kule u Velikoj (druga polovica 13. stoljeća), te nepravilni poligon branič-kule u Lipovcu kod Samobora. Utvrda Velika (Velička grad) nalazi se na obron-

cima Papuka (danas u sastavu Parka prirode Papuk). (SZABO 2006: 118; HORVAT 1974: 35–39; HORVAT 1994: 217–218; HORVAT 1996: 181–182; NADILO 2005: 123–124.) Utvrda Lipovac (Lipovec) smještena je na Samoborskom gorju. Sagrađena je u 13. stoljeću, a napuštena je u isto vrijeme kao i Okić, jer se spominje kao ruševina već u 17. stoljeću. NADILO 2003: 243–244.

23 Za pronalaženje slovačkog i mađarskog srodnog primjera zahvaljujem I. Feldu, J. Laszlovskom te G. Kovácsu.

u 13. stoljeću. Ovdje valja spomenuti i relativno rijetke kule srodnog tipa, izgrađene na pentagonalnom tlocrtnom rješenju kao npr. kule starih gradova u Araburgu, Finstergrün, Rauenecku, Beaucaireu i dr. (PIPER 1994: 182 – 183; EBHARDT 2001: 262–263, 277–278).

Tijekom dvije sezone arheoloških istraživanja 2008. i 2009. godine istražen je veći dio trokutaste branič-kule sačuvane samo u najnižoj etaži. Njeni masivni, izuzetno pravilno građeni zidovi zatvaraju istostranični trokut. Prizemna etaža kule bila je raščlanjena na istočnoj i južnoj plohi s po jednom uskom strijelnicom ljevkastog tlocrta. Prema pronađenim arhitektonskim profilacijama moguće je zaključiti kako je ulaz u kulu bio okrenut prema sjevernom dijelu grada. Radi obrambenih datosti kule malo je vjerojatno kako je na južnoj plohi bio smješten još jedan ulaz. Prizemna etaža kule imala je u kutovima rasteretne konhe koje su ostale dobro sačuvane. Raskošno obrađene profilacije stilskih obilježja 13./14. stoljeća upućuju na činjenicu kako je objekt uz obrambenu namjenu imao i ulogu statusnog simbola. Kako istraživanja vanjskog prostora uz trokutastu branič-kulu još nisu dovršena, zasada je teško govoriti o njenom izvornom izgledu i gabaritima. Prema navedenom srodnom materijalu može se zaključiti kako je kula imala barem tri kata.

Zanimljivo je kako je sloj zasipa bio relativno tanak te što je pronađeno relativno malo građevnog materijala (gledano iz perspektive pretpostavljenog (barem) trokutnog zdanja) kao i vrlo mala količina pokretnog arheološkog materijala. Naravno, treba uzeti u obzir mogućnost kako se dio građevnog materijala urušio u jezera te kako je dio zasigurno kroz nekoliko stoljeća bio razvožen za potrebe izgradnje stambenih objekata lokalnog stanovništva. Navedeni razlozi imaju realnu podlogu u sličnim sudbinama koje su zadesile i druge stare gradove. Nadalje, može se zaključiti kako Krčingrad unatoč izvrsnim predispozicijama glede položaja i postojeće (obrambene) arhitekture nije bio korišten za potrebe granične obrane u vrijeme Vojne krajine, radi čega se može pretpostaviti kako je grad bio napušten do kraja 15. stoljeća. Ostaje otvoreno pitanje je li njegovo napuštanje bilo plansko ili je uslijedilo kao posljedica napada osmanlijskih trupa. Plansko napuštanje objasnilo bi vrlo malu količinu pokretnih nalaza, dok bi devastacija grada bila vidljiva prema nekim drugim elementima. Kao još jednu od mogućnosti valja navesti i onu prema kojoj grad nikada nije bio u cijelosti dovršen. Moguću potvrdu ove pretpostavke treba tražiti u plemićkoj obitelji koja je bila u posjedu Krčingrada. Prema trenutnom stanju povijesnih istraživanja, može se pretpostaviti kako je grad bio u posjedu moćne plemićke obitelji Babonić.²⁴ Njihova jaka povezanost s kraljevskom lozom Anjou te utjecaj koji su imali na dvoru odgovara onodobnim društveno-političkim položajima obitelji koje su bile u posjedu Šaleka, Košica i Boldogköa. Kao što je ranije napominjano, trokutaste branič-kule iznimne su ne samo prema svojoj tlocrtnoj dispoziciji, nego prema svojoj ulozi statusnog simbola. Takvo tlocrtno rješenje se u literaturi povezuje s dvorskim anžuvinskim arhitektima. Povezivanje Krčingrada s Babonićima opravdano je i vremenskim odrednicama: krajem 13. i početkom 14. stoljeća bili su Babonići u naponu moći, što odgovara vremenu izgradnje grada. Nagli pad moći Babonića se zasigurno osjetio i u financijskim mogućnostima izgradnje, na čemu je zasnovana pretpostavka o nedovršenoj cjelini starog grada Krčingrada.

²⁴ Plemićka obitelj Babonić imala je svoje sjelo u gradu Steničnjaku (danas Sjeničak). Osnivač obitelji bio je Stjepan (1280.–1282.), knez vodički i ban primorski. Njegovi sinovi Dioniz, Radoslav i Stjepan II. bili su banovi Slavonije. Vladali su prostorom od Gline i Kupe do Kranjske, a sinovi Radoslava Babonića proširili su vlast i na prostor današnje SZ Bosne. Većinu posjeda preoteli su drugim slavonskim feudalcima, banu Joakimu Pektru i Gisingovcima. Slabljenje obitelji je započelo 1327. godine,

kada su izgubili svoja imanja oko Save i Kupe. Iste godine prepustili su sinovi bana Stjepana III. Babonića Juraj, Ivan, Dionizije i Pavao (pod oružanom prisilom) grad Steničnjak banu Mikcu u zamjenu za donju Moslavinu. Nasljednici Radoslava II., Nikola i Dujam, dobili su od Karla Anžuvinca 1330. godine Ostrožac čime je osnovana loza knezova Blagajskih (LOPAŠIĆ 1895: 267; SZABO 1920: 68–69; KLAJČ 1976: 347–351; RAUKAR 1997: 209–210).

Dosadašnja arheološka istraživanja pomogla su u rješavanju nekih od brojnih otvorenih pitanja te ukazala na veliku vrijednost ovog lokaliteta. Stoga je sigurno kako će naredna istraživanja riješiti neke znanstvene nepoznanice, ali i pridonijeti poznavanju ličkog kulturno-povijesnog kasno-srednjovjekovnog pejzaža.

POPIS IZVORA

- BENGER N. 1743 – *Annalium eremi – coenobiticorum Ordinis s. Pauli primi Eremitae (volumen secundum, duos in libros partitum, quibus ab anno Christi 1663 usque ad annum 1727 ejusdam Proto-Eremitici Ord. Progressus)*. Posonii, 1743.
- EGGERER, A. 1663 – *Fragmen panis corvi proto – eremitici seu Reliquiae annalium eremi-coenobiticorum Ordinis Fratrum Eremitarum s. Pauli primi Eremitae*. Viennae, 1663.
- KOVACHEVICH, T. (rukopis bez vremena nastanka) – *Monasteriorum in Croatia*. AHAZU III.d.8
- KRISTOLOVEC, I. (rukopis bez vremena nastanka) – *Descriptio Monasteriorum s. Pauli primi Eremitae in Illyrio fundatorum, tam per Turcas ab antiquo destructorum quam in praesens existentium cum suis memorabilibus per Rssmum Patrem Fr. Joannem Kristolovecz Proto-eremitici Ordinis s. Pauli Generalem conciccata additis ad calcem notis historicis P. Fr. Nicolai Benger 1738*. NSK R.4321
- OROSZ, F. 1747 – *Synopsis annalium coenobiticorum Fratrum Eremitarum Ordinis s. Puli primi Eremitae*. Sopronii, 1747.

POPIS LITERATURE

- DELIĆ, K. 1899 – *Plitvička jezera i njihova okolina*. Zagreb, 1899.
- DOČKAL, K. 1953 – *Dva zaboravljena ličko-krbavska pavlinska samostana. Samostan Blažene Djevice Marije na brijegu Turan kod Udbine (osnovan prije 1364.). i Samostan sv. Ivana u Lici (14./15. stoljeće)*. Zagreb 1953. Arhiv HAZU XVI-29a 4/1 (rukopis)
- DRECHSLER BIŽIĆ, R. 1983 – Japodska kulturna grupa. U: *PJZ IV*, 374–390 Ljubljana, 1983.
- EBHARDT, B. 2001 – *Der Wehrbau Europas im Mittelalter*, I. Würzburg, 2001. (reprint; 1939)
- FRANIĆ, D. 1910 – *Plitvička jezera i njihova okolica*. Zagreb, 1910.
- FRAS, F. de P. J. 1988 – *Cjelovita topografija karlovačke Vojne krajine*. Gospić, 1988. (reprint; Agram 1835.)
- HORVAT, Z. 1974 – Tvrđi grad Velika. *VMKH*, 23/1974: 35–39.
- HORVAT, Z. 1989 – Srednjovjekovna arhitektura pavlinskih samostana u Hrvatskoj Summary: Medieval Architecture of Pauline Monasteries in Croatia. Zusammenfassung: Mittelalterliche Architektur der Paulinerklöster in Kroatien. U: *Kultura pavlina u Hrvatskoj 1244–1786*. Zagreb, 1989: 100–101.
- HORVAT, Z. 1994 – Grijanje u srednjovjekovnim burgovima kontinentalne Hrvatske – kamini, dimnjaci i kaljeve peći. Summary: Heating in medieval burghs of continental Croatia – fireplaces, chimneys and tile stoves. *Prostor*, 2/1994: 215–240.
- HORVAT, Z. 1996 – Zidine i braništa na utvrdama kontinentalne Hrvatske 12–15. stoljeća. Summary: Walls and battlements of fortifications in Continental Croatia, 12th–15th c. *Prostor*, 4/1996: 175–200.

- HORVAT, Z. 2003 – *Srednjovjekovne katedralne crkve Krbavsko – Modruške biskupije*. Summary: The medieval cathedrals of Krbava-Modruš diocese; Zusammenfassung: Die mittelalterlichen Domkirchen des Bistums Krbava-Modruš. Zagreb-Gospić, 2003.
- HORVAT, Z. 2007 – Branič – kule na burgovima kontinentalne Hrvatske od 13. do 15. stoljeća. Summary: Defense towers of continental Croatian castles between 13th and 15th centuries. *Prostor*, 15/2007: 26–41.
- KLAIĆ, N. 1976 – *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*. Zagreb, 1976.
- KRUHEK, M. 1989 – Povijesno-topografski pregled pavlinskih samostana u Hrvatskoj. U: *Kultura pavlina u Hrvatskoj 1244–1786*. Summary: Historical and Topographical Review of Pauline Monasteries in Croatia; Zusammenfassung: Historisch-topographische Übersicht der Paulinerklöster in Kroatien. Zagreb, 1989: 79.
- KRUHEK, M. 1994 – Plitvička gradina, samostan pustinjaka i utvrda graničnih vojnih straža. *Mostovi*, 1994: 171–175.
- LASZOWSKI, E. 1911/1912 – Izvještaj o uspjehu istraživanja »Gradine« na Plitvičkim jezerima. Zagreb, 1911–1912
- LOPAŠIĆ, R. 1895 – *Oko Kupe i Korane*. Zagreb, 1895.
- NADILO, B. 2002 – O utvdama na ličkom području. Summary: About Fortresses in Lika. *Građevinar*, 57/2002: 435–442.
- NADILO, B. 2003 – Ruševine zamkova na Samoborskom i Žumberačkom gorju. Summary: Castle ruins at the Samobor and Žumberak mountains. *Građevinar*, 55/2003: 239–246.
- NADILO, B. 2005 – Tvrđave i kašteli Požeške kotline. Summary: Fortresses and Castles in Požeška kotlina. *Građevinar*, 57/2005: 121–128.
- PIPER, O. 1994 – *Burgenkunde*. München, 1994. (reprint; München 1912.)
- RADIĆ, M. – BOJČIĆ, Z. 2004 – *Srednjovjekovni grad Ružica*. Summary: The medieval burg of Ružica. Osijek, 2004.
- RAUKAR, M. 1997 – *Hrvatsko srednjovjekovlje: prostor, ljudi, ideje*. Summary: Croatia in the Middle Ages / Territory, People, Ideas; Zusammenfassung: Kroatisches Mittelalter: Land, Leute, Ideen. Zagreb, 1997.
- STOPAR, I. 1977 – *Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na Slovenskem Šajerskem*. Zusammenfassung: Die Entwicklung der Burgenarchitektur in der Slowenischen Steiermark. Ljubljana, 1977.
- SZABO, Gj. 2006 – *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*. Zagreb, 2006. (reprint; Zagreb, 1920.)
- ŠENOVA, M. 1924 – *Plitvička jezera*. Zagreb, 1924.
- ŠKILJAN, M. 2002 – *Metallica: predmeti od neplemenitih metala: zbirka predmeta iz svakodnevnog života*. *Non-precious metals in everyday life*. Zagreb, 2002.

POPIS PRILOGA
FIGURE CAPTIONS

Slika 1 – Satelitski prikaz Plitvičkih jezera.

Figure 1 – Satellite image of the Plitvice Lakes.

Slika 2 – Pogled s jezera Kozjak na Krčingrad. Foto: T. Pleše, 2009.

Figure 2 – A view of Krčingrad from Kozjak Lake. Photo by: T. Pleše, 2009.

Slika 3 – A. Wagner, karta Plitvičkih jezera (isječak), približno 1770.

Figure 3 – A. Wagner, map of the Plitvice Lakes (detail), c. 1770.

Slika 4 – J. de Lipszky, karta Ugarske (isječak), 1803.

Figure 4 – J. de Lipszky, map of Hungary (excerpt), 1803.

Slika 5 – Tlocrt Krčingrada nakon arheoloških istraživanja 1911. godine.

Figure 5 – Ground plan of Krčingrad after the archaeological excavations of 1911.

Slika 6 – Tlocrt Krčingrada nakon arheoloških istraživanja 1912. godine.

Figure 6 – Ground plan of Krčingrad after the archaeological excavations of 1912.

Slika 7 – Stanje trokutaste branič-kule prije početka istraživanja. Foto: T. Pleše, 2008.

Figure 7 – Triangular keep before the excavations. Photo by: T. Pleše, 2008.

Slika 8 – Tlocrt trokutaste branič-kule s označenim kontrolnim sondama. (*Vektra – Geo3D*).

Figure 8 – Ground plan of the triangular keep with control trenches (*Vektra – Geo3D*).

Slika 8a – Perspektivni pogled na 3D model trokutaste branič-kule u obliku slojnica. (*Vektra – Geo3D*).

Figure 8a – A view from a perspective on a 3D layered model of the triangular keep (*Vektra – Geo3D*).

Slika 9 – Pogled na unutarnju plohu zapadnog zida kule. Foto: J. Kliska, 2009.

Figure 9 – Interior side of the western wall of the keep. Photo by: J. Kliska, 2009.

Slika 10 – Klesarske oznake na vanjskom pročelju istočnog zida kule. Foto: J. Kliska, 2009.

Figure 10 – Stonemasons' markings on the exterior façade of the eastern wall of the keep. Photo by: J. Kliska, 2009.

Slika 11 – Jugozapadni kut kule. Foto: J. Kliska, 2009.

Figure 11 – Southeastern corner of the keep. Photo by: J. Kliska, 2009

Slika 12 – Trag paljevine na istočnom zidu kule. Foto: J. Kliska, 2009.

Figure 12 – traces of burning on the eastern wall of the keep. Photo by: J. Kliska, 2009.

Slika 13 – Luneta. Foto: T. Pleše, 2009.

Figure 13 – Lunette. Photo by: T. Pleše, 2009.

Slika 14 – Ulomci bifore. Foto: T. Pleše, 2009.

Figure 14 – Fragments of a double-arched window. Photo by: T. Pleše, 2009.

Slika 15 – Jugoistočni kut kule (KS 2). Foto: J. Kliska, 2009.

Figure 15 – Southeastern corner of the keep (KS 2). Photo by: J. Kliska, 2009.

Slika 16 – Sjeverni kut kule (KS 1). Foto: J. Kliska, 2009.

Figure 16 – northern corner of the keep (KS 1). Photo by: J. Kliska, 2009.

Slika 17 – Pogled sa SI na trokutastu branič-kulu. Foto: J. Kliska, 2009.

Figure 17 – a view from the northeast on the triangle keep. Photo by: J. Kliska, 2009.

Tabla 1 – Izbor iz kasnosrednjovjekovne keramike (M 1: 2). Crtež: M. Galić, 2009.

Plate 1 – Selection of late mediaeval pottery (scale 1:2). Drawing by M. Galić, 2009.

SUMMARY
THE KRČINGRAD KEEP

The burg of Krčingrad is situated on a tongue-shaped peninsula between the Kozjak and Gradina Lakes (Plitvice Lakes National Park). The first archaeological excavations were conducted by E. Laszowski in 1911 and 1912. He defined the perimeter of the exterior defense walls and the position of two towers on the southern edge of the hill fort – a triangular keep and a smaller quadrangular one. The excavations were not continued until a century later. During two field excavation seasons, in 2008 and 2009, almost the whole triangular keep was excavated. It was confirmed that the keep, preserved at the ground level, had a ground plan in the form of an equilateral triangle. This form is extremely rare in late mediaeval architecture, and there are only three (known) similar examples in this part of Europe (Šalek, Košice – Hradova, Boldogkö). A keep of impressive dimensions, located in the southern section of the burg had, besides its defensive function, the role of a status symbol. A rare architectural solution, richly produced pieces of architectural mouldings, the form of the *in situ* arrow loops, as well as the results of historical analyses suggest that Krčingrad was constructed during the late 13th or the beginning of 14th century.

Rukopis primljen: 7. X. 2010.
Rukopis prihvaćen: 10. X. 2010.

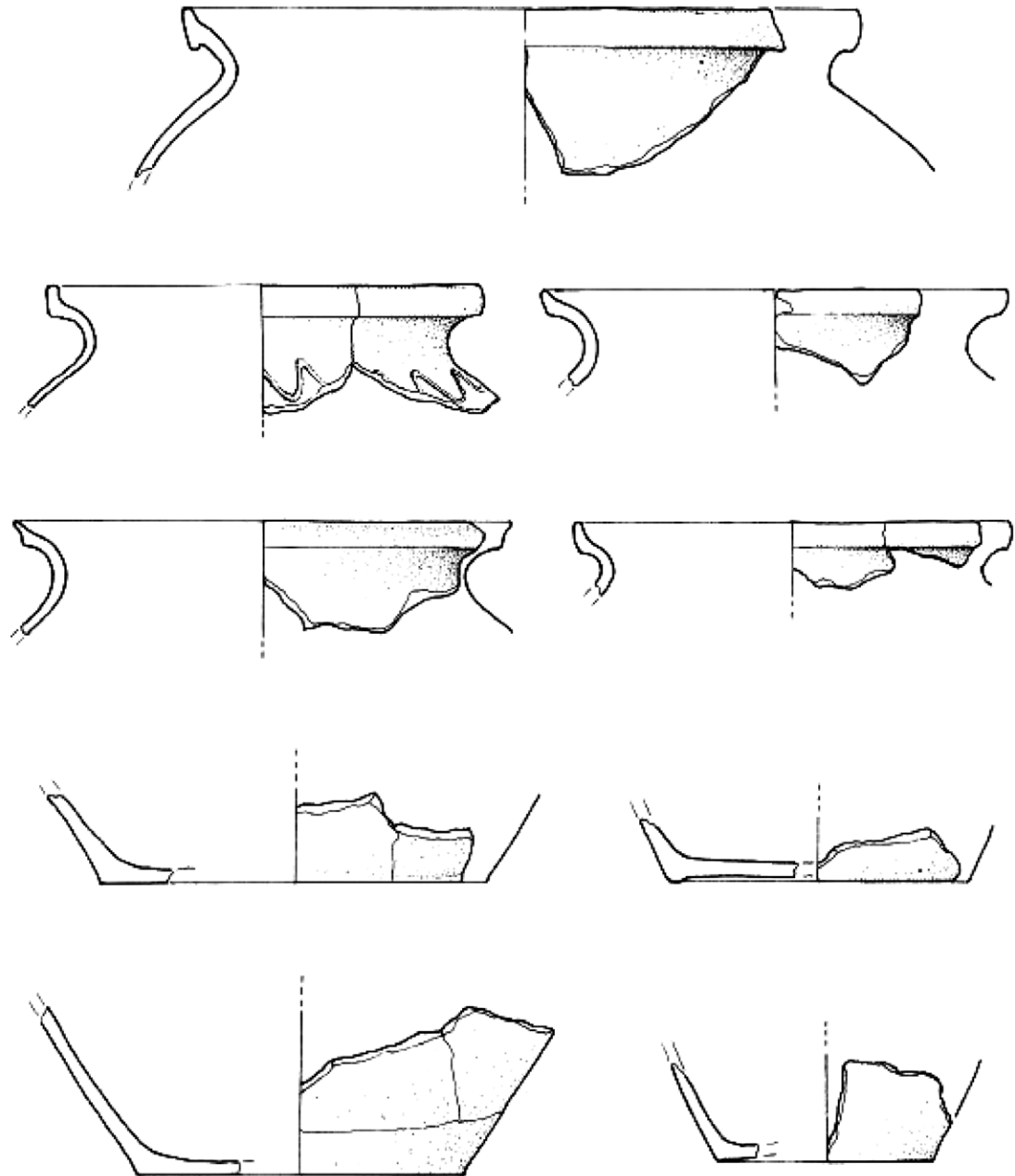

Tabla 1
Plate 1

ANDREJ PLETERSKI

Inštitut za arheologijo
Znanstvenoraziskovalni center SAZU
Novi trg 2
SI – 1000 Ljubljana
SLOVENIJA
pleterski@zrc-sazu.si

DATIRANJE ZGODNJSREDNJEVEŠKE NASELBINE LEHEN PRI
MITTERKIRCHNU V ZGORNJI AVSTRIJI KOT KONTROLA NOVE
DATACIJSKE METODE S POMOČJO REFERENČNE TABELE IN
KORELACIJSKE FORMULE USTIJ LONCEV

UDK 904:738.6 (436.2 Lehen/Mittelkirchen) "6/7"
Izvorni znanstveni rad

Avtor preizkuša na primeru zgodnj srednjeveške naselbine Lehen pri Mitterkirchnu v Zgornji Avstriji novo metodo datiranja s pomočjo referenčne tabele za vzhodne Alpe in korelacijske formule ustij loncev. Preizkus potrjuje dovolj veliko natančnost in uporabnost te metode. Naselbina Lehen je trajala od okoli 614±8 in končala okoli 715±8.

The author examines the relevance in the case of the early medieval settlement of Lehen near Mitterkirchen in Upper Austria of a new dating method based on referential table for the eastern Alps and correlation formula related to the rims of pottery vessels. This proof has confirmed the quite sufficient accuracy and efficacy of this method. The settlement of Lehen existed from ca. 614±8 to ca. 715±8 AD.

Ključne besede: nova metoda, absolutno datiranje, keramika, vzhodne Alpe, zgodnji srednji vek.

Key words: New methods, absolute dating, pottery, eastern Alps, Early Medieval Period.

Izkopavanja zgodnj srednjeveške naselbine Lehen na levem bregu Donave pri Mitterkirchnu v Zgornji Avstriji so potekala v letih 1981–1988 pod vodstvom sodelavcev (Vlasta Tovornik in Manfred Pertlwieser) Zgornjeavstrijskega deželnege muzeja (*Oberösterreichisches Landesmuseum*) iz Linza, ki hrani najdbe in dokumentacijo. V predhodnih poročilih so bili doslej objavljeni samo nekateri izbrani predmeti in nekaj naselbinskih jam (TOVORNIK 1984; 1991). Predmete je za svoje diplomsko delo na dunajski univerzi (*Institut für Ur- und Frühgeschichte, Universität Wien*) obravnaval Franz Schatz. Z Erikom Szameitom (*Institut für Ur- und Frühgeschichte, Universität Wien*) pripravljata objavo. Na tem mestu se zato omejujem zgolj na vprašanje datacije naselbine.

GRADIVO

Analiza, ki je predstavljena v nadaljevanju, temelji na podatkih, ki sem jih zbral pri osebнем ogledu predmetov v muzejskem depoju v Linzu 20. XI. 1998. Tedaj sem dobil od izkopavalke Vlaste Tovornik na voljo tudi risbe in opise še neobjavljenih naselbinskih jam. Za to in za več kot prijateljsko pomoč, se ji na tem mestu iskreno zahvaljujem. Ko se je pokazala potreba po dodatnih podatkih o predmetih, sem jih 20. in 21. XI. 2003 ponovno pregledal na domu Franza Schatza, ki je tedaj pripravljaval svoje diplomsko delo. Najlepše se mu zahvaljujem za prijazen sprejem in veliko gostoljubnost.

Objavljeni načrt najdišča (TOVORNIK 1991: Abb. 1, Abb. 4) ima vrednost skice. Na njem so tudi naselbinske jame, ki nimajo opisov v dokumentaciji, ki mi je bila na voljo. Številne jame na načrtu nimajo oznak. Nekaterim neoznačenim jamam sem mogel, potem ko sem jih primerjal s terensko dokumentacijo, določiti oznake. Jame pogosto niso vrisane v merilu načrta (npr. I–V), ampak so približno enkrat prevelike. Tudi usmeritve niso vedno pravilne (npr. jama X). Kljub tem pomanjkljivostim je načrt uporaben za opazovanje povsem splošnih skupin predmetov.

Ustja izvirajo iz naselbinskih jam, tedanja površina s kulturno plastjo pa se ni ohranila. Pri spodnji analizi predpostavljam, da ohranjena ustja predstavljajo reprezentančen vzorec celote. Obstaja več izrazito strnjenih skupin jam, za katere je zelo verjetno, da pripadajo posameznim gospodarskim celotam (slika 1). Ustja iz več jam ene take »domačije« zato obravnavam kot celoto.

Inventarizirani so bolj ohranjeni predmeti, nekatere skupine predmetov, del gradiva pa nima inventarnih števil. Pri večkratnih selitvah predmetov je prišlo do nekaj posamičnih zamenjav, ki pa jih je bilo mogoče odpraviti, pri čemer sem se oprl predvsem na inventarne številke, ki sledijo številčenju naselbinskih jam.

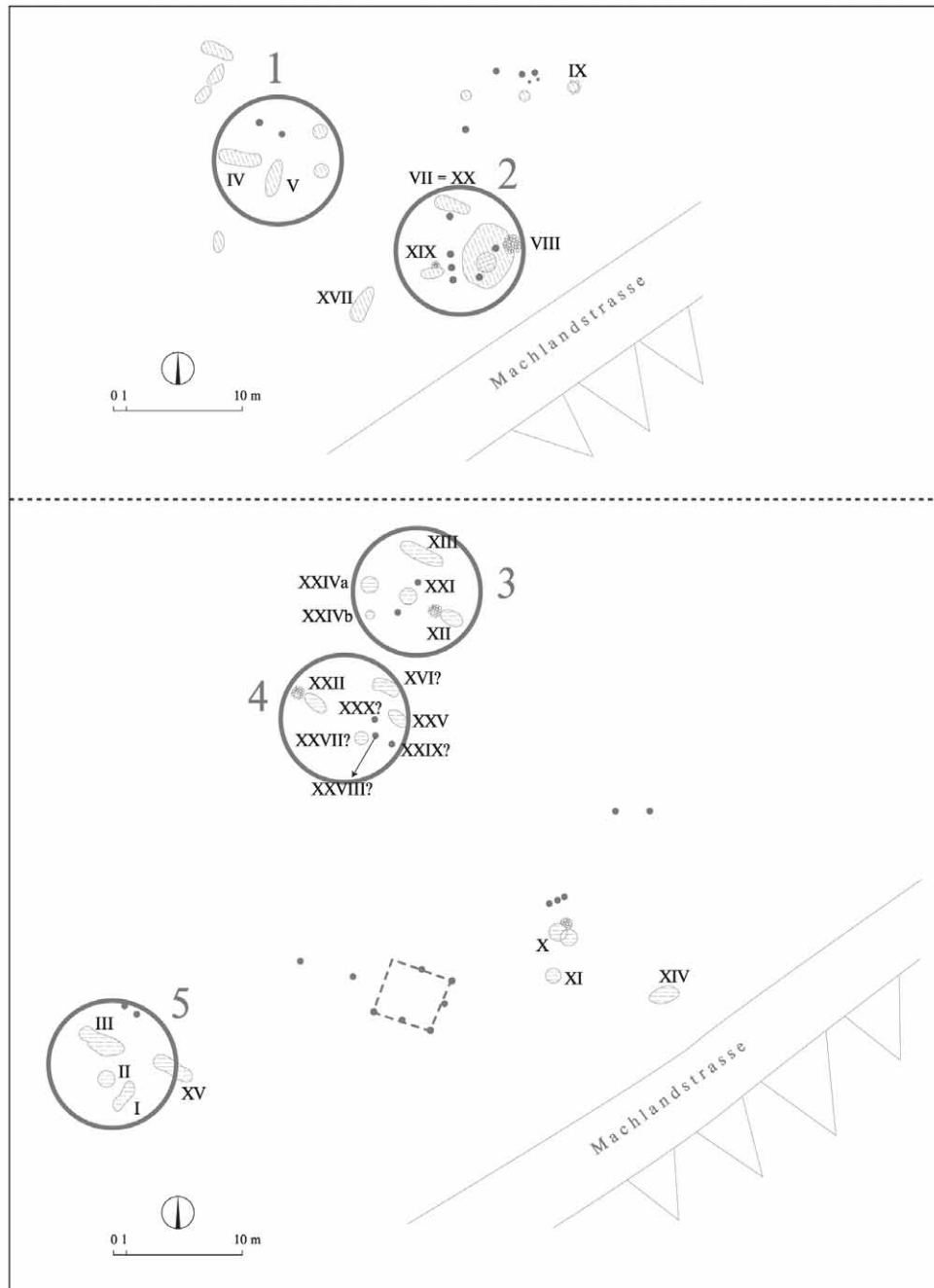
Glinaste posode so lisaste z večbravnim prelomom. Barva površine se je tudi po razbitju posod lahko še spreminjala, kar dokazujeta sestavljiva odlomka istega lonca, od katerih je den rdeč, drugi pa črn. Glina naravno vsebuje bodisi srebrno, bodisi zlato sljudo. Nedvomno pa je bila lončarski glini pogosto dodana zlata sljuda tudi kot pustilo. V nadaljevanju analiziram ustja loncev. V obravnavo sem zajel vsa, ki so bila dovolj ohranjena, da jim je bilo mogoče določiti obliko in izdelavo. Več odlomkov iste posode obravnavam kot en kos. Število ustij torej pomeni najmanjše možno število loncev na najdišču (slika 2). Tako sem vključil vsega skupaj 78 ustij, od tega je 28 ustij skupine S1, 40 ustij skupine S2 in 10 ustij skupine S3 (za klasifikacijo glej dalje).

OPIS POSTOPKA

Klasifikacijo sem opravil na način, ki se je izkazal za uporabnega pri zgodnj srednjeveški vzhodnoalpski lončenini (opis postopka in kriterijev: PLETERSKI 2010: 61–84). Ker Lehen pri Mitterkirchnu leži v neposredni bližini levega brega Donave, predpostavljam, da obstaja velika verjetnost, da razvoj lončenine tam ni bil bistveno drugačen kot na desnem bregu in zato tudi za to najdišče lahko uporabimo datacijsko formulo korelacijske analize ustij, kot jo je bilo mogoče razviti za vzhodnoalpske lonce (opis postopka: PLETERSKI 2010: 85–164).

Na najdišču so samo ustja skupin S1, S2 in S3 (slike 3, 4, 5). To pomeni, da gre za začetni čas, ki ga obsega referenčna tabela vzhodnoalpskih skupin ustij (slika 6). Razmeroma zelo majhno število ustij skupine S3 (slika 7) opozarja, da je naselbina prenehala nedolgo po pojavu te skupine.

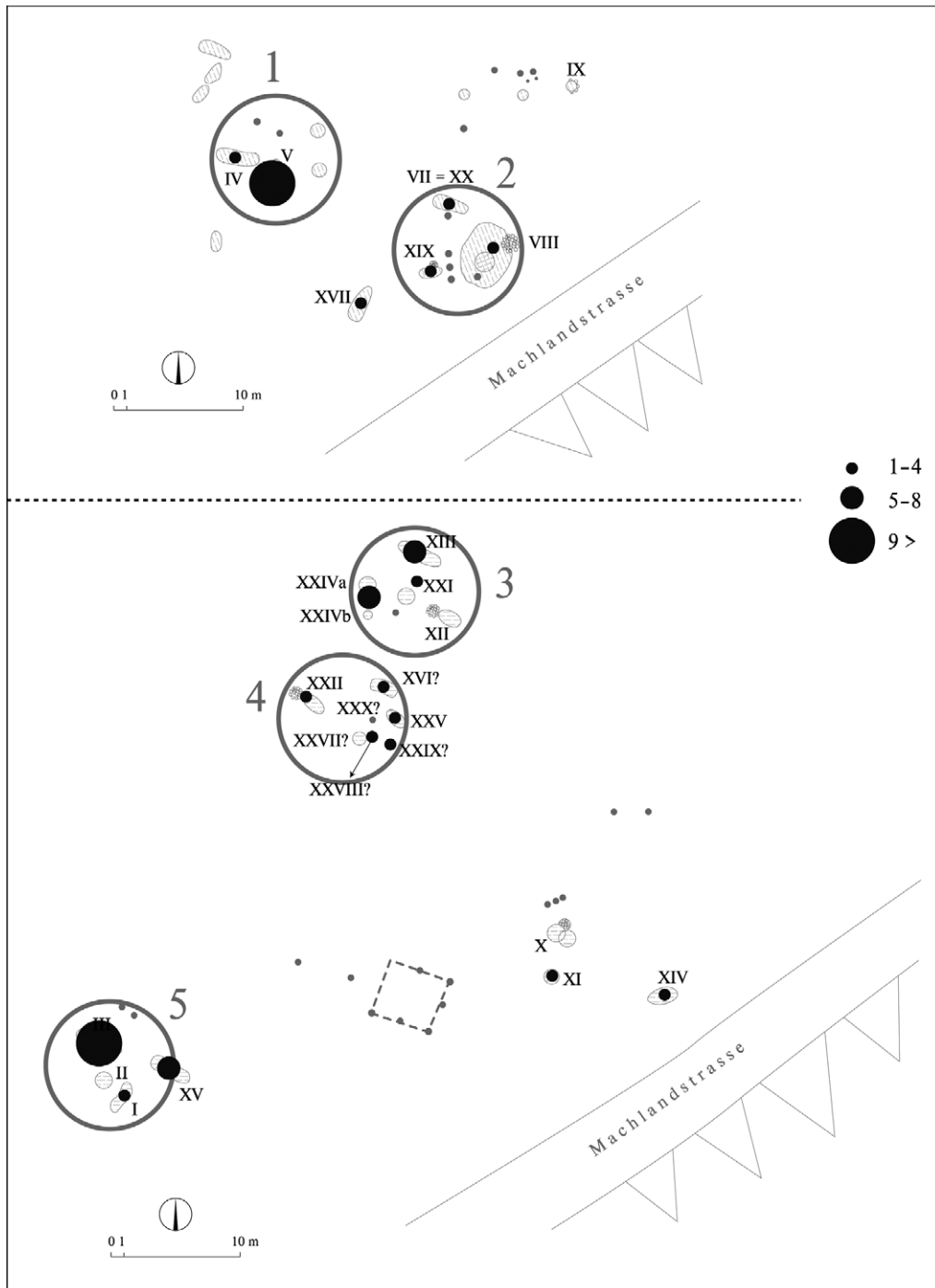
Ker za izračun frekvence nastajanja odlomkov ustij potrebujemo najmanj dva različna začetka dveh skupin, ki sta se zgodila v obdobju trajanja najdišča, sta na voljo zgolj začetka skupin S2 in S3. Tudi pri teh dveh skupinah pa moramo preveriti, ali nista morda na najdišču prisotni že od

Slika 1. Lehen pri Mitterkirchnu, Zgornja Avstrija. Uporabnostni skupki naselbinskih jam – domačije. Zgoraj severovzhodni del naselbine, spodaj jugozahodni del naselbine (dopolnjeno po: TOVORNIK 1991: Abb. 1, Abb. 4).

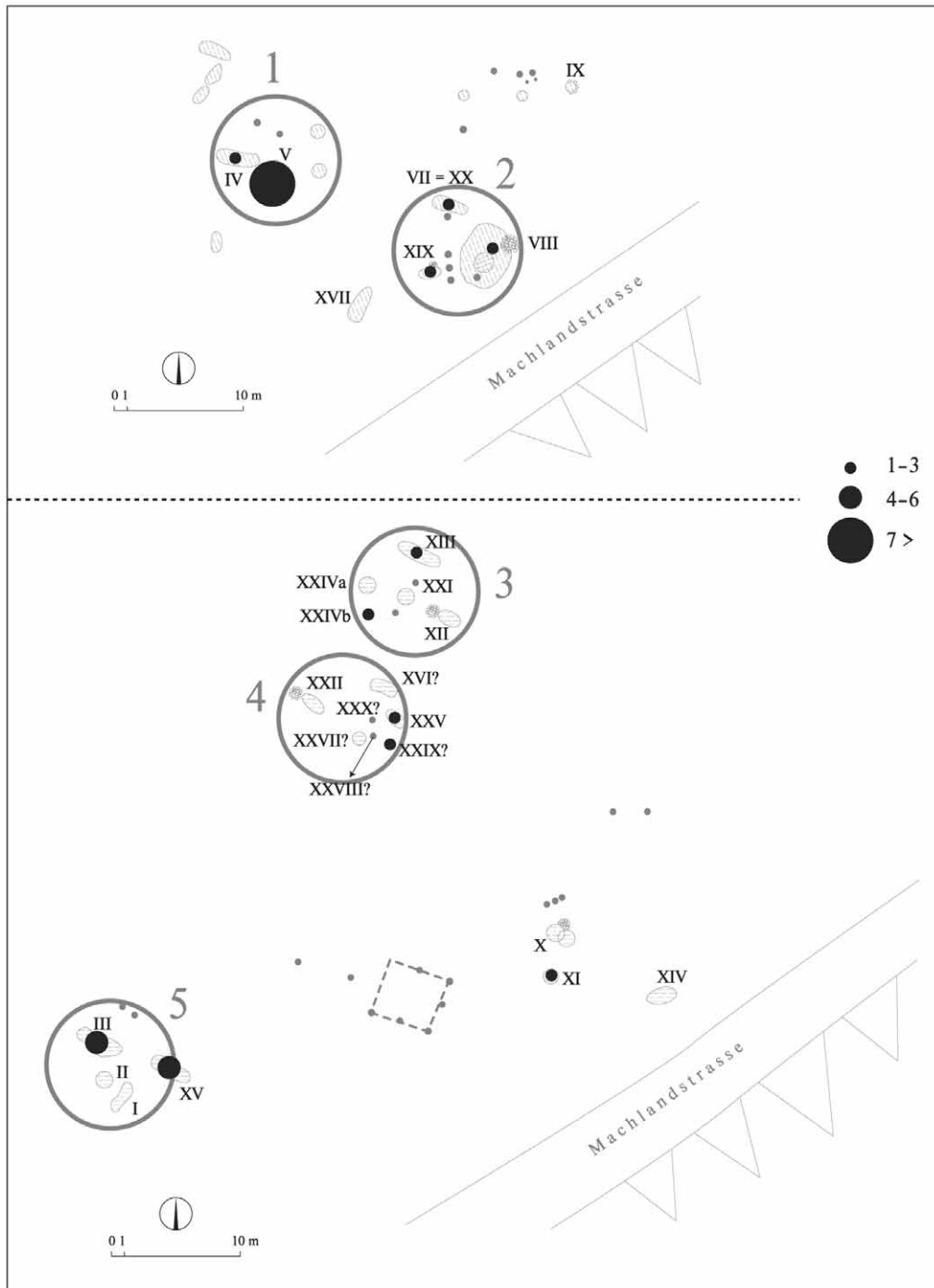
Abb. 1. Lehen bei Mitterkirchen, Oberösterreich. Gebrauchszusammenhänge der Siedlungsgruben – Hofstätte. Oben nordöstlicher Teil der Siedlung, unten südwestlicher Teil der Siedlung (ergänzt nach: TOVORNIK 1991: Abb. 1, Abb. 4).

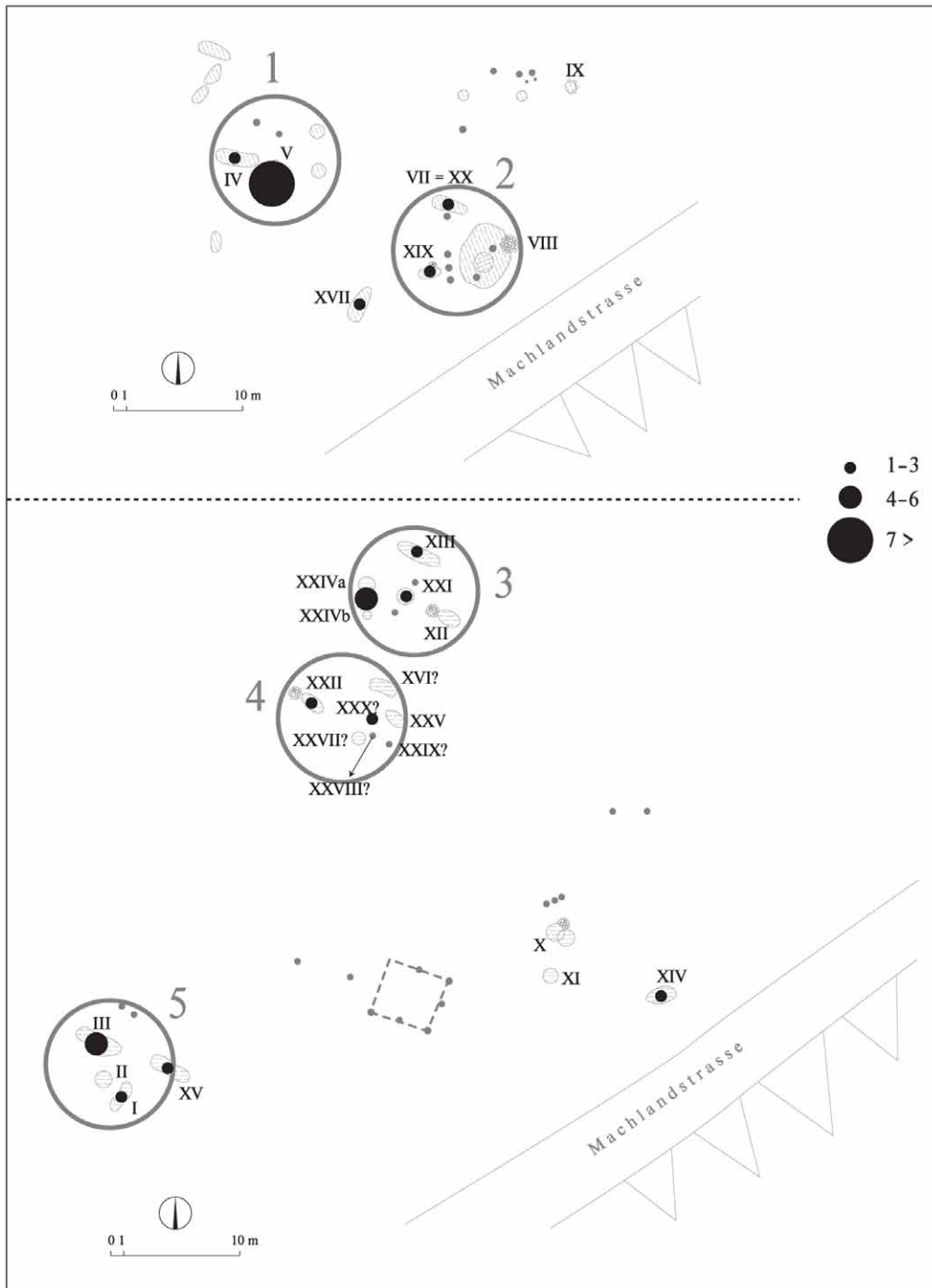
Slika 2. Lehen pri Mitterkirchnu, Zgornja Avstrija. Število določljivih ustij loncev v posamezni naselbinski jami.

Abb. 2. Lehen bei Mitterkirchen, Oberösterreich. Zahl der bestimmbaren Topfränder in einer Siedlungsgrube.

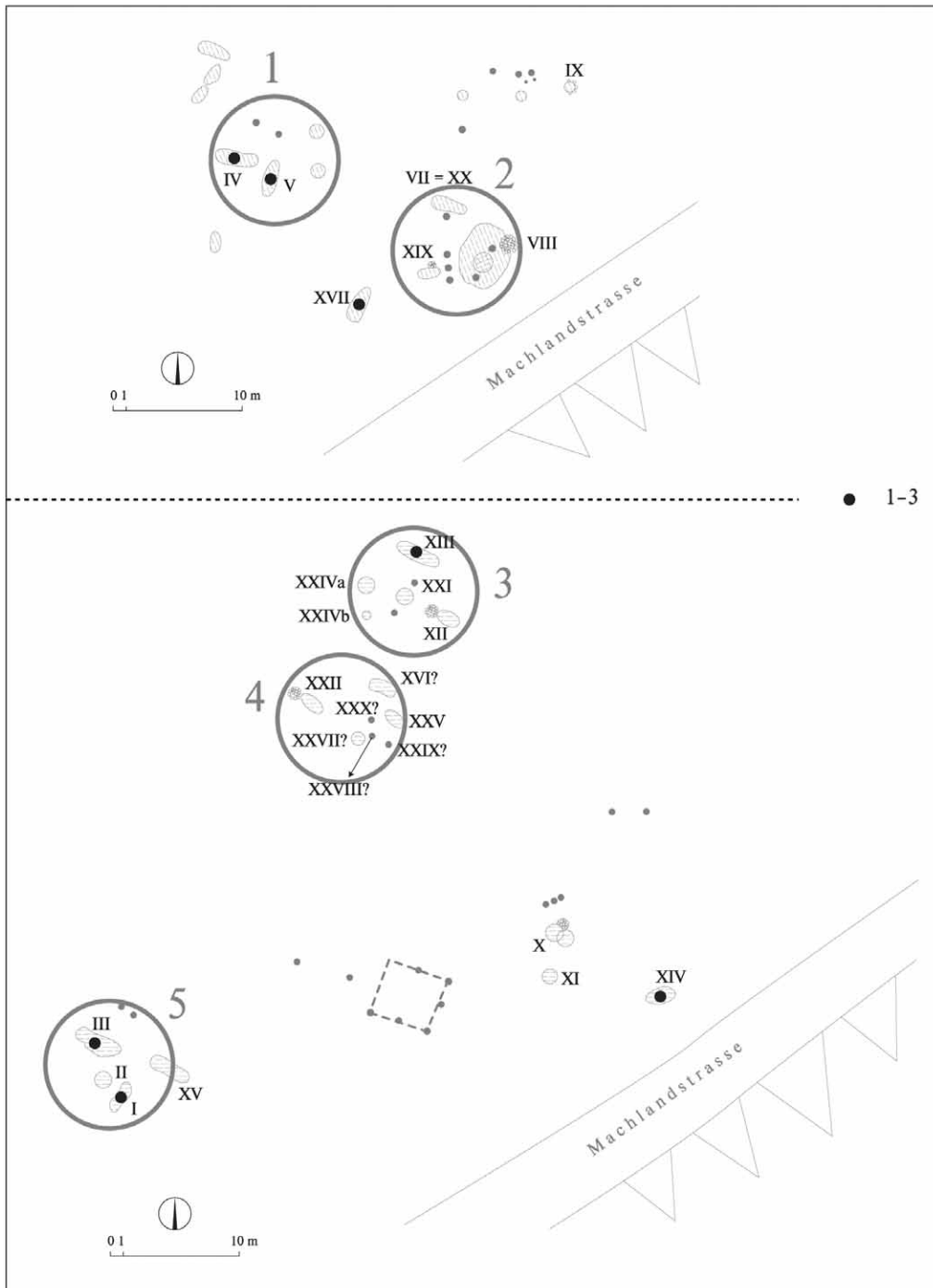
Slika 3. Lehen pri Mitterkirchnu, Zgornja Avstrija. Število ustij loncev skupine S1 v posamezni naselbinski jami.

Abb. 3. Lehen bei Mitterkirchen, Oberösterreich. Topfränderanzahl der Gruppe S1 in einer Siedlungsgrube.

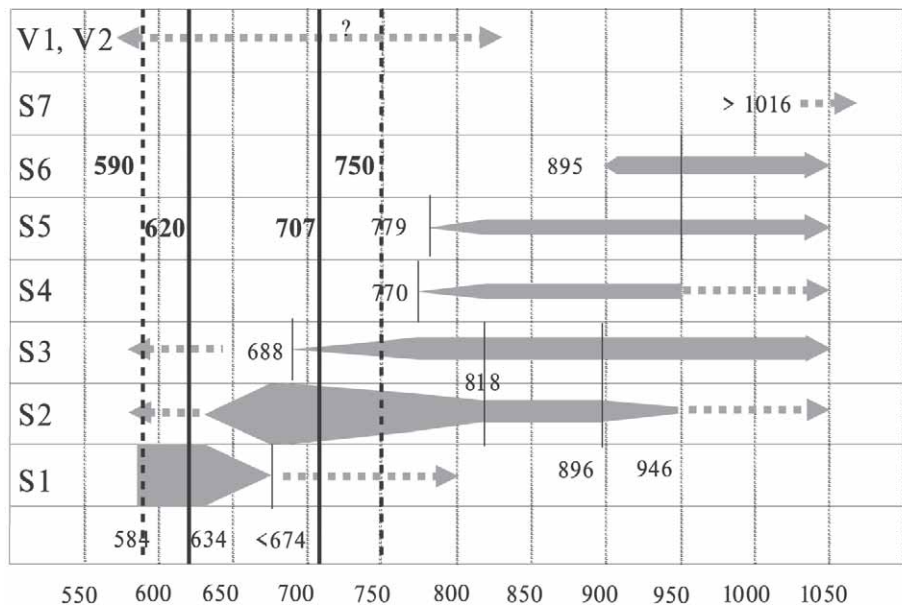
Slika 4. Lehen pri Mitterkirchnu, Zgornja Avstrija. Število ustij loncev skupine S2 v posamezni naselbinski jami.

Abb. 4. Lehen bei Mitterkirchen, Oberösterreich. Topfränderanzahl der Gruppe S2 in einer Siedlungsgrube.

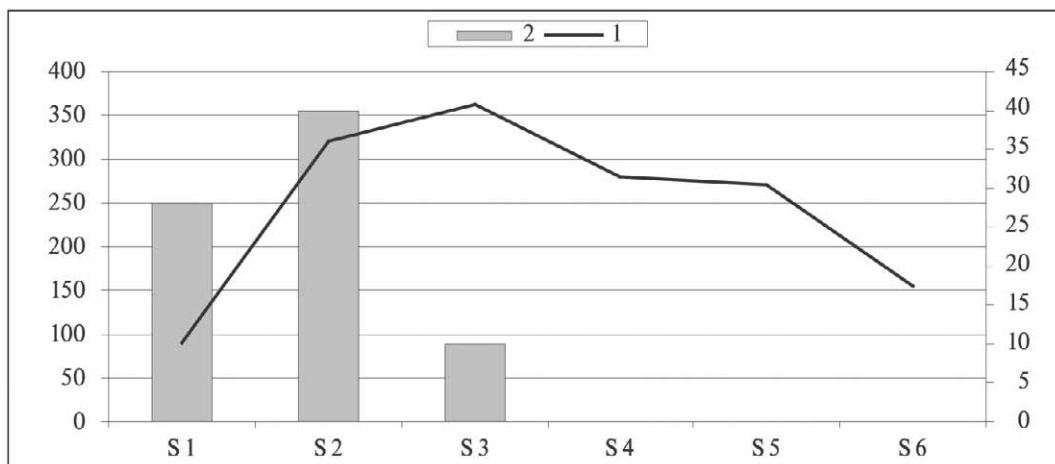
Slika 5. Lehen pri Mitterkirchnu, Zgornja Avstrija. Število ustij loncev skupine S3 v posamezni naselbinski jami.

Abb. 5. Lehen bei Mitterkirchen, Oberösterreich. Topfränderanzahl der Gruppe S3 in einer Siedlungsgrube.

Slika 6. Referenčna tabela skupin ustij in zgodnesrednjeveška naselbina Lehen.

Abb. 6. Referenztabelle der Topfrändergruppen und der frühmittelalterliche Siedlung Lehen.

Slika 7. Lehen pri Mitterkirchenu, Zgornja Avstrija. 1 – trajanje skupin ustij v referenčni tabeli, 2 – število ustij posamezne skupine na najdišču. Leva os – leta, desna os – število ustij.

Abb. 7. Lehen bei Mitterkirchen, Oberösterreich. 1 – Topfrändergruppen und ihre Zeitdauer in der Referenztabelle, 2 – Topfränderanzahl der einzelnen Gruppen auf der Fundstelle. Linke Achse – Jahre, rechte Achse – Topfränderanzahl.

njegovega začetka. Ustij skupine S3 ni na prostoru domačij 2 in 4, poleg tega je tudi sicer teh ustij daleč najmanj (slika 5). To jasno kaže, da gre za skupino, ki ne traja ves čas in se pojavi kot zadnja ter da tedaj domačiji 2 in 4 nista več obstajali.

Da se tudi skupina ustij S2 pojavi na najdišču pozneje kot ustja skupine S1, kažejo najmanj tri okolnosti. Prva je, da so v jami XV štiri ustja skupine S1 in samo eno skupine S2. Podobno so na prostoru domačije 2 štiri ustja skupine S1 in samo dve ustji skupine S2. Oboje govori o času, ko so prevladovala ustja S1. Samo domačije 1, 2 in 5 imajo odlomke ustij neokrašenih loncev skupine S1 (slika 8), medtem ko imajo odlomke ustij okrašenih loncev te iste skupine vse domačije razen 2 (slika 9). To kaže, da so ustja neokrašenih loncev starejša. Samo domačija 2 ima zgolj odlomke ustij neokrašenih loncev S1 in ob njih ustja skupine S2. Če bi predpostavili naslednje sosledje: neokrašeni lonci z ustji S1, okrašeni lonci z ustji S1, lonci z ustji S2, bi to pomenilo, da na domačiji 2 življenje za določen vmesni čas preneha. Verjetnejša je razlaga, da približno tedaj, ko se pojavijo okrašeni lonci skupine S2, začnejo izdelovati tudi okrašene lonce skupine S1, kar bi bila logična posledica prenosa lončarskih znanj (prim. PLETERSKI – BELAK 2002: 102–103). Lonci skupine S2 so narejeni z vlaškim lončarskim znanjem, okrašeni lonci skupine S1 pa so poskus prilagoditve slovanskega lončarskega znanja temu vlaškemu znanju. Iz povedanega sledi, da tako kot skupina S3 tudi skupina S2 na najdišču ni že od njegovega začetka. Tam so sprva samo ustja neokrašenih loncev skupine S1, temu sledi uvedba ustij skupine S2 in vzporedno tudi krašenje loncev skupine S1.

Skupini ustij S2 in S3 se torej pojavita šele po začetku naselbine, kar nam omogoča **izračun korelacijske formule časa in ustij**, seveda ob predpostavki, da so izpolnjeni vsi pogoji, ki jih izračun zahteva (PLETERSKI 2010: 162–164). Po podatkih vzhodnoalpske referenčne tabele zgodnjerednjeveških skupin ustij loncev se skupina S2 lahko začne okoli 630, skupina S3 pa okoli 688. To pomeni časovno razliko 58 let. Številčna razlika med skupinama S2 in S3 je 30 ustij. To pomeni, da se je med arheološke najdbe v 58 letih uvrstilo 30 ustij ali 0,517 na leto, kar je frekvenca pojavitve. Če z njo delimo število ustij posameznih skupin, potem nam račun pokaže, da je skupina S1 na najdišču trajala 54 let, skupina S2 77 let in skupina S3 19 let. To glede na začetek okoli 630 pomeni, da je skupina S2 trajala do okoli 707. In seveda je tudi skupina S3, glede na začetek okoli 688 trajala do okoli 707. To bi bil torej konec naselbine. Ker smo zgoraj ugotovili, da sta skupini S1 in S2, kar precej časa sočasni, potem moramo za konec skupine S1 iz referenčne tabele vzeti skrajni možni konec okoli 674. Ker skupina traja na najdišču 54 let, to pomeni, da bi se naselbina začela okoli 620.

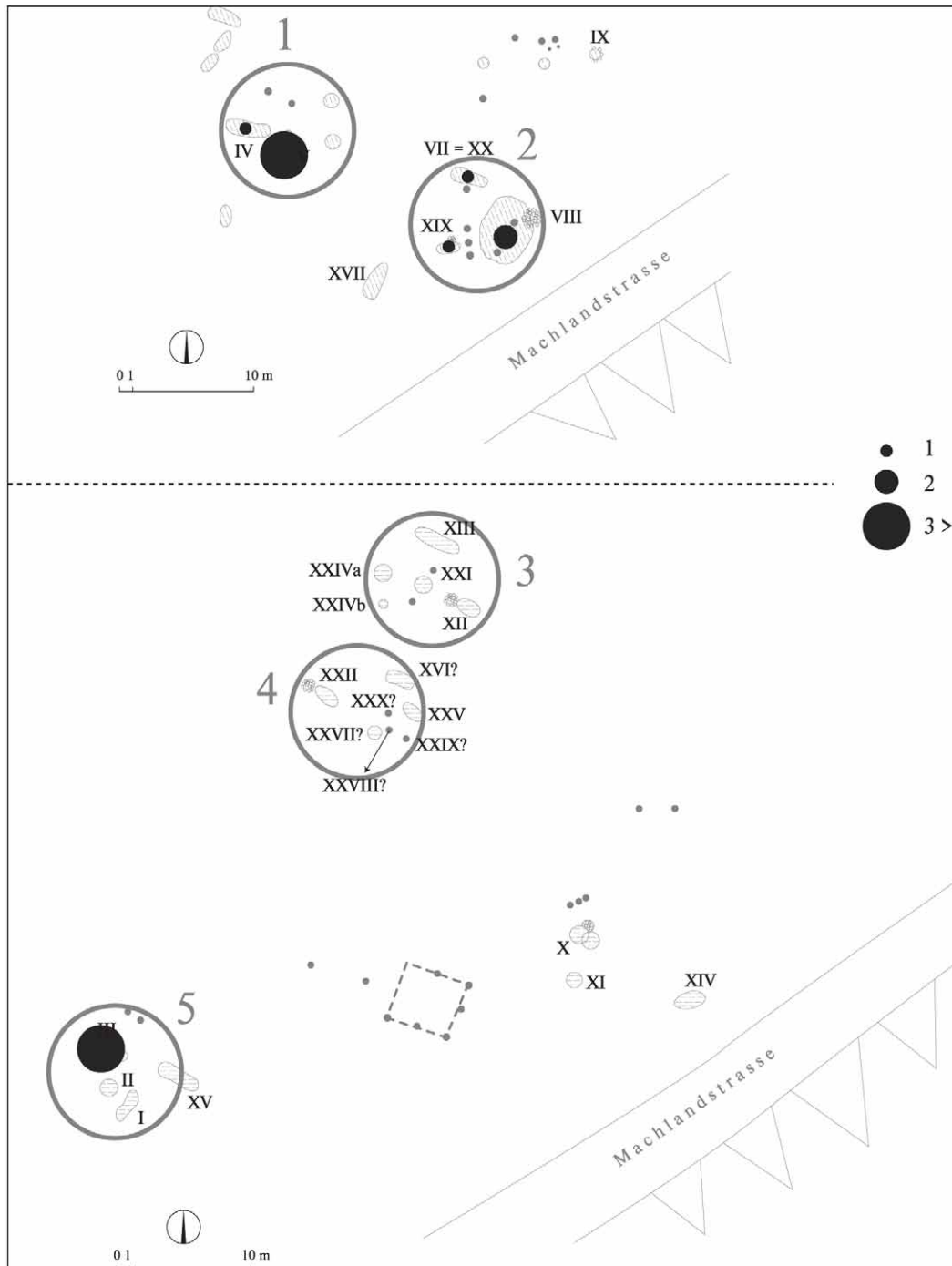
Ker pa gre vendarle za najdišče, ki že leži v »Barbariku«, čeprav ob samem bregu Donave, moramo dopustiti možnost, da se je skupina ustij S3 pojavila pozneje kot sicer južno od Donave. Kot skrajni možni začetek te skupine bomo povsem arbitrarno vzeli leto 720. V tem primeru je časovna razlika med začetkoma skupin S2 in S3 seveda večja – 90 let. Ob isti številčni razliki 30 ustij nam to da frekvenco pojavitve 0,333 ustja na leto. Ob taki frekvenci bi trajala skupina S1 na najdišču 84 let, skupina S2 120 let in skupina S3 30 let. Na enak način kot prej dobimo potem konec najdišča okoli 750, začetek pa okoli 590. To bi pomenilo najzgodnejši možni začetek naselbine in njen najpozejši možni konec (slika 6). Verjetnost tega popravka bomo preverili v nadaljevanju.

PREVERJANJE DATACIJE

V minulih letih so analizirali radioaktivni ogljik C14 dveh vzorcev oglja iz naselbine (informacija: Erik Szameit). Vendar rezultati še niso objavljeni. Ko bodo, bo možnost povsem neodvisne kontrole našega datiranja. Trenutno si bomo pomagali na dva načina. Prvi so predmeti, ki jih je mogoče ožje časovno datirati, drugi, ki tudi ni povsem zanesljiv, pa je primerjava s podatki pisnih virov.

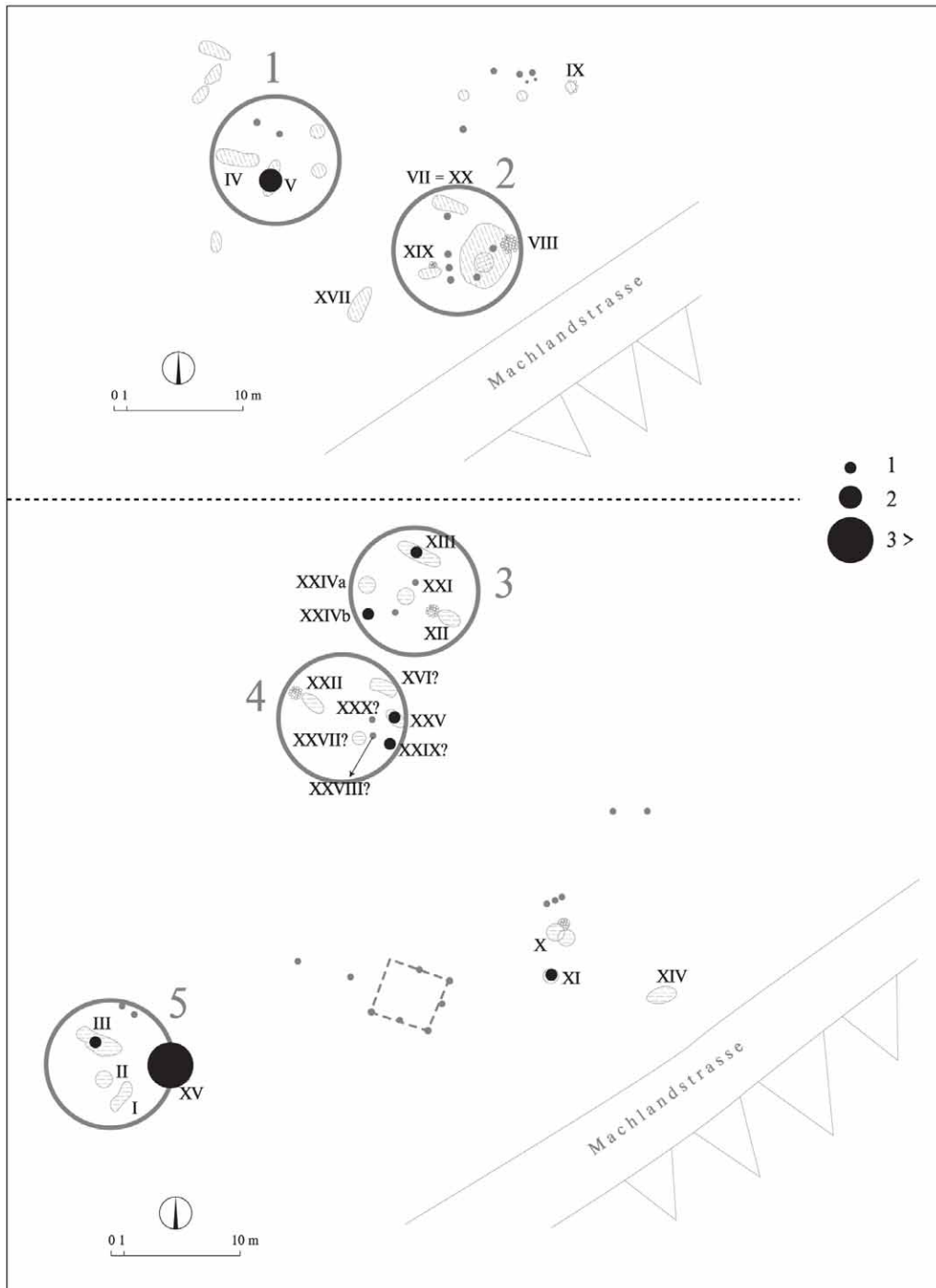
ŠČITASTI TRN SPONE TRODELNEGA PASNEGA SESTAVA (slika 10: a)

S širino 2,18 cm in ohranjeno dolžino 3,8 cm je trn na meji velikih spon, katerih glavno obdobje uporabe je med okoli 580 in okoli 620 (LOSERT – PLETERSKI 2003: 653, Beilage 2). Najden je bil v jami XVII, kjer je bila tudi sicer največja koncentracija odlomkov kovinskih pred-

Slika 8. Lehen pri Mitterkirchnu, Zgornja Avstrija. Število ustij loncev skupine S1 brez vidnega okrasa v posamezni naselbinski jami.

Abb. 8. Lehen bei Mitterkirchen, Oberösterreich. Topfränderanzahl der Gruppe S1 in einer Siedlungsgrube. Töpfe ohne erhaltene Verzierung.

Slika 9. Lehen pri Mitterkirchnu, Zgornja Avstrija. Število ustij loncev skupine S1 v posamezni naselbinski jami. Lonci z okrasom.

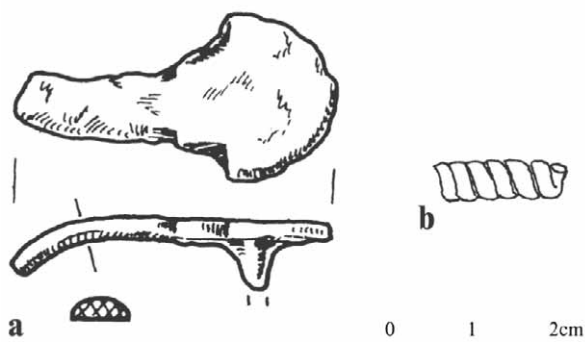
Abb. 9. Lehen bei Mitterkirchen, Oberösterreich. Topfründeranzahl der Gruppe S1 in einer Siedlungsgrube. Töpfe mit Verzierung.

metov. Zelo verjetno gre za odpadne predmete, ki so bili namenjeni nadaljnji predelavi. Zato moramo kot čas, ko je trn prišel v jamo, postaviti v leta po 620. Jama leži osamljeno in je ne moremo pripisati nobeni od domačij posebej. Zato jo lahko vzporejamo samo s splošnim časom trajanja naselbine, ki pa ga odpadni trn dobro potrjuje.

VIBASTA STEKLENA JAGODA (slika 10: b)

Najdena je bila prav tako v jami XVII. Je iz neprosojnega stekla tirkizne barve. Vibasto oblikovane steklene jagode pridejo v prostoru severno od Alp v uporabo šele ob koncu 7. stoletja. Na grobišču Altenerding, ki se konča do okoli 690 jih ni. So pa že v grobu 80 grobišča Lauterhofen, ki je nastal med 690 in 730 (DANNHEIMER 1968: 77; PLETERSKI 2008: 64, Abb. 13). Kako dolgo so v uporabi v 8. st. trenutno še ne vemo. Jagoda v jami verjetno spada med najmlajše predmete in potrjuje obstoj naselbine še vsaj na začetku 8. stoletja.

Slika 10. Lehen pri Mitterkirchnu, Zgornja Avstrija. Jama XVII. a – železen trn sponse, b – steklena jagoda.

Abb. 10. Lehen bei Mitterkirchen, Oberösterreich. Grube XVII. a – eiserner Schnallendorn, b – Glasperle.

VITA HAIMHRAMMI

Eodem namque tempore inter gentem Hunorum et Bawariorum orta discordia est, ita ut circa Anisam fluvium urbes depopulatae ac loca penitus esse deserta viderentur (Arbeo Frisingensis, Vita Haimhrammi, rec. B, SS rer. Germ. 13, cap. 5, pag. 33, lin. 14 – eMGH).

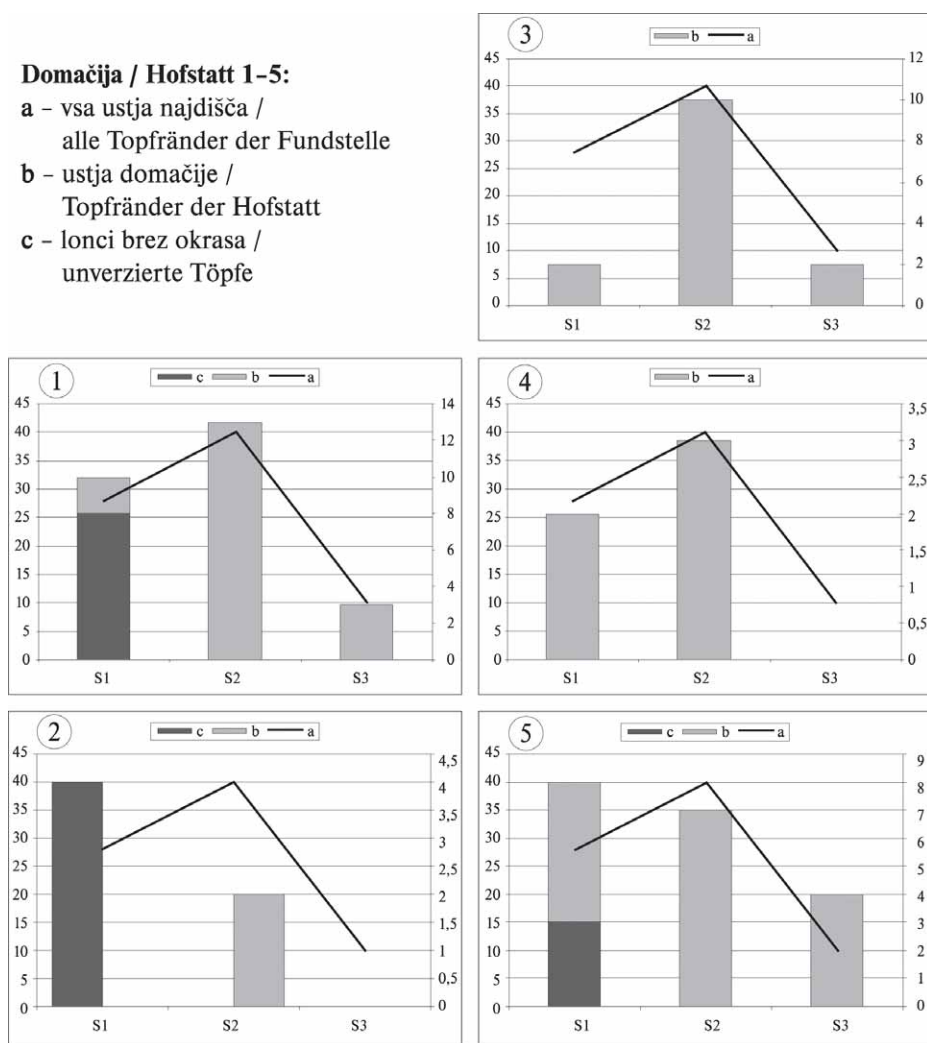
»Kajti tedaj je izbruhnil spor med Huni in ljudstvom Bajuvarov, tako da so bila mesta in naselja okoli Aniže skoraj prazna in brez prebivalstva.«

Gre za dogodek (za prijateljsko opozorilo sem hvaležen Eriku Szameitu), ki naj bi odvrnil sv. Emmerama od njegovega namena, da opravi misijonsko potovanje v Avarijo. S Huni so seveda mišljeni prebivalci Avarije, katere meja je tedaj segala do Aniže. Dolgo časa so ta spor datirali v 7. st., nato se je pojavilo več argumentov, ki ga postavljajo v čas okoli 715 (povzetek diskusije in datacija v čas okoli 713/714: POHL 1988: 308 in op. 3 na str. 457, časovna preglednica na str. 500). Lehen leži 16 km vzhodno od Aniže in bi lahko bil eden od krajev, na katere se besedilo nanaša. To vojno pustošenje bi lahko bilo tisti vzrok, ki povroči opustelost naselbine. Če je ta povezava resnična, potem datacija konca v leto 707, ki smo jo izračunali po naši formuli samo za nekaj let odstopa od podatka pisnih virov, kar je v bistvu več kot odličen rezultat. Hkrati bi to pomenilo, da je bila naša previdnost pri dataciji začetka skupine ustij S3 odveč in da referenčna tabela v celoti velja tudi za Lehen.

KONČNA DATACIJA

Preverjanje je potrdilo našo datacijo s pomočjo korelacijske formule. Datacijo celo omogoča malenkostno izboljšati. Če kot začetek skupine S2 na najdišču vzamemo leto 630, za konec pa sedaj leto 715, potem se 40 ustij te skupine razdeli na 85 let, kar da frekvenco pojavitve 0,47 ustja na leto. Ob taki frekvenci bi skupina S1 trajala 60 let, kar bi začetek naselbine premaknilo v leto 614. Če pri tem arbitrarno upoštevamo možno odstopanje 8 let (= 715 – 707), lahko rečemo, da se naselbina zelo verjetno začne v času okoli 614 ± 8 in konča okoli 715 ± 8 .

Sedaj ko vemo za trajanje naselbine, lahko vanj časovno umestimo tudi posamezne domačije (slika 11). Domačiji 1 smo določili 26 ustij, domačiji 2 6 ustij, domačiji 3 14 ustij, domačiji 4 5 ustij

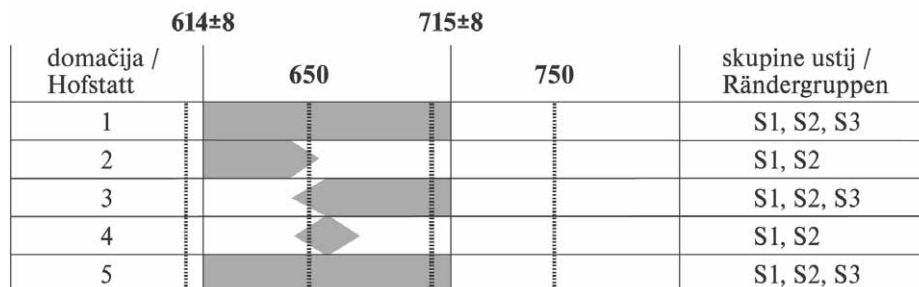

Slika 11. Lehen pri Mitterkirchnu, Zgornja Avstrija. Razmerje števila ustij posamezne domačije do števila ustij najdišča.

Abb. 11. Lehen bei Mitterkirchen, Oberösterreich. Verhältnis der Topfränderanzahl der einzelnen Hofstatt zur Topfränderanzahl der Fundstelle.

in domačiji 5 19 ustij. Razumljivo je, da večje število ustij pomeni tudi zanesljivejšo umestitev. Vendar se tudi pri majhnem številu ustij trenutno zdi rezultat povsem skladen z razvojem najdišča. **Domačija 1** ima vse skupine ustij, njihova številčna razmerja pa se s številčnimi razmerji celega najdišča dobro ujemajo. To bi pomenilo, da domačija traja ves čas trajanja najdišča. **Domačija 2** nima ustij skupine S3, skupina S1 pa številčno daleč presega ustja skupine S2. Ker nobeno ustje skupine S1 ne pripada okrašeni posodi, gre očitno za domačijo, ki je obljudena že na samem začetku najdišča, vendar preneha kmalu po pojavu skupine S2 in zanesljivo še preden se pojavi skupina S3. **Domačija 3** ima že ustja skupine S3 in zelo malo ustij skupine S1, ki pa vsa pripadajo okrašenim loncem. To govori za to, da je nastala šele tedaj, ko se je že pojavila skupina S2, in je nato trajala do konca naselbine. V **domačiji 4** ustja S2 prevladujejo nad ustji S1, ki vsa pripadajo okrašenim loncem. Ni ustij S3. To pomeni, da domačija ni obstajala od začetka naselbine dalje, vendar je prenehala kmalu po pojavu ustij skupine S2. **Domačija 5** ima dobro zastopana ustja vseh skupin. V skupini S1 so tako ustja neokrašenih kot tudi okrašenih loncev. To pomeni, da živi ves čas trajanja naselbine. Na prvi pogled preseneča od celotne naselbine obratno razmerje ustij skupin S1 in S2. Ker pa v skupini S1 močno prevladujejo ustja okrašenih loncev, nam to daje logično pojasnilo. V tej domačiji so okrašeni lonci z ustji S1 pač še dolgo časa uspešno konkurirali okrašenim loncem z ustji skupine S2.

V celoti (slika 12) se nakazuje manjša sprememba sredi 7. stoletja, ko se poveča gostota poselitve. Preglednica časovnih trakov posameznih domačij prav tako potrjuje datacijski razpon naselbine. Razmerje približnih dolžin časovnih trakov, kjer domačiji 1 in 5 trajata enako časa, domačija 3 več kot polovico trajanja naselbine, domačija 2 manj kot polovico, domačija 4 pa najkrajši čas, se namreč sklada s številom ustij po domačijah. Domačiji 1 (26 ustij) in 5 (19 ustij) imata daleč največ ustij. Sledi jima domačija 3 (14 ustij), nato domačija 2 (6 ustij), domačija 4 pa je s 5 ustji na zadnjem mestu.

Slika 12. Lehen pri Mitterkirchnu, Zgornja Avstrija. Domačije v času najdišča.

Abb. 12. Lehen bei Mitterkirchen, Oberösterreich. Bestehen der Hofstätten während der Zeitdauer der Fundstelle.

Najdišče Lehen zato potrjuje natančnost in uporabnost nove datacijske metode.

LITERATURA

- DANNHEIMER, H. 1968 – Lauterhofen im frühen Mittelalter. *Reihengräberfeld – Martinskirche – Königshof. Materialhefte zur bayerischen Vorgeschichte* (Kallmünz/Opf.), 22/1968.
- eMGH – *Die elektronischen MONUMENTA GERMANIAE HISTORICA auf CD-ROM*. Lieferung 3 (2002), Brepols Publishers, Turnhout, 2002. (Arbeonis episcopi Frisingensis Vitae sanctorum Haimhrammi et Corbiniani. Recognovit Bruno Krusch, Hannover, 1920. Arbeo Frisingensis, Vita Haimhrammi. Recensio B, S. 26–99)
- LOSERT, H. – A. PLETERSKI 2003 – *Altenerding in Oberbayern. Struktur des frühmittelalterlichen Gräberfeldes und »Ethnogenese« der Bajuwaren*. Berlin–Bamberg–Ljubljana, 2003.
- PLETERSKI, A. 2008 – Lauterhofen. Strukturen des Gräberfeldes und chronologisches Verhältnis zu Altenerding. *SlovArch*, 56/2008: 61–80.
- PLETERSKI, A. 2010 – Zgodnjesrednjeveška naselbina na blejski Pristavi. Tafonomija, predmeti in čas. Frühmittelalterliche Siedlung Pristava in Bled. Taphonomie, Fundgegenstände und zeitliche Einordnung. *OpInstArSlov*, 19, 2010.
- PLETERSKI, A. – M. BELAK, 2002 – Lončenina z Gradu na Gorenjem Mokronogu in vprašanje prevzema lončarskih znanj. / Keramik vom Grad in Gorenji Mokronog und die Frage der Übernahme von Töpfereiwissen. – U: M. GUŠTIN (ur.). *Zgodnji Slovani. Zgodnjesrednjeveška lončenina na obrobju vzhodnih Alp. Die frühen Slawen. Frühmittelalterliche Keramik am Rand der Ostalpen*. Ljubljana, 2002: 98–103.
- POHL, W. 1988 – *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.* München, 1988.
- TOVORNIK, V. 1984 – Erstfund einer frühmittelalterlichen Siedlung in Lehen bei Mitterkirchen, Pol. Bez. Perg, OÖ. *Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereines*, 129/1984: 131–145.
- TOVORNIK, V. 1991 – Datierungskorrekturen der altslawischen Gräber- und Siedlungsfunde in Oberösterreich. *Zalai Muzeum*, 3/1991: 49–55.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE DATIERUNG DER FRÜHMITTELALTERLICHEN SIEDLUNG LEHEN BEI
MITTERKIRCHEN IN OBERÖSTERREICH ALS KONTROLLE EINER NEUEN
DATIERUNGSMETHODE MIT HILFE EINER REFERENZTABELLE UND EINER
KORRELATIONSFORMEL FÜR TOPFRÄNDER

Vor Kurzem wurde eine neue Datierungsmethode für die frühmittelalterliche Keramik im Ostalpenraum vorgestellt (PLETERSKI 2010: 233–248). Die Fundstelle Lehen bei Mitterkirchen (OÖ) bietet die Möglichkeit einer unabhängigen Überprüfung hinsichtlich der Eignung dieser Methode. In die Untersuchung wurden nur die Topfränder einbezogen. Die Daten stammen aus eigener Autopsie.

Zuerst wurde die geplante Berechnung auf ihre die Tauglichkeit hin überprüft. Für die Berechnung braucht man mindestens zwei Gruppen von Topfrändertypen, die während des Bestehens der Fundstelle (Siedlung) einerseits beginnen, aber auch gleichzeitig enden müssen. Es erhebt sich auch die Frage, ob in Lehen die Keramikentwicklung jener des Ostalpenraumes gleicht, da die Fundstelle schon am Nordufer der Donau im »Barbaricum« liegt. Die Analyse der Verbreitungskarten und Grafiken (Abb. 5, 8, 9, 11) zeigt, dass zu Siedlungsbeginn nur die unverzierten Töpfe der

Topfrändergruppe S1 vorkamen. Danach traten die verzierten Töpfe der Topfrändergruppe S2 auf, und quasi als Reaktion darauf folgten die verzierten Töpfe der Topfrändergruppe S1. Noch später erschienen die Töpfe der Topfrändergruppe S3. Diese Abfolge entspricht dem Verlauf der Keramikentwicklung im Ostalpenraum und erlaubt somit eine Berechnung nach der neuen Datierungsmethode.

Das Resultat ergibt einen Siedlungsbeginn um Jahr 620 sowie ein Ende der Siedlung um Jahr 707 (für die Formel siehe: PLETERSKI 2010: 242–244). Es wurde auch die Möglichkeit in Betracht gezogen, dass die Topfrändergruppe S3 erst um einiges später auftaucht. Als späteste Jahreszahl wurde arbiträr das Jahr 720 angenommen. Das verschiebt natürlich die Grenzzahlen auf die Jahre 590 (Beginn) und 750 (Ende).

In weiterer Folge wurden die Berechnungen einer unabhängigen Überprüfung unterzogen. Ein Schildorn einer dreiteiligen Gürtelgarnitur aus der Grube XVII (Abb. 10: a) spricht dafür, dass er nach 620 in die Grube gelangte, eine spiralenförmige Glasperle (Abb. 10: b) aus derselben Grube für eine Zeit nach 690. Die zwei Gegenstände bestätigen die beiden durchgeführten Berechnungen. Entscheidend ist der Vergleich mit den Schriftquellen (freundlicher Hinweis von Erik Szameit). Die *Vita Haimhrammi* (Arbeo Frisingensis, rec. B, SS rer. Germ. 13, cap. 5, pag. 33, lin. 14 – eMGH) erzählt über einen Streit zwischen Bajuwaren und »Hunnen« (doch Bewohner der Awaria), der eine verheerende Wirkung für die Siedlungen um Enns hatte. Das Ereignis wird um das Jahr 715 datiert (POHL 1988: 308 und Fußnote 3, S. 457). Zu den betroffenen Siedlungen könnte doch auch Lehen gehört haben. Falls diese Interpretation stimmt, dann ist die zweite Berechnung viel zu vorsichtig. Die erste weicht aber nur um acht Jahre vom Jahr 715 ab! Wenn wir also durch die Berechnungen annehmen dürfen, dass die Siedlung um 614 ± 8 Jahre begann und um 715 ± 8 Jahre endete, dann liegen die richtigen zeitlichen Eckpunkte des Siedlungsbestehens mit sehr hoher Wahrscheinlichkeit innerhalb dieser Zeitspannen.

Zuletzt wurden im Zuge der Untersuchung auch die Grubengruppen, die die Bereiche einzelner Hofstätten repräsentieren, zeitlich gegliedert (Abb. 11 und 12). Die Dauer ihres Bestehens stimmt im großen und ganzen mit der Topfränderanzahl überein. Je länger eine Hofstätte existierte, desto mehr Topfränder blieben erhalten.

Anhand der angeführten Fakten bestätigt die Siedlung Lehen die Eignung und Genauigkeit der neuen Datierungsmethode.

Rukopis primljen: 18. IX. 2010.
Rukopis prihvaćen: 20. IX. 2010.

ANITA RAPAN PAPEŠA

*Gradski muzej Vinkovci
Trg bana Josipa Šokčevića 16
HR – 32.100 VINKOVCI
anita@muzejvk.hr*

PREGLED NOVOREKOGNOSCIRANIH I REAMBULIRANIH
SREDNJOVJEKOVNIH LOKALITETA NA PODRUČJU BIVŠE
OPĆINE VINKOVCI

UDK 902.2:904 (439.24:497.5)
Izvorni znanstveni rad

Rad donosi popis novorekognosciranih i reambuliranih kasnosrednjovjekovnih lokaliteta na području bivše općine Vinkovci, kao i sumarni pregled površinskog materijala. Terenski pregled istih obavljen je tijekom jeseni 2005. i 2006. godine.

Ključne riječi: rekognosciranje, reambulacija, lokalitet, kasni srednji vijek

Key words:

UVOD

Sredstvima koje Grad Vinkovci redovito osigurava u okviru Programa javnih potreba u kulturi djelatnici Arheološkog i Povijesnog odjela Gradskog muzeja Vinkovci svake godine u jesenjim mjesecima, nakon što otpadne vegetacija, obavljaju redoviti godišnji pregled arheoloških lokaliteta na području bivše općine Vinkovci, a koje obuhvaća 1.022 km².

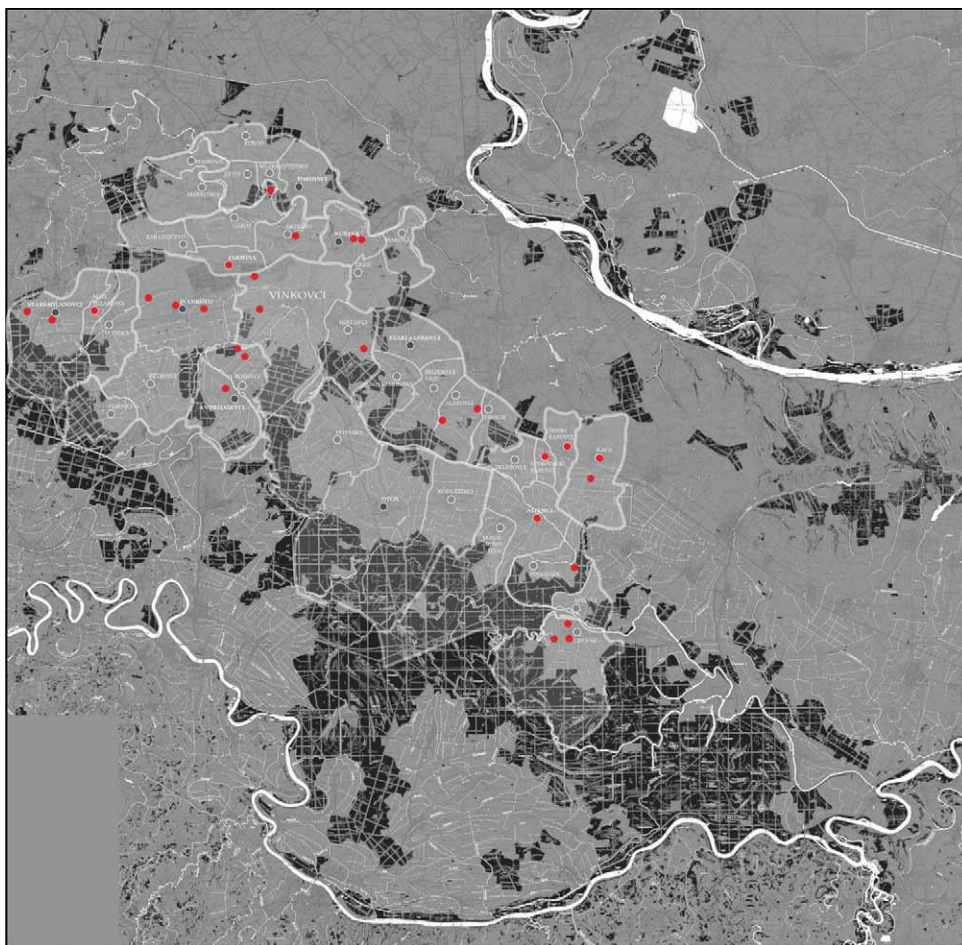
Budući da se dobar dio bivše općine Vinkovci još uvijek nalazi u minski sumnjivom području, nismo u mogućnosti obaviti sustavno rekognosciranje, nego se svake godine obavlja ciljano rekognosciranje. To znači da se obilaze lokaliteti za koje podatke imamo iz starih dnevničkih zapisa osoblja muzeja, usmenih podataka građana, inventarnih zapisa, a u slučaju srednjovjekovnih lokaliteta koriste se i podaci iz očuvanih srednjovjekovnih izvora. Prije izlaska na teren obvezno se pregledavaju i topografske karte te se prema konfiguraciji terena i/ili toponimu također predmnijevaju potencijalni položaji arheoloških lokaliteta. Od 2006. godine koristi se i tehnologija pregledavanja satelitskih karata putem internetske stranice Google Earth.

Nakon obilaska terena dobiveni podaci unose se u formular »Arheološki lokaliteti na području Istočne Hrvatske« koji je osnovni formular za Registar arheoloških nalaza i nalazišta Istočne Slavonije i Baranje, a koji je dogovoren na nivou Arheološke sekcije Muzejskog društva Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema. Za muzejsku dokumentaciju svi lokaliteti snimaju se digitalnim fotoaparatom, a njihove točne koordinate (geografska širina, dužina i nadmorska visina) mjere se GPS

uređajem. Prikupljena građa nakon pranja se pregledava i sortira prema kulturama i lokalitetima u tipizirane kutije.

PREGLED ISTRAŽIVANJA

Terenskim su pregledima obuhvaćena sva vremenska razdoblja, ali za potrebe ovog rada ograničavamo se samo na one koje pripadaju razdoblju srednjeg vijeka (karta 1.).

Karta 1 – Srednjovjekovni lokaliteti na području bivše općine Vinkovci – stanje sa zaključno 2004. godinom

Prva rekognosciranja na vinkovačkom području izvršio je krajem 19. stoljeća Josip Brunšmid. Iako mu srednjovjekovni lokaliteti nisu bili primarni interes, svestran u svom opusu, dotiče se i njih. Tako je među prvima u Hrvatskoj objavio ostave srednjovjekovnih novaca (Vinkovačko Novo Selo (BRUNŠMID 1887: 100–104), Ostrovo (BRUNŠMID 1889–1900: 107–148), a prateći regulaciju toka rijeke Vuke, uz niz prapovijesnih naselja, ubicirao je i neke srednjovjekovne (Šamčina kod Gaboša, Gackulja kod Nuštra – BRUNŠMID 1889–1900: 205–207).

Kako je nakon Brunšmidove smrti sustav Povjerenika zamro, u razdoblju od gotovo pola stoljeća nemamo nekih novih podataka o srednjovjekovnim lokalitetima. No interes za predmete srednjovjekovne provenijencije i dalje je postojao o čemu svjedoče nalazi iz privatnih kolekcio-narskih zbirki. Prije svega, ovaj se podatak odnosi na zbirku Mate Medvedovića, koja je činila osnovni fondus Gradskog muzeja Vinkovci.

Nove podatke donosi arheolog amater i prvi kustos Muzeja Matija Klajn (01. V. 1950. – 31. XII. 1966.), koji je osim vinkovačkog, obilazio i šire područje Istočne Slavonije i Zapadnog Srijema. Tako iz njegovih terenskih dnevnika iščitavamo sljedeće podatke: 16. travnja 1954. godine obišao je teren »Grac« kod Apševaca »koji na kartama nije izvučen. Nalazi se na lijevoj obali Bosuta, četvrtasta oblika, sa dva šamca unaokolo. Fragmenti keramike površinski su srednji vijek, dok nađeni frag. uz Bosut potvrđuju neolitik (nepročišćena zemlja, gruba izrada, lijep koliba, 1 kremen).« U rujnu iste godine sondirao je dvorišta u Vinkovačkim Banovcima te je tom prilikom otkrio dio srednjovjekovnog groblja s petnaestak kosturnih ukopa. Dana 25. svibnja 1955. god. obišao je staro groblje u Šidskim banovcima, natpisima datirano u 18. st. U lipnju je obišao područje napuštenog sela Ivanci, prapovijesni i srednjovjekovni lokalitet. 12. veljače 1958. god. na poziv poslovođe Ciglane u Jarmini otkrio je dio slavenskog groblja /pregledom građe utvrđeno je da je riječ o bjelobrdskim grobovima; terenski pregled 2006. god. nije nam mogao pojasniti situaciju jer je iskop napušten i zatrpan šutom, a stranice iskopa obrasle vegetacijom/. U studenom 1961. godine obišao je i teren na starom crkvištu na Borincima, gdje je samo mogao pokupiti izorani materijal uništenih grobnih cjelina (KLAJN: Dnevnici, rukopis).

Njegov rad nastavlja Vesna Šaranović – Svetek, koja je u Muzeju radila od 01. IV. 1966. do 01. VIII. 1968. god. Tako je dana 06. svibnja 1966. godine obišla lokalitete Stoja i Staro groblje u Andrijaševcima /naši pokušaji da nađemo navedene lokalitete ne uspijevaju/. Obilazila je i slaven-sko groblje u Vinkovačkim Banovcima te Gradinu u Slakovcima (ŠARANOVIĆ-SVETEK, Dnevnici, rukopis).

Uvjeti rada (arheološka zaštita gradske zone te obavljanje funkcija arheologa i direktora) onemogućili su nastavak te tradicije dr. Ivani Iskri – Janošić. Jedino što je mogla bilo je izlazak na teren u slučaju hitnih intervencija. Tako je 1982. god. u Oroliku, Ulica S. Pribičevića 20, prilikom kopanja kanala za vodovod istražila dva groba iz vremena seobe naroda.

Rekognosciranje većih razmjera obavljeno je od strane Kornelije Minichreiter i Josipa Lozuka za potrebe gradnje autoceste Zagreb – Beograd 1990. god. Tom prilikom u blizini sela Lipovac otkrivena su dva srednjovjekovna lokaliteta, Cripnjača i Kološtar (MINICHREITER 1991: 180). Zbog ratnih (ne)prilika zaštitna arheološka istraživanja na ovim lokalitetima obavljena su tijekom ljeta 2004. godine. Iskopavanja na Kološtru dala su negativne rezultate, a na Cripnjači i susjednom Velikom polju otkriveni su jamski objekti i srednjovjekovna keramika (RAPAN PAPEŠA 2005: 267).

Popunjavanje kadra Arheološkog odjela, reintegracija dulji niz godina okupiranog područja te financijska potpora Grada i Ministarstva kulture RH ponovo su oživjela tradiciju terenskog pregleda, koja se od 1998. godine provodi svake godine u proljetnim i/ili jesenjim mjesecima.

Tijekom 1999. godine obišani su lokaliteti: Slakovci – gradina i Mirkovci – Malat. U oba slučaja riječ je o višeslojnim nalazištima (i) sa srednjovjekovnom keramikom (KRZNARIĆ ŠKRIVANKO 2002: 204).

Tijekom 2000. godine obišani su lokaliteti Ivankovo – Bedem grad i Ivankovo – Gorjanska ulica 33a (KRZNARIĆ ŠKRIVANKO 2002: 207).

Tijekom 2001. godine obišani su lokaliteti: Stari Mikanovci – Uljansko – Čanića stan i Petrovci – Brestovo – »Bare kraka« (KRZNARIĆ ŠKRIVANKO 2002:207).

Tijekom 2002. godine obišteni su lokaliteti: Stari Mikanovci – Uljansko – Čanića stan i Slakovci – gradina (GALE 2003: 331, 333).

Tijekom 2003. godine obišteni su lokaliteti: Rokovci – Rudina Široko – Burg i Podgrađe – Grac (OŽANIĆ 2004: 179–181).

Tijekom 2004. godine, zbog radova na trasi autoceste A4, poddionica Županja – Lipovac, nije obavljeno uobičajeno rekognosciranje.

KATALOG LOKALITETA – 2005. GODINA

Na osnovi Rješenja Ministarstva kulture, Uprave za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorskog odjela u Osijeku, ur.broj:532-04-06/1-05-04 od 15. 11. 2005., kojim se Gradskom muzeju Vinkovci odobrava arheološko istraživanje – rekognosciranje terena vinkovačkog područja, tijekom mjeseca studenoga 2005. obavljen je obilazak već poznatih te su ubicirani i novi lokaliteti.

U rekognosciranju sudjelovali su kustosi Arheološkog i Povijesnog odjela Anita Rapan Papeša i Danijel Petković,¹ voditeljica viši kustos Maja Krznarić Škrivanko te vozač Krešimir Janošić. Budući da djelatnici Muzeja već godinama idu na rekognosciranje, u pojedinim selima imaju »povjerenike« koji javljaju o novim lokalitetima i vode nas na one od prije poznate u literaturi, ali kojima ne znamo točnu poziciju. U selu Ivankovo već godinama surađujemo s pročelnikom u Općini Ivankovo Brankom Perakom. U srednjovjekovnim izvorima spominju se dva burga na području sela Antin, kamo nas je odveo Antun Božić iz istog sela. U obilasku terena pomogao nam je i Zvonimir Harhaj iz Vinkovaca koji je već prije sugerirao postojanje nekih lokaliteta na području Andrijaševaca i Rokovaca (RAPAN PAPEŠA 2006: 199–201).

1. Antin – Hermangrad (KARTA 2:1)

Smještaj i povijest

Oko 2 km jugozapadno od sela Antina, na lijevoj obali Vuke, na nadmorskoj visini od 91.4 m, nalazi se zemljano uzvišenje dimenzija cca 50 x 50 m, koje se oko tri metra uzdiže nad okolnim područjem (zaraslo je u šikaru pa mu se teško može točno odrediti visina). Za Domovinskog rata četnici iz Markušice vježbali su gađanje na Hermangradu, pa ga zbog opasnosti od neeksplozivnih minskih sredstava nismo mogli prehodati. Jugoistočno od burga (slika 1) po blagom uzvišenju, koje je izorano, nalazimo ulomke srednjovjekovne keramike i izgorjenih cigala. Cigle vjerojatno potječu od sakralnog objekta stradalog navodno u požaru u 17. stoljeću. Samu utvrdu sa zapadne strane omeđuje rijeka Vuka, a sa sjeverne i istočne strane potocić koji je danas isušen, ali je vidljiv na starim kartama. S već spomenute zapadne strane nalazio se drveni most kojeg su piloni izvađeni tijekom regulacije Vuke 1899./1900. godine.

Utvrda Herman ili Hermanvar prvi put se spominje u krivotvorenoj darovnici iz »1435.« godine. Vjerojatno ga je sagradio u drugoj polovini 14. stoljeća mačvanski ban Pavao II. Baćinski (Liskovački) (PETKOVIĆ 2005: 163–169; 2006: 138). O važnosti ovog srednjovjekovnog posjeda neposredno nam svjedoči i osmanski popis datiran oko 1548. godine u kojem je Herman, uz niz drugih posjeda, sjedište istoimene nahije, da bi kasnije bio pripojen nahiji u Ivankovu (MOA-ČANIN 2001: 8). Burg je vjerojatno egzistirao do vremena potpune turske okupacije ovog kraja, jer se kao *mezra* (pustoselina) u iskrivljenom obliku Hrepan spominje u nahiji Erdut 1579. godine (SRŠAN – HAFIZOVIĆ – MAŽURAN 2001: 293).

¹ Zahvaljujem kolegi D. Petkoviću na ispravicima i dopunama vezanim za povijesne izvore.

Slika 1 – Burg Herman u Antinu

Nalazi

Terenskim pregledom 15.11.2005. god. na ovom lokalitetu ukupno je prikupljeno 10 ulomaka srednjovjekovne keramike. Od ukupnog broja prikupljenih ulomaka dva pripadaju ulomcima ruba posude, a preostalih osam ulomci su tijela posude. Na samo jednom ulomku nalazi se trag ukrašavanja, a riječ je o crvenom crtanju. Boja ulomaka varira od crne, preko smeđe do narančaste u raznim tonovima. U većini ulomaka uočavaju se primjese pijeska. Kronološki okvir nalaza keramike uklapa se u razdoblje od 14. do 16. stoljeća.

2. Antin – Baćino (Ćilije) (KARTA 2:2)

Smještaj i povijest

Oko 4 km zapadno od Antina, a oko 1 km sjeveroistočno od sela Markušice na desnoj obali rijeke Vuke, u predjelu Baćino na lijevoj obali Vuke, nalazi se umjetno nastalo uzvišenje (slika 2) eliptičnog oblika dimenzija 50 x 50 metara. Vjerojatno je riječ o izvorno prapovijesnoj gradini s tri strane okruženoj jarkom širine i dubine dva do tri metra, a sa sjeverne strane omeđenoj rijekom Vukom. Relativne visine je oko dva metra, a budući da je i ovo bilo okupirano mjesto i zaraslo je u šikaru, nismo se usudili prehodati lokalitet. U podgradinskom dijelu s istočne i južne strane nalazimo po površini oranice ulomke prapovijesne keramike i mikrolita.

Po izvorima smatra se da je Baćino krajem 13. st. (iza 1267. god.) kraljevskom donacijom dobio ban Martin – rodonačelnik baćinske grane Szente Magocsa (PETKOVIĆ 2005: 170–172; 2006: 151) te je navedeni posjed *Bathya* i *Bagya* postao matični posjed ovog roda (ANDRIĆ 2007: 46). Pustoselina (mezra) iskrivljenog oblika Balić navodi se 1579. god. u popisu sandžaka Požega (SRŠAN – HAFIZOVIĆ – MAŽURAN 2001: 294). To je i vrijeme do kada je egzistirao posjed na Baćinom.

Nalazi

Terenskim pregledom nisu nađeni tragovi srednjovjekovne keramike, ali nedvojbeno je riječ i o srednjovjekovnom lokalitetu.

Slika 2 – Baćino u Antinu

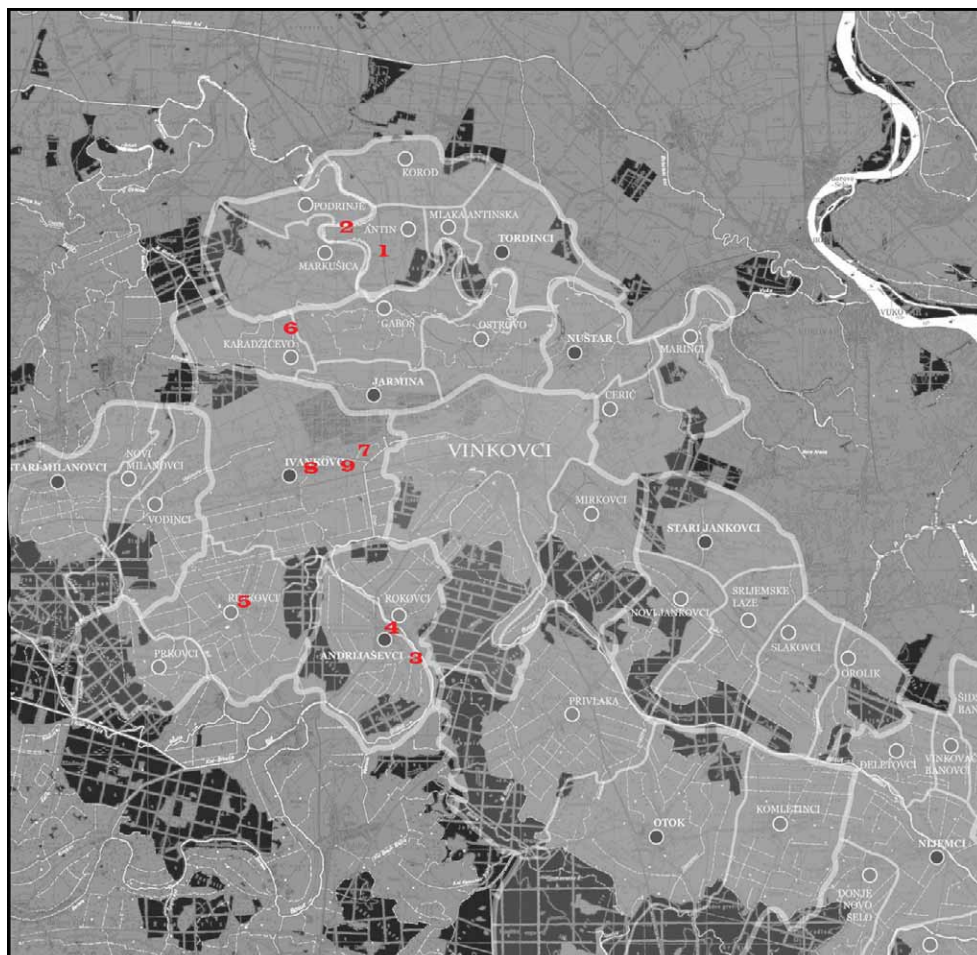
3. Andrijaševci – Goričice (KARTA 2:3)

Smještaj i povijest

Oko 1,5 km jugoistočno od sela Andrijaševci (Ulica V. Nazora, odnosno lenija koja se nastavlja na ulicu), na lijevoj obali Bosuta, na blago povišenoj gredi (slika 3) smjera sjeverozapad-jugoistok, a u dužini od nekoliko stotina metara, nalaze se ostaci srednjovjekovnog naselja. Po površini oranice nalazimo ulomke keramike.

Slika 3 – Andrijaševci-Goričice

Karta 2 – Srednjovjekovni lokaliteti zabilježeni terenskom pregledom 2005. godine (1. Antin-Hermangrad; 2. Antin-Bačino; 3. Andrijaševci-Goričice; 4. Andrijaševci-Ulica Ivana Zajca; 5. Retkovci-Staro selo; 6. Karadžićevo-Brdo; 7. Ivankovo-Mokro polje; 8. Ivankovo-Gorjani; 9. Ivankovo-Bedem grad)

Sačuvani srednjovjekovni izvori ne pokazuju postojanje naselja imena Goričica na ovom prostoru, pa nije sigurno koje je točno naselje posrijedi. Najbliža analogija je mezra (pustoselina) *Goryānči* u prostoru nahije Nijemci zapisana oko 1570. godine (McGOWAN 1983: 419) i koju Pal Engel smješta u širu okolicu današnje Privlake (PETKOVIĆ 2006: 79). No toponim Goričice nalazi se uz toponim Lončarski poloj, koji je u srednjovjekovnim izvorima zabilježen u oblicima *Luchar* (1467. god.), *Lewchar* (1507. god.) i *Lonchyar falwa* (oko 1520. god. kao već napušteno selo). Tako bi se nalazi s Goričice mogli povezati sa srednjovjekovnim selom *Lučar/*Lončar u sklopu ivankovačkog vlastelinstva (PETKOVIĆ, *u tisku*).

Nalazi

Terenskim pregledom 16.11.2005. god. na ovom lokalitetu ukupno je prikupljeno dvije vrećice nalaza s 53 ulomka srednjovjekovne keramike. Od ukupnog broja prikupljenih ulomaka 27

pripada ulomcima ruba posude, od kojih je jedan ukrašen valovnicom s vanjske strane ispod ruba i jedan valovnicom s unutarnje strane ispod ruba, 58 je dijelova tijela posude, a preostala tri su ulomci dna. Na 32 ulomka nalazi se trag ukrašavanja, a riječ je o horizontalno urezanim ravnim linijama. Boja ulomaka varira od crne, preko smeđe do narančaste u raznim tonovima. U većini ulomaka uočavaju se primjese koje variraju od pijeska do konglomerata. Terenskim pregledom pronađena su i četiri fragmenta opeke. Nalaze možemo datirati u period kasnog srednjeg vijeka od 13. do 16. stoljeća.

4. Andrijaševci – Ulica Ivana Zajca 16–22 (KARTA 2:4)

Smještaj i povijest

Oko 500 m sjeverozapadno od crkve u Andrijaševcima, u produžetku groblja, nalazi se lokalitet na blago povišenoj gredi (slika 4) koja se vuče uz lijevu obalu Bosuta, s lijeve i desne strane kanala koji se ulijeva u Bosut. Na izoranim okućnicama u Ulici Ivana Zajca 16 –22 po površini nailazimo na ulomke srednjovjekovne keramike.

Slika 4 – Andrijaševci-Ulica Ivana Zajca

Ovaj položaj može se izjednačiti s položajem srednjovjekovnog sela Andrijaševci koje se u izvorima pojavljuje od 15. stoljeća, i to sljedećim redom: 1483. godine kao *Androfalwa*, 1507. kao *Andreasowcz* te 1512., 1518./19. i oko 1520. god. kao *Andrasfalwa* (PETKOVIĆ, *u tisku*), a život nastavlja i u vrijeme turske okupacije kada ga čini selo (*Kariye-i Andiriyaşevçi*) (McGOWAN 1983: 472). U oba slučaja pripada vlastelinstvu, odnosno nahiji Ivankovo (PETKOVIĆ 2006: 79–80).

Nalazi

Terenskim pregledom 16.11.2005. na ovom lokalitetu ukupno je prikupljeno 73 ulomka srednjovjekovne keramike. Od ukupnog broja prikupljenih ulomaka 11 pripada ulomcima ruba posude, 37 su dijela tijela posude, a preostala četiri su ulomci dna. Na 19 ulomaka nalazi se trag ukrašavanja, a riječ je o horizontalno urezanim ravnim linijama dok su dva ulomka ukrašena više-

strukom valovnicom. Boja ulomaka varira od crne, preko smeđe do narančaste u raznim tonovima. U većini ulomaka uočavaju se primjese, koje variraju od pijeska do konglomerata.

Nalaze možemo datirati u razdoblje od 14. do 16. stoljeća.

5. Retkovci – Staro selo (KARTA 2:5)

Smještaj i povijest

Sjeveroistočno od sela, sa zapadne strane ceste za Ivankovo, nalazi se toponim Staro selo. Lokalitet je smješten u nizinskom području (slika 5) i ničim se ne razlikuje od okolne ravničarske vizure. Na susjednoj oranici nalazi se vjerojatna lokacija rimske vile rustike (DIMITRIJEVIĆ 1979: 187), a oko 500 m prema sjeveru, na lokaciji današnjeg rimokatoličkog groblja, tell naselje sopotske kulture. Na oranici južnije i bliže današnjem selu nalazimo ulomke srednjovjekovne keramike.

Slika 5 – Retkovci-Staro selo

Toponim Staro selo navodno odgovara pretpostavljenom položaju srednjovjekovnog posjeda Rožd. Prvi spomen Rožda, prostranog posjeda sa srednjovjekovnim selom i crkvenom župom, je iz 1332. god., kada je u njemu papin legat skupljao papinsku desetinu, a pod Tursku vlast pao je vjerojatno oko 1536., kao i susjedno Ivankovo (PAVIČIĆ 1940: 118). U popisima Srijemskog sandžaka navodi se »Roždivino selo« s 19 kuća i njemu pripadajuće pustoseline (mezre) (McGOWAN 1983: 462), a selo je najvjerojatnije napušteno krajem 17. ili početkom 18. stoljeća (PETKOVIĆ 2006: 35–39).

Nalazi

Terenskim pregledom 16.11.2005. god. na ovom lokalitetu ukupno je prikupljeno 139 ulomaka srednjovjekovne keramike. Od ukupnog broja prikupljenih ulomaka 23 pripada ulomcima ruba posude, 111 su dijela tijela posude, a preostala pet su ulomci dna. Na 29 ulomaka nalazi se trag ukrašavanja, a riječ je o horizontalno urezanim ravnim linijama. Boja ulomaka varira od crne, preko smeđe do narančaste u raznim tonovima. U većini ulomaka uočavaju se primjese, koje variraju od pijeska do konglomerata. Nalaze možemo datirati u razdoblje od 14. do 16. stoljeća.

6. Karadžičevo (Križevci) – Brdo (KARTA 2:6)

Smještaj i povijest

Sjeverozapadno od sela (nastavak Ulice Đ. Jakšića, danas Pravoslavno groblje) na povišenoj gredi, na 91.7 metara nadmorske visine, nalazi se toponim Brdo. Sa zapadne strane »Brda« nalazi se potok Vučica. Po površini oranice (slika 6) otkrivamo nalaze srednjovjekovne provenijencije.

Slika 6 – Lokalitet Brdo u Karadžičevu

U novije doba još nije konačno razriješeno pitanje ovog srednjovjekovnog posjeda; u izvorima Keresthwr (1333. god.), Kerezthwr (1455. god.), odnosno Križevci najkasnije su od početka 14. st. bili u posjedu obitelji Gorjanski, a od 1330. god. diobom su pripali Botoševoj grani ovog roda. Keresztúr/*Križevci drugi je po važnosti posjed Botoševaca (PETKOVIĆ 2005:120; 2006: 63–64). Te Križevce Pavičić identificira s današnjim Karadžičevom (PAVIČIĆ 1940: 165), a Engel s danas iščezlim naseljem kod Gorjana. Nadalje, Engel današnje Karadžičevo identificira sa sastavnicom mikolskog vlastinstva Krizsfalvom (ENGEL 103, 114), što je također nedokazivo. Konačni rasplet ovog problema u srednjovjekovnoj topografiji »Brdo« još mora čekati. Križevci 1948. godine mijenjaju ime u Karadžičevo.

Nalazi

Terenskim pregledom 17.11.2005. god. na ovom lokalitetu ukupno je prikupljeno 33 ulomka srednjovjekovne keramike. Od ukupnog broja prikupljenih ulomaka četiri pripada ulomcima ruba posude, 28 je dijelova tijela posude, a preostali jedan je ulomak dna. Na sedam ulomaka nalazi se trag ukrašavanja, a riječ je o horizontalno urezanim ravnim linijama. Boja ulomaka varira od crne, preko smeđe do narančaste u raznim tonovima. U većini ulomaka uočavaju se primjese pijeska. Nalaze datiramo u period od 14. do 16. stoljeća.

7. Ivankovo – Mokro polje (KARTA 2:7)

Smještaj i povijest

Dva kilometra istočno od sela Ivankova, na južnim obroncima Borinaca, nalazi se blago uzvišenje koje je sa sjeverne strane omeđeno plantažom Borincima, a s južne cestom za Vinkovce. Prema B. Peraku koji nas je i odveo na ovaj lokalitet, do prije desetak godina sve okolno zemljište je bilo pod vodom, osim ovog uzvišenja. Po površini oranice (slika 7) nalazimo ulomke keramike srednjovjekovne provenijencije i keramičke ulomke iz mlađeg željeznog doba.

Slika 7 – Ivankovo-Mokro polje

S obzirom na položaj nalaza i podatke iz srednjovjekovnih izvora nije moguće točno odrediti da li je riječ o zaselku srednjovjekovnog Ivankova ili o jednom od tri sela Zablaća, koja se spominju u izvorima iz 1413./15. i, po svemu sudeći, falsificiranoj darovnici iz »1435.« godine (PETKOVIĆ 2006: 41).

Nalazi

Terenskim pregledom 18.11.2005. god. na ovom lokalitetu ukupno je prikupljeno 35 ulomaka srednjovjekovne keramike. Od ukupnog broja prikupljenih ulomaka osam pripada ulomcima ruba posude, 26 je dijelova tijela posude, a preostali jedan je ulomak dna. Na 14 ulomaka nalazi se trag ukrašavanja, a riječ je o horizontalno urezanim ravnim linijama. Boja ulomaka varira od crne, preko smeđe do narančaste u raznim tonovima. U većini ulomaka uočavaju se primjese, koje variraju od pijeska do konglomerata. Nalaze datiramo u period od 14. do 16. stoljeća.

8. Ivankovo – Gorjani (KARTA 2:8)

Smještaj i povijest

U Ivankovu, u centru sela gdje se nalazi rimokatolička crkva, nalazi se uzvišenje koje se spušta od Đakovačkog ravnjaka. Cijeli taj sjeverni dio sela je na uzvišenju, na kojem je sagrađena i

crkva Rođenja sv. Ivana Krstitelja (srednjovjekovni naziv Sv. Jurja), župni dvor, osnovna škola. U dvorištu jedne od kuća, u iskopu podruma otkrivamo u profilima ostatke srednjovjekovnih jama (slika 8) prepunih pokretne arheološke građe. S desne strane ulice, na povišenom platou gdje je sagrađena crkva, u odronu profila također nailazimo na srednjovjekovne jame prepune keramike te ljudske kosti pripadajućeg župnog groblja (PETKOVIĆ 2006: 41).

Slika 8 – Ivankovo-Gorjani – nalaz srednjovjekovne jame u profilu iskopa

U srednjovjekovnim izvorima Ivankovo se prvi put spominje 1244. god. u ispravi Bele IV Ivankovačko vlastelinstvo bilo je u posjedu Andrije Botoša od Hrapkova i njegova sina Jurja s jedne strane, te mačvanskog bana Ivana Koroškog s druge strane. Korođi stječu cijelo vlastelinstvo nakon smrti Jurja Botoša, koji je umro bez potomaka, a na temelju zaloga. Posljednji predturski posjednik Ivankova je Franjo Zay. Srednjovjekovno naselje je osvojeno, bez većeg otpora, u prodoru Turaka 1536. godine (PETKOVIĆ 2006: 39, 43–44, 49). Sredinom 16. st. (približno 1550. god.) Ivankovo postaje sjedište nahije u sklopu Srijemskoga sandžaka.

Nalazi

Terenskim pregledom 18.11.2005. god. na ovom lokalitetu ukupno je prikupljeno 32 ulomka srednjovjekovne keramike. Od ukupnog broja prikupljenih ulomaka pet pripada rubu posude, a 25 je dijelova tijela posude, dok preostala dva čine ulomci dna posude. Na 10 ulomaka nalazi se trag ukrašavanja, a riječ je o horizontalno urezanim ravnim linijama. Boja ulomaka varira od crne, preko smeđe do narančaste u raznim tonovima. U većini ulomaka uočavaju se primjese, koje variraju od pijeska do konglomerata. Pronađen je i ulomak ručnog žrvnja od pješčenjaka.

Nalaze datiramo u period od 14. do 16. stoljeća.

9. Ivankovo – Bedemgrad (KARTA 2:9)

Smještaj i povijest

U Ulici Grac nalazi se srednjovjekovna utvrda (slika 9) s dva prstenasta opkopa (dobro se vide na zračnim snimkama). Lokalitet je zaštićen i pretvoren u šetnicu. Ovogodišnji obilazak pokazao je da, bez obzira na to što se lokalitet nalazi u selu, izgleda dosta zapušteno.

Slika 9 – Burg Bedemgrad u Ivankovu

Utvrda se prvi put spominje 1453. god. u potvrdi o vlasništvu mačvanskog bana Ivana Korodškog nad Ivankovom. U ispravi se dva puta rabi izraz *locus castelli* u značenju »gradište«, a jednom *castellum* u značenju »utvrda, kaštel« (ANDRIĆ 203: 35). Budući da isprava govori o uvođenju Korodških u posjed iste, morala je biti sagrađena nešto ranije. Kada je habsburški general Ivan Katzianer nakratko oslobodio Ivankovo 1537. god., nije uspio osvojiti utvrdu iz koje je njegove snage desetkovalo tursko topništvo (PETKOVIĆ 2006: 49).

Nalazi: Kako je utvrda obrasla gustom travom, površinski nalazi nisu uočljivi.

KATALOG LOKALITETA – 2006. GODINA

Na osnovi Rješenja Ministarstva kulture, Uprave za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorskog odjela u Osijeku, ur. broj: 532-04-09/1-06-04, klasa: UP-I^o-612-08/06-04/1073 od 15. studenoga 2006. god., kojim se Gradskom muzeju Vinkovci odobrava arheološko istraživanje – rekognosciranje terena vinkovačkog područja, tijekom mjeseca studenoga 2006. god. obavljeno je rekognosciranje i reambulacija već poznatih lokaliteta.

U rekognosciranju su sudjelovali kustosi Arheološkog i Povijesnog odjela Anita Rapan Papeša i Danijel Petković, diplomirani arheolog Hrvoje Vulić, vozač Krešimir Janošić te voditeljica viši kustos Maja Krznarić Škrivanko. Budući da djelatnici Gradskog muzeja Vinkovci već godinama idu na rekognosciranje, u pojedinim selima imamo »povjerenike« koji nam javljaju o novim lokalitetima i vode nas na one od prije poznate u literaturi, ali kojima se ne zna točna pozicija. U selu

Ivankovo već godinama surađujemo s pročelnikom u Općini Ivankovo Brankom Perakom. U obilasku terena pomogao nam je i Zvonimir Harhaj iz Vinkovaca koji je već prije sugerirao postojanje nekih lokaliteta na području Andrijaševaca i Rokovaca (RAPAN PAPEŠA 2007: 286–287).

1. Ivankovo – Antin stan (Sjever i Istok) (KARTA 3:1)

Smještaj i povijest

Dva kilometra istočno od Ivankova (N 45 18.032, E 18 42.885, NV 104 m), na južnim obroncima Đakovačkog ravnjaka, unutar areala voćnjaka Borinci po površini oranice (slika 10) nalazimo ulomke keramike srednjovjekovne provenijencije. Položaj se nalazi sjevernije od položaja Ivankovo – Mokro polje prehodanog 2005. godine.

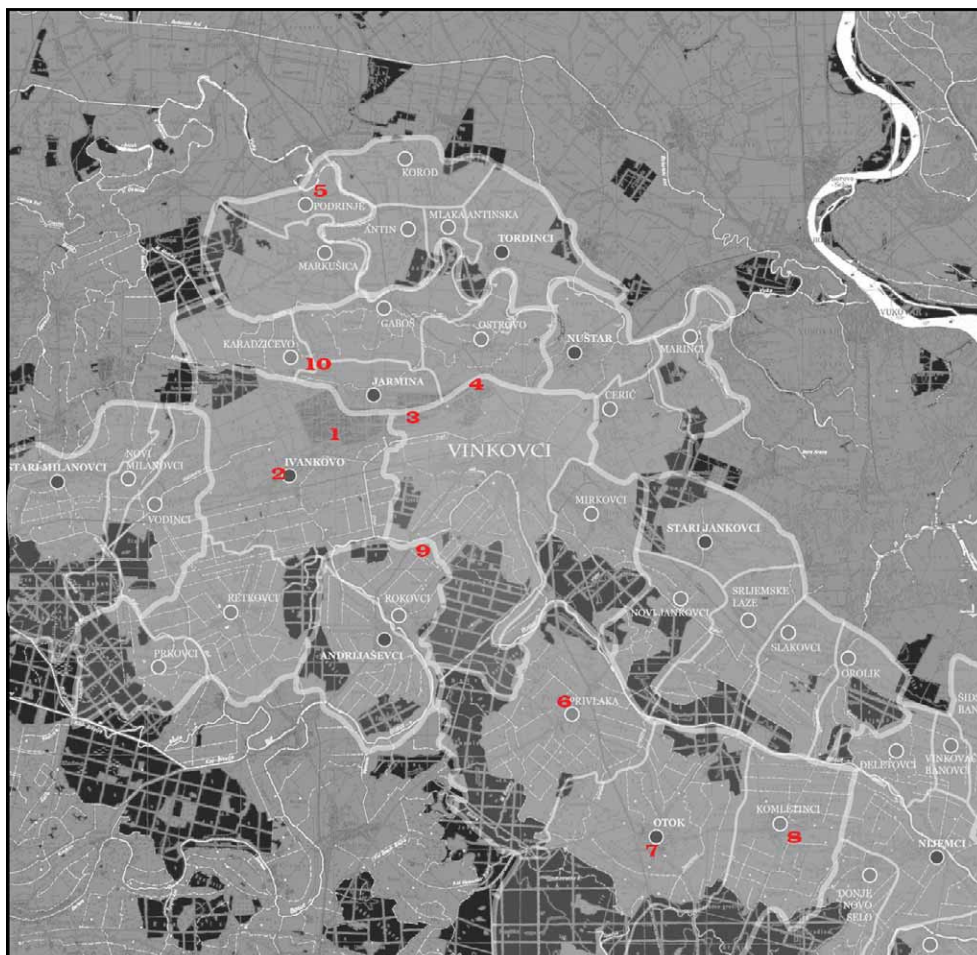

Slika 10 – Ivankovo-Antin stan

Mogla bi biti riječ o jednom od tri sela Zablaća, koja se spominju u izvorima iz 1413./15. i krivotvorenoj darovnici iz »1435.« god. ili o nekom manjem, satelitskom selu posjeda Ivankovo (PETKOVIĆ 2006: 41).

Nalazi

Terenskim pregledom 20.11.2006. god. na ovom lokalitetu ukupno je prikupljeno 64 ulomaka srednjovjekovne keramike. Od ukupnog broja prikupljenih ulomaka sedam pripada ulomcima ruba posude, 54 je dijelova tijela posude, a preostala tri su ulomci dna. Na 23 ulomka nalazi se trag ukrašavanja, a riječ je o horizontalno urezanim ravnim linijama u 16 slučajeva, na šest ulomaka imamo valovnicu, a na jednom žigosane kvadrate. Boja ulomaka varira od crne, preko smeđe do narančaste u raznim tonovima. U većini ulomaka uočavaju se primjese pijeska. Nalaze možemo kronološki smjestiti u razdoblje od 13. do 16. stoljeća.

Karta 3 – Srednjovjekovni lokaliteti zabilježeni terenskim pregledom 2006. godine
 (1. Ivankovo-Antin stan; 2. Ivankovo-Gorjani; 3. Borinci-Staro crkvište; 4. Borinci-Draganovci;
 5. Podrinje-groblje; 6. Privilaka-groblje; 7. Otok-groblje; 8. Komletinci-groblje; 9. Vinkovci;
 10. Karadžićevo-Jakovci)

2. Ivankovo – Gorjani (KARTA 3:2)

Smještaj i povijest

U Ivankovu, u centru sela, nalazi se uzvišenje koje se spušta od Đakovačkog ravnjaka, a na kojem je smješten sjeverni dio sela. Na tom uzvišenju je sagrađena crkva Rođenja sv. Ivana Krstitelja (srednjovjekovna posveta Sv. Jurja), župni dvor, osnovna škola.

Ovogodišnjim uviđajem utvrđeno je kako je župnik iskopao sondu za drenažu zidova duž cijelog sjevernog zida crkve (slika 11) dimenzija cca 22 x 5 metara. U iskopu dubine oko 1,5 m devastirano je nekoliko grobova, koji kontinuitet imaju sigurno od kada je crkva sagrađena krajem 13. i početkom 14. stoljeća i kada se uz nju nalazilo pripadajuće župno groblje. Sjeverni, očuvani samo u temeljima, i istočni apsidalni kontrafori koji su otvoreni pokazuju proširenja rađena sekundarno upotrijebljenom rimskom opekam, pa možemo pretpostaviti da imamo situaciju kao i na

Slika 11 – Ivankovo-Gorjani

Meraji ili na crkvi Sv. Katarine u Nijemcima, gdje se prvotno nalazila ranoromanička crkva rađena od rimske opeke s pripadajućim bjelobrdskim grobljem na redove 10. do 13. stoljeća, a kasnije je na nju ili pored nje sagrađena veća gotička crkva.

Crkva Rođenja sv. Ivana Krstitelja (srednjovjekovna je posveta Sv. Jurja) izvorno je gotička crkva što se vidi po otucanim kontraforima na sjevernoj strani, dok su sačuvana dva kontrafora na južnom bloku, kao i dva na apsidi. Crkva je nadograđena i barokizirana u 18. st., dimenzija 22 x 10 m.

Nalazi

Terenskim pregledom 28.11.2006. god. na ovom lokalitetu ukupno je prikupljeno 42 ulomaka srednjovjekovne keramike. Od ukupnog broja prikupljenih ulomaka šest pripada ulomcima ruba posude, 33 je dijelova tijela posude, a preostala tri su ulomci dna. Na 17 ulomaka nalazi se trag ukrašavanja, a riječ je o horizontalno urezanim ravnim linijama. Boja ulomaka varira od crne, preko smeđe do narančaste u raznim tonovima. U većini ulomaka uočavaju se primjese pijeska. Nalaze možemo kronološki smjestiti u razdoblje od 13. do 16. stoljeća.

3. Borinci – Staro Crkvište (KARTA 3:3)

Smještaj i povijest

Na osnovi napisa u novinama kako se na plantaži jabuka Borinci vade stari nasadi te se sadi žito, odlučili smo obići položaje koje nam do sada nisu bili dostupni. U suradnji s direktorom voćnjaka koji nas je usmjerio na dijelove koji se obrađuju, obišli smo veći dio zapadnog dijela voćnjaka pod oranicom (slika 12), te istočni dio pretpostavljenog »Starog Crkvišta« i sela Draganovci, od kojeg je danas ostala samo crkva. Na istočnom dijelu voćnjaka, istočno od odašiljača, nalazi se oranica po čijoj površini nalazimo ulomke srednjovjekovne keramike i ljudske kosti. GPS položaji: N 45 18.294, E 18 44.493, NV 107 m; N 45 18.239, E 18 44.495, NV 105 m; N 45 18.219, E 18 44.546, NV 100 m; N 45 18.242, E 18 44.617, NV 96 m; N 45 18.311, E 18 44.587, NV 105 m;

Slika 12 – Borinci-Staro crkvište

N 45 18.362, E 18 44.490, NV 106 m. Na zapadnoj periferiji »Starog Crkvišta« (N 45 18.043; E 18 43.482; NV 103 m) na izoranim površinama zasijanim žitom nailazimo po površini na ulomke srednjovjekovne keramike.

Južno od sela Jarmina, na Borincima (istočni obronci Đakovačkog ravnjaka) nalazi se lokalitet u literaturi poznat pod imenom Staro Crkvište. Prvi nalazi potječu iz 1933. god., kada je pronađena ostava bakrenih lepezastih sjekira koje vjerojatno pripadaju vremenu vučedolske kulture. Prilikom rigoliranja Borinaca za sadnju plantažnog voćnjaka 1961. prema S. Dimitrijeviću izorana je starohrvatska nekropola, tj. ranoromanička crkva s pripadajućim grobljem na redove bjelobrdske kulture 11.–13 st. te nalazi badenske i vučedolske kulture. Probno iskopavanje je 1964. god. proveo S. Dimitrijević na površini 5 x 5 metara. Na temelju iskopavanja utvrđen je badenski horizont s otpadnom jamom te vučedolski horizont s ostacima pravokutne kućne osnove i otpadne jame u sklopu kuće. U istom bloku otkriveno je i sedam grobova bjelobrdskog i kasnijeg vremena (samo u jednom grobu nađene su S-karičice te u drugom prsten od bakrene žice, dok ostali grobovi nisu imali priloga) (DIMITRIJEVIĆ 1966: 10–11). Položaj »Starog Crkvišta« odgovara položaju srednjovjekovne Jarmine u kojoj je početkom 14. st. zabilježeno postojanje čvrsto građene župske crkve posvećene Sv. Nikoli Ispovjednika (PETKOVIĆ 2006: 83–87). U osmanlijskim poreznim popisima iz 1550.–1570. god. navodi se selo (*Kariye-i Yarmina*) s 10 kuća (McGOWAN 1983:4 64–465).

Nalazi

Terenskim pregledom 20.11.2006. na ovom lokalitetu ukupno je prikupljeno 105 ulomaka srednjovjekovne keramike. Od ukupnog broja prikupljenih ulomaka 15 pripada ulomcima ruba posude, 84 je dijelova tijela posude, a preostalih šest su ulomci dna. Na 39 ulomaka nalazi se trag ukrašavanja, a to su horizontalno urezane ravne linije u 33 slučaja i šest ulomaka ukrašenih blagom valovnicom. Boja ulomaka varira od crne, preko smeđe do narančaste u raznim tonovima. U većini ulomaka uočavaju se primjese, koje variraju od pijeska do konglomerata. Ulomke keramike možemo kronološki smjestiti u razdoblje od 13. do 16. stoljeća.

4. Borinci – Draganovci (KARTA 3:4)

Smještaj i povijest

Danas postojeći toponim Draganovci odnosi se na čitavo područje sjeveroistočnog dijela teritorija grada Vinkovaca. Mora se naglasiti da je sjeveroistočno područje Vinkovaca još i danas u minskim poljima, budući da se nalazilo na prvim crtama bojišnice, te je preporučljivo obilaziti samo obrađena područja.

U srednjovjekovnim izvorima iz 1413./15. i 1491. god. spominje se svetoilijsko područno selo pod imenom Draganovci (ANDRIĆ 2007: 69, 85, 142). Vjerojatno se u blizini današnje crkvice Uznesenja Gospodinova (slika 13) nalazilo i pripadajuće naselje, na što upućuje i duga tradicija održavanja ove crkve (GPS točke: N 45 18.555, E 18 46.784, NV 98 m), koja se bilježi još u prvoj pol. 18. st. (PETKOVIĆ 2006: 90–93), kao i u osmanlijskim popisima iz 1550.–70. (McGOWAN 1983: 463), koji u selu (*Kariye-i Diraganofçe*) navodi 13 kuća i kućedomaćina.

Slika 13 – Borinci-Draganovci

Nalazi

Površinskim pregledom nisu uočeni artefakti.

5. Podrinje – Groblje (KARTA 3:5)

Smještaj i povijest

Na isušenoj desnoj obali rijeke Vuke (Vuka je kanalima preregulirana), sjeverozapadno od sela Podrinje, na povišenom položaju, nalazi se danas pravoslavno groblje sela Podrinja. Po površini groblja i po rakama (slika 14) nailazimo na ulomke srednjovjekovne keramike.

Slika 14 – Podrinje-groblje

Toponomastički, položaj možda odgovara posjedu Ravaszvar u prostoru srednjovjekovnog vlastelinstva Seča (zapisan u izvorima iz 1437. god kao *Rauazwar*; a 1491. god. kao *Rawazawar*) (PETKOVIĆ 2006: 134).

Nalazi

Terenskim pregledom 21.11.2006. god. na ovom lokalitetu ukupno je prikupljeno 56 ulomaka srednjovjekovne keramike. Od ukupnog broja prikupljenih ulomaka četiri pripada ulomcima ruba posude, 50 je dijelova tijela posude, a preostala dva su ulomci dna. Na sedam ulomaka nalazi se trag ukrašavanja, a riječ je o horizontalno urezanim ravnim linijama u pet slučajeva, jednom ulomku ukrašenom blagom valovnicom i jednom ulomku ukrašenom žigosanim kvadratima u pravilnom nizu. Boja ulomaka varira od crne, preko smeđe do narančaste u raznim tonovima. U većini ulomaka uočavaju se primjese, koje variraju od pijeska do konglomerata. Nalaze datiramo u period od 14. do 16. stoljeća.

6. Privilaka – Groblje (KARTA 3:6)

Smještaj i povijest

U jugozapadnom dijelu sela nalazi se blago povišena greda na kojoj se danas nalaze okućnice te seosko RKT groblje s kapelom. Obilaskom groblja i oranica sjeverno, zapadno i južno od groblja (slika 15), po površini nailazimo na veliku količinu ulomaka srednjovjekovnog posuđa (GPS točke N 45 11.513, E 18 49.713, NV 88 metara; N 45 11.497, E 18 49.693, NV 89 metara; N 45 11.449, E 18 49.780, NV 90 metara).

Po svemu sudeći, po svojem položaju odgovara srednjovjekovnom selu Privilaka (u izvorima 1332.–1337.; 1428.; 1473.; 1491. god. u sljedećim oblicima *Porlac*, *Purlak*, *Parlak*, *Perlak*, *Perlek*, *Perlagh*, i sl.) (ENGEL: 163). U osmanlijskim popisima navodi se selo (*Kariye-i Pirivilaka*) s 29 kuća (McGOWAN 1983: 417).

Slika 15 – Privlaka-groblje

Nalazi

Terenskim pregledom 21.11.2006. god. na ovom lokalitetu ukupno je prikupljeno 74 ulomaka srednjovjekovne keramike. Od ukupnog broja prikupljenih ulomaka 10 pripada ulomcima ruba posude (jedan je ukrašen urezanim ravnim linijama na vratu), 60 je dijelova tijela posude, a preostala tri su ulomci dna te jedna ručka. Na 26 ulomaka nalazi se trag ukrašavanja, a riječ je o horizontalno urezanim ravnim linijama u dvadeset i četiri slučaja, te dva ulomka ukrašena blagom valovnicom. Boja ulomaka varira od crne, preko smeđe do narančaste u raznim tonovima. U većini ulomaka uočavaju se primjese pijeska. Nalaze datiramo u period od 14. do 16. stoljeća.

7. Otok – Groblje (KARTA 3:7)*Smještaj i povijest*

Jugozapadno od sela nalazi se toponim Staro selo ili Veliko selište koje vjerojatno odgovara srednjovjekovnom Otoku. Ovogodišnjim obilaskom RKT groblja (GPS točke N 45 08.376, E 18 52.771, NV 96 metara) koje se nalazi periferno od spomenutog toponima, sporadično nalazimo ulomke srednjovjekovne keramike. Očito se naselje nalazi jugozapadnije. To područje bit će rekonstruirano sljedećih godina (SLIKA 16.).

Nalazi

Terenskim pregledom 24.11.2006. god. na ovom lokalitetu ukupno je prikupljeno tri ulomka srednjovjekovne keramike. Sva tri čine dijelove tijela posude i neukrašeni su. Boja ulomaka je smeđa u raznim tonovima. Uočavaju se primjese pijeska. Nalazi keramike mogu se datirati od 13. do 15. stoljeća.

Slika 16 – Otok-groblje

8. Komletinci – Groblje (KARTA 3:8)

Smještaj i povijest

1,5 km južno od sela Komletinci, u nizinskom i vodoplavnom području nalazi se umjetno nastalo uzvišenje tipa tell sopotske kulture, koje se koristi kao seosko RKT groblje.

Istočno od groblja, danas toponim Gospodske njive, u ravnici na izoranom polju (slika 17) nailazimo na ulomke srednjovjekovne keramike (GPS točke: N 45 08.069, E 18 56.980, NV 91

Slika 17 – Komletinci-groblje

metara). I južno od groblja u svježe iskopanim odvodnim kanalima nailazimo prapovijesne i srednjovjekovne ulomke keramike.

Isti vjerojatno pripadaju srednjovjekovnom naselju i župi Četvrtište /Csuturtukhely koje se navodi u izvorima iz 1299., 1332.–1337., 1428., 1437., 1446., 1476., 1478. god., a u sastavu srednjovjekovnog otočkog ili virgradskog veleposjeda (ENGEL 41). U osmanlijskim popisima navodi se selo (*Karye-i çetvirtiste*) s devet kuća (McGOWAN 1983: 413).

Nalazi

Terenskim pregledom 24.11.2006. god. na ovom lokalitetu ukupno je prikupljeno 39 ulomaka srednjovjekovne keramike. Od ukupnog broja prikupljenih ulomaka 10 pripada ulomcima ruba posude (jedan je ukrašen valovnicom na ustima i vratu), 26 je dijelova tijela posude, a preostala tri su ulomci dna. Na 12 ulomaka nalazi se trag ukrašavanja, a riječ je o horizontalno urezanim ravnim linijama u deset slučajeva, jednom ulomku ukrašenom blagom valovnicom i jednom ulomku ukrašenom kanelurama. Boja ulomaka varira od crne, preko smeđe do narančaste u raznim tonovima. U većini ulomaka uočavaju se primjese, koje variraju od pijeska do konglomerata. Nalazi keramike mogu se datirati od 13. do 15. stoljeća.

9. Vinkovci – južno od Grada i PIK-ova stana (KARTA 3:9)

Smještaj i povijest

Južno od PIK-ovog stana, tj. između Rokovačkih zidina i PIK-ovog stana obilaskom oranica (slika 18) po površini sporadično nailazimo na ulomke keramike srednjovjekovne i antičke provenijencije. Povremeno se pojavljuju i ulomci gorenih opeka (GPS točke: N 45 15.542, E 18 45.046, NV 90 m).

Osim činjenice da je ovaj položaj vjerojatno istovremen utvrdi *Hrapkovo i samostanu s crkvom na lokalitetu »Rokovačke zidine«, поближе se ne može odrediti njegovo točno značenje u srednjem vijeku.

Slika 18 – Vinkovci

Nalazi

Terenskim pregledom 28.11.2006. god. na ovom lokalitetu ukupno je prikupljeno 11 ulomaka srednjovjekovne keramike. Od ukupnog broja prikupljenih ulomaka dva pripadaju ulomcima ruba posude, a devet je dijelova tijela posude. Na dva ulomaka nalazi se trag ukrašavanja, a riječ je o horizontalno urezanim ravnim linijama. Boja ulomaka varira od crne, preko smeđe do narančaste u raznim tonovima. U većini ulomaka uočavaju se primjese, koje variraju od pijeska do konglomerata. Kronološki okvir je od 13. do 16. stoljeća.

DODATAK

10. Karadžičevo – Jakovci (KARTA 3:10)

Na hitni i usmeni zahtjev Ministarstva kulture, Uprave za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorskog odjela u Osijeku, 3. i 4. srpnja 2006. god. obavljen je uviđaj u selu Karadžičevo na toponimu Jakovci (RAPAN PAPEŠA 2007: 287–288).

Ekipu Gradskog muzeja Vinkovci činili su: Maja Krznarić Škrivanko, viša kustosica u Arheološkom odjelu, Anita Rapan Papeša, kustosica u Arheološkom odjelu te Danijel Petković viši kustos u Povijesnom odjelu.

Smještaj i povijest

Lokacija se nalazi 1200 metara istočno od sela na blago povišenoj gredi koja se u smjeru sjever-jug proteže istočno od sela. U neposrednoj blizini prolazi i isušeni tok potoka Križevci (kako se zvalo i selo Karadžičevo do 1949. god.).

U minskom polju otvorena je sonda od oko 100 m², unutar koje su otkopani kosturi (slika 19). Uviđajem je utvrđeno da je riječ o groblju na redove, pravilne orijentacije zapad-istok. Ukopavanje počinje već na dubini od 0,30 m (najbliži grobovi zbog izoravanja) do dubine od 1,00 m.

Slika 19 – Karadžičevo-Jakovci

Ukupno je otkopano 13 grobova, koji su već bili očišćeni kada smo došli. U grobovima nije bilo priloga. U zemlji su jedino nađeni ulomci kasnosrednjovjekovne keramike. Kosturi su imenovani i fotografirani, a zatim spremljeni u pripadajuće vreće i doneseni u Gradski muzej Vinkovci zbog daljnjih analiza.

Selo Jakovci ili *Jakabfalwa* prvi put u izvorima spominje se 1491. godine. Prije Turaka posljednji spomen sela je 1520. god. U vrijeme Turaka u popisima od 1550. do 1570. god. spominju se kao Jakobovci, a u popisu iz 1702. god. piše da je riječ o napuštenom selu (ENGEL: 95; PAVIČIĆ 1940: 134–136, 213, 214, 268, 278, 287; PETKOVIĆ 2006: 81–85).

Riječ je o selu Jakovci koje je egzistiralo od 15. do 17. st. i pripadajućem župnom groblju na redove na kojem je zadnje ukopavanje bilo krajem 17. stoljeća. Pretpostavljamo da je naselje egzistiralo i ranije (u vrijeme bjelobrdske kulture), ali to može pokazati samo arheološko iskopavanje.

ZAKLJUČAK

Ciljanim terenskim pregledima 2005. i 2006. godine Registar arheoloških lokaliteta srednjovjekovnog razdoblja vinkovačkog kraja obogaćen je za 13 novih kasnosrednjovjekovnih lokaliteta, a pet je lokaliteta reambulirano. Podaci dobiveni rekognosciranjem terena pomogli su i povjesničaru Gradskog muzeja Vinkovci u stvaranju monografije »Srednjovjekovna naselja sjeverozapadnog dijela Vinkovačkog kraja«, što ga svrstava među rijetke povjesničare koji uz izvore kombiniraju i potvrdu ubikacije naselja arheološkim nalazima.

Terenskim pregledom u najvećoj je količini, uz ulomke opeka, nalažena keramika. Iako je keramika pronađena na površini izoranih oranica jako fragmentirana, tipološki se mogu izdvojiti učestaliji oblici, u prvom redu lonci, zdjele, čaše i vrčevi. Nalazi se uklapaju i u zapisani kronološki okvir poznat iz srednjovjekovnih izvora, odnosno mogu se datirati od kraja 13. do kraja 16. stoljeća.

LITERATURA:

- ANDRIĆ, S 2003 – Srednjovjekovno Ivankovo i njegovi gospodari. LANDEKA, M. ur. *Monografija Ivankovo*. Ivankovo, 2003: 28–43.
- ANDRIĆ, S. 2007 – *Vinkovci u srednjem vijeku – Područje grada Vinkovaca od kasne antike do kraja turske vlasti*. Vinkovci – Slavonski Brod, 2007.
- BRUNŠMID, J.
- 1887. Skrovište ugarskih srebrnih novaca u Neudorfu kod Vinkovaca. *VHAD*, 9/1887, 4: 100–104.
  - 1899–1900. Gradine na Vuki između Nuštra i Gaboša. *VHAD*, n.s., 4/1899–1900: 205–207.
  - 1899–1900. Našašće frizaških novaca u Ostrovu (kotar Vukovar). *VHAD*, n.s., 4/1899–1900: 107–148.
- DIMITRIJEVIĆ, S. 1979 – Arheološka topografija i izbor arheoloških nalaza s vinkovačkog tla. *Corolla memoriae Iosepho Brunšmid dicata = IzdHAD*, 4, 1979: 133–200.
- ENGEL, P. s. a. – Valkóvármegye (rukopis). U: *Az Árpád-kori Magyarország* (GYÖRFFY, ed.), sv. 5 (u pripremi).
- GALE, I. 2003 – Rezultati sustavnih i zaštitnih arheoloških iskopavanja Arheološkog odjela Gradskog muzeja Vinkovci u 2002. *GOMHV*, 20/2003: 329–346.
- KLAJN, M. – Dnevnik rada kustosa muzeja započeo 01. VII. 1950. (rukopis, arhiv GMV).

- KLAJN, M. – ŠARANOVIC-SVETEK, V. – Dnevnik o terenskim radovima osoblja muzeja 1956. – 1966. (rukopis, arhiv GMV).
- KRZNARIĆ ŠKRIVANKO, M. 2002 – Rezultati sustavnih i zaštitnih arheoloških iskopavanja Arheološkog odjela Gradskog muzeja Vinkovci za 1999., 2000. i 2001. god. *GOMHV*, 19/2002: 201–220.
- KRZNARIĆ ŠKRIVANKO, M. 2003 – Arheološka topografija nalaza i nalazišta na području Ivankova. (LANDEKA, M., ed.). *Monografija Ivankovo*. Ivankovo, 2003: 15–27.
- MINICHREITER, K. 1991 – Arheološka istraživanja na dijelu auto-cesta Slavonski Brod-Lipovac. *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* (Zagreb), 17/1991: 179–192.
- McGOWAN, B.W. 1983 – *Sirem sancaği mufassal tahrir defteri*. Ankara, 1983.
- MOAČANIN, N. 2001 – *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*. Slavonski Brod, 2001.
- OŽANIĆ, I. 2004 – Rezultati sustavnih i zaštitnih arheoloških istraživanja Arheološkog odjela Gradskog muzeja Vinkovci u 2003. godini. *GOMHV*, 21/ 2004: 177–192.
- PAVIČIĆ, S. 1940 – *Vukovska župa*. Zagreb, 1940.
- PETKOVIĆ, D.
- 2005. Srednjovjekovna naselja na prostoru današnjih općina Markušica i Tordinci. *GOMHV*, 22/2005: 120–222.
  - 2006. Srednjovjekovna naselja sjeverozapadnog dijela vinkovačkog kraja. *AMC*, 3/2006, n. s. 1: 2006.
  - s.a. »Rokovačke zidine« – zablude i razrješenja. Srednjovjekovna naselja na zemljištu današnjih Rokovaca, *u tisku*.
- RAPAN PAPEŠA, A.
- 2005. Rezultati sustavnih i zaštitnih arheoloških istraživanja Arheološkog odjela Gradskog muzeja Vinkovci u 2004. godini. *GOMHV*, 22/2005: 259–274.
  - 2006. Rezultati sustavnih i zaštitnih arheoloških istraživanja Arheološkog odjela Gradskog muzeja Vinkovci u 2005. godini. *GOMHV*, 23/2006: 199–222.
  - 2007. Rezultati sustavnih i zaštitnih arheoloških istraživanja Arheološkog odjela Gradskog muzeja Vinkovci u 2006. godini. *GOMHV*, 24/2007: 285–304.
- Spomenica 1946. – 1996*. Vinkovci, 1996.
- SRŠAN, S. – F. HAFIZOVIĆ – I. MAŽURAN 2001 – *Popis sandžaka Požega 1579. godine*. Osijek, 2001: Državni arhiv u Osijeku.
- ŠARANOVIC-SVETEK, V. s. a. – Rekognosciranje vinkovačkog kraja 1966., 1967., 1968. (rukopis, arhiv GMV).

POPIS ILUSTRACIJA

KARTE

Karta 1.: Srednjovjekovni lokaliteti na području bivše općine Vinkovci – stanje sa zaključno 2004. godinom

Karta 2.: Srednjovjekovni lokaliteti zabilježeni terenskom pregledom 2005. godine (1. Antin-Hermangrad; 2. Antin-Baćino; 3. Andrijaševci-Goričice; 4. Andrijaševci-Ulica Ivana Zajca; 5. Retkovci-Staro selo; 6. Karadžićevo-Brdo; 7. Ivankovo-Mokro polje; 8. Ivankovo-Gorjani; 9. Ivankovo-Bedem grad)

Karta 3.: Srednjovjekovni lokaliteti zabilježeni terenskim pregledom 2006. godine (1. Ivankovo-Antin stan; 2. Ivankovo-Gorjani; 3. Borinci-Staro crkvište; 4. Borinci-Draganovci; 5. Podrinje-groblje; 6. Privlaka-groblje; 7. Otok-groblje; 8. Komletinci-groblje; 9. Vinkovci; 10. Karadžićevo-Jakovci)

FOTOGRAFIJE

(Za autora navodi se: Fototeka Arheološkog odjela GMVk)

Slika 1.: Burg Herman u Antinu

Slika 2. Baćino u Antinu

Slika 3. Andrijaševci-Goričice

Slika 4. Andrijaševci-Ulica Ivana Zajca

Slika 5. Retkovci-Staro selo

Slika 6. Lokalitet Brdo u Karadžićevu

Slika 7. Ivankovo-Mokro polje

Slika 8. Ivankovo-Gorjani – nalaz srednjovjekovne jame u profilu iskopa

Slika 9. Burg Bedemgrad u Ivankovu

Slika 10. Ivankovo-Antin stan

Slika 11. Ivankovo-Gorjani

Slika 12. Borinci-Staro crkvište

Slika 13. Borinci-Draganovci

Slika 14. Podrinje-groblje

Slika 15. Privlaka-groblje

Slika 16. Otok-groblje

Slika 17. Komletinci-groblje

Slika 18. Vinkovci

Slika 19. Karadžićevo-Jakovci

SUMMARY

SURVEY OF THE RECENTLY INSPECTED MEDIAEVAL SITES IN THE TERRITORY OF THE FORMER COMMUNITY OF VINKOVCI

The paper presents reconnoissanced and reambulated Late mediaeval sites in the Vinkovci area. Planned field surveys of 2005 and 2006 added thirteen new Late mediaeval sites to the Register of mediaeval archaeological sites in the Vinkovci area, with five of them reambulated. For most of the sites their historical context was determined, on the basis of preserved mediaeval charts, that is, through a combination of historical sources and material finds certain mediaeval settlements were precisely located. Information gathered through a field survey are certainly indicative for future research.

Field surveying brought to light the greatest quantities of pottery, together with brick fragments. Although the pottery found on the surface of ploughed fields is very fragmented, typologically we can separate out the most frequent types: in the first place bowls, pots, glasses and jars. The finds fit into the recorded historical frame known from mediaeval literary sources, that is, can be dated from the late 13th to the late 16th century.

Rukopis primljen: 30. XII. 2009.

Rukopis prihvaćen: 12. I. 2010.

SILVIJA SALAJIĆ

Gradski muzej Virovitica
Trg Bana J. Jelačića 23
HR – VIROVITICA
E-mail: silvija.salajic@muzejvirovitica.hr

SREDNJOVJEKOVNA NIZINSKA UTVRDA U VIROVITICI

UDK 72.033.5 (439.24:497.5 Virovitica)
Izvorni znanstveni rad

U okviru obnove gradskog parka u Virovitici posljednjih godina su započela arheološka iskopavanja srednjovjekovne utvrde nizinskog tipa u Virovitici iz 15. stoljeća. Povodeći se za pisanim izvorima otkopan je ulaz u utvrdu s ostatkom zida od opeke i klesanog kamena. Ulaz je pronađen zazidan, a ispred njega postavljeni kameni heroldi s grbom grofa Pejačevića. Ispred ulaza, na 3,00 m dubine pronađeni su drveni piloti mosta kojima se, za sada, utvrđuje broj i raspored. Na platou se otkopava temelj okrugle kule, promjera 16 m, zidane od lomljene cigle i kamena povezanih žbukom. Na osnovi arheoloških nalaza utvrda se datira u 15. stoljeće, u vrijeme njezine gradnje od turske opasnosti. Krajnji cilj je konzervirati i primjereno prezentirati najsadržavnije dijelove srednjovjekovne utvrde, a pokretne nalaze izložiti u Gradskom muzeju u dvorcu Pejačević izgrađenom početkom 19. stoljeća u sjevernom dijelu platoa.

Ključne riječi: Virovitica, nizinska utvrda, temelj kule, drveni piloti mosta.

Key words:

UVOD

Iako kao kustos muzeja zavičajnog tipa imam moralnu obavezu ravnopravno zastupati sva vremenska razdoblja u okviru arheologije, pa tako polako nestaju želje, a ostaju samo zadaci, ipak sam se ugodno iznenadila pozivu mlade, dostojne nasljednice Katice Simoni na suradnju u »Vjesniku AMZ«, koji zbog posebne prigode nisam mogla odbiti.

Prisjetila sam se prvog, doduše indirektnog kontakta s Katicom, ali koji me najviše dojmio. Bila je ona za mene i ostala neprikosnoveni stručnjak srednjovjekovne arheologije, a njezin lik i karakter savršeno su odgovarali razdoblju koje je proučavala i ustanovi koju je predstavljala.

Kad sam prvih godina svoga rada u Muzeju Brodskog Posavlja u Slavanskom Brodu izvršila jedno manje iskopavanje, imala sam sreću da sam neočekivano na rimskom nalazištu u Donjim Andrijevcima naišla na srednjovjekovni bunar, a u njemu dvije u cijelosti sačuvane keramičke posude (SALAJIĆ 1993: 83–88). Ubrzo su obje posude našle svoje mjesto u stalnom postavu, a prije toga je Zvonimir Toldi, agilni muzealac i moj neslužbeni mentor, konzultirao kustose Arheološkoga muzeja u Zagrebu oko datacije istih. Uputili su ga na Katicu Simoni, koju tada još nisam

poznava. Dojmila me se precizna datacija srednjovjekovne keramike.¹ Dobro se sjećam tog osjećaja. Bilo je to vrijeme kad je srednjovjekovna arheologija, posebno na slavonskim prostorima bila zapostavljena, s vrlo malo objavljivanja, bez skupocjenih analiza i datacija. Keramika je bila uopćena, nedovoljno poznata, a tipologiju srednjovjekovne keramike je dobro radio netko drugi, npr. uzorni arheolozi u Mađarskoj.

Tim više su moji dojmovi u svezi s Katicom bili snažniji. Osim stručnosti odmah me osvojio njezin način rada kakav je zastupala, samozatajni, koji se rijetko susretao i bio gotovo nepoznat u meni dostupnim arheološkim krugovima. Nikada nećemo saznati, ali možda je taj prvi »susret« s njom utjecao puno kasnije na moj daljnji put.

Zaposlivši se u Virovitici, odlučila sam pripomoći da se dosadašnja situacija sa srednjovjekovnom arheologijom promijeni. Suradnjom sa Ž. Tomičićem izvršena su iskopavanja bjelobrdskih nekropola u Josipovu i Zvonimirovu, što je 1997. godine rezultiralo izložbom, a obnovom gradskog parka u Virovitici nametnulo se arheološko iskopavanje srednjovjekovne utvrde. I tako se s vremenom slika srednjovjekovne arheologije na virovitičkom području potpuno izmijenila, pa sam sada ponovno spremna prihvatiti jedan dobro osmišljen projekt koji bi zastupao zapostavljeno neolitičko razdoblje.

I da potvrdimo kako život piše romane. Iskopavanje sa spomenutim posudama izvršeno je zahvaljujući dojavi Ivanke Bunčić, rođene Andrijevićanke, tadašnje kustosice povjesničarke u Muzeju Brodskog Posavlja. Dijeleći radnu sobu s Ivankom, ali često i slobodno vrijeme, vrlo rano sam saznala i za nećakinju Maju, ne sluteći da će mi jedanput mlada gospođica Bunčić postati kolegica u poslu, što me posebno veseli.

ARHEOLOGIJA VIROVITICE DO SREDNJEGA VIJEKA

Virovitica je grad prebogate, osobito srednjovjekovne prošlosti, nedovoljno istražen i poznat javnosti. Virovitičani se s arheologijom susreću na tih, nenametljiv način, poštujući je i marljivo nadoknađujući izgubljene godine zapostavljene najstarije prošlosti.² Svjesni smo činjenice da smo u borbi s prošlošću u današnjem potrošačkom društvu neprestani gubitnici, pa ćemo se zadovoljiti svojim doprinosom njezinog upoznavanja i vrednovanja, očuvanja i nadasve prezentacije.

Osobiti geografski smještaj grada u panonskoj ravnici između rijeke Drave, oduvijek granice s Mađarskom, na sjeveru, i prvih, blagih obronaka Bilogore na jugu, odredilo je i njegov povijesni pravac na važnoj raskrsnici putova. Pogodni prirodni uvjeti za život s plodnim, nekad močvarnim tлом, većim dijelom prekrivenim šumama i čiste rječice, privukle su već neolitičkog stanovnika (MINICHREITER 1986: 81–87).³ Virovitica je poznatija u kasnom brončanom dobu u vrijeme kulture žarnih polja kada su ovdje obitali pripadnici virovitičke grupe, u 13. st. pr. Kr. (VINSKI-GASPARINI 1973: 37–45).⁴ Istovjetni nalazi virovitičke grupe potvrđuju se na širem

1 Nažalost, nisam posebno naglasila dataciju posude 10.–12. stoljeće i 14. stoljeće koje je Katica Simoni dala putem posrednika, jer se ono dogodilo puno vremena prije pisanja teksta te je tako spletom okolnosti ona i ovdje uskraćena.

2 Sustavna arheološka istraživanja srednjovjekovne utvrde financirana Ministarstvom kulture i Gradom Virovitica započela su 1998. god. te nakon duže pauze nastavljena 2004. god. i traju do danas.

3 Slučajni nalaz kamene sjekire s rupom za nasad pronađene u rječici Ođenici kod željezničkog mosta u zapadnom dijelu Virovitice 60-ih godina 20. stoljeća, a isto tako i na obroncima Bilogore u prigradskom naselju Rezovačke Krčevine.

4 Gradski muzej u Virovitici je 2009. god. sredstvima Ministarstva turizma izradio replike dva tipa keramičkih posuda virovitičke grupe i predstavio ih u Noći muzeja.

prostoru, a u Virovitici se pojavljuju još u južnom dijelu grada (JANČEVSKI 1991:20; SALAJIĆ 2001: 38).⁵

Keltski, uglavnom keramički nalazi primijećeni u prigradskom naselju Milanovac prilikom gradnje temelja kuće (MINICHREITER 1986: 86) upućuju na postojanje naselja (*oppidum*). Brojna latenska nalazišta, osobito nekropola u Zvonimirovu, upotpunjuju naša saznanja o ovom narodu i na virovitičkim prostorima (DIZDAR 2006: 67), gdje se dodiruju istočna i zapadna kulturna obilježja (MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 2001: 83–101).

Iako je *Sirotis* zabilježen na prijepisu rimske Peutingerove karte i prihvaćen kod nekih autora kao rimska Virovitica, zbog nedovoljne istraženosti, još uvijek ne možemo to i arheološki potvrditi. Do sada su rimski nalazi izuzev rimskog Bolentija u Orešcu (NEMETH ERLICH 1986: 103–106) svedeni na slučajne nalaze, i to na prvom, od devet ribnjaka, virovitičkom izletištu. Tamo je u šumi 1951. godine pronađen usamljen grob rimskog vojnika s fibulom iz 4. stoljeća (JANČEVSKI 1992: 21; SALAJIĆ 2001: 35).⁶ Skupni nalaz kasnoantičkog novca iz ulice Zlatna polja, potječe iz južnog dijela Virovitice, paralelno s Antunovcem i kasnobrončanodobnom virovitičkom grupom, baš kao i nalaz staklenih zdjelica 4. stoljeća iz Požara (SALAJIĆ 2001: 36). Ove nalaze upotpunjuju tragovi rimske ceste, od kamena uz treći ribnjak i od šljunka, na oranicama u Orešcu i Špišić Bukovici. Trasa ceste se podudara s podravskom magistralom i sa starom cestom ispod Bilogore. Južni odvojak za *Aquae Balissae* (Daruvarske Toplice) trebamo tražiti uz današnju cestu za Grubišno Polje i Daruvar, pored virovitičkih ribnjaka (SCHEJBAL 2003: 95–121).

POVIJEST VIROVITIČKE UTVRDE

Prvi pisani zapisi o Virovitici sežu u 1234. god., koja se spominje kao »*de magna villa Wereucha*« (veliko naselje Virovitica). Očito da je postojala i ranije, što svjedoče arheološki nalazi, ali s poveljom kojom herceg Koloman daje povlastice Virovitici, prvi put se spominje u pisanom obliku (ADAMČEK 1986: 113). U povlastice koje su joj omogućile brži razvoj, ubrajao se i izbor suca (*villicus*), građani su bili oslobođeni plaćanja mitničarine i još nekih davanja u namirnicama, ali su ostale novčane daće vlastelinu. Također su mogli slobodno raspolagati svojom imovinom za razliku od kmetova.

Virovitica se u srednjem vijeku spominje kao kraljevski posjed ugarskih kraljica. Naime, ovdje su rado boravile kraljica Marija, supruga Bele IV. i kraljica Elizabeta, supruga Stjepana V. S tim u svezi se spominje i palača (*castrum*) već u 13. stoljeću (ADAMČEK 1986: 114). O značaju srednjovjekovne Virovitice dovoljno govori podatak da je ovdje kralj Bela IV. napisao Zlatnu bulu, toliko značajnu za Zagreb. Nadalje, podatak da je Virovitica u 13. stoljeću posjedovala dva samostana, franjevački i dominikanski, od kojih se samo ovaj posljednji red uspio održati do danas. Barokna crkva sv. Roka sa samostanom je sagrađena na temeljima srednjovjekovne crkve sv. Marije, od koje je sačuvan dio romaničkog kapitela, ugrađen u baroknu crkvu (HORVAT, A. 1986: 351) svrstava je u red malobrojnih kraljevskih gradova s osobitim značajem (HORVAT, Z. 2009: 53). U prilog tome je podatak da je u 13. stoljeću Virovitica bila sjedište, prostorno najmanje, županije u Slavoniji.

Često pitanje je porijekla imena Virovitice, koje se kroz povijest mijenjalo (*Wereucha*, *Verrevče*, *Vorce*, *Varaviza*, *Verewitiza*, *Wirowitiza* i sl.), ali je zadržalo isti korijen. Vjerojatno se nikad

5 Ivan Zelenbrz pronašao je ulomke posude virovitičke grupe prilikom proširivanja podruma u bivšoj ulici Đure Salaja II 1987. godine, a sadašnjoj I. Zajca u južnom dijelu Virovitice.

6 Grob rimskog vojnika je pronašao Mijo Mandić, lovac na jazavce iz Sv. Đurađa kod Virovitice 1951. god. te

ispričao to svom suputniku u vlaku, prof. Marcelu Gorenecu, koji je onda obavijestio Dragu Dopplera, prvog kustosa u Gradskom muzeju u Virovitici. Prije nekoliko godina je načinjena poučna staza na prvom ribnjaku u koje je uvršteno i mjesto pronalaska kasnoantičkog groba.

neće saznati odakle potječe naziv za ime grada, a po njoj i ime županije. Postoji nekoliko tumačenja (CVEKAN 1977: 16) i usmenih Drage Dopplera,⁷ koje kazuje da je naziv Virovitica spoj dvije riječi, imena rječice – Vere i rit – naziv za močvarno područje.

Staru jezgru Virovitice čini srednjovjekovna utvrda koja je danas prepoznatljiva samo po konfiguraciji tla. Nekada je ona diktirala izgled i razvoj grada s ulicama koje su se radijalno širile od utvrde (HORVAT, A. 1958: 161–169; FISCHER 1996: 100–103), s protočnom vodom u opkopu i kanalima, s raskošnim mostovima (DOPPLER 2008: 75–80). Oko pravokutnog platoa dimenzija oko 100 x 900 m visine 4 m nalazi se široki opkop, nekad ispunjen vodom, koji je u južnom dijelu grubo narušen izgradnjom gradskog bazena.⁸ Ono što je najuočljivije posjetitelju Virovitice je raskošan barokno-klasicistički dvorac, okružen parkom. U sjevernom dijelu platoa je početkom 19. stoljeća grof Pejačević sagradio velebno zdanje prema nacrtu arhitekta Rohta, iskoristivši dijelove srednjovjekovne utvrde te zasadio perivoj u engleskom stilu.⁹

Izgled najranije virovitičke utvrde nije poznat. Sačuvano je devet veduta Virovitice na kojima je prikazana srednjovjekovna utvrda, ali uglavnom u 17. stoljeću (SABOLIĆ 2008: 53–65). Postoje mnoge pretpostavke o njezinom izgledu, ali tek će arheološka iskopavanja, započeta posljednjih godina, moći to sa sigurnošću potvrditi ili opovrgnuti.

Poznatiji su njezini vlasnici. Izdvajamo Ivana i Emerika Marczalyja u 15. stoljeću koji su kupili palaču i imanje u Virovitici za 10.000 forinti. Tako virovitička utvrda iz kraljevske obitelji prelazi u privatni posjed. Uz braću Marczaly veže se i vrijeme gradnje utvrde 1453.–1474. god. (ADAMČEK 1986: 114), što je potvrđeno arheološkim nalazima (SALAJIĆ 2008: 10). Kasnije, nastupom nemirnog predturskog vremena utvrda u Virovitici je promijenila nekoliko vlasnika: Pethold Edderbach, Nikola Csupor Moslavački, Nikola i Jakob Bánffy Donjolendavski (ADAMČEK 1986: 114). S braćom Bánffy završava kratko i slavno poglavlje privatnih posjednika utvrde i imanja u Virovitici, jer ubrzo 1552. god. grad pada pod osmansku vlast (MAŽURAN 1986: 127–139). Virovitica se pod tuđinskom vlasti našla u sastavu Požeškog sandžaka i ostala dugih 137 godina, uz samu granicu s austrijskim carstvom, pa utvrdu, koja se nakon popravaka oštećenja i nadalje koristi, zahvaćaju znatne promjene. U 16. stoljeću se pojačavaju temelji i bedemi, kako su zabilježili povijesni izvori na osnovi iskaza putopisaca (SABOLIĆ 2008: 53).

Grafika s prikazom utvrde i bitke za oslobođenje od turske vlasti 1684. godine najvjerodostojniji je primjer izgleda nizinske utvrde u Virovitici.¹⁰ Poslije odlaska Osmanlija, zbog promjene granica, ali i načina ratovanja, ovo područje dolazi pod upravu Dvorske komore. Utvrda sve više gubi značaj i ulogu te polako izumire, što saznajemo iz pera očevidaca.¹¹ Opkopi i kanali se zatrpavaju

7 Drago Doppler je prvi priučeni kustos Gradskog muzeja u Virovitici, koji je uz pomoć nekolicine intelektualaca iz Muzejskog društva 1953. god. osnovao Muzej u Virovitici.

8 Bazen je prvi put izgrađen za potrebe okupatorske njemačke vojske za vrijeme Drugog svjetskog rata, a kasnije korišten za građanstvo. Drugi put je proširen i produbljen 1991. god., kada je prethodno izvršeno zaštitno arheološko iskopavanje.

9 Konzervatori su otkrili srednjovjekovni prozor u prizemlju sjevernog pročelja dvorca, a dio bedema i ulaz u utvrdu iz 15. stoljeća je krasio park u njegovom zapadnom dijelu, sve do 1946. god.

10 Panoramska veduta Virovitice poznatog talijanskog kartografa Cantellija, tiskana u Rimu 1690. god. u nakladi

izdavača G. de Rossija. Gradski muzej je 2009. god. iskoristio ponuđenu priliku i kupio originalnu Cantellijevu grafiku srednjovjekovne utvrde u Virovitici.

11 Franz Stefan Engel, *Beschreibung der Königreiche Slavonien und Syrmien* iz 1786. godine, zagrebački kanonik Josip Taisperger u kanonskoj vizitaciji 1783. god. i posebno njemački putopisac Fridrich von Taube, *Die Beschreibung des Königsreiche Slavonien und das Herzogthums Syrmien* iz 1777. godine: »...usred trgovišta leži na brežuljku jedna stara četverouglasta i poluopustošena tvrđava. Ona je okružena širokom, ali već ispunjenom grabom pa ima debele zidove i četiri okrugle jako građene kule na sva četiri ugla ...Kule su tako velike, da je grof Pejačević u jednoj kuli uredio kapelu, a u drugoj žitnicu za više stotina vagana žita. Taj burg daje cijelom trgovištu otmjeren izgled, a ugodno djeluje i na sve prolaznike... «

vaju, mostovi se ruše i grad poprima sadašnji oblik, a grof Antun I. Pejačević ruši ostatke utvrde i izgrađuje dvorac u kratkom razdoblju od 1804. do 1815. godine. Kasnije burne promjene režima, nebriga, a ponajviše neznanje, na ovom od uvijek граниčnom području, potpuno su uništili arhitekturu utvrde i srednjovjekovne Virovitice.¹²

ARHEOLOŠKA ISKOPAVANJA

Povijesni izvori s podatkom da su grofovi Pejačevići, došavši iz Našica, prije gradnje dvorca koristili dvije turske kule, jednu kao žitnicu, a drugu kao kapelicu, poslužila su kao osnova i poticaj za arheološka iskopavanja i to u okviru obnove gradskog parka (ŠĆITAROCI 1996: 157–173).

Zahvaljujući financijskoj potpori Ministarstva kulture i Grada, posljednjih godina vrše se arheološka iskopavanja na dvije lokacije, na platou, gdje je ostao sačuvan okrugli temelj kule i na zapadnoj kosini parka, gdje se ispred ulaza u utvrdu pronalaze drveni piloti mosta.

Na sjeveroistočnom dijelu platoa se odmah ispod travnate površine naišlo na temelj kule kružnog tlocrta, promjera 16 m solidno zidane od lomljenog kamena i cigle, povezane žbukom. Temelj kule je širine 4,50 m i njegov unutarnji zid, baš kao i vanjski, sadrži plitke ure, pravilno raspoređene, koje su otisak greda i dasaka potrebnih kod gradnje (HORVAT, Z. 2008: 55). Izgled kule može se naslutiti u zapadnom dijelu, gdje je zbog nižeg terena sačuvan zid iznad temelja u visini od 0,40 m od zidane opeke i klesanog kamena. U tom dijelu su i tragovi rupa od kolaca raspoređeni u krug koji su možda ostatak drvene skele. Uz južni dio kule, a paralelno s istočnom stranom dvorca, pojavljuje se zid istog sastava na dubini od 0,30 m u smjeru sjever-jug, ali koji u nastavku nije sačuvan.

Mada je dubina temelja kule i zdravica znatno dublje, do sada je otkopan njegov vanjski plašt do dubine od 3,50 m.¹³ Dio kule je uništen izgradnjom dvorca Pejačević i nestaje ispod njegovog sjeveroistočnog ugla. Baš u tom kutu je zemlja nešto tamnija s više usitnjene keramike i životinjskih kostiju, što upućuje na postojanje otpadne jame.

Jedna od kula utvrde je nakon obiteljske kapelice grofa Pejačevića bila javni oratorij, a začudo je sav inventar sačuvan i pohranjen u franjevačkom samostanu u Virovitici (KULEJ 2008: 87–93), što je svakako važan podatak za prezentaciju utvrde.

Zanimljiv je tunel sa zidanim bačvastim svodom od opeke, vidljiv s donje strane šetnice kroz koji se može doći do suprotne strane podruma dvorca, gdje je smještena kuglana. Tunel je dužine 28 m i najbolje je sačuvan od svih tunela ispod platoa.¹⁴ Na njegovom svodu je vidljiv probijen veći kamen, dio temelja kule. Iako su tuneli građeni kao sastavni dio utvrde, kao važan dio obrambenog sistema i čest su pronalazak u arheološkoj zoni grada, ovdje dokazuje da je kula građena kasnije, što objašnjavamo obnovom utvrde i pojačanjem temelja za vrijeme turske vladavine, kada se Virovitica

12 I sam dvorac je znatno uništen u Drugom svjetskom ratu, kada su ovdje vođene odlučujuće bitke za oslobođenje Virovitice. Jedna od kuća od blata pokrivenih slamom, građena u tradicijskom duhu u podgrađu utvrde, danas sjeverni dio grada, uspjela se sačuvati do 80-ih godina 20. stoljeća, ali je zbog niza okolnosti uništena.

13 Zahvaljujući ravnateljici Gradskog muzeja u Virovitici, povjesničarki umjetnosti Mihaeli Kulej 2008. god. je načinjen elaborat za zaštitu na radu na arheološkom iskopavanju srednjovjekovne utvrde u Virovitici te položeno više ispita za nadležne osobe, a iste godine su nepokretni i

pokretni nalazi s dosadašnjih iskopavanja utvrde prikazani putem izložbe »Srednjovjekovna nizinska utvrda u Virovitici, Osvrt na arheološka iskopavanja 1991.–2008.« u izložbenom prostoru Muzeja.

14 Tuneli su građeni u isto vrijeme kada i utvrda i služili su kao izlazi za nuždu u slučaju pobjede neprijatelja.. Kasnije tuneli preuzimaju ulogu kanalizacije, a zatrpavanjem opkopa i kanala ne prestaje njihova nova namjena, pa su u nekim važnijim i sačuvanijim zidanim tunelima ugrađene kanalizacijske cijevi.

našla na granici dva carstva (ŠEGREGUR 2008: 82). Tuneli su oduvijek bili i ostali intrigantni široj javnosti željnoj avanturizma, pa smo ih odlučili prilikom konzervacije i prezentacije utvrde osposobiti i učiniti dostupnim za razgledavanje onim najhrabrijima, naravno sve ovisno o rezultatima statičkih ispitivanja.

Zaštitnim arheološkim iskopavanjem prije gradnje i proširivanja gradskog bazena 1991. god. na južnom opkopu srednjovjekovne utvrde u parku, tuneli su dobili i svoju arheološko-povijesnu vrijednost.¹⁵ Naime, iskopavanjem su pronađeni drveni piloti srednjovjekovnog mosta, te u profilu opkopa nekoliko redova kolaca isprepeletenih prućem koji su štitili od obrušavanja zemlje (JANČEVSKI 1992: 14–15; SALAJIĆ 2008: 16–17). Kopanjem za tribine na dubini od 4 m presječen je tunel, koji je vodio ispod platoa prema dvorcu, odnosno nekadašnjoj utvrdi.¹⁶ Osam hrastovih pilota mosta s početka 16. stoljeća je naknadno, nakon postupnog višegodišnjeg sušenja konzervirano.¹⁷ Sačuvani piloti i grede su bili postavljeni tako da su činili dvije grupe s razmakom od 3 m, s oskudnim arheološkim nalazima.

Iskopavanjem na zapadnoj kosini u virovitičkom gradskom parku, nastojali smo pronaći zatrpani ulaz u utvrdu s heroldima, prema pričanju mještana zatrpanih 1946. god. U tome smo uspjeli 1998./1999. god. tek kad smo otkopali deblji sloj šute i kad je srušeno samoniklo drvo.¹⁸ Kamena kompozicija s grbom grofa Pejačevića, kojeg pridržavaju heroldi u naravnoj veličini, bila je postavljena ispred zazidanog ulaza u utvrdu. Dio kamenog luka se nalazio na platou, iznad herolda. Uz ulaz je s obje strane ostao sačuvan manji dio zida od opeke i klesanog kamena u donjem dijelu širine oko 2,50 m.¹⁹ Arheološkim iskopavanjem je ustanovljeno da je temelj zida-bedema bio pojačan amorfnim kamenjem. Tako se na uskom prostoru našao zapadni ulaz i dio zida srednjovjekovne utvrde nizinskog tipa iz 15. stoljeća i kamene skulpture grofovske obitelji Pejačević iz 19. stoljeća.

Nakon premještanja i restauracije herolda, grba i dijela luka u hol dvorca, oslobođen je prostor za dovršetak iskopavanja. Kopanjem ispred ulaza u utvrdu na 3m dubine pronađeni su drveni piloti srednjovjekovnog mosta. Nakon otkrića pilota mosta 2005. god. slijedila su iskopavanja 2008., 2009. i 2010. god., koja imaju zadatak ustanoviti njihov raspored, opseg rasprostiranja i stanje očuvanosti.²⁰ Do sada je u sondama manjih dimenzija, ali većih dubina otkriveno četrdesetak pilota, raspoređenih u redove, koso postavljene na ulaz u utvrdu, što objašnjavamo nekadašnjim tokom rječice Ođenice. Piloti se nalaze u intaktnom sloju mulja, kako se može naslutiti, s bogatom florom i faunom²¹ i s obiljem arheološkog materijala (keramičke posude, pećnjaci, koštane drške),

15 Zvonko Bojčić, arheolog-konzervator iz tadašnjeg Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Osijeku organizirao je zaštitno arheološko iskopavanje srednjovjekovne utvrde u gradskom parku u Virovitici 1991. god., prije proširivanja i produblivanja postojećeg bazena izgrađenog tijekom Drugog svjetskog rata za potrebe njemačke vojske.

16 Tunel je dužine 46 m s dva proširenja u kojim su smješteni manji dovodi za zrak.

17 Arheologinja-konzervatorica Dubravka Habuš Skendžić iz Muzeja Prigorja u Sesvetama izvršila je konzervaciju četrdesetak kolaca i 8 pilota, dok je analizu drveta napravila Jelena Trajković sa Šumarskog fakulteta u Zagrebu, koja je dala uzorke drveta i na analizu C-14 u Sloveniju.

18 Iskopavanje je potaknuto studijom obnove gradskog parka u Virovitici Mladena i Bojane Šćitaroci, a potpomognuto sredstvima Ministarstva kulture i Grada.

19 Grof Pejačević je prilikom uređenja parka u prvoj polovici 19. stoljeća iskoristio zapadni ulaz u srednjovjekovnu utvrdu i ondje postavio obiteljski grb. To je ovjekovječio E. Kramberger u Viencu s vjernim crtežom koji je odgovarao pronađenom. Kamena kompozicija, doduše oštećena, stajala je na istom mjestu sve do 1946. god. kada je zbog stajališta socijalističke vlasti prema buržujskom, zatrpana.

20 Ministarstvo kulture i Grad Virovitica financijski potiče arheološko iskopavanje srednjovjekovne utvrde, kao i lokalni sponzori, a iskopavanja u parku su pobudila interes javnosti, osobito kod mladih, pa je to česta tema školskih radova.

21 Arheobotaničarka Renata Šošćarić posjetila je teren.

koji se za sada ne iskopava. Iznad pilota se nalazi deblji sloj šute s raznolikim materijalom keramike iz novog vijeka i kasnog srednjeg vijeka, stakla, životinjskih kosti (TRBOJEVIĆ VUKIČEVIĆ – ALIĆ 2008: 39–45), ulomaka željeznih predmeta, ljuštura školjki.²² U nižim slojevima, u nivou pojavljivanja pilota mosta pronalazi se keramika koja datira lokalitet u 15. stoljeće.²³

Postavljanjem sondi u opkopu oko utvrde, a u prostoru predviđenog mosta, pored pilota su sačuvane i grede, postavljene u križ, koje su vjerojatno učvršćivale pilote, baš kao i amorfno kamenje koje se često pronalazi uz njih, a koje je imalo ulogu kod drenaže. Arheološki nalazi pronađeni prilikom iskopavanja temelja kule su sličnog sastava, ali znatno manjeg broja u usporedbi s nalazištem pilota mosta. U gornjem sloju su to recentni i nalazi s početka 16. stoljeća. Uglavnom prevladava keramika 15. i 16. stoljeća, dok nalazi na dubini od 3,5 do 4,00 m sadrže keramiku s crvenim slikanjem na bijeloj podlozi, tzv. ugarska iz 14. stoljeća. Nešto su češći nalazi u zapadnom dijelu, pa je tako 2006. godine pronađena u cijelosti sačuvana posuda iz 15. stoljeća. Većina nalaza pripada duhu kasnog srednjeg vijeka, pa kulu datiramo u 15. stoljeće.²⁴

Izbor nalaza s rekonstruiranim posudama i pećnjacima u obliku čaše s kamenim i željeznim kuglama, konzerviranim drvetom te s prigodnim katalogom prikazan je na izložbi u Gradskom muzeju u Virovitici 2008. god. Znatna prisutnost gotičkih pećnjaka potvrđena je u sondi uz pročelje dvorca Pejačević na iskopavanju u kojem je pripomogla Ivana Škiljan iz Velikog Tabora. Naime, konzervatorskim radovima otkriven je srednjovjekovni prozor u prizemlju dvorca, što nam daje naslutiti položaj, ali i oblik utvrde.²⁵ Ako pridodamo da je središte grada, nekadašnje podgrađe (JURKOVIĆ 2008: 65–72) bogato kasnosrednjovjekovnim i novovjekovnim arheološkim materijalom koje tek treba istražiti, vjerujemo da će se uvelike upotpuniti slika srednjovjekovne Virovitice.

Osim stare gradske jezgre koju čeka lijepa budućnost s prezentacijom sačuvane, naravno konzervirane, srednjovjekovne arhitekture, ova nizinska se nadovezuje na brdske utvrde na obroncima Bilogore u prigradskim naseljima Milanovac, Jasenaš, Rezovac, Rezovačke Krčevine, Golo Brdo, Suhopoljska Borova o kojima ćemo više nekom drugom prilikom.

LITERATURA

- ADAMČEK, J. 1986 – Virovitica i Virovitička županija u srednjem vijeku. Summary: Virovitica and its Zhupaniya in the Middle Ages. *Virovitički zbornik 1234–1984*. Virovitica, 1986: 113–126.
- Arheologija virovitičkog kraja 2001 – Katalog izložbe*. D. SABOLIĆ (ur.). Gradski muzej Virovitica. Virovitica, 2001.

22 Željezni ulomci su u postupku konzervacije, ali svojim izgledom upućuju na dijelove arhitekture mosta. Analizom samo jednog manjeg dijela pronađenih ljuštura puževa i školjki na kuli i pilotima mosta s iskopavanja 2005. god., Jasna Lajtner na Biološkom odsjeku Prirodoslovno-matematičkog fakulteta u Zagrebu zaključila je da je riječ o nekoliko vrsta. Školjkaši pripadaju vrsti *Anodonta* sp. i *Sphaerium rivicola*, a puževi: *Viviparus viviparus*, *Bithynia tentaculata* i *Helix pomatia*. Važno je naglasiti da je puž *Helix pomatia* kopnena vrsta, a sve ostalo su slatkovodne vrste. Na tome joj najljepše zahvaljujem kao i dr. sc. Renati Šošćarić koja je posredovala ovom poznanstvu.

23 Rezultati analize C-14 metode dva različita uzorka drveta pilota mosta s iskopavanja 2008. god. u Institutu Ruđer Bošković u Zagrebu pokazala je dataciju 1320. – 1340. AD i 1390. – 1450. AD.

24 Zahvaljujem Tajani Sekelj Ivančan na pomoći pri dataciji, a Ani Bobovec iz Muzeja Moslavine u Kutini na prvoj, smjeloj dataciji.

25 Konzervatorske radove na dvorcu Pejačević izvršio je Urbos d.o.o. vlasnika Milka Puncera, dipl. arhitekta iz Osijeka, 2005. godine.

- ADAMČEK, J. 1986 – Prilozi povijesti Virovitice (od sredine 18. do sredine 19. stoljeća). Summary: On the History of Virovitica and its Manor. *Virovitički zbornik 1234–1984*. Virovitica, 1986: 157–179.
- BAČIĆ, D. 2009 – *Srednjovjekovna baština Parka prirode Papuk*. Velika, 2009.
- BAJALOVIĆ-HADŽI-PEŠIĆ, M. 1981 – *Keramika u srednjovjekovnoj Srbiji*. [Les céramiques en Serbie au Moyen Âge]. Beograd, 1981.
- BOBOVEC, A. 1991 – Srednjovjekovni arheološki lokaliteti na području općina Kutina i Garešnica. *Muzejski vjesnik* (Kutina), 14/1991: 8–12.
- ŠIMEK, M. 1993 – Kasnosrednjovjekovni nalaz iz Ludbrega. *Muzejski vjesnik* (Bjelovar), 16/1993: 30–35.
- CVEKAN, P. 1977 – *Virovitica i franjevci*. Virovitica, 1977.
- ĆERIMOVIĆ, V. 1986 – Stari park oko dvorca u Virovitici. Summary: The Old Park of the Virovitica Mansion. *Virovitički zbornik 1234–1984*. Virovitica, 1986: 345–350.
- ČIMIN, R.
- 2008. Keramički nalazi s utvrde Čanjevo. [Ceramic Finds from Fort Čanjevo]. U: L. BEKIĆ (ur.). *Utvrda Čanjevo-istraživanja 2003–2007. (Fort Čanjevo – researches 2003–2007)*. Visoko, 2008: 121–191.
  - 2008. Metalni nalazi s utvrde Čanjevo. [Metal Finds from Fort Čanjevo]. U: L. BEKIĆ (ur.). *Utvrda Čanjevo-istraživanja 2003–2007. (Fort Čanjevo – researches 2003–2007)*. Visoko, 2008: 197–235.
  - 2008. Ostali nalazi s utvrde Čanjevo. [Other Finds from Fort Čanjevo]. U: L. BEKIĆ (ur.). *Utvrda Čanjevo-istraživanja 2003–2007. (Fort Čanjevo-researches 2003–2007)*. Visoko, 2008: 243–253.
- DEMO. Ž. 2007 – *Opatovina. Tragom povijesti izgubljeni u sadašnjosti*. Traces of the past lost in the present. Zagreb, 2007.
- DIZDAR, M. 2006 – Nalazi staklenih narukvica latenske kulture u Podravini. Glasarmringfunde der Laténezeit in der Podravina. *Prilozi*, 23/2006: 67–128.
- DIZDAR, M. 2007 – Bikonični lonci sa stepeničasto raščlanjenim ramenom s groblja Zvonimirovo-Veliko Polje. Biconical pots with a stepped shoulder from the Zvonimirovo-Veliko polje cemetery. *Prilozi*, 24/2007: 121–145.
- DRAGANIĆ, D. 1996 – Tradicija ruralnog života u Virovitici. [Traditions of rural life in the town of Virovitica]. 30 izabranih tema Virovitica. *Biblioteka Historia Croatica* (Koprivnica), 8, 1996: 109–116.
- DOPPLER, D. 2000 – Priča o virovitičkim mostovima. Grad na vodi. *Virovitička pusa*, 10/2000: 34–38.
- DOPPLER, D. 2008 – Grad na vodi. U: M. KULEJ (ur.). *Srednjovjekovna nizinska utvrda u Virovitici. Osvrt na arheološka iskopavanja 1991–2008. Katalog izložbe*. Virovitica, 2008: 75–81.
- ENGEL, P. 1996 – *Magyarország világi archontológiája, 1301.–1457.*, I–II. Budapest, 1996.
- FILIPEC, K. 2008 – *Arheološko-povijesni vodič po svetištu Majke Božje Gorske u Loboru*. 2008.
- FISCHER, M. 1996 – Oznake urbanističkog slijeda. [Virovitica-with sign of continuity in city planning]. 30 izabranih tema Virovitica. *Biblioteka Historia Croatica* (Koprivnica), 8, 1996: 100–103.
- HORVAT, A. 1958 – O urbanističkoj jezgri Virovitice. *Bulletin JAZU*, 3/1958: 161–169.

- HORVAT, A. 1986 – O spomenicima kulture u virovitičkom kraju. Summary: Cultural Monuments in Virovitica. *Virovitički zbornik 1234–1984*. Virovitica, 1986: 351–356.
- HORVAT, R. 2001 – *Povijest grada Virovitice*. Virovitica, 2001.
- HORVAT, Z. 2009 – Osvrt na zadnja iskapanja srednjovjekovne utvrde u Virovitici. *Baština, časopis Gradskog muzeja Virovitica* (Virovitica), 2/2008, 2: 50–58.
- HORVAT, Z. 1996 – Zidine i braništa na utverdama kontinentalne Hrvatske 12.–15. stoljeća. [Walls and Battlements of Fortifications in Continental Croatia, 12 th –15 th c.] U: A. MARINOVIĆ UZELAC (ur.) *Prostor* (Zagreb), 4/1996: 175–199
- IVANKOVIĆ, G. M. 2006 – Prikaz Virovitice u mapi veduta: Campaign on the Danube A.D.1683. Summary: A graphic review of Virovitica sight map Campaign on the Danube A.D. 1683. U: J. MARTINČIĆ – D. HACKENBERGER (ur.). *725 godina franjevaca u Virovitici*. Zagreb-Osijek, 2006: 157–161.
- Iz srednjega u novi vijek, Varaždinski stari grad i projekt Bastion. Katalog izložbe. Gradski muzej Varaždin*. Varaždin, 2008.
- JURKOVIĆ, J. 2008 – Prikaz srednjovjekovnog života u Virovitici. U: M. KULEJ (ur.). *Srednjovjekovna nizinska utvrda u Virovitici. Osvrt na arheološka iskopavanja 1991–2008. Katalog izložbe*. Virovitica, 2008: 65–75.
- JURKOVIĆ, J. 2009 – Srednjovjekovna nizinska utvrda u Virovitici (o izložbi i katalogu arheoloških nalaza). *Zavičaj, časopis ogranka Matice Hrvatske u Virovitici* (Virovitica), 25–27, 2009:10–12.
- KLEMM, M. 2008 – Planovi i vedute Varaždina. [Plans and Panorams of Varaždin]. *Iz srednjega u novi vijek, Varaždinski stari grad i projekt Bastion. Katalog izložbe*. Gradski muzej Varaždin. Varaždin 2008: 13–18.
- KLEMM, M. 2008 – Projekt Bastion-Gradovi uz Dravu otkrivaju svoje utvrde. *Kaj*, 2008, 1–2: 117–128.
- KOPPÁNY, T. 1999 – A középkori Magyarországi kastélyai. *Művészettörténeti füzetek* (Budapest) 26/1999: 242–243.
- KULEJ, M. 2008 – Inventar kapelice Marije Pomoćnice u virovitičkoj utvrdi. U: M. KULEJ (ur.). *Srednjovjekovna nizinska utvrda u Virovitici. Osvrt na arheološka iskopavanja 1991–2008. Katalog izložbe*. Virovitica, 2008: 87–93.
- LUVČENJAK, S. 2006 – Obitelj Pejačević i Virovitica. [The Pejačević family and Virovitica] U: J. MARTINČIĆ – D. HACKENBERGER (ur.). *725 godina franjevaca u Virovitici*. Zagreb – Osijek, 2006: 119–139.
- MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, N. 2001 – Grob ratnika Lt 12 iz srednjolatenskog groblja u Zvonimirovu kod Suhopolja u Virovitičko-podravskoj županiji. Warrior's grave Lt 12 from Middle La Tène II grave site in Zvonimirovo near Suhopolje in the County of Virovitica-Podravina. *Prilozi*, 18/2001: 83–101.
- MARKOVIĆ, M. 1986 – Geografski položaj i povijesno-geografski prikaz područja Virovitice. Summary: A Historical Perspective of the Geographical Position of Virovitica. *Virovitički zbornik 1234–1984*. Virovitica, 1986: 41–53.
- MAŠIĆ, B. 2002 – *Kasnogotički pećnjaci s Nove Vesi. Katalog izložbe. Muzej grada Zagreba*. Zagreb, 2002.

- MAŽURAN, I. 1986 – Virovitica i njezina okolica za osmanske vladavine (1552–1684.). Summary: Virovitica under the Rule of the Military, the Court Chamber and Contry Gentry (1684–1736). *Virovitički zbornik 1234–1984*. Virovitica, 1986: 127–156.
- MILOTIĆ, I. 2010 – *Rimska baština na tlu Hrvatske*. Zagreb, 2010.
- MINICHREITER, K. 1986 – Pregled arheoloških nalaz na području općine Virovitica. Summary: Archeological Finds in the Virovitica region. *Virovitički zbornik 1234–1984*. Virovitica, 1986: 81–99.
- MIRNIK, I. 1986 – O numizmatičkoj topografiji virovitičkog kraja. Summary: Numismatic Finds in the Virovitica Region. *Virovitički zbornik 1234–1984*. Virovitica, 1986: 107–112.
- NEMETH-EHRLICH, D. 1986 – Arheološka istraživanja u Orešcu kod Virovitice. Summary: Archeological Explorations at Orešac near Virovitica. *Virovitički zbornik 1234–1984*. Virovitica, 1986: 103–106.
- PETRIĆ, H. 1996 – Virovitica pod osmanskom vladavinom. [Virovitica under the Ottoman empire rule]. 30 izabranih tema Virovitica. *Biblioteka Historia Croatica* (Koprivnica), 8, 1996: 62–67.
- POTREBICA, F. 1996 – Virovitičko vlastelinstvo do 1849. godine. [Manor and estate-owners until 1849]. 30 izabranih tema Virovitica. *Biblioteka Historia Croatica* (Koprivnica), 8, 1996: 67–75.
- RADIĆ, M. – Z. BOJČIĆ 2004 – *Srednjovjekovni grad Ružica*. [The Mediaeval Burg of Ružica]. Osijek, 2004.
- SABOLIĆ, D. 2006 – Od utvrde do dvorca Pejačević. [The downtown Virovitica: From the Fortress to the Pejačević manor]. U: J. MARTINČIĆ-D. HACKENBERGER (ur.). *725. godina franjevaca u Virovitici*. Zagreb – Osijek: 101–119
- SABOLIĆ, D. 2008 – Virovitica (tvrđava) u opisima i vedutama 17. i 18. stoljeća. U: M. KULEJ (ur.) *Srednjovjekovna nizinska utvrda u Virovitici. Osvrt na arheološka iskopavanja 1991–2008. Katalog izložbe*. Virovitica, 2008: 53–64.
- SALAJIĆ, S.
- 1996. Virovitica od pretpovijesti do srednjeg vijeka. [Prehistory and antique of Virovitica]. 30 izabranih tema Virovitica. *Biblioteka Historia Croatica* (Koprivnica), 8, 1996:53–57.
  - 1993. Pokusna zaštitna arheološka iskopavanja na rimskim nalazištima u Brodskom Posavlju. Summary: The rescue excavations of roman sites in the Brodsko Posavlje. *IzdHAD*, 16, 1993: 83–88.
  - 2006. Srednjovjekovna nizinska utvrda u Virovitici. *GSM*, 27/2006, 4:54 i 55.
  - 2008. *Srednjovjekovna nizinska utvrda u Virovitici. Osvrt na arheološka iskopavanja 1991–2008. Katalog izložbe*. U: M. KULEJ (ur.) Virovitica, 2008:15–35.
  - 2008. Rezultati posljednjih arheoloških istraživanja na srednjovjekovnoj utvrdi u gradskom parku u Virovitici 2005.godine. *Baština, časopis Gradskog muzeja Virovitica* (Virovitica), 2/2008, 2: 4–11.
- SCHEJBAL, B. 2003 – Prilog rekonstrukciji rimskih komunikacija na jaškom municipalnom teritoriju. A contribution to the reconstruction of communication in the municipal territory of the Iassi. *IzdHAD*, 21,2003: 95–121
- SEKELJ-IVANČAN, T. 2002 – Kasnosrednjovjekovna stolna keramika s nekih gradišta iz okolice Kutine i Garešnice. Spätmittelalterliche Töpferware von einigen Wallburgen aus der Umgebung von Kutina und Garešnica. *Prilozi*, 19/2002: 165–195.

- SEKELJ-IVANČAN, T. 1995 – Catalogue of Medieval Site sin Continental Croatia. BAR, International Series, 615, 1995.
- SEKULIĆ-GVOZDANIĆ, S. 1986 – Srednjovjekovni burg-jezgra urbanizma kasnije Virovitice. Summary: The Mediaeval Burg-Nucleus of Virovitica's Urban Development. *Virovitički zbornik 1234–1984*. Virovitica, 1986: 339–344.
- Srednjovjekovna nizinska utvrda u Virovitici, Osvrt na arheološka iskopavanja 2003–2008. Katalog izložbe*. M. KULEJ (ur.). Gradski muzej Virovitica. Virovitica, 2008.
- SOKAČ-ŠTIMAC, D. 2008 – *Srednjovjekovna Požega, rezultati arheoloških istraživanja na Trgu sv. Terezije 2006. i 2007. godine, katalog izložbe*. Požega, 2008.
- OBAD ŠĆITAROCI, M. – ŠĆITAROCI, B. 1996 – Gradski park u Virovitici. [The Town Park in Virovitica]. *Prostor* (Zagreb), 4/1996: 157–174.
- ŠEGREGUR, D. 2008 – Tuneli virovitičke tvrđave. U: M. KULEJ (ur.). *Srednjovjekovna nizinska utvrda u Virovitici. Osvrt na arheološka iskopavanja 1991–2008. Katalog izložbe*. Virovitica, 2008: 81–87.
- ŠIMEK, M.
- 2008. Arheologija bedema i opkopa. [Arhaeology of Fortress and Moats]. *Iz srednjega u novi vijek, Varaždinski stari grad i projekt Bastion. Katalog izložbe*. Gradski muzej Varaždin. Varaždin 2008: 19–31.
  - 2006. Tragovi, sakupljači, istraživači i suradnici. [Traces, Collectors, Researchers and Collaborators]. *80 godina Gradski muzej Varaždin*. Varaždin, 2006: 139–166.
  - 1993. Kasnosrednjovjekovni nalaz iz Ludbrega. *Muzejski vjesnik* (Bjelovar), 16, 1993: 30–35.
- ŠKILJAN, I. 2007 – Veliki Tabor u svijetlu arheoloških otkrića. U: G. HORJAN (ur.). *Veliki Tabor u svijetlu otkrića. Katalog izložbe. Muzeji Hrvatskog Zagorja*. Dvor Veliki Tabor-Desinić, 2007: 35–122.
- TEŽAK, S. Pisani dokumenti o gradnji sustava obrane varaždinske utvrde Stari Grad. [Written Documents about the Construction of the Varaždin old Town Fortress Defence System]. *Iz srednjega u novi vijek, Varaždinski stari grad i projekt Bastion. Katalog izložbe. Gradski muzej Varaždin*. Varaždin, 2008: 5–12.
- TKALČEC, T. 2001 – Gotičke keramičke čaše iz Glogovnice i Ivanca kraj Križevaca i Gudovca kraj Bjelovara. Gotische Keramikgefäße aus Glogovnica und Ivanec Križevački bei Križevci und Gudovac bei Bjelovar. *Prilozi*, 18/2001: 213–234.
- TRBOJEVIĆ VUKIČEVIĆ, T. – I. ALIĆ, 2008 – Arheozoološka analiza. U: M. KULEJ (ur.). *Srednjovjekovna nizinska utvrda u Virovitici. Osvrt na arheološka iskopavanja 1991–2008. Katalog izložbe*. Virovitica, 2008: 39–45
- VINSKI-GASPARINI, K. 1973 – *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj*. Die Urnenfelderkultur in Nordkroatien. Zadar, 1973.
- VINSKI-GASPARINI, K. 1986 – Groblje kasnobrončanog doba u Virovitici. Summary: A Graveyard from the Late Bronze Age in Vitovitica. *Virovitički zbornik 1234–1984*. Virovitica, 1986: 101–102.
- TOMIČIĆ, Ž. 1997 (ed.) – *Zvonimirovo i Josipovo, groblja starohrvatskog doba u virovitičko-podravskoj županiji. Katalog izložbe*. Zagreb-Virovitica, 1997.
- Županija varaždinska u srednjem vijeku. 1999 – Katalog izložbe. Gradski muzej Varaždin*. Varaždin, 1999.

SUMMARY

A MEDIAEVAL LOWLAND-TYPE FORT IN VIROVITICA

As a part of the restoration of the city park in Virovitica, archaeological excavations of a mediaeval lowland-type 15th c. fort in Virovitica have been conducted during the past several years. Guided by literary sources, we have excavated the entrance to the fort together with the remains of a brick and carved stone wall. The entrance was walled up, with the coat-of-arms of the Pejačevići supported by stone carriers in front of it. In front of the entrance, wooden bridge piers were found 3 m deep, but their number and arrangement is yet to be determined.

The foundations of a circular tower are at present being excavated on the plateau, 16 m in diameter, built of scrap bricks and mortared stone.

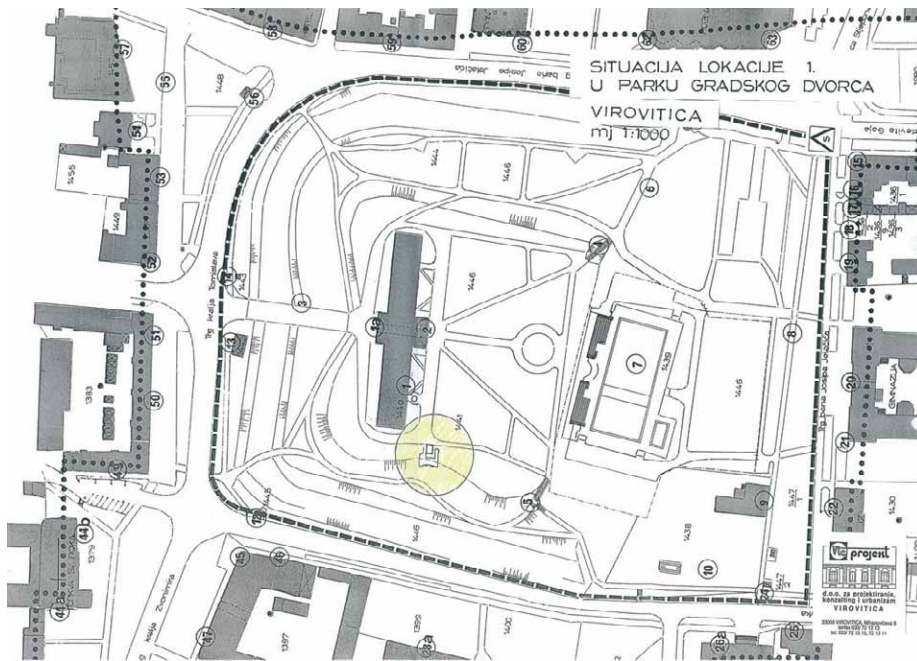
Based on archaeological finds the fort is dated to the 15th c., during the Ottoman menace. The final aim is to conserve and adequately present the best preserved parts of the mediaeval fort, and to exhibit movable finds in the City museum in the Pejačević Castle built in the early 19th c. on the northern section of the plateau.

Rukopis primljen: 20. V. 2010.
Rukopis prihvaćen: 25. V. 2010.

Sl. 1 – Dvorac Pejačević na staroj razglednici.

Fig. 1 – The Pejačević Castle on an old postcard

Sl. 2 – Situacija lokacije gradski park u Virovitici.
Fig. 2 – Situation of the Virovitica City Park location

Sl. 3 – Preokrenut romanički kapitel u baroknoj crkvi sv. Roka.
Fig. 3 – Upside-down Romanesque capital in the Baroque church of St Rochus

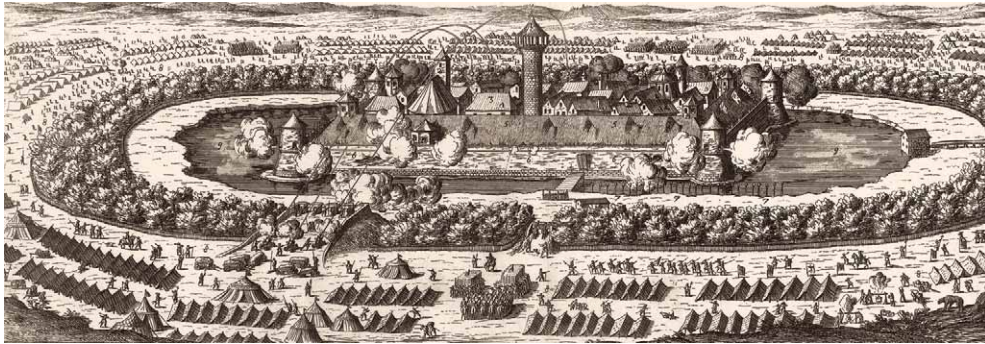
Sl. 4 – Mreža kanala i mostovi u Virovitici.

Fig. 4 – Canal network and bridges in Virovitica

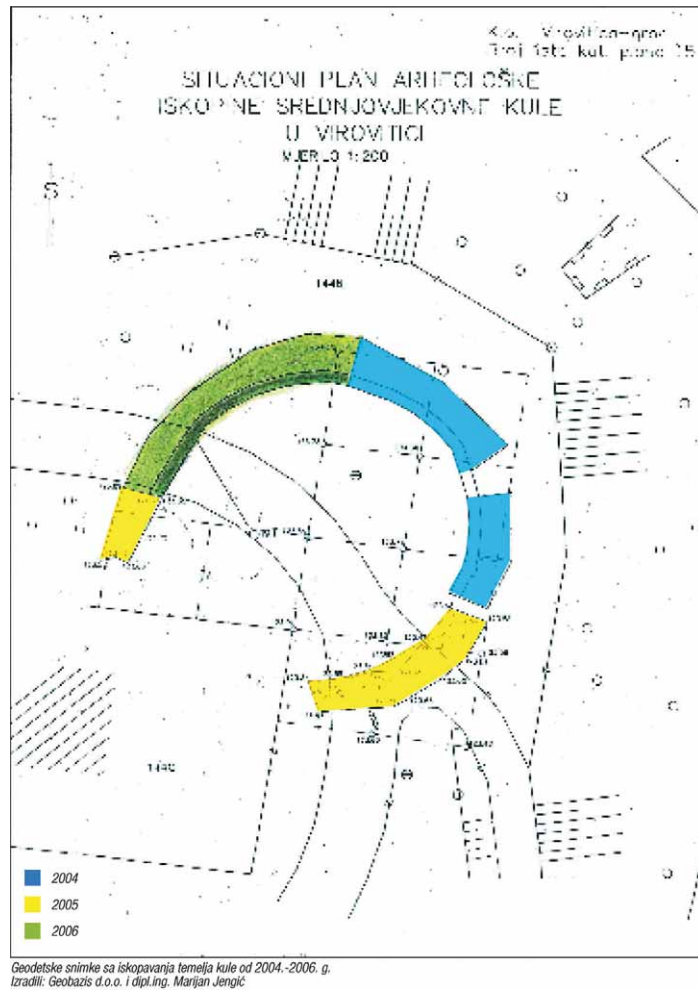
Sl. 5 – Grafika utvrde iz 17. st.

Fig. 5 – 17th-c. engraving of the fort

Sl. 6 – Grafika utvrde iz 17. stoljeća s prikazom bitke za oslobođenje od turske vlasti.

Fig. 6 – 17th-c. engraving of the fort depicting the battle for liberation from Turkish power

Sl. 7 – Geodetski snimak kule na SI platou u gradskom parku u Virovitici.

Fig. 7 – Geodetic survey of the tower on the NE plateau, the Virovitica City Park

Sl. 8 – Iskopavanje sjevernog dijela temelja kule Foto-S. Salajić 2004.

Fig. 8 – Excavation of the northern section of the tower's base. Photo – S. Salajić, 2004.

Sl. 9 – Južni temelj kule uz Dvorac Pejačević.
Foto S. Salajić 2005.

Fig. 9 – Southern base of the tower next to the Pejačević Castle. Photo – S. Salajić, 2005.

Sl. 10 – Z. Horvat objašnjava ispupčenje zida.
Foto M. Turkalj 2005.

Fig. 10 – Z. Horvat explains the convexity of the wall. Photo – M. Turkalj, 2005.

Sl. 10a – Spajanje zidova u SE dijelu temelja kule Foto-S. Salajić 2008.

Fig. 10a – The joining of walls in the NE section of the tower's base. Photo – S. Salajić, 2008.

Sl. 11 – Temelj kule sa sačuvanim zidom uz tunel. Foto-S. Salajić 2005.

Fig. 11 – The base of the tower with a preserved wall next to a tunnel. Photo – S. Salajić, 2005.

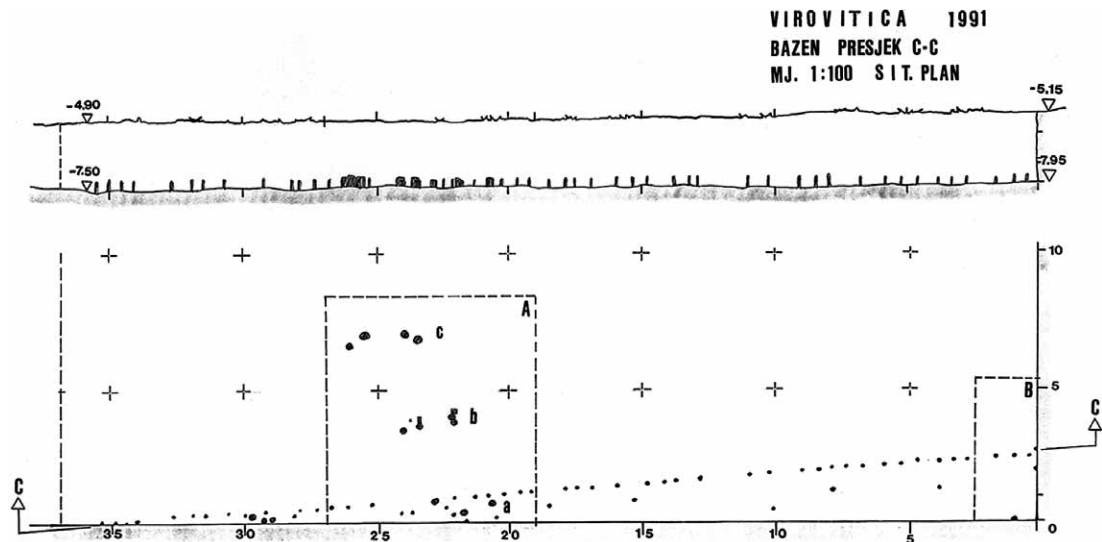
Sl. 12– Unutarnji zid kule. Foto-S.Salajić 2008.

Fig. 12 – Interior wall of the tower. Photo – S. Salajić, 2008.

Sl. 13 – Tunel ispod kule. Foto-S. Salajić 2009.

Fig. 13 – Tunnel underneath the tower. Photo – S. Salajić, 2009.

Sl. 14 –Položaj pilota i kolaca. Crtež-Z. Tomičić 1991.

Fig. 14 – Position of piles and posts. Drawing by Z. Tomičić, 1991.

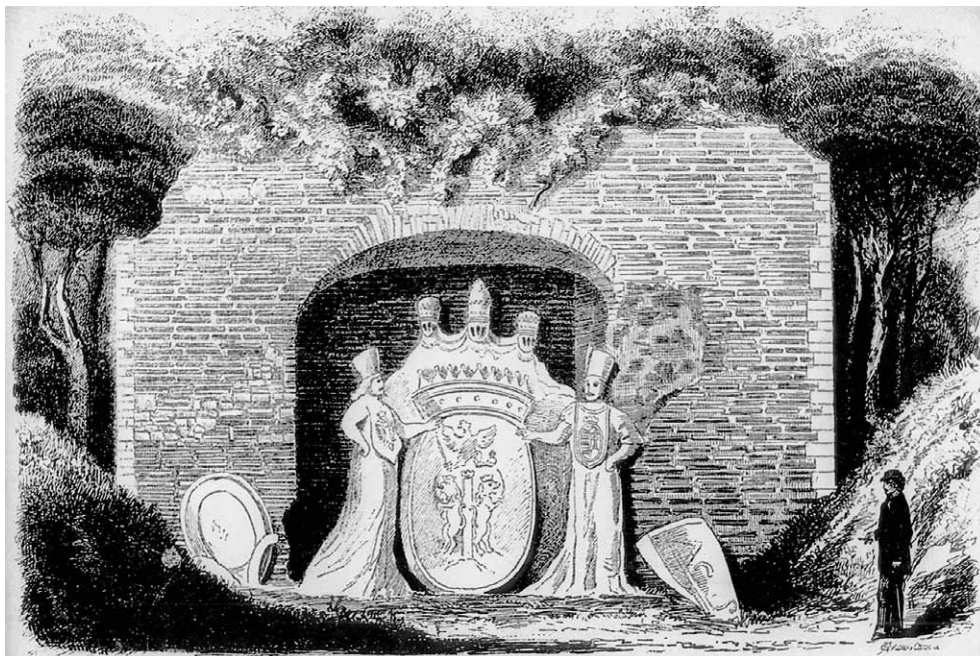

Sl. 14a – Konzervirani drveni piloti mosta s iskopavanja 1991. na izložbi u Muzeju.

Foto-S. Salajić.

Fig. 14a – Restaured wooden bridge piles excavated in 1991 exhibited in the Museum.

Photo – S. Salajić.

Sl. 15 – Crtež E. Krambergera u Viencu u 19. stoljeću.

Fig. 15 – E. Kramberger's drawing in the *Vienac* (19th c.)

Sl. 16 – Otkopani heroldi i grb grofa Pejačevića ispred ulaza u utvrdu. Foto S. Kovačević 2000.

Fig. 16 – Excavated carriers and count Pejačević's coat-of-arms in front of the fort's entrance.
Photo – S. Kovačević, 2000.

Sl. 16a – Srednjovjekovni zid uz ulaz u utvrdu.

Fig. 16a – Mediaeval wall next to the fort's entrance.

Sl. 17 – Položaj sonde s pilotima mosta uz zatrpan ulaz u utvrdu. Foto S. Salajić 2005.

Fig. 17 – The trench with the bridge piles next to the fort entrance covered with earth.
Photo – S. Salajić, 2005.

Sl. 18 – Pećnjak u obliku visoke čaše 14.–17. stoljeće Foto S. Salajić 2008.

Fig. 18 – A stove-tile in the form of a tall glass (14th-17th c.). Photo – S. Salajić, 2008.

Sl. 19 – U cijelosti sačuvan pećnjak uz drvene pilote mosta. Foto S. Salajić 2005.

Fig. 19 – A complete stove-tile next to the wooden bridge piles. Photo – S. Salajić, 2005.

Sl. 20 – Drvene grede položene u križ uz pilot mosta. Foto-S. Salajić 2010.

Fig. 20 – Wooden beams arranged into a cross next to the bridge pile. Photo – S. Salajić, 2010.

Sl. 21 – Keramička posuda-15. stoljeće. Foto-S. Salajić 2008.

Fig. 21 – Ceramic vessel (15th c.). Photo – S. Salajić, 2008.

Sl. 22 – Glava vepra. Foto T. Trbojević Vukičević 2008.

Fig. 22 – A wild boar's skull. Photo – T. Trbojević Vukičević, 2008.

Sl. 23 – Ljuštura pužića. Foto-S. Salajić 2008.

Fig. 23 – Sea snails' shells. Photo – S. Salajić, 2008.

Sl. 24 – Kamena topovska kugla. Foto-S. Salajić 2008.
Fig. 24 – A stone cannon-ball. Photo – S. Salajić, 2008.

Sl. 25 – Keramička posuda-15
Fig. 25 – Ceramic vessel-15.

Sl. 26 – Koštana drška nožića ili vilice. Foto-S. Salajić 2008.

Fig. 26 – A bone knife or fork handle. Photo – S. Salajić, 2008.

Sl. 27 – Ulomak pećnjaka s prikazom Turčina. Foto-S. Salajić 2008.

Fig. 27 – A fragment of a stove-tile with a depiction of a Turk. Photo – S. Salajić, 2008.

Sl. 28 – Željezna topovska kugla. Foto-S. Salajić 2008.

Fig. 28 – Iron cannon-ball. Photo – S. Salajić, 2008.

TAJANA SEKELJ IVANČAN

Institut za arheologiju
Ulica grada Vukovara 68
10000 ZAGREB
tajana-sekelj.ivancan@iarh.hr

RANOSREDNJOVJEKOVNI KERAMIČKI PRŠLJENI IZ TORČECA

UDK 904:738.6 (497.5 Torčec)
Izvorni znanstveni rad

U radu se obrađuju keramički pršljeni prikupljeni prigodom sustavnih arheoloških istraživanja nalazišta Torčec u Podravini. Potječu s triju srednjovjekovnih položaja – Prečno pole I, Ledine i Pod Gucak. Prikazani, različito oblikovani keramički pršljeni predstavljaju predmete korištene pri svakodnevnoj upotrebi tijekom više srednjovjekovnih stoljeća. Neki od njih su iz zatvorenih arheoloških cjelina datiranih metodom C14 u ranosrednjovjekovno razdoblje, čiji se raspon kreće od druge polovine 6. do kraja 11. stoljeća.

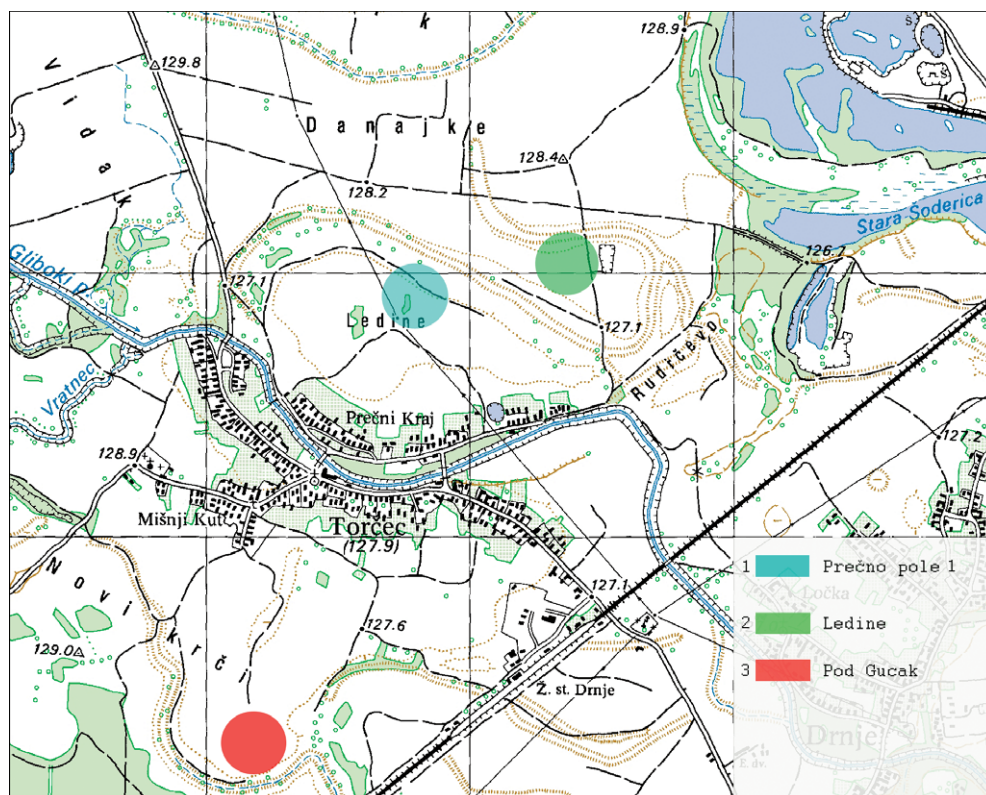
Ključne riječi: Torčec, rani srednji vijek, keramički pršljeni, pređa.

Key words: Torčec, Early Middle Age, ceramic whorls, spinning.

Arheološko nalazište Torčec smješteno je u koprivničkom dijelu Podravine, nekoliko kilometara od rijeke Drave u nizinske krajoliku prošaranom starim presušanim riječnim rukavcima. Prve srednjovjekovne površinske nalaze s više položaja u svom mjestu prikupili su tijekom 1997. god. entuzijasti Ivan i Zlatko Zvjerac (SEKELJ IVANČAN – ZVJERAC 1997: 66; SEKELJ IVANČAN 2001: 46, Pl. XLIX, 312–318; Pl. L, 319–329), a u kasnu jesen 2002. god. obavljeno je od strane Instituta za arheologiju i rekognosciranje šireg područja Torčeca (SEKELJ IVANČAN et al. 2003: 117–118, sl. 3–5, T. 2). Te su aktivnosti predstavljale temeljnu podlogu za sustavna arheološka istraživanja, koja su se u Torčecu provodila kontinuirano u razdoblju od 2002. do 2008. god. U višegodišnjim arheološkim iskopavanjima istraženo je pet položaja iz različitih razdoblja srednjovjekovne povijesti. Pronađeno je mnoštvo različitih arheoloških nalaza, a ovom prigodom izdvojeni su svi na isti način oblikovani keramički predmeti, pršljeni, pronađeni na trima položajima u Torčecu (Slika 1) i to sedam komada na Prečnom polu I (1–7)¹, devet na Ledinama (8–16) te dva na položaju Pod Gucak (17–18).

Keramički pršljen je kolut s rupom u svom središtu, korišten u procesu ručnog pređenja niti. U postupku usukivanja, odnosno upređanja niti prstima bila je neophodna preslica – drvena naprava

¹ Kratice – SJ – stratigrafska jedinica; t.o. – terenska oznaka; N – arheološki nalaz; PN – posebni nalaz.

Slika 1 – Karta s označenim položajima ranosrednjovjekovnih naselja Prečno pole I (1), Ledine (2) i Pod Gucak (3).

Figure 1 – Map with marked positions of the early mediaeval settlements Prečno Pole I (1), Ledine (2) i Pod Gucak (3).

koja se sastojala od dva dijela, užeg (presličak), koji se stavlja za pojas te šireg gornjeg dijela (bašluk) na koji se stavljala kudjelja. Uz nju, bilo je potrebno vreteno – konusni štapić koji je na krajevima bio šiljat, a u sredini deblji na kojeg je pri dnu bio nasađen keramički pršljen. Vreteno je prelja jednom rukom okretala i na njega namotavala izvučeni, upredeni dio niti. Konac se na vretenu mogao izvlačiti tanji ili deblji, ovisno o budućoj namjeni, a s time je bila povezana i veličina i debljina štapića vretena, odnosno širina rupe na kolutu pršljena koji je u funkciji svojevrsnog utega podržavao vrtnju vretena tijekom namotavanja netom izrađenih niti životinjskog ili biljnog podrijetla.

Osim od gline, kakvi su svi naši primjerci, pršljeni mogu biti izrađeni i od drugog materijala, primjerice kamena (BELOŠEVIĆ 1980: 123). Gracilni, ali i masivniji probušeni koluti sa zaobljenim ili ostrim rubovima, različitog presjeka, ukrašeni ili neukrašeni, na prvi pogled pokazuju iznimnu oblikovnu raznolikost. Iako su jedan od vrlo čestih nalaza u srednjovjekovnim naseljima, u stručnoj se literaturi nitko nije ozbiljnije pozabavio njihovom detaljnijom analizom (BŘEZINOVÁ 1997: 130). Određena uvjerljiva tipologija i kronologija pršljena mogla bi se napraviti na znatno većem broju pronađenih primjeraka kakav je slučaj, primjerice, na nalazištu Mikulčice gdje je tijekom višegodišnjih arheoloških iskopavanja pronađeno preko 2000 primjeraka tih predmeta. Stoga u ovom radu, osim pokušaja njihovog grupiranja na temelju njihovih oblikovnih karak-

teristika, valja o njima promišljati na temelju nekih drugih pokazatelja. Naime, nekoliko primjerka pršljena potječe iz zatvorenih arheoloških cjelina, objekta koji su apsolutno datirani radiokarbonskom ¹⁴C metodom u određeno razdoblje ranoga srednjega vijeka te je na temelju toga određena i njihova uža vremenska pripadnost.

Glineni pršljeni, osim od gline i potom pečeni, vrlo su često izrađivani od odlomka rimskodobne tegule ili opeke koje su primarno imale glatku površinu, a korišteni komadi bili su barem neznatno veće od budućeg proizvoda (HROVATIN – TURK 2008: 147, Sl. 5, kat. br. 27, 28). Zbog materijala od kojeg su izrađeni te svoje iznimno glatke površine, možemo pretpostaviti da su primjerci br. 1 i 2 proizvedeni iz takve vrste sirovine. Ovim dvama velikim pršljenima kontekst nalaza je nesiguran jer potječu iz humusnog, oranog sloja (1) ili odmah iznad ostataka jednog objekta (2) (SJ 001/014) u kojem osim srednjovjekovnih ima i nekoliko kasnoantičkih nalaza (novac, ulomak stakla, SEKELJ IVANČAN 2010: kat. br. 42, 45), stoga se ne može sa sigurnošću utvrditi potječe li iz srednjovjekovnog razdoblja² ili predstavlja relikv iz starijeg vremena.

Svi ostali primjerci keramičkih pršljena, koji se donose u ovome radu, potječu iz sigurnih arheoloških cjelina. Kronološki najstariju skupinu predstavljaju komadi (3–7) pronađeni na položaju Prečno pole I. Među njima, najstariji primjerak keramičkog pršljena (3) potječe iz zatvorene arheološke cjeline (SJ 085/2), objekta koji je radiokarbonski datiran u drugu polovinu 6. i početak 7. stoljeća (Tablica 1). Vrlo je slabo očuvan i, iako postoje naznake njegova D-presjeka, nije ga moguće tipološki opredijeliti.

Još su dva primjerka slabije očuvanih pršljena koje je moguće samo djelomično komentirati. Jedan od njih (4) potječe iz zatvorene arheološke cjeline (SJ 094), objekta koji je također radiokarbonski datiran, i to u sredinu 7. stoljeća (Tablica 1). Iako očuvan samo polovično, vidljiv je njegov bikonični presjek te na temelju aproksimacije njegova izvornog oblika, vjerojatno predstavlja lagani primjerak manjih dimenzija. Istom vremenu mogu se, na temelju keramičkih i ostalih nalaza iz objekata (SJ 022, SJ 098b) (SEKELJ IVANČAN 2010: kat. br. 47–52; 230–235), pripisati slabo očuvan manji ulomak pršljena (5) kao i izuzetno dobro očuvan pršljen br. 6. Ovaj cjeloviti, crni pršljen bikoničnog presjeka, masivan je primjerak nešto većih dimenzija čija je visina koluta čak 2 cm, a širina središnje rupe gotovo 1 cm. Uvriježeno je mišljenje da širina središnje rupe, koja prema nekim istraživanjima u prosjeku iznosi oko 8 mm, neposredno ukazuje na širinu, ali i veličinu vretena, odnosno posredno na debljinu izvučene niti pređe koja se namotavala na vreteno pri čemu se na gracilnija vretena namotavala tanja, a na masivnija deblja nit (BŘEZINOVÁ 1997: 130).

Djelomično je očuvan i primjerak pršljena (7) koji potječe iz zatvorene arheološke cjeline (SJ 031), objekta koji je radiokarbonski datiran u kraj 8. i u 9. stoljeće (Tablica 1). Osim što je prepoznat njegov D-presjek, valja istaknuti da je prema ostalim mjerljivim značajkama ovaj pršljen bliži primjerku br. 6 nego primjercima 3–5.

Kronološki nešto mlađu skupinu predstavljaju primjerci iz Ledina (8–16). Devet keramičkih pršljena potječe iz pet različitih objekata od kojih su dva (SJ 022, SJ 024) datirana pomoću radiokarbonskih datuma i tipološko-kronološke analize keramike (SEKELJ IVANČAN et al. 2005) u kraj 10. i 11. stoljeće (Tablica 1). Obično je u pojedinoj zatvorenoj arheološkoj cjelini pronađen po jedan keramički pršljen, no izdvaja se jedan, preciznije datiran objekt (SJ 024) u kojem je pronađeno pet primjeraka. Iako bi oni trebali biti istovremeni, pokazuju nevjerojatnu raznolikost, ne toliko po dimenzijama koliko prema oblicima, koji variraju od bikoničnog presjeka (11, 15), preko

² Na ovom mjestu važno je naglasiti da su, po obliku slični pršljeni kakav je primjerak br. 2, pronađeni u zatvorenim grobnim cjelinama na području sjeverne Dalmacije (Kašić-Maklinovo Brdo i Nin – Ždrijac), isključivo u žen-

skim grobovima, gdje su datirani prema ostalim nalazima u tim cjelinama, u vrijeme 8. i prvu polovinu 9. stoljeća (BELOŠEVIĆ 1980: 122–123, T. XXXV, 4; T. XXXVI, 2; T. XLII, 3).

D presjeka (13) pa sve do plosnatih primjeraka gotovo pravokutnog presjeka (12, 14). Upravo nam spomenuti primjerci ukazuju da je vrlo teško na ovom tipu predmeta određivati tipološko-kronološke odrednice, iako su slični pršljeni, primjerice, bikoničnog presjeka (8) ili primjerci plosnatog oblika (16) pronađeni u obližnjim istovremenim objektima.

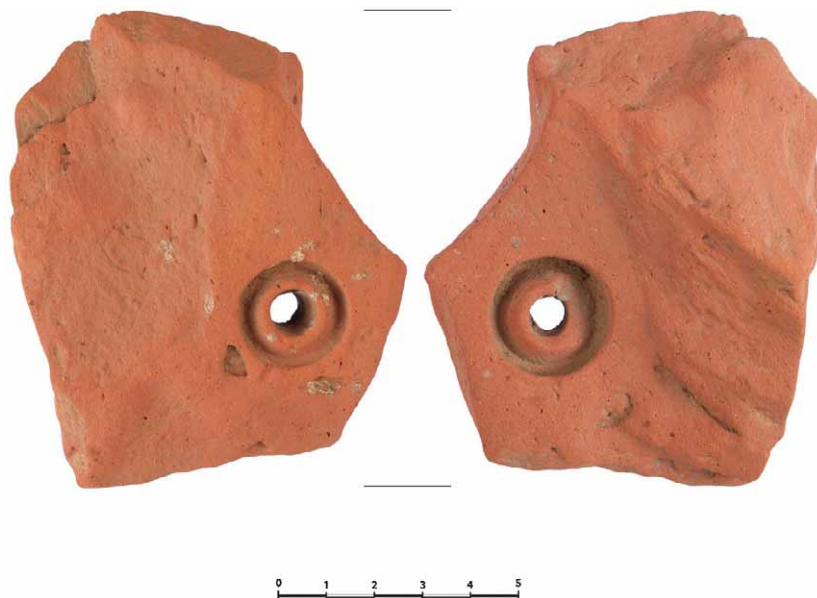
Ovdje se ipak izdvaja trima vodoravnim širim užlijebljenim linijama ukrašeni pršljen, u Torčecu zabilježen tek s jednim primjerkom (12). Iako bi se moglo navesti više sličnih primjeraka ukrašenih pršljena, najbližiju analogiju predstavljaju gušćim vodoravnim linijama ukrašeni pršljeni iz kvadratične kuće br. 2 s mađarskog lokaliteta Veresegyhaz-Ivancs, koja je na temelju keramičkih nalaza datirana u 9. i 10. stoljeće (MESTERHÁZY 1983: 149, Kep. 16:1–2, 6). Nešto dalje, no tipološki također blisku analogiju predstavljaju primjerci nešto gušćim udubljenim linijama ukrašeni pršljeni s gradišta Bína u Slovačkoj, pronađeni u četvrtastoj ukopanoj kući br. 3 iz sredine 10. stoljeća (HABOVŠTIK 1966: 454–455, Obr. 18).

Od ostalih primjeraka iz objekta SJ 024 iz Ledina, valja izdvojiti nepravilan pršljen br. 13, ne toliko zbog njegovih oblikovnih iznimnosti, koliko zbog činjenice da je gotovo identičan komad (18) pronađen i na drugom lokalitetu, na položaju Pod Gucak. Ovi primjerci zaobljenog D presjeka, identičnog su promjera i širine koluta, a neznatna su odstupanja prisutna samo u visini koluta i težini predmeta. Ukoliko, sukladno iznesenome, zaključimo da su istovremeni, odnosno da su izrađeni i/ili upotrebljavani u nekom vremenu od kraja 10. i tijekom 11. stoljeća, onda nam radiokarbonski apsolutni datumi iz objekta SJ 004 s Pod Gucaka, u kojem je doduše pronađen nešto drugačije oblikovan pršljen malih dimenzija (17), idu u prilog. Urezi na jednoj strani koluta na pršljenu br. 18 ne predstavljaju ukrasni motiv, već su odraz nemarne i loše izrade predmeta, pa ga ne treba promatrati na način kako je to napravljeno za primjerak br. 12.

Na kraju valja istaknuti da mali pršljen (10) iz preciznije datiranog ledinskog objekta SJ 022, pokazuje nešto drugačije oblikovanje središnje rupe od svih ostalih ledinskih, ali i drugih primjeraka pršljena pronađenih u Torčecu. Oko nje vidljiv je pravilan obruč iz kojeg se oblikuje ostali dio pršljena bikoničnog presjeka s naglašenim rebrom u najširem dijelu.

Možda se jedan pršljen manjih dimenzija, kakvi su primjerci 11 ili 17 čiji promjer jedva prelazi 2 cm, krije i u ulomku keramičkog poluproizvoda (Slika 2) pronađenog na položaju Pod Gucak. Ovaj keramički ulomak vjerojatno je dio rimskodobne tegule ili opeke i najvjerojatnije predstavlja komad koji je poslužio kao sirovina za izradu keramičkog pršljena, kakvi su primjeri u ranome srednjem vijeku već zabilježeni (HROVATIN – TURK 2008: 147). Možda je na ovom komadu moguće iščitati i sam postupak izrade pršljena. Na amorfnom ulomku primarno glatke površine, i debljine veće od budućeg proizvoda, bušena je rupa osi pršljena. Nakon što je os probušena, pristupilo se oblikovanju vanjskog obruča pršljena, ali zbog nekog je razloga (možda krivo procijenjen promjer koji bi u konačnici rezultirao iznimno malim i prelaganim pršljenom), u ovoj fazi procesa izrade pršljena, komad koji je poslužio kao sirovina, odbačen. Da je pršljen izrađen do kraja, tijek izrade bi prolazio još nekoliko faza koje se mogu predvidjeti u vidu odstranjivanja viška materijala do željene veličine konačnog proizvoda. Možemo pretpostaviti da je višak materijala prvo bio odstranjivan odbijanjem kako je zaključeno na primjerku poluproizvoda s lokaliteta Pržanj kraj Ljubljane (HROVATIN – TURK 2008: 147, sl. 5, kat. br. 27), a potom, u zadnjoj fazi izrade, finim brušenjem do željenog oblika. Govori li nam naglašeno, hrapavo (nedovršeno?) rebro na najširem dijelu pršljena br. 10 o izostanku posljednje faze izrade finim brušenjem njegova krajnjeg oblika, odnosno o tragovima odstranjivanja viška materijala odbijanjem, bez više analognih primjeraka koji bi potvrdili ili opovrgli izneseno, možemo samo pretpostavljati.

Pri sadašnjem stupnju istraženosti, može se reći da spomenuti nalaz poluproizvoda te iznimna raznovrsnost oblika keramičkih pršljena pa čak i onih istovremenih, upućuje na zaključak da su

Slika 2 – ulomak keramičkog poluproizvoda, strana a, strana b (snimio: M. Gregl).

Figure 2 – fragment of ceramic semi product, side a, side b (photograph by M. Gregl).

oni, a s njima svakako i drvene preslice i vretena, bili izrađivani od strane lokalnog stanovništva na mjestu gdje su i upotrebljavani te da nisu postojale određene radionice koje bi oblikovale određene tipove za širu upotrebu.

Za bolje razumijevanje čitavog procesa izrade niti pređe od biljnih ili životinjskih vlakana, u kojem nezaobilaznu ulogu imaju naši pršljeni, potrebno je nekoliko riječi reći i o samom podrijetlu tih vlakana. Od biljnih vlakana obično su se upotrebljavala vlakna dviju najuobičajenijih biljaka, konoplje (*Canabis sativa*) i lana (*Linum usitatissimum*), poznatih iz srednjovjekovnih arheoloških konteksta primjerice s područja Češke, Moravske i Slovačke, te koprive (*Urtica dioica*) koja se spominje u pisanim izvorima 12. stoljeća (BŘEZINOVÁ 1997: 125, 166, Tab. 4).

Arheobotanička analiza provedena na ostacima biljaka iz svih objekata u Torčecu pokazala je prisutnost tek jedne sjemenke lana (*Linum usitatissimum*) na položaju Ledine (ŠOŠTARIĆ – ŠEGOTA 2010: T. 3, objekt SJ 003)³. Lan je jednogodišnja ili dvogodišnja zeljasta uspravna biljka s kratkim vretenastim korijenom i stabljikom koja može narasti od 30 do 80 centimetara. Pogoduje joj vlažno tlo i prohladnija područja vlažnije i umjerene klime, a tradicionalno se uzgajao na području gotovo čitave Hrvatske te koristio za razne namjene (ŠIMETIĆ 2008: 218–220).

Dijelu postupka pređenja niti lana koji nas ovdje zanima, prethodile su pripreme i svojevrsna obrada izrasle biljke lana, postupci poznati još donedavno na prostoru kontinentalne Hrvatske, zabilježeni prigodom etnografskih istraživanja. Uobičajeni postupci vjerojatno se nisu znatno promijenili od onih iz starijih razdoblja pa donosimo njihov kratak opis.⁴ Nakon sazrijevanja, lan se

3 Konoplja, nešto čvršća, viša i možda malo bjelja tekstilna biljka više se uzgajala na području današnje Bosne, a tijekom srednjeg vijeka evidentirana je, primjerice, na nalazištu smještenom znatno istočnije, na lokalitetu Vučedol – Gradac (ŠOŠTARIĆ – ŠEGOTA 2010).

4 Obrada biljke lan: <http://www.hasic-online.at/tradicija/obrada-lana/index.html>; <http://www.rucni-rad.info/naslovnica/35-tkanje-na-tkalackom-stanu/89-od-lana-i-konoplje-do-platna.html> (29.4.2010.).

zajedno s korijenom čupao iz tla, stabljika se odvajala od sjemena te potom vezivala u snopiće koji su se kiselili u rijekama i potocima. Na snopove lana, uronjene u vodu, stavljalo se veće kamenje. Ovisno o temperaturi vode, snopovi lana su morali u vodi odstajati oko tjedan do mjesec dana kako bi se vlakna odvojila od grubog drvenastog dijela, a potom je uslijedilo njihovo ispiranje od lišća i nanesenog riječnog mulja. Nakon sušenja, lan se u obliku stručaka pripremio za stupu – posebnu drvenu napravu od dva dijela – gdje se dobro istukao pri čemu su se odvojili sitni čvrsti izlomljeni drveni otpaci stabljike lana od neprekinutog vlakna. Uslijedilo je još nekoliko postupaka pročišćavanja lana u kojima se dobivaju vlaknaste niti lana sve do čistog mekanog svilenkastog stanja pogodnog za pravljenje konca. Obrada pročišćavanja vršila se tako pucnjom, trlicom te potom grebenima pri čemu se prvotno uklanjala kora, a potom su se snopovi lana stavljali na greben – drvenu napravu sa zupcima na kojoj se lan raščišćavao ali i raščešljavao, dakle postupak u kojem su se odvajale finije vlasi od kučina. Tako počešljana, do kraja očišćena vlakna pripremljena su za pređenje te su se fine niti složile u kudjelju i stavljale na preslicu, a grublja i kraća vlakna tzv. kučina bila je pogodna za izradbu konopaca.

Osim biljnih vlakana prela su se i vlakna životinjskog porijekla, najčešće ovčja vuna. I njena obrada morala je proći kroz nekoliko faza od sirove, ostrižene vune preko pranja i češljanja kako bi vuna bila mekša za daljnju preradu, odnosno dovedena u takvo stanje da je mogla biti postavljena na preslicu te se potom u identičnom postupku kao kod biljnih vlakana jednom rukom usukivala ili prela pređa, a drugom okretalo vreteno na koje se tako namatala dobivena nit pređe (Slika 3).

Slika 3 – Iluminacija iz Velislavove Biblije s prikazom ručnog pređenja niti (prema: VÁNA 1983, 159).

Figure 3 – Picture from the Velislav Bible with the depiction of thread spinning.

Nameće se pitanje može li se na temelju oblikovnih ili nekih drugih značajki odrediti da li je kod primjeraka keramičkih pršljena iz Torčeca riječ o predmetima korištenim pri usukivanju niti biljnog ili životinjskog podrijetla. Mali broj pronađenih komada kao i njihova iznimna raznolikost ne dopušta konkretnije zaključke. Pogledamo li dimenzije cjelovito očuvanih komada, uviđamo da im se promjer kreće između 2 i 3 centimetra, tj. da su malih dimenzija, izuzev dva primjerka koji potječu iz nesigurnog konteksta – ulomka br. 1 iz humusnog sloja i cjelovitog primjerka br. 2 iz kontakta oranog sloja i objekta SJ 014 s položaja Prečno pole I. Nadalje, valja istaknuti da su pršljeni iznimno lagani, težina im se kreće od 4,4 do 9,7 g, osim najvećeg i najtežeg primjerka br. 6 koji je težine 14,4 g. Analizom keramičkih pršljena s područja Češke, Moravske i Slovačke utvrđeno je da im se promjer kreće od 2 do 10 cm, a težina od 3 do 30 g, najučestalije između 5 i 11 g. Iako je uvriježeno mišljenje da težina pršljena uvjetuje kvalitetu pređe, iskustvom eksperimentalnog predenja utvrđeno je da su za predenje niti vune potrebni manji i lakši, a za predenje vlakana lana ili konoplje teži i veći pršljeni (BREZINOVA 1997: 130). Ukoliko ta saznanja primijenimo na torčanske nalaze, s velikom sigurnošću možemo zaključiti da je većina naših pršljena (3–5, 7–18) korištena za usukivanje niti vune. Osim dva primjerka pršljena iz nesigurnog konteksta nalaza s Prečnog pola I, jedini primjerak koji odskače svojom težinom i masivnijim izgledom jest pršljen br. 6. On je, prema dosadašnjim saznanjima, istovremen s primjercima br. 4 i 5 koji, iako nisu očuvani cjelovito pokazuju gracilniji izgled i ukupno procjenjujući bili bi znatno lakši da su očuvani u cijelosti. Stoga za pršljen br. 6, s jedne strane možemo promišljati da je korišten za izradu deblje niti pređe jer mu je promjer rupe kroz koju se provlačilo deblje vreteno veći (0,9 cm)⁵ od ostalih cjelovito očuvanih mjerljivih komada (0,6 i 0,7 cm) kroz koju se provlačilo tanje vreteno, ali i da je možda korišten za usukivanje niti biljnog podrijetla. Za sve ostale, pak, male primjerke pršljena, s velikom sigurnošću možemo tvrditi da su korišteni za usukivanje niti životinjskog podrijetla. S tim u vezi valja reći da je zooarheološka analiza provedena na ostacima životinjskih kostiju iz svih istraženih objekata u Torčecu pokazala prisutnost skupine ulomaka kostiju opredijeljenih kao mali preživači. Analizom je utvrđeno da se ulomci kostiju malih preživača pronalaze gotovo u svim objektima s položaja Prečno pole I, a značajna je njihova prisutnost i na Ledinama, dok na položaju Pod Gucak nisu zabilježeni (KUŽIR et al. 2010: Tablica 1, 3, 4). Zbog iznimno loše očuvanosti i fragmentiranosti nije bilo moguće odrediti radi li se kod tih kostiju o srnama, kozama ili ovcama, iako je na temelju usporedbi s recentnim kostima, za ulomke iz SJ 031 s Prečnog pola I, s većom vjerojatnošću prepoznata životinjska vrsta – ovca (KUŽIR et al. 2010). Iako u ostalim objektima nije jasno razlučeno, zasigurno se u spomenutoj skupini malih preživača, u određenom broju kriju i ovce, čija je ostržena vuna bila korištena za izradu pređe.

S obzirom pak na kontekst nalaza, valja reći da se u Torčecu, u većini slučajeva pronalazi po jedan primjerak keramičkog pršljena u jednoj zatvorenoj cjelini što nas navodi na zaključak da je – svaka kuća imala preslicu i vreteno (i, dakako, keramički pršljen), odnosno prelju, a izdvaja se slučaj gdje je u jednom objektu, kvadratičnoj kući na Ledinama, pronađeno pet komada. S druge strane, jedan od tih keramičkih pršljena iz spomenute kuće ukrašen je vodoravnim žlijebnim linijama. Iz literature je poznato da, osim što su razni motivi na pršljenima imali ukrasnu funkciju, prema nekim promišljanjima oni su mogli predstavljati i oznaku njihova vlasnika, pa sve do ispisano osobnog imena na pojedinim komadima (BREZINOVA 1997: 130). Tome u prilog idu i, primjerice, različito oblikovani i različito ukrašeni pršljeni prilagani u avarske ženske grobove 8. i početka 9. stoljeća, i to na brojnim grobljima, pri čemu je moguće iščitati da ukoliko su pršljeni ukrašeni, iako među nekima od njih postoje sličnosti, niti jedan se ukras ne ponavlja na točno

5 Identičan promjer središnje rupe ima i primjerak pršljena br. 2 te je također većih dimenzija i težine, kao i primjerak br. 1, ali su iz nesigurnog konteksta nalaza. Uko-

liko ipak prihvatimo da su srednjovjekovni, veća je vjerojatnost da i za njih vrijede promišljanja izrečena za pršljen br. 6.

identičan način ili na jednako oblikovanom primjerku, odnosno ne postoji identično ukrašen pršljen stavljen u dva ili više različita groba niti na jednom groblju (za brojne primjerke vidjeti: GARAM et al. 1975).

S tim u vezi valja spomenuti da je iz etnografskih istraživanja poznato da na preslicu ne treba gledati samo kao na pomagalo u postupku predenja, već i kao predmet koji je imao svoje značajno mjesto u narodnom životu, osobito u običajima.⁶ Preslica je, prema tim istraživanjima, bila svojina žene i pripadala je onim predmetima narodnog rukotvorstva koji su se koristili samo za osobnu upotrebu, pri čemu su ih žene tijekom života uvijek nosile sa sobom. Kako je uz preslicu usko vezano i vreteno s keramičkim pršljenom, te s obzirom na spomenuto, moguće je pretpostaviti da se u slučaju nalaza više keramičkih pršljena u kući iz Ledina radi o domaćinstvu s više žena ili djevojaka, pri čemu je svaka od njih prela na svojoj, različito ukrašenoj preslici s pripadajućim priborom koji je najvjerojatnije, kao i sama preslica, također bio osobne uporabe, na što nas, osim velike raznolikosti u oblikovanju naših predmeta, upućuje i ukrašeni primjerak keramičkog pršljena.

Damo li maha mašti možda možemo ovaj višebrojni nalaz povezati i s običajem *Prela*, okupljanjem djevojaka i žena u pojedinim kućama, gdje se uz druženje i pjesmu odvijao i naporan posao predenja. Je li arheološki nalaz pet keramičkih pršljena iz ledinske kvadratične kuće relikv upravo ovog narodnog običaja, ipak će nam ostati zagonetka.

Na ostalim položajima u Torčecu, datiranim u mlađe razdoblje, nisu pronađeni keramički pršljeni (SEKELJ IVANČAN 2010: Rudičevo). Dakako, to ne znači da je spomenuto pokazatelj da je upotreba keramičkih pršljena u funkciji utega za vreteno prestala u vremenima poslije 11. stoljeća. Vjerojatnije je riječ o slučajnosti kao i o tome da su arheološki istražene manje površine i da oni na sadašnjem stupnju istraženosti (samo) nisu pronađeni.

Svojevrsni dokaz za kontinuiranu upotrebu keramičkih pršljena i u mlađim razdobljima nalazimo u iluminaciji iz Velislavove Biblije, najobuhvatnijeg srednjovjekovnog ilustriranog rukopisa u srednjoj Europi. Ova srednjovjekovna ilustrirana češka Biblija, s više od sedamstope deset očuvanih crteža anonimnog autora, između ostalog, prikazuje i način predenja niti pomoću preslice, vretena i utega (keramičkog pršljena), sredinom 14. stoljeća (VÁŇA 1983: 159) (Slika 3), način koji se tijekom čitavog srednjeg vijeka zasigurno nije mijenjao, a poznat je gotovo do danas.

Iz svega rečenoga vidljivo je da je na temelju veličine ili oblikovnih značajki vrlo teško govoriti o određenoj tipologiji keramičkih pršljena tijekom više stoljeća ranoga srednjega vijeka. Stoga nam rezultati ¹⁴C analiza značajno doprinose vremenskom opredjeljenju pojedinih primjereka, a nalaz poluproizvoda s položaja Pod Gucak ukazuje na njihovu lokalnu izradu. Iako brojčano skromno zastupljeni, obrađeni keramički pršljeni izravno oslikavaju jednu privrednu svakodnevnu djelatnost stanovnika ruralnih ranosrednjovjekovnih zajednica na prostoru današnjeg sela Torčec.

Katalog predmeta (Tabla 1, Tabla 2, snimio: M. Gregl, uredila: K. Jelinčić):

Lokalitet – Prečno pole I

1. Pršljen, keramika

SJ 001/002, (t.o. N 39)

Opis: ulomak keramičkog pršljena crvene boje bez ukrasa, pravokutnog presjeka, s okruglom rupom u sredini.

Dimenzije: ø 5 cm; vis. 1,5 cm; šir. koluta 2,2 cm; tež. 19,9 g.

⁶ <http://josipcugovcan.blog.hr/2007/10/1623508633/tradicijski-obrti-podravine.html> (30.4.2010.).

2. Pršljen, keramika
SJ 001/014 (▼ 127,94 m), (t.o. PN 4)
Opis: cjeloviti keramički pršljen svijetlosive boje, bez ukrasa, pravokutnog presjeka, s okruglom rupom u sredini.
Dimenzije: $\varnothing$ 3,7 cm; vis. 1,5 cm; šir. koluta 1,4 cm; šir. rupe 0,9 cm; tež. 19,9 g.
3. Pršljen, keramika
SJ 085/2 (▼ 127,63 m), (t.o. PN 27)
Opis: ulomak keramičkog pršljena okersmeđe boje, bez ukrasa, D presjeka, s okruglom rupom u sredini.
Dimenzije: vis. 1,6 cm; šir. koluta 1,1 cm; tež. 5,3 g.
4. Pršljen, keramika
SJ 094, sjeverozapad (▼ 127,68 m), (t.o. PN 30)
Opis: ulomak keramičkog pršljena svijetlooker do narančaste boje, bez ukrasa, bikoničnog presjeka, s okruglom rupom u sredini.
Dimenzije: vis. 1,7 cm; šir. koluta 0,9 cm; tež. 3,4 g.
5. Pršljen, keramika
SJ 022, jug (▼ 127,78 m), (t.o. PN 17)
Opis: ulomak manjeg keramičkog pršljena tamnosive boje, bez ukrasa, D presjeka, s okruglom rupom u sredini.
Dimenzije: vis. 1,6 cm; šir. koluta 0,9 cm; tež. 2,8 g.
6. Pršljen, keramika
SJ 098b (▼ 127,59 m), (t.o. PN 36)
Opis: cjeloviti keramički pršljen tamnosive do crne boje, bez ukrasa, bikoničnog presjeka, s okruglom rupom u sredini.
Dimenzije: $\varnothing$ 2,7 cm; vis. 2 cm; šir. koluta 0,9 cm; šir. rupe 0,9 cm; tež. 14,4 g.
7. Pršljen, keramika
SJ 031 (▼ 127,84 m), (t.o. PN 18)
Opis: ulomak keramičkog nepravilnog pršljena okersive boje, bez ukrasa, D presjeka, s okruglom rupom u sredini.
Dimenzije: $\varnothing$ 2,8 cm; vis. 1,9 cm; šir. koluta 1 cm; šir. rupe 0,8 cm; tež. 7,8 g.

Lokalitet – Ledine

8. Pršljen, keramika
SJ 012 (▼ 127,77 m), (t.o. PN 9)
Opis: ulomak keramičkog pršljena okersmeđe boje, bez ukrasa, bikoničnog presjeka, s okruglom rupom u sredini.
Dimenzije: $\varnothing$ 2,7 cm; vis. 1,8 cm; šir. koluta 0,9 cm; šir. rupe 0,9 cm; tež. 6,1 g.
9. Pršljen, keramika
SJ 014
Opis: ulomak keramičkog pršljena, D presjeka, okernarančaste boje.
Dimenzije: $\varnothing$?; vis. 1,2 cm; tež. 3,2 g.
10. Pršljen, keramika
SJ 022 (▼ 128,09 m), (t.o. PN 16)
Opis: cjeloviti keramički pršljena crne boje, bez ukrasa, bikoničnog presjeka s naglašenim

rebrom na najširem dijelu, s okruglom rupom u sredini.

Dimenzije: $\varnothing$ 2,3 cm; vis. 1,4 cm; šir. koluta 0,8 cm; šir. rupe 0,7 cm; tež. 6,4 g.

11. Pršljen, keramika

SJ 024 (▼ 127,99 m) (t.o. PN 29) + (t.o. PN 35) (▼ 127,73 m)

Opis: dva ulomka istog keramičkog pršljena oker boje, bez ukrasa, bikoničnog presjeka, s okruglom rupom u sredini.

Dimenzije: $\varnothing$ 2,1 cm, vis. 1,9 cm; šir. koluta 0,7 cm, šir. rupe 0,7 cm; tež. 4,4 g.

12. Pršljen, keramika

SJ 024 (▼ 128,06 m), (t.o. PN 30)

Opis: ulomak keramičkog plosnatog pršljena okersmeđe boje, ukrašen trima vodoravnim linijama, pravokutnog presjeka, s okruglom rupom u sredini.

Dimenzije: $\varnothing$ 3,1 cm, vis. 0,5 cm; šir. koluta 1,3 cm, šir. rupe 0,7 cm; tež. 3,9 g.

13. Pršljen, keramika

SJ 024 (▼ 127,81 m), (t.o. PN 31)

Opis: cjeloviti keramički pršljena okersmeđe boje, bez ukrasa, zaobljenog D presjeka, s okruglom rupom u sredini.

Dimenzije: $\varnothing$ 2,6 cm; vis. 1,8 cm; šir. koluta 1,1 cm; šir. rupe 0,7 cm; tež. 9,7 g.

14. Pršljen, keramika

SJ 024 (▼ 127,83 m), (t.o. PN 34)

Opis: cjeloviti plosnati keramički pršljen tamnosive boje, bez ukrasa, pravokutnog presjeka, s okruglom rupom u sredini.

Dimenzije: $\varnothing$ 2,5 cm; vis. 1 cm; šir. koluta 1 cm; šir. rupe 0,6 cm; tež. 6,8 g.

15. Pršljen, keramika

SJ 024 (▼ 127,74 m), (t.o. PN 36)

Opis: cjeloviti keramički pršljena okersmeđe boje, bez ukrasa, bikoničnog presjeka, s okruglom rupom u sredini.

Dimenzije: $\varnothing$ 2,3 cm; vis. 1,5 cm; šir. koluta 0,8 cm; šir. rupe 0,7 cm; tež. 7,5 g.

16. Pršljen, keramika

SJ 026 (▼ 127,97 m), (t.o. PN 23)

Opis: cjeloviti plosnati keramički pršljen svijetlosive boje, bez ukrasa, pravokutnog presjeka, s okruglom rupom u sredini.

Dimenzije: $\varnothing$ 3 cm; vis. 0,7 cm; šir. koluta 1,2 cm; šir. rupe 0,6 cm; tež. 7,2 g.

Lokalitet – Pod Gucak

17. Pršljen, keramika

SJ 004, zapad (▼ 126,90 m), (t.o. PN 1)

Opis: cjeloviti keramički pršljen okersmeđe boje, bez ukrasa, D presjeka, s okruglom rupom u sredini.

Dimenzije: $\varnothing$ 2,1 cm; vis. 1,3 cm; šir. koluta 0,7 cm; šir. rupe 0,7 cm; tež. 6,2 g.

18. Pršljen, keramika

SJ 043, (t.o. PN 10)

Opis: cjeloviti keramički pršljen okersmeđe boje, bez ukrasa, zaobljenog D presjeka, s okruglom rupom u sredini.

Dimenzije: $\varnothing$ 2,6 cm; vis. 1,9 cm; šir. koluta 1,1 cm; šir. rupe 0,5 cm; tež. 8,2 g.

Slika 3. Ulomak keramičkog poluproizvoda

SJ 006, istok (▼ 126,79 m), (t.o. PN 5)

Opis: ulomak crvene cigle nepravilnog oblika s rupom okruženom kružnim udubljenjem na obje strane plohe kalupa.

Dimenzije: očuvana duž. 9,4 cm, očuvana šir. 7,6 cm, deb. 2,4 cm, šir. rupe 0,7 cm, tež. 127,8 g.

Tablica 1 – Rezultati analiza ^C14

Site	SJ	Šifra	Radiocarbon Age	Calibrated Age	One Sigma Range	Two Sigma Range
PREČNO POLE I	14	KIA 28646	BP 1234 ± 22	cal AD 777	cal AD 720 – 745 (21.2 %) cal AD 768 – 782 (13.0 %) cal AD 790 – 823 (23.9 %) cal AD 842 – 859 (10.2 %)	cal AD 691 – 702 (3.8 %) cal AD 712 – 750 (25.8 %) cal AD 762 – 784 (15.3 %) cal AD 786 – 883 (50.6 %)
	31	KIA 37481	BP 1206 ± 23		cal AD 778 – 823 (43.7 %) cal AD 838 – 867 (24.6 %)	cal AD 723 – 740 (43.7 %) cal AD 770 – 889 (91.6 %)
	085/2	KIA 37482	BP 1471 ± 19		cal AD 571 – 614 (68.3 %)	cal AD 558 – 638 (95.4 %)
	094	KIA 41462	BP 1365 ± 21		cal AD 650 – 665 (68.3 %)	cal AD 641 – 679 (95.4 %)
LEDINE	22	Z 3311 Z 3310	BP 985 ± 65 BP 1150 ± 65		cal AD 990–1070 (36.6 %) cal AD 1080–1160 (31.6 %) cal AD 810–980 (64.3 %)	
	24	KIA 26974	BP 989 ± 25	cal AD 1023	cal AD 1002 – 1012 (10.8 %) cal AD 1016 – 1039 (45.3 %) cal AD 1105 – 1109 (2.7 %) cal AD 1142 – 1150 (9.5 %)	cal AD 995 – 1056 (63.9 %) cal AD 1087 – 1122 (18.1 %) cal AD 1138 – 1156 (13.4 %)
POD GUCAK	4	KIA 34852	BP 986 ± 20		cal AD 1017 – 1042 (58.1 %) cal AD 1107 – 1117 (10.2 %)	cal AD 996 – 1007 (1.9 %) cal AD 1011 – 1049 (63.6 %) cal AD 1086 – 1124 (24.1 %) cal AD 1137 – 1151 (5.8 %)

POPIS LITERATURE

- BELOŠEVIĆ, J. 1980 – *Materijalna kultura Hrvata od 7. – 9. stoljeća*. Zagreb, 1980.
- BŘEZINOVÁ, H. 1997 – Doklady textilní výroby v 6.–12. století na území Čech, Moravy a Slovenska. *PamArch*, 88/1997, 2: 124–179.
- GARAM, É. – I. KOVRIG – J.G. SZABÓ – G. TÖRÖK 1975 – *Avar Finds in the Hungarian National Museum, Cemeteries of the Avar Period /567–829/ in Hungary*, vol. 1 (ed. I. KOVRIG). Budapest, 1975.
- HABOVŠTIK, A. 1966 – K otázke datovania hradiska v Bíni. *SlovArch*, 14/1966, 2: 439–486.
- HROVATIN, M. I. – P. TURK 2008 – Pržanj pri Ljubljani. Naselbinska jama 17. U: *Srednji vek. Arheološke raziskave med Jadrnskim morjem in Panonsko nižino*. Ur. M. GUŠTIN. Ljubljana, 2008: 145–151.
- KUŽIR, S. – T. TRBOJEVIĆ VUKIČEVIĆ – M. POLETTO 2010 – Životinjski ostaci sa srednjovjekovnih nalazišta u okolici Torčeca. U: *Podravina u ranom srednjem vijeku*. Zagreb, (u tisku).
- MESTERHÁZY, K. 1983 – Településásatás Verese gyház-Ivacson. *CommArchHung*, 1983: 133–162.
- SEKELJ IVANČAN, T. 2001 – Early Medieval Pottery in Northern Croatia. Typological and chronological pottery analyses as indicators of the settlement of the territory between the rivers Drava and Sava from the 10th to the 13th centuries AD. *BAR International Series*, 914, 2001.
- SEKELJ IVANČAN, T. 2010 – *Podravina u ranom srednjem vijeku*. Zagreb (u tisku).
- SEKELJ IVANČAN, T. – T. TKALČEC – D. SLOVENEK – B. LUGOVIĆ 2005 – Analiza keramike s ranosrednjovjekovnog naselja na položaju Ledine kod Torčeca, *Prilozi*, 22/2005: 141–186.
- SEKELJ IVANČAN, T. – T. TKALČEC – B. ŠILJEG 2003 – Rezultati analize ranosrednjovjekovnih nalaza i nalazišta u okolici Torčeca. *Prilozi*, 20/2003: 113–130.
- SEKELJ IVANČAN, T. – I. ZVJERAC 1997 – Nekoliko srednjovjekovnih položaja u okolici Torčeca – Koprivničko-križevačka županija. *ObHAD*, 29, 1997, 2: 65–69.
- ŠIMETIĆ, S. 2008 – Lan u proizvodnji i upotrebi. *Sjemenarstvo* Zagreb, 25/2008, 3–4: 217–221.
- ŠOŠTARIĆ, R. – V. ŠEGOTA 2010 – Analiza biljnih ostataka sa srednjovjekovnog lokaliteta Torčec kraj Koprivnice. U: *Podravina u ranom srednjem vijeku*. Zagreb (u tisku).
- VÁŇA Z., 1983 – *Die Welt der alten Slawen*. Praha, 1983.

POPIS SLIKA
FIGURE CAPTIONS

- Slika 1 – Karta s označenim položajima ranosrednjovjekovnih naselja Prečno pole I (1), Ledine (2) i Pod Gucak (3).
Figure 1 – Map with marked positions of the early mediaeval settlements Prečno pole I (1), Ledine (2) i Pod Gucak (3).
- Slika 2 – ulomak keramičkog poluproizvoda, strana a, strana b (snimio: M. Gregl).
Figure 2 – fragment of ceramic semi product, side a, side b (photograph by M. Gregl).
- Slika 3 – Iluminacija iz Velislavove Biblije s prikazom ručnog predenja niti (prema: VÁŇA 1983, 159).
Figure 3 – Picture from the Velislav Bible with the depiction of thread spinning.

SUMMARY

EARLY MEDIAEVAL CERAMIC LOOM WEIGHTS FROM TORČEC

The paper analyses ceramic loom weights collected during the systematic archaeological excavations on the site of Torčec in the Podravina region. They came from three mediaeval sites – Prečno Pole (1–7), Ledine (8–16), and Pod Gucak (17–18), excavated from 2002 to 2008 (Figure 1).

A ceramic loom weight is a hoop with a hole in the middle, usually made of clay, used in the process of handspinning. For the process of handspinning a distaff on which a tow was placed was also needed, together with a spindle or a conical stick pointed at both ends, somewhat thicker in the middle, with a ceramic loom weight hafted at the bottom. They are often found in mediaeval settlements, showing an exceptional variation in forms. Several Torčec specimens came from closed archaeological contexts absolutely dated with a radiocarbon C14 method to a particular mediaeval period, which allowed their more precise chronological affiliation to be determined.

Clay loom weights were often made of fragments of Roman tegulae or bricks, primarily of smooth surface. Because of the material of which they were produced and their extremely smooth surface, we can presume that specimens 1 and 2 were produced of this kind of raw material, but we cannot determine for certain, because of the context of their finding and the contact with the ploughed layer, whether they belong to the mediaeval period or are a relict of more ancient times.

All remaining ceramic loom weights came from secure archaeological contexts. Specimens (3–7) from the Prečno Pole I are chronologically the earliest. The earliest among them, a poorly preserved ceramic loom weight (3) came from a closed archaeological context (SU 085/2), a structure radiocarbon dated in the second half of the 6th and early 7th c. (Table 1). There are two more poorly preserved loom weights, one of them (4) from a closed archaeological context (SU 094), a structure also radiocarbon dated to the mid-7th c. (Table 1). Based on ceramic and other finds from the structures (SU 022, SU 098b), a poorly preserved small fragment of a loom weight (5), as well as a well preserved loom weight (6), can be dated to the same period. The latter is a complete, black, biconical in cross section, massive specimen of somewhat larger dimensions, with a hoop height of as much as 2 cm, and with a diameter of the central hole of almost 1 cm. It is a general opinion that the width of the central hole – according to certain analyses its average width was ca. 8 mm – directly points to the width, but also the size, of the spindle, that is, indirectly to the thickness of the drawn yarn thread that was wound onto the spindle – a thinner line was wound onto more gracile, and thicker thread on more massive spindles.

A loom weight (7) from a closed archaeological context (SU 031), a structure radiocarbon dated to the late 8th and 9th c. (Table 1), was also partly preserved.

Chronologically a somewhat later group of finds are the specimens from Ledine (8–16). Nine ceramic loom weights came from five different structures, two of which (SU 022, SU 024) were radiocarbon dated – supported by a typological-chronological analysis – in the late 10th and 11th c. (Table 1). Usually only a single ceramic loom weight was found in a single closed archaeological context, but one structure (SU 024), more precisely dated, is exceptional for its five specimens of great diversity in form, from those biconical in cross section (11, 15), one specimen D-shaped in cross section (13), to flat ones almost quadrangular in cross section (12, 14). Among them one specimen stands out, decorated with three horizontal, somewhat wider, grooved lines (12). Concerning other specimens from the SU 024 structure from Ledine, we must mention an irregular loom weight (13), not because of its exceptional form, but for the fact that an almost identical specimen (18) was found on another site, on the Pod Gucak. These specimens with a curved D-shaped cross section are of identical diameter and hoop width, with only slight differences in the height of the

hoop and the weight of the object. If, given the above, we should conclude that they were contemporaneous, that is, they were produced and/or used in the period from the late 10th and in the 11th c., than the absolute radiocarbon dates for the structure SU 004 from Pod Gucak, support this conclusion, although a small loom weight found in this structure is somewhat differently formed.

We can perhaps recognize a small loom weight, similar to specimens 11 or 17, no more that 2 cm in diameter, in a fragment of semi-finished ceramic object (Figure 2), found at the Pod Gucak. This ceramic fragment was probably a part of a Roman tegula or brick and it is most likely a fragment used as raw material for the production of clay loom weights, which was, for some reason, abandoned during the process. The present state of research allows us to believe that this semi-finished product, as well as the exceptional variation in forms of clay loom weights, including the contemporaneous ones, suggests that they – certainly also wooden distaffs and spindles – were made by local population in places where they were used and that there were no workshops producing certain forms for wider use.

To understand better the process of the making of the yarn thread from fiber, the process in which loom weights played an important role, it is important to emphasize that archaeobotanical analysis of plant remains from all Torčec structures showed a presence of a certain seed of flax (*Linum usitatissimum*) at the Ledine. The zooarchaeological analysis has shown the presence of a group of bones belonging to small ruminants. The analysis has shown that bone fragments of small ruminants are present in almost all of the objects from the Prečno Pole I, while their presence at Ledine is also significant. It is certain that among these small ruminants' remains there were sheep, although their presence was not recognized in other structures, and their shorn wool was used in the production of yarn.

The question emerges whether it is possible, based on certain forms or other characteristics, to determine that ceramic loop weights from Torčec were used for braiding the fibers of animal or vegetal origin. If we analyze the dimensions of complete specimens, we can see that their diameter is between 2 and 3 cm, that is, they are of rather modest dimensions, except for the two specimens coming from an insecure context – fragment nr. 1 from the humus and a complete specimen (nr.2) from the point of contact between the ploughed layer and the structure SU 014 from Prečno Pole I. Furthermore, it should be emphasized that the weights are extremely light – from 4,4 to 9,7 g – except for the largest and heaviest specimen nr. 6 (14,4 g). Although it is a general opinion that the loom weights' mass conditions the yarn quality, it was also determined that smaller and lighter weights are needed for the spinning of wool, and larger and heavier weights for flax or hemp fibers. Thus we can conclude that the majority of our weights (3–5, 7–18) were used for braiding wool fibers. Except for two weights from an insecure context from the Prečno Pole I, the only specimen of different weight and more massive appearance is the weight nr. 6. It is, according to our current knowledge, contemporaneous with nrs. 4 and 5, which are, although incomplete, of a more gracile appearance, and, in general, would have been significantly lighter were they preserved complete. Thus we can suggest that the weight nr. 6 was, on the one hand, used for the production of thicker yarn threads because its hole diameter, through which a thicker spindle was pulled through, was greater (0,9 cm) than other completely measurable specimens (0,6 and 0,7 cm), through which a thinner spindle was pulled through, but also that it was perhaps used for braiding of fibers of vegetal origin.

Considering the circumstances of the find, it is important to emphasize that in Torčec, in most of the cases, a single ceramic loom weight was found in a closed context, which suggests that every house had a distaff and a spindle (and, naturally, a ceramic weight), that is, a spinster. The situation in a quadrangular house on the Ledine is exceptional in this sense, with its five weights. On the other hand, one of the weights from this house was ornamented with horizontal grooved lines. It is well

known that, besides the fact that various motifs on loom weights had a decorative function, they could represent a mark of their owner, and there are examples of a personal name being inscribed on certain specimens. From ethnographic investigations it is known that one should not look at a distaff only as a spinning tool, but also as an object that had its important place in women's folklore, especially in certain customs. Since a spindle with ceramic weight is closely associated with a distaff, it is possible to presume that the find of several weights in a house from Ledine actually indicates a household with several women or girls, and, moreover, that each spun on its own, differently decorated distaff with accompanying accessories that was most probably, as the distaff itself, made for individual use, which is suggested, besides the great difference in forms of our objects, by the decorated specimen of a ceramic loom weight.

A certain evidence for the continuous use of ceramic weights in later Middle Ages – after the 11th c. – is found in an illustration from Velislav's Bible, depicting the weaving with distaff, spindle and weight (ceramic loom-weight) in the mid-14th c. (Figure 3), which is a process that certainly did not change during the Middle Ages, and it was used almost until the present.

It is clear from all the above that the form or size cannot determine the typology of ceramic weights during the centuries of early Middle Ages. Therefore, the results of radiocarbon analyses are important for chronological determination of specific specimens, while the semi-finished product from the Pod Gucak suggests their local origin. Although not very numerous, processed ceramic loom weights directly describe an everyday economic activity of the inhabitants of rural mediaeval communities on the territory of the modern village of Torčec.

Rukopis primljen: 30. VI. 2010.
Rukopis prihvaćen: 4. VII. 2010.

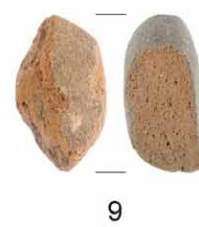
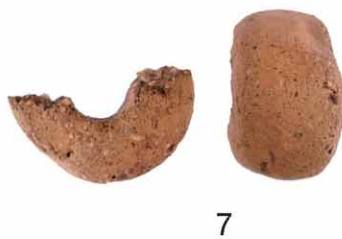
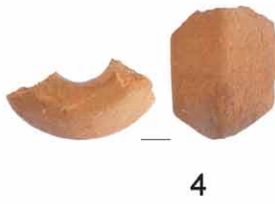
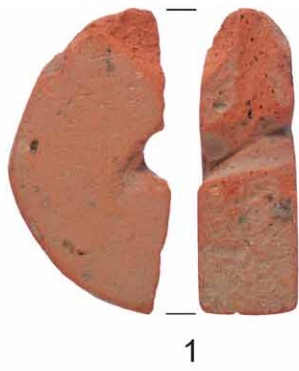

Tabla 1
Plate 1

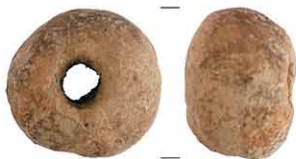
10

11

12

13

14

15

16

17

18

Tabla 2
Plate 2

FRANJO SMILJANIĆ

Saljska 6
HR – 23000 ZADAR
fsmiljanic@net.hr

JESU LI KOMUNALNE UTVRDE – STRAŽICE NA ZADARSKOM KOMUNALNOM KOPNENOM POSJEDU DOISTA KASNOANTIČKE?

UDK 949.7 (497.5 Zadar) "12–16"
Izvorni znanstveni rad

U zadarskim dokumentima od druge pol. 13. do 17. stoljeća za manja komunalna utvrđenja – stražarnice – javljaju se različiti nazivi: Custodia ili Custodia vetera, Stražica, Belveder, Bonueder, Guardia, Castrum antiquum, Ozrinj. U prilogu autor rješava njihov položaj, tumači nazive, analizira odnos prema komunikacijama, posjedima i u kontekstu prostorne organizacije zadarskog komunalnog teritorija. S obzirom na činjenicu da se imenuju u dokumentima Custodia ili Custodia vetera, Bonueder ili Castrum antiquum, autor smatra da porijeklo ovih utvrda treba tražiti u vojnim utverdama ranobizantskog podrijetla.

Ključne riječi: Custodia, Stražica, Belveder, Bonueder, Guardia, Castrum antiquum, Ozrinj

Key words: Custodia, Stražica, Belveder, Bonueder, Guardia, Castrum antiquum, Ozrinj

Kada je u pitanju istraživanje obrambenog sustava zadarske srednjovjekovne komune, treba istaknuti da manja utvrđenja – stražarnice (u daljnjem tekstu utvrde) nisu bila predmet sustavnog istraživanja, već samo zadarska gradska utvrđenja (PETRICIOLI 1976: 118, 504–506; 1987: 127–134, 535–536). O postojanju stražarnica i na kopnenom dijelu zadarskog komunalnog posjeda svjedoče sačuvani zapisi u tiskanoj i arhivskoj građi, počevši od druge polovine 13. stoljeća dalje, koje se nazivaju Strasića, Custodia, Custodia vetera, Belveder ili Bonveder,¹ Guardia, Ozrinj i Castrum antiquum. Prilikom topografskog istraživanja zadarskih otoka (SKRAČIĆ 1990: 305–306), utvrđeno je da su ove utvrde dio šireg sustava izgrađenog za vrijeme vladanja cara Justinijana, ne samo zbog kontrole pomorskog puta (BADURINA 1992: 7–8) nego i kontrolu zadarskog pomorskog distrikta. Topografski razmještaj, odnos prema komunikacijama i posjedima i tumačenje naziva predmet je ove rasprave.

¹ Skok smatra da nije riječ o krivom prijepisu naziva Belveder, već o toponimu koji spada u korpus dalmatskog jezika (SKOK 1954: 47).

TOPOGRAFSKI RAZMJESTAJ UTVRDA

Poviše bokanjačkog predjela Stara sela, iznad bokanjačke kose, danas se nalazi položaj Stražica, za koju nalazimo potvrde u dokumentima. U dokumentu iz 1454. god. zabilježeno je da je posjed zlatara Franula Tomaša smješten »...*sub Bochagnac in loco uocato Straziza*...«² ili 1383. god. za posjed Toma Frančića navodi se da je smješten, »...*ultra portum Jadre sub montem qui dicitur Strasića*...«³. U opisu položaja posjeda maranguna Franula Tomina zabilježeno je da se nalazi »...*ad Bochagnac in confinio Custodie seu Straziće*...«⁴, a u oporuci Ljube, kćeri pok. Radina, udovice Granda, zabilježeno je da ostavlja Kreši, sinu Nikole Nasisa maslinik koji se nalazi »...*in loco uocato sub custodia veteri de Bocagnaç*...«⁴. U drugoj polovini 17. stoljeća, ova se utvrda imenuju »...*guardia di Bocagnazzo*...«, gdje se kao posjednici spominju zadarske plemićke obitelji Rossi, Bartoluciće i samostan sv. Demetrija,⁵ ili Belveder kako je zabilježio Ljubavac u opisu bokanjačkog sela iz druge polovine 17. stoljeća (GLIUBAVAZ 1891: br.43, 32). Iz navedenih podataka jasno se razabire da je riječ i o utvrđi, smještenoj iznad uzvišenja, a to je položaj Brig na današnjoj bokanjačkoj kosi, blizu srednjovjekovnog bokanjačkog naselja (danas je to onaj dio bokanjačkog naselja razmješten oko crkve) i na kopnenom dijelu zadarskog posjeda. U opisu sela Bokanjac, zadarski povjesničar Ljubavac tu utvrdu opisuje kao staru četvrtastu kulu (antico castello) u urušenom stanju, površine oko deset pasa s dobrim pregledom na zadarsko zaleđe (teraferma) i more, koja nije bila osvojena od Turaka (GLIUBAVAZ 1891: 32, br. 43). U zadarskim Ljetopisima Bianchi spominje u blizini današnjeg bokanjačkog naselja staru kulu četvrtasta oblika, koju je Foscolo razrušio 1646. god. (BIANCHI 1888, sub anno 1646, 92). Iz Ljubavčeva opisa jasno se razabire da je utvrda razrušena i nije više u funkciji, što potvrđuje da je Bianchijev podatak točan. Izraz »dobar pregled«, u kontekstu Ljubavčeva opisa, samo je eufemizam kojime se želi istaknuti njezina strateška važnost, napose u okviru šireg zadarskog zaleđa. Belveder, koji u prijevodu znači lijepi pogled, dostatna je potvrda strateškog položaja ove utvrde. Stoga nema dvojbe, da je s ove utvrde bio dobar pregled prema istim utvrdama razmještenim u zaleđu. O njima nalazimo potvrde u dokumentima. Tako se 1363. god. spominje na ninskom teritoriju »...*custodiam districtus nonensis*...«⁶ koja se još naziva i Stražica (LELJAK 2006: 270). U opisu međaša posjeda Blato, kod današnjeg Bokanjačkog blata, postavljenim u Vruljama, spominje se kao topografska točka u pravcu sjeverozapada⁷. Osim te utvrde spominje se i položaj Podstražica u Grusima (*in loco uocato Grussi Podstraxiza*),⁸ zatim u opisu posjeda posedarskih knezova kao međaš (*Strasische*),⁹ zasigurno je položaj Stražica koju nalazimo početkom 16. stoljeća u Dolcu (*in detta villa Dolaz, loco Strazizza*),¹⁰ selu Novigradske utvrde, a u razgraničenju posjeda samostana sv. Ivana u Rogovu kao međaš spominje se Stražica (Strascizam) u blizini Blata (današnje Nadinsko blato).¹¹ Važno je istaknuti da su smještene u blizini putova: ninska kod javnog puta koji ide od sela Novoselci (*via publica per quam itur ad Novoselum*),¹² posedarska ili dolačka u blizini javnog puta (*magnam stratam de Nona*),¹³ koji se još naziva *via magna*, a i

2 DAZd, Iohannes de Calcina, B IV, F VI/1, fol. 32 od 4. ožujka 1454. god.

3 DAZd, Petrus de Serçana, B I, F I/5, fol. 136 od 2. prosinca 1383. god.

4 DAZd, Nicolaus Lupovich, B un, F I/1, fol. 53 od 9. prosinca 1444. god.

5 DAZd, Inventari obitelji Lantana, pergamena broj 178, od 21. rujna 1643. god.

6 PRAGA, 1936, br. XXI: 41–42, od 15. lipnja 1363. god. Položaj ove Stražice trebalo bi možda tražiti na predjelu Široka straža ispod današnjih Ninskih stanova (položaj srednjovjekovnog naselja Novoselci).

7 CD, XIV, br. 281, 377–378, od 23. listopada 1371. god. Položaj Vrulje treba tražiti na položaju današnjih predjela Virine kod bokanjačkog naselja.

8 DAZd, Simon Damiani, B IV, F V/8, fol. 23–24, od 1. prosinca 1459. god.

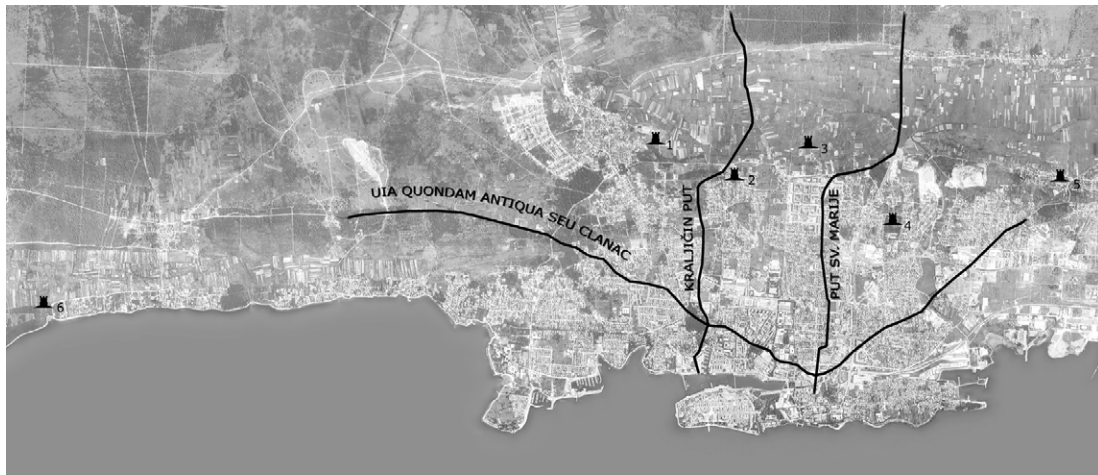
9 CD, IV, br. 345, 392, od 8. svibnja 1249. god.

10 GUNJAČA 1946: regesta od 7. veljače 1504. god.: 267.

11 CD,II: br. 251, 266–267, 4. lipnja 1194. god.

12 CD,II: br. 251, 266–267, 4. lipnja 1194. god.

13 CD,II: br. 251, 266–267, 4. lipnja 1194. god.

1. STRAŽICA (BOKANJAC)
2. VIDIKOVAC (KOD MELADE)
3. PUDARICE (KOD BILOG BRIGA)
4. SOKIN BRIG (BELVEDER)
5. VELIKI BRIG (PLOČE)
6. KULINA (PETRIČANE)

Slika 1 – Topografski razmještaj komunalnih utvrda – stražica.

Figure 1 – Topographical position of the community fortifications – observation posts.

Stražica kod Nadinskog blata u blizini je javnog puta (*ad viam veterem, que sclauice colnic, latine via carri dicitur*)¹⁴ te Gruška kojoj se spominje kao međaš prema sjeveroistoku. U istom dokumentu u opisu položaja Porcovina kao međaš u pravcu sjeverozapada spominje se put koji dolazi iz pravca gaja tog sela (*via publica que vadit a dicta ad gaium dicte ville*). Riječ je o putu koji je bio u neposrednoj blizini Podstražice.¹⁵ Na temelju toga jasno se razabire da se u zadarskom zaleđu zbog kontrole uz javne putove grade manja utvrđenja – Stražice, koja su vizualno bila povezana s utvrdom u Bokanjcu. Ljubovčev izričaj da se s bokanjačke utvrde ima »dobar pregled na more«, potvrđuje da je bokanjačka utvrda imala pregled nad ulazom i izlazom u Zadarski kanal te vizualni dodir sa stražaricama na otočkom dijelu zadarskog komunalnog posjeda.

U izričaju *sub montem qui dicitur Srašica* ili *confinio Custodie seu Straziče* oznake *sub i confinio* bez dvojbe potvrđuju da je posrijedi posjed koji pripada toj utvrdi, a u dokumentima se naziva *Cechogne*, *Zacagne* ili *Zechane*, gdje posjede imaju zadarski građani,¹⁶ plemići¹⁷ i samostani.¹⁸ Ime posjeda sačuvano je u nazivu istoimenog predjela kod Kanjerovih dvora, u neposrednoj blizini predjela Stražice i bokanjačkog naselja.

14 DAZd, Simon Damiani, B IV, F V/8, fol. 23–24, od 1. prosinca 1459. god.

15 DAZd, Simon Damiani, B IV, F V/8, fol. 23–24, od 1. prosinca 1459. god.

16 Kao npr. posjed zlatara Franula Tomina koji je »...in Bocagnec...in loco vocato Čechagne...« (DAZd, Nicolaus Lupovich, B un, F I/1, fol. 28 od 9. prosinca 1446. god.).

17 Tako je za posjed plemića Petra Franinoga Lemešića zabilježeno da je smješten »...in villa uocata Bocagnac in loco vocaton Cechogne...« (DAZd, Articutus de Rivigna-

no, B III, F II/ XIII/I, fol. 24' od 6. kolovoza 1412. god.), a plemić Jakov de Prota daje u zakup vilicima Bokanjca jednu ogradu koja je »...sopra Boccagnazzo in loco Zecagne« (GUNJAČA 1949: regesta od 25. rujna 1509. god.:315), a za baštinski posjed plemića Zoila Zadulinisa u Bokanjcu nalazio se »...in loco vocato Čechagne...« (DAZd, Nicolaus Lupovich, B un, F I/1, fol. 28 od 9. prosinca 1446. god.).

18 Godine 1508., zabilježen je zakup zemlje koji samostana sv. Dimitrija daje pastiru Radichio Schiborouichu »...ad Boccagnazzo in loco Zecagne...« (GUNJAČA 1949: regesta od 27. rujna 1508. god.: 311).

Početak 15. stoljeća, zabilježena je prodaja maslina, koje su se nalazile »...*in confinibus montis Celopech sub Strazića*...«.¹⁹ U inventaru Pavla Grubačića iz druge polovine 16. stoljeća zabilježen je podatak o dva gonjaja vinograda, jedan koji je na Belvederu i drugi na Čelopeku (SMILJANIĆ 2007: 295, bilj. 93). Vrijedi primijetiti da je u oba dokumenta opisana prostorna slika posjeda Čelopek jednaka, razlika je u tome što je naziv Stražica u dokumentu iz 15. stoljeća, zamijenjen nazivom Belveder. Na katastarskoj mapi predjela Borgo Ericco iz prve polovine 19. stoljeća ucrtan je posjed, na kojem je upisano ime *Belveder i sotto Belveder*.²⁰ Ime Belveder nedvojbeno potvrđuje da na tom položaju treba tražiti utvrdu, a u imenu *sotto Belveder*, prepoznaje se istoimeni posjed, koji se u dokumentima naziva Čelopek ili *confinibus montis Celopech*. Tako opisan posjed Belveder odgovara opisu posjeda Čelopek, zabilježenog u dokumentu iz početka 15. stoljeća »...*in confinibus montis Celopech sub Strazića*... Utvrđeno je da položaj toga posjeda, a time i utvrde, treba tražiti na položaju gradske četvrti Sokin brig (SMILJANIĆ 2007: 285), a ime posjeda danas je sačuvano u nazivu zemljišne parcele Čelopić, smještene uz jugozapadni dio predjela Sokin brig, na položaju gradske Veletržnice (SMILJANIĆ 2007: 285).

Na Katastarskoj mapi zadarskih gradskih posjeda iz prve polovine 19. stoljeća (u daljem tekstu mapa gradskih posjeda), ucrtan je put sv. Marije,²¹ koji dijeli posjed Belveder od zadarskih gradskih posjeda,²² i silazi do predjela koji se naziva *Orti alla Spianata*, koji treba tražiti na predjelu gradske četvrti Ravnice. Kako put dolazi do obale, sigurno nije imenovan po titularu crkve sv. Marije Masleničke koja je bila na mjestu današnje župne crkve u gradskoj četvrti Arbanasi, već po titularu samostanske crkve sv. Marije de Melta ili de Alpa ripa. Prema Skoku naziv Alpa ripa znači »visoka obala« (SKOK 1954: 42). To je točno zato što je obala uz gradski predjel Ravnice visoka! Po tome kako je ucrtan nema dvojbe da je dio javnog puta koji je u dokumentu iz 1300 god., imenovan »...*via publica qua itur de Jadra ad Possedari*...«²³

U tom kontekstu važan je spomen Vrtova, zato što se u dokumentima bilježe uz predio Melta, kao npr. u dokumentu iz 1337. god., u kojem su zabilježena dobra zadarskog plemića Blaža Soppe, inače predmet razdiobe između njegovih sinova, među kojima se spominje i »...*totum ortum positum ad Meltam*...«,²⁴ ili u onom iz 1387. god., u kojem je zabilježeno, da se Vrtovi nalaze »...*extra ciuitatem Jadre...in loco vocato Melta*...«,²⁵ zatim u dokumentu iz 1389. god., u kojem je zabilježen neki Bratko, sin Vukote od roda Lapčana, koji je nastanjen u »...*zardinis prefate ciuitatis Jadre*...«,²⁶ ili u onom iz 1436. god., u kojem je zabilježena prodaja vinograda veličine jednog gonjaja u vlasništvu maranguna Karamana, zadarskoj plemkinji Simoni de Rose na položaju »...*ad Fontem siue ad Meltam*...«²⁷ gdje su bili vrtovi i nastambe. Izvor Fontana koji Zoranić u romanu Planine opisuje kao »...*vrulju na onom brigu*... (PLANINE, gl. XIII, 136), nije bio smješten na brijegu, nego uz obalu, zato što naziv brig u slavenskom jezičnom korpusu znači obalu. Obala koju spominje Zoranić pruža se od Ravnica preko današnjeg predjela Kolovare i spušta do predjela Punta Baljo. Položaj crkve sv. Marije de Melta, određen položajem Alta ripa, ili »visoka obala«, to nije samo dio obale koji se pruža od Ravnica, Kolovara do Punte Baljo, već i onaj dio obale uz koji je smješten Bastinon od

19 DAZd, Petrus de Perencanus, B, I, fol. II/9, 291', 1405. god.

20 DAZd, Mapped Catastali, Borgo Ericco, br. 562, 1826. god.

21 O pravcu tog puta vidi; SMILJANIĆ 2007: 291.

22 DAZd, Mapped Catastali, Comune di Zara, 1826 god., br. 446.

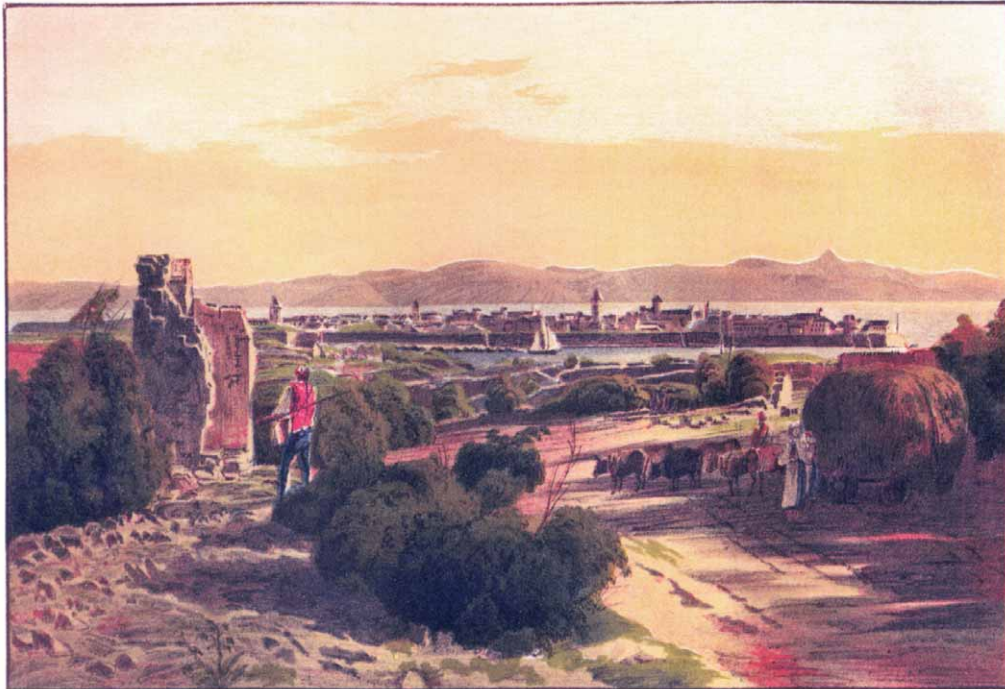
23 Spominje se kao međaš zemlje koja se nalazi na posjedu Gladuša u vlasništvu Damjana, sina Vukoje, koju prodaje Madeju Stani Varikašu (CD, VII, 387, br. 341, od 9. svibnja 1300),

24 SD, X, br. 255, dokument od 27. lipnja 1337. god., 341.

25 DAZd, Articutus de Rivignano, BI, F II, fol. 145, od 1. ožujka 1387. god.

26 Ančić 2007, dokument od 4. studenoga 1389. god., br. 5, str. 90.

27 DAZD, Theodorus de Prandino, B, V, F VI, fol. 157', od 7. prosinca 1436. god.

Slika 2 – Položaj razrušene utvrde na gradskom predjelu Vidikovac
(Ivo Petricioli, *Stari Zadar u slici i riječi*; R. Alt, veduta Zadra, kromografija 1841.)

Figure 2 – Fortification in the Zadar urban district Vidikovac
(Ivo Petricioli, *Stari Zadar u slici i riječi*; R. Alt, view of Zadar, cromography 1841.)

današnjeg predjela Foša do Ravnica. U drugoj polovici 16. stoljeća na dijelu obale od Foše do Ravnica izgrađen Bastion (Ponton).²⁸ Današnja Fontana nalazi se na predjelu Kolovara, dio je istoimenog gradskog posjeda ucrtanog na karti gradskih posjeda od današnjeg predjela Kolovare do Punta Baljo. Zato nema dvojbe da je predjelu Melta, pripadao posjed Kolovare, uključivši i dio zaravni koji se pružala od Foše do Ravnica. U komunalno doba na toj zaravani smještena je srednjovjekovna zadarska varoš, koja je zapremala predjel današnjeg Bastiona i gradske četvrti Ravnica, i gradski posjed Kolovare.

Na temelju takve prostorne organizacije, sada je jasno da s utvrde na Čelopeku bio je dobar pregled i na putove koji su s jugoistočne strane ulazili u srednjovjekovnu Varoš, odnosno Grad.

U opisu međaša zemlje u vlasništvu Damjana Nasisa iz 1295. god., smještene kod posjeda Čelopeka spominju se u pravcu sjeverozapada javni put, sjeveroistoka blizina zadarske komunalne granice (*iuxta confinium communis Jadre*), u pravcu jugozapada blizina Čelopeka.²⁹ Za put koji se spominje kao granični međaš u pravcu sjeverozapada pretpostavljamo da je riječ o putu koji je dolazio iz pravca bokanjačkog posjeda do sela Zlokovnice (današnje prigradsko naselje Baričevići), i nastavlja prema Crnom, Babindubu, Zemuniku, preko teritorija sela Tršaca i Kamenjana (teritorij

28 Više o tome PETRICIOLI 1987: 279 i dalje.

29 Riječ je o zemljišnoj čestici koju je zadarski plemić Damjan Nasis darovao Petru, zvanom Baronek, sinu po-

kojnog Dragoslava, jobagiona plemkinje Filipe (CD, VII, br. 105, od 13. siječnja 1295 god., 125).

današnjih naselja Galovca i Škabrnje), sve do javne ceste koja se zove *Via magna* (SMILJANIĆ: 2010 u tisku). Kod današnjeg predjela Musapstan ti se putevi križaju.

Iz tog je dokumenta razvidno da se posjed Čelopek nalazi u blizini zadarske komunalne jurisdikcije u pravcu sjeveroistoka, koja je po Beucu završavala kod Babinduba (BEUC 1954: 534). Važno je istaknuti da se s vrha današnjeg Sokin briga vide predjeli Kopralj, Babindub i dio teritorija sela Bibinja, nekoć dio posjeda Obrovice (ANZULOVIC 2007: 305). Time je s ove utvrde bio moguć pregled na sjeveroistočni i jugoistočni dio teritorija zadarske komunalne jurisdikcije u 13. stoljeću, već i kontrola puta koji preko posjeda Crno ide prema Kopralju, i križanja puteva kod današnjeg predjela Musapstan spaja s onim koji dolazi iz pravca Posedarja.

U drugoj polovini 14. stoljeća zabilježena je podjela vinograda na položaju »...*in loco vocatus Bonuedere ad Petriçcanum*...«.³⁰ Kako se nazivom *Bonueder* opisuje dobar položaj, nema sumnje da je riječ o položaju na kojem se nalazila kula. Vjerojatno je riječ o kuli, smještenoj ispred pročelja romaničke crkve sv. Bartolomeja, smještene u jugoistočnom dijelu naselja Petrčani (PETRICIOLI 1955:179–181; 1976, 262) – zato se taj se predio i danas zove Kulina. U popisu dobara Helene, udove Lovre de Zanbonina iz druge polovine 14. stoljeća, zabilježen je posjed kod starog kastruma (*iuxta castrum antiquam*), za koji zasigurno možemo tvrditi da se odnosi na ovu utvrdu. Prema sačuvanom crtežu iz 1643. god., uz crkvu je nacrtana utvrda i kuće sela Bartulca, koje je dobilo ime po istoimenom crkvenom titularu (ANZULOVIC 2000: vidi crtež u Prilogu). Danas su Crkva i Kula smještene su na granici sela Petrčana i Kožina. Takva prostorna organizacija razabire se u dokumentu iz 1399. god., u kojem je zabilježen popis posjeda Krnote Kabelića među kojima je vinograd koji je smješten »... *ad Boniuder super terra Cosa Saladin* ...«,³¹ naziv Boniuder oznaka je za današnju Kulinu, a zemlje Kože Saladina, dio su njegova posjeda Kožinavas (današnje Kožino). Prema tome i položaj vinograda u vlasništvu Kože Saladina, koji je zabilježen među njegovim dobrima u oporuci sastavljenoj u drugoj polovini 13. stoljeća smješten kod Belvedera (*vineas de Belveder*),³² nema dvojbe da je to drugo ime te utvrde.

Na topografskoj karti grada Nina iz druge polovine 17. stoljeća, u blizini spomenute crkve, na predjelu današnjeg turističkog naselja Punta Skala, ucrtana je ninsko-zadarska komunalna granica, koja u tom dijelu završava kod rta Dragočaj. To je ime međaša ninske komunalne jurisdikcije, a zabilježeno je u ninskom privilegiju Andrije II. iz 1205. god., i puta koji dolazi iz Nina. U tako opisanoj prostornoj organizaciji, s te utvrde bio je moguć pregled na spomenutu jurisdikciju, i to od druge polovine 13. stoljeća dalje i na pravac javnog puta koji je išao iz Nina, preko Petrčana i predjela Mramor prema Zadru, uključivši i morski prema ninskoj luci u Zatonu.

U spomenutom popisu dobara Helene udove Lovre de Zanbonina zabilježen je i pašnjak u Petrčanima koji se nalazi kod crkve sv. Bartolomeja, za koji se u dokumentu bilježi da se lokalnim govorom naziva sv. Vigilije (*ecclesiam Sancti Bartolomeii in sermone nostro vulgariter Sancti Bili*).³³ Za uvalu do koje je bila smješten crkva u dokumentu iz 1343. god. zabilježeno je da se ime- nuje »...*valle sancti Vigilii*...«,³⁴ a to je danas uvala Kulina. Inače u opisu međaša posjeda u vlasništvu samostana sv. Marije u blizini crkve sv. Vigilija, navodi se *valis magna*,³⁵ a to je upravo ime uvale, kojoj je pripadala uvala sv. Vigilija. Nedvojbeno je da ta prostorna analiza potvrđuje, da je ta crkva kasnije posvećena sv. Bartolomeju.

30 DAZd, Vannes Bernardi de Firmo, B.I.Sv.2., F.1., f. 32 r., od 1397. god.

31 Spomenuti vinograd dijele njegove nećakinje Dražica i Stančica te nećaci Radul i Fumije CD, X: br.315 od 5.siječnja 1339. god., 445.

32 ZJAČIĆ 1959, dokument br. 48 od 8.III. 1296. god.

33 LELJAK 2006: br. 24, od 8. ili 9. travnja 1370. god., 191.

34 Spominje se u opisu međaša posjeda koji je prodala Marija udova Madija de Muto, braći Jurju i Kreši, vilanima samostana sv. Marije u Petrčanima (CD, XI, br. 36, od 24. ožujka 1343. god., 49).

35 NOVAK 1959: br. 23 od 1174. god.

U drugoj polovini 17. stoljeća zabilježen je položaj *Belveder* u Plovanjskoj dragi, smješten iznad predjela crkve sv. Marije Masleničke izvan grada.³⁶ Iz tog opisa jasno se razabire da se iznad crkve sv. Marije Masleničke na predjelu Plovanjska draga,³⁷ nalazi položaj Belveder. U imenu predjela crkve sv. Marije, prepoznajemo položaj današnje gradske četvrti Belafuža, nekoć dijela gradskog posjeda sv. Jakova, kome je pripadala i spomenuta crkva (SMILJANIĆ 2007: 292). Tako opisan položaj Belvedera, poklapa se s opisom položaja predjela Ozrinj, koji je u dokumentu iz 1286. god., smješten »...*prope Jacobinam et viam publica*...«,³⁸ zato što oba naziva označuju položaje s kojih se dobro vidi, i zato što se u nazivu *Jacobinam* prepoznaje ime gradskog posjeda sv. Jakova, koji je graničio s posjedom Figurica (SMILJANIĆ 2007: 289–292). Za javni put utvrđeno da je na pravcu puta koji je u dokumentu iz 1390. god. imenovan, »...*uia quendam antique seu Clanaç*...«,³⁹ koji je prolazio u blizini spomenute crkve u smjeru sjeverozapada (SMILJANIĆ 2007: 290). To je put ucrtan u karti zadarskih gradskih posjeda na križanju kod Melade (istoimena današnja gradska četvrt) i upisan da je ninski.⁴⁰ No treba riješiti iz kojeg pravca dolazi ovaj put. Prema Jeliću iz Nina dolazila su prema Zadru dva javna puta, jugozapadni ogranak puta koji je dolazio iz pravca Gornjih ninskih vrata do Kneževa vrtla, koji vodi na Slušku Stražu i predio Široko, a južni ide na Ninske stanove (nekoć selo Novoselci), gdje se razgranjuje između današnjeg položaja Sipinova i Dušević – Stulićeva stana u dva ogranka: jugoistočni koji vodi preko Žerava koji ide na Kraljičin put među Murvicom i Smokovićem, i jugozapadni koji ide razmeđem katastarske općine Nin-Petrčani te preko predjela Mramor prema Zadru (JELIĆ 1911: 2). Na topografskoj karti Ninskog područja iz druge polovine 17. stoljeća, tako je ucrtan pravac toga ali i drugih ninskih puteva, koje spominje Jelić.⁴¹ Po tome, za put koji se spominje 1286. god. može se pretpostavljati da je dolazio iz pravca Nina preko Petrčana, i predjela Mramor ravno na križanje Melada, ucrtano na karti gradskih posjeda. Na toj karti taj put je ucrtan kako ide u pravcu jugoistoka prema teritoriju zadarskih gradskih posjeda do podnožja uzvišenja na kojem su smješteni gradski posjedi, i poviše obale uz to uzvišenje do križanja blizu katastarske granice gradskih posjeda, koja je ucrtana kod današnje gradske četvrti Relja.⁴² Prema Jeliću i pravac tog puta zove se Kraljičin put (JELIĆ 1911: 2), ali na karti gradskih posjeda označen je kao ninski – možda zato nije granica između gradskih posjeda i bokanjačke katastarske općine. U tome je posebno zanimljiv naziv Kraljičin put, koji se može tumačiti kao metafora za vlast, pa se iz toga može zaključiti da je to ime za državnu cestu. Tome treba dodati da je križanju Melada ucrtan odvajak puta koji ide prema Bokanjacu, a to je pravac današnje gradske ulice Put Bokanjca.

S tim u vezi treba istaknuti da je slična prostorna organizacija ucrtana na karti gradskih posjeda, na kojoj je položaj crkve sv. Marije Masleničke ucrtan slovom M, a poviše te crkve uz javni put ili Kraljičin put, koji je ucrtan kao katastarska granica između gradskog posjeda i posjeda Belafuže, a koji je tada pripadao teritoriju katastarske općine Bokanjac (MASCHEK 1888: 150), upisano je

36 Na tom položaju svećenik Luka podrijetlom iz *Sebenico*, u službi primicera zadarskog kaptola, oporučno je ostavio posjed zadarskom kaptolu, na položaju ovako opisanom: »...*posto uicino la Madona dell' Oliuo furi di questa città in loco chiamato Belueder, o Plouansca Draga*... (Kaptolski arhiv u Zadru, Liber Privilegiorum Captoli Jadrensis, p. 201. od 1. lipnja 1665. god.).

37 Plovanjska draga je predio srednjovjekovnog gradskog posjeda Plovanije, koja se pruža udolinom ispod današnje ceste Hrvatskog sabora u pravcu jugoistoka, sve do današnje Vruljice.

38 Riječ je o zemljištu koje prodaje zadarska komuna Domewnici udovi Marina Tarite (CD, VI, br. 479, dokument od 19. rujna 1286 god.:565).

39 DAZd, Articulus de Rivignano, B II, F IV, fol. 62' od 7. siječnja 1390. god.

40 DAZd, Mapped Catastali, Comune di Zara, 1826. god.

41 DAZd, Fond geografske i katastarskih Dalmacije i susjednih oblasti, Karta br. 4, Topografska-katastarska mapa Nina i njegova područja iz 1675. god., kopija iz 1848. god.

42 O pravcu tog puta preko zadarskog komunalnog teritorija vidi: SMILJANIĆ 2007: 291.

ime Stražbenica. Tim imenom nazivaju se u slavenskoj toponimiji gradinska utvrđenja, zato nema dvojbi da je geodet na tom položaju vidio utvrdu. Na temelju te prostorne analize položaj utvrde trebalo bi tražiti u dijelu gradske četvrti Skroče, smještene na manjoj uzvisini koja se danas zove Vidikovac, a to je položaj koji je bio neposrednoj blizini Kraljičina puta,⁴³ koji je danas nestao urbanizacijom tog dijela zadarskog gradskog teritorija.

Na nekim prikazima grada Zadra iz druge polovine 19. stoljeća (kromolitografija R. Alta iz 1841. god. i slika F. Karačaja iz 1840. god. – PETRICIOLI 1999: 83, 90), jasno se raspoznaje manje razrušeno utvrđenje smješteno u blizini raskrižja dviju cesta (dan. Melada) – a to je položaj spomenute utvrde. Treba istaknuti da je utvrda sagrađena na komunalnom zemljištu.

S ove utvrde bio je dobar pregled križanja puteva na Meladi, kontrola ninskog puta (Kraljičin put) i bokanjačkog puta, koji se prema jugozapadu spuštaju do zadarske luke, tada smještene u kanalu između poluotoka i kopnenog uzvišenja s druge strane obale (SMILJANIĆ 2007: 289–292), ali i dobar pregled prema jugozapadnom dijelu zadarskog komunalnog teritorija.

U drugoj polovini 17. stoljeća, za današnje uzvišenje Pudarice, smješteno poviše gradske četvrti Bili brig, u dokumentima se naziva Bili brig⁴⁴ ili Belveder (ČORALIĆ 1994: 213). Naziv Bili brig hrvatski je prijevod imena gradskog posjeda *monte Fereus*, na kome je smještena ova uzvisina, a naziv Belveder potvrđuje da je riječ o položaju s kojeg se dobro vidi, koji u zadarskim dokumentima potvrđuje postojanje utvrde.⁴⁵ To je uzvišenje ujedno i najviša točka gradskog teritorija koji se u vrelima naziva Monte (SMILJANIĆ 2007: 296). Zato se u dokumentima navodi kao topografska točka gradskih posjeda koji su bili razmješteni po tome uzvišenju: *Batalja, Gladuša, Paprat, Plovanjska draga, crkva sv. Marije Masleničke* na posjedu *sv. Jakova, Ad Mensas, Gasenica, Klupa* ili *Rečina*, ali i posjeda i položaja koji teže tom posjedu (bokanjački predjeli *Piskitač* i *Varikašani*; SMILJANIĆ 2007). Nije isključeno da se u imenu uzvišenja *mons Fereus* prepoznaje ime ove utvrde, a potvrdu nalazimo u nazivu utvrde – *castrum Ferreum* u Ugarskoj. Iz svega ovoga jasno se razabire da je s ove utvrde bio moguć pregled posjeda razmještenih na uzvišenje Monte, uključivši i pregled ogranka srednjovjekovnog ninskog puta koji je prolazio podnožjem uzvišenja, ali i dobar vizualni pregled s istoimenim utvrdama razmještenim na otočkom dijelu posjeda. U drugoj polovini 19. stoljeća, kada je izvršen prvi razmjer gradskih posjeda, utvrda na ovom uzvišenju vjerojatno je bila razrušena, ali su zato austrijski geometri na uzvišenju vidjeli postoljka koja su pudarima služila za stražarenje, zato je uzvišenje nazvano Pudarice.⁴⁶

U dokumentu iz 1374. god., zabilježeno je da je; »...*sub monte Osdigno...*, ... *loco dicto Ad mensas uel Gasaniča ...*«, a u dokumentu iz 1353. god. »...*ad mensas sub Osrign ...*« (SMILJANIĆ 2007: 294–295). Za određivanje tog položaja, važno je što su imena posjeda *Mensas* i *Gaženice*, sačuvana u nazivima gradskih četvrti Ploča (*Mensas*), i Gaženice. S tim u vezi važno je istaknuti da su Ploče smještene na i oko današnjeg uzvišenja Velih brig, koji se u zadarskoj toponimiji imenuje Ozrinj. Kod današnjih Pločaraca sačuvana je živa tradicija o kuli smještene kod današnjih Bulića kuća, a to je na položaju Veliki brig ili Ozrinj. Treba istaknuti da su prilikom gradnje spomenutih kuća pronađeni arheološki nalazi (novac, keramika), koji potvrđuju postojanje groblja, a time i naselja.

43 O rekonstrukciji puta vidi: SMILJANIĆ 2007: 287–289.

44 SMILJANIĆ 2007: 297. Stariji Stanarci još i danas Pudarice zovu Bili brig.

45 SMILJANIĆ 2007: 296. Na spomenutoj katastarskoj mapi posjedu Pudarice, osim istoimenog uzvišenja

pripadao je i istoimeni predjel koji je upisan imenom *sotto Pudarice*, a danas je to predjel gradske četvrti Bili brig (SMILJANIĆ 2007: 286, 296).

46 SMILJANIĆ 2007: 291. Po sjećanju stanaara, to su bila postolja sastavljena od četiri stupa prekrivena granama na kojima su sjedili pudari.

S tog položaja vidljiv je predjel Babinduba – zato je u dokumentu iz 1487. god. zabilježeno da je Ozrinj *ad Babin dub*, a to je bio predio na ulazu u današnje naselje Zemunik (ANZULOVIĆ 2007: 302 i dalje). U dokumentu iz 1453. god. zabilježeno je da je *...de siroco est partim Članac...*, a taj put koji je na pravcu istoimenog ninskog puta, za koji je utvrđeno da dijeli gradski posjed sv. Jakova od posjeda Figurice (SMILJANIĆ 2007: 290), koji prolazi uz uzvišenjem na kojem su bili smješteni gradski posjedi (o kojem je bilo govora), a nadovezuje se na put ucrtan na katastarskoj mapi predjela Borgo Ericco, koji ide u pravcu Zemuniku i Obrovca (SMILJANIĆ 2007: 295), a to je na pravcu današnjih prigradskih ulica: Franka Lisice i Benkovačke. U dokumentu iz 1507. god., za položaj nekog vinograda zabilježeno je da je smješten *«...oltra la Fiumara in loco Osrin sopra fondi Bortolazzi...»* (SMILJANIĆ 2007: 295). Utvrđeno je da se pod imenom *Fiumera*, prepoznaje današnji gradski potok istoimeni potok Rečine, poviše kojeg se nalazi položaj Veli Vrh ili položaj Ozrinja, a za posjede obitelji Bartolučića utvrđeno je da se nalaze u jugozapadnom dijelu sela Crno (SMILJANIĆ 2007: 295). Početkom 17. stoljeća nalazimo da je zadarska plemićka obitelj Soppe imala neke posjede u *Kanalima*, koji se nalaze *sotto in monte d'Osrignia* (SMILJANIĆ 2007: 294), a to je dio predjela današnje jaruge ispod Musapstana (SMILJANIĆ 2007: 284–285), koji je na katastarskoj mapi gradskih posjeda *Borgo Ericco* imenovan kao zaseban posjed (SMILJANIĆ, 2007: 295), a u dokumentima iskazuje se samostalan posjed (SMILJANIĆ 2007: 285).

Topografski razmještaj posjeda oko predjela Ozrinj potvrđuje da je s ove utvrde bilo moguće uspostaviti dobar pregled prema spomenutim posjedima i ostalim posjedima razmještenim svjeveroistočno i jugoistočno oko spomenute utvrde, zatim javni put ulaz u zadarski kanal s jugoistočne strane i dobar pregled s utvrđenjima smještenim na otočkom dijelu posjeda.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Na temelju prostorne analize posjeda razmještenih uz i oko predjela Ozrinj, nema dvojbe da je s ove utvrde bilo moguće uspostaviti dobar pregled prema spomenutim posjedima, prema jugozapadnom dijelu zadarskog komunalnog teritorija, istoimenim utverdama razmještenim na sjeverozapadnom i jugoistočnom dijelu posjeda Monte, javni put i morski put, koji prolazi zadarskim kanalom, uključivši i dobar vizualni pregled s istoimenim utverdama razmještenim po otočkom dijelu posjeda.

Važno je istaknuti da na tim položajima nisu obavljena nikakva arheološka istraživanja. Dođuše, Petricioli je za utvrdu u Petrčanima utvrdio da je posrijedi kvadratna kula (3,8 metara široka je svaka strana i visoka 11 metara), koja je preuređena polovinom 19. stoljeća,⁴⁷ isto kao što je opisana utvrda kod Bokanjačkog naselja, pa nije isključeno da su i ostale građene po tom obrascu. Osim utvrde u Petrčanima, ostale su smještene po uzvišenjima, od kojih su neka i obrađena, a koja se zbog dobrog položaja i razgledišta imenuju Belveder, Bonuider ili Ozrinj, zato što je pogodovalo gradnji manjih utvrđenja u funkciji stražarnica. Njihov položaj pokazuje da je riječ o pomoćnim gradskim utvrđenjima, koja su zajedno sa stražarnicama razmještenim u zaleđu kopnenog i otočkog dijela posjeda, osmišljene kao pomoćni sustav u obrani grada. Iz toga se jasno razabire da u sustavu obrane komunalnog teritorija ove utvrde su imale važan položaj, pa ne čudi da među uvjetima koje traže Mlečani od Zadrana za vrijeme opsade grada u 14. stoljeću, zahtijeva se i predaja svih utvrda i utvrđenja (*omnia castra fortitudinesque*), kako onih unutar tako i izvan grada (*Opsada Zadra* 2007: 142). Ovdje treba dodati, da u nazivu utvrda – *fortitudines*, prepoznaju se komunalne stražarnice.

47 PETRICIOLI 1955: 179; 1976: 262. To je samo potvrda da je francuska vlast u Zadru obavljala pripreme za obranu teritorija i grada Zadra od austrijske vojske. O voj-

nim operacijama koje su slijedile godinu kasnije vidi: BUCZYNSKI 2010: 253–262.

Osim utvrde u Petrcanima, ostale su bile razmještene po gradskom teritoriju koji se u vrelima naziva Monte,⁴⁸ i putove koji su dolazili prema tome teritoriju iz pravca zaleđa. Sagrađene su sa zadatkom da dojavom vatre upozore na opasnosti one koji su živjeli na posjedima razmještenim komunalnom teritoriju, uključivši i gradsko stanovništvo. Kako je opasnost većinom dolazila putovima, razmještene su tako da imaju i pregled ne samo na put koji je dolazio iz pravca jugozapada prema jugoistoku i obrnuto, već i na putove koji su uzdužno dolazili na komunalni teritorij iz pravca sjeverozapada i sjeveroistoka (Kraljičin i put sv. Marije).⁴⁹ U takvom rasporedu treba istaknuti utvrde smještene na položajima Veliki i Sokin brig, s kojih se kontrolirao jugoistočni i sjeveroistočni dio teritorija, te utvrde na bokanjačkoj kosi i Vidikovcu, s kojih se kontrolirao jugozapadni i sjeverozapadni, dok je s utvrde na današnjem uzvišenju Pudarice bio dobar pregled na posjede raspoređene po uzvišenju. Bokanjačka utvrda, uključivši i one na Velikom brigu i Pudaricama, bile su raspoređene po najvišim točkama komunalnog posjeda, zbog dobrog pregleda prema zaleđu i moru. Unutar takvog rasporeda, izdvaja se položaj utvrde u Petrcanima, možda zbog blizine ninsko-zadarske komunalne jurisdikcije.

Dojava s utvrdama razmještenim po zadarskim otocima i u dubokom zaleđu, funkcionirala je po principu primopredaje vatrenih signala u slučaju postojeće opasnosti ili nekog drugog događaja.⁵⁰ U tako uređenom rasporedu, treba izdvojiti bokanjačku utvrdu, koja je zbog položaja bila ključna točka u kontroli puteva koji su dolazili iz zaleđa i gradskih posjeda, što je vjerojatno bilo i razlog za njezino rušenje, po zapovijedi mletačkog generala Foskola.

Zasada nije poznato tko je služio ove utvrde. Zbog usporedbe, na otoku Korčuli oslobođeni su obveze javne službe noćnog stražarenja i seoski plemići rodovskog podrijetla u dokumentima nazvani didići.⁵¹ Zanimljivo je da ovu kategoriju seljaka nalazimo i na zadarskim otocima, samo što se ne spominju kao plemići, već imaju položaj slobodnih seljaka,⁵² ali nema zasada potvrde u dokumentima da su bili oslobođeni noćnog stražarenja. No zato treba istaknuti da je zadarska komuna držala posadu vojne milicije, ali samo u većim prigradskim utvrdama-kastrumima npr. zemuničkoj. Već u drugoj polovini 13. stoljeća zabilježen je ugovor nekog Zadrana o profesionalnom vršenju vojne službe u zemuničkoj utvrdi (*de militia Semuniçi*).⁵³ S tim u vezi Curta spominje da su za vrijeme vladanja cara Justinijana službu u utvrdama obavljali seljaci služeći u lokalnoj policiji, pri tom se poziva na podatke vojnog priručnika iz 6. stoljeća *De re strategica* (CURTA 2001: 207–208), pa se temeljem toga može pretpostaviti da je zadarska komunalna vlast naslijedila ovu službu iz kasne antike. U devetom poglavlju toga priručnika pod nazivom *O utvrdama*, u stavku 6, kaže da ukoliko je utvrda potpuno sigurna, tako da se ni na koji način ne može opsjedati, a hranu je moguće nesmetano dostavljati, ništa ne priječi da vojnici ondje žive s obiteljima.⁵⁴ Bez obzira na dugi vremenski razmak, ovaj podatak je koristan zato što za ove utvrde možemo s pravom tvrditi da su dobro građene utvrde, da su smještene uz putove, pa se ne isključuje mogućnost da su i službu u njima obavljali oni koji su živjeli i obrađivali posjede na kojima su smještene ove utvrde.

48 Po tome uzvišenje bili su razmješteni posjedi: *posjed sv. Jakova* (contrata sancti Jacobi), *Figurica*, *Mons fe-reus ili Selezna glava*, *Gladussa*, *Bataglia*, *posjed sv. Ivan* (*Sancti Johannes inter macerias*) *Ad mensas uel Gasanica*, *Ad mensas seu Clupe*, *Smiglievac*, *Punta Miche Bona*.

49 Sustav komunalnih putova zasigurno je bio razgranatiji, o čemu svjedoče podaci, a dijelom se može potvrditi iz priloga koji donosi Petricioli (vidi: PETRICIOLI 199: sl. 1, 44; 1989: T. II i Prilog; VEŽIĆ 1977: sl. 2, 279).

50 Za ovaj običaj bizantski kroničar Konstantin Porfirogenet u djelu *De ceremoniis*, kaže da je veoma star. (*De Ceremoniis*, 1879: 492–493).

51 SMILJANIĆ 2010. O tome vidi u raspravi *Povijesne potvrde za toponime s osnovom župan i didić na jadranskom otočju*, 91–92.

52 SMILJANIĆ 2010: 91. Više o tome u raspravi *Povijesne potvrde za toponime s osnovom župan i didić na jadranskom otočju*, str. 91.

53 ZJAČIĆ 1959, dokument od 22. srpnja 1289. god., br.26, str.109–110.

54 RÜSTOW – KÖCHLY 1855, par. 6, 66–67.

Po podacima koje donosi Prokopije u djelu O građevinama (*De aedificiis*), na granici uz rije-ku Dunav, spominju se uz utvrde i vojne stražarnice,⁵⁵ pretpostavljamo u službi pomoćnih vojnih utvrđenja. Ovaj je podatak važan za egzegezu komunalnih utvrda, zato što po nazivima Custodia, Custodia vetera, Castrum antiquum i Bonuider, možemo pretpostaviti da su puno starije, možda iz Prokopijeva doba.

Stoga ostaje razriješiti, jesu li bokanjačka utvrda ili ona kod crkve sv. Vigilija sagrađene u ranobizantsko doba ili sve navedene. Da bi se razriješio taj problem, trebalo bi izvršiti prostornu analizu kasnoantičkog teritorija. Međutim, kako je to tema koja je predmetom zasebne analize, koji prelazi izvan istraživačkog interesa, u tom kontekstu moguće je ukazati na dijelove tog prostora, što bi moglo pridonijeti razriješenju tog problema.

Za neke utvrde može se dokazati da su bile smještene uz kasnoantičke posjede. Zasigurno, to je bio posjed smješten uz utvrdnu na predjelu Ozrinj, nazvan *ad Mensas*, koji se u dokumentima bilježi kao *ad Mensas uel Gasaniça*, ili *ad mensas seu Clupe* (SMILJANIĆ 2007: 292–294). Budući da se u nazivu tog posjeda spominju Gaženice i Rečine, iz čega se razabire da je to bio jedinstven posjed, koji je rascjepkan (SMILJANIĆ 2007: 292–294). S tim u vezi zanimljivo je kako se u dokumentima bilježi položaj bokanjačke utvrde. Tako je u dokumentima iz 1363. god., zabilježeno da je položaj određen posjedom sv. Ciprijana, što se može prepoznati u navodu »...*sub Monte Custodie in confinio Sancti Cipriani*...«,⁵⁶ i bokanjačkim naseljem »...*loco uocato Sub Custodie ueteri de Bocagnaç*...«,⁵⁷ ili bokanjačkim naseljem, »...*ad Bochagnac in confinio Custodie seu Straziçe*...«,⁵⁸ ili »...*sub Bochagnac in loco uocato Straziza*...«⁵⁹. Iz navedenih podataka jasno se razabire položaj utvrde, kada je dio kasnoantičkog posjeda sv. Ciprijana, što se prepoznaje u izričaju »...*sub Monte Custodie in confinio Sancti Cipriani*...«. S tim u vezi zanimljiv je podatak u dokumentu iz 1346. god., u kojem je zabilježeno, da je posjed Damjana Mengaza smješten »...*in Montem in confinio sancti Cipriani*...«,⁶⁰ iz čega se razabire da je posjed sv. Ciprijana smješten na kopnenom uzvišenju iznad današnje uvale Jazine (SMILJANIĆ 2007: 296, bilj. 98), koji je u dokumentima imenovan *Monte*, a na kojem su smješteni gradski posjedi. Iz ovog je podatka razvidno, da se posjed sv. Ciprijana vodi kao zaseban posjed, iako je u to vrijeme dio bokanjačkog posjeda. Prema tome u gradskoj kancelariji bila je sačuvana tradicija o kasnoantičkom posjedu sv. Ciprijana.

Ovom treba dodati da i utvrda, koja je bila smještena na uzvišenju današnjih Pudarica, utvrda je gradskog posjeda *monte Ferreus*, koji se u dokumentima naziva i *Selesna glava* (SMILJANIĆ, 2007: 295). Iako se može pretpostaviti da je notar preveo hrvatski naziv posjeda, nije isključeno da je posrijedi kasnoantički posjed.

Za crkvu sv. Bartolomeja blizu Petrčana, uz koju je bila smještena spomenuta utvrda,⁶¹ u dokumentima je zabilježeno da se u lokalnom govoru imenuje sv. Vigilije, pa je zasigurno to izvorni titular crkve. U tom titularu trebalo bi možda prepoznati ime pape Vigilija koji je živio polovinom 6. stoljeća, a poznato je da je bio i upravitelj papinskih posjeda u Dalmaciji. (ŠKEGRO 2004: 432–

55 U djelu *O Građevinama (De aedificiis)*, u poglavlju u kojem opisuje organizaciju obrane rijeke Dunav za cara Justinijana, uz kastrume navodi drugu vrstu vojnih utvrđenja – stražarnice (VIZ, Tom I, 1955; Prokopije, 65).

56 DAZd, Curia Maior Iadrensis, Kut. 1, Sv. 1, F 2, fol. 11' od 28. veljače 1363. god.

57 DAZd, Articutus de Rivignano, B V, F. III, fol. 93–93' od 5. srpnja 1393. god.

58 DAZd, Nicolaus Lupovich, B un, F I/1, fol. LIII od 9. prosinca 1444. god.

59 DAZd, Iohannes de Calcina, B IV, F VI/1, fol. 32' od 4. ožujka 1454. god.

60 LELJAK 2006: br. 9 od 8. svibnja 1346. god., 84.

61 U drugoj je polovini 12. stoljeća, prilikom dodjele zemljišta samostanu sv. Marije, izričito se navodi da je to zemlja koja je »...*iuxta sancti Vigili ecclesiam in loco, qui dicitur Petrizani*... (CD, II, br. 133 od 15. studenog 1174. god.: 136–137).

433). Po tome moglo bi se s dosta opreza pretpostaviti da je to kasnoantički crkveni posjed ili državni posjed. Zbog strateškog položaja posjeda (blizina mora i ceste), vjerojatno je u kasnoj antici za obranu posjeda bilo sagrađeno utvrđenje koje se u kasnijim dokumentima naziva stari kastrum (*castrum antiquum*) i Bonueder.

Prostorni razmještaj utvrde smještene u Plovanjskoj dragi, na bokanjačkoj kosi, Sokinom brigu, uzvišenju Pudarice i Velikom brigu, razmještene su po uzvišenju koje se u kasnijim dokumentima naziva Monte. Važno je istaknuti da je u Statutu zadarske komune, na tom uzvišenju zasebnom uredbom bilo zabranjeno držanje domaćih životinja, pogotovo na zemljištu prikladnom za vinograde i zasađenom lozom, maslinovim stablima i na obradivim zemljištima za krušarice.⁶² Zanimljivo je da ovakve zabrane nisu u Statutu zabilježene za ostale posjede, ne samo zato što je riječ isključivo o gradskom teritoriju, već i zbog strukture zemljišta, koje je bilo parcelirano na niz manjih katastarskih čestica, koje se u dokumentima imenuju ograda ili mocira. S tim u vezi treba istaknuti da u oporuci zadarskog priora Andrije iz prve polovine 10. stoljeća, zabilježeno je, da je prior imao u vlasništvu veliki broj blaga, na prigradskom posjedu u Diklu (Uculo), Škabrnji (Cabrona) i Komoranima (Comaretum).⁶³ Ovako velik broj blaga nije bilo moguće držati na predjelu koji je označen kao Monte, zbog strukture zemljišta, nije bilo pašnjačkih zona za držanje velikih stada blaga.

Nije isključeno pretpostaviti da bi to bio teritorij koji je pripadao onom dijelu gradskoga agera koji je po M. Suiću u antici i kasnoj antici pripadao tzv. centurijatskom ageru (SUIĆ 1955). U prilog tome je činjenica da su na tom teritoriju razmješteni komunalni posjedi s kasnoantičkom tradicijom (sv. Ciprijan, posjed Ad mensas, Monte fereus).⁶⁴ Osim toga, dio komunalnog puta koji dolazi iz pravca sjeverozapada prema sjeveroistoku i obrnuto prolazi komunalnim teritorijem i naziva se *uia quendam antique seu Clanaç*, pa se s pravom može tvrditi da je kasnoantički, a prema rekonstrukciji putova koji uzdužno prolaze preko komunalnog teritorija (Kraljičinog i sv. Marije) jasno se razabire da su razmješteni po pravcima antičkih limitacija, što je dovoljna potvrda da su na pravcu antičkih, odnosno kasnoantičkih putova. S tim u vezi treba dodati kako su na Planu Zadra i najbliže okolice iz druge polovine 16. stoljeća, sačuvanom u Kriegsarchivu u Beču, osim ovih putova, ucrtani i drugi, raspoređeni također uzdužno po uzvisini Monte.⁶⁵

Ta analiza nedvojbeno potvrđuje da je u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku gradski teritorij prostorno organiziran, pa ne bi trebalo sumnjati da se kao vojni objekti iz ranobizantskog razdoblja grade utvrde – stražarnice u funkciji pomoćnih vojnih utvrđenja, isključivo za obranu gradskog teritorija, a nasljeđuje ih komunalna vlast, dograđujući ih prema potrebi tog vremena. Tome treba dodati da su iz ranog bizantskog vremena i neke stražarnice, koje su bile razmještene u zaleđu (ninska kustodija), što je potvrda da je bizantska vlast imala kontrolu nad gradskim zaleđem, a posredno je svjedočanstvo o kontinuitetu života i postojanje kasnoantičkih bazilika za razdoblje 7. i 8. stoljeća (JAKŠIĆ 1993: 127 i dalje).

62 Zadarski statut 1997, Uredba br. 55, 557; br.57, 559.

63 CD, I, br.21, mjeseca prosinca 918. god.: 25–28.

64 Prema Skokovim istraživanjima to su posjedi *Capruli* (Kopranj), *Cabalaria* (Kolovari), *Micha bona* (dan.

Puntamika), *Bibanium* (Bibinja), *Melta* ili *Alta ripa sive Meleta*. Vidi: SKOK 1954: 40–49.

65 PETRICIOLI 1988/9: vidi Prilog.

LITERATURA

- ANČIĆ, M. 2005 – Registar Artikucija iz Rivignana (*Registrum Articutii de Rivignano*), Srednjovjekovni registri zadarskog i splitskog arhiva (*Registra Mediavalia Capitulorum Iadre et Spalati*), vol. 1. Priredio Mladen ANČIĆ. *Fontes. Izvori za hrvatsku povijest* (Zagreb), 11, 2005: 79–315.
- ANZULOVIC, I. 2000 – Popis stanovništva zadarskog područja iz 1643. *ZS*, 49/2000, 1–3: 111–126.
- ANZULOVIC, I. 2007 – Crkva sv. Marije od Duba ili Stublja, njezin položaj i srednjovjekovna sela na području nekadašnjeg Obrovca jugoistočno od Zadra. Summary: The position of the church of St. Mary of Dub or Stualj and the medieval villages in the area of the former Obrovac southeast of Zadar. *Diadora*, 22/2007: 301–340.
- BADURINA, A. 1992 – Bizantski plovni put po vanjskom rubu sjevernih jadranskih otoka. Summary: The Byzantine Sea Route along the Outer Edge of the North Adriatic Islands. *RadInstPU*, 16/1992: 7–9.
- BEUC, I. 1954 – Statut zadarske komune iz 1305. *Vjesnik državnog arhiva u Rijeci* (Rijeka), 2/1954: 493–763.
- BIANCHI, C.F. 1879 – *Zara Cristiana* (Zadar), 2/1897.
- BIANCHI, C.F. 1888 – *Fasti di Zara, Religioso-politico-civili dall' av. Cr. sino all'Anno 1888 dell' era volgari*. Zara, 1888.
- BUCZYNSKI, A. 2010 – Tinjajući krajiški patriotizam i opsada Zadra 1813. Summary: Smouldering Grenzer Patriotism and the Siege of Zadar 1813. *PovPril*, 29/2010, 38: 235–282.
- Constantini Porphyrogeniti imperatoris *De ceremoniis aulae Byzantinae libri duo, graece et latine, e recensione Io Iac. Reiskii*, vol. I (Appendix ad librum primum). Corpus scriptorium historiae Byzantinae. Bonnae, MDCCCXXIX.
- CURTA, F. 2001 – Peasants as »Makeshift Soldiers for Occasion«: Sixth-century settlement patterns in the Balkans. U zborniku rasprava: *Urban centers and rural contexts in late antiquity*. Edited by Thomas S. BURNS and John W. EADIE. 2001: 199–217: Michigan State University Press.
- ČORALIĆ, L. 1994 – Zemljišni posjedi dominikanskog samostana u Zadru u XVII i XVIII. stoljeću. Résumé: La propriété foncière du couvent dominicain de Zadar aux XVIIIe–XVIIIe siècle. *CCP*, 33/1994: 213–224.
- GLIUBAVAZ, S. 1891 – *Storica Dissertazione del contado e territorio di Zara (dedicata S. E. Leonardo Foscolo Provveditor Generale di Dalmazia et Albania)*.
- GUNJAČA, S. 1949 – Repertorium actuum de Zandonatis olim publici et iurati notarii Iadre, *Starine JAZU*, 42/1949.
- JAKŠIĆ, N. 1993 – Preživjele starokršćanske crkve u srednjovjekovnoj ninskoj biskupiji. Abstract: The surviving Early Christian churches of the mediaeval bishoprics of Nin. *Diadora*, 15/1993: 127–143.
- JAKŠIĆ, N. 2000 – Vladarska zadužbina sv. Bartula u srednjovjekovnom selu Tršci. Summary: The Ruler's Endowment Of St. Bartholomew In The Medieval Village Tršci. *RadZad*, 42/2000: 17–64.
- JELIĆ, L. 1911 – Dvorska kapela sv. Križa u Ninu. Hrvatski spomenici ninskoga područja iz dobe hrvatskih narodnih vladara, 1. *DjelaJAZU*, 19, 1911.
- LELJAK, R. 2006 – *Inventar fonda Veličajne općine zadarske Državnog arhiva u Zadru godine 1325–1385*, Sv. 1. (Inventari ex collectione Magnificae communitatis Iadrae annorum MCCCXV–MCCCLXXXV, Tomus I.). Pripremio i priredio Robert LELJAK: Državni arhiv u Zadru.

- MASCHEK, L. 1888 – *Repertorio biografico-statistico luoghi abitati nel Regno di Dalmazia sulla base di dati ufficiali elaborato da Luigi Maschek*. Zara, 1888.
- MILETIĆ, Ž. 1992/1993 – Rimske ceste između Jadera, Burnuma i Salone. (Roman roads between Iader, Burnum and Salona. Les routes romaines entre Iader, Burnum et Salonae). *RadFilZad, Razdio povijesnih znanosti*, 32 (19)/1992–1993: 117–150.
- NOVAK, V. 1959 – *Zadarski kartular samostana svete Marije*. Zagreb, 1959: JAZU.
- Opsada Zadra 2007 – Opsada Zadra. *Monumenta Spectantia Historiam slavorum meridionalium*, 54/1959, Scriptorum, Volumen 6. Rukopis Veljka Gortana priredili Branimir GLAVIČIĆ i Vladimir VRATOVIĆ u suradnji s Damirom Karbićem, Miroslavom Kurelcem i Zoranom Ladićem.
- PETRICIOLI, I.,
- 1955. Tri romaničke građevine u Diklu. Resumé: Trois constructions romanes á Diklo. *SP*, 3.s., 4/1955: 173–181.
  - 1976. Izrastanje srednjovjekovnog iz antičkog Zadra. U: N. KLAJIĆ – I. PETRICIOLI. *Prošlost Zadra. Zadar u srednjem vijeku*, II. Zadar, 1975: 117–118.
  - 1987. Utvrde i lik grada, Zadar pod mletačkom upravom (1409–1797). T. RAUKAR – I. PETRICIOLI – F. ŠVELEC – Š. PERINČIĆ. *Prošlost Zadra*, III. Zadar, 1987: 127–134.
  - 1989. Prinove istraživanju srednjovjekovnog lika Zadra. Summary: New investigations on medieval Zadar. *Radovi FFZd, razdio povijesnih znanosti*. 28/1988–9, 15: 145–156.
  - 1995. Crkva sv. Krševana i sv. Marka »ad fontem« kod Zadra. Summary: Churches of St Chrysogonos and St Marc »Ad Fontem« near Zadar. *RadoviZad*, 37/1995: 237–248.
  - 1999. *Stari Zadar u slici i riječi*. Narodni muzej – Forum. Zadar, 1999.
- PRAGA, G. 1936 – Atti e diplomi di Nona (1282–1509). *Archivio storico per la Dalmazia* (Zadar), 21/1936.
- Planine 1988 – Petar ZORANIĆ. *Planine, izvornik i prijevod*. Prijevod i komentari Marko GRGIĆ/pogovor Josip BRATULIĆ. Zagreb, 1988: Grafički zavod Hrvatske.
- RÜSTOW, W. – H. KÖCHLY 1855 – *Griechische Kriegsschriftsteller, Griechisch und Deutsch mit kritischen unterklärender Anmerkungen, Zweiter Theil. Die Taktiker*. Leipzig, 1855: Engelmann.
- SKOK, P. 1954 – Postanak hrvatskog Zadra. Résumé: Origine de Zadar ville Croate. *Radovi Inst. JAZU*, 1/1954: 37–68.
- SUIĆ M., 1955 – Ostaci limitacija naših primorskih gradova u srednjem vijeku. *SP*, ser. III, 5/1955: 7–19.
- ŠKEGRO, A. 2004 – Papal possessions in the eastern Adriatic. *AVes*, 55/2004: 429–438.
- SKRAČIĆ, V. 1996 – *Toponimija vanjskog i srednjeg niza zadarskih otoka*. (The toponymy of the outer and middle chains of the Zadar islands). Split, 1996: Književni krug.
- SMILJANIĆ, F.
- 2007. O položaju zadarskog posjeda Mons Ferreus. Summary: About the location of the Zadar estate of Mons Ferreus. *Diadora*, 22/2007: 281–299.
  - 2010. Neka topografska zapažanja o prostornoj organizaciji teritorija sela Tršci. *ArAdriatica*, 3/2010 (u tisku).
  - 2010a. Povijesne potvrde za toponime s osnovom župan i didić na jadranskom otočju. Summary: Historical Confirmation for the Toponyms with the Stem župan and didić on the Adriatic Islands. Zadar, 2010: 73–97. U: SMILJANIĆ, F. *Studije o srednjovjekovnim slaven-skim/hrvatskim institucijama*. Zadar, 2010: 73–06.

- SUIĆ, M. 1956 – Ostaci limitacija naših primorskih gradova u srednjem vijeku. Summary: Remains of the Territorial Limits of our Coastal Municipalities in the early Middle Ages. *SP*, 3/1956, 5: 7–19.
- VEŽIĆ, P. 1997 – Crkva sv. Ivana ispred Grada u Zadru. Abstract: The church of St John outside the walls of Zadar. *Diadora*, 18–19/1997: 275–300.
- Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, I. 1955. *Posebna izdanja SANU*, 241, Vizantološki institut, 3, 1955. F. BARIŠIĆ. Prokopije. 17–72.
- Zadarski statut 1977 – *Zadarski statut sa svim reformacijama odnosno novim uredbama donesenima do godine 1563. Sada ponovo izdali, kritičkim aparatom opskrbili te kazalom osoba, mjesta i stvari obogatili i na hrvatski jezik preveli Josip KOLANOVIĆ – Mate KRIŽMAN*. Zadar, 1977.
- ZJAČIĆ, M. 1959 – *Spisi zadarskih bilježaka Henrika i Creste Tarallo, 1279–1308*. Zadar, 1959: Državni arhiv u Zadru.

SUMMARY

DID THE COMMUNAL FORTS – STRAŽICE (OR GUARD-HOUSES) – ON THE COMMUNAL MAINLAND ESTATES OF ZADAR TRULY ORIGINATE IN LATE ANTIQUITY?

Various official documents of Zadar from the second half of the 13th to the 17th centuries contain diverse terms for the small communal fortifications – guard houses and lookouts – on the mainland: *Custodia* or *Custodia vetera*, *Stražica*, *Belveder* or *Bonueder*, *Guardia*, *Castrum antiquum* or *Ozrinj*. The author discusses their topographic positions, explains the terminology, and analyzes the relationships to the road network and estates in the context of the spatial organization of the communal territory of Zadar. Considering that some of them are cited in the documents as *Custodia* or *Custodia vetera*, *Bonuidir*, or *Castrum antiquum*, the author thinks that the origin of these fortifications should be sought in the military fortifications with the same function of early Byzantine origin. On the basis of the spatial analysis of the territory that belonged to the city of Zadar, the author considers that this fortification system was built in the early Byzantine period, and was inherited by the government of the commune of Zadar.

Translated by Barbara Smith Demo

Rukopis primljen: 13. X. 2010.
Rukopis prihvaćen: 20. X. 2010.

MIRJANA MATIJEVIĆ SOKOL

*Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta
Sveučilišta u Zagrebu
HR-10 000 ZAGREB
Ivana Lučića 3
mmsokol@ffzg.hr*

VLADIMIR SOKOL

*Muzej Prigorja Sesvete
HR-10 360 Sesvete-Zagreb
Trg Dragutina Domjanića 5
muzej-prigorja@zg.htnet.hr*

Quedam Helena regina.....

**UDK 940.1 (497.5 Salona:Solin)
Izvorni znanstveni rad**

U djelu poznatom pod nazivom Salonitanska povijest (Historia Salonitana) pisca Tome Arhiđakona Splitskog iz XIII. st. jedan ulomak iz XVI. poglavlja De promotione Laurentii archiepiscopi odnosi se na hrvatsku kraljicu Jelenu koja je u Solinu sagradila crkve sv. Stjepana i sv. Marije i poklonila ih crkvi sv. Dujma, odnosno splitskoj nadbiskupiji. U istom se ulomku kaže da su u atriju crkve sv. Stjepana pokopani mnogi kraljevi i kraljice, a izričito se spominje »velmožni muž Krešimir« (magnificus uir Cresimirus). Do otkrića epitafa kraljice Jelene 1898. godine na Otoku u Solinu nije se znalo o kojoj je kraljici riječ. Na temelju kronoloških i drugih egzaktnih podataka iz natpisa, kraljica Jelena iz Salonitanske povijesti identificirana je kao žena kralja Mihaela Krešimira i majka kralja Stjepana Držislava. U radu se autori osvrću na podatke iz Salonitanske povijesti, razmatraju neke paleografsko-epigrafske značajke epitafa te predlažu restituciju jednog od ulomaka kojemu ranije nije bio prepoznat izvorni položaj. Također se na temelju arheoloških nalaza materijalne kulture, poglavito nakita iz grobišta osvrću na prostorno-demografsku sliku Solina u vrijeme kraljice Jelene.

Ključne riječi: Historia Salonitana, Toma Arhiđakon, kraljica Jelena, epitaf, Solin, Otok, naušnice, groblja

Keywords:

Pisana povijesna vrela, bilo narativna, diplomatska ili epigrafska, koja se tiču hrvatskog ranog srednjeg vijeka spominju dvije hrvatske kraljice, supruge kraljeva Krešimira i Zvonimira koje su nosile isto ime – Jelena (*Helena*). Često je u historiografiji zbog ove homonimije dolazilo do

pripisivanja osobina jedne kraljice drugoj, osobito zato što *Salonitanska povijest (Historia Salonitana)*,¹ glavno vrelo o jednoj od njih (Jeleni, ženi Mihaela Krešimira) spominje je u kontekstu zblivanja za vrijeme kralja Zvonimira kao »neku kraljicu Jelenu«.

Toma Arhiđakon, čelna ličnost splitskog kaptola u XIII. st., kroničar salonitansko-splitske crkvene organizacije, odnosno autor *Salonitanske povijesti*, u XVI. poglavlju o nadbiskupu Lovri (*De promotione Laurentii archiepiscopi*) (TOMA ARHIĐAKON: 68–83) zabilježio je epizodu o održavanju provincijalnog sabora u Ninu pod predsjedanjem papina legata Ivana,² kojom prigodom je splitski nadbiskup Lovro napravio pritužbu (*proclamationem*) hrvatskom kralju Zvonimiru tražeći da se crkvi sv. Dujma, odnosno splitskoj nadbiskupiji vrata crkve sv. Stjepana i sv. Marije u Solinu sa svim njihovim dobrima. Dalje piše da je ove crkve izgradila i obdarila hrvatska kraljica Jelena i predala ih zauvijek splitskoj stolici. Toma dodaje da su te crkve bile zatim prepuštene nekim redovnicima da ih čuvaju i u njima vrše službu Božju, a da su u atriju crkve sv. Stjepana pokopani mnogi hrvatski kraljevi i kraljice od kojih poimence navodi »velmožnog muža Krešimira« (*magnificus uir Cresimirus*) (TOMA ARHIĐAKON: 80–81).

Možda bi Tomina vijest o »nekoj kraljici Jeleni« ostala i dalje misterij da nije arheologija potvrdila i konkretizirala njegove navode, kako o samoj kraljici Jeleni tako i o mauzoleju hrvatskih kraljeva. Naime, don Frane Bulić je između ostalog potaknut i Tominom viješću, ispod slojeva zemlje na Otoku u Solinu iskopao nadgrobnu ploču s epitafom kraljice Jelene – to, jedno od nekoliko najvrijednijih otkrića s područja nacionalne arheologije i hrvatske povijesti! Sl. 1.

Jelenin natpis predstavlja otkriće kakvo može poželjeti svaki arheolog, ali i svaka historio-grafija.³ To je zasada jedini pouzdano identificirani vladarski epitaf⁴ iz hrvatskog ranog srednjeg vijeka koji je promijenio i upotpunio genealošku sliku Trpimirovića, a ujedno je i najbolja potvrda Tomine vjerodostojnosti.

Nadgrobna je ploča s natpisom, nažalost, otkrivena u gotovo stotinjak fragmenata i nije bilo lako rekonstruirati smisleni tekst, što je cilj svakog epigrafičara.⁵ Svi istraživači⁶ koji su se bavili ovim natpisom najbliže analogije nalaze na ranokršćanskim epitafima salonitanskih cemeterija,⁷ ali i na drugim nadgrobnim natpisima iz istoga, kasnoantičkog vremena, kao i na onima koji su suvremeni Jeleninu epitafu. Sličnost s natpisima iz razdoblja kasne antike nedvojbeno ukazuje da su ranokršćanska tradicija i kršćansko srednjovjekovlje proizišli iz zajedničkoga dominantnog duhovnog obzora. No posebno je znakovita i po vremenu i po mjestu najbliža analogija ona s epitafom splitskog nadbiskupa Martina (RAPANIĆ 1987: 144–145).

1 TOMA ARHIĐAKON, *Historia Salonitana* (priredila O. Perić, komentar M. Matijević Sokol, studija R. Katičić), Književni krug, Split, 2003.

2 *His temporibus celebrata fuit synodus in ciuitate Nonensi sub Iohanne cardinali apostolice sedis legato. Vbi proclamationem faciente Laurentio archiepiscopo illustris uir Demetrius, cognomento Suinimir, rex Chroatorum, restituit ecclesie sancti Domnii ecclesias sancti Stephani et sancte Marie in Salona cum omnibus earum bonis. Has siquidem ecclesias edificauit et dotauiit quedam Helena regina, donans eas Spalatine sedi iure perpetuo possidendas. Que ob reuerentiam regalium sepulchrorum concessae fuerant quibusdam regularibus ad tempus, qui assidue in eis officiorum ministeria exercebant. Ibi namque magnificus uir Cresimirus rex, in atrio uidelicet basilice sancti Stephani, tumulatus est cum pluribus aliis regibus et reginis.* TOMA ARHIĐAKON: 80.

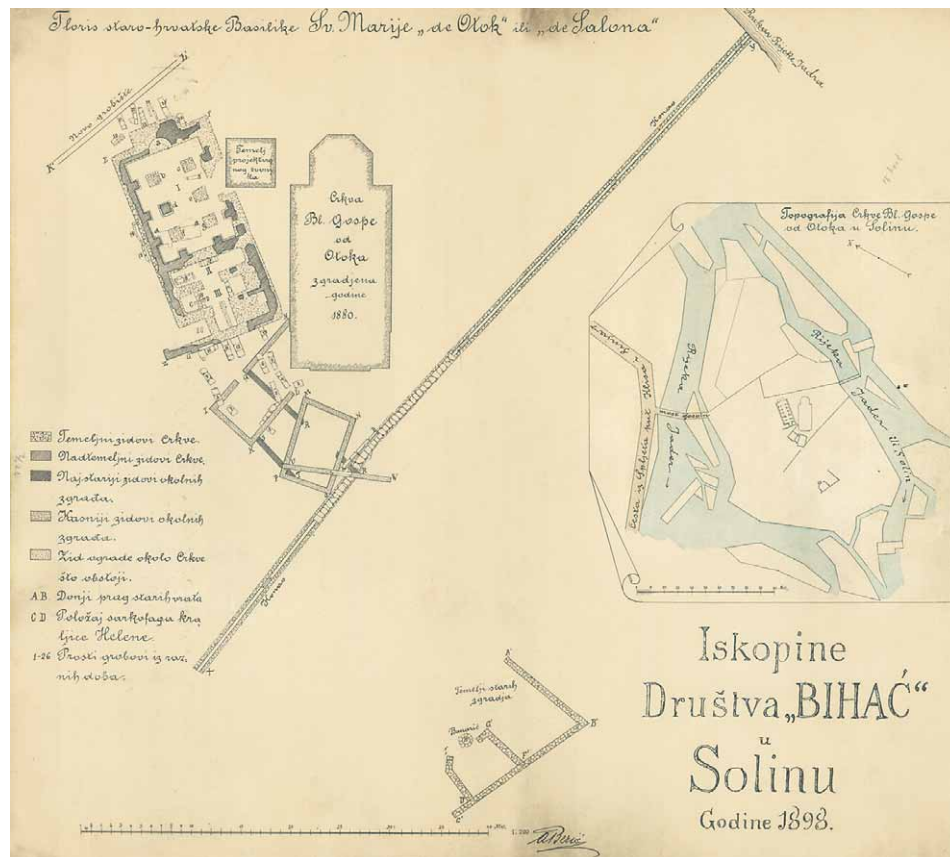
3 O širem značenju ovog natpisa vidi i: CURTA 2006: 199–200.

4 Vidi: DELONGA 1996: 131–134; MATIJEVIĆ SOKOL 1997b: 240–246; MIHALJČIĆ – STEINDORFF 1982: 53–54; SOKOL 1980: 264; MIHALJČIĆ – STEINDORFF 1982: 53–54.

5 F. Bulić je prvi rekonstruirao tekst koji je kasnije u više navrata revidiran, ali je ipak Bulićevo čitanje okosnica svih kasnijih. Vidi: BULIĆ 1901: 201–227.

6 Sva dosadašnja čitanja vidi u: DELONGA 1996: 131–134.

7 O natpisima s cemeterija Salone vidi: KATIČIĆ 1998: 116–122.

Slika 1

Figure 1

Tekst Jelenina epitafa složen je od više manjih cjelina koje nije moguće integralno restituirati, pa se zbog toga lutalo u tumačenju nekih njegovih dijelova, a istraživačima je često preostalo samo domišljanje. Sva je sreća da je ipak od fragmenata bilo moguće rekonstruirati tekstualne cjeline koje jasno i bez sumnje odgovaraju na pitanje: tko je i kada u grobu pokopan.⁸

Naime, ime hrvatske kraljice potpuno je i nedvosmisleno čitko, a sukladnost s ulomkom teksta iz *Salonitanske povijesti* samo još potvrđuje da je pronađeno mjesto gdje je bila pokopana hrvatska kraljica koju je Toma Arhidakon neodređeno naveo kao »*quedam Helena regina*« (TOMA ARHIDAKON: 80–81). Fragmenti nadgrobne ploče omogućuju pak, da se ova hrvatska kraljica поближе odredi kao žena kralja Mihaela, a majka kralja Stjepana. Ove sintagme koje naznačuju rodbinske odnose kraljevske obitelji kao »ključne riječi« ranosrednjovjekovne hrvatske povijesti s osloncem također na egzaktnim kronološkim elementima razjasnili su neke nepoznanice i lakune u rodoslovlju Trpimirovića. Šišić je pak, iznio svoje mišljenje, do danas još uvijek nepobijeno jačom argumentacijom, da je Jelena žena kralja Krešimira II., iz diplomatske građe poznatog kao *Cresi-*

⁸ Vrlo detaljno o natpisu pisali su i: RAPANIĆ 1978: 83–90; 1987: 141–144; RENDIĆ MIOČEVIĆ 1982: 219–23; SUIĆ 1985: 15–39.

mir maior (CD I: 105; Šišić 1914: 1–93;), koji je 976. godine kada je ona umrla bio pokojan. Kako ista takva povijesna vrela već od 970. godine na hrvatskome prijestolju bilježe kralja Držislava (CD I: 47, 51, 106), slijedi da je Jelena majka toga živog kralja koji se po običaju u hrvatskoj vladarskoj obitelji također služi dvostrukom onomastičkom formulom, odnosno narodnim i kršćanskim imenom. Prema tome kralj Mihael s natpisa jest Krešimir II, a Stjepan jest kralj Držislav iz naših srednjovjekovnih isprava.

D. Rendić-Miočević, baveći se posebno onomastičkim pitanjima i formulom intitulacije koju su upotrebljavali hrvatski vladari, zaključio je da ona nije bila korištena kao dvostruko ime, npr. Stjepan Držislav, nego je na temelju različitih primjera moguće razaznati da su hrvatski kraljevi svoje narodno i kršćansko ime upotrebljavali alternativno, a ponekad u specifičnoj formuli *qui et... nuncupor*, koja je povezivala ta dva imena (RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1949: 9–21). Prema tome, Jelenin epitaf nije iznimka u tom smislu, a vjerodostojnost toj tezi daje i činjenica što su imena kraljeva na natpisu navedena po istome kriteriju, odnosno imena obaju kraljeva su iz kršćanske nomenklature.

Nakon spoznaje ovih dragocjenih podataka, koji su za hrvatsku povijest bili epohalno otkriće, slijedi središnji dio teksta epitafa koji je još uvijek u pojedinim dijelovima nejasan i koji zbog većih lakuna, pa i nemogućnosti potpune primjene analogije u metodologiji, predmet najvećih, više ili manje uspješnih domišljanja. To je dio natpisa od kojeg su ostala dva fragmenta: ENUIT i REGNI. Stoga dok se neki od preostalih fragmenata ne uklopi u ovaj dio epitafa ili se slučajno ne pronađe koji novi dragocjeni komadić, ostaje otvoreno pitanje je li se Jelena odrekla kraljevstva, kako misli Bulić, ili je tu samo pisalo da je bila kraljica, vladarica, po Šišiću i Baradi. Katić je smatrao da je Jelena uvela mir u kraljevstvu, Jadrijević da je ostavila kraljev dvor, M. Suić da je smrću prezrela kraljevski grimiz, a Rapanić da je vladala kraljevstvom (DELONGA 1996: 131–134).

Sljedeća tekstualna cjelina na epitafu su kronološka određenja. No i ona su izazivala nedoumice u smislu svojega značenja jer su neki istraživači u navedenu datumu prepoznali dan kraljičine smrti, neki dan pokopa, a bilo je i onih koji su u tome – oslonivši se na neke poznate slučajeve iz povijesti – vidjeli prijenos zemnih ostataka u dotičnu crkvu (DELONGA 1996: 131–134). Tumačenje ovisi opet o rekonstrukciji dostupnih fragmenata ploče. Čini nam se najlogičnijom Katićeva rekonstrukcija koja glasi IN PACE HIC ORDINATA FUIT (KATIĆ 1955: 187–219). Naime, na epitafu ima dovoljno elemenata za rekonstrukciju uobičajene srednjovjekovne glagolske konstrukcije ORDINATA FUIT (PERIĆ 1980: 113–118), a Katić je dodatni argument za svoj prijedlog pronašao na jednom ranokršćanskom salonitanskom natpisu s Manastirina gdje gl. *ordinare* znači pokopati. Iz toga bi se opravdano dalo zaključiti da uklesani nadnevak odgovara danu pokopa kraljice Jelene na Otoku u Solinu. Upravo mogućnost sigurne datacije i genealoški podaci daju Jeleninu epitafu najveću važnost među povijesnim vrelima prvoga reda. Značenje datiranja 976. godinom – tj. po kršćanskoj eri – već smo razmotrili u širem kontekstu ove pojave na hrvatskim prostorima (MATIJEVIĆ SOKOL 2004: 98–99). No uz taj glavni kronološki element navedeni su i neki drugi. Nadnevak je određen »rimskim načinom« (*more Romano*) – *VIII Idus mensis Octobris* i to u srednjovjekovnoj inačici.⁹ Ovakav je rimski način određivanja nadnevka kao konzervativnu tradiciju zadržala rimska kurija u svojim dokumentima,¹⁰ ali i vladarske kancelarije srednje i zapadne Europe tijekom srednjega vijeka. S druge strane zanimljivo je i simptomatično da se susljed-

9 Srednjovjekovna inačica datiranja *more Romano* razlikuje se od klasične u tome što su Rimljani imena mjeseci držali pridjevom, a u srednjem vijeku se smatraju imenicama. Vidi: STIPIŠIĆ 1991: 187.

10 Već i površan uvid u dokumente nastale u papinskoj kancelariji potvrđuju ovu činjenicu. CD I: 13, 15, 17, 134.

no određivanje nadnevka tijekom mjeseca pojavljuje na natpisu Jelenina suvremenika, splitskoga nadbiskupa Martina, gdje se njegova smrt određuje: *Mense februario vigesimo quarto obitus eius fuit* (RAPANIĆ 1987: 145). Unatoč sličnostima koje je srednjovjekovni sastavljač epitafa mogao uočiti između jedne kraljice i jednoga nadbiskupa i to istaći u sadržaju, načinom datiranja pokazao je da su mu poznate i razlike između istaknutih dostojanstvenika pa je to naglasio upotrebom dvaju načina određivanja nadnevka. Uz ove elemente formule datiranja, tj. navođenje dana, mjeseca i godine koje su i danas uz varijacije uobičajene, nepoznati sastavljač kraljičina epitafa pokazao se i vrlo dobrim poznavateljem drugih pomoćnih elemenata datiranja. Navedena je indikcija, zatim epakta (XVII), konkurente (VI) te stupanj mjesečeva i sunčeva kruga. Zanimljivo je spomenuti da je J. Stipišić, koji je odličan poznavalac srednjovjekovne diplomatske građe, utvrdio kako su jedino na Jeleninu epitafu točno navedene epakte i konkurente (STIPIŠIĆ 1991: 196–197). Svi su drugi slučajevi koje nalazimo u hrvatskoj srednjovjekovnoj diplomatskoj građi gdje se u formuli datacije spominju epakte i konkurente pogrešni, odnosno ne slažu se s drugim navedenim elementima.¹¹

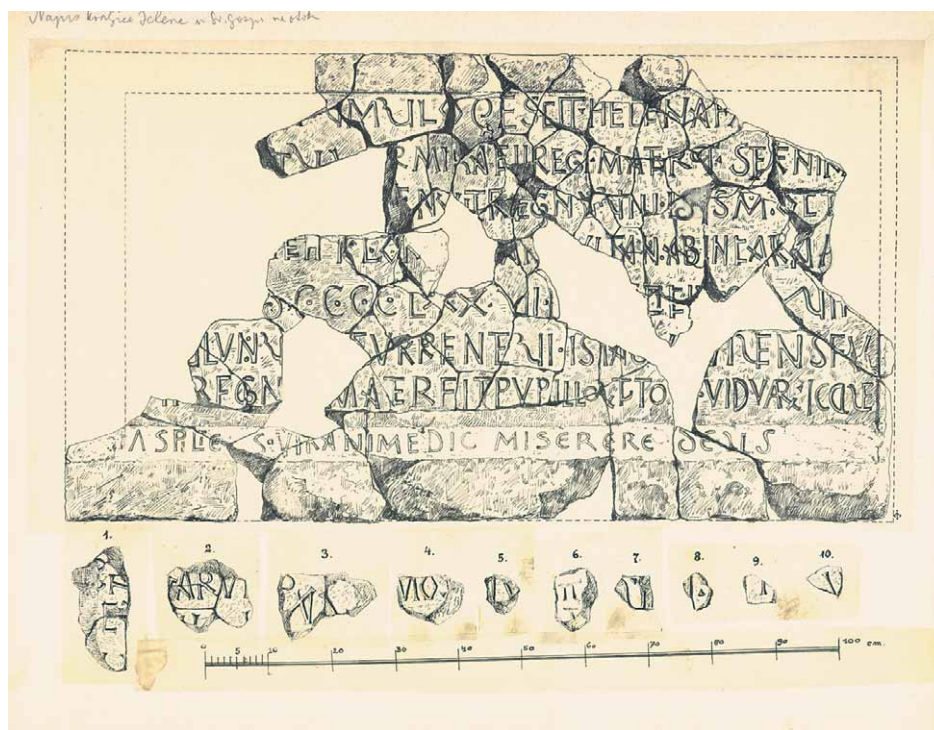
Povezanost se Jelenina epitafa i natpisa na sarkofagu nadbiskupa Martina očituje u sličnosti sintagma od kojih ona na Jeleninu epitafu dotičnu hrvatsku kraljicu naziva majkom siročadi i zaštitnicom udovica (*mater pupillorum tutorque viduarum*), a nadbiskup Martin također »štiteći udovice bio je otac siročadi« (*viduasque tuens fuit pater pupillis*) (RAPANIĆ 1987: 144–145). U početku je starija historiografija na temelju ovih riječi doživljavala Jelenu kao dobru kraljicu koja se u karitativnoj ulozi majke kraljevstva brine za ugrožene (*miserabiles*) društvene grupe. No u novije su se doba pojavile preciznije interpretacije. Tako je najdalje u promišljanju otišao Ž. Rapanić¹² prepoznajući u navedenim izričajima elemente bizantskoga, a kasnije, dopunjujući i mijenjajući svoje mišljenje, rimskog zakonodavstva, dok je M. Suić, pak, s osloncem na drugim primjerima procijenio da ti i tako ili slično formulirani izrazi spadaju u *loci communes* u pohvalama dobrim kršćanskim vladarima (SUIĆ 1985: 24). No opće je poznato da je po kršćanskome svjetonazoru Gospodin »*pater orphanorum et iudex viduarum*«, kako između ostaloga svjedoči *Knjiga psalama* (67: 6). Stoga nije nimalo slučajno da se takve atribucije nalaze na epitafima jedne kraljice ili jednoga nadbiskupa. Naime, po općem su kršćanskom učenju kralj/kraljica Božji namjesnici na zemlji u svjetovnim stvarima (*in temporalibus*), a nadbiskupi dijele duhovno namjesništvo (*in spiritualibus*) s papom, pa jedni i drugi u skladu s tim imaju pravo i obvezu kao i sam Gospodin prema nejači: siročadi i udovicama. Napominjemo da se ista obveza nalazi i u zavjernici kralja Zvonimira (CD I: 139–141). Ali i obveze srednjovjekovnih potestata popisane u gradskim statutima uključuju brigu (pravnu) za siročad, udovice, crkve i sve bijedne osobe (MATIJEVIĆ SOKOL 2002: 307–327; 2005a). Uz to, osim već navedenih stilsko-jezičnih sličnosti nadgrobnoga natpisa kraljice Jelene i nadbiskupa Martina zajednički im je i završetak koji glasi:... *anime dic: miserere Deus*, pa se, s obzirom na suvremenost osoba kojima su namijenjeni posmrtni natpisi, pomišlja da je njihov autor bio vrlo vjerojatno ista osoba te gotovo sigurno svećenik, *prvi poznati*, ali *anonimni pjesnik*, dobar poznavatelj Biblije i astronomije što je – kako smo vidjeli – primijenio u sastavljanju formule datacije (MATIJEVIĆ SOKOL 2005b: 158–160).

Vidjeli smo, dakle, da je Jelenin natpis sastavljen od brojnih (90) ulomaka Sl.2. No deset fragmenata ostalo je neuklopljeno u cjelinu. Među njima osobito se ističe nešto veći ulomak s cijelom okomitom i polovicom vodoravne haste nekog slova,¹³ a iz crteža nije jasno je li i s početkom samog plitkog pregiba natpisne površine. Po našem mišljenju, čini se da se u ovom nerazvrstanom ulomku natpisa može prepoznati početak slova H. Kako se već prije dvojilo o točnosti rekonstrukcije počet-

11 Vidi CD I: 190, 205.

13 Crtež ploče i ulomaka.

12 Vidi: RAPANIĆ 1978; 1987: 143–144; 1996: 27–28; 2000: 309–315.

Slika 2

Figure 2

ka epitafa, a na koncu je usvojena formula *In hoc tumulo...*, to znači da navedeni ulomak nije bio prepoznat po svojoj funkciji koju mu mi pridodajemo. Slovo H na početku natpisa pruža nam više mogućnosti za njegovu uvodnu restituciju. Prva mogućnost jest da se formula restituiranog natpisa *In hoc tumulo* zamijeni s novim poretkom riječi *Hoc in tumulo*. Ovakav formalizirani red riječi nalazi se na mnogim ranokršćanskim i srednjovjekovnim epitafima, a dopušten je i ispravan, jer se radi o prijedložnoj perifrasi s jednosložnim prijedlogom IN koji se može staviti u poziciji između atributa koji treba naglasiti – a to je HOC (ovom) – i imenice (TUMULO). Poradi navedenog, izrazom HOC IN TUMULO počinjao bi Jelenin epitaf u što se uklapa fragment br. 1 s Bulićeva crteža. Druga mogućnost bi bila da natpis počinje izričajem HOC TUMULO što je u latinskoj sintaksi *ablativus loci* i prevodi se isto kao i prethodna perifraza: *U ovom grobu...* Treća inačica s istim smislom glasila bi HIC IN TUMULO (*Ovdje u grobu...*). Time sam natpis postaje ispravan i čitkiji, a jedan je nerazvrstani ulomak manje. Osim toga, svojim smislom, fragment za koji mislimo da je sačuvao dobar dio velikog slova H, teško može biti restituiran na neko drugo mjesto, jer za njega fizički naprosto niti nema drugog mjesta. Ostali komadići za sada ostaju i dalje nepoznate pozicije, dok ih slučaj, sreća, ili nova istraživanja ne smjeste na mjesto gdje su nekad izvorno bili.

Vratit ćemo se još jednom na imena hrvatskih vladara koja se javljaju na Jeleninu epitafu, a bila su ključna Šišiću za nadopunu genealogije Trpimirovića, ali su i izazivala kronološke zabune u interpretaciji. Naime, natpis izričito navodi uz kraljicu Jelenu, koja je umrla 976. godine, kralja Mihaela, kojemu je bila žena i također kralja Stjepana kojemu je bila majka. Nije bilo jednostavno identificirati navedene kraljeve s onima koji se javljaju u isto vrijeme u diplomatskoj i drugoj građi upravo zbog alternativnog korištenja bilo narodnog bilo kršćanskog imena (RENDIĆ-MIOČEVIĆ

1949). I sam je Toma uz kraljicu Jelenu kao osobu koja je izgradila crkve na Otoku, poimence jedino spomenuo kralja Krešimira pokopanog u atriju crkve sv. Stjepana i pridaje mu atribut *magnificus*. Šišić je zbog toga zaključio da je »u atriju crkve Sv. Stjepana pod Klisom pokopan u sarkofagu Petar Krešimir IV. i da je njegov sarkofag postojao još u XIII. st.« Šišić također naglašava da ostaci ove crkve sv. Stjepana nisu još pronađeni i da je to najvažniji zadatak hrvatske arheologije (ŠIŠIĆ 1925: 536). Revizija arheološkog lokaliteta na Otoku u Solinu koju su obavili Rapanić i Jelovina pokazala je – u njihovoj interpretaciji – da se na tom mjestu nalazi samo jedna crkva koja je izgrađena u X. st. Autori su također iznijeli svoje mišljenje da joj je titular sv. Stjepan, što određuje u atriju nađen sarkofag kraljice Jelene i podatak iz teksta *Salonitanske povijesti* (RAPANIĆ – JELOVINA 1977: 128), te su postavili pitanje gdje je crkva sv. Marije za koju Toma piše da je izgradila i obdarila kraljica Jelena i kada je crkva na Otoku promijenila titulara, odnosno od crkve sv. Stjepana postala crkva sv. Marije. Predložili su novu interpretaciju lokaliteta na Otoku i Tomine vijesti, s tim da su dali prijedlog da bi crkvu sv. Marije trebalo potražiti na lokalitetu Gradina u Solinu.

Tim rješenjem teško je protumačiti Tominu vijest, jer ju je potrebno raščlaniti tako da se glagol »izgradila je« (*edificavit*) odnosi na crkvu sv. Stjepana, a »obdarila« (*dotavit*) i na nju i na crkvu u Gradini koja bi bila posvećena Bogorodici. Naime, prema najnovijim sustavno provedenim istraživanjima smatra se da je crkva u Gradini ranobizantska građevina Justinijanovog doba (MARA-SOVIĆ 1992), pa je kraljica Jelena nije mogla sagraditi – kako kaže Toma (RAPANIĆ – JELOVINA 1977: 130–134). Međutim, moramo napomenuti da Toma Arhiđakon ne navodi Jeleninu grobnicu, koja bi tako crkvu na Otoku nužno određivala cemeterijalnom građevinom nego grob kralja Krešimira (i drugih kraljeva i kraljica), koji se nalazio u atriju crkve sv. Stjepana i koji nije pronađen, a kraljici pripisuje izgradnju i donaciju spomenutih crkava. Kako smo vidjeli, Šišić je smatrao da crkvu sv. Stjepana treba tek tražiti, pa tako i sarkofag kralja Petra Krešimira IV. Mislimo da postoji mogućnost da Toma, kada spominje kralja Krešimira atribuirajući ga epitetom »velmožni« (*magnificus*), ne pomišlja na Petra Krešimira IV nego na kralja Mihaela Krešimira II, muža kraljice Jelene, kojega zadarski dokument naziva *Cresimir maior* (CD I: 105), jer je opravdano zaključiti da je njegov grob tamo gdje je i grob njegove supruge. Pridjev *maior* iz zadarske isprave obično se prevodi i tumači kao »stariji«, jer se u istoj ispravi javlja još jedan Krešimir (III). Međutim, taj pridjev *maior*, nije jedina atribucija koja kralja Krešimira II nužno razlikuje od Krešimira III, jer se navodi da je on »pradjed« (*proavus*) Petra Krešimira IV autora isprave, pa smatramo da se upravo atributom *maior* htjelo Krešimiru II. pridati i jedno drugo, jače značenje koje ima taj pridjev u srednjovjekovnom smislu, tj. »Veliki« ili »Slavni« i s tim se približava značenju epiteta *magnificus* koji Toma pridaje kralju Krešimiru pokopanom u atriju crkve sv. Stjepana u Solinu. Neku vrstu zabune u historiografiju unio je Rački koji je u »Kazalu osoba, mjesta i stvari« (*Index personarum, locorum et rerum*) svoga izdanja *Salonitanske povijesti* identificirao Tomina kralja Krešimira s Petrom Krešimirom IV (THOMAS: 217). Rački je svoje izdanje *Salonitanske povijesti* priredio i izdao prije epohalnog otkrića Jelenina epitafa, te nije mogao znati za podatke koje je ponudio spomenuti natpis, a svojim je autoritetom ostao neupitan, pa je njegov navod iz »Kazala« postao u svijesti povjesničara Tominim podatkom. Kako je Rački umro 1894. godine, tj. prije pronalaska Jelenine ploče to nije mogao niti revidirati mišljenje, a ostala mu je neidentificirana i kraljica Jelena samo kao *quedam Helena regina* (THOMAS: 219). Autori revizije iskopavanja s pravom su napomenuli da je neophodno istražiti arhivski materijal i u skladu s njim riješiti problem ubikacije crkve ili crkava. Međutim, diplomatska građa splitske nadbiskupije velikim dijelom je nastala kasnijim prerađivanjem nekih, bez sumnje, vjerodostojnih isprava. No isprave poznate u današnjem obliku nastale su međusobnim kompiliranjem i tobožnjim potvrđivanjem tako da se u svaku novu potvrđnicu »uvukao« neki drugi crkveni lokalitet, pa najveći problem predstavlja međusobni odnos tih privilegija upravo glede crkvenih posjeda te je zbog toga njihova upotrebljivost relativna. Uočljivo

je da su nedosljedne u navođenju crkva sv. Stjepana i sv. Marije i sve su mogućnosti njihova ubiciranja po tim ispravama otvorene.¹⁴ Mišljenja smo da je crkva na Otoku izgrađena u X. st. imala dvostrukog titulara, odnosno sv. Mariju i sv. Stjepana te da je mjesto – Otok sačuvalo kontinuitet Marijina kulta, a štovanje sv. Stjepana je pomalo bilo istiskivano i sasvim se ugasilo rušenjem crkve. Ovakva interpretacija podrazumijeva najmanju intervenciju u Tomin tekst. U ovom slučaju mijenja se jedan akuzativ plurala: *ecclesias sancti Stephani et sancte Marie in Salona* u akuzativ singulara *ecclesiam*, a što je mogla biti Tomina intervencija u tekst – kako ćemo vidjeti – moguće isprave koju je koristio, pa je dva titulara mogao lako shvatiti kao dvije crkve. Zanimljivo je da zapis goticom XIV./XV. st. na margini splitskog kodeksa *Salonitanske povijesti* uz početak ulomka o crkvama/crkvi sv. Stjepana i sv. Marije spominje imenicu *ecclesia* u singularu i glasi: *Nota de ecclesia sancte Marie et sancti Stephani in Salona* (THOMAS: 55, bilj. 2), a što upućuje na tradiciju vrlo blisku Tominu vremenu. Ona kaže da je riječ o jednoj crkvi s dva titulara, koji su npr. i titulari današnje zagrebačke prvostolnice kao i mnogih drugih u Hrvatskoj.

Pošavši od saznanja da, Toma držeći se žanra za koji se opredijelio pri sastavljanju svoga djela, *res gestae* splitskog nadbiskupa Lovre piše na temelju splitske diplomatske građe (MATIJEVIĆ SOKOL 2002: *passim*; 2003: 18), primijetili smo da prethodna vijest podsjeća na veći sažetak jedne isprave. O ovoj Tominoj vijesti pisano je detaljnije na drugom mjestu (MATIJEVIĆ SOKOL 1993), a ovdje ćemo sumirati najvažnije zaključke. Naime, istraživanjima diplomatskih zapisa, odnosno povlastica koje je kralj Zvonimir izdao splitskoj nadbiskupiji utvrdili smo da nam je Toma upravo u svom tekstu sačuvala jezgru jedne isprave kralja Zvonimira izdane 1079./80. godine kojom se splitskoj crkvi vraća zadužbina kraljice Jelene, koju su čuvali neki redovnici. Iako je na prvi pogled bilo teško utvrditi koja od – u današnjem obliku – poznatih Zvonimirovih darovnica (MATIJEVIĆ SOKOL 1997a: 46–48) krije u sebi jezgru isprave koja je temelj Tomina teksta, upravo na osnovi Tomine riječi *proclamatio*, a sinonim je riječi *querela iuridica* koju nalazimo u ispravi za Bosiljinu datiranu 1078. godinom, »razgrtanjem« kasnije dodanih slojeva pronašli smo vijest, odnosno pravni čin vraćanja solinskih crkava splitskoj nadbiskupiji. Ta isprava koja je po jasnim pokazateljima bila izdana u Ninu poslužila je kasnije splitskoj crkvi za preradu – čini se čak u dva navrata (CD I: 160–162). Dublja analiza Tomina teksta upućuje na pretpostavku da je i sama kraljica Jelena možda kao auktor i koncesor izdala povlasticu koja sadrži pravni čin darivanja svoje zadužbine splitskoj nadbiskupiji.

Iako Toma ne navodi povijesni kontekst i ne objašnjava razloge održavanja sabora u Ninu, ipak je bilo uobičajeno da provincijalni sabori slijede nakon općih koncila Zapadne crkve s ciljem provođenja njihovih odredbi *in membris*. U ovom slučaju povod za ninski sabor bio je Lateranski koncil održan krajem 1078. godine koji je, među ostalim, donio kanon da bilo tko, tko je primio od svjetovne ili crkvene vlasti neko crkveno dobro, mora ga vratiti prvotnom vlasniku. Upravo Tomina vijest o provincijalnom saboru u Ninu gdje se nalazio kralj Zvonimir i gdje je vratio crkve sv. Marije i sv. Stjepana splitskoj nadbiskupiji potpuno odgovara duhu postkoncilskih lateranskih aktivnosti 1078. godine (ŠIŠIĆ 1925: 577–578). Toma nije datirao taj događaj, ali upravo tzv. Zvonimirova darovnica za Bosiljinu, koja se još od I. Lučića Luciusa smatra krivotvorinom, izdana je 1078. godine (iako je vjerojatnije da se – kako smo već naveli – radi o 1079. ili 1080. godini) i taj datum je još jedna jaka indicija – uz neke druge – da upravo ova isprava sadrži kao jezgru pravni čin vraćanja spomenutih crkava od redovnika splitskoj nadbiskupiji, pa je zbog svoje vjerodostojnosti i bila kasnije u više navrata nadopunjavana, odnosno prerađivana. Tomin zapis potvrđuje da je njemu bila poznata u izvornom obliku, izdana od kralja Zvonimira i da je po njoj sastavio vijest o još jednoj zaslugi splitskog premeta Lovre kao i o dobrostivosti kralja Zvonimira prema splitskoj crkvi (MATIJEVIĆ SOKOL 1993). Ovim smo utvrdili povezanost i nadopunjavanje diplomatske građe i narativnih izvora.

Ranosrednjovjekovna arheologija solinskog prostora također je veoma zanimljiva. U širokom luku oko stare Salone – Solina kraljice Jelene, smješten je niz starohrvatskih nekropola i naselja¹⁵ od doba *Dolaska* i mjesta prvih naseljavanja, poganske duhovnosti, sve do prihvaćanja kršćanstva, zasnivanja kneževine pa potom kraljevine Sl. 3. Za razmatrani prostor od Kaštela do Solina i Žrnovnice, uvuklo se međutim mišljenje da u njemu nema tragova prvobitne, nekršćanske duhovnosti Hrvata u nekropolama toga tipa kao na drugim mjestima, već da su prisutna samo ona groblja koja su kršćanskog karaktera i koje treba datirati oko 800. godine. Iz ovakvog bi se zaključka mogle izvući razne neznanstvene konotacije, no tome nije tako. Iako nemamo na solinskom području cjelovitih otkrivenih poganskih nekropola kao autentičnog svjedočanstva pretkršćanske duhovnosti, ipak imamo više jasnih nalaza da su one postojale – i da još negdje neotkrivene čekaju da ih se istraži. Tako u Rižinicama nalazimo unutar (*II.*) *horizonta* ukopa s jagodičastim nakitom (SOKOL 2006: 112) keramičku posudu u grobu kao prežetak iz poganskog razdoblja kada se pokojnicima u grob stavljala hrana za »put na drugi svijet«, kao i na brojnim drugim grobištima u Primorskoj Hrvatskoj, što smo objasnili na drugom mjestu (SOKOL 2006: 112–113, 126). Takvu posudu kao stvarni ostatak poganstva nalazimo i u sloju najstarijih ukopa sredine IX. stoljeća na Putalju iznad Sućurca (BURIĆ 2001: 156–157), koji se spominje u doba kneza Mislava (oko 835. do 841. godine). Iz samog Solina potječe posuda s »jamicom« na dnu (ŠARIĆ 1992: 167), pripadajući tzv. *jamičastom tipu* keramike (TABLA I), uže nepoznate lokacije, koju možemo datirati od konca VIII. do najkasnije kraja prve polovine IX. stoljeća (SOKOL 2006: 122–123). Također prežici iz keramičkog (*I.*) *poganskog horizonta* su prilozi cijelog jajeta u funkciji posuda (SOKOL 2006: 112) u pojedinom grobu u Mravincima (TABLA I; KARAMAN 1940: 16), Sućurcu i Bijacima – Lepinu, kojih ima i na drugim mjestima u Hrvatskoj, ali i često sjeverno od Dunava (SOKOL 2006: 108). Ove su uobičajene tradicije i duhovnosti donesene sa sjevera, poput ranog pravokutnog oblika grobne komore iz prvobitnih drvenih obložnica – sanduka te mnoge druge (SOKOL 2006: 146, 154–162), održane sve do konačnog općeg prevladavanja kršćanstva. Od sredine IX. stoljeća nekropole poganske duhovnosti se napuštaju¹⁶ i zasnivaju nove, samo u kršćanskoj duhovnosti. Poveznica između ova dva (*I.* i *II.*) *horizonta* je *Grupa grobova bez nalaza u pravokutnim grobnim komorama*, kristijanizirana grupa kojom neke poganske nekropole završavaju (Nin – Ždrijac i Lučane kod Sinja), a neke rane kršćanske započinju (Biljane Donje – Begovača i Kašić – Grede) (SOKOL 2006: 119–120). Ovoj grupi istog vremena po svemu sudeći pripada zapadna salonitanska nekropola, dok za druge nemamo dovoljno objavljenih podataka. Grobovi su praktički bez nalaza (nešto »atipičnih priloga /ŠARIĆ 1992: 113/) te antropološki (VELJANOVSKA 1990) pripadaju mravinačkim antropotipovima (MIKIĆ 1990), tj. (ninsko)poljskoj populaciji (ŠLAUS 2000: 273–284; SOKOL 2006: 106, 161), a *per analogiam* molekularno-biološki ljudima sa sjevera, po staroj nomenklaturi EU 7 i EU 19 s glavnim područjima rasprostiranja na baltičko-poljskoj ploči.¹⁷ Poslije *Grupe grobova bez nalaza* slijedit će *Grupa četverojagodne i druge naušnice*, zastupljena u Crkvini, Rižinicama, Mravincima, Majdanu, Sućurcu i Žestinju (SOKOL 2006: 127–129; 236–239) te na nekim drugim lokalitetima, no s još nedovoljno poznatim ili neobjavljenim podacima. Ovu će grupu nakita kronološki naslijediti četvrta relativna opća skupina: *Jednojadodne naušnice – sljepo-očničarke* ili *Treća grupa II. faze u II. horizontu* ukapanja (SOKOL 2006: 119–120). Ona će biti skupina Jelenina doba. Njoj pripadaju dijelovi navedenih nekropola te neki pojedinačni nalazi s nepoznatih nalazišta u Solinu i okolici (SOKOL 2006: 129–132, 143). Uz druge jednojadodne

14 Vidi: PITEŠA 1992: 129–130.

15 MARIN 1992: 96–97. (Karta starohrvatskih lokaliteta)

16 Belošević se vratio »natrag« na godine pokrštavanja oko 800. godine (BELOŠEVIĆ 1980; 2002. 84), s »inerci-

jom trajanja starih običaja« do sredine IX. stoljeća. Vidi: SOKOL 2006: 105–111.

17 SEMINO – MARCIKIĆ – PRIMORAC 2000; I1b* i Rb1* po novoj; UNDERHILL ET AL. 2010; SOKOL 2006, 161.

glatkih i filigranskih jagoda, osobito je tu zanimljiva skupina od dvije sljepoočničarke s obručem te dvije jagode s jednom kružnom petljom bez obruča X. stoljeća (SOKOL 2006: 114, 129–131, 246–250). Sva četiri artefakta su s istim filigranskim uzorkom na oplošju jagoda (ŠARIĆ 1993: 145). Kako su dvije jagode s petljicom zapravo puceta (slično na Kosi kod Šibenika; GUNJAČA 1980: 127–129), istovjetnost ukrasa na sve četiri navodi nas na pomisao da se zapravo radi o ansamblu iste grobne cjeline, kakve se povremeno pojavljuju u nakitnom repertoaru X. stoljeća, npr. u Vinodolu – čak i sa sličnim motivom (CETINIĆ 1998, grob 73, 77). Prema širini prostora rasprostiranja tih i drugih ranosrednjovjekovnih grobalja koja sadržavaju dominantni artefakt X. stoljeća – jednojagodne filigranske sljepoočničarke bogato ukrašenog oplošja jagode u plemenitim metalima, pritom mislimo i na većinu Hrvatske do Vinodola i preko središnjih dinarskih prostora do južne Posavine, sad bismo mogli postaviti hipotetično pitanje, ali i odgovor: kako je mogao izgledati par naušnica-sljepoočničarki X. stoljeća koji je mogla nositi hrvatska kraljica Jelena? Da je kraljica mogla nositi takve luksuzne sljepoočničarke sugeriraju nam nalazi pozlaćenih srebrnih parova otkrivenih u nartekstu te atriju-mauzoleju kraljevske bazilike u Biskupiji-Crkvini (TABLA I; PETRINEC 2009: 208–209, 387), gdje su istraženi grobovi, sarkofazi i zidane grobnice kraljevskog ranga odakle, po našem mišljenju (SOKOL 2009: 161–162), potječu i Držislavove ploče. U westwerku crkve, u neprirodno zadebljanim unutrašnjim zidovima s »prolazima od vrata« (GUNJAČA 1953: tlocrt), koje tumačimo po širini zida i veličini otvora kao grobove-edikule kojima trapeznim oblikom s trokutastim utorima odgovaraju spomenute ploče uključivo i onu koja nedostaje, otkrivena je prigodom zaštitnih radova (BUDIMIR 1992: 23) u zidu grobnica »princa« s bogato izrađenim parom ostruga i priborom za pričvršćivanje te četiri praporca oznake ranga koji dokazuje našu tezu (SOKOL 1997: 117, 123). Upravo u tom kompleksu pronađen je u predvorju u južnoj prostoriji sarkofag s parom jednojagodnih sljepoočničarki vrsnog zlatarskog rada, pa nema razloga i njih promatrati izvan kraljevskog konteksta. Prijenosom mauzoleja, a time i kraljevskog sjedišta iz Knina u Solin u baziliku na Otoku sredinom X. stoljeća (SOKOL 2009: 165–166), u doba vremenaskog vrhunca modnog nošenja tog izvanrednog nakita, zamišljamo i kraljicu Jelenu kao nositeljicu toga ukrasa. Možda poput prekrasnog teškog zlatnog para iz Solina-Majdana (PETRINEC 2009: Sl. 96), baš kao što je bila i njezina prethodnica pokopana u nartekstu/atriju bazilike u Kninu-Biskupiji – kraljevskom dvoru (*villa regalis*) s dvorskom crkvom i westwerkom iz franačkih vremena; dobu kad je »stvarana« Europa.

Još nam preostaje pretpostaviti kako je izgledalo posljednje kraljičino počivalište: sarkofag kako se obično misli, ili, *per analogiam* nalazima u westwerku u Biskupiji, grobnica-edikula, što je naše mišljenje kako ćemo dalje obrazložiti, s obzirom na to da je već prije konstatirano da je pretpostavljeni sarkofag bio premalen za odraslu osobu (PITEŠA 1992: 125). Tako u Biskupiji imamo dograđen, ili je odmah sagrađen, westwerk sa spomenutim »prolazima« u zadebljanom zidu i otkrivenim ukopom »princa« – drugi su srušeni u vremenu – pa se očito i na Otoku radi o sličnom slučaju ukopa u grob-edikulu, jer ostaci »drugih dijelova sarkofaga« nisu nađeni. Takva je, naime i Vekenegina grobnica ugrađena u zid kapitula samostana sv. Marije u Zadru, pa sve to skupa predstavlja jedinstven arhitektonski sklop grobnica hrvatske elite rasprostranjen na istočnojadranskoj obali.

RELATIVNI ODNOSI NAKITNIH SKUPINA NAUŠNICA SMK-a, RAZVOJNI OBLICI GROBNE KOMORE I HORIZONTI UKAPANJA NA PODRUČJU SOLINA I OKOLICE

RELATIVNA KRONOLOGIJA OPĆIH SKUPINA →	I. FAZA SMK-e		II. FAZA SMK-e		III. FAZA SMK-e		IV. FAZA SMK-e			
	I. GRUPA 2.	II. GRUPA 3.	III. GRUPA 4.	III. FAZA SMK-e 5.	6.	7.	8.	9.		
NEKROPOLA	Grupa bez nalaza u pravok. kom.	4-ero jagodne i druge naušnice	1-jagodne naušnice s lijevoočičarke	Grupa karika; "y" forme	Filigranske naušnice s 3 koljenca	Narokane filigranske naušnice	3-jagodne filigranske naušnice	3-jagodne filigr. naušnice veće srednje jagode		
1. PUTALJ – SV. JURAJ					karike ?					
2. RIŽINICE					??	??	??			
3. MAJDAN	??				??					
4. SOLIN (?)				??						
5. MRAVINCE										
6. SUČURAC GAJINE										
7. CRKVINE	??									
8. ZAPADNA NEKROPOLA		??								
-----▶ I. H O R I Z O N T	I. H O R I Z O N T		II. H O R I Z O N T		III. H O R I Z O N T					
-----▶	PRAVOKUTNE GROBNE KOMORE		OVALNE GROBNE KOMORE		TRAPEZOIDNE GROBNE KOMORE					
-----▶	PRAVOKUTNE GROBNE KOMORE I STECI									

L I T E R A T U R A: V. Sokol 2006; - Lj. Karaman 1936, 1940, T. Burić 2001, N. Uroda 2008.

Slika 3
Figure 3

KRATICA

CD I – *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*

LITERATURA

- BELOŠEVIĆ, J. 1980 – *Materijalna kultura Hrvata od VII. do IX. stoljeća*. Zusammenfassung: Die materielle Kultur der Kroaten vom 7. bis zum 9. Jh. Zagreb, 1980.
- BELOŠEVIĆ, J. 2002 – Razvoj i osnovne značajke starohrvatskih grobalja 7. – 9. stoljeća na povijesnim prostorima Hrvata. Summary: Development and basic characteristics of the Early Croatian cemeteries of the 7th-9th centuries horizon on the historical Croatian grounds. *RadFilZad*, 39 (26)/2000 (2002): 71–97.
- BUDIMIR, M. 1992. – Arheološka topografija kninske općine. Summary: The archeological topography of the Knin district. *IzdHAD*, 15/1992: 23–32.
- BULIĆ, F. 1901 – Izvještaj o crkvi sv. Marije od Otoka i o nadgrobnom natpisu kraljice Jelene. *VHAD*, n. s., 5/1901: 201–227.
- BURIĆ, T. 2001 – Putalj u srednjem vijeku. Summary: Putalj in the Middle Ages. U BURIĆ, T. – S. ČAČE – I. FADIĆ. *Sv. Juraj od Putalja*. Split, 2001: 151–322.
- CETINIĆ, Ž. 1998 – *Stranče – Gorica starohrvatsko groblje (Katalog izložbe)*. *Stranče – Gorica. An Early Croatian Cemetery*. Rijeka, 1998.
- Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae – Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*. vol. I. ed.: KOSTRENČIĆ, M., priredili: STIPIŠIĆ J.- M. ŠAMŠALOVIĆ; vol. II–XII. ed. SMIČIKLAS, T.; vol. XIV–XVI. ed. KOSTRENČIĆ, M.; vol. XVII. ed. GUNJAČA, S.; vol. XVIII. ed. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Zagreb, 1904–1990.
- CURTA, F. 2006 – *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500–1250*. Cambridge-New York, 2006.
- DELONGA, V. 1996 – *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*. (The Latin epigraphic monuments of Medieval Croatia). Split, 1996.
- GUNJAČA, S. 1953 – Revizija iskopina u Biskupiji kod Knina godine 1950. *Ljetopis JAZU*, 57 /1953: 9–50.
- GUNJAČA, Z. 1980 – Grob jedne hrvatske plemenske odličnice iz IX stoljeća. Summary: The Grave of a Croatian Tribal Noblewoman from 9th Century. U: ERCEG, I. – A. HORVAT – I. MAŽURAN – M. SUIĆ (ur.). *Gunjačin zbornik*, Zagreb, 1998: 121–132.
- KATIČIĆ, R. 1998 – *Litterarum studia*. Zagreb, 1998.
- KATIĆ, L. 1955 – Zadužbina hrvatske kraljice Jelene na Otoku u Solinu. *Rad JAZU*, 306/1955: 187–219.
- KARAMAN, LJ. 1936 – Starohrvatsko groblje ns »Majdanu« kod Solina, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, Sv. LI, G. 1930–34; pretisak »Bihać« 1936, 3–36.
- KARAMAN, LJ. 1940 – Iskopine društva »Bihaća« u Mravincima i starohrvatska groblja, *Rad JAZU*, 268/1940: 7–44.
- MARASOVIĆ, J. 1992 – Rekonstrukcija crkve u Gradini. U: MARIN, E. (ur.) *Starohrvatski Solin*. Split, 1992: 135–143.
- MARIN, E. (ur.) 1992 – *Starohrvatski Solin*. Split, 1992.

MATIJEVIĆ Sokol, M.

- 1993. Starohrvatski Solin u Kronici Tome Arhiđakona. Zusammenfassung: Das altkroatische Solin in der Chronik Thomas Archidiaconus. *VAHD*, 85/1992 (1993): 83–90.
- 1997a. Kralj Zvonimir u diplomatskim izvorima. Summary: King Zvonimir in diplomatic sources. U: GOLDSTEIN, I. (ur.). *Zvonimir, kralj hrvatski. Zbornik radova* Zagreb, 1997: 45–55.
- 1997b. Latinski natpisi. U: SUPIČIĆ, I. (ur.) *Hrvatska i Europa – kultura, znanost i umjetnost. Svezak I. Srednji vijek (VII – XII. stoljeće) – rano doba hrvatske kulture*. Zagreb, 1997: 239–256.
- 2002. *Toma Arhiđakon i njegovo djelo. Rano doba hrvatske povijesti*. Jastrebarsko, 2002.
- 2003. Neki aspekti diplomatske tradicije u zapisima splitske crkvene provenijencije. Summary: Some aspects concerning diplomatic traditions in the records of the provenance of the Split Church. U: BUCZYNSKI, A. – M. KRUEK – S. MATKOVIĆ (ur.). *Hereditas rerum Croaticarum ad honorem Mirko Valentić*, Zagreb, 2003: 14–21.
- 2004. Neki aspekti hrvatske ranosrednjovjekovne latinske pismenosti. Summary: Some aspects of the Croatian literacy in the Early Middle Ages. U: MATIJEVIĆ SOKOL, M. (ur.). *Spomenica Filipa Potrebić*, Zagreb, 2004: 97–107.
- 2005a. Item iurabunt ipse potestas et sui officiales ... facere et obseruare equaliter iusticiam et specialiter ecclesiis, pauperibus, orphanis, uiduis et miserabilibus personis... (Spl. st. II, 16). Summary. U: MATIJAŠIĆ, R. (ur.) *I. Istarski povijesni biennale. Statuimus et ordinamus, quod...* – Sustavi moći i mali ljudi na jadranskom prostoru. *Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa/Conference Papers from the International Scientific Conference*, sv. 1, Poreč, 2005: 268–278.
- 2005b. Splitski srednjovjekovni književni krug. Abstract: Split – a medieval literary circle U: BUDAK, N. (ur.). *Raukarov zbornik. Zbornik u čast Tomislava Raukara*, Zagreb, 2005: 157–173.

MIHALJČIĆ R. – L. STEINDORFF, 1982 – Namentragende Steininschriften in Jugoslawien vom Ende des 7. bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts. *Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa*, 2. Wiesbaden, 1982.

MIKIĆ, Ž. 1990 – Antropolški profil srednjovjekovne nekropole u mravincima kod Splita. Zusammenfassung: Mravince – Ergebnisse der anthropologischen Bearbeitung. *VAHD*, 83/1990: 225–232.

PERIĆ, O. 1980 – Složeni pasivni oblici u djelu »Historia salonitana«. *ŽA*, 30/1980: 113–118.

PETRINEC, M. 2009 – *Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države*. (Gräberfelder aus dem 8. bis 11. Jahrhundert im Gebiet des frühmittelalterlichen kroatischen Staates). Split, 2009.

PITEŠA, A. 1992 – Gospin Otok u Solinu. U: MARIN, E. (ur.) *Starohrvatski Solin*. Split, 1992: 121–130.

RAPANIĆ, Ž.

- 1978. Mater (pater) pupillorum tutorque viduarum. Résumé. *IzdHAD*, 3, 1978: 83–90.
- 1987. *Predromaničko doba u Dalmaciji*. Split, 1987.
- 1996. *Solin u starohrvatsko doba*. Split, 1996.
- 2000. Ponovno o epitafu kraljice Jelene. Summary: More about the epitaph of Queen Helena. *OpA*, 23–24/1999–2000 (2000): 309–315.

RAPANIĆ, Ž. – D. JELOVINA, 1977 – Revizija istraživanja i nova interpretacija arhitektonskog kompleksa na Otoku u Solinu. *VAHD*, 70–71/1968–1969 (1977): 107–135.

- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D. 1949 – Prilog proučavanju naše ranosredovječne onomastike. Résumé: Contribution a l'étude de notre onomastique du haut Moyen-Âge. *SP*, ser. III, 1/1949: 9–21.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D. 1982 – Neke epigrafsko-onomastičke značajke epitafa kraljice Jelene. Résumé: Quelques caractéristiques épigraphiques et onomastiques de l'épithaphe de la reine Helena. *ARadRaspr*, 8–9/1982: 219–231.
- SEMINO, O. – M. MARCIKIĆ – D. PRIMORAC et al. 2000 – The Genetic Legacy of Paleolithic *Homo sapiens sapiens* in Extant Europeans: A Y Chromosome Perspective, *Science*, 290/2000: 1155–1159.
- SOKOL, V.
- 1980. Kameni natpisi ranoga srednjega vijeka. U: KARAMAN, I. (ur.) *Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture*. Zagreb, 1980: 263–265.
  - 1997. Arheološka baština i zlatarstvo. U: SUPIČIĆ, I. (ur.). *Hrvatska i Europa – kultura, znanost i umjetnost. Svezak I. Srednji vijek (VII – XII. stoljeće) – rano doba hrvatske kulture*. Zagreb, 1997: 117–145.
  - 2006. *Hrvatska srednjovjekovna arheološka baština od Jadrana do Save. Summary: The Medieval archaeological heritage of Croatia*. Zagreb, 2006.
  - 2009. Zapadno zdanje i njegova pogrebna funkcija u crkvi Sv. Marije u Biskupiji. Summary: The western structure and its burial function in the church of saint Mary in Biskupija. U: TOMIČIĆ, Ž. – A. UGLEŠIĆ (ur.). *Zbornik o Luji Marunu*. Šibenik – Zadar – Zagreb, 2009: 159–168.
- STIPIŠIĆ, J. 1991 – *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*. Zagreb, 1991.³
- SUIĆ, M. 1985 – Prilog tumačenju natpisa kraljice Jelene. Résumé: Contribution à l'interprétation de l'inscription de la reine Héléne. *SP*, ser. III, 14/1984 (1985): 15–39.
- ŠARIĆ, A. 1992 – Zapadna salonitanska nekropola – ranosrednjovjekovni grobovi. U: MARIN, E. (ur.) *Starohrvatski Solin*. Split, 1992: 113–114.
- ŠARIĆ, A. 1993 – Ranosrednjovjekovni i srednjovjekovni nalazi s područja Solina u Arheološkom muzeju u Splitu. Zusammenfassung: Frühmittelalterliche und mittelalterliche Funde aus der soliner Gegend im Archäologischen Museum in Split. *VAHD*, 85/1992 (1993): 139–166.
- ŠIŠIĆ, F. 1914 – Genealoški prilozi o hrvatskoj narodnoj dinastiji. *VHAD*, N. S., 13/1912–1914 (1914): 1–93;
- ŠIŠIĆ, F. 1925 – *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*. Zagreb, 1925.
- ŠLAUS, M. 2000 – Kranimetrijska analiza srednjovjekovnih nalazišta središnje Europe: novi dokazi o ekspanziji hrvatskih populacija tijekom 10. do 13. stoljeća. Summary: Craniometric analysis of medieval crania from Central Europe; new evidence to Croat expansion from 10th to 13th century. *OpA*, 23–24/1999–2000: 273–284.
- THOMAS ARCHIDIACONUS. *Historia Salonitana* (digessit Fr. RAČKI). *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, XXVI, Scriptorum, III. Zagreb, 1894.
- TOMA ARHIDAČON. *Historia Salonitana* (priredila PERIĆ, O.; komentar MATIJEVIĆ SOKOL, M.; studija KATIČIĆ, R.). Split, 2003.
- UNDERHILL, P. A. et al. 2010 – Separating the post-Glacial coancestry of European and Asian Y chromosomes with haplogroup R1a. *European Journal of Human Genetics*, 18 (2010): 479–484.
- URODA, N. 2008 – Prilog upoznavanju lokaliteta Crkvine u Rupotin Tusculum 1, Solin, 2008, 69–79.

VELJANOVSKA, F. 1990 – Srednjovekovni skeleti sa zapadne nekropole Salone. Zusammenfassung: Mittelalterliche Skelette von der westlichen Nekropole Salonas. *VAHD*, 83/1990: 233–255.

SUMMARY

Quedam Helena Regina.....

A section of the 16th chapter (*De promotione Laurentii archiepiscopi*) of the Archdeacon Thomas' *Historia Salonitana* (13th c.) refers to the Croatian Queen Helen, who built the churches of St Stephen and St Mary in Solin and then donated them to the church of St Domnio, that is, to the Split archdioceses. The same fragment mentions that many kings and queens were buried in the atrium of St Stephen's church, specifically mentioning the »magnificent gentleman Krešimir« (*magnificus uir Cresimirus*).

Before the discovery of Queen Helen's epitaph in 1898 on the island (Otok) in Solin it was not known to which queen Toma Archdeacon was referring to, especially as the *Historia Salonitana* mentions Queen Helen in the context of events taking place during the reign of King Zvonimir as a »certain Queen Helen« (*quedam Helena regina*). Since it is known from other sources that King Zvonimir's wife was also called Helen, only the discovery of the epitaph on Otok in Solin solved all uncertainties. Based on chronological and other exact information in the inscription – restored with great effort and knowledge by don Frane Bulić – the Queen Helen from the *Historia Salonitana* was identified with the wife of King Michael Krešimir and the mother of King Stephen Držislav, buried in 976. Queen Helen's inscription shows multiple similarities with the epitaph of Split's archbishop Martin from the same period and it can be assumed that they both had the same author, the *first* still *anonymous* poet, a priest with a good knowledge of the Bible.

Based on recognized palaeographic and epigraphic characteristics fragment 1 from Bulić's drawing with a supposed grapheme H can be incorporated into the restored text of the inscription. Until now there was supposed to be no space for it, but now it is suggested that the beginning of the inscription reads thus: HOC IN TUMULO; HOC TUMULO (less possible due to the larger space available) or HIC IN TUMULO. This makes the inscription more correct and legible, and there is now one unplaced fragment less.

Thomas the Archdeacon composed his text based on several sources. Through an analysis of diplomatic texts, which was a privileges conferred by King Zvonimir on the Split archdiocese, it is concluded that Thomas preserved the core of one of King Zvonimir's charters from 1079/1080, in which the bequest of Queen Helen is returned to the Split church. A deeper analysis of Thoma's text suggests that perhaps Queen Helen herself issued as an author and investor the privilege containing the legal act of conferring her bequest on the Split archdiocese.

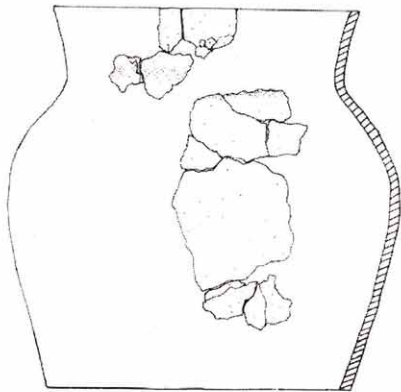
Early mediaeval archaeological records of the Solin area are also very interesting. A number of early Croatian necropolises and settlements are located in a wide arch encompassing ancient Salona – Queen Helen's Solin. Based on archaeological finds of material remains, especially jewellery from graves, a spatial and demographical picture of Solin from the period of Queen Helen can be reconstructed. A dominant artefact of the 10th c., single-bead filigree hair loops, with a richly decorated bead surface made of precious metals, is found in most of the cemeteries in Croatia, from Vinodol through central Dinaric areas to the southern Sava region, this could have been worn by the Croatian Queen Helen. This kind of jewellery was found in Solin necropolises, but also in the mausoleum in Biskupija-Crkvina in graves of the members of the – most probably – ruling family.

Anthropological analysis of the deceased buried in the western necropolis of Solin, as well as the cemetery in Mravince, suggests that the population inhabiting the Solin area in the early mediaeval period belonged to the (Nin) Polish population, and, by analogy, molecular-biologically to northern peoples, according to the older nomenclature EU 7 and EU 19, with a main area of distribution on the Baltic-Polish platform.

The construction of the queen's final resting-place is also a subject of discussion, was it a sarcophagus, which is the common opinion, or, analogous to the occurrence of Westwork in Biskupija, a tomb-aedicule, since it had all ready been stated that the supposed sarcophagus was too small for an adult. Thus in Biskupija there is an added – or constructed contemporaneously with the main edifice – Westwork with »passages« in the thickened wall and the burial of a »prince« – other ones collapsed with time. It is obvious that on the island of Otok we are dealing with a similar burial in a grave-aedicule, because the remains of »other parts of the sarcophagus« were not found. The grave of Vekenega, is a similar case built into a wall of the chapter house of St Mary's monastery in Zadar. All these facts represent a unique architectural complex of the tombs of Croatian elites on the eastern shore of the Adriatic.

Rukopis primljen: 25. XI. 2010.
Rukopis prihvaćen: 25. XI. 2010.

T. 1

Putalj (Burić 2001.)

Mravince
(Karaman 1940.)

Solin (Šarić 1992.)

Biskupija - Crkvina (Petrinec 2009.)

Grob u sarkofagu narteksa bazilike

Grob ispred atrija bazilike

Solin - Majdan (Petrinec 2009.)

Tabla 2

Plate 2

PÉTER SOMOGYI

A-6822 Satteins
Frastanzerstr. 30
ÖSTERREICH

DIE IMITATIVSOLIDI DES HERACLIUS (616–629) VON ZRMANJA, KROATIEN – EINE NEUBEWERTUNG

UDK 737.22.1 (497.5) "06"
Originelle wissenschaftliche Arbeit

Im Jahre 1938 erwarb das Münzkabinett des Archäologischen Museums Zagreb fünf Goldmünzen, die 1931 in Potkom bei Zrmanja (županija Zadarska, općina Gračac, 12 km von Knin in Richtung Nordwesten entfernt) zutage kamen. Die Münzen blieben der Forschung lange unbekannt, vollständig wurden sie erst 1990 veröffentlicht und zugleich als »barbarische«, von des Lesens und Schreibens unkundigen Stempelschneidern gefertigte Imitativprägungen vermutlich awarischer Provenienz angesprochen, deren Vorlagen in den Jahren von 613 bis 629 in der Münze Konstantinopel geprägten Solidi des Heraclius (610–641) gewesen sein dürften. Nach einer anderen Vorstellung hätten die Imitativprägungen von Zrmanja nur die um diese Zeit, d.h. während der Herrschaft des Heraclius, in Dalmatien angesiedelten Kroaten herstellen können. Zumal die früheren Fundbesprechungen mit der genauen Analyse der Imitativprägungen und mit der genauen Bestimmung ihrer Vorlagen schuldig geblieben sind, hat die vorliegende Arbeit zum Ziel, zuerst diese Forschungslücke zu schließen und dann, aufgrund der dabei gewonnenen Erkenntnisse, die Imitativsolidi von Zrmanja mit den aus dem awarischen Siedlungsraum bekannten Imitativprägungen zu vergleichen. Zum Schluß wird es versucht, auch auf die Frage um ihre Provenienz stichhaltige Antworten zu finden.

Schlüsselwörter: Numismatik, Münzen, Hortfund, Imitativprägungen, Byzanz, Zrmanja, Kroatien, Awaren.

Ključne riječi: Numizmatika, novac, skupni nalaz, imitacije, Bizant, Zrmanja, Hrvatska, Avari.

Im Jahre 1938 erwarb das Münzkabinett des Archäologischen Museums Zagreb fünf Goldmünzen, die 1931 in Potkom bei Zrmanja (Zadarska županija, općina Gračac, 12 km von Knin in Richtung Nordwesten entfernt) zutage kamen (MIRNIK 1981: 91, 356). Die Münzen blieben der Forschung lange unbekannt, vollständig wurden sie erst 1990 veröffentlicht. Obwohl über die Fundumstände keine Angaben vorliegen, geht Ivan Mirnik, der Autor der Erstveröffentlichung, davon aus, daß es sich dabei um einen kleinen Hortfund oder um einen Teil eines größeren Hortfundes handelt. Nach der Besprechung und Charakterisierung der Goldmünzen kommt er zu dem Schluß, daß sie keine regulären Prägungen sondern »barbarische«, von des Lesens und Schreibens unkundigen Stempelschneidern gefertigte Imitativprägungen vermutlich awarischer Provenienz sind, deren Vorlagen in den Jahren von 613 bis 629 in der Münze Konstantinopel geprägten Solidi des

Heraclius (610–641) gewesen sein dürften. Ferner weist er darauf hin, daß aus der näheren Umgebung der Fundstelle weitere Fundobjekte byzantinischer Provenienz und gleicher Zeitstellung bekannt sind: die Preßmodel eines Goldschmiedes aus Biskupija-Pliskov, die filigranverzierten Schmuckstücke aus einer Frauenbestattung von Golubić und ein Ohrgehänge mit Pyramidenanhänger aus Velika Kladuša, welches einst ebenfalls zum Grabinventar einer zerstörten Frauenbestattung gehörte. Zumal zu diesen Fundobjekten die besten Parallelen aus dem awarischen Siedlungsraum bekannt sind, wohin der regelmäßige Zustrom byzantinischer Goldmünzen und Schmuckstücke erst in den 670er Jahren endgültig versiegte, erklärt Mirnik ihre Verbreitung im dalmatinischen Hinterland, in der Gegend von Knin, durch direkte Kontakte zwischen dem Awarenland und der Adriaküste (MIRNIK 1990).

Mit Hinweis auf die Erstveröffentlichung nahm Florin Curta auch den Fund von Zrmanja in seinen über byzantinische Münzhortfunde in Ost- und Südosteuropa des 6. und 7. Jahrhunderts zusammengestellten Katalog auf (CURTA 1996: 167 mit Anm. 373, Nr. 193). In seinem Beitrag, ebenfalls anhand der Erstveröffentlichung, bespricht Bože Mimica ein zweites Mal die Münzen, um sich dann mit der von Ivan Mirnik vorgeschlagenen awarischen Provenienz der Imitativprägungen auseinanderzusetzen. Ohne auf die Machart und genauere Prägezeit der Goldstücke einzugehen, bloß nach einer sehr merk- und fragwürdigen Darstellung der Awarengeschichte, wobei das Hauptaugenmerk auf die awarisch-slawischen Kontakte gerichtet ist, resümiert Mimica, daß die Imitativprägungen von Zrmanja nur die um diese Zeit, d.h. während der Herrschaft des Heraclius, in Dalmatien angesiedelten Kroaten hätten herstellen können.¹ Im Jahre 1998 wurden die im Münzkabinett des Archäologischen Museums Zagreb verwahrten Münzen von Anastasius I. (497–518) bis Anastasius II. (713–715) veröffentlicht. In diesem Katalog wurden die Imitativprägungen von Zrmanja nochmals vorgelegt (MIRNIK – ŠEMROV 1998: 198, Taf. 42, Nr. 751–754, 756).

Zumal die obigen Fundbesprechungen mit der genauen Analyse der Imitativprägungen und mit der genauen Bestimmung ihrer Vorlagen schuldig geblieben sind, hat die vorliegende Arbeit zum Ziel, zuerst diese Forschungslücke zu schließen und dann, aufgrund der dabei gewonnenen Erkenntnisse, die Imitativprägungen von Zrmanja mit den aus dem awarischen Siedlungsraum bekannten Imitativprägungen zu vergleichen. Somit, hoffe ich zumindest, wird die Grundlage auch dazu geschaffen, auf die Frage um ihre Provenienz stichhaltige Antworten zu finden.

Den Aversbildern der von Ivan Mirnik vorgeschlagenen Vorlagen, der Constantinopolitaner Solidi der Prägeperiode 613–629, liegt der mit der Krönung des Heraclius Constantinus (22. Januar 613) eingeführte Typus zugrunde. Es zeigt zwei Frontalbüsten, links den kurzbärtigen Heraclius, rechts seinen ältesten Sohn, Heraclius Constantinus. Sie sind in der Chlamys gekleidet, die von einer Fibel an der rechten Schulter zusammengehalten wird. Oberhalb der Frontalbüsten in der Mitte findet sich ein Kreuz. Aufgrund typochronologisch empfindlicher Zusatzmerkmale, die den im Laufe der Prägeperiode unveränderten Grundtypus erweitern und dadurch das Aversbild modifizieren, lassen sich drei Emissionsgruppen unterscheiden. Zur ersten Emissionsgruppe zählen die Solidi, wo Heraclius und sein als Kleinst- bzw. Kleinkind dargestellter Sohn eine in der Mitte mit einem Kreuz ausgestattete Krone tragen. Die Kronen sind durch zwei Linien gezeichnet, zwischen denen kurze Striche die Juwelenplatten andeuten (MIB 8–10, 613–616). Während Heraclius Constantinus schon etwas größer, aber immer noch als Kleinkind erscheint, leitet der Wechsel auf das durch zwei Punktreihen gebildetes und in der Mitte mit einem Kreuz geschmücktes Diadem die zweite Emissionsgruppe ein (MIB 11–20, 616–625). Durch das Eintreten der Isokephalie bei dem sich bereits im Jünglingsalter befindenden Heraclius Constantinus läßt sich die dritte Emissions-

¹ MIMICA 1996. Zu der kroatischen Ethnogenese s. POHL 1988, 261–268. In einer Neubewertung wird der Nachricht, wonach sich die Kroaten bereits unter Heraclius

in Dalmatien niedergelassen hätten, kein Glauben mehr geschenkt. Vgl. DZINO 2008: 44–55!

gruppe definieren (MIB 21–28, 625–629). Der Revers bleibt während der Prägeperiode 613–629 unverändert und zeigt das Balkenkreuz auf Stufen.

Alle Solidi aus diesen Emissionsgruppen führen die Averslegende ddNNhERACLIUSET-HERACONSTPPAVC, wobei die letzten drei Buchstaben nicht immer aufscheinen müssen. Anschließend an der Reverslegende VICTORIA | AVGY findet sich der Offizinbuchstabe. Das eventuell vorliegende Beizeichen kann im Feld stehen oder an den Offizinbuchstaben angehängt sein. In der Exergue der normalgewichtigen Exemplare steht die gewöhnliche CONOB-Sigle. Die gewichtsreduzierten Solidi zu 20 Siliquae aus der zweiten Emissionsgruppe sind mit der Sigle OBXX oder BOXX markiert (MIB 64–65, 616–625; HAHN 1981: 83–85 und 88).

Auf den Imitativprägungen von Zrmanja kommen nur die durch zwei Punktreihen gebildeten und in der Mitte mit einem Kreuz geschmückten Diademe vor. Demzufolge scheiden die Solidi der ersten Emissionsgruppe als mögliche Vorlagen ein für alle Mal aus. Obwohl Heraclius Constantinus zweifelsohne immer kleiner als sein Vater dargestellt ist, welchem Erkennungsmerkmal zufolge nur Solidi der zweiten Emissionsgruppe als Vorlage in Frage kämen, mindestens auf drei Stücken ist der Größenunterschied viel geringer, als man es aufgrund des bei Solidi der zweiten Emissionsgruppe üblichen Größenverhältnisses erwarten würde. Auf diesen ist nämlich der Haupt des Heraclius Constantinus ca. halb so groß wie der Haupt des Heraclius abgebildet. Darüber hinaus wird auf diesen »übergroßen« Darstellungen Heraclius Constantinus nicht mehr als Kleinkind, sondern eindeutig als Jüngling dargestellt, ein Merkmal, welches sich erst auf Solidi der dritten Emissionsgruppe findet. Diese Auffälligkeiten werfen nun die Frage auf, ob zur Fertigung dieser Stücke nicht Solidi der dritten Emissionsgruppe als Vorlage dienten? Aus diesem Grund werde ich bei der Besprechung der einzelnen Stücke, wobei eigentlich nur die orthografisch-stilistischen Fehler und die auffälligen Abweichungen dokumentiert werden, die vom Standardbild abweichenden Merkmale auch darauf untersuchen, ob einige unter ihnen diese Vermutung nicht erhärten könnten.

Obwohl es keine Frage ist, daß die Legenden auf den Münzen von Zrmanja auf den imperialen Standard zurückgehen, wegen mancher sehr stark verballhornten oder gar unkenntlichen Zeichen, deren Deutung zwangsläufig nur subjektiv sein kann, kann ihre Lesung und Wiedergabe vom Leser zu Leser variieren. Sogar die zwei Lesungen des Ivan Mirnik stimmen nur teilweise überein, nicht zuletzt aus dem Grund, weil der Autor zur Wiedergabe seines zweiten Leseversuchs über die Buchstaben des lateinischen Alphabets hinaus auch auf griechische Buchstaben und andere Sonderzeichen zurückgriff.² Deshalb, und weil die Subjektivität der Lesung auch im Falle einer grafischen Rekonstruktion bleibt, werde ich mich daran gar nicht versuchen und die Mirnik'sche Lesungen nur an den Stellen korrigieren, die für die Feinbestimmung der Vorlagen relevant sind. Stattdessen sollen die vergrößerten Fotos der Imitativprägungen jedem ermöglichen, meine Beobachtungen, Deutungen kontrollieren und im gegebenen Fall korrigieren zu können.³

Im Vergleich zu den 26–29 kleinen und fein geschnittenen Buchstaben der Originallegende besteht die Averslegende des Stückes Inv.Nr. 1299 (Abb. 1) nur aus ca. 20 übergroßen und dicklinig gestalteten Zeichen, von denen die ersten Elf als ddHHhERACLI zu lesen sind. Die sich daran folgenden, zum Teil stark abgegriffenen Zeichen, obwohl sich einige als Buchstabe erkennen lassen, erlauben keine Lesung. Die Reverslegende und die Sigle in der Exergue bestehen aus regulären Buchstaben, bei denen nur die stark ausgeprägten, vielleicht etwas überbetonten Punktendungen auffallen. Das Wort AVGY ist orthografisch falsch, als ΔGY wiedergegeben. Es schließt mit dem

² Vgl. MIRNIK 1990:164–165, Nr. 1–5 mit MIRNIK – ŠEMROV 1998: 198, Nr. 751–754, 756!

³ Für die ausgezeichneten Fotos der Imitativprägungen von Zrmanja, die mir die fundierte Analyse der Münz-

bilder überhaupt ermöglichten, danke ich Ivan Mirnik, dem Leiter des Münzkabinetts des Archäologischen Museums Zagreb, auch an dieser Stelle recht herzlich (E-Mail vom 18. Mai 2009).

Abb. 1

Sl. 1

Offizinbuchstabe I, woran das auf Imperialprägungen nicht belegte Beizeichen Λ, offensichtlich für den Buchstaben A, angehängt ist. Die Stellung des Buchstaben B in der CONOB-Sigle ist ungewöhnlich hoch.

In ihrer Gesamtheit sind beide Münzbilder gut gelungen. Auf dem Aversbild sind die Diademe ohne Rosette (halbkreisförmiges Stirnjuwel) abgebildet. Heraclius Constantinus ist als Jüngling, ohne Haarlocken bzw. Ohren dargestellt. Er ist nur geringfügig kleiner als Heraclius. Seine Fibel ist mit der Fibel des Heraclius in gleicher Höhe gestellt und hat drei Pendilien. Auf dem Reversbild sind die Punktendungen der Stufen etwas überbetont. Der obere Arm des Kreuzes ist wesentlich länger als die rechte bzw. linke Hälfte des Querbalkens.

Obwohl der kleiner als sein Vater dargestellte Heraclius Constantinus auf eine Vorlage aus der zweiten Emissionsgruppe (*MIB* 11–20, 616–625) hinweisen würde, auf dem Aversbild sind auch solche Merkmale zu finden, die keine Graveurfehler sind und auf Solidi der zweiten Emissionsgruppe nur selten oder gar nicht belegt sind. Diese Merkmale sind die Darstellung des Heraclius Constantinus als Jüngling ohne Haarlocken bzw. Ohren und seine mit der Fibel des Heraclius in gleicher Höhe gestellte Fibel mit drei Pendilien. Die Solidi der zweiten Emissionsgruppe zeigen nämlich Heraclius Constantinus immer als Kleinkind mit kleinen, halbkreisförmigen Haarlocken oder Ohren und seine Fibel, die in den meisten Fällen niedriger als die Fibel des Heraclius gestellt ist, hat mit Ausnahme von einer seltenen Variante (*MIB* 13) immer zwei Pendilien. Aber auch die betonten Punktendungen und die eigenartige Form des Buchstaben R in der Reverslegende sind auf Solidi dieser Emissionsgruppe selten belegt. Demgegenüber sind diese Merkmale auf Solidi der dritten Emissionsgruppe weit verbreitet.

Wie es die Graveurfehler zeigen, man wollte oder konnte nicht die Vorlagen in allen Details genau kopieren. Deshalb konnte sehr wohl auch das passieren, daß der Stempelschneider beim Kopieren eines Solidus der dritten Emissionsgruppe u.a. auch auf die Isokephalie, deren Bedeutung ihm bestimmt unbekannt war, nicht genug achtete und dadurch die beiden Mitregenten letztendlich mit einem geringen Größenunterschied abbildete. Da die Wahrscheinlichkeit dafür sehr gering ist, daß man beim Kopieren eines Solidus der zweiten Emissionsgruppe aus Versehen genau die Merkmale hätte produzieren können, die dort selten und in dieser Kombination nie vorkommen, läßt sich die Vorlage des Stückes Inv.Nr. 1299 nur noch als ein Solidus oder Solidi der dritten Emissionsgruppe mit einem am Offizinbuchstaben angehängten Beizeichen bestimmen (*MIB* 24–27a, 625–629).

Die Averslegende des Stückes Inv.Nr. 1300 (Abb. 2) besteht aus 21–22 Zeichen, von denen nur einige wenige als Buchstabe zu identifizieren sind. Die Originallegende ist nicht einmal in Teilsequenzen zu erkennen. Ferner sind die Zeichen im Vergleich zu den 26–29 kleinen und feingeschnittenen Buchstaben der Originallegende viel zu groß, ihre Ausführung ist grob und ungeschickt. Die wesentlich größeren Buchstaben der originalen Reverslegende sind schon in gleicher Anzahl (13 Zeichen) und gleicher Größe, wenn auch hier nur grob und unbeholfen, abgebildet.

Abb. 2

Sl. 2

Obwohl die meisten Zeichen einem Buchstaben ähnlich sind und auch die Bestrebung, der Originallegende möglichst nachzukommen, erkennen läßt, hält die Reverslegende den Originalinhalt nicht mehr fest. Die Sigle in der Exergue besteht aus fünf Zeichen: aus einem Λ , aus einem Kreuz mit Punktendungen und aus der Buchstabensequenz OBI, von denen nur das Zeichendoppel OB eindeutig als Teil der üblichen Originalsigle zu identifizieren ist.

Das Aversbild ist recht gut ausgeführt, sogar die auf den Imitativprägungen oft fehlenden Rosetten in der Mitte der Diademe sind hier abgebildet. Die Ausführung des Reversbildes mit dem Kreuz auf Stufen ist jedoch sehr unbeholfen. Vom Standard weicht es insofern ab, daß die Linien für die einzelnen Stufen krumm verlaufen und der Abstand zwischen ihnen zu groß ist. Aber auch das Kreuz hat eine andere Proportion. Der Längsbalken ist nämlich durch den etwas zu langen Querbalken in der Mitte gekreuzt, so daß alle vier Kreuzarme ca. gleich lang sind. Die drei Abschlußbalken sind im Verhältniß zu den Kreuzarmen auch zu lang.

Das Aversbild des Stückes Inv.Nr. 1300 zeigt Heraclius Constantinus nicht nur wesentlich kleiner als sein Vater, sondern zweifelsohne auch als Kleinkind, dessen Fibel nur zwei Pendilien hat und niedriger als die des Heraclius gestellt ist. Somit ist es keine Frage, daß die Vorlage für das Stück ein Solidus oder Solidi der zweiten Emissionsgruppe war (*MIB* 11, 616–625). Wenn jedoch das Kreuzzeichen in der Exergue auf ein X-Zeichen im Original zurückgeht, dann wäre auch die Sigle OBXX oder BOXX sehr wohl rekonstruierbar, welche auf einen leichtgewichtigen Solidus zu 20 Siliquae (*MIB* 64–65, 616–625) als Vorlage hinweisen würde. Für diese Bestimmung scheint auch das Gewicht des Stückes (3,73 g.) zu sprechen, welches vom Sollgewicht der imperialen Solidi zu 20 Siliquae (3,71 g.) kaum abweicht.

Die Averslegende des Stückes Inv.Nr. 1301 (Abb. 3) besteht aus ca. 30 kleinen, fein ausgearbeiteten Zeichen, von denen jedoch die meisten nicht als Buchstabe zu identifizieren sind. Optisch steht diese unlesbare Legende dem Stil der Originallegende trotzdem sehr nahe. Demgegenüber sind alle Zeichen der Reverslegende und der Sigle in der Exergue als Buchstabe erkennbar, wobei

Abb. 3

Sl. 3

die meisten von ihnen sehr ungeschickt formuliert sind. Im Wort VICTORIA ist das V durch ein U (eigentlich ein um 90 Grad nach oben gedrehtes C) ersetzt. Das erste I besteht nur aus einem Doppelpunkt, aus den eigentlichen Punktendungen. Beim T fehlt die stehende Linie, von der nur die Punktendung vorhanden ist und das R ist als ein umgekehrtes U dargestellt. Im Wort AVGY, an der Stelle des G steht ein Y-ähnliches Zeichen, welches sich obendrein zu tief gestellt ist. Der linke Arm des Y-Zeichens zeigt mit dem oberen Ende nach unten und ist von der rechten Längslinie getrennt, als eigenes Zeichen, dargestellt. Die Reverslegende schließt mit dem eigentlich nur durch die zwei Punktendungen gezeichneten Offizinbuchstaben I, woran das auf Imperialprägungen nicht belegte Beizeichen, ein spiegelverkehrt eingraviertes E, angehängt ist.

In seiner Gesamtheit steht das Aversbild dem Original kaum nach. Die Diademe sind jedoch auch hier ohne Rosette abgebildet. Die Arme der Diademkreuze und die des Kreuzes oben in der Mitte sind nicht gezeichnet, sie sind nur durch die Punktendungen markiert. Heraclius Constantinus ist als Jüngling, mit großen abstehenden Ohren dargestellt. Er ist nur geringfügig kleiner als Heraclius. Seine Fibel ist mit der Fibel des Heraclius in gleicher Höhe gestellt und hat drei Pendilien. Auf dem gut ausgeführten Reversbild zeigt nur das Kreuz die folgenden Unregelmäßigkeiten: Der obere Arm des Kreuzes ist wesentlich länger als die rechte bzw. linke Hälfte des Querbalkens und der kurze Abschlußbalken am Ende des Längsbalkens ist nur durch die zwei Punktendungen abgebildet.

Von den für die Imitativprägungen charakteristischen orthografisch-stilistischen Graveurfehlern abgesehen, ist das Stück Inv.Nr. 1301 dem Stück Inv.Nr. 1299 sehr ähnlich. Der einzige Unterschied zu dem auf dem Stück Inv.Nr. 1299 dargestellten Heraclius Constantinus liegt darin, daß er hier mit großen abstehenden Ohren abgebildet ist, wofür sich aber unter den Solidi der dritten Emissionsgruppe gute Beispiele finden. Deshalb dürfte die Vorlage des Stückes Inv.Nr. 1301 ebenfalls ein Solidus oder Solidi der dritten Emissionsgruppe mit einem am Offizinbuchstaben angehängten Beizeichen gewesen sein (*MIB* 24–27a, 625–629), bei deren Kopieren der Stempelschneider neben anderen Details auch auf die Isokephalie, deren Bedeutung ihm ohnehin unbekannt war, nicht achtete.

Die Averslegende des Stückes Inv.Nr. 1302 (Abb. 4) besteht aus 27 kleinen, fein ausgeführten Buchstaben, die die Originallegende bis auf zwei Fehler (hERCALIUS statt hERACLIUS und PP V statt PP A) korrekt wiedergeben. Die Reverslegende ist mit Ausnahme von zwei Buchstaben orthografisch ebenfalls korrekt. Im Wort VICTORIA ist das A durch ein spiegelverkeertes Y-Zeichen, im Wort AVGY durch ein Λ ersetzt. Die Reverslegende schließt mit dem Offizinbuchstaben I, woran das reguläre Beizeichen Θ angehängt ist. Die CONOB-Sigle fällt nur deshalb auf, weil die Stellung des Buchstaben B ungewöhnlich hoch ist.

Obwohl das in seiner Gesamtheit regulär ausgearbeitete Aversbild Heraclius Constantinus mit kurzem Bart(!) zeigt, ist er auch hier etwas kleiner als sein Vater dargestellt. Die Ohren sind

Abb. 4

Sl. 4

muschelförmig. Seine Fibel ist mit der Fibel des Heraclius in gleicher Höhe gestellt und hat drei Pendilien. Die Arme der Diademkreuze und die des Kreuzes oben in der Mitte sind keilförmig. Auf dem Reversbild fällt einzig auf, daß der obere Arm des Kreuzes wesentlich länger ist als die rechte bzw. linke Hälfte des Querbalkens.

Über die durch den Kopiervorgang verursachten orthografisch-stilistischen Graveurfehlern hinaus, zeigt das Stück Inv.Nr. 1302 dieselbe unübliche Merkmalkombination wie die Stücke Inv. Nr. 1299 und 1301. Während die Muschelohren auf Solidi der dritten Emissionsgruppe auch anzutreffen sind, kommt Heraclius Constantinus auf keinen regulären Solidi mit einem Kurzbart vor. Auch die Solidi der hier noch nicht angesprochenen vierten und letzten Emissionsgruppe aus der Zeit der Doppelregentschaft zeigen ihn nur mit einem Bartanflug (*MIB* 29–37, 629–631). Infolgedessen kann es sich bei diesem Merkmal nur um einen Graveurfehler handeln. Der Stempelschneider dürfte das auf Solidi der dritten Emissionsgruppe oft sehr stark und betont gezeichnetes Kinn des Heraclius Constantinus für einen Kurzbart gehalten haben. Ein Detail, welches ihm genauso unwichtig gewesen sein dürfte, wie die auf seiner Vorlage bestimmt gleich groß dargestellten Mitregenten. Über die bereits besprochenen Merkmale hinaus liefert diese Beobachtung einen weiteren Hinweis darauf, daß die Vorlage des Stückes Inv.Nr. 1302 nur ein Solidus der dritten Emissionsgruppe mit dem am Offizinbuchstaben angehängten Beizeichen Θ gewesen sein konnte (*MIB* 26, 625–629).

Die Averslegende des Stückes Inv.Nr. 1303 (Abb. 5) besteht aus 26 kleinen, fein ausgeführten Buchstaben, die die Lesung ddNNhERACLIUSETH[...]PP erlauben. Die Reverslegende hat nur einen Fehler, insofern das A im Wort AVGY durch ein V dargestellt ist. Sie schließt mit dem Zeichen Λ , welches für den Offizinbuchstaben A steht. Zusätzlich fällt es noch auf, daß die sonst regulär ausgeführten Buchstaben dicklinig und mit überbetonten Punktendungen gezeichnet sind. Die Stellung des Buchstaben B in der CONOB-Sigle ist ungewöhnlich hoch.

Abb. 5

Sl. 5

Heraclius Constantinus scheint auch auf dem Aversbild des Stückes Inv.Nr. 1303 kleiner als sein Vater auf, diesmal jedoch ist er mit Haarlocken dargestellt. Zumal seine Haartracht in dieser Form auf Solidi der zweiten und dritten Emissionsgruppe nicht belegt ist, scheint diese Abweichung ein Graveurfehler zu sein. Seine Fibel ist mit der Fibel des Heraclius in gleicher Höhe gestellt und hat drei Pendilien. Sonst weicht das Aversbild vom Standard in keinem Detail ab. Auf dem Reversbild ist der obere Arm des Kreuzes wesentlich länger als die rechte bzw. linke Hälfte des Querbalkens und der kurze Abschlußbalken des Längsbalkens ist nur durch die zwei Punktendungen dargestellt. Ähnlich zu der Reverslegende sind auch hier sämtliche Punktendungen sehr stark überbetont.

Über den einzigen orthografischen Fehler und über die gewöhnlichen stilistischen Abweichungen hinaus, zeigt das Stück Inv.Nr. 1303 dieselbe unübliche Merkmalkombination wie die Stücke

Inv.Nr. 1299, 1301 und 1302. Trotz all dem, daß die mit der Fibel des Heraclius in gleicher Höhe gestellte Fibel des Heraclius Constantinus drei Pendilien hat, trotz der überbetonten Punktendungen und der eigenartigen Form des Buchstaben R in der Reverslegende, hier läßt sich der klein dargestellte Heraclius Constantinus nicht durch die Unachtsamkeit des Stempelschneiders erklären. Der Grund dafür liegt darin, daß der Größenunterschied zwischen den Mitregenten auch in seiner Proportion an Solidi der zweiten Emissionsgruppe erinnert. Deshalb ist es sehr wohl möglich, daß dem Stempelschneider zugleich auch Solidi mit Darstellung des kleinen Heraclius Constantinus bekannt waren (*MIB* 11, 616–625). Zum anderen ist es auch keine Frage, daß die Fertigung dieser Imitativprägung ohne Vorlagen aus der dritten Emissionsgruppe nicht möglich gewesen wäre (*MIB* 21, 625–629).

Die Sinnlosigkeit der Avers- und Reverslegende bzw. der Sigle des Stückes Inv.Nr. 1300 läßt darauf folgern, daß der Stempelschneider des Lesens und Schreibens unkundig war. Ferner zeugt die grobe und ungeschickte Ausführung der einzelnen Buchstaben und die des Reversbildes (vgl. die unbeholfene Gestaltung der Stufen und die vom Standard abweichende Proportion des Kreuzes) davon, daß er auch in der Gravierungstechnik nicht besonders bewandert war. Wie es die nur aus 21–22 übergroßen Zeichen bestehende Averslegende zeigt, war seine Handfertigkeit mit der maßgetreuen Realisierung der ihm sinnlosen, aus 26–29 winzigen Buchstaben bestehenden Averslegende einfach überfordert. Demgegenüber stellen die Frontalbüsten auf dem Avers eine viel bessere, womöglich durch eine andere, in der Gravierungstechnik geübtere Hand ausgeführte Arbeit dar.

Wegen der orthografisch gut gelungenen Legenden und wegen ihrer ähnlichen Machart guter Qualität, die im Falle von Imitativprägungen überraschen, gehören die Stücke Inv.Nr. 1299 und 1301–1303 zweifelsohne zusammen und zugleich heben sie von dem viel schlechter ausgeführten Stück Inv.Nr. 1300 ab.

Die Averslegende ist auf dem Stück Inv.Nr. 1299 am wenigsten gelungen, wobei der erste Teil der mit übergroßen Buchstaben, ungeschickt nachgeahmten Legende immer noch gut lesbar ist. Die Averslegende des Stückes Inv.Nr. 1301 läßt sich zwar nicht entziffern, dafür aber vermittelt sie die Form und Proportion der Originalbuchstaben, zumindest optisch, ausgezeichnet. Die Averslegenden der Stücke Inv.Nr. 1302 und 1303 sind sowohl orthografisch als auch stilistisch beinahe fehlerfrei. Bedingt durch die größeren und nicht so dicht nebeneinander gereihten Buchstaben sind die Reverslegenden noch besser ausgeführt. Trotz orthografischer Fehler sind sie immer gut lesbar. Die meisten fehlerhaften Buchstaben oder Falschzeichen, insgesamt acht an der Zahl, finden sich in der Reverslegende des Stückes Inv.Nr. 1301, die Legende des Stückes Inv.Nr. 1302 enthält zwei, die der Stücke Inv.Nr. 1299 und 1303 nicht mehr als je einen Fehler. Die CONOB-Sigle erscheint auf allen vier Stücken fehlerfrei.

Mit Ausnahme der Buchstaben in der Averslegende des Stückes Inv.Nr. 1299 sind die Buchstaben der anderen drei Averslegenden in gleicher und dem Stil der Originallegenden sehr ähnlicher Art und Weise ausgeführt. Die Bestrebung die gleichen Buchstaben möglichst in gleichem Stil zu schneiden, ist in den Reverslegenden besonders gut erkennbar. Von den oben aufgezählten, orthografischen Individualfehlern und von den auch in den originalen Reverslegenden sehr unterschiedlich formulierten G-Buchstaben abgesehen, sind die gleichen Buchstaben in gleicher oder zumindest in sehr ähnlicher Form gezeichnet. Dies fällt im Falle des Buchstaben R, da es eine eigenartige, wenn auch sonst reguläre Form zeigt, besonders auf.

Über die individuellen Graveurfehler (die Arme der drei Kreuze auf dem Avers des Stückes Inv.Nr. 1301 sind nur durch die Punktendungen gezeichnet, Heraclius Constantinus mit Kurzbart auf dem Avers des Stückes Inv.Nr. 1302, die Formulierung seiner Haarlocken auf dem Stück Inv.Nr.

1303) und über die durch die Verwendung unterschiedlicher Vorlagen verursachte Unterschiede (Kreuze mit keilförmigen Armen, die andersartige Drapierung der Chlamys auf dem Avers des Stückes Inv.Nr. 1302) hinaus zeigen die Münzbilder auch gemeinsame Fehler bzw. gleichartige Abweichungen vom Standard vor. Solche Merkmale sind die Diademen ohne Rosetten, die Nichtachtung auf die Isokephalie, die durch die Überlänge des oberen Armes bewirkte, unübliche Proportion des Balkenkreuzes, die zu hohe Stellung des Buchstaben B in der CONOB-Sigle, ferner die betonten bzw. überbetonten Punkendungen. Während die orthografischen und zeichnerischen Fehler, zumal sie auf imperialen Solidi nie vorkommen, eindeutig belegen, daß diese Stücke in keiner amtlichen Prägestätte produziert werden konnten, weisen die orthografisch korrekt und in gleichem Stil geschnittenen Buchstaben bzw. das gemeinsame Vorhandensein von gleichartigen Abweichungen auf den Münzbildern auf eine gemeinsame und geregelte Herstellung der Prägestücke hin. Aufgrund individueller Merkmale dürften an der Fertigung der vier-vier Avers- und Reversstempeln mehrere Graveure unterschiedlicher Handfertigkeit beteiligt gewesen sein, unter ihnen auch welche, die des Lesens und Schreibens kundig gewesen sein dürften (vgl. die nicht nur in ihrem Stil sondern auch orthografisch einwandfreie Averslegende des Stückes Inv.Nr. 1302).

Das augenfälligste Ergebnis der Vorlagenbestimmung und des stilistischen Vergleichs der Imitativprägungen von Zrmanja ist, daß sich das Stück Inv.Nr. 1300 von den anderen vier Prägungen sowohl in der Ausführung der Legenden und der Münzbilder als auch bezüglich der zu ihrer Herstellung verwendeten Vorlagen eindeutig unterscheidet. Seine Sonderstellung wird auch dadurch untermauert, daß das Avers- und Reversbild nur auf diesem Stück mit einem querverrippten Wulst (Perlenstabumrahmung) umrandet ist. Die anderen vier weisen nämlich einen glatten Umrandungswulst auf. Über die optischen Merkmale hinaus ist das Stück Inv.Nr. 1300 auch wegen seinem leichteren Gewicht (3,73 bzw. 3,75 g.) von den anderen zu trennen, deren Gewicht dem der normalgewichtigen Solidi entspricht (4,32–4,46 bzw. 4,36–4,47 g.).⁴

Aufgrund technischer Merkmale, aufgrund der Prägezeit und der Provenienz ihrer Vorlagen lassen sich die im awarischen Siedlungsgebiet als Grab- oder Streufunde zutage gekommenen Nachahmungen byzantinischer Münzen in drei Gruppen aufteilen. Zur Gruppe 1 gehören die goldenen oder goldplattierten Imitativprägungen nach Solidi aus der Zeit der Tributzahlung (vor 626), die sich von den in Konstantinopel geschlagenen Originalmünzen oft nur durch die verballhornten Legenden und durch den eigenartigen Stil der sonst korrekten Münzbilder unterscheiden. Zur Gruppe 2 sind die goldenen oder goldplattierten Imitativprägungen bzw. Beischläge unterschiedlicher Qualität nach Solidusteilstücken aus italischen Münzstätten gezählt. Die in dieser Gruppe belegte jüngste Vorlage datiert in die Jahre nach 674. Die Gruppe 3 setzt sich aus silbernen Imitativprägungen zusammen. Sie wurden nach Silbermünzen, nach Miliarensia oder Hexagrammen des Constans II. und des Constantinus IV gefertigt. Die jüngsten ihrer Vorlagen sind aus den Jahren 669–681. Während die Graveure der Imitativprägungen der Gruppe 1 und 2 sichtbar bemüht waren, gut bekannte, wahrscheinlich ihnen vorliegende Originalprägungen so gut es ging, nachzuempfinden, dürften die Hersteller der silbernen Imitativprägungen, wie es die grobe, karikaturartige, oft sinnlose Wiedergabe der originalen Münzbilder vermuten lassen, eher aus der Erinnerung gearbeitet haben. Um diesen Unterschied auch terminologisch zum Ausdruck zu bringen, habe ich die Imitativprägungen der Gruppe 1 und 2 als Münznachprägungen, die der Gruppe 3 als Münzimitationen, nach der Fundstelle der am meisten charakteristischen Fundmünzen dieser Art als Münzimitationen vom Typ Kiskörös bezeichnet.⁵

4 Mit Ausnahme des Stückes Inv.Nr. 1299 (4,46 g.) weichen die Gewichtsangaben in MIRNIK 1990: 164–165 von denen in MIRNIK – ŠEMROV 1998: 198 geringfügig ab: Inv.Nr. 1300 (3,73 bzw. 3,75 g.); Inv.Nr. 1301 (4,45

bzw. 4,47 g.); Inv.Nr. 1302 (4,35 bzw. 4,38 g.); Inv.Nr. 1303 (4,32 bzw. 4,36 g.).

5 Dazu ausführlich SOMOGYI 1997: 122–127.

Derzeit bilden zehn Nachprägungen die Gruppe 1. Eine von ihnen ist nur indirekt, in Form eines vom Revers einer nach Solidus des Mauricius Tiberius oder des Focas gefertigten Imitativprägung abgenommenen Münzabdrucks, belegt (Bakonytamási, Grab 5, Sa-1a).⁶ Die im Gräberfeld Szekszárd-Tószegi-dűlő zutage gekommene, gelochte Nachprägung nach einem Solidus des Tiberius II. hat einen mit vergoldetem Silber plattierten Kupferkern (Sb-13/1). Der »barbarisierte Solidus« von Carnuntum ist ebenfalls nur goldplattiertes Kupfer (W-17/1), dessen Vorlage, wie es die mit zwei Pendilien versehenen Fibel des Heraclius Constantinus zeigt, im Gegensatz zu der früheren Bestimmung (*MIB* 8, 613–616)⁷ ein Solidus aus der Emissionsgruppe 616–625 (*MIB* 11) war. Zwei Nachprägungen (Hoghiz, Sa-30; Szegvár-Sápoldal, Grab 1, Sa-75) dienten Solidi des Mauricius Tiberius als Vorlage, fünf bilden Solidi des Heraclius nach. Die Vorlagen der Nachprägungen »Museum Timișoara« (Sb-26), »UNM-1935« (Sa-95) waren Solidi aus der Emissionsgruppe 613–616, drei Stücke (Harkány, Sa-28; Mezőberény, Sa-49; Szegvár-Oromdűlő, Grab 855, Sa-73) kopieren Solidi der Emissionsgruppe 616–625.

Hätte man das Stück Inv.Nr. 1300 von Zrmanja innerhalb des awarischen Siedlungsgebiets gefunden und ins Museum gebracht, dann, im Angesicht der verballhornten Legenden, die den ursprünglichen Inhalt kaum mehr vermitteln, des eigenartigen Stils und der unbeholfenen Machart, wäre seine Klassifizierung als eine awarische Imitativprägung der Gruppe 1 eine Selbstverständlichkeit. Weil aber sich die Fundstelle von dem Awarerland weit entfernt, in einer inmitten des dinarischen Berglands gelegenen Region befindet, womit die Awaren keine direkten Kontakte hatten, genauer formuliert, Kontakte dieser Art in den literarhistorischen Quellen nicht überliefert sind, zur Bestimmung des Stückes als awarisches Fabrikat reihen die gemeinsamen typologischen Merkmale allein nicht aus. Es fragt sich nun, ob es sich weitere, von den typologischen Merkmalen unabhängigen Argumente für die awarische Provenienz des Stückes finden läßt?

Wie bereits erwähnt, spricht sowohl das Gewicht (3,73 bzw. 3,75 g.) als auch die Formulierung der Sigle dafür, daß die Vorlage zur Fertigung des Stückes Inv.Nr. 1300 ein Solidus des Heraclius zu 20 Siliquae aus der Prägeperiode 616–625 war. Während der Anteil dieser leichtgewichtigen Solidi unter den innerhalb des awarischen Siedlungsgebiets zutage gekommenen Solidi des Heraclius auffallend hoch ist, sind solche Stücke in anderen Regionen Mittel- und Südosteuropas nur sporadisch bekannt.⁸ Es ist bestimmt kein Zufall, daß drei von den aus dem awarischen Siedlungsraum derzeit bekannten fünf goldenen Münznachprägungen, die den CONOB-Siglen zufolge normalgewichtige Solidi des Heraclius kopieren, ihrem Gewicht nach eigentlich Imitativsolidi zu 20 Siliquae sind (Szegvár-Oromdűlő, Grab 855, Sa-73: 3,65 g.; Mezőberény, Sa-49 und »UNM-1935«, Sa-95: 3,76 g.). Unter diesen Umständen bleibt also in der Tat nur das Awarerland übrig, wo zur Herstellung von Imitativprägungen nach leichtgewichtigen Solidi des Heraclius zugleich beide Voraussetzungen, sowohl der Bedarf zur Herstellung von Imitativmünzen als auch das Vorhandensein der entsprechenden Vorlagen gegeben waren.

Auf welchen Wegen und unter welchen Umständen das Stück Inv.Nr. 1300 das Awarerland verließ, thesauriert und letztendlich zusammen mit anderen Imitativprägungen in der Nähe von Zrmanja deponiert wurde, ist nicht zu ergründen. In Kenntnis der außergewöhnlich großen Mobilität der Goldmünzen ist es jedoch nichts verwunderlich, daß ein Teil der bis 626 ins Awarerland gekommenen Solidi und der lokal hergestellten Nachprägungen ihre »Laufbahn« in einer der an-

6 Die Notationen Sa-, Sb- und W- mit anschließender Nummer beziehen sich jeweils auf SOMOGYI 1997: 23–110; SOMOGYI 2008: 268–295; WINTER 2000: 53–60 bzw. WINTER 2009: 335–346.

7 Vgl. WINTER 2000: 58 und WINTER 2009: 345!

8 Dazu s. SOMOGYI 1997: 116 mit Anm. 19! Der leichtgewichtige Solidus des Heraclius (*MIB* 64, 616–625) aus dem Böhmischem Becken (Kšely, okres Kolín, Tschechien) war mir zur damaligen Zeit unbekannt. MILITKÝ 2004: 521, B48 in Tabelle 7, Tab. 2/6(B48) und MILITKÝ 2009: 376, C23, Abb. 2/14.

grenzenden und sich von dem Awarerland nicht gänzlich abgeschotteten Regionen beendet hat. Und in Kenntnis der bis 626 literarhistorisch belegten zeitweiligen Präsenz awarischer Truppen im Balkan, die mit Verbänden der vom Norden her einfallenden oder bereits dort angesiedelten Slawen in enger Zusammenarbeit agierten,⁹ ist bestimmt nicht verfehlt, während dieser Zeit mit einem funktionierenden Netzwerk für Waren- und Informationstransfer zwischen dem Awarerland und den einst byzantinischen Balkanprovinzen zu rechnen. Von Seite der Archäologie scheint das bereits von Ivan Mirnik ins Treffen geführte Ohrgehänge mit Pyramidenanhänger aus Velika Kladuša, wozu sich die besten Gegenstücke in der Tat im awarischen Kontext finden, das Bestehen von solchen Kontakten ebenfalls zu bestätigen.

In diesem Zusammenhang soll hier die goldene Imitativprägung von Bohuslavice (okres Hodonín, Tschechien) unbedingt erwähnt werden (Abb. 6).¹⁰ Zum einen, weil auch dieses Stück einen leichtgewichtigen Solidus des Heraclius aus der Prägeperiode 616–625 zur Vorlage gehabt haben dürfte, zum anderen, weil sie ebenfalls außerhalb des awarischen Siedlungsgebiets zutage kam.

Abb. 6

Sl. 6

Für die Bestimmung der Vorlage als einen Solidus des Heraclius zu 20 Siliquae (*MIB* 64–65, 616–625) liefern die zwei X in der Sigle OXOXO und das Gewicht (3,3 g.) die entsprechenden Hinweise. Obwohl auf den ersten Blick das Stück von Bohuslavice ebenfalls zur Gruppe 1 der awarenzeitlichen Imitativprägungen zu gehören scheint, hinsichtlich der Machart und der Qualität der Legenden gibt es eine Reihe von Merkmalen, die weder auf dem Stück Inv.Nr. 1300 von Zrmanja, noch auf den vergleichbaren, nach Solidi des Heraclius gefertigten, awarenzeitlichen Münznachprägungen vorkommen.

Wären die Reverslegenden der Imitativprägungen der Gruppe 1 immer gut lesbar sind, besteht die Reverslegende des Stückes von Bohuslavice aus achsensymmetrisch angeordneten Zeichen und Buchstaben, die das Reversfeld im Kreis einfassen, worin auch die Sigle OXOXO gänzlich integriert ist. Diese Art der Formulierung läßt darauf schließen, daß der Graveur die Buchstaben, ohne mit dem Sinn und Bedeutung im Klaren gewesen zu sein, nur als reines Ornament auffaßte. Aber auch die technisch sonst gut ausgeführten Münzbilder enthalten eine Reihe von Merkmalen, die auf das mangelnde Verständnis der durch die Originalsolidi vermittelten Symbolik hinweisen: Heraclius und Heraclius Constantinus ist spiegelverkehrt dargestellt, ein Fehler, der in Byzanz mit

9 POHL 1988: 121–127 zur slawisierung der Balkanprovinzen und POHL 1988: 240–255 zu den awarisch-slawischen Balkanfeldzügen in den Jahren 615–626.

10 MILITKÝ 2004: 521, M26 in Tabelle 7, Tab. 3/5 (M26) und MILITKÝ 2009: 381–382, M37, Abb. 2/30. Für das Foto des Imitativsolidus von Bohuslavice danke ich Jiří Militký auch an dieser Stelle recht herzlich (E-Mail vom 5. Mai 2007).

einem Hochverrat gleichgekommen wäre; die Diademkreuze fehlen, dafür ist das Kreuz oben in der Mitte so plaziert, daß es aus dem Diadem des Heraclius Constantinus »auszuwachsen« scheint; auch mit den Pendilien der Fibeln, die dem spiegelverkehrten Münzbild zufolge die Chlamys an der linken Schulter zusammenhalten, wurde gespart; die spitz zulaufenden Endungen der drei Abschlußbalken des Balkenkreuzes auf dem Reversbild weichen von den üblichen Formulierungen (gerade Endung oder Punktendung) ab.

Im Münzkabinett des Ungarischen Nationalmuseums befindet sich eine silberne Imitativprägung nach einem Miliarense des Constans II. (*MIB* 139, 651/2–654) unbekanntes Fundortes (Abb. 7).¹¹ Obwohl die awarische Provenienz dieses Stückes nicht gesichert ist, wegen des Silbermaterials und der Prägezeit der Vorlage gehört es zu der Gruppe 3 der awarenzeitlichen Imitativprägungen. Zum anderen sind die Münzbilder des Stückes, im Vergleich zu den übrigen Münzimitationen vom Typ Kiskőrös, viel besserer Qualität und sie zeigen auch gut erkennbare, jeweils mit Punktendungen versehenen Buchstaben, die auf den übrigen silbernen Münzimitationen nicht vorkommen. Ferner sind die Fehler auf den ziemlich gut ausgeführten Münzbildern (statt Kreuzglobus hält Constans II. ein Kreuz mit langem Stiel; die beiden Palmenzweige links und rechts vom Balkenkreuz sind umgekehrt ausgerichtet; zwischen den Stufen und dem Kreuz fehlt der Globus; unterhalb den Stufen finden sich in symmetrischer Anordnung drei Buchstaben, obwohl die als Vorlage verwendeten Miliarensia keine Sigle haben) bestimmt nicht dadurch entstanden, daß der Graveur, wie es im Falle der klassischen Vertreter des Typus anzunehmen ist, aus der Erinnerung arbeitete, sondern, weil er die Symbolik der zu kopierenden Originalmünzbilder nicht verstand. Auf dem Reversstempel vermengte er sogar die Merkmale eines Solidus (Stufenkreuz, Sigle) und eines Miliarense (Palmenzweige). Aber die Bedeutung der Buchstaben in der originalen Averslegende war für ihn ebenfalls unklar. Wie es die paarweise achsensymmetrische Anordnung der von ihm ausgewählten Buchstaben verrät, benutzte er sie nur als Randornament.

Abb. 7

Sl. 7

Die Hersteller der Nachprägungen der Gruppe 1 waren sichtbar bemüht, die ihnen vorliegenden Imperialsolidi, so gut es ging, zu kopieren. Woran sie am meisten scheiterten, das war die aus 26–29 kleinen und fein geschnittenen Buchstaben bestehende Averslegende der Heraclius-Solidi, die aus den letzten Tributzahlungen stammten. Solange diese Solidi im Awarland noch geläufig waren, war auch die Herstellung von Nachprägungen guter Qualität möglich. Demgegenüber vermitteln die eigenartigen Merkmale der Münzimitationen vom Typ Kiskőrös den Eindruck, daß hier die Graveure aus der Erinnerung gearbeitet haben dürften. Ihre Fertigung fällt also in eine Zeit, als im Awarland die von ihnen nachgeahmten Vorlagen, Miliarensia des Constans II. und

¹¹ BÓNA 1993: 534, Abb. 8a–b; SOMOGYI 1997: 125 mit Anm. 10, Nr. 4 und der letzte Absatz der Fußnote mit

Vorlagenbestimmung und Besprechung des Stückes, unter Hinweis auf die ältere Literatur.

sowohl Silber- als auch Goldmünzen des Constantinus IV. bereits sehr selten waren. Durch den Mangel an Imperialprägungen läßt sich auch das erklären, warum sie bei den Awaren dennoch als »Münze«, in erster Linie als Grabobolus, akzeptiert worden sind.

Obwohl es keine Frage ist, daß der chronologisch-historische Kontext der obigen silbernen Imitativprägung und der goldene Imitativsolidus von Bohuslavice jeweils ein anderer ist, lagen bei ihrer Herstellung dieselben Beweggründe und Möglichkeiten vor, die sich zugleich von den bei der Produktion der goldenen Münznachprägungen (Gruppe 1) und der silbernen Münzimitationen vom Typ Kiskörös (Gruppe 3) vorherrschenden Beweggründen und Möglichkeiten signifikant unterscheiden. Trotz all dem, daß beide Imitativprägungen nach konkreten Vorlagen gefertigt haben dürften, und daß die Graveure ihr Handwerk ziemlich gut verstanden haben, hat man die Bedeutung der Legenden und der Details auf den Originalmünzbildern nicht mehr gekannt bzw. verkannt. Zugleich dürfte die unbekümmerte Umgestaltung der Legenden und anderer Details auch die »Abnehmer« dieser Imitativprägungen nicht besonders gestört haben. Nach der formalen Logik wäre im Awarerland die Herstellung solcher Imitativprägungen in der Zeit gut vorstellbar, als die Semantik und Symbolik der immer noch im »Umlauf« gewesenen byzantinischen Münzen bereits verblaßt war.

Nach diesem Erklärungsmodell würde ich den Imitativsolidus von Bohuslavice, wie es schon auch Jiří Militký vorgeschlagen hat,¹² ebenfalls für eine awarische Imitativprägung halten, seine Fertigung jedoch auf eine spätere Zeit als die Produktion der Münznachprägungen der Gruppe 1, d.h. in die Jahre nach 626, datieren. Bohuslavice liegt 25 km von Hodonín an der Morava in Richtung Norden entfernt. Von dieser Region aus dürfte es kein Problem gewesen sein, an der Morava entlang bis zu der ca. 120 km in Richtung Süden gelegenen Donau zu gelangen, die hier in dieser Zeit die Nordgrenze des awarischen Siedlungsraums bildete. Und auf der awarischen Seite des Grenzstromes war es sehr wohl möglich, in den Besitz von byzantinischen Goldmünzen oder deren örtlichen Imitationen zu gelangen. Aus der Gegend des römischen Carnuntums, unweit von der Moravamündung, sind nämlich sowohl ein Imperial- als ein Imitativsolidus des Heraclius (W-1/27 und W-17/1, beide vom Typ *MIB* 11, 616–625) bekannt. In Peisching, im äußersten Westen des awarischen Siedlungsgebiets, kam sogar ein Heraclius-Solidus zu 20 Siliquae zutage (W-6, *MIB* 64, 616–625; WINTER 2000: 49, Karte 1; 2009: 327, Abb. 1 und 330, Abb. 2).

Ganz anders verhält es sich hinsichtlich der Provenienz der vier anderen Imitativsolidi von Zrmanja. Wie es bereits ausführlich diskutiert wurde, als Vorlage zur Herstellung dieser Stücke sind in der Münze Konstantinopel geprägte Solidi des Heraclius aus der Prägeperiode 625–629 verwendet worden. Zugleich dürfte auch noch das Sujet, Heraclius Constantinus kleiner als Heraclius, von Solidi der vorangehenden Prägeperiode (616–625) entweder in Form von Originalexemplaren oder aus der Erinnerung bekannt gewesen sein. Demgegenüber sind unter den byzantinischen Fundmünzen gesicherter awarischer Provenienz nur zwei Streufunde aus der Prägeperiode 625–629 belegt, ein Solidus aus der Umgebung von Idvor (Sa-93) und eine mit Solidusstempeln hergestellte Falschmünze aus vergoldetem Kupfer von Mostová (Sa-31). Zum anderen schließt sich die Reihe der zur Fertigung von Münznachprägungen der Gruppe 1 verwendeten Vorlagen mit Solidi des Heraclius aus der Prägeperiode 616–625, die in den letzten Jahren der Tributzahlungen in großer Menge ins Awarerland gekommen sind.

Zu den ungewöhnlich gut ausgeführten, mit Legenden der Imperialsolidi vergleichbaren Legenden, finden sich unter der Gruppe 1 der awarischen Imitativprägungen keine Parallelen. Aber auch ihre technisch-stilistische Machart hebt sich von der unbeholfenen Formulierung der awari-

12 MILITKÝ 2009: 361 mit Anm. 4 betont, daß das langobardische Norditalien als Herkunftsgebiet mit Sicherheit auszuschließen ist.

schen Imitativprägungen ab. All dies weist darauf hin, daß die Graveure der vier Imitativsolidi von Zrmanja bezüglich ihrer Ausbildung und Bildung auf einem viel höheren Niveau als die Meister sogar der am besten gelungenen awarischen Nachprägungen der Gruppe 1 waren.

Die von unterschiedlicher Hand gefertigten Stempeln der awarischen Imitativprägungen Gruppe 1 lassen sich durch keine konkrete Merkmale oder gemeinsame Fehler miteinander verbinden. Was an ihnen doch ähnlich ist, geht auf die zu dieser Zeit im Awarenland vorhandenen allgemeinen Anforderungen und Möglichkeiten zurück, die letztendlich zur Fertigung von Imitativsolidi führten. Eine gemeinsame Werkstatttradition konnte sich dabei augenscheinlich nicht entwickeln. Obwohl die vier Imitativsolidi von Zrmanja mit je vier unterschiedlichen Avers- und Reversstempeln geschlagen wurden, weisen sie eine Reihe von gemeinsamen Merkmalen auf, die ihre stilistisch geregelte, gemeinsame Fertigung, sehr wohl in einer einzigen Werkstatt, voraussetzt. Wie es die individuellen orthografischen Fehler belegen, waren in dieser Werkstatt mehrere Stempelscheider unterschiedlichen Bildungsniveaus und unterschiedlicher Handfertigkeit tätig. Und wie es die zur Herstellung von nur vier Stücken verwendeten acht unterschiedlichen Prägestöcke belegen, dürfte man in dieser Werkstatt Nachprägungen von byzantinischen Solidi in größerer Menge hergestellt haben.

Weil der zur Fertigung der vier Imitativsolidi von Zrmanja verwendete Solidustypus im Awarenland kaum belegt ist, und weil die technisch-stilistischen Merkmale dieser Imitativprägungen nicht nur ein viel höheres Ausbildungs- und Bildungsniveau der Stempelschneider als die der awarischen Imitativprägungen implizieren, sondern darüber hinaus auch noch auf eine zentrale, im Awarenland nicht belegbare Produktion, auf die Existenz einer regelrechten Münzstätte, folgern lassen, ist die awarische Provenienz dieser Stücke mit sehr hoher Wahrscheinlichkeit auszuschließen. Ich würde sogar weitergehen und behaupten, daß sie keine »barbarischen« Produkte sind, und daß ihre Werkstatt in einer Region zu suchen ist, wo in den Jahren um 630 die spätantik-byzantinischen Traditionen und Lebensinhalte noch lebendig waren, zugleich jedoch keine reguläre Kontakte zu den administrativ-politischen Zentren der byzantinischen Ökumene mehr bestanden.

In einer der zu dieser Zeit von der byzantinischen Zentralmacht de facto nicht mehr kontrollierbaren, auf sich allein gelassenen adriatisch-dalmatinischen Küstenstädte (POHL 1988: 245 und 424 (Anm. 54); DZINO 2008: 49). dürfte es sehr wohl möglich gewesen sein, ohne Wissen und Genehmigung der byzantinischen Finanzbehörden eine inoffizielle Prägwerkstatt zu organisieren und zu betreiben. In einer der Küstenstädte hätte man sehr wohl versuchen können, die von Konstantinopel aus nicht mehr geflossenen Solidi, nach Muster der zuletzt noch angekommenen Stücke der Prägeperioden 616–625 und 625–629 nachzubilden. Und wie es die vier Stücke von Zrmanja zeigen, wurde dabei auf die Abmessung und auf das Gewicht viel mehr geachtet,¹³ als auf die genaue Wiedergabe der Legenden und Münzbilder. Womöglich aus dem Grund, weil diese Münzen nicht für interne Verwendung sondern als Tribut oder Geschenk an die im dalmatinischen Hinterland bereits Fuß gefaßten Slawen gedacht waren. Während diese Slawen mit dem Gewicht, Abmessung und Griff dieser Goldstücke, durch ihre mit der byzantinischen Welt gemachten Erfahrungen mittlerweile bestens vertraut gewesen sein dürften und darauf bestimmt auch achteten, die orthografischen Fehler und die oft nur dem geübten Auge erkennbaren Irregularitäten der Münzbilder, insofern überhaupt wahrgenommen, dürften sie weniger gestört haben.

Im Sinne dieses Erklärungsmodells ließe sich auch die Frage beantworten, warum die vier Imitativsolidi von Zrmanja zusammen mit einem Imitativsolidus awarischer Provenienz thesauriert

13 Obwohl von ihrem Goldgehalt keine Daten vorliegen, ihrem regulären Gewicht und Durchmesser zufolge sind sie aus reinem Solidusgold.

und deponiert worden sind. Wie oben bereits ausgeführt, mit der Ausfuhr eines Teils der ins Awarenland gelangten Solidi und ihrer lokalen Nachbildungen ist auch in Richtung Süden, zu den auf dem Balkan gesiedelten Slawen, zu rechnen. Die ebenfalls im Münzkabinett des Archäologischen Museums Zagreb verwahrten zwei Imitativsolidi des Heraclius, der eine aus der Umgebung von Erdëvik (Srijemski okrug, Serbien), der andere unbekanntem Fundorts aus Bosnien, insofern ihre awarische Provenienz nachweisbar wäre, würden diese Annahme weiter erhärten (MIRNIK 1990: 165, Nr. 6–7, Inv.Nr. 656 und 658; MIRNIK – ŠEMROV 1998: 198–199, Taf. 42, Nr. 758 und 755). Und in diesem Zusammenhang liefert der Fund von Zrmanja den seltenen numismatischen Beleg dafür, daß diese Region in den Jahren um 630 sowohl mit dem Awarenland als auch mit den adriatischen Küstenstädten Kontakte unterschiedlicher Natur und Intensität gehabt haben dürfte.

LITERATURVERZEICHNIS

- BÓNA, I. 1993 – »Barbarische« Nachahmungen von byzantinischen Goldmünzen im Awarenreich. *RIN*, 95/1993: 529–538.
- CURTA, F. 1996 – Invasion or Inflation? Sixth- to seventh-century Byzantine coin hoards in eastern and southeastern Europe. *AnnInstNum*, 43/1996: 65–224.
- DZINO, D. 2008 – »Stanovit' sja savjaninom«, »Stanovit' sja horvatom«: Novye napravlenija v issledovanii identičnostej pozdneantičnogo i rannesrednevekovogo Illirika. *StudSlavBalcPet*, 2–4/2008: 37–58.
- HAHN, W. 1981 – *Moneta Imperii Byzantini. Von Heraclius bis Leo III. / Alleinregierung (610 – 720)*. Bd. 3. Wien, 1981. Als *MIB* gekürzt.
- MILITKÝ, J. 2004 – Import zlatých římských a raně byzantských mincí do českých zemí v době římské až raném středověku. *Archeologie ve středních Čechách* (Praha), 8/2004, 2: 505–536.
- MILITKÝ, J. 2009 – Finds of the Early Byzantine Coins of the 6th and the 7th century in the Territory of the Czech Republik. In: *Byzantine Coins in Central Europe between the 5th and 10th century*. Hrg.: M. WOŁOSZYN. *Moravia Magna Seria Polona* 3. Kraków, 2009: 357–393.
- MIMICA, B. 1996 – Jesu li Hrvati kovali zlatne novce u VII. stoljeću? In: 1. *Međunarodni numizmatički Kongres u Hrvatskoj*. Opatija, 1996: 79–84.
- MIRNIK, I. 1981 – Coin hoards in Yugoslavia. *BAR, International Series*, 95, 1981.
- MIRNIK, I. 1990 – Skupni nalazi novca iz Hrvatske IX. Skupni nalaz Heraklijevih zlatnika iz Zrmanje. Summary: Coin hoards from Croatia IX. The hoard of Heraclius solidi from Zrmanja. *VAMZ*, 3.s., 23/1990: 163–171.
- MIRNIK, I. – A. ŠEMROV 1998 – Byzantine coins in the Zagreb Archaeological Museum Numismatic Collection Anastasius I (A.D. 497–518) – Anastasius II (A.D. 713–715). *VAMZ*, 3.s., 30–31/1997–1998: 129–258.
- POHL, W. 1988 – *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa. 567–822 n. Chr.* München, 1988.
- SOMOGYI, P. 1997 – Byzantinische Fundmünzen der Awarenzeit. *MonFrMitt*, 5/1997.
- SOMOGYI, P. 2008 – Byzantinische Fundmünzen der Awarenzeit. Eine Bestandsaufnahme 1998 – 2007. *ActaCarp*, 42–43/2008: 231–299.

WINTER, H. 2000 – Die byzantinischen Fundmünzen aus dem österreichischen Bereich der Avaria – Byzantine coin finds from the Austrian area of the Avaria. In: *Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt*. Hrg.: F. DAIM. *MonFrMitt*, 7/2000: 45–66.

WINTER, H. 2009 – Die byzantinischen und karolingischen Fundmünzen aus dem österreichischen Bereich der Avaria – eine Neubearbeitung. In: *Byzantine Coins in Central Europe between the 5th and 10th century*. Hrg.: M. WOŁOSZYN. *Moravia Magna Seria Polona* 3. Kraków, 2009: 325–356.

SAŽETAK

OPONAŠANJA HERAKLIJEVIH (616.–629.) SOLIDA IZ ZRMANJE (HRVATSKA) – NOVO VREDNOVANJE

Godine 1938. nabavljeno je za Numizmatički kabinet Arheološkog muzeja u Zagrebu pet zlatnika, otkrivenih 1931. god. u Potkomu nedaleko Zrmanje (Zadarska županija, općina Gračac, 12 km udaljen od Knina u sjeverozapadnomu smjeru). Dugo vremena taj je novac ostao nepoznat, objelodanjen je tek 1990. god. Usprkos činjenici da ne raspoložemo nikakvim podacima o uvjetima nalaza, Ivan Mirnik, koji ih je prvi put objavio, smatra da je riječ o maloj ostavi ili o dijelu nekog većeg zakopanog blaga. Nakon rasprave i opisu zlatnika on dolazi do zaključka da bi posrijedi mogli biti »barbarski« kovovi, a ne redovni. Bili bi to kovovi najvjerojatnije avarskoga podrijetla, proizvod nepismenih rezbara kalupa, koji su kao predloške oponašali solide cara Heraklija (610.–641.), nastale između 613. i 629. god. u konstantinopolskoj kovnici. Nadalje, on ukazuje da su iz bliže okolice nalazišta poznati neki nalazi bizantskog podrijetla iz istog razdoblja: matrice za tiještenje nekog zlatara iz Biskupije – Pliskova, filigranom ukrašeni ženski nakit iz nekog ženskoga groba u Golubiću, naušnica s piramidastim privjeskom iz Velike Kladaše, kao sastavni dio nekog uništenog inventara ženskoga groba. Najbolje paralele k tim nalazima pogovoto su poznate iz avarskog prostora, do kojega je redovni doliv bizantskoga zlatnog novca i nakita presahnuo tek 670-ih godina. Stoga objašnjava I. Mirnik njihovu rasprostranjenost u dalmatinskom zaleđu, u okolici Knina, izravnim doticajima između avarskog područja i Jadranske obale.

Upućujući na prvu objavu Florin Curta je uključio i nalaz iz Zrmanje u svoj katalog bizantskih novčanih ostava 6. i 7. st. u istočnoj i jugoistočnoj Europi. Bože Mimica, na temelju prve objave, u svome prilogu ponovno raspravlja o tom novcu, ne slažući se s avarskim podrijetlom imitacijskih kovova, kako je predložio I. Mirnik. Ne uzimajući u obzir fakturu i točno vrijeme kovanja tih zlatnika, B. Mimica rezimira, tek nakon jednog vrlo neobičnog i upitnog prikaza avarske povijesti, pri čemu mu je pažnja usmjerena na avarsko – slavenske doticaje, da bi imitativne kovove iz Zrmanje samo u to vrijeme, tj. tijekom vladanja Heraklija, mogli proizvesti Hrvati, naseljeni u Dalmaciji. God. 1998. objelodanjen je novac od Anastazija I (497.–518.) do Anastasius II (713.–715.), koji se čuva u Numizmatičkom kabinetu Arheološkoga muzeja u Zagrebu. U tom su katalogu još jednom predočene imitacije iz Zrmanje.

Budući da su prethodno spomenute rasprave o nalazu ostale dužne točnije analize imitativnih kovova i točnog određivanja njihovih uzora, cilj ovoga rada je najprije zaokružiti ovu lakunu u istraživanju te tako, nakon tako stečenih saznanja oponašanja iz Zrmanje usporediti s imitativnim kovovima s područja naseljavanja Avara. Time bi se, barem se nadam, stekla osnova za nepobitne odgovore glede nalaženja odgovora na pitanje njihova podrijetla.

Rukopis primljen: 19. XI. 2009.
Rukopis prihvaćen: 20. XI. 2009.

MARKO ŠARINIĆ

Turinina 4

HR – 10.000 ZAGREB

marko.sarinic@zg.t-com.hr

NOVCI PAVLA ŠUBIĆA I BRATA MU MLADENA I (1302.–1304.)

UDK 737.122.1 "13" (436.9)

Izvorni znanstveni rad

Autor pruža pregled svih do sada poznatih groša Pavla Šubića i brata mu Mladena I. te objavljuje jedan do sada nepoznat primjerak, rođan nedavno na jednoj strani numizmatičkoj aukciji.

Glavne riječi : Pavao Šubić, Mladen Šubić, Bosna, groš.

Key words : Pavao Šubić, Mladen Šubić, Bosnia, grossus.

Pleme Šubića je vrlo staro te se već u ugovoru »Pacta conventa« što su ga, prema predaji, 1102. godine sklopili predstavnici hrvatskih plemena s ugarskim kraljem Kolomanom nalazi ime Mrmonje Šubića. To je pleme imalo nekoliko ogranaka, a jedan ogranak su i Šubići Bribirski (WYROUBAL 1983: 6–8). Godine 1272. na ugarsko – hrvatski prijesto stupio je tek desetogodišnji kralj Ladislav IV. Arpadović. U hrvatskim zemljama predstavnici državne vlasti bili su banovi i to jedan za Slavoniju, a drugi za Hrvatsku s Dalmacijom. Već 1273. godine javlja se kao ban Hrvatske i Dalmacije knez Pavao Šubić Bribirski. Kako su u Ugarskoj pod vladanjem djeteta – kralja započele velike političke borbe i spletke, tako je i ban Pavao iskoristio te nesređene prilike da što više podigne i učvrsti svoj ugled i vlast. No i u samoj Hrvatskoj su se zaoštrile prilike i to najviše zbog sukoba autonomnih gradova Trogira i Šibenika te je izgledalo da će se dobar dio primorske Hrvatske odmetnuti od kralja Ladislava. Zbog toga je 1275. godine ban Pavao skinut s banske časti, a za bana je postavljen ban Nikola. Ban Nikola je uspio izmiriti zavađene gradove te se nakon uspješno obavljenog posla vratio u Ugarsku, a Pavao je ponovno postao banom 1278. godine te je ostao na tom položaju sve do svoje smrti, 1312. godine. Nakon smrti kralja Ladislava IV. 1290. godine na prijesto je došao Andrija III. Arpadović, a kao protukralj se pojavio napuljski princ Karlo Martell iz obitelji Anjou, šurjak bivšeg kralja Ladislava. Uz Karla Martella je stao i papa Nikola IV. te ga i okrunio 1290. god. za kralja Ugarske i Hrvatske. Još je samo trebalo dovesti mladog kralja u državu, a zato je trebalo dobiti naklonost ugarskih i hrvatskih velikaša. Da bi osigurao naklonost bana Pavla, napuljski kralj Karlo II. izdao je 19. kolovoza 1292. god. povelju kojom je, u ime svog sina Karla Martella, podijelio banu i njegovu rodu gotovo čitavu Hrvatsku i Dalmaciju. Time je ban Pavao postao gospodarom čitave banovine, a sve hrvatsko malo i veliko plemstvo njegovim vazalima. Sama banska čast trebala je postati nasljednom u njegovoj obitelji.

Kralj Andrija doznajući za privilegije koje je ban dobio od Anžuvina i sam izdaje 1293. godine povelju kojom mu potvrđuje nasljednu basku čast. Ban kao odličan diplomat primio je od Andrije prava i časti, ali nije prekinuo veze s Anžuvincima u Napulju. Nakon iznenadne smrti Karla Martella 1295. godine napuljski dvor je ponovno pokrenuo akciju da na hrvatsko – ugarski dvor dovede sina pokojnog kralja Karla Roberta. Ponovno se ban Pavao pokazao kao izvanredan diplomat te se nije izričito svrstao ni na jednu stranu, već je čekao da vidi što će donijeti vrijeme.

Ban se tih godina posvećuje sređivanju prilika u svojoj banovini. O tome svjedoči povelja od 26. prosinca 1298. god., gdje ban u Vrani rješava neki spor knezova Gusića Krbavskih u kojoj se naziva banom čitave Hrvatske. Već u povelji od 7. travnja 1299. god. proširuje svoj naslov u: ban Hrvatske, Dalmacije i gospodar Bosne (*Banus Croacie, Dalmacie et Dominus Bosne*). Kako je ban Pavao došao do naslova »gospodar Bosne« do danas još nije jasno, ali je sigurno da nije došlo bez teških borbi i rata. Rat se morao sigurno voditi nekoliko godina dok banov brat Mladen 1302. god. nije došavši do Drine, potpuno ovladao Bosnom. Tada je ban Pavao, kao gospodar Bosne, svoga brata Mladena proglasio banom Bosne. Prvi put na ime bosanskog bana Mladena nailazi se u latinskoj povelji, izdanoj u Hokući 11. lipnja 1302. god. (*Nos Mladinus, banus Bosniensis*).

Glavna zadaća bana Mladena bila je u tome da u Bosni učvrsti svoju vlast i vlast bana Pavla te da povede oštru borbu protiv bogumilske hereze. Pri tom je morao voditi teške i krvave borbe te je u jednoj od njih, u lipnju 1304. godine, smrtno stradao (RENGJEO 1936: 94–103).

Novci bana Pavla kovani su po uzoru na mletačke groše – matapani. To je učinjeno zbog toga da njegov novac lakše i neopazice uđe u promet. Groš je svojim izgledom, veličinom i težinom odgovarao mletačkom, jedino se razlikovao po natpisu na aversu (RENGJEO 1943. 237–291). Ovdje ćemo se pozabaviti novcem bana Pavla i brata mu Mladena. Do sada je u literaturi bilo objavljeno pet primjeraka ovoga novca. Od tih pet primjeraka za primjerke pod rednim brojem dva i tri se odavno ne zna gdje su, je li još uopće postoje. Pod rednim brojem šest nalazi se novootkriveni primjerak, prodan nedavno na jednoj stranoj numizmatičkoj aukciji.

1.Av.: Natpis desno, odozgo prema dolje : DUX PAVL, u sredini natpis niz koplje BAN, a lijevo odozdo prema gore MLADEN. Desno stoji svetac i predaje desnicom banu zastavu (s amblemom križa) na dugom koplju, koje dopire sve do donjeg ruba novca; oko glave mu točkasta aureola. Lijevo do njega stoji ban, u dugačkom plaštu ukrašenom draguljima, primajući desnom rukom zastavu, a lijevom drži smotak.

Avers kovan istim kalupom kao i groš broj pet?

Rv.: Isus sjedi na prijestolju, držeći na lijevom koljenu knjigu, ukrašenu s pet dragulja; oko glave mu aureola. S obje strane glave natpis IC – XC.

Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest. Promjer 22 mm. Težina 2.07 grama. (RENGJEO 1936; RENGJEO 1943; 1959).

Magyar Nemzeti Múzeum

2.Av.: Natpis : DVX PAVL~ – BAN – MLADEn. Slika na ovom novcu je slična kao kod prethodnoga a raspored natpisa je isti.

Rv.: Natpis : IC – XC. Slika je slična kao kod prethodnog novca (LJUBIĆ 1875; RENGJEO 1936; 1943; 1959).

ŠAFARIK 1856: 280, tabla II,5.

3.Av.: Natpis : DVX PAVL~ – BAN – MLADEn. Slika i na ovom novcu je slična prethodnima, a raspored natpisa je isti

Rv.: Natpis : IC – XC. Slika je slična kao kod prethodnog novca (EGGER 1866; RENGJEO 1936; 1943).

EGGER 1866: 165, tabla VI,1

4.Av.: Natpis : DVX PAVL – BAN – MLADEn'. Slika i na ovom novcu je slična prethodnima, a raspored natpisa je isti.

Rv.: Natpis : IC – XC. Slika je slična kao kod prethodnog novca (KRASNOV 1973).

Promjer 21 mm. Težina 1,79 gram

KRASNOV 1973: 44, T. IX.

5.Av.: Natpis : DVX PAVL – BAN – MLADEN. Slika i natpis isti kao kod rednog broja 1 – kovano istim kalupom?

Rv.: Natpis : IC – XC. Slika i natpis kao kod rednog broja 1 – kovano istim kalupom? (*Numismatica Wien* 1976)

Promjer? Težina 1,88 gram

Numismatica Wien, Auktion XII, lot 1473, Beč 1976.

6.Av: Natpis : DVX PAVL – BAN – MLADEN'. Slika i na ovom novcu je slična prethodnima, a raspored natpisa je isti

Rv.: Natpis : IC – XC. Slika je slična kao kod prethodnog novca
Promjer : 21 mm. Težina 1,90 gram

2 : 1

BIBLIOGRAFIJA

- DOLENEC, I. 1993 – *Hrvatska numizmatika od početaka do danas. Kovani novac, papirni novac, radne marke, privatna izdanja kovanog novca – žetoni*. Zagreb, 1993. 60–63.
- EGGER, G.A. 1866 – Die Münzen von Bosnien und Dalmatien. *Wiener numismatische Monatshefte* (Wien), 2/1866: 157–177. (165, tabla VI,1)
- KRASNOV, G. 1971 – Još dva neobjavljena primjerka novca Šubića Bribirskih. Summary: Two more non-referred to coins issued by the princes Šubić Bribirski. Zusammenfassung: Über noch zwei bis jetzt nicht beschriebenen von den Fürsten Šubić Bribirski herausgegebenen Münzexemplaren. *NV*, 18/1971, 29: 1–2.
- KRASNOV, G. 1973 – Novi prilog istraživanjima novca Šubića Bribirskih. Zusammenfassung: Ein weiterer Beitrag zur Forschung der Münzen von Fürsten Šubić de Bribir. Summary: A further contribution to the research regarding the coins of Duke Šubić od Bribir. *NV*, 20/1971, 31: 44–45, +T.IX.
- LJUBIĆ 1875 – LJUBIĆ, Šime. *Opis jugoslavenskih novaca*. Zagreb, 1875: 200–202, T.XVI,4
- METCALF, D.M. 1988 – Prijedlog atribucije metalnog novca (kovanog novca) Pavla i Mladena Šubića. Summary: A proposed attribution for the coins of Pavao and Mladen Šubić. *Numizmatika* (Zagreb) 7, 1988: 60 – 61
- RENGJEO, I.
– 1926. Naši stari novci. Sarajevo, 1926: 1–12+T. 1–4.

- 1929. Novci porodice Šubića. *Napredak* (Sarajevo), 18(19!)/1929: 75–83.
  - 1936. Novci bana Pavla Šubića (Prilog hrvatskoj numizmatici). *Studija. Résumé: Die Münzen des Paul Šubić Banov c. Kroatien-Dalmatien und Herrn v. Bosnien (1273–1312). Numizmatika*, 2–4/1934–36: 94–105. T.IV,1.
  - 1943. Novci bosanskih banova i kraljeva. *Glasnik Hrvatskog državnog muzeja* (Sarajevo), 1943: 237–291.
  - 1959. *Corpus der mittelalterlichen Münzen von Kroatien, Slavonien, Dalmatien und Bosnien*. Graz, 1959: 64–65, T.XIII,732.
- ŠAFARIK, J. 1856 – *Glasnik društva srbske slovenosti* (Beograd), 8/1856: 280, tabla II,5.
- WYROUBAL, Z. 1983 – Novac bana Pavla Šubića. *Obol* (Zagreb), 21/1983, 35: 6–8.
- ***** 1976 – *Numismatica Wien*. Aukcijski katalog br. 12. Wien, 1976, lot 1473, 106.

SUMMARY

COINS OF PAUL ŠUBIĆ AND HIS BROTHER MLADEN I (1302–1304)

Paul Šubić of Bribir made his entry into history as the *Ban* (vice-roy) of Croatia and Dalmatia as early as 1273, but was dismissed in 1275. He was appointed *Ban* once more in 1278 and kept this position until his death in 1312. During the dynastic strife in the realm, in which Paul played an important role, Charles II King of Naples, in order to secure his son Charles Martell's succession to the Hungarian and Croatian throne, issued a charter on August 19, 1292 by force of which Paul Šubić and his kin were given almost the whole of Croatia and Dalmatia. The position of *Ban* was supposed to remain hereditary in Paul's family. King Andrew III of Hungary and Croatia, Slavonia and Dalmatia, having heard of this, issued a similar charter confirming Paul's status as *Ban*. Being a good diplomat, Paul of Bribir accepted all the honours and functions offered to him by King Andrew, but did not sever his contacts with the Anjous from Naples. When Charles Martell died in 1295 the court of Naples tried to place his son Charles Robert to the Hungarian and Croatian throne.

Ban Paul was very active in this period settling affairs in his estate. One of the proofs of this is a charter dated December 26, 1289 at Vrana, in which the *Ban* had to settle a legal case between the Gusić of Krbava family. In this charter he signed himself *Ban* of Croatia. In a charter dated April 7, 1299 his titles were even wider: *Ban* of Croatia and Dalmatia and Lord of Bosnia (*Banus Croacie, Dalmacie et Dominus Bosne*). The Bosnian part of the title and how Paul acquired it still remains obscure, but it is certain that this could not have happened without a war. There must certainly have been a war which lasted for several years, until Paul's brother Mladen reached the Drina in 1302 and conquered Bosnia. At this moment Paul, as Lord of Bosnia, proclaimed his brother Mladen *Ban* of Bosnia. Mladen was for the first time mentioned as *Ban* of Bosnia in a document in Latin, issued at Hokuća on June 11, 1302 (*Nos Mladinus, banus Bosniensis*). His rule ended in 1304 when he fell in battle.

Ban Paul's coins were struck after the Venetian grossi of the Matapan type. A reason for this was to help the money enter into circulation without being recognized. The grossi resembled the Venetian coins in appearance and weight, the only difference being in the inscription on the reverse. Only five specimens have been published so far, the whereabouts and existence of two among them (under Nos. 2–3) have for a long time remained unknown. The coin described under No. 6 is a recently discovered specimen, sold at a foreign numismatic auction a short time ago.

Rukopis primljen: 17.II.2010.
Rukopis prihvaćen: 20.II.2010.

TATJANA TKALČEC

Institut za arheologiju
Ulica grada Vukovara 68
HR – 10000 Zagreb
tatjana.tkalcec@iarh.hr

KUHINJSKA I STOLNA KERAMIKA IZ STAMBENOG DIJELA BURGA VRBOVCA U KLENOVCU HUMSKOME

UDK 738.6 (439.24:497.5) "12–14"
Izvorni znanstveni rad

U radu se obrađuje kuhinjska i stolna keramika s burga Vrbovca u Klenovcu Humskome iz sjevernog dijela, odnosno ostataka triju cjelovito istraženih prizemnih prostorija stambenog dijela burga. Iznosi se analiza građe na osnovi fakture i oblika, a donose se i statistički podaci koji su donijeli određene spoznaje kako o funkciji tog prostora, tako i o vremenskom razdoblju u kojem su prostorije bile u funkciji. Tipološko-kronološka analiza keramike, potkrijepljena apsolutno datacijskim analizama rezultirala je datacijama od 13. do u drugu polovinu 15. stoljeća.

Ključne riječi: burg Vrbovec, arheološka istraživanja, keramički nalazi, 13.–15. stoljeće

Keywords: castle of Vrbovec, archaeological research, pottery finds, 13th–15th century

Naša saznanja o životu kako »običnog« čovjeka kasnosrednjovjekovlja tako i moćnika i plemića, često su ograničena na podatke koje možemo crpiti iz izvornih pisanih povijesnih dokumenata, dok su brojna svjedočanstva, prekrivena slojevima zemlje, a koja mogu doći na svjetlo dana samo arheološkom metodom, ostala neprotumačena. Godinama zaobilažena i potiskivana potreba proučavanja niza kasnosrednjovjekovnih nalazišta, s kojima se stručnjaci vrlo često susreću na terenu, uslijedila je činjenicom da se hrvatska arheološka znanost predstavila tek rijetkim i sporadičnim cjelovito istraženim, nažalost uglavnom ne u cjelini i objavljenim, kasnosrednjovjekovnim nalazištima.¹ Posljednjih se godina, međutim, u hrvatskoj arheologiji javilo pojačano zanimanje za istraživanje nalazišta iz razdoblja kasnoga srednjeg vijeka i novoga vijeka te su svjetlo dana ugledale i prve arheološke monografije o burgovima i ranonovovjekovnim utvrdama (RADIĆ – BOJ-

¹ Svakako je nedostatak novčanih sredstava jedan od ključnih uzročnika tako nepovoljne situacije, no okolnost da su arheolozi svoje djelovanje i zanimanje usredotočili gotovo isključivo na starija povijesna i pretpovijesna razdoblja, a razdoblje kasnoga srednjeg vijeka nekako »prepuštali« stručnjacima drugih znanstvenih disciplina, dovela je do praznina u poznavanju kasnosrednjovjekovne materi-

jalne kulture, posebice pokretnih arheoloških nalaza poput keramičkih, staklenih i kovinskih proizvoda raznih namjena. Nepostojanje tipologije kasnosrednjovjekovnih nalaza, koja se može ustrojiti jedino stratigrafskim arheološkim istraživanjima, onemogućuje pobliže datiranje brojnih nalazišta otkrivenih terenskim pregledom kao i datiranje slojeva prigodom arheoloških iskopavanja.

ČIĆ 2004; BEKIĆ 2008). Značaj prisustva stručnjaka – arheologa na toj vrsti nalazišta prepoznao je još 1987. god. Željko Tomičić, započevši prva probna istraživanja srednjovjekovnog grada Vrbovca u Klenovcu Humskome, poznatog temeljem izravnih i neizravnih spomena u povijesnim pisanim vrelima od 1267. do 1497. god., u arheološkoj literaturi nazvanog *Plemićki grad* Vrbovec, na krajnjem sjeverozapadnom dijelu Hrvatskog zagorja, na nekoć drevnoj granici srednjovjekovne Slavonije i Svetog Rimskog Carstva Njemačke Narodnosti. Probna istraživanja je Ž. Tomičić proveo i 1994. god., da bi 2001. god. pokrenuo sustavna istraživanja, koja s prekidom 2009. god. traju i do danas. Godine 2004. povjerio je autorici teksta vodstvo nad konzervatorskim radovima, a od sljedeće godine nad ukupnim arheološko-konzervatorskim radovima na lokalitetu. Rezultati svih dosadašnjih istraživanja obilato su predstavljani u stručnoj literaturi.²

Arheološka istraživanja *Plemićkog grada Vrbovca* u tijeku su, a u cjelini je u kampanjama od 2001. do 2003. god. istražen prostor sjevernog stambenog dijela burga. Arheološkim istraživanjima pomaknute su granice datacije burga. Ustanovljen je bogat horizont 16. stoljeća. Život u 16. stoljeću, njegovoj prvoj polovini, odvijao se na samim ruševinama srednjovjekovnoga burga (TKALČEC 2008c; 2010).

Cilj ovoga rada je obrada sitnog pokretnog arheološkog keramičkog materijala pronađenog u slojevima sjevernog, cjelovito istraženog dijela kompleksa srednjovjekovnog grada. U obradu su uključeni nalazi kuhinjske (posude za pripremanje i čuvanje hrane) i stolne keramike (posude za serviranje hrane), dok će nalazi tehnološke keramike (pećnjaci, crijep) biti predmetom zasebnog rada. Pri kronološkom opredjeljenju nalaza oslanjat ćemo se na analizu tipološko-kronološki osjetljivih nalaza i njihovih analogija, s posebnim obzirom na kontekst iz kojeg potječu kao i na poznate podatke o lokalitetu iz pisanih povijesnih izvora.

Na sjevernom dijelu burga Vrbovca otkriven je tlocrt triju prostorija, odnosno ostaci prizemnog dijela sklopa na čijem katu se nalazio stan plemića (TOMIČIĆ et al. 2003b: 136, sl. 2.). Nataloženi i sve do same sitnim kamenom taracane podnice zasipani slojevi unutar tih prostorija predstavljaju vrst zatvorenih cjelina. Stratigrafijskom metodom istraživanja dodijeljen je svakome sloju zaseban broj stratigrafske jedinice (dalje SJ). U prostorijama je ustanovljen isti slijed taloženja, odnosno zasuća slojeva te je bilo moguće ustanoviti i ujednačiti faze uslojavanja u sve tri prostorije.

Ispod sloja recentnog humusa (SJ 1) nižu se slojevi urušenja čitavih zidova gornjeg kata i prizemlja (SJ 3, 10), goreni sipki slojevi ostataka arhitekture i zidne žbuke (SJ 11, 12, 16, 19, 36, 38), slojevi urušenja kaljevih peći s gornjeg kata (SJ 5, 20, 24, 45) i objekata (peći?) u donjem katu (SJ 40 u SZ prostoriji). Ispod ovih slojeva nalazi se goreni sloj urušenog stropa (u S i SI prostoriji nazvan SJ 17, a odgovara sloju SJ 39 u SZ prostoriji).³ Ostaci gorenih drvenih greda i brojni nalazi željeznih kovanih čavala te klinova svjedoče o požaru u kojem je stradao plemićki grad i uslijed kojeg se urušio strop prizemlja, odnosno gornji kat. Urušene i izgorjele stropne grede najbolje su očuvane u SZ prostoriji, gdje je ustanovljeno da su pravokutnoga presjeka te se pretpostavlja da su bile postavljene na kamene konzole, a da su preko njih polagane daske pričvršćene čavlina koje su predstavljale hodnu površinu kata burga (TOMIČIĆ et al. 2003b: 136). Sloj urušenih greda zatvara donji tanki sloj zemlje koji predstavlja zadnju fazu života na srednjovjekovnome gradu (u SZ prostoriji nazvan SJ 41, u S prostoriji SJ 33, odnosno u SI prostoriji SJ 18), a koji leži na podnicama načinjenim od nabijenog sitnog oštrobriidnog kamenja. Vrlo prepoznatljivi sloj urušenja stropa

2 TOMIČIĆ 1987: 150–153; 1988; 1989; 1995: 111–117; 2002; 2003; TOMIČIĆ et al. 2001; 2003a; al. 2003b; TOMIČIĆ – TKALČEC 2004; 2005a; 2005b; TKALČEC 2006a; 2006b; 2007a; 2007b; 2008a; 2008b; 2008c; 2009a; 2009b; 2010; HORVAT – TKALČEC 2009.

3 Sloj faze urušenih drvenih greda SJ 17 praćen je prigodom iskopavanja u neprekinutom slijedu iz SI prostorije u S prostoriju te mu je dodijeljen jedinstven broj. U SZ prostoriji, odijeljenoj zidom, tom je sloju logično dodijeljen drukčiji broj (SJ 39).

prizemlja (SJ 17 i 39) predstavlja vrst graničnika između gornjih slojeva i nalaza, koji pripadaju prostorijama gornjeg kata te donjih, koji su ostaci ansambla prostorija prizemlja ili su pak dijelom u njih propali i nalazi s gornjeg kata prilikom njegova rušenja. Provedene su apsolutnodatacijske analize uzoraka ugljena iz sloja posljednje faze života u prostorijama kao i iz pronađenih greda, koje nam govore o vremenskom rasponu kada je strop prizemlja, odnosno podnica prvoga kata bila u funkciji (razlike u dataciji ukazuju i na moguće popravke i zamjenjivanje drvene građe). Rezultati ukazuju na vrijeme od 13. pa do kraja 15. stoljeća.⁴

U fazama urušavanja mlađima od SJ 17 i SJ 39 pronađeni ulomci keramike pećnjaka i urušenih, bogato ukrašenih kaljevih peći govore nam o stambenoj ili reprezentativnoj namjeni prostorija gornjega kata. Zasiurno su se zidovi gornjega kata, uz koje je vjerojatno bio prislonjen i drveni namještaj, u velikoj mjeri rušili i izvan arheološki istraženih prostorija, niz strmine brijega, a s njima i mnogi nalazi posuda, dijelova kaljevih peći i sl. Međutim, slojevi SJ 18, SJ 33, i SJ 41 koji leže neposredno na podnicama prizemnih prostorija ostali su zatvoreni urušenjem gornjega kata i sadrže neporemećena svjedočanstva o posljednjim trenucima egzistiranja burga Vrbovca. Stoga su nalazi iz tih slojeva osobito pogodni za detaljnije promatranje u smislu statističke i tipološke obrade i izvođenje preciznijih zaključaka o funkciji prostorija. Već preliminarnim uvidom u građu zamijećeno je da keramički nalazi iz SZ prostorije iz sloja SJ 41 odudaraju od opće slike o nalazima iz iste faze (SJ 33 i SJ 18) u ostalim prostorijama kao i od ukupnih nalaza iz svih ostalih istraženih slojeva. Izdvajaju se brojnošću, zatim visokim postotkom udjela lonaca i to karakterističnih oblika i redukcijskog načina pečenja.

Općenito je poznato kod kasnosrednjovjekovnog materijala da su određene grupe predmeta više tipološko-kronološki iskazljive, a druge manje. U repertoaru kasnosrednjovjekovnih nalaza iskazljivi su određeni metalni nalazi (oruđe i oružje te nožnja i nakit), određeni tipovi staklenih posuda i čaša, dok se među keramičkim predmetima ističu pećnjaci. Arheologija kasnog srednjeg vijeka najmanje se od svih drugih arheoloških razdoblja može oslanjati na tipološku kronologiju kuhinjske keramike, odnosno najučestalijeg oblika posude u razdoblju srednjeg vijeka – lonca. Specifikum je kuhinjske keramike kasnog srednjeg vijeka da se mnogi oblici dugo zadržavaju u upotrebi te da stoga nisu tipološki osjetljivi. Ipak, postoje neke značajke koje su arheolozi zamijetili i unutar tog materijala, poput toga da su isprva rubovi lonaca jednostavnije, a kasnije sve raščlanjenije profilacije. No onog trenutka kada bi se unutar kasnijeg razdoblja kasnog srednjeg vijeka željelo na osnovi tipologije lonaca razlučiti više faza, nailazi se na problem. Također, logično je i očekivati da su kuhinjske posude proizvod lokalnih radionica s lokalnim značajkama, koje nisu toliko specifične da bi bile jasno prepoznatljive i utapaju se u mnoštvu drugih proizvoda lokalnih lončarskih izrađevina. Nadalje, unutar repertoara kuhinjskih posuda, lonci znaju oblikom toliko nalikovati jedni drugima da im niti načini izvedbe ruba profila ne predstavljaju polazište za raščlambu, međutim, nerijetko je uočljivo da su proizvedeni u različitim uvjetima pečenja. Suočivši se s takvim problemom, poneki su se arheolozi pokušali podosta usredotočiti upravo na načine pripreme

4 Analiza uzorka ugljena (U-45) iz sloja SJ 17 u Zagrebu u Institutu Ruđer Bošković (Z-3387) dala je rezultat: AD 1210–1300 AD (68,2%), ugljen (U-131) iz sloja SJ 39 u IRB-u (Z-3388) datiran je AD 1380–1450 AD (vjerojatnost 44%) i AD 1310–1360 AD (vjerojatnost 24,2%). Analiza uzorka ugljena (U-49) iz sloja SJ 18 u Kielu u Leibniz-Labor für Altersbestimmung und Isotopenforschung, Christian-Albrechts-Universität (KIA28659) dala je kalibriranu starost cal AD 1482, odnosno mjerenja jednom sigmom (ukupna vjerojatnost 68,3 %): cal AD 1454–1494 (vjerojatnost 46,4 %), 1501–1509 (vjerojatnost 6,8 %) i

1600–1614 (vjerojatnost 15,0 %) te mjerenja dvama sigmama (ukupna vjerojatnost 95,4 %): cal AD 1444–1521 (vjerojatnost 69,6 %) i 1586–1625 (vjerojatnost 25,8 %). Analiza uzorka ugljena (U-123) iz sloja SJ 39 u Kielu (KIA28663) dala je kalibriranu starost cal AD 1452, odnosno: mjerenja jednom sigmom (ukupna vjerojatnost 68,3 %): cal AD 1445–1474 (vjerojatnost 68,3 %), a mjerenja dvama sigmama (ukupna vjerojatnost 95,4 %): cal AD 1437–1494 (vjerojatnost 94,4 %) 1603–1609 (vjerojatnost 1,0 %).

i pečenja posuda. Tome sam se i sama priklonila u pokušaju sagledavanja keramičkih nalaza unutar prizemnih prostorija sjevernog stambenog dijela *Plemićkog grada Vrbovca*. Jedino taj prostor na čitavome burgu, na kojem su arheološka istraživanja i dalje u tijeku, predstavlja zatvorene cjeline koje su u cijelosti istražene što omogućuje njihovo detaljnije sagledavanje. Pri analiziranju keramike, dakako, ključnu stavku čine i oblici rubova posuda, odnosno čitavih posuda. U analiziranome materijalu nije bilo dostatno ulomaka rubova na osnovi kojih bi se mogla načiniti svojevrsna »mikrotipologija« za ovaj lokalitet. Taj zadatak predstoji nakon završetka ukupnih arheoloških istraživanja.

Prije no što se posvetimo razmatranju nalaza iz slojeva zadnje faze života na gradu, dat ćemo kratak uvid u općenitu sliku o keramičkoj građi s lokaliteta.

U repertoaru keramičkih posuda pronađenih u slojevima koji su se nataložili unutar sjevernih prostorija burga, kao i iznad ostataka njihovih stijena pregradnih zidova, nalaze se standardni oblici, uobičajeni na nalazištima društvene elite toga vremena.

Od funkcionalnih oblika prisutni su lonci, vrčevi, čaše, zdjele i poklopci. Brojne ulomke tijela keramičkih posuda, međutim, teško je funkcionalno opredijeliti. U mnogim slučajevima nemoguće je prepoznati pripada li ulomak loncu ili vrču što uvelike mijenja sliku o sloju, odnosno o namjeni prostorije. Lonci su korišteni za pripremanje i čuvanje hrane, dok su vrčevi korišteni uglavnom kao stolna keramika. Razlika u fakturi lonaca i vrčeva uočljiva je u manjem broju vrčeva izrađivanih od fino pročišćene gline, dok ih je većina izrađivana od lošije pročišćene gline poput lonaca, međutim, kako će se ispostaviti, prepoznate su određene specifičnosti u načinima njihova pečenja. Kako su brojni ulomci tijela keramičkih posuda funkcionalno pobliže neopredjeljivi, odlučeno je pristupiti detaljnijoj analizi keramičke građe s obzirom na njenu fakturu i način pečenja.

Prema fakturi keramika je razvrstana u *grubu* i *finu*. Značajka većine ulomaka tzv. grube keramike s burga Vrbovca je prisustvo primjesa pijeska i vrlo sitnih granula kamenčića, dok je gruba keramika u punom smislu riječi, dakle s primjesama većih granulacija, vrlo sporadična.

Primijenjena je makroskopska analiza. Varijacije u veličini granula primjesa vrlo su male, odnosno gotovo su uniformne te je procijenjeno da mikroskopska (dugotrajna) analiza ne bi dala bitne razlike u konačnim rezultatima, osobito ne bez petrografskih analiza. Makroskopski promatrana veličina primjesa u glinenoj sirovoj masi u skupini fine keramike odgovara podjeli Milene Horvat – *vrlo fina* (do 0,25 mm) (HORVAT 1999: 16). U skupinu grube keramike s burga Vrbovca opredijelili smo posuđe izrađeno od gline s primjesama većim od 0,25 mm, a koje su prema podjeli M. Horvat opredijeljene u *fine* (0,26–0,50 mm) i *sitne* (0,51–2,00 mm). Odlika većine grube keramike s burga Vrbovca su primjese finih i sitnijih zrnaca. Jedino je u redukcijски pečenim loncima iz SJ 41 zamijećeno dodavanje primjesa i do 2,5 mm veličine (prema M. Horvat *gruba* – 2,01–3,00 mm).

Načinjena je statistička obrada svih ulomaka po stratigrafskim slojevima. Zbog prevelikog opsega detaljnog tabličnog i opisnog prikaza rezultata statističke obrade, ovom se prigodom iznose oni podaci i rezultati, koji su ključni za naša daljnja razmatranja.⁵

Gruba keramika podijeljena je na podskupine prema vrsti pečenja: A – redukcijско, B – redukcijско pečenje, a u završnoj fazi uspostavljena oksidacijska atmosfera i C – oksidacijsko pečenje. Slijedi prikaz razrade:

A – redukcijско pečenje (keramika crne, tamnosive i sivo-tamnosmeđe boje);

⁵ Pri proučavanju načina pečenja keramike pridržavala sam se uputa iznesenih u knjizi Milene Horvat o tehnologiji keramike (HORVAT 1999: 46–54).

- B1** – isprva redukcijisko, a u konačnici oksidacijsko pečenje što se očitava u boji unutrašnje stijenke, presjeka i vanjske stijenke (crveno – sivo – crveno; žuto – sivo – žuto);
- B2** – redukcijiski pečena keramika s kratkom oksidacijom (unutrašnja stijenka i presjek crni, tamnosivi ili sivo-tamnosmeđi, a vanjska stijenka crvene, žutosmeđe ili crvenosmeđe boje);
- C1** – oksidacijsko pečenje, žuta;
- C2** – oksidacijsko pečenje, crvena;
- C3** – oksidacijsko pečenje, neodređena boja zbog naknadnog gorenja (smečkasti tonovi).

Boja površine ovisi o atmosferi u peći i o udjelu željeznih spojeva u sirovoj glinenoj masi. Oksidacijski pečena keramika s burga Vrbovca žute je ili crvene boje (uglavnom svijetlocrvene) što znači da su se u glinenoj masi nalazili željezni spojevi u trovalentnim oblicima (feri spojevi), koji nakon pečenja keramici daju žutu, crvenu do tamnocrvenu boju (HORVAT 1999: 55).

Na mnogim se ulomcima zamijećuju tragovi naknadnog gorenja u jakoj vatri (možda požaru) te su veliki dijelovi posuda ili ulomaka posuda podskupina B i C poprimili sivu ili smeđu boju (označeno kao B1.1, C1.1, C2.1 itd.). Na nekim se ulomcima naziru mrljasti neujednačeni tragovi naknadnog gorenja (sivocrne mrlje), nerijetko na vanjskim stijenkama posuda što bi možda ukazivalo na korištenje posude na otvorenom ognjištu ili pak na to da je posuda ili ulomak bio zahvaćen (možda i u požaru) manjom vatrom (označeno kao B1.2, C1.2, C2.2).

Skupini grube keramike pripadaju oblici kuhinjske keramike poput lonaca, poklopaca i zdjela, međutim i dosta velik broj ulomaka stolne keramike poput vrčeva, čaša i zdjela.

Fina keramika izrađena je od dobro pročišćene gline i dobro je pečena. Od nje je izrađivano isključivo stolno posuđe. Podijeljena je na podskupine prema vrsti pečenja: D – oksidacijsko i E – kombinacija redukcijiskog i oksidacijskog pečenja, prema sljedećoj razradi:

- D1** – oksidacijsko pečenje, žuta;
- D2** – oksidacijsko pečenje, crvena;
- D3** – oksidacijsko pečenje, neodređena boja zbog naknadnog gorenja (smečkasti tonovi);
- E1** – redukcijisko pa oksidacijsko pečenje (žuta – siva – žuta);
- E2** – redukcijisko pa oksidacijsko pečenje (crvena – siva – crvena);
- E3** – redukcijisko pa oksidacijsko pečenje (presjek sive boje; stijenke neodredive boje zbog naknadnog gorenja).

Svi su keramički nalazi obrađeni statistički u Microsoft Excelu. Ovom prigodom predstavljen je izbor nalaza i to na način da se ističe kontekst samoga nalaza. Zbog brojnosti katalogiziranih ulomaka posuda, oni su navedeni prema funkcionalnim oblicima, njihov opis je skraćen, a obuhvaća bitne podatke za razumijevanje građe. Kod predstavljanja keramike istaknut je prvenstveno funkcionalni oblik posude,⁶ a daljnja razvrstavanja unutar pojedinog oblika usredotočena su na

6 U Slovačkoj i Poljskoj načinjene su metričke analize ranosrednjovjekovnih posuda kako bi se dobili predlošci za izračunavanje njihovih zapremina. U obzir su uzete mjere visine posude, vanjskog i unutarnjeg promjera ruba, dužine vrata, promjera trbuha i dna. Analize su rezultirale predlošcima pomoću kojih se može izračunati zapremina posude te su prema tim mjerama lonci razvrstani u grupe malih, srednjih i velikih posuda s podgrupama (SEKELJ IVANČAN 2001: 66 s literaturom). Za kasnosrednjovjekovnu lončariju nisu poznate slične metričke analize. Iako se zbog drugačijih oblika posuda (lonaca) iz spomenutih

razdoblja predlošci za ranosrednjovjekovnu keramiku ne mogu primjenjivati na kasnosrednjovjekovnoj te se ne može govoriti o preciznijoj zapremini posuda, sagledavši ukupnu građu s Plemičkog grada Vrbovca odlučila sam razvrstati lonce u skupine prema promjeru otvora rubova (od ukupnih brojeva ulomaka lonaca koji su dozvoljavali takvu rekonstrukciju), uzimajući u obzir podjelu posuda T. Sekelj Ivančan na skupine i podskupine: male posude, srednje (srednje i srednje veće) i velike (velike i jako velike) (SEKELJ IVANČAN 2001: 66–67).

kontekst nalaza (SJ), zatim kataloški broj. U zagradi je naveden promjer ruba posude (ukoliko se mogao rekonstruirati), visina kod očuvanih posuda i oznaka fakture i načina pečenja posude prema prije navedenoj razradi i kraticama.

LONCI (T. 1, T. 2, T. 3: 37–81, 84–90)⁷

Mali (vanjski promjer otvora ruba 9–14 cm)

SJ 1: 2 (12 cm; B1.2); **SJ 41:** 33 (13 cm; A), 35 (13,9 cm; A).

Srednji (14–18 cm)

SJ 17: 17 (17 cm; C1.1), 19 (16 cm; C1.1), 20 (17 cm; C2.1); **SJ 33:** 27 (17,9 cm; C2.1); **SJ 41:** 30 (16 cm; A), 37 (15 cm; B1.1).

Srednji, veći (18–23cm)

SJ 1: 1 (20 cm; C1.2), 3 (21 cm; B1.1), 4 (21 cm; B1.2), 5 (18 cm; B1.2), 6 (19 cm; C1), 7 (22 cm; B1.2), 8 (18 cm; C1); **SJ 11:** 10 (19 cm; C1); **SJ 12:** 13 (22 cm; C3.1), 14 (22,8 cm; C1); **SJ 17:** 21 (21,1 cm; C3.1), 22 (19,2 cm; C3.1), 23 (21 cm; C.2); **SJ 33:** 28 (21 cm; A), 31 (20,7 cm; A); **SJ 39:** 25 (20 cm; C1); 39 (19 cm; B1); **SJ 41:** 34 (21,2 cm; B1.1), 36 (20 cm; A), 38 (22,1 cm; B1.1), 40 (21,2 cm; C3.1); **SJ 45:** 15 (20,3 cm; C2.2), 16 (18 cm; C2).

Veliki (23–30cm)

SJ 3: 9 (23 cm; A); **SJ 17:** 18 (25 cm; C2), 24 (25 cm; C3.1); **SJ 19:** 11 (29 cm; C2); **SJ 39:** 26 (23 cm; C2.1); **SJ 41:** 32 (24 cm; B.1.1).

Ulomci lonaca

SJ 16: 12 (C2); **SJ 39:** 29 (C2.1); **SJ 41:** 41, 43–45, 48, 49, 54, 56, 57, 62, 64–67, 69, 77 (sve A), 42, 46, 50–53, 58–61, 63, 74–76, 78–81 (sve B1.1), 47, 55, 68, 70–73 (sve C3.1).

POKLOPCI (T. 3: 82, 83, 92, 93)

SJ 3: 92 (C1); **SJ 41:** 82, 83 (B1.2), 93 (19 cm, visina 6,5 cm; A).

ZDJELE (T. 4: 94,95)

SJ 18: 94 (31,1 cm; C1.1), 95 (30 cm; C1.1).

ČAŠE (T. 4:97–105)

SJ 3: 104 (B1.1); **SJ 5:** 105 (C2); **SJ 33:** 97 (12,5 cm, visina 13,5 cm; C1), 98–99 (7cm; D2), 100 (9,5 cm; E1+zeleno glazura izvana), 101 (11,6 cm; D1), 102 (6,4 cm; E2), 103 (D1), 106–108 (16 cm; E1.1).

VRČEVI (T. 3:91, T. 4: 109, T. 5)

SJ 16: 113 (C2), 115 (C2); **SJ 17:** 91 (B1.1), 109 (D1+tragovi bijele glazure iznutra; vanjska stijenka oštećena), 112 (C3.1), 114 (C2.1), 116 (B1.1), 121 (C2); **SJ 18:** 118 (E.2.1), **SJ 33:** 119 (C1), 122 (C2); **SJ 39:** 117 (D2.2), 120 (D3.1); **SJ 45:** 111 (C2.1).

⁷ Crteže je izradila Marta Perkić.

OSTALO (T. 4: 96, T. 4: 110, T. 3: 84–90)

Posuda na tri noge – **SJ 33**: 96 (15 cm; C1.2+zeleno glazura iznutra);

Posuda sa cjevastim izljevom – **SJ 41**: 110 (D1);

Neopredijeljivo (lonac ili vrč) – **SJ 5**: 86 (C2); **SJ 17**: 84 (C2), 85 (C3.1), 87 (A), 88 (C2.1), 90 (C2.1); **SJ 33**: 89 (C2.1).

U istraživanjima od 2001. do 2003. god. ukupan broj ulomaka keramičkih posuda u svim slojevima na području sjevernog segmenta burga (SZ, S i SI prostorije) iznosi 1479 ulomaka srednjovjekovnih posuda (ukupna težina u gramima: 16050,4 g) i 27 ulomaka prapovijesne (eneolitičke) keramike.

Statistička obrada nalaza zasnivala se na količini (broju ulomaka) i težini (u gramima).⁸ Gruboj srednjovjekovnoj keramici pripada 1326 ulomaka što čini 89,66 posto ukupne keramičke građe, a finoj 153 ulomaka, odnosno 10,34 posto.

Zamijećeno je da stolna keramika (grube i fine izrade) nije izrađivana redukcijskom metodom (A), već oksidacijskom (C, D) ili kombinacijom redukcijskog i oksidacijskog pečenja (B, E).

Gruba redukcijski pečena keramika (A) iz sloja SJ 41 čini 86,83 posto (277 ulomaka) ukupne redukcijski pečene keramike iz svih slojeva. U SJ 18 je nema, a u SJ 33 njen udio iznosi tek 1,88 posto (6 ulomaka).

		SJ 41	SJ 33	SJ 18	SJ 41	SJ 33	SJ 18
		(br.)	(br.)	(br.)	(g)	(g)	(g)
GRUBA	redukcijski	277	6	0	2595,2	82,7	0
	redukc./oksid.	158	15	1	1512	118,6	44,8
	oksidacijski	405	123	16	2605,1	1139,7	175,4
	UKUPNO	840	144	17	6712,3	1341	220,2
FINA	redukcijski	0	0	0	0	0	0
	redukc./oksid.	28	19	35	155,1	222	1200
	oksidacijski	21	13	12	122,5	73,5	81
	UKUPNO	49	32	47	277,6	295,5	1281
SVEUKUPNO	889	176	64	6989,9	1636,5	1501,2	

Tablica 1. Gruba i fina keramika (s načinima pečenja) u SJ 41, SJ 33 i SJ 18 prema broju ulomaka i težini u gramima.

Uspoređujući samo slojeve koji će biti ključni za pokušaj definiranja funkcije prostorija sjevernog dijela kompleksa, uočljiva je ponovno velika koncentracija općenito grube keramike u sloju SJ 41 sjeverozapadne prostorije (840 ulomaka), spram 144 ulomaka u sjevernoj prostoriji u SJ 33 ili tek 17 ulomaka iz sjeveroistočne prostorije iz sloja SJ 18. Udio ulomaka fine keramike u sloju

⁸ Usporedbom dobivenih rezultata određenih mjerenja ustanovljeno je da se u mjerenjima prema težini, odnosno prema broju ulomaka javljaju razlike do 4 posto kod mjerenja količinski brojnih cjelina, tj. do 2 posto kod

mjerenja količinski manjih cjelina. Kako se te razlike povećavaju i variraju ovisno koji parametri se uzimaju u obzir, priložene su tablice s prikazom mjerenja i prema broju ulomaka i prema težini u gramima.

SJ 41 zanemariv je spram velike količine grube keramike. Nasuprot tome broj zastupljenosti ulomaka fine keramike u slojevima SJ 33 i SJ 18 uvelike nadmašuje omjer zastupljenost grube keramike u tim slojevima (*Tablica 1.*).

Kao što je već spomenuto, slojevi SJ 41, 33 i 18 predstavljaju isti horizont u sve tri prostorije, odnosno prvi kulturni sloj tanak oko 3–5 centimetara, koji je ležao na podnicama. Sloj izgorjelih drvenih greda koji ga je preslojio predstavlja ujedno i interfacijes između prizemlja i prvoga kata. To su SJ 39 u SZ prostoriji i SJ 17 u S i SI prostorijama. Unutar njega je pronađena također manja količina keramičkih nalaza, kako kuhinjske tako i stolne keramike. Ono što je nadalje uočljivo jest to da u ostalim višim slojevima, odnosno slojevima urušavanja zidova i kaljevitih peći s gornjeg kata, nije bilo nalaza stolne keramike. Stolna keramika nam je u ovome slučaju bitan pokazatelj funkcije prostorija. Stoga su uzeti u razmatranje sljedeći parametri: prvi i drugi kulturni sloj u trima prostorijama, odnosno prvi tanak sloj na podnici (SJ 41, 33 i 18) te drugi, gornji sloj izgorjelih urušenih stropnih greda (SJ 17 i 39) (*Tablica 2.*), potom je razmatran odnos zastupljenosti stolne keramike na osnovi minimalnog broja posuda (MBP)⁹ u tim slojevima (*Tablica 3.*).

		SZ	S+SI	SZ	S+SI
		prostorija (br.)	prostorije (br.)	prostorija (g)	prostorije (g)
GRUBA	redukcijski	285	21	2657,2	351,1
	redukc./oksid.	163	26	1609,3	354,3
	oksidacijski	435	187	438	2287,3
	UKUPNO	886	234	7435,6	2992,7
FINA	redukcijski	0	0	0	0
	redukc./oksid.	30	56	191,7	1446,5
	oksidacijski	29	29	285,4	284,2
	UKUPNO	59	85	477,1	1731
SVEUKUPNO		945	319	7912,7	4723,4

Tablica 2. Gruba i fina keramika (s načinima pečenja) u SZ prostoriji te u S i SI prostoriji u slojevima SJ 41, SJ 33 i SJ 18 te SJ 39 i SJ 17, prema broju ulomaka i težini u gramima.

Statistički se pokazalo kako zastupljenost nalaza iz sloja s kata nije bitno utjecala na dosadašnje parametre, ali ustvari donijela nam je nove podatke za neka promišljanja. Prije svega, valja uzeti u obzir još dvije činjenice. Prva je to da se unutar grube keramike nalaze i brojni primjerci keramike koja se ubraja u stolnu, čaše i vrčevi (usporediti prije iznesenu katalogizaciju prema oblicima, kontekstu i načinima izrade). Upravo su oni zastupljeni u S i SI prostorijama, dok nalaza kuhinjske keramike (lonaca) tamo gotovo da i nije bilo. Uzevši u obzir samo oblikovno najprepoznatljivije dijelove posuda – rubove, ustanovljeno je da je u SJ 41 u SZ prostoriji bilo prisutno minimalno 55 posuda kuhinjske keramike (lonci i tri poklopca), dok je u SJ 33 u S prostoriji pronađeno tek četiri ulomka ruba lonaca te dijelovi posude na tri noge (tave). U SJ 18 u SI prostoriji pronađena su samo dva ruba bolje izrađenih zdjela. Zastupljenost stolne keramike obrnutih je vrijednosti. U SZ prostoriji

9 Minimalni broj posuda načinjen je na osnovi najbolje mjerljivih parametara unutar određene grupe nalaza unutar istoga konteksta (SJ). Prvenstveno je diferencijacija načinjena prema funkcionalnom obliku (čaša, vrč), a unu-

tar pojedine skupine sagledavalo se i broj posuda na osnovi fakture, načina ukrašavanja ili pak broja prepoznatljivih dijelova određenog oblika posude (rubovi, dna ili ručke vrčeva).

SJA	ČAŠE (MBP)	VRČEVI (MBP)
17 (SI prostorija)	0	2
17 (S prostorija)	1	2
39 (SZ prostorija)	0	3
UKUPNO	1	7
18 (SI prostorija)	0	3
33 (S prostorija)	8	3
41 (SZ prostorija)	7	8
UKUPNO	15	14
SVEUKUPNO	16	21

Tablica 3. Stolna keramika – minimalni broj posuda u SZ, S i SI prostorijama u slojevima SJ 41, SJ 33 i SJ 18 te SJ 39 i SJ 17.

broj ulomaka stolne keramike, iako brojčano naizgled visok spram broja u ostalim dvjema prostorijama, ustvari vrlo je mali spram broja kuhinjske keramike u toj prostoriji. U S prostoriji zamijećeno je više nalaza čaša i nešto manje vrčeva, a u SI prostoriji je općenito broj keramičkih nalaza vrlo mali, a riječ je o nalazima stolne keramike i to vrčeva. Druga činjenica je ta da sloj SJ 41 u SZ prostoriji ima neke svoje specifičnosti. Naime, on je kao i u ostale dvije prostorije vrlo tanak po čitavoj površini podnice, međutim, na samome sjevernome dijelu podnica je oštećena. U taj duboki rascjep nataložila se zemlja s brojnim nalazima keramike, odnosno ulomcima kuhinjskih lonaca.

Uzevši sve te činjenice u obzir, kao i vertikalnu stratigrafiju slojeva u sve tri prostorije dolazi se do zaključka da je SZ prostorija bila u funkciji kuhinje, a da su dvije susjedne prostorije bile drugačijih namjena. Zanimljiva je koncentracija nalaza stolne keramike u središnjoj prostoriji, kako u njenom sloju SJ 33 (sloj nataložen na podnici) tako i veća zastupljenost u sloju urušenih greda SJ 17 te koncentracija nalaza u sloju SJ 41 na podnici SZ prostorije. U donje slojeve (SJ 41, 33 i 18) su nalazi stolne keramike, dakako, mogli i propasti prigodom urušenja gornjega kata. Na osnovi općih saznanja o rasporedu i korištenju prostorija na burgovima, moglo se i očekivati, naime, kako su u prizemlju bili gospodarski objekti ili skladišta, dok se stan plemića nalazio na katu. Tome u prilog idu i nalazi urušenih peći i brojni nalazi pećnjaka u slojevima koji su bili iznad slojeva urušenja podnice kata (SJ 39 i SJ 17). Iako su provedene i analize ostalih nalaza i arheobotaničkih uzoraka iz slojeva prizemlja triju prostorija (s nadom da će se definirati eventualni tragovi korištenja sjeverne i sjeveroistočne prizemne prostorije, analize nisu dale pozitivan rezultat te nam je njihova preciznija namjena ostala nepoznata.

Usporedivši oblikovne značajke keramičkih posuda s burga Vrbovca, nalazimo im analogije na ostalim lokalitetima srednjovjekovnog razdoblja. Za ulomke lonaca pod br. 7 (SJ 1), 15 (SJ 45) i 72, 73 (SJ 41) nalazimo paralele u sivome loncu, široko datiranome u 15. stoljeće, iz podruma 5 iz kuće 21 na srednjovjekovnom naselju Sarvalyju sjeverno od Balatona (HOLL – PARÁDI 1982: 96, 97, Abb. 45./1).¹⁰ Rijetki nalazi iz tog objekta potječu s početka 14. st., ali prema nalazu novca je

¹⁰ Siva, redukcijski pečena keramika rijetko se javlja na naselju u Sarvalyju, a odlike su joj vitkije oblikovana tijela lonaca što je značajka kasnijih srednjovjekovnih razdoblja. Lonci 13. i početka 14. st. zbijenijega su i kuglasti-

jega oblika. Tijekom 14. st. postaju vitkiji i jajolikog oblika. Ta pojava je još izraženija u 15. i početkom 16. st. (CECH 1987:175).

zaključeno da je kuća egzistirala do 1540. god. Na isti način izveden rub, no nešto zaobljenijeg vrha, odnosno gornje usne, zamijećen je na loncu iz muzeja u Wiener Neustadtu, datiranom u 14. st. (CECH 1985: Abb. 2., A9), zatim u posudama datiranim u drugu polovinu 14. i 15. st. iz Pfaffenschlaga (NEKUDA 1975: 96, Abb. 74./4) i Wiener Neustadta (CECH 1985: Abb. 3., A14, A19, A20, Abb. 5., A29, Abb. 6., A37, A40). Slični oblici rubova, no bez naglašenog gornjeg dijela ruba i bez blago kaležasto izvedene unutrašnje strane ruba kao kod naših primjeraka, javljaju se široko na prostoru Austrije u 14. i ranom 15. st. (CECH 1987: Taf. 7., A32, Taf. 11., A60, A62, A64–A66, Taf. 12., A72–A74, A76, A78), dok u punom 15. i u 16. st. dolazi do njihova naglašenijeg izvijanja nadalje. Daljnju paralelu nalazimo i u loncu iz Gornjeg Maribora iz sloja 1 u sondi 10, koji je zamijećen ispod renesansne podnice, a koji je okvirno datiran u razdoblje gotike (STRMČNIK-GULIČ 1992: T.14./10). Jednostavniji, manje izvijeni primjeri rubova tipa br. 22 (SJ 17) i 28 (SJ 33) nalikuju rubu lonca iz Ždárecu u Moravskoj datiranome od druge polovine 13. do sredine 14. st. (POLÁČEK 1990: Obr.6./4). Naselje u Sarvalyju, međutim, ukazuje na to da su jednostavnije profilacije rubova lonaca bile omiljene i u 15. st. (HOLL, PARÁDI 1982: Abb. 42., Abb. 43., Abb. 44./1, 3–4).¹¹

Keramici iz sloja SJ 41 u sjeverozapadnoj prostoriji također nalazimo raznoliko datirane analogije. Loncu br. 37 nalazimo analogije u materijalu datiranom u sredinu 13. stoljeća s utvrde Kostanjevica na Starom gradu kod Podbočja (PREDOVNIK 2003: 198, br. 8). I brojni drugi ulomci lonaca iz sloja SJ 41 (br. 31, 33–46, 48, 51–67, 68–79) vrlo su slični keramici iz te faze izgradnje kvadratne kule i prve faze života na kostanjevičkoj utvrdi (PREDOVNIK 2003: 198–199, br. 8–31) te iz druge faze datirane u kraj 13. i 1. pol. 14. st. (PREDOVNIK 2003: 199–200, br. 32–63). Valja napomenuti da pojedini ulomci (br. 33, br. 35, br. 59) podsjećaju i na rubove tzv. oblika 2 iz Hollenegga, koje su autori datirali u 12. stoljeće (GUTJAHR – TIEFENGRABER 2004: 450, Abb. 7, Abb. 8). Br. 36 oblikom (ne i ukrasom) odgovara manjem loncu iz Kraljevog Dvora (Češka) datiranim novcem 15. st. (REICHERTOVÁ 1959: Obr.4./1). Primjerci lonaca poput vrbovečkih iz sloja SJ 41 br. 57 i br. 63 pronađeni su u Moravskoj na gradu Dolní Loučky i datirani od druge polovine 13. do 15. st. (POLÁČEK 1990: Obr.7./14,16) kao i u Ždárecu, datirani od druge polovine 13. do sredine 14. st. (POLÁČEK 1990: Obr.6./5). Ulomci lonaca br. 56 i br. 65 iz SJ 41 nalikuju loncu iz Mitrova u Moravskoj, datiranom u 14. stoljeće (POLÁČEK 1990: Obr. 10./12). Nekuda na Pfaffenschlagu tip jednostavnijih, koso prema van ili unutra odrezanih rubova općenito opredjeljuje najstarijem tipu na tome lokalitetu, odnosno 13. st., a tu bi spadali tipovi profilacija rubova poput br. 30, 33–42, 46, 48, 59, 62, 69 (sve SJ 41) te br. 31 iz SJ 33 (NEKUDA 1975: 98, Abb.78). Međutim, u skupini naglašeno izvučenih i izvijenih na van profila (u koju jedino možemo ubrojiti primjer vrbovečke posude br. 24 – SJ 17) Nekuda kao šesti primjer smješta i profil lonca koji nalikuje više ovome starijem tipu nego tipu izvijenih profila. Prema tome bi se većina netom navedenih vrbovečkih ulomaka mogla usporediti i s tim tipom lonca koji je datiran čak u drugu polovinu 14. i u 15. stoljeće (NEKUDA 1975: 97, Abb. 75). Ipak, u daljnjim analogijama nalazimo iznova opredjeljivanje tih oblika profila iz lonaca u razdoblje 13. i 14. stoljeća (GUTJAHR – TIEFENGRABER 2004: 450, Abb. 7).

¹¹ Sarvaly je srednjovjekovno selo od 60-ak kuća, važno za arheologiju kasnog srednjeg vijeka zbog sustavnog i sveobuhvatno provedenog istraživanja. Važno je ne samo za naseobinsku arheologiju veći za arheologiju koja se bavi rezidencijama plemića. Naime, neke su kuće bile vrlo bogate, tj. u njima su živjeli vjerojatno niži plemići koji su u ratnim vremenima bili u službi burgova (u slučaju Sarvalyja – burg Sümeg). Zato su pronađeni i nalazi stolne

keramike u nekim kućama (HOLL – PARÁDI 1982:114). Arheolozi su promišljali i o porijeklu lončarije te zaključili da je lončarska radionica vjerojatno bila u obližnjem selu Deáki. Povijesni izvori kažu da su burg Sümeg opskrbljivali lončari iz Deákija. Vjerojatno je lončar i u okolici našao kupce svoje robe, pa tako plasirao proizvode i u Sarvaly (HOLL – PARÁDI 1982:110).

Raščlanjenije profile lonaca datira Nekuda u 14. do 15. stoljeće, a tu bi odgovarali vrbovečki lonci i ulomci lonaca br. 5, 6, i 8 iz SJ 1, zatim br. 13 i 14 iz SJ 12, br. 16 iz SJ 45, br. 17, 20, 21 pa i 23 iz SJ 17, a iz SJ 41 sljedeći ulomci: br. 50–56, 63, 64, 66, 67, 74, 75, 77–81 (NEKUDA 1975: 97, Abb.77). Takvi rubovi (njihovi osnovni oblici) se općenito počinju javljati u Njemačkoj od 14. stoljeća te u 15. st., a u Austriji u 13. – 14. st., a njihovi razvijeniji oblici najčešći su u 15. i 16. stoljeću (BRIŠNIK 1999: 266). Analogije pojedinim loncima s burga Vrbovca nalazimo i u Celju, na burgu Stari grad. Ipak, sličnosti među keramičkim gradivom i nije toliko koliko bismo očekivali s obzirom na prisutnost grofova Celjskih na srednjovjekovnome gradu Vrbovcu. Tipu lonca poput br. 27 iz SJ 33, br. 32, 75 iz SJ 41 nalazimo u Celju analogiju u loncu datiranome u 14. i 15. stoljeće, odnosno čak i u 13. stoljeće prema analogijama u Magdalensbergu (BRIŠNIK 1999: 275, br.1). Slične je profilacije ruba i lonac iz sloja SJ 39 ukrašen plastičnom trakom na trbuhu s motivom otisaka prstiju – br. 26 i br. 29. Ukrašenost prstiju na kasnosrednjovjekovnoj keramici javlja se u repertoaru lonaca iz 13. – 14. stoljeća (LOŽAR 1939: 211), međutim, dokazan je taj ukras i u materijalu prve polovine 15. stoljeća (BRIŠNIK 1999: 267, 283, br. 80–82).

Svi nam ovi podaci ukazuju na to da nalazi iz sjeverozapadne prostorije, iz sloja SJ 41 koji obiluje materijalom, a predstavlja prvi nataloženi sloj u toj prostoriji, potječu iz šireg vremenskog razdoblja od 13. pa do 15. stoljeća. Očigledno je da su se unutar toga prostora u tome razdoblju nataložili ulomci slomljenih posuda, čiji su se dijelovi čišćenjem većinom odbacivali izvan burga, jer se mnoštvo njih ne može spajati. Ipak, određeni broj posuda je spojen i u veće dijelove lonaca, rijetko čitave posude.¹²

Poklopci s Vrbovca, br. 82, br. 83 i br. 93, pripadaju tzv. zvonolikim poklopcima koji se počinju javljati (na austrijskom području) od 13. st. Najstariji primjerci su visoki i imaju naglašeno izvijeni oblik i vrlo široki gumb. U kasnijim su razdobljima sve niži i gube izvijenu formu, poput ovih vrbovečkih (CECH 1987: 195).

Od izuzetnog značaja za dataciju slojeva su nalazi stolne keramike s burga Vrbovca, odnosno primjerci bliski tzv. *celjskom tipu* čaša (br. 98, 102) koji je karakterističan za razdoblje 15. st., odnosno kraja 14. i 15. stoljeće (GUŠTIN 1999a, 255, sl. 3; 1999b; 2001: 147–148). Značajka celjskog tipa čaša je konični oblik koji podsjeća na oblik pješčanog sata. Bogato su ukrašene bilo pečatima raznih motiva, bilo kotačićem ili valovito urezanim crtama. Ukrašenost im odgovaraju vrbovečki primjerci br. 98–103, međutim, oblikom profila *Kragen* ruba je najbliži br. 100, te br. 102. S druge strane, značajka celjskih čaša jest to da su neglazirane, a vrbovečki primjerak br. 100 zeleno je glaziran. U tom smislu vrbovečke čaše podsjećaju na čaše celjskog tipa, no vjerojatno ne pripadaju istoj radionici, pa čak možda niti istome vremenu. Oblikom slični primjerci čaša ukrašeni raznim motivima pomoću kotačića, no uglavnom redukcijski pečeni do sive boje, potječu iz austrijskih lokaliteta, a datirani su u 15. st. (CECH 1985: 294–295, B3–B13; 1987: 189, 257, Taf. 53., B13–B14). Takve čaše upotrebljavane su na širem prostoru do u 16. st., a oblikom su imitirale pehare i kaleže izrađivane od zlata i srebra (GYÜRKY 1981: Abb. 38., CECH 1985: 256; 1987: 189). Na čašama br. 101 i br. 103 javlja se motiv žigosanja ukrasa. U Celju se na osnovi stratigrafije taj motiv pokazao starijim od ukrasa urezivanjem ili kotačićem (GUŠTIN 2001: 158). U Budimpešti također ima nalaza takvih čaša ukrašenih žigosanjem, a datirane su u drugu polovinu 15. stoljeća (HOLL 2005: 371, Abb. 41). Primjercima br. 99 i br. 101 konkavno je tijelo dodatno ukrašeno etažnim oblikovanjem, izmjenom širih i užih pojaseva. Takav oblik čaše datiran je na lokalitetu Turmbauerkogel kod Eibiswalda također u kasno 14. i u 15. stoljeće (GUTJAHR – TIEFENGRABER 2004: 456, 457, Abb. 30).

12 Pomalo začuđuje činjenica da nema više nalaza posuda koje bi se cjelovito mogle spojiti, ukoliko pretpostavi-

mo da je burg stradao naglo u požaru, kako to ukazuju tragovi gorenja.

Motiv ukrašavanja vanjskog ruba stope noge plastičnom valovnicom ili njenim inačicama, kakvog nalazimo na br. 105, učestao je na čašama 15. st. Ima ga i na vrhunski izrađivanim čašama siegburške radionice¹³ početkom 15. st. (HOLL 1955: 150, 6. kúp.; 1990: 218, 225, Abb. 8.–10., Abb. 18./1) ili na proizvodima nepoznatih rajnskih radionica (HOLL 1990: 222, 225, Abb. 14., Abb. 18./2–4).¹⁴ Velikim čašama svijetlosive boje br. 106, 107 i 108, ukrašene urednim motivima izvedenim kotačićem nisam našla paralele među raspoloživom literaturom. Ovi primjerci čaša (br. 106 i 107 možda su dio jedne čaše) ili možda vaza (br. 108) predstavljaju, čini se, dio inventara koji je izrađivan po narudžbi za gospodare burga Vrbovca. Osim ovako bogato ukrašenih čaša, prisutni su i primjerci malih lonaca koji su korišteni za piće. Čaše u obliku lonaca s tzv. *Kragen* rubom, kojem bi odgovarao i naš primjerak br. 97, i često s kanelurama ukrašenim trbuhom datirane su na austrijskom području u 15. st. (CECH 1987: Taf. 52., B6–B12). Analogiju broju 97 nalazimo u malome loncu-čaši iz podruma kuće 26 iz Sarvalyja, bez preciznije datacije (HOLL – PARÁDI 1982: 95, Abb.44./4).

Vrčevi se općenito u srednjovjekovnome materijalu počinju javljati od 13. st. Na području Mađarske kao uvozna roba u plemićkim i kraljevskim burgovima korišteni su kvalitetni vrčevi poznate bečke radionice s karakterističnim urezima na ručkama (HOLL 1955: 171, 46. kúp.). Izrađivani su od sivo pečene gline, rubovi su im jednostavno ravno ili ljevasto izvučeni. U 14. i 15. st. javljaju se naglašenije profilacije rubova (CECH 1987: Taf. 57–63). Kod njih nije prisutan karakterističan kljunasti izljev ruba, a nije niti pravilo da su ručke ukrašene urezima. Naši primjerci vrčeva br. 111 – br. 122 ne bi bili proizvodi bečkih radionica, ne toliko zbog izostanka karakterističnih žigova na rubu ili ručki, već zbog samoga načina pečenja. Obilježje keramičkih proizvoda bečkih radionica je redukcijska, sivo pečena keramika. Loncima je često dodavan grafit koji je u keramici bečkih radionica 15. st. gotovo neizostavna pojava. Grafit je keramici davao čvrstinu i tvrdoću što je produživalo vijek trajanja posuda korištenih za kuhanje na otvorenoj vatri.¹⁵ Analogije vrčevima s kljunastim izljevom smještenim nasuprot ručki poput vrbovečkoga br. 118 nalazimo na širokom prostoru, pa tako u Mađarskoj (HOLL – PARÁDI 1982: 99, Abb. 47./1), gdje se javlja i ukras češljastim valovnicama koje su prisutne i na vrbovečkim vrčevima (HOLL – PARÁDI 1982: 99, Abb. 47./3, ali na vrču s cjevastim izljevom), kao i u Slovačkoj gdje su datirani u široki vremenski okvir od 13. do 16. st. (POLLA 1986: Obr. 109., 4, T. X./3, 6). Na gradištu tipa dvojna mote Szentmihály, među nalazima datiranim u drugu polovinu 15. i prvu polovinu 16. st. nalazimo i vrč koji je vrlo sličan vrbovečkome (HOLL 1987: 170, 4–5. kúp: dolje desno). Općenito gledajući ulomke vrčeva od svijetle, žuto pečene gline (ali i s crvenim slikanjem) nalazimo im sličnost s vrčem iz 14./15. st. iz Čivica u Češkoj, koji je izradom doduše puno grublji, no koji je datiran nalazom novca Karla IV. i Vaclava IV. u samome vrču (REICHERTOVÁ 1959: Obr. 9.).

Sagledavši sve do sada izneseno, možemo zaključiti da su analizom keramičkih nalaza, kao i stratigrafijom slojeva polučena saznanja o funkciji sjevernog prizemnog dijela stambenog kompleksa burga te o vremenskom rasponu u kojem je taj prostor bio u funkciji. I na samome terenu, prigodom istraživanja, uočena je razlika između nalaza sjeverozapadne prostorije s jedne te sje-

13 Pomalo začuđuje činjenica da nema više nalaza posuda koje bi se cjelovito mogle spojiti, ukoliko pretpostavimo da je burg stradao naglo u požaru, kako to ukazuju tragovi gorenja.

14 Čaše s primjesama krupnih zrnaca pijeska s takvim načinom ukrašavanja koriste se i oko 1500. god. (HOLL 1990b: 241, Abb. 33./3).

15 Od 13. do 16. st. javlja se na proizvodima austrijske robe karakteristična pojava utiskivanja znaka na rub lonca

ili, kod vrčeva, na ručki, pri njenom spoju na rub. Kao najraniji susreće se znak u obliku slova X koji traje dugo do u 16. st. Uz njega postoji niz urezivanih znakova poput kružnica s raznim motivima. Posude s takvim znakovima rasprostranjene su na područje istočne Austrije, Moravske, zapadne Slovačke i Mađarske. U 14. i 15. st. javlja se žigovanje znaka u obliku rešetke ili rozete. Znakovi su služili kao obilježja određenog lončara, odnosno kvalitete proizvoda, o čemu postoji svjedočanstvo u bečkom dokumentu iz 1431. god. (CECH 1987: 176).

verne i sjeveroistočne s druge strane. Slojevi i određene strukture, zatim brojnost nalaza kuhinjskih lonaca i životinjskih kostiju, kao i nalaz noža za pripremanje hrane ukazuju na to da je manja prizemna prostorija u samome sjeverozapadnome dijelu burga korištena kao kuhinja. Sjeverna i sjeveroistočna prostorija bile su drugačije namjene. Slojevitim arheološkim iskopavanjem ustanovljen je u njima prvi kulturni sloj debeo par centimetara, koji je ležao neposredno na kamenim podnicama, a bio je preslojen debelim slojem urušenja drvenih podova prvoga kata. U tom sloju (SJ 18, SJ 33) pronađeni su određeni predmeti luksuznog pribora za jelo i piće koji bi ukazivali na boravak plemića u tim prostorima. Međutim, uzevši u obzir specifičnu situaciju da je pod prvoga kata, odnosno kat prizemlja bio od drva, svakako bi trebalo pomišljati na to da su nalazi s prvoga kata „procurili« kroz izgorjele i uništene podnice prije nego se sama drvena građa urušila. Time bi se objasnila i zastupljenost identičnih vrsta nalaza pribora za jelo i piće (keramičkih, ali i staklenih čaša, vrčeva te noževa) kako u slojevima ispod urušenog stropa (SJ 18 i SJ 33) tako i u sloju samoga urušenja stropa prizemlja SJ 17, SJ 39. Čini se da je sav taj inventar mogao potjecati s prvoga kata, koji je u tom slučaju služio kao prostor za boravak plemića. Jednako tako je s gornjeg kata velik broj tog luksuznog materijala prigodom urušavanja mogao dospjeti i u sloj SJ 41, sloj s posudama za pripremanje i kuhanje hrane.

Na osnovi analize kuhinjske i stolne keramike, uviđamo da se u kuhinji nataložilo više nalaza i to kroz duže vremensko razdoblje (u procjepu kamene podnice). Mahom je tu riječ o kuhinjskoj, redukcijski pečenoj keramici, koja svojim udjelom čini gotovo 87 posto ukupne redukcijski pečene keramike iz svih istraživanih slojeva, a koja je u slojevima nataloženim na podnicu i slojevima urušenih greda s kata burga u sjevernoj prostoriji zastupljena tek sa šest ulomaka, a u sjeveroistočnoj je u potpunosti izostala. Nalazi iz sjeverozapadne prostorije – kuhinje, mogu se datirati od 13. stoljeća pa sve do u drugu polovinu 15. stoljeća. U ostalim dvjema prostorijama nalaza je puno manje, no oni koji su pronađeni ukazuju na posljednju fazu života na srednjovjekovnome gradu. Stolna keramika ukazuje na razdoblje 15. stoljeća, no ne toliko na vrijeme njegove prve polovine koje je vezano uz aktivnost grofova Celjskih na burgu, a očituje se uz detaljno preuređivanje kamenog namještaja, odnosno doprozornika i dovratnika (HORVAT – TKALČEC 2009), koliko na vrijeme druge polovine 15. stoljeća. Uzevši u obzir i datume koji su dobiveni C14 analizama radioaktivnog ugljika, a koji potkrijepljuju tezu da je taj prostor funkcionirao i u 2. pol. 15. stoljeća, kao i povijesne podatke koji nam govore da je burg nakon izumrća Celjskih 1456. god. kralj Matija Korvin darovao banu Janu Vitovcu te da je nedugo potom burg stradao i bio napušten (1463. god. – *abolitum castrum Wrbowcz* i 1497. god. – *montem Werbowcz desertum, in quo castrum olim Werbowcz extasse dicitur*), možemo zaključiti da nalazi stolne keramike, kao i velik dio nalaza kuhinjske keramike potječe iz 2. polovine 15. stoljeća, a ukazuje na gornju granicu funkcioniranja srednjovjekovnoga burga nakon koje dolazi još jedna faza revitalizacije lokaliteta u ranom novom vijeku, no na već tada srušenome srednjovjekovnome gradu.

LITERATURA

- BEKIĆ, L. (ur.) 2008 – *Utvrdna Čanjevo, istraživanja 2003–2007. Fort Čanjevo, researches 2003–2007*. Visoko, 2008.
- BRIŠNIK, D. 1999 – Stari grad nad Celjem – keramično gradivo iz sektorjev A in B. U: *Celjski grofje, stara tema – nova spoznanja. Zbornik mednarodnega simpozija Celje, 27.–29. maj 1998. Sammelband des internationalen Symposiums. Die Grafen von Cilli, altes Thema – neue Erkenntnisse. Celje, 17.–29. Mai 1998*. Celje, 1999: 260–307.
- CECH, B. 1985 – Mittelalterliche Keramik aus dem Stadtmuseum in Wr. Neustadt. *ArchAust*, 69/1985: 251–307.

- CECH, B. 1987 – Die mittelalterliche Keramik aus dem Kamptal und dem Horner Becken, *ArchAustr.*, 71/1987: 173–303.
- GUŠTIN, M. 1999a – Srednjeveške keramične čaše iz iskopavanj v mestu Celje. U: *Celjski grofje, stara tema – nova spoznanja. Zbornik mednarodnega simpozija Celje, 27.–29. maj 1998. Sammelband des internationalen Symposiums. Die Grafen von Cilli, altes Thema – neue Erkenntnisse. Celje, 17.–29. Mai 1998.* Celje, 1999: 249–260.
- GUŠTIN, M. 1999b – Celjske čaše. *Katalog razstave Grofje celjski. Pokrajinski muzej Celje 1999.* Celje, 1999: 105–110.
- GUŠTIN, M. 2001 – Celjske čaše. Srednjeveške in zgodnjenooveške lončene čaše na Slovenskem. Die Tonbecher vom Typ Celje. Mittelalterliche und frühneuzeitliche Tonbecher in Slowenien. U: *Srednjeveško Celje. Archaeologia Historica Slovenica* (Ljubljana), 3, 2001: 139–193.
- GUTJAHR, Ch. – G. TIEFENGRABER 2004 – Die mittelalterliche Wehranlage »Turmbauerkogel« bei Eibiswald (Ivnik), Bez. Deutschlandsberg, Weststeiermark. *AVes*, 55/2004: 439–480.
- GYÜRKY, K.H. 1981 – Das mittelalterliche Dominikanerkloster in Buda. *FontAH*, 1981.
- HOLL, I.
 – 1955. Külföldi kerámia Magyarországon (XIII–XVI. század). (Ausländische Keramikfunde des XIII.–XVI. Jahrhunderts in Ungarn). *Budapest Régiségei*, 16/1955: 147–197.
 – 1987. A középkori Szentmihály falu ásátása I. Az 1. ház és kályhája. (Ausgrabung des mittelalterlichen Dorfes Szentmihály. I. Das Haus 1 und sein Ofen). *ZM*, 1/1987: 161–177.
 – 1990. Ausländische Keramikfunde in Ungarn (14–15. Jh.). *ActaAHung*, 42/1990, 1–4: 209–267.
 – 2005. Tischgerät im spätmittelalterlichen Buda. (Archäologische Angaben und deren Schranken). *ActaAHung*, 56/2005: 311–384.
- HOLL, I. – N. PARÁDI 1982 – *Das mittelalterliche Dorf Sarvaly*. Budapest, 1982.
- HORVAT, M. 1999 – *Keramika. Tehnologija keramike, tipologija lončenine, keramični arhiv*. Ljubljana, 1999: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- HORVAT, Z. – T. TKALČEC 2009 – Arhitektura i arhitektonska plastika burga Vrbovca kraj Huma na Sutli. Architecture and Architectural Stonework of the Medieval Castle of Vrbovec near Hum na Sutli. *Prilozi*, 26/2009: 181–218.
- LOŽAR, R. 1939 – Staroslovansko in srednjeveško lončarstvo v Sloveniji. Altslawische und mittelalterliche Keramik Sloweniens. *Glasnik muzejskega društva za Slovenijo* (Ljubljana), 20/1939, 1–4: 180–225.
- NEKUDA, V. 1975 – *Pfaffenschlag. Zaniklá středověká ves u Slavonic*. Brno, 1975.
- RADIĆ, M. – Z. BOJČIĆ 2004 – *Srednjovjekovni grad Ružica*. Summary: The mediaeval burg of Ružica. Osijek, 2004.
- POLÁČEK, L. 1990 – Feudální sídla v povodí Bystøice, Nedvedičky a Bobruvky ve svetle archeologických nálezù. U: V. NEKUDA (ur.). *Praveké a slovanské osídlení Moravy, Sbornik k 80. narozenám Josefa Poulíka, Die vorgeschichtliche und slawische Besiedlung Mährens*. Brno, 1990: 407–425.
- POLLA, B. 1986 – *Košice-Krásna. K stredovekým dejinám Krásnej nad Hornádóm*. Bratislava, 1986.
- PREDOVNIK, K. 2003 – Trdnjava Kostanjevica na Starem gradu nad Podbočjem. Summary: The fortress of Kostanjevica /Veste Landestrost/ at Stari grad above the village of Podbočje. *Arcaeologia Historica Slovenica* (Ljubljana) 4, 2003.

- REICHERTOVÁ, K. 1959 – Støedoviká keramika datovaná mincami. Summary: Die Münzdatierte mittelalterliche Keramik. *PamArch*, 50/1959, 1: 46–256.
- SEKELJ IVANČAN, T. 2001 – Early Medieval Pottery in Northern Croatia, Typological and chronological pottery analyses as indicators of the settlement of the territory between the rivers Drava and Sava from the 10th to 13th centuries AD. *BAR, International Series*, 2001.
- STRMČNIK-GULIČ, M. 1992 – Gornji Maribor v luči arheoloških raziskovanj. *ČZN*, 63 (28)/1992, 1: 200–231.
- TKALČEC, T.
- 2006a. Plemički grad Vrbovec kraj Klenovca Humskog – arheološko-konzervatorska istraživanja 2005. Vrbovec Castle Near Klenovec Humski – Archaeological Conservation Excavations in 2005. *AnnInstArchZag*, 2/2006: 85–89.
  - 2006b. Plemički grad Vrbovec. *HAG*, 2/2005(2006): 142–143.
  - 2007a. Plemički grad Vrbovec kraj Klenovca Humskog – arheološko-konzervatorska istraživanja u 2006. godini. Vrbovec Castle Near Klenovec Humski – Archaeological Conservation Excavations in 2006. *AnnInstArchZag*, 3/2007: 70–74.
  - 2007b. Plemički grad Vrbovec. *HAG*, 3/2006 (2007): 162–163.
  - 2008a. Arheološko-konzervatorska istraživanja srednjovjekovnog burga Vrbovca u Klenovcu Humskom 2007. godine. Archaeological-Conservation Research of The Medieval Vrbovec Castle in Klenovec Humski in 2007. *AnnInstArchZag*, 4/2008: 76–80.
  - 2008b. Plemički grad Vrbovec. *HAG*, 4/2007(2008): 178–181.
  - 2008c. Plemički grad Vrbovec u Klenovcu Humskome. U: M. ANTONIĆ et al. (uređivački odbor). *Općina Hum na Sutli*. Pregrada, 2008: 8–18.
  - 2009a. Arheološka istraživanja srednjovjekovnog burga Vrbovca u Klenovcu Humskom 2008. godine. Archaeological Excavations of the Medieval Burg of Vrbovec in Klenovec Humski 2008. *AnnInstArchZag*, 5/2009: 101–104.
  - 2009b. Plemički grad Vrbovec. *HAG*, 5/2008 (2009, u tisku)
  - 2010. Pećnjaci iz drvenog objekta podignutoga na ruševinama srednjovjekovnoga burga Vrbovca kod Huma na Sutli. *ArAdriatica*, 2010. (u tisku)
- TKALČEC, T. – G. JAKOVLJEVIĆ 2003 – Prva sezona istraživanja srednjovjekovnog gradišta Gudovac-Gradina. Summary: First season of excavations at medieval fortified settlement Gudovac-Gradina. *ObHAD*, 35/2003, 2: 85–89.
- TOMIČIĆ, Ž.
- 1987. Novija ranosrednjovjekovna istraživanja Odjela za arheologiju. New investigations of early mediaeval sites conducted by the Department of Archaeology. *Prilozi*, 3–4/1986–1987: 141–173.
  - 1988. Veliko Gradišće – Klenovec kraj Pregrade, srednjovjekovna utvrda. *ObHAD*, 20/1988, 1: 29–30.
  - 1989. Klenovec, Veliko Gradišće. *AP*, 1987(1989): 168–169.
  - 1995. U potrazi za srednjovjekovnim arheološkim nasljeđem Hrvatskoga zagorja. *Hrvatsko zagorje. Časopis za kulturu Krapinsko-zagorske županije* (Krapina), 1/1995, 1: 109–124.
  - 2002. Slike iz arheološkoga naslijeđa okolice Pregrade. *Hrvatsko zagorje. Časopis za kulturu Krapinsko-zagorske županije* (Krapina), 8/2002, 1: 7–21.
  - 2003. U posjeti plemićkom gradu Vrbovcu kraj Huma na Sutli. Summary: Visiting the castle of Vrbovec near Hum na Sutli. *Gazophylacium* (Zagreb), 3–4/2003: 61–66.
- TOMIČIĆ et al. 2001 – TOMIČIĆ, Ž. – T. TKALČEC – M. DIZDAR – D. LOŽNJAK 1991 – Veliki Gradiš, Veliko Gradišće – plemićki grad Vrbovec kraj Huma na Sutli (Stanje istraživanja 2001.

godine). Veliki Gradiš, Veliko Gradišće – feudal town of Vrbovec near Hum na Sutli (as of 2001). *Prilozi*, 18/2001: 253–274.

TOMIČIĆ et al. 2003a – TOMIČIĆ, Ž. – T. TKALČEC – M. DIZDAR – D. LOŽNJAK 2003 – Plemički grad Vrbovec kraj Huma na Sutli (istraživanje godine 2002.). Summary: The Castle of Vrbovec near Hum on the River Sutla, Excavations 2002. *ObHAD*, 35/2003, 1: 171–174.

TOMIČIĆ et al. 2003b – TOMIČIĆ, Ž. – M. DIZDAR – D. LOŽNJAK 2003 – Plemički grad Vrbovec kraj Huma na Sutli. Rezultati istraživanja godine 2003. Summary: The feudal Castle of Vrbovec near Hum on the River Sutla. Excavation results 2003. *ObHAD*, 35/2003, 3: 134–139.

TOMIČIĆ, Ž. – T. TKALČEC

– 2004. Plemički grad Vrbovec kraj Huma na Sutli 2004. Summary: The feudal Castle of Vrbovec at Hum on the River Sutla 2004. *ObHAD*, 36/2004, 3: 137–140.

– 2005a. Plemički grad Vrbovec kraj Klenovca Humskog – arheološko-konzervatorska istraživanja 2004. Nobles' Castle of Vrbovec near Klenovec Humski – Archaeological Conservation Excavations 2004. *AnnInstArchZag*, 1/2005: 67–72.

– 2005b. Plemički grad Vrbovec. *HAG*, 1/2004(2005): 98–99.

SUMMARY

KITCHEN AND TABLE POTTERY FROM THE RESIDENTIAL PART OF THE VRBOVEC CASTLE IN KLENOVAC HUMSKI

The castle of Vrbovec is situated in the northwestern part of the Hrvatsko Zagorje region in Klenovac Humski. Archaeological excavations at the castle are currently in progress, while three ground level rooms of the northern residential part of the castle have already been completely excavated.

In these rooms an identical sequence of deposits is recognized in the covering of the layers, and it is possible to determine and identify the layering phases in all three rooms. Below the recent humus layer (stratigraphic unit – SU 1) are layers of the entire collapsed upper floor and ground level walls (SU 3, 10), burned porous layers of architectural remains and wall plastering (SU 11, 12, 16, 19, 36, 38), layers of collapsed tile stoves from the upper floor (SU 5, 20, 24, 45), and structures (stoves) on the lower floor (SU 40 in NW room). Under these layers there is a charred layer of collapsed ceiling (SU 17 in N and NE room, SU 39 in NW). A layer of beams that collapsed in a fire ends with a thin layer of earth, which is the last inhabited phase of the mediaeval castle (SU 41 in NW room, SU 33 in N, SU 18 in NE), and lies on floorings made of small battered sharp-edged stones. A distinctive layer of the collapsed ground floor ceiling (SU 17 and 39) is a kind of a limit between the upper layers and the finds affiliated with the upper floor rooms and the lower, which represent the remains of the ground floor rooms and the upper floor finds from when it collapsed and was destroyed.

The paper analysis of the pottery (kitchen and table pottery) is done with regard to its facture and form, and also shows the statistical data that allowed certain conclusions regarding the function of the area and the time frame of the function of these rooms.

The total number of pottery fragments in all layers of the northern segment of the castle (NW, N, and NE rooms) is 1479 mediaeval fragments (total weight: 16050,4 g) and 27 prehistoric (Eneolithic).

Statistical analysis was based on total number (quantity) and weight of the fragments. There were 1326 fragments of coarse mediaeval pottery (89,66%) and 153 fragments of fine pottery (10,34%). Among functional forms pots, lids, jars, glasses and bowls were present.

It was noticed that table pottery (both coarse and fine) was not produced through a reduction method (a), but rather oxidation (C, D) or combination of reduction and oxidation firing (B, E). Pottery finds from the NW room (SU 41) differ from a general picture of the finds of the same phase in other rooms (SU 33 and SU 18), as well as from complete finds from all other excavated layers. They are more numerous, and have a greater incidence of pots of characteristic forms made by reduction firing. Coarse pottery made by reduction firing (A) from layer SU 41 takes as much as 86,63% (277 fragments) of the total number of pottery made by reduction firing from all layers. It is not present in SU 18, and there is only 1,88% of it in SU 33 (6 fragments).

When comparing the layers – a key to an attempt to define the functions of the rooms in the northern part of the complex – it is obvious that the percentage of fine pottery fragments in the layer SU 41 is negligible when compared to the large quantity of coarse pottery. On the other hand, the percentage of fine pottery fragments in layers SU 33 and SU 18 is very much greater than that of coarse pottery (Table 1). The following parameters were of special importance for the discussion: the first and second cultural layers in three rooms, the first thin layer on the flooring (SU 41, 33, and 18) and the second, upper layer of collapsed ceiling beams (SU 17 and 39) (Table 2), also the frequency of table pottery based on the minimal number of vessels (MNV) in those layers (Table 3).

Considering all the data, as well as the vertical stratigraphy of the layers and other information obtained through archaeological excavation, we have concluded that the NW room was actually a kitchen, and that two other rooms had different functions. On the upper floor there were residential rooms for the nobility, and some table pottery that could have fallen through to the layer under the collapsed burned beams of the ground floor ceiling.

The typological and chronological analysis suggests that the finds from the NW room – the kitchen, were mainly deposited in the break of the flooring – a cleft, and could be dated from the 13th c. to the second half of the 15th. In two other rooms the finds were much scarcer, but those that were recovered suggest the last phase of habitation in the mediaeval castle. The table pottery points to the second half of the 15th c. These dates are supported by the radiocarbon analyses, as well as some meager information recorded in historical documents. Archaeological excavations on other positions have shown that human activity on this site, in an already destroyed castle, was again revitalized in the 16th c. But the mediaeval castle of Vrbovec ceased to function in the second half of the 15th c.

Rukopis primljen: 18. IX. 2010.
Rukopis prihvaćen: 20. IX. 2010.

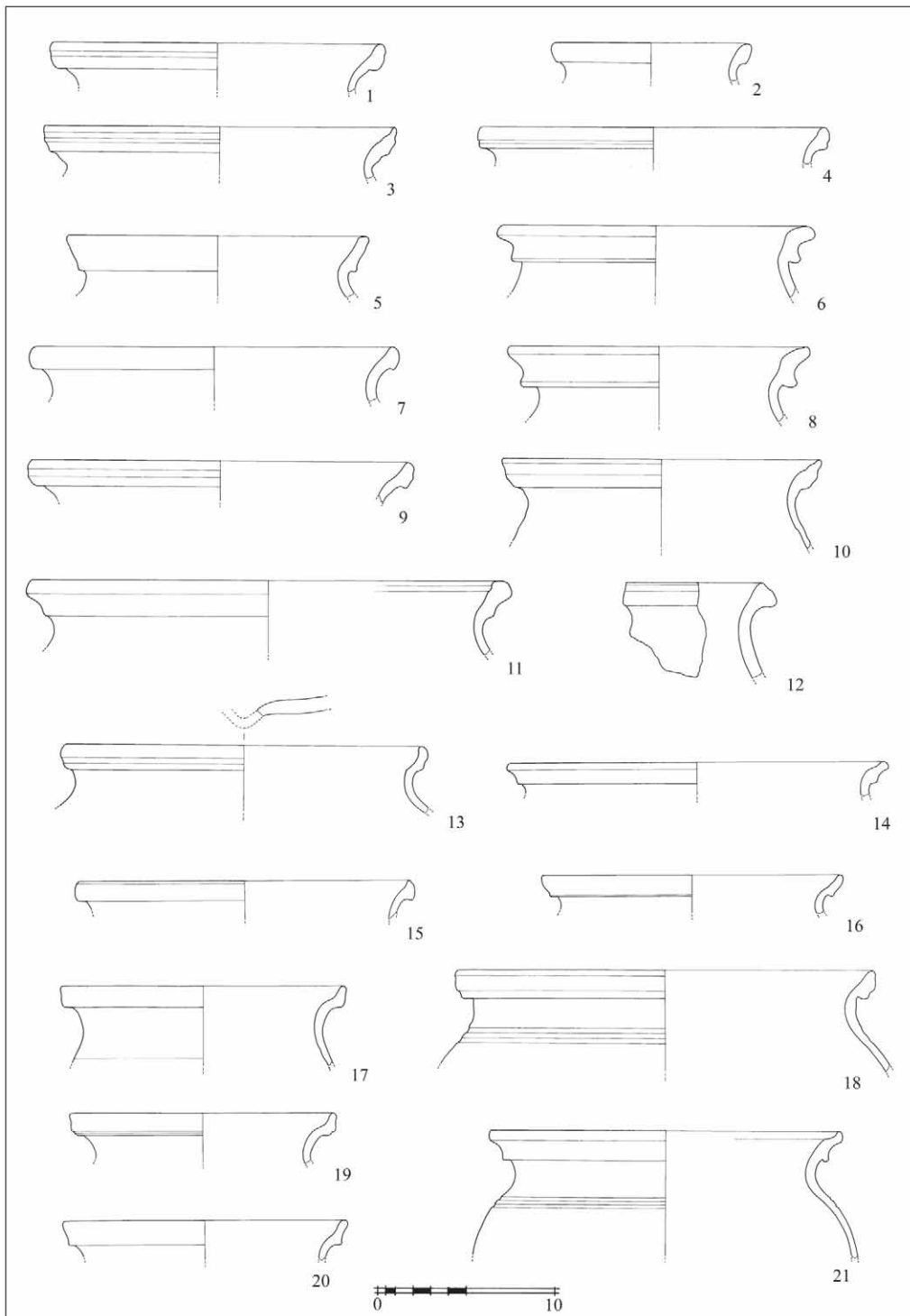

Tabla 1

Plate 1

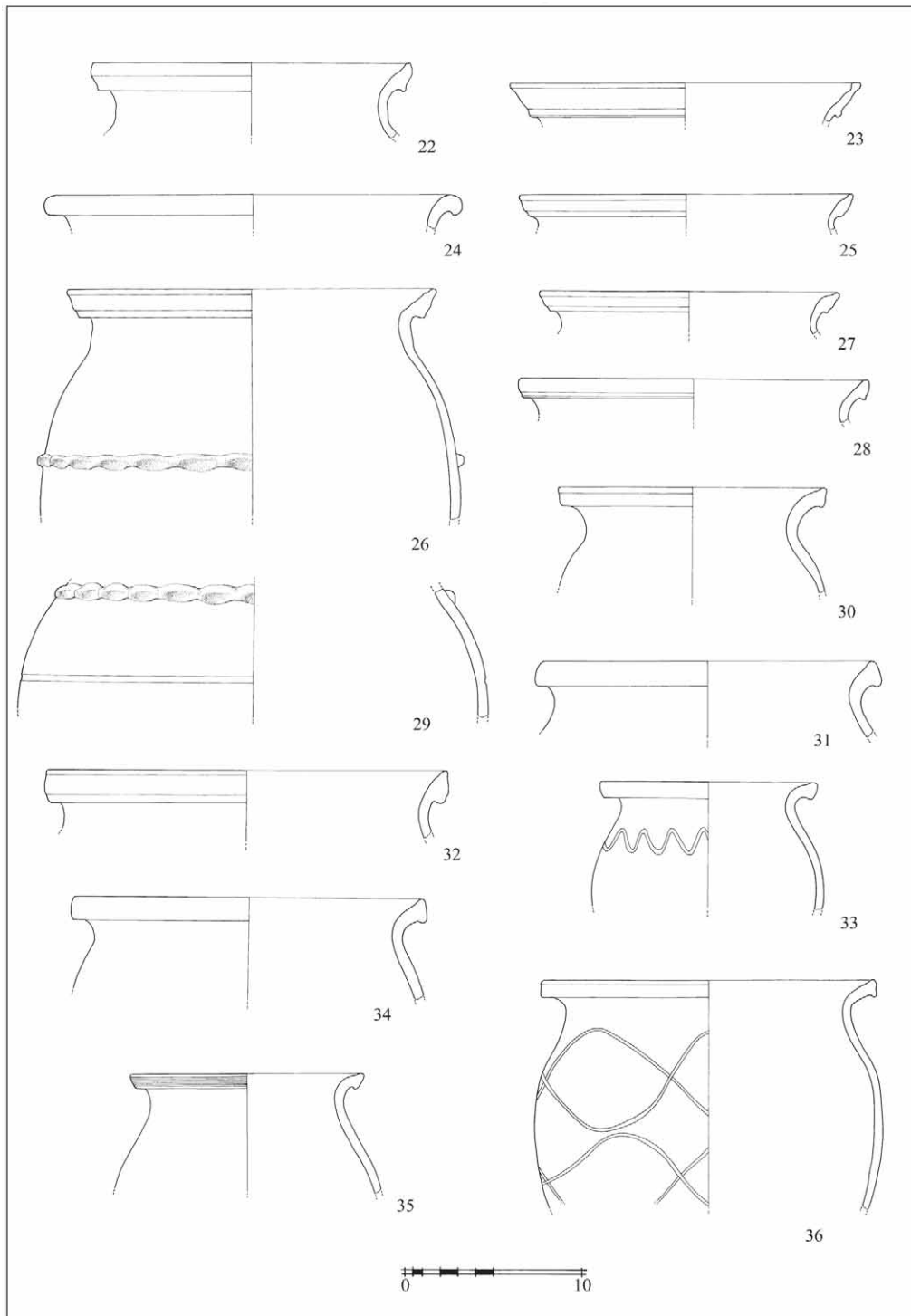

Tabla 2
Plate 2

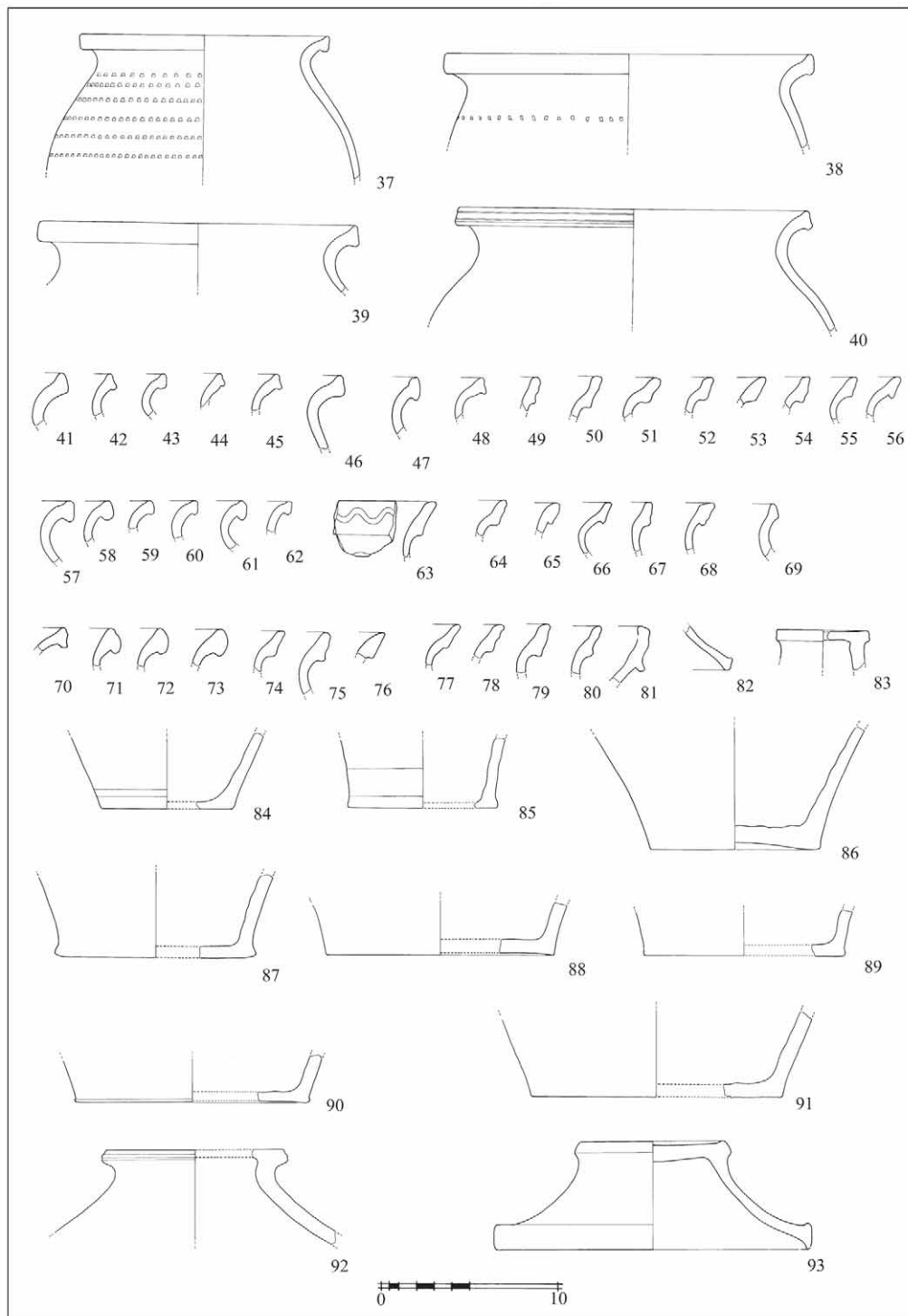

Tabla 3

Plate 3

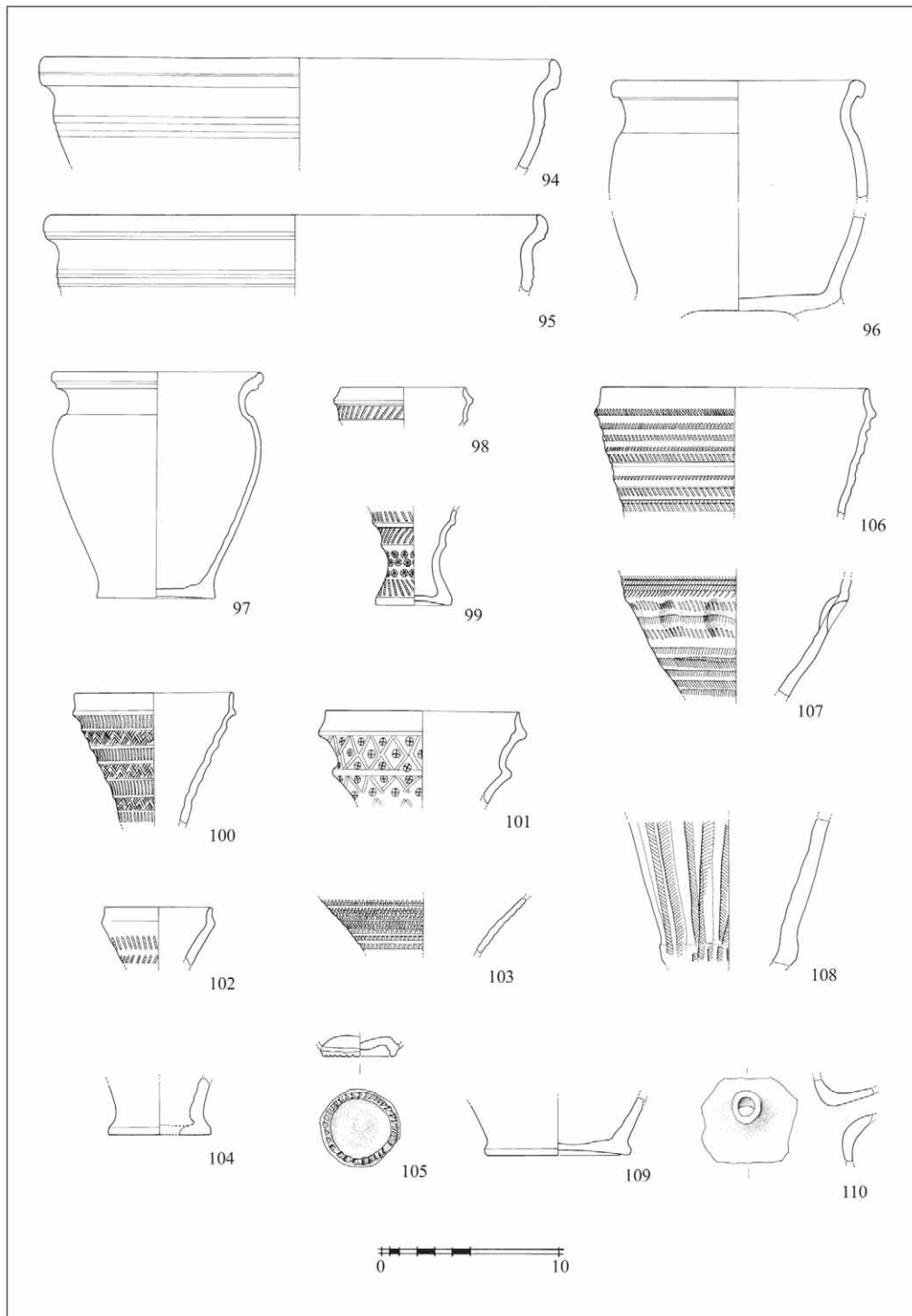

Tabla 4
Plate 4

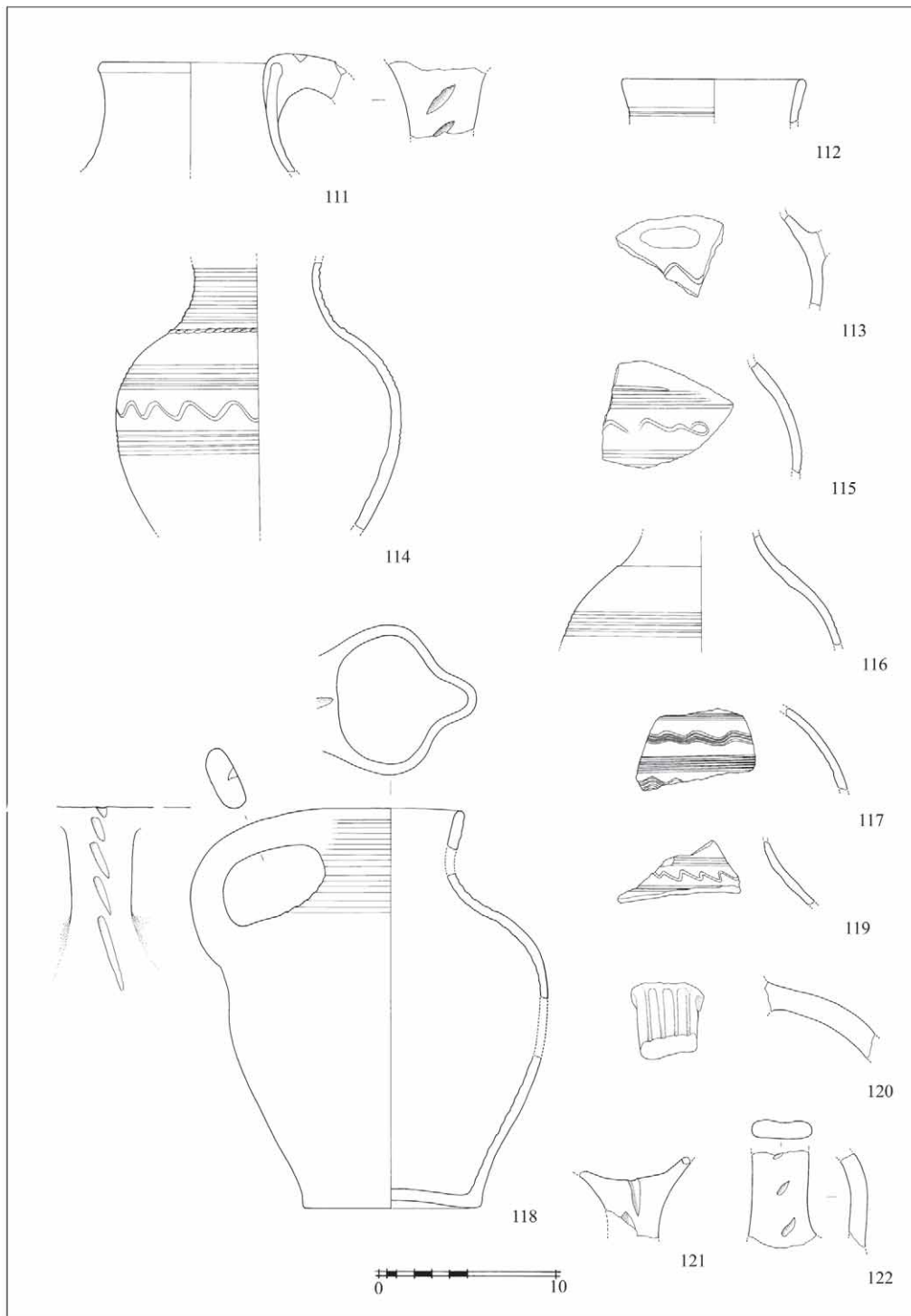

Tabla 5

Plate 5

MARINKO TOMASOVIĆ

Gradski muzej Makarska
Obala kralja Tomislava 17/1
HR – 21300 MAKARSKA
marinko.tomasovic1@st.t-com.hr

KASNOANTIČKA PTICOLIKA FIBULA SA SLADINCA U BAČINI KOD PLOČA OSVRTOM NA PRISTUP U DATIRANJU OVOG TIPA¹

UDK 904:739.5 (66:497.5)
Izvorni znanstveni rad

U radu se razmatra problem užeg datiranja kasnoantičkih pticolikih fibula u punoj plastici na primjeru nalaza s antičkog lokaliteta Sladinac u Bačini kod Ploča. Na temelju iznijetih analogija prostornog kruga Mediterana i kontinentalnih dijelova srednje Europe, datiranih u 5.–7. st., postavljen je okvir i za fibulu sa Sladinca. Ona je uklopljiva u sagledavanje kraja 5. ili početka 6. st., u vrijeme podizanja crkve sv. Andrije, pogotovo u pretpostavci kako je fibula imala grobni karakter s jasnim kršćanskim simboličkim značenjem za osobu pokopanu u arealu groblja s crkvom. Nesumnjivo romansko podrijetlo fibule možda bi se moglo sagledati, barem u nekim oblikovnim inačicama, i dodirom prohtjeva germanskog kruga, raznovrsnošću detalja istog tipa fibule u širini razmatranih primjeraka. Ipak, za takvo razmatranje nepoželjan je izostanak preostalih materijalnih pokazatelja u izgledu kasnoantičkog groblja u Sladincu, time i vjerne slike njegovog etničkog sastava.

Ključne riječi: kasnoantičke pticolike fibule, markiranje očiju i kljuna ptice, datiranje u 4.–7. st., romanski i germanski ukus, kasnoantička groblja, ranokršćanska crkva sv. Andrije na Sladincu

Key words: Late Antiquity birdlike fibulae, marking of bird eyes and beak, 4th–7th c. dating, Roman and German style, Late Antiquity cemeteries, Early Christian church of St Andrew at Sladinac

U monografiji Bačine, rubnog naselja gornjeg Makarskog primorja saživljelog uz jezera nadomak tranzitnog središta Ploče, kolor fotografijom predočena je fibula u obliku stilizirane ptice.² Nađena je na Sladincu, na što se upozorilo u legendi pod njom, među snimkama različitog

¹ Prilog posvećujem uspomeni na Katicu Simoni, pre-snažnim studentskim sjećanjem na stenjevečku jesen 1983. god.

² MARINOVIĆ – ŠUTIĆ – VISKIĆ 2005: T. XI. Najiskrenije zahvaljujem Maji Marković na crtežu i Zoranu Alajbegu na fotografiji fibule, iz Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu, načinjenim za potrebe moje objave.

Karta 1 – Položaj lokaliteta Sladinac u Bačini.

Map 1 – The position of the site of Sladinac in Bačina.

sadržaja u naknadnom dijelu knjige. Tekstualni sadržaj, kojim je najuspješnije popraćen nalaz, zastao je u upozorenju na preostali indikativni, slučajno nađen arheološki materijal, vrijedan pozornosti u njegovom objedinjavanju za isti neveliki pojas uz Jadransku cestu. Međutim, podatci o mjestu nalaza iznijeti su nizanjem lokacija kuća, što je opteretilo snalaženje u pogledu užeg položaja, tako i za samu fibulu (MARINOVIĆ – ŠUTIĆ – VISKIĆ 2005: 31). Ipak, naknadno se upozorilo kako je riječ o površinskom nalazu oko 200 m sjevernije od ostataka ranokršćanske crkve sv. Andrije.³ Nesumnjivo, osnovnim podacima i slikovnim prikazom materijala naslućuje se lokalitet dužeg kontinuiteta, iako bez jasnog arheološkog konteksta predmeta prispjelih na površinu prilikom čestih devastacija. Prema dijelovima amfora, ali i naknadno objavljenom ulomku *Gnathia* keramike (TOMASOVIĆ 2009: 141, sl. 23), položaj je imao značaj još u kasnorepublikansko vrijeme.

Fibula je (dužine: 5,3 cm; širine 1,1 cm kod repa, odnosno 0,9 cm na prednjem dijelu tijela te visine 1,5 cm kod noge) izrađena od bronce, čija je patina gotovo posve uklonjena neprikladnim čišćenjem predmeta. Igla nije sačuvana, a navojnica je izrađena od željeza, zbog korodiranosti u izgledu amorfnog nakupa. Izduženo tijelo ptice ima naglašenu liniju hrbta, čime je fibula u presjeku zadobila trokutasti, odnosno trapezoidan presjek. Dorađenost u obradi predmeta ponajprije iskazuje glava ptice, markantno zavijenim kljunom te, naročito, unutar obrisa kružnog odsječka glave dominantnim očima, vješto izvedenim dvama urezanim kružnicama umetnutim jedna u drugu.⁴ Takva

3 TOMASOVIĆ 2007a.: 191; 2007b.: 77., usmenim iskazom suautora knjige gosp. Ive Marinovića. Njemu sam zahvalan na posredovanju koje je omogućilo da od vlasnice nalaza gđe Lidije Zekulić (r. Katić) i posudim fibulu, za potrebu autopsije i izradu dokumentacije. Fibulu je osobno pronašla 1963.–1964. god. kao djevojčica, prilikom radova na raščišćavanju nasipa uz obiteljsku kuću, oko 20-ak m iznad Jadranske ceste. Gđi Zekulić i ovom prigodom zahvaljujem na susretljivosti, a gosp. Marinoviću i za informacije prilikom razgledanja Sladinca u kolovozu 2010. god. Tada sam doznao kako je o nalazu u sarkofagu u crkvi sv. Andri-

je, o kojemu će biti spomena, slušao pričanjem svoga oca, očevidca otkrića.

4 Barem u ovom sagledavanju, od manje će važnosti biti činjenica što fibula sa Sladinca u Bačini prikazuje pticu grabljivicu, najvjerojatnije orla. Dakako, smatrao sam nepotrebnim isticati o kojim je sve vrstama ptica riječ kada se ovdje, kao tipološkim analogijama, na njih bude navraćala pozornost. Ipak, najčešće se navode kao golubice, a nešto rjeđe kao paunovi. Sveukupno im je kršćanska simbolika zajamčena, a napose orlu u značenju uskrsnuća: GRGIĆ 1979: 440–441.

obrada fibule u liku ptice rezultirala je prepoznatljivim stilskim iskazom jedne kasnoantičke radionice, a istaknutom gracilnom dužinom uklopljiva i u manirističke tendencije jednog većeg dijela tadašnjih izrađevina umjetničkog obrta. Proporcije fibule su odmjerene pogledom odozgo, gdje su dijelovi odvojeni jedva vidljivim plitkim urezom na prijelazu trapezoidnog repa u tijelo.

Podudarnosti fibuli sa Sladinca lako je naći u poznatim primjercima iz sjeverne Dalmacije i obalnog zaleđa. Slična pticolika fibula nedavno je objelodanjena u sklopu obrade sitnih metalnih nalaza iz Novalje na otoku Pagu (ILKIĆ – PARICA 2009: 115, T. I, 9). Novaljska fibula sadrži dva prstenasta zadebljanja na vratu, koji izostaju na sladinačkoj kao i ukrašavanje repa. Ptici novaljske fibule nije toliko istaknut kljun, ali je prisutno isto rješenje oblikovanja okrugle glave i očiju markiranih kružnicama. Svakako, obje fibule pripadaju istom tipu prikaza ptice nerastvorenih krila, glavnom identičnih detalja. Umanjena fotografija novaljske fibule možda ne pruža mogućnosti da se govori i o identičnim proporcijama, međutim one su svakako od sporednog značaja. Sam prijedlog datacije iznijet je napomenom o uvriježenom opredjeljenju ovih fibula u 5. i 6. st. Slično vrijedi i za srebrnu fibulu istog tipa iz tumula na položaju Škornica (Privlaka) kod Nina, koja bi u podvrsti bila bliža novaljskom primjerku, a uz to i bogatije ukrašena na repu (MARIJANOVIĆ 2007: 343–344). Datiranje mlađih grobova tumula u 6. st. određeno je nalazom fibule, navodnim osloncem na istovjetno datiranje sličnih primjeraka iz Mogorjela i Mazluma kod Gacka. Međutim, spomenute fibule (njima pridodajmo i onu iz Rotimlja kod Stoca) ipak su datirane u nešto širi okvir, od 4. do 7. st. (MILETIĆ 1984: 387, sl. 122–122 a; 123). Datiranje u 6. st. fibule sa Škornice valja uzeti kao prihvatljivo, iako stoji u preslobodnom interpretiranju ranije iznijete, koncilijantne datacije, stoga i postavljene *in extenso*.⁵

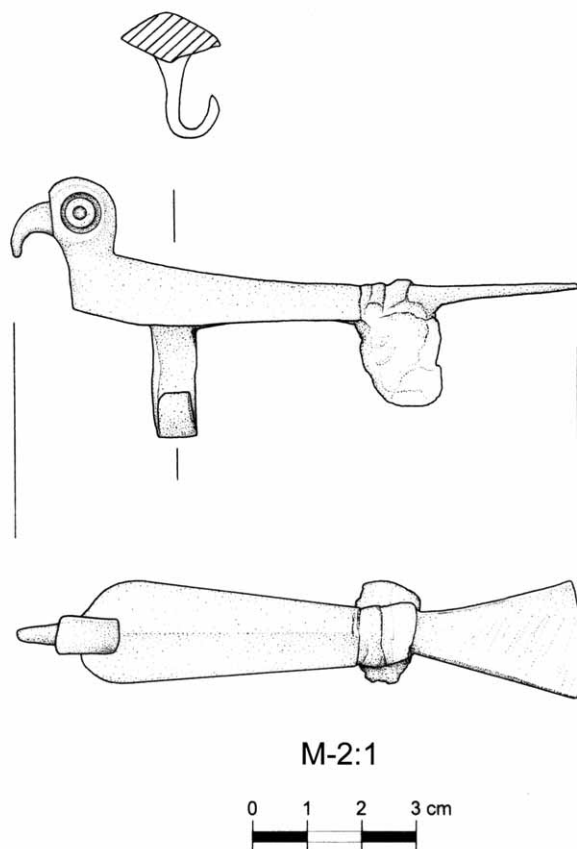
Sudeći prema dokumentaciji navedenih fibula, uz crtež one iz Mogorjela (MILETIĆ 1988: Sl. 50/4), danom tek u objavi fotografija, primjećuje se kako sladinačka iskazuje, uvjetno rečeno, početni oblik više blizak obalnim primjercima. S fibulom iz Škornica srodna je u trokutnom presjeku tijela, dakle naglašenom hrptu. Ova, pak, veću sličnost iskazuje u ukrašavanju fibula iz Mogorjela i Masluma, naročito ukrašavanjem repa te ponešto izraženijim rebrima prijelaza repa u tijelo. Upadljiva je sličnost u zarezima završetaka njihovih repova, iako su koncentrični krugovi fibula iz Bosne i Hercegovine više nego jasan akcent koji izostaje fibulama iz Novalje i Škornice. Nužno je i dometnuti kako fibula iz Masluma ipak ukazuje na prijelazni tip k pločastom obliku, čime otpada razložnost konkretnijeg vezivanja za primjerak sa Sladinca.⁶ Uz to, njena ukrašena po principu *horror vacui* poveznica je u poimanju barbarskog ukusa i indicije za nešto kasnije datiranje, što je još više udaljava od »klasičnijeg« oblikovanja razmatranih fibula, tako i ove sa Sladinca. Možda je sladinačkoj fibuli, ukoliko je suditi prema nedovoljno jasnoj snimci, oblikom i neukrašenošću, najpodudarnija ona iz Rotimlje kod Stoca (ALBiH 1988: Tom 1, T. 1/7). Već je rečeno kako je datirana od 4. do 7. st., čime ne pridonosi niti približem datiranju sladinačkog.

Eksplikaciju problema datiranja i pojavnosti tipa pticolikih fibula skupljenih krila naznačila je objava dvaju slučajno nađenih primjeraka iz šibenskog zaleđa, iz Danila i Podumaca (FABIJANIĆ 2007). Danilska fibula ima okruglu glavu čija linija i završava zavnutim kljunom, dok je prednji dio tijela, »prsište«, izbočeno. I preostale oznake tipične su za ove fibule, oči kao koncentrične kružnice i rebra na spoju ukrašenog repa i tijela. Fibula iz Podumaca, pak iskazuje zanimljivu podudarnost sladinačkoj. Premda je tek naglašeno kako joj je glava spljoštena moglo bi se dodati, sudeći prema fotografiji, kako je izvedena i u odsječku kruga (FABIJANIĆ 2007: sl. 3). Ovaj oštrij

5 Datiranje u 4. – 6. st. izvršeno je isprva kataloški, a potom s nešto širom gornjom datacijom, u 4. – 7. st., i uz uopćeni navod o pticolikim fibulama, prezentiranih tek fotografijom fibula iz Mogorjela, kod: MILETIĆ 1963: 44; 1966: 373–374.

6 Iako se može klasificirati i kao tip s raširenim krilima, kako to čini: FABIJANIĆ 2007: 267.

Sl. 1 – Pticolika kasnoantička fibula sa Sladinca u Baćini (crtež: Maja Marković).

Fig. 1 – Birdlike Late Antiquity fibula from Sladinac in Baćina (drawing by: M. Marković).

lom kruga nije dosljedno proveden, kao na fibuli sa Sladinca, i na liniji prednjeg tijela figure, koji je dan u zaobljenom ispupčenju.

U sagledavanju komparativnog materijala možda se nije dovoljno distingvirala činjenica kako pticolike fibule u punoj plastici iskazuju i tendenciju k pločatim tipovima. U slučaju primjerka iz Masluma prijelaz je više nagoviješten raširenošću krila. Zanimljiv primjerak predstavlja i usputno spomenuta fibula iz Nový Šaldorfa (Neu-Schallersdorf) iz Češke. Ova se u nizanju primjeraka preslobodno razmotrila s fibulama kojima je punina plastike više došla do izražaja (FABIJANIĆ 2007: 268). Tendencija češkog primjerka k plošnosti izražena je i blagom »S« valovitošću, iskazanom i neznatno uzdignutom glavom ptice (WERNER 1962: T. 57/18). Dakako, zadržana je još uvijek jasna podjela tijela i repa, plastičnim rebrom, kao i onim na prijelazu glave u vrat. Fibula je datirana u vremenskom sagledavanju groblja, od 5. do početka 6. st.⁷ Razmatranje primjeraka iz

7 WERNER 1962: 110, 145. Ogladan primjer za istovremenost dvaju tipova pticolikih fibula, onima u punoj plastici i prijelazu k plošnoj (iako je riječ o dvojnoj fibuli) iskazuju nalazi iz groba u Hohenbergu u Karantaciji. Premda je riječ o primjercima datiranim u sredinu 8. st.,

koji predstavljaju ranosrednjovjekovnu komponentu bogatijeg ukrašavanja i odmaka od »klasičnog« izgleda kasnoantičkih fibula, još uvijek je zadržano jasno odjeljivanje tijela i repa plastičnim rebri: NOWOTNY 2010: 234–235, fig. 4.

Sl. 2 – Pticolika kasnoantička fibula sa Sladinca u Baćini (fotografija: Zoran Alajbeg).

Fig. 2 – Birdlike Late Antiquity fibula from Sladinac in Bačina (photo by: Z. Alajbeg).

šibenskog zaleđa razlošniji je uključilo i analogije iz Italije. Među ovima arheološki je dokumentirana pticolika fibula iz Castel Trosina te, kao podudarnija sladinačkoj, fibula s nepoznatog nalazišta iz Museo Civico u Bologni (WERNER 1950: 45, T. C / F1-F2). Potonjoj je rep, osim ukrašenosti linijom, položen gotovo u ravnini s tijelom. Ova osobitost iskazana je i na sladinačkoj fibuli, uz sličnosti u neistaknutom prednjem dijelu tijela, iako ne toliko dosljedno provedenom kao na primjerku sa Sladinca. Uočljive su i razlike u debljini fibule te izostanku prstenastog ojačanja vrata i markacije očiju. Datiranje langobarskih pticolikih fibula s Apeninskog poluotoka odnosi se na vremenski raspon od kraja 6. do uključujući 7. st. (WERNER 1950: 10, 63).

Ukoliko bi se sudilo prema karakteristici neizraženog prednjeg dijela tijela ptice tada se podudarnost fibuli sa Sladinca gleda u primjerku s lokaliteta Doničko brdo kod Kragujevca u Srbiji (PETROVIĆ 1965: 288, sl. 40/1). Sličnost je donekle i u neznatno uzdignutom repu. Ipak, stilska osobitost na ovoj fibuli dokinuta je markiranjem oka točkom, umjesto kružnicama. Svakako, neuvjerljivo datiranje fibule u kasnije razdoblje srednjeg vijeka manji je problem – datacija je neutemeljena i za stilski još prepoznatljiviju fibulu u liku konja – od shematiziranog crteža fibule. Druga, pak razmatrana fibula iz Srbije, s nekropole rimskog Singidunuma, pogotovo nije sretno odabrana u nizanju analogija tipu plastičnih fibula (FABIJANIĆ 2007: 268). Osim što iskazuje prepoznatljiv tip pločastog, dvodimenzionalnog oblika, fibula iz Singidunuma specifična je i podtipom raširenih krila ptice (IVANIŠEVIĆ – KAZANSKI 2002: 114, Pl. VI,63/2). Njeno svojstvo, uostalom, ukazuje na latentno apstrahiranje oblika, bez jasne podjele dijelova tijela kakva je još uvijek zadržana na srodnom pločastom obliku fibule iz Nový Šaldorfa u Češkoj. Stoga datiranje podunavske fibule u 5. st. i nema veću važnost za pticolike plastične fibule. Uostalom, s pravom se primijetila podudarnost ovih dviju fibula, ali se nije pridala pozornost kako im se »usporednost« zasniva na drugačijem tipu (FABIJANIĆ 2007: 269). Vrijedi stoga podsjetiti na pripadnost fibule iz Singidunuma krugu podunavskih Germana (IVANIŠEVIĆ – KAZANSKI 2002: 125–126), što je sukladno datiranju i širem etničkom tumačenju i nalaza iz Češke.

Nedvojbeno, u okviru kulturnog i etničkog poimanja datirane su pticolike fibule iz Siska. Simptomatično je što se jednom primjerku ono sugeriralo u 4.–5. st.,⁸ za razliku od preostalih opredijeljenih u 5. st. Upravo ova, uvjetno ranija fibula, ponajviše iskazuje »klasičnost« oblika nesvojstvenog ukusu barbara, čime je ova mala grupa nalaza i promotrena kao »starosjedilačka« u smislu nositelja.

8 SIMONI 1989: 109, T. 2/6 (fibula je omaškom označena pod T. 2/8). Nije stoga posve opravdano plediranje

kako su sisačke fibule sagledane isključivo kroz 5. st., kako to čini: FABIJANIĆ 2007: 268.

Na temelju iznijetoga razvidno je kako pticoliku plastičnu fibulu sa Sladinca u Baćini, kao i primjerke istog tipa, nije moguće uvjerljivo datirati unutar iznimno turbulentnog međurazdoblja 4./5.–7. st. Uz to, razmatranje analogija unijelo je i nedorečenosti. Primjer je u kronološkom sagledavanju pticolike fibula iz Salone, datirane u 2. st. (IVČEVIĆ 2002: I, 245, 268; II, T. XXIV/232). Naknadni prijedlog njenog svrstavanja u 5. ili 6. st. nije pošao od njenih stilskih značajki (FABIJANIĆ 2007: 269), poput koncentričnih kružnica na repu ptice, inačicom uklopljivom u izgled preostalog raznolikog materijala kasnoantičkog razdoblja u Saloni, i inače u rimskoj provinciji Dalmaciji i Panoniji, ali i na Apeninskom poluotoku, Grčkoj i drugdje.⁹

Upadljiva je i metodološka nedosljednost u osvrtu na poznate pticolike fibule iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine (BUSULADŽIĆ 2010: 81–82, 185–186, kat. br. 241–244). Ona se odnosi na primjedbu datiranja tipa od 2. st. te podsjeća na spomenuti primjerak iz Salone. Donekle začuđuje izostanak pozivanja na dataciju iznijetu u referentnim osvrtima N. Miletić, koji bi dodatno poduprli kasnije vrijeme izrade, a na koju se sada gotovo upućuje kao nešto izuzetno.¹⁰ Stekao se dojam da katalogizirane pticolike fibule dataciju mogu dobiti tek nekom budućom obradom ili, ponajprije, kako je to onemogućeno izostankom njihovog posve jasnog arheološkog konteksta. Stoga je latentna indiferentnost u datiranju pticolikih fibula iz Zemaljskog muzeja dodatno otežala nastojanje kronološkog vezivanja primjerka iz Gruda kod Ljubuškog za sladinački (BUSULADŽIĆ 2010: kat. br. 244), poticajnog u pogledu vrlo sličnog oštrijeg loma linije figure i markiranja očiju ptica većim kružnicama. Uostalom, fibula iz Mogorjela prethodno je datirana u 2.–3. st., usprkos uvažavanju mogućnosti ranokršćanskog simbolizma (čiji se »*karakter...nikako ne smije izgubiti iz vida*«) i iznijetih referenci za kasnoantičku izradu (BUSULADŽIĆ 2008: 26, 34, kat. br. 8., sl. 7). Stoga je nemoguće izbjeći pitanje na temelju čega je, bez ikakve ograde, zasnovana ranija datacija, a za koju se opet kaže da je »*orientacijska*«!? Ukoliko izostanak jasnog arheološkog konteksta ne dopušta datiranje u 4./5.–7. st., logično je da isto, samo po sebi, ne znači i potvrdu za 2.–3. st. Analogije svakako, štoviše, i one na koje se upućuje pozivanjem na literaturu, više usmjeravaju na kasnu antiku. U slučaju Mogorjela, kao kasnoantičke utvrde, vremenski je kontekst i više nego indikativan. Uostalom, sama podudarnost njene fibule s onom iz Castel Trosina (WERNER 1950: T. C, F.1), u koncentričnim kružnicama na repu ptice i zarezima na njegovom kraju, i više je nego dostatna za objašnjenje stilskog rastvaranja antike u zamiranju. Brojniji kružići na talijanskom primjerku više su u skladu njegove datacije od kraja 6. prema 7. st., dosljednije provedenog *horror vacui* svojstvenog »*barbarskom*« langobardskom ukusu. Stoga i datiranje fibule iz Mogorjela u »*preširoko*« razdoblje 4.–7. st. podrazumijeva, štoviše, i izravno bi uključivalo, potrebu kudikamo većeg broja primjeraka za prepoznavanje stilskog i oblikovnog razvoja unutar ovog tipa fibule. Možda bi, u konačnici, odgovor na pitanje njene uže datacije bio odmjereno upravo primjerkom iz Castel Trosina.

Naposljetku, još jedan nalaz podupire isti vremenski sloj pticolikih fibula, premda je drukčijeg tipa. Riječ je o kružnoj fibuli, također iz Podumaca u šibenskom zaleđu, datiranoj u vrijeme istočnogotske vlasti u Dalmaciji (UGLEŠIĆ 2007: 273–276, sl. 2–3). U kontekstu s njom poduprijeta je i datacija fibule na koju se maločas podsjetilo, a izuzetna joj se važnost može naznačiti i

9 WERNER 1950: T. 45, D-16–17; T. 47, T. 48, D-29, 31–32; T. 49; T. 50, T. B-D20, 27–28; 35; 38; T.C-F1, F25, XXXV–XXXVI; VINSKI 1967: T. IX, 1, 6–8; 10–11; T. X, 1–3; 6–9; 13–14; T. XI, 4–5; T. XIII, 5, 11; T. XV, 1; T. XVI, 10; T. XVII, 9; T. XVIII, 3; T. XIX, 6, 8–9; T. XXX, 10; T. XXXI, 6; T. XXXV, 1; T. XXXVII, 9, 11; T. XXXVIII, 3; T. XL, 12; T. XLI, 4; T. XLII, 4, 6; T. XLV, 6; T. XLVIII, 1–7; SIMONI 1989: 113–114, 117; T. 4/4–6; T. 6/8; JURIC 1993: T. I, 1,3; T. II, 1–2; 4–6; T. III, 4, 7–8, T.

V, 1–6; BULJEVIĆ – IVČEVIĆ – MARDEŠIĆ – VIŠIĆ-LJUBIĆ 1994: 224–224, kat. br. 22, 25, 27, 30, 32; 231, kat. br. 4, 7–7, 41; 284, kat. br. 1–2; sl. 6; IVČEVIĆ 2002: I, 245, 268; II, T. XXIV/233.

10 Tek se pod kataloškim jedinicama naveo raniji rad autorice, ali s iznenađujućim izostavljanjem upozorenja o njenom prijedlogu datacije pticolikih fibula u 4.–6. st.

za ovu sa Sladinca. Naime, iako je posrijedi oblik nepoticajnan za tipološko razmatranje, četiri ptičje glave, kao bitni dijelovi kružne i spljoštene fibule, iskazuju najviše sličnosti s glavom sladinčačke. Uočljiva je izrazita sličnost u »orlovski« zavinutom kljunu i dominantnom polju kruga glave i očiju, unatoč drukčijeg tipa i pripadnosti germanskom etnikumu. Ovim karakteristikama bilo bi vrlo prihvatljivo zauzeti se za isti vremenski kontekst istočnogotske vlasti i u slučaju fibule sa Sladinca, dakle kraja 5. i prve polovine 6. st.

Kasnoantičku fibulu sa Sladinca u Baćini nije moguće pouzdano vezivati za uništeni grob naknadnim prispjećem na površinu. Prostor s ranokršćanskom crkvicom sv. Andrije imao je i cemetrijalnu ulogu te je podrijetlo fibule najprihvatljivije sagledavati u tom kontekstu. Pojava joj, sasvim pouzdano, stoji u takvom kronološkom odnosu. O stupnju devastacije lokaliteta Sladinac ponajbolje govori činjenica kako je gradnjom Jadranske ceste 30-ih godina 20-og stoljeća, ali i višekratno kasnije, posve nestalo groblje sa stećcima (TOMASOVIĆ 2007b: 59). U kulturološkom sloju 14.–15. st. ono je predstavljalo i najveće takvo groblje na širokom obalnom pojasu između Cetine i Neretve. Po svemu sudeći, ove su devastacije brisale i raniji ukopišni sloj. Osim činjenice koju sagledavamo u postojanju, izgledu i interpretiranju arhitekture crkve sv. Andrije, o ranijim grobovima i izrijekom je bilo spomena. Ipak, tek je upozoreno na rimsku nekropolu (MEDINI 1970: 43–44), odnosno i kontinuitet u srednji vijek (FISKOVIĆ 1980: 214). Nažalost, o njoj se potom nije govorilo te je nepoznat broj i izgled uništenih, ali i istraženih grobova u arheološkim radovima na ostacima crkve i u njejoj blizini 60-ih godina 20. stoljeća.¹¹ Uz to, izostalo je i poznavanje prostornog odnosa dijela ukopa i ranokršćanske crkve, podignute na postojećoj rimskoj nekropoli. Pozivati se na površinu kasnijeg groblja za predočavanje repera ranijeg ukopišta zahtijeva najveći oprez. Izuzetkom jednog bloka, oko 80-ak m iznad crkve i Jadranske ceste, na Sladincu nije vidljiva niti jedna grobna oznaka iz kasnog srednjeg vijeka, čime nije poznat niti areal groblja. Sigurnu ukopišnu točku, izuzetkom grobova cemetrijalne ranokršćanske crkve sv. Andrije, predstavlja kasnoantički grob dvostrešno pokriven tegulama.¹² Položajem je 80-ak metara južnije od mjesta nalaza fibule, svega 10-ak metara iznad Jadranske ceste, odnosno na nešto većoj udaljenosti od ostataka crkve. Tek nešto zapadnije, u oštećenom zemljanom profilu prilaza s ceste, gdje je unutar jedne okućnice uz betonski zid i otkriven grob, naziru se tragovi drugih grobova. Uz suprotnu stranu ceste, zapadnije od ovog mjesta, u dva su navrata 50–60-ih godina 20. stoljeća, zatečeni grobovi kod gradnje spomen obilježja i kosturnice baćinskim antifašistima. Nažalost, nepoznat je točan broj i njihov izgled. Složenost u sagledavanju ove situacije očituje se i činjenicom grobljanskog prostora na položaju gdje su prilikom izgradnje magistralne ceste zatečeni mahom neistraženi ostaci gradnji i dijelovi rimske kamene plastike (MARINOVIĆ – ŠUTIĆ – VISKIĆ 2005: 453).

Podizanje crkve sv. Andrije određeno je u 6. st., mogućnošću i njenog župnog, uz cemetrijalni značaj rimskog naselja, ovdje pretpostavljene Pretorije (FISKOVIĆ 1980: 215–216). Takva kronološka postavka temeljena je na stilskim značajkama dijela kamene plastike. Poduprta je i naknadno, pomno izvršenom ekspertizom većeg broja njenih ostataka, uz još uže postavljenu dataciju, od kraja 5. do početka 6. stoljeća (VUČIĆ 2009: 172, 174).

11 U sarkofagu uz oltar ranokršćanske crkve zatečena je, navodno bakrena, dijadema oko glave ukopane osobe, kao i srebrne naušnice te keramička posuda: MARINOVIĆ – ŠUTIĆ – VISKIĆ 2005: 32. Pri tome je neoprezno istaknuto kako su nalazi pohranjeni u splitskom Konzervatorskom zavodu, iako je ova ustanova, odnosno tadašnji Konzervatorski zavod za Dalmaciju, bila glavnim voditeljem istraživanja, čime je zacijelo i morala neko vrijeme brinuti o nalazima. Kako sam ponajprije upoznat u razgovoru s

kolegom Jakovom Vučićem, kojemu su spomenuti predmeti također bili predmetom znanstvenog interesa, ovima nije uspio ući u trag ili doznati kakve konkretnije podatke o njima.

12 Prema usmenoj informaciji kolege Marija Radaljca, koji ga je istražio 2008., osim neznatnih ostataka korodiranog metala uz skelet na predjelu pasa u grobu nisu zatečeni prilozii.

Stoga, na temelju svega iznijetog, datacija pticolike fibule sa Sladinca u Baćini ogledala bi se u vremenu 5.–7. st., u okviru postavljenom za analogne primjerke. Time je posve uklopljiva u sagledavanje kraja 5. ili početka 6. st., vremena podizanja crkve sv. Andrije, pogotovo u pretpostavci kako je fibula imala grobni karakter s jasnim kršćanskim simboličkim značenjem za osobu pokopanu u arealu groblja s crkvom. Svakako, datacija je sukladna i tipološki srodnim primjercima. Nesumnjivo romansko podrijetlo fibule možda bi se moglo sagledati, barem u nekim oblikovnim inačicama, i dodirom prohtjeva germanskog kruga. Ovi primjerci su zasada više prešutno naznačeni raznovrsnošću detalja istog tipa fibule u širini razmatranih primjeraka. Neovisno, nepoželjan je izostanak preostalih materijalnih pokazatelja u izgledu kasnoantičkog groblja u Sladincu, a time i vjerne slike njegovog etničkog sastava.¹³

LITERATURA

- BULJEVIĆ, Z. – IVČEVIĆ, S. – MARDEŠIĆ, J. – VIŠIĆ-LJUBIĆ, E. 1994 – Artes minores Salonae Christianae. E. MARIN (ur.). *Salona Christiana*. Split, 1994: 213–290.
- BUSULADŽIĆ, A.
– 2008. Zbirka fibula iz Mogorjela. The fibulae of collection from Mogorjelo. *OpA*, 32, 2008: 21–54.
– 2010. *Morfologija antičkih fibula iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 2010.
- FABIJANIĆ, T. 2007 – Ranokršćanske pticolike fibule u svjetlu neobjavljenih nalaza iz Danila i Podumaca. Early Christian Bird-shaped Fibulae in the Light of Unpublished Finds from Danilo and Podumci. *Priolozi*, 24/2007: 263–271.
- FISKOVIĆ, I. 1980 – O ranokršćanskim spomenicima naronitanskog područja. Résumé: Sur le monuments paléochrétiens du littoral Naronitain. Dolina Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka. *IzdHAD*, 5, 1980: 213–256.
- GRGIĆ, M. 1979 – Orao. A. BADURINA (ur.). *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*. Zagreb, 1979: 440–441.
- ILKIĆ, M. – M. PARICA 2009 – Novalja (*Navalia*) – luka iz razdoblja rimskog carstva. Summary: Novalja (*Navalia*) – a Port from the Period of the Roman Empire. *HistAnt*, 17/2009: 113–122.
- IVANIŠEVIĆ, V. – M. KAZANSKI, 2002 – La nécropole de l'époque des Grandes Migrations à Singidunum. Sažetak: Nekropola seobe naroda iz Singidunuma. *Singidunum* (ur. M. POPOVIĆ), 3, Beograd, 2002: 101–157.
- IVČEVIĆ, S. 2002 – Fibule. Summary: Fibulae. E. MARIN (ur.). *Longae Salonae*, I–II. Split, 2002: 229–275.

13 Elementi koji upućuju na germanski ukop, konkretno u narebrenom obruču kopče, naznačeni su davnim nalazom iz devastiranog groba u susjednom Gradcu. Navodno, nađena je zajedno s romanskom pločastom pticolikom fibulom i još nekim predmetima. Kulturna i etnička pripadnost jasno im je razdvojena, uz napomene o nedostatnim podacima koji bi se vezivali za okolnosti nalaza, kod: TOMASOVIĆ 1999: 8–10. Prilikom novije, usputnije napomene o ovim nalazima: FABIJANIĆ 2007: 266, bilj. 4, izostalo je pozivanje na ovaj osvrt. Uz preuopćeni navod o mjestu nalaza («na širem prostoru lokaliteta Bošac») obra-

tila se tek pozornost na nešto raniju deplasiranu katalošku jedinicu o gračkim nalazima. No i ova je prethodno, zajedno s cjelokupnim izdanjem, razotkrivena unutar začuđujuće nekompetentnosti topografske prezentacije i kronološke obrade materijala, o čemu vidi: TOMASOVIĆ 1998: 264, gdje se prvi puta i dalo do znanja kako je riječ o nalazima iz 6. st. Tipološka podudarnost gračkoj fibuli očita je u primjerku s nepoznatog nalazišta iz Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu: URODA 2010: 190, P. 8, gdje se u kraćim crtama podsjeća na dva osnovna tipa kasnoantičkih pticolikih fibula.

- JURIĆ, R. 1993: Fibula oblika križa iz Privlake kod Zadra. Riasunto: La fibula forma di croce da Privlaka vicino a Zadar. *Diadora.*, 15/1993: 103–126.
- MARIJANOVIĆ, B. 2007 – Škornica, Privlaka, sustavno iskopavanje. Summary. *HAG*, 3/2006, 2007: 342–345.
- MARINOVIĆ, I. – B. ŠUTIĆ – M. VISKIĆ. *Baćina*. Ploče, 2005.
- MEDINI, J. 1970 – Makarsko primorje u antici. *Makarski zbornik* (Makarska), 1/1970: 13–81.
- MILETIĆ, N.
– *Nakit u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo, 1963.
– Kulturni ostaci varvarskih naroda. J. ČEHIĆ (ur.). *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*. Sarajevo, 1966: 366–375.
– Rani srednji vijek. M. POPADIĆ (ur.). *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*. 2. izd. Sarajevo, 1984: 375–429.
– Umjetnost, Srednji vijek. B. ČOVIĆ (ur.). *ALBiH*. Tom 1. Sarajevo, 1988: 181–182.
- NOWOTNY, E. 2010 – The confessional situation on the Periphery of Carantania: Indications in early medieval grave finds in the inneralpine Enns valley. W. DZIEDUSZYCKI – J. WRZESIŃSKI (ur.). *Tak więc po owocach poznacie ich*. Poznań, 2010: 229–240.
- PETROVIĆ, D. 1965 – Srednjovekovna nekropola na Doničkom brdu. Résumé: Nécropole médiévale dans la localité de Doničko brdo à Gradac. *Starinar*, n. s., 13–14/1962–1963 (1965): 275–291.
- SIMONI, K. 1989 – Funde aus der Völkerwanderungszeit in den Sammlungen des Archäologischen Museums in Zagreb. Sažetak: Nalazi iz vremena seobe naroda u zbirkama Arheološkog muzeja u Zagrebu. *VAMZ*, 22/1989: 107–134.
- TOMASOVIĆ, M.
– 1998. Dva stoljeća arheologije na Makarskom primorju (recenzija). *OpA*, 22/1998: 259–265.
– 1999. Prostor Gornjega makarskog primorja od prapovijesti do srednjeg vijeka prema arheološkim pokazateljima. Summary: The region of Makarska from the Ancient Times till the Middle Ages according to the archeological findings. (Z. RADELIĆ, ur.). Hrvatski rasadnik. Zbornik članaka znanstvenog skupa Gornje makarsko primorje, Gradac -Zaostrog, 26. 9.–27. 9. 1996. Zagreb, 1999: 1–15.
– 2007a. Ocjene nekih novih izdanja u pogledu arheoloških podataka za Makarsko Primorje. *ObHAD*, 39/2007, 1: 184–192.
– 2007b. *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici u Makarskom primorju*. Makarska, 2007.
– 2009. Prapovijesne i rimske komunikacije kroz trgovinu obale sa zaleđem na prostoru između Cetine i Neretve. Summary: Prehistoric and Roman connections in relation to Trade between the Coast and the Hinterland in the area between the rivers Cetina and Neretva. *HistAnt*, 17, 2009: 133–146.
- UGLEŠIĆ, A. 2007 – Najnoviji germanski nalazi seobe naroda iz sjeverne Dalmacije. The Latest Germanic Finds from the Migration Period from Northern Dalmatia. *Prilozi*, 24/2007: 273–276.
- URODA, N. 2010 – By their fruit you will recognise them: Indications of Christianisation in the light of Late Antique grave finds from Dalmatia. W. DZIEDUSZYCKI, J. WRZESIŃSKI (ur.). *Tak więc po owocach poznacie ich*. Poznań, 2010: 185–192.
- VINSKI, Z. 1967 – Kasnoantički starosjedioci u salonitanskoj regiji prema arheološkoj ostavštini predslavenskog supstrata. Zur Beachtung: Die altsässige Bevölkerung der Spätantike im salonitanischem Bereich gemäss der archäologischen Hinterlassenschaft des voroslavischen Substrats. *VAHD*, 69/1967: 5–86.

VUČIĆ, J. 2009 – Kameni spomenici iz crkve sv. Andrije u Baćini. The stone monuments from the Church of St. Andrew in Baćina. *Diadora*, 23/2009: 133–178.

WERNER, J. 1962

– *Die langobardischen Fibeln aus Italien*. Berlin, 1950.

– *Die Langobarden in Pannonien. Beiträge zur Kenntnis der langobardischen Bodenfunde vor 568*. München, 1962.

SUMMARY

LATE ANTIQUITY BIRDLIKE FIBULA FROM SLADINAC IN BAĆINA NEAR PLOČE AND A DISCUSSION ON THE METHOD OF DATING IT

A bronze fibula in the form of a bird (length: 5,3 cm; width: 1,1 cm at the tale, 0,9 cm at the front of the body; height: 1.5 cm at the needle's leg) was accidentally found at the site of Sladinac in Baćina, a border settlement of the upper Makarska coastline near the lakes at Ploče. The setting was not preserved, and the corroded thread was made of iron. The elongated bird's body has an emphasized ridge, thus giving the fibula a trapezoid cross section. The bird's head, curved beak, and dominant eyes – two incised circles inserted one into another – within the circular head section, show that the fibula was additionally processed.

Analogies to this fibula are found in northern Dalmatia and the coastal hinterland. A similar specimen was found in Novalja on the island of Pag, with two bulges on the neck and the tail decoration not present in the Sladinac specimen. The Novalja fibula's bird does not have a pronounced beak, but the solution employed for the execution of round head and eyes are the same. Both fibulas belong to the same type of bird with folded wings. The Novalja fibula can be dated to the 5th–6th c., which also applies to the silver fibula of the same type from a tumulus on Škornica (Privlaka) near Nin, closer to the Novalja example, but with a richer ornamentation of the tale. It is dated to the 6th c., analogous with the specimens from Mogorjelo and Mazlum near Gacko (BiH), placed in a somewhat wider time frame (4th–7th c.). The Sladinac fibula is more similar in form to the coastal examples. It is similar to the Škornice fibula with regards to the cross section of the body, that is, the pronounced ridge. But the closest analogy to the Sladinac fibula is the one from Rotimlja near Stolac, also dated from the 4th to the 7th c.

Two accidentally found birdlike fibulae from the Šibenik hinterland are also analogous to the Sladinac fibula. The one from Danilo has a round head whose outline ends in a curved beak, while the front part of the body, »the breast«, is bulged. Other marks are typical for this type of fibulae – eyes as concentric circles and ribs on the join of the decorated tail and body. It is analogous to the Pudumci fibula through the outline of the head made as a segment of a circle. The discussion of the Šibenik hinterland and the Sladinac examples also includes the analogous Langobardic fibulae from the Apennine peninsula (late 6th–7th c.). A fibula from an unknown site, now in the Museo Civico in Bologna, is the one most similar to the Sladinac example, and its tail is almost in line with its body. The fibula from the Doničko brdo in Serbia, convincingly dated to a later period of the Middle Ages, is similar to the Sladinac fibula in its inconspicuous front part.

One specimen of birdlike fibulae from Sisak is dated to the 4th–5th c., and others to the 5th. The somewhat earlier fibula appears more »classical« in form, which is uncharacteristic for the barbarian taste, and so these finds are interpreted as of an autochthon origin.

It is obvious that the birdlike plastic fibula from Sladinac in Baćina cannot be securely dated to the turbulent intermediate period of the 4th/5th–7th c. Besides, the analysis of analogies raised

some uncertainties, such as the retrospective dating of the Salona fibula to the 5th or 6th c., previously dated to the 2nd. The later date was not inferred from the characteristics of style – concentric circles on the bird's tail, which could be fitted into the appearance of a miscellaneous Late Antiquity material.

A methodological inconsistency in a discussion on the well-known birdlike fibulae from the Bosnia and Herzegovina Land museum in Sarajevo is glaringly obvious. We are referring to an objection to the 2nd-c. dating. A lack of references supporting a later date is rather strange, and it is now regarded as something almost extraordinary. This kind of latent indifference in dating of the birdlike fibulae from the Bosnia and Herzegovina Land museum makes a chronological connection of the Grude near Ljubuški specimen with the Sladinac fibula very hard, and this connection is supported by a very similar acute break of the figure outline and the marking of birds' eyes with larger circles.

A circular fibula from Podumci in the Šibenik hinterland (late 5th-first half of the 6th c.) has four bird's heads very similar to the bird's head on the Sladinac specimen. The greatest similarity lies in the curved beak and the dominant circle of head and eyes, despite the former being of a different type and being affiliated to a Germanic ethnic. This makes a similar chronological context of Eastern Gothic supremacy possible in the case of the Sladinac fibula too.

The Late Antiquity fibula from Sladinac in Bačina cannot be securely associated with a destroyed grave. The area encompassing the Early Christian church of St Andrew had a role as a cemetery, and the origin of the fibula should be looked for in this context. The level of devastation of the site is signified by the destruction of a large cemetery with marbles during the construction of the Adriatic highway (in 1930s), but also later, and the devastations also destroyed an earlier layer of cemetery. A secure burial spot – besides the graves of the Early Christian church of St Andrew with its burial complex – was a Late Antiquity burial covered with tegulae in two canopies, some 80 m to the south of the spot where the fibula was found, some 10 m above the Adriatic highway, and somewhat more distant from the church remains. The complexity of the situation is apparent in the secure presence of a burial area on this site, with architectural remains and parts of Roman sculpture being found – but not investigated – during the road construction. The construction of the church of St Andrew took place from the late 5th to the early 6th c., as determined by the characteristics of the sculpture. Considering the above, we might date the Sladinac fibula to the period from the 5th to the 7th c., which corresponds to the time frame of analogous examples, and is almost contemporaneous with the construction of the St Andrew's church (late 5th or early 6th c.). It is most probable that the fibula had a burial character with a clear Christian meaning for the person buried within the church's perimeter. A touch of certain Germanic demands could be added to what is an undoubtedly Romanic origin of the fibula, especially with regards to the fibula's form. These are for the time being subtly suggested by a diversity of details in the same type of fibula within the discussed specimens. But material evidence for this fact within a wholesale appearance of a Late Antiquity cemetery in Sladinac is lacking, as well as a faithful image of the site's ethnic composition.

Rukopis primljen: 2. X. 2010.
Rukopis prihvaćen: 16. X. 2010.

ŽELJKO TOMIČIĆ

Institut za arheologiju
Ljudevita Gaja 32
HR-10000 Zagreb
zeljko.tomicic@iarh.hr

O KASNOSREDNJOVJEKOVNIM KNJIGAMA IZ BENEDIKTINSKOG SAMOSTANA SV. MIHOVILA ARKANĐELA NA RUDINI KRAJ POŽEGE

UDK 904:73.023.3 (439.24:497.5 Rudina) "14"
Izvorni znanstveni rad

Položaj Rudina na jugoistočnoj padini Psunja uvršten je odavna u opću kulturno-povijesnu sliku Europe, poglavito poradi osebujnog ansambla sakralne kamene skulpture tzv. rudinskih glava, otkrivenih uz tlocrt velike romaničke crkve, unutar jedinstvenog benediktinskog samostanskog kompleksa sv. Mihovila Arkanđela. Sustavna višegodišnja istraživanja Dubravke Sokač-Štimac, marljive arheologinje Gradskoga muzeja u Požegi na položaju Rudina, pružila su uvid u dijelove arheološkog, povijesno-umjetničkog i inog fundusa, koji nas uvodi i u, donedavna, neprepoznate primjerke unikatnog umjetničkog-obrtnog stvaralaštva. Riječ je o skupini kovinskih izrađevina koje su u kasnom srednjovjekovlju predstavljale važne detalje opreme, tj. ojačavanja i ukrašavanja uglova korica nabožnih knjiga. Gradski muzej u Požegi u stalnom postavu Arheološkog odjela kao i u depozitariju ima izložene, odnosno pohranjene dragocjene dokaze o postojanju pismenosti u okviru benediktinskog samostanskog sklopa na Rudini. Autor podrobno analizira dostupne nalaze okova uglova knjiga i prepoznaje u istima određenu tipologiju koja upućuje na opravdano mišljenje kako je riječ o postojanju nekoliko različitih tipova okova, vjerojatno, nabožnih knjiga, koje su bile korištene u posljednjim desetljećima 15. stoljeća u benediktinskom samostanu sv. Mihovila Arkanđela. U radu se navode srodni primjerci okova knjiga koji dokazuju postojanje razgranane mreže njihovih korisnika diljem međuriječja Drave, Dunava i Save, poglavito u funkciji vjerskog obreda u samostanskim kompleksima, ali ponegdje i u sakralnim objektima uz dvorove najvišeg plemstva (Ilok, Orahovica-Ručica grad). Posebna vrijednost proučavane građe iz benediktinskog samostana na Rudini kao i sličnih u kasnosrednjovjekovnoj Slavoniji sadržana je u činjenici koju ista odašilje. Naime, riječ je o postojanju središnje vlasti u Budimu tijekom vladavine ugarsko-hrvatskog kralja Matije I. Korvina (1458.–1490.), koja je posredovanjem nadbiskupije u Ostrogona (Esztergom) u doba primasa Ivana Viteza na jasno određen način usmjeravala opremanje i ukrašavanje nabožnih knjiga i na ozemlju Slavonije. Brevijar iz Ostrogona u tom je smislu paradigma svim sličnim istodobnim knjigama nastalim potkraj 15. stoljeća, kako diljem Slavonije, tako i u onodobnom Prekodravlju i Potisju. Okovi uglova knjiga materijalno dokazuju izražene potrebe za postojanjem knjiga, odnosno specifičnom vrstom kasnosrednjovjekovne književnosti na tlu sjeverne Hrvatske koja je istodobna onoj na njezinom istočnojadranskom pročelju.

Ključne riječi: Slavonija, benediktinski samostan sv. Mihovila, Rudina, okovi knjiga, kasni srednji vijek

Key words: Slavonia, Benedictine monastery of St. Michael, Rudina, book fittings, Late Middle Age.

Dovoljan je pogled na povijesni zemljovid srednjeg Podunavlja, primjerice na prvu poznatu kartu Ugarske i Hrvatske (*Tabula Hungariae*), koju je između 1514. i 1520. god. u Beču izradio mađarski kartograf Lazarus, pa da postanemo svjesni bujnoga kulturnog krajobraza hrvatskog kasnoga srednjovjekovlja i, dakako, susjednog nam prostora Ugarskog Kraljevstva. U tom stoljećima udaljenom dobu u krajobrazu, posebice između tokova Drave, Dunava i Save, dominiraju, pored očuvane toponimije (ojkonimije, hidronimije), pretežito utvrđeni gradovi, samostani i usamljene crkve te trgovišta. U ranom novovjekovlju osmanska plima je s istoka preplavila okolna područja i potom međuriječje Drave, Dunava i Save – Slavoniju. Tada se na ovdje promatranom području oblikuje jedan doista »potonuli svijet« (ANDRIĆ 2001), koji će u početku zanimanja za prošlost biti tek predmetom pojedinih starinoznana i zaljubljenika u starine. Potkraj 20. i početkom našeg stoljeća pojačalo se zanimanje arheologa, povjesničara umjetnosti i povjesničara za preostatke poglavito tvrdih plemićkih gradova raspoređenih u središnjem gorskom sklopu dravsko – savskog međuriječja (Orahovica – *Ružica grad*) (RADIĆ – BOJČIĆ 2004: 77), posebice Papuka (ANDRIĆ 2008: 55–112; 2009: 57–98) te uz desnu obalu Dunava u Iloku (TOMIČIĆ 2004: 143–176). U međuprostoru nazirali su se ruševni ostaci ili u toponimiji prepoznavali položaji pojedinih samostana i sakralnih objekata, a otkrivani su, poglavito slučajno, skupni nalazi novca. Poneki od tih samostanskih kompleksa, poput onoga koji se krio u toponimu *Rudin Grad*, vidljivom na povijesnom zemljovidu tzv. Jozefinskog katastra zapadno od Požege, postali su poprištem višegodišnjeg zanimanja i sustavnog istraživanja benediktinskog samostanskog kompleksa sv. Mihovila Arkandela na *Rudini* (SOKAČ ŠTIMAC 1997: 17–24) (sl. 1).¹

Istraživanja nepokretnog kulturno-povijesnog naslijeđa, tih dragocjenih zatvorenih cjelina u međuriječju Drave, Dunava i Save, zahvaljujući suvremenim istančanim arheološkim i interdisciplinarnim metodama podarila su nam jasniji uvid u pokretnu arheološku građu koju su čuvale. Unutar toga bogatog fundusa pokretnih nalaza sasvim izuzetno mjesto pripada sitnim, brončanim limenim umjetničko-obrtnim ruktovrinama koje su u središtu našeg posebnog zanimanja. Riječ je o okovima uglova korica knjiga koji su otkriveni, podjednako u duhovnim, kao i u svjetovnim središtima kasnoga srednjeg vijeka Slavonije kako su to pokazala naša novija istraživanja (TOMIČIĆ 2009: 747–776; 2010) i kartiranja (TOMIČIĆ 2009: zemljovid 1). Do sada nam je poznato sedam nalazišta te specifične i iskazljive spomeničke kategorije, koja omogućuje, donedavna, još potpuno neslućene poglede u intenzivan duhovni život našeg sjevera, uklopljenog u Ugarsko-Hrvatsko kraljevstvo tijekom vladavine Matije I. Korvina (1458.–1490.).

Među tim nalazištima kojima će se, zahvaljujući svojevrsnom procvatu naše arheologije srednjovjekovlja i ranog novovjekovlja, sigurno pridružiti daljnji srodni nalazi, sasvim posebno mjesto pripada skupini brončanih limenih okova uglova od korica knjiga otkrivenih u okviru spomeničkog kompleksa benediktinskog samostana sv. Mihovila Arkandela na položaju *Rudina* zapadno od Požege. U okviru našeg uratka posvećenog poštovanoj kolegici Katici Simoni detaljnije se osvrćemo upravo na te unikatne rudinske nalaze.

Sustavna višegodišnja istraživanja Dubravke Sokač-Štimac, marljive arheologinje Gradsko-ga muzeja u Požegi na položaju *Rudina*, pružila su uvid u dijelove arheološkog, povijesno-umjetničkog i inog nepokretnog i pokretnog fundusa (SOKAČ-ŠTIMAC 1997: 17–24). Pored romaničkih i gotičkih građevinskih struktura benediktinskog samostana i pripadajuće romaničke bazilike s trima apsidama, poznatih na temelju povijesnih vrela u rasponu od 1210. do 1537. god. (ANDRIĆ 1998:

1 U novije doba zanimanje arheologa i konzervatora usmjerilo se pretežito prema podravskom dijelu Slavonije u kojem su istraživani važni sakralni objekti poput sv. Lovre s pripadajućim grobljem u Crkvarima kraj Orahovice, crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije s pripadajućim

samostanom franjevacu u Voćinu, sv. Petra u Kaptolu kraj Požege, potom crkve sv. Lovre u Požegi, odnosno kasno-srednjovjekovne crkve i višeslojnog groblja na položaju *Kliškovac* u Suhopolju.

Sl. 1 – Pogled iz zraka na spomenički kompleks benediktinske opatije sv. Mihovila Arkandela na položaju *Rudina*. Snimio Josip Sudić.

Fig. 1 – Aerial view of the site of St. Michael the Archangel's Benedictine Abbey at *Rudina* (photograph by Josip Sudić).

31–57), položaj *Rudina* zadužio nas je, što je posebice važno ponovno istaknuti, i prvim hrvatskim natpisom pisanim latinicom (+ BRAT + IAN), potom glagoljskim natpisom koji označava 1129. godinu te latinskim natpisom i bosančicom iz 15. stoljeća (KATIČIĆ 1994: 123; ANDRIĆ 1998: 32, b. 4; 2009: 477–488). Opatija sv. Mihovila Arkandela na *Rudini* podarila je kulturnom patrimoniju Europe dvadesetak, do sada otkrivenih, skulpturalno obrađenih konzola koje su krasile potkrovni troapsidalni vijenac velike romaničke bazilike. *Rudinske glave* i navedena vrlo rana svjedočanstva pismenosti tvore izuzetno bogatu i dojmljivu predodžbu o jedinstvenoj *vremenskoj kapsuli* – benediktinskoj opatiji sv. Mihovila Arkandela, koja nas je zadužila i materijalnim potvrdama o postojanju jedinstvenih sićušnih tragova kasnosrednjovjekovne duhovnosti. Ti se nalazi svode na, donekadna, neprepoznate primjerke unikatnog umjetničkog-obrtnog stvaralaštva u funkciji opremanja knjiga 15. stoljeća (TOMIČIĆ 2009: 747–776).

Gradski muzej u Požegi u stalnom postavu Arheološkog odjela kao i u depozitariju ima izložene, odnosno pohranjene te dragocjene dokaze o postojanju knjiga u okviru samostanskog kompleksa na *Rudini*. Riječ je o skupini kovinskih izrađevina koje su u kasnom srednjovjekovlju predstavljale važne detalje opreme, tj. ojačavanja i ukrašavanja brončanim limenim uglovima i bočnim sponama korica nabožnih knjiga.

Naša detaljna analiza dostupnih nalaza okova uglova knjiga omogućila je prepoznavanje određene tipologije koja jasno upućuje na postojanje nekoliko različitih tipova okova, vrlo vjerojatno, od nekoliko nabožnih knjiga, koje su bile korištene u posljednjim desetljećima 15. stoljeća u opatiji svetoga Mihovila Arkandela.

Manjem broju nalaza okova uglova od korica knjiga, točnije dvama tipološkim inačicama primjeraka, kao i jednoj bočnoj sponi za učvršćenje korica, otkrivenim tijekom 1988. god. u refektoriju samostana na *Rudini*, smještenom u njegovom sjevernom krilu, posvetili smo nedavno našu pozornost (TOMIČIĆ 2009: 752, sl. 10., 1–3). Tom smo prigodom na temelju tipološke razlike naslutili realnu mogućnost postojanja dviju različitih knjiga, vrlo vjerojatno nabožnog karaktera, koje su bile korištene u samostanskom refektoriju. Na jednom od primjeraka prepoznat je ukras nalik četverolatičnom cvijetu (TOMIČIĆ 2009: 752, sl. 10., 2), kojemu smo otkrili tipološku srodnost u ponešto kvalitetnije izrađenom primjerku okova ugla korica od knjige pronađenom u zidanoj grobnici unutar crkve Svetoga Lovre u Požegi (TOMIČIĆ 2010: sl. 6).²

Skupinu rudinskih brončanih okova uglova korica knjiga čine četiri tipološki različita primjerka koje smo u našem radu prikazali na slikama broj 2, 3, 4 i 5. Dva su primjerka srodna i pokazuju na gornjoj plohi okova urezane ukrase nalik cvijetu s četiri latice u sredini kojega je tzv. umbilik (*lat.* umbilicus – pupak), okrugla konična izbočina ravnoga vrha (sl. 2 i sl. 3).³ Daljnja dva

Sl. 2 – Opatija sv. Mihovila Arkandela na *Rudini*. Okov ugla od korica knjige s ukrasom nalik cvijetu s četiri latice. Snimio Hrvoje Jambreč.

Fig. 2 – The Abbey of St. Michael the Archangel at *Rudina*. Fitting of the corner of a book binding decorated with a four petal flower. Photograph by Hrvoje Jambreč.

Sl. 3 – Opatija sv. Mihovila Arkandela na *Rudini*. Okov ugla od korica knjige s ukrasom nalik cvijetu s četiri latice. Snimio Hrvoje Jambreč.

Fig. 3 – The Abbey of St. Michael the Archangel at *Rudina*. Fitting of the corner of a book binding decorated with a four petal flower. Photograph by Hrvoje Jambreč.

2 Zahvaljujem upravi Gradskog muzeja u Požegi, a posebice kolegicama arheologinjama Dubravki Sokač-Štimac i Mireli Pavličić, koji su nam omogućili uvid u pokretnu građu i raspoloživu dokumentaciju te objavljivanje iste. Tijekom pripreme našeg priloga, posvećenog kolegici Katici Simoni, upozoreni smo ljubaznošću Mirele Pavličić i na daljnje primjerke nalaza okova uglova i spona korica knjiga s položaja *Rudina*, pohranjenih u depou gradskog

muzeja u Požegi, koje smo uvrstili u naš prilog. Podjednako nas je kolegica Mirela Pavličić upozorila i na dragocjeni nalaz okova ugla korica knjige ukrašene s četiri latice iz crkve Sv. Lovre u Požegi.

3 Okovi s motivom četverolatičnog cvijeta pohranjeni su u Gradskom muzeju u Požegi pod inv. brojem 12.028 i 14.319. Primjerak s inventarskim brojem 12.028 objavili smo ranije (TOMIČIĆ 2009: 752, sl. 10., 2).

primjerka okova prepoznamo na osnovi različitih motiva, primjerice, hrastove grančice (sl. 4), odnosno grančice ljiljana vezane u snop iz kojega se bočno šire cvjetići sa šest latica (sl. 5). Jednostavnije djeluje primjerak s hrastovom grančicom i uobičajenim umbilikom te s perforacijama, odnosno prolamanjima lima poradi pojačanja ukupnog dojma plastičnosti (sl. 4).⁴ Od te inačice je bolje kvalitete primjerak okova s motivom grančice ljiljana i dva bočno postavljena cvjetića s po šest latica (sl. 5). Taj je primjerak također izveden prolamanjem, ali mu je pored umbilika naglašen ukupni dojam i s tri izbočenja te valovitim bočnim ukrasom na duljim stranicama deltoidne plohe te trakom ukrašenom iskucavanjem, koja obrubljuje središnju kompoziciju. Umbilik je također obrubljen kružnim iskucanim ukrasom. Načinom i tehnikama ukrašavanja te motivom taj se primjerak bitno izdvaja unutar skupine okova s *Rudine*.

Sl. 4 – Opatija sv. Mihovila Arkandela na *Rudini*. Okov ugla od korica knjige s ukrasom nalik hrastovom listu. Snimio Hrvoje Jambrek.

Fig. 4 – The Abbey of St. Michael the Archangel at *Rudina*. Fitting of the corner of a book binding decorated with an oak leaf. Photograph by Hrvoje Jambrek.

Sl. 5 – Opatija sv. Mihovila Arkandela na *Rudini*. Okov ugla od korica knjige s ukrasom nalik cvijetu ljiljana s dva bočna šesterolatična cvijeta. Snimio Hrvoje Jambrek.

Fig. 5 – The Abbey of St. Michael the Archangel at *Rudina*. Fitting of the corner of a book binding decorated with a fleur-de-lys and two lateral flowers. Photograph by Hrvoje Jambrek.

Umbilik otesanog ravnog vrha je detalj koji je u pravilu zajednička pojava kod svih okova knjiga nastalih u posljednjim desetljećima 15. stoljeća, jer je njegova praktična funkcija bila prihvaćanje pognute knjige. Naime, knjige 15. stoljeća su na policama ležale vodoravno, dakle jedna na drugoj i to na spomenutim koničnim izbočinama otesanih vrhova koje su bile u pravilu na sva četiri ugla korica, kako na naslovnici, tako i na posljednjoj strani korica. U sredini naslovnice se u

⁴ Okov je pohranjen u Gradskom muzeju u Požegi pod inventarskim brojem 12.027, a na njega smo se ranije već osvrnuli (TOMIČIĆ 2009: 752, sl. 10., 1).

Sl. 6 – 1. Opatija sv. Mihovila Arkandžela na *Rudini*. Bočna spona od korica knjige s otisnutim gotičkim slovom. Snimio Hrvoje Jambrek.

Fig. 6 – 1. The Abbey of St. Michael the Archangel at *Rudina*. The clasp of the edge of a book cover with a Gothic letter. Photograph by Hrvoje Jambrek.

Sl. 6 – 2. Opatija sv. Mihovila Arkandžela na *Rudini*. Bočna spona od korica knjige s otisnutim gotičkim slovom. Snimio Hrvoje Jambrek.

Fig. 6 – 2 The Abbey of St. Michael the Archangel at *Rudina*. The clasp of the edge of a book cover with a Gothic letter. Photograph by Hrvoje Jambrek.

Sl. 6 – 3. Opatija sv. Mihovila Arkandžela na *Rudini*. Bočna spona od korica knjige s tragom otisnutog gotičkog slova. Snimio Hrvoje Jambrek.

Fig. 6 – 3. The Abbey of St. Michael the Archangel at *Rudina*. The clasp of the edge of a book cover with traces of the imprint of a Gothic letter. Photograph by Hrvoje Jambrek.

pravilu nalazio rombodni brončani limeni ukrašeni okov, također s umbilikom, kako bi težina daljnje knjige, položene na opisani primjerak, bila ravnomjerno raspoređena.

Radi pojašnjenja korice knjige u kasnom 15. stoljeću bile su sastavljene od drvenih dužica umotanih u kožu, tvoreći plohu određene veličine (primjerice 210 mm duljine i 170 mm širine) i debljine oko 10 mm. Na uglovima su se spomenuti trapezoidni, odnosno deltoidni brončani okovi, ukrašeni u raznim tehnikama, zakivali čavličima. To znači da su s gornje strane, ali i na bočnim presavinutim okomitim stranicama bile predviđene perforacije za čavlice duljine 10 mm. Pored urezivanja ukrasa, primjerice cvijeta s četiri latice, pojavljuje se i tehnika perforiranja površine, kako bi se na gornjoj plohi istaknuo, primjerice, motiv hrastove grančice ili naglasili dulji valoviti obodi. Daljnja je tehnika ukucavanje ili iskucavanje raznih ukrasa, poglavito kružića, potom šesterolatičnih cvjetića u kombinaciji s grančicom, ali i manjih dopunskih izbočina na glavnoj plohi okova. Na vrhu deltoidnog okova bila je predviđena rupica za zakivanje, tj. njegovo učvršćivanje na drvenu plohu naslovnice umotane u kožu. Ta je koža bila ukrašena tzv. »slijepim otiskom« (njem. Blinddruck), pa je s navedenim ugaonim i središnjim ukrašenim brončanim limenim ojačanjima ostavljala dojmljivu predodžbu. Na hrptu uveza su na ušćuvanim primjercima knjiga vidljiva četiri do šest izbočenja, tj. grebena nastala uslijed šivanja stranica na kojima je bilo u pravilu tiskano nabožno štivo. Konačno, na koricama knjiga koje su se otvarale i u to doba na desnoj strani, pojavljuju se tročlani pravokutni brončani limeni okovi s iskucanim gotičkim slovima u minuskuli (npr. M), obično na gornjoj pločici. Na zadnjoj strani korice knjige su se učvršćivale zakivanjem takvih pravokutnih spona pomoću tri čavlića.

Iz navedenog opisa koji je bio nužnost, poradi prepoznavanja načina opremanja knjiga u kasnom srednjem vijeku, razabire se i složenost takvoga postupka, ali i jedna opća pojava. Riječ je o postojanju određenih ishodišta, tj. radionica u kojima su skupine vrsnih obrtnika raznoga profila djelovale prema nekom zajedničkom likovnom programu, koji je za konačan cilj imao unificiranje duhovnog štiva. To unificiranje moralo je imati zajedničko duhovno, odnosno svjetovno ishodište.

U slučaju benediktinskog samostana sv. Mihovila Arkandžela, otkrivenog i istraživanog na položaju *Rudina*, valja naglasiti da je na svršetku kasnoga srednjega vijeka bio na jugozapadnom obodu Pečuške biskupije te nedaleko granice sa Zagrebačkom biskupijom, kao i međa požeške županije s križevačkom (ANDRIĆ 1998: 32). Nadalje, pored ranije navedenih epigrafskih dokaza s *Rudine*, valja se u ovom prikazu podsjetiti i važnog povijesnog podatka iz 1450. god. koji dokazuje postojanje starije samostanske pismohrane. Naime, spomenute su godine Turci porušili ili oštetili zgrade te spalili rudinski samostanski arhiv, a s njim i pisma o crkvenim povlasticama (ANDRIĆ 1998: 47, b. 70). Samostanski arhiv mogao se nalaziti u blizini blagovaonice, tj. refektorija, na sjevernoj strani spomeničkog kompleksa, odnosno alternativno i u njegovom zapadnom krilu. S obzirom na podatke u svezi otkrića okova upravo u refektoriju, skloni smo pretpostaviti da se i pismohrana, nakon one postradale prigodom rušenja izazvanog požarom 1450. god., obnovila na starom mjestu. Nakon pustošenja sredinom 15. stoljeća, zaslugom kasnijih dobročinitelja te patrona, arhiva, tj. knjižnica samostana mogla je biti obnovljena knjigama kojima su pripadali otkriveni brončani ugaoni okovi korica ali i bočne spona. To obnavljanje knjižnog fonda samostana uslijedilo je, po našem uvjerenju, u posljednja tri desetljeća 15. stoljeća. Naime, prema do sada objavljenim analogijama primjeraka okova uglova korica knjiga, srodnih rudinskim, dobiva se približan okvir moguće datacije knjiga kojima su pripadale.

Osvrnimo se u nastavku stoga nanovo na ranije spomenute brončane limene okove od uglova korica knjiga iz refektorija samostana na *Rudini* i pronađimo im analogije u, do sada, objavljenom fundusu otkrivenom u međuriječju Drave, Dunava i Save (TOMIČIĆ 2009: 747–776). Pritom koristimo zemljovid rasporeda nalaza okova uglova i bočnih spona za knjige iz kasnosrednjovjekovne Slavonije (sl. 7).

Na prvom mjestu izdvajamo inačicu okova s motivom četverolatičnog cvijeta u središtu kojega je umbilik. Riječ je o dva primjerka iz rudinskog fundusa (sl. 2. i sl. 3), kojima ponešto kvalitetnije izrađenu analogiju pronalazimo u zidanoj grobnici unutar crkve sv. Lovre u Požegi na koju smo se nedavno osvrnuli (TOMIČIĆ 2010: sl. 3. i sl. 6). Posebice dragocjen podatak pruža nam radioizotopsko datiranje antropološke građe iz navedene grobne cjeline u sv. Lovri u Požegi, koji obuhvaća vremenski okvir od oko 1470. do oko 1520. godine.

Sljedećoj inačici okova pripada rudinski primjerak s hrastovom grančicom (sl. 4) kojemu nalazimo zasada samo jednu analogiju. Posebice zanimljiv je i izrazito visoke umjetničko-obrtne razine primjerak ugaonog okova korica knjige otkriven u zapadnom dijelu dvorišta palače vojvoda Iločkih u Iloku (TOMIČIĆ 2009: 750–751, sl. 3). U njemu je središnji sadržaj motiv hrastove grančice.

Treća inačica rudinskog okova ukrašena je vegetabilnim motivom, tj. grančicom ljiljana vezanom u snop iz kojega se granaju dva šesterolatična cvjetića (sl. 5). Najbližu analogiju susrećemo u fundusu nalazišta Suhopolje-*Kliškovac* (TOMIČIĆ 2009a: sl. 11) i potom u oštećenom primjerku srodnog ukrasnog okova korica knjige iz zapadnog dvorišta palače vojvoda Iločkih u Iloku (TOMIČIĆ 2009: 751, sl. 3., 2). U zapadnom krilu srednjovjekovne palače Budima u »jami 34« otkriven je lijepi primjerak navedene inačice (HOLL 2005: 28., Abb. 31: 1; TOMIČIĆ 2009: 757, sl. 16, b. 20) koji se datira oko 1475. god. Imre Holl navodi istovrstan primjerak s ruba table korica jednog kodeksa pisanog 1470. god., koji se može vidjeti u knjižnici kralja Matije Korvina (HOLL 2005. bilj. 47; TOMIČIĆ 2009: 757, bilj. 20). Daljnju analogiju pronalazimo u srednjovjekovnom samostanu Alsórajk-Kastélydomb u grobnoj cjelini 273 (SZŐKE 1996: 278, 304., Tab. 139., 7; TOMIČIĆ 2009: 757, sl. 17). Našoj skupini ukrasnih okova iz međuriječja Drave, Dunava i Save te susjednog nam mađarskog prostora Zadunavlja pridružujemo inkunabulu iz 15. stoljeća pohranjenu u Univerzitetskoj knjižnici u Altoni u Hamburgu, koja daje jasan uvid u izgled

Sl. 7 – Zemljovid kasnosrednjovjekovne Slavonije s rasporedom nalaza okova uglova od korica knjiga s motivom hrastove grančice (◇), cvijeta s četiri latice (◆), ljiljana (△) i preklopnih bočnih spona (□). Nalazišta: 1- Ilok, dvor vojvoda Iločkih, 2- Sotin, 3 – Čepin – *Ovčara*, 4 – Orahovica – *Ružica grad*, 5 – Suhopolje – *Kliškovac*, 6 – Opatija – sv. Mihovila Arkandela na *Rudini*, 7 – Požega, crka Sv. Lovre. Prema zamisli autora – oblikovao Hrvoje Jambreč.

Fig. 7 – Distribution map of fittings of book bindings in the late mediaeval Slavonia, with the oak leaf motif (◇), four petal flowers (◆), fleur-de-lys (△), and side clasps (□). Sites: 1- Ilok, the palace of the Dukes of Ilok, 2- Sotin, 3 – Čepin – *Ovčara*, 4 – Orahovica – *Ružica Castle*, 5 – Suhopolje – *Kliškovac*, 6 – The Abbey of St. Michael the Archangel at *Rudina*, 7 – Požega, St. Lawrence's Church. Designed by Hrvoje Jambreč following the author's instructions.

opremljene knjige kasnoga srednjeg vijeka (TOMIČIĆ 2009: 754., sl. 12., bilj. 11). Na uglovima te inkunabule vidljivi su ukrasni okovi s motivom ljiljana, analogni našoj rudinskoj inačici.

Do sada navedeni nalazi okova za uglove korica knjiga s prostora Ugarske opredjeljuju ih u vremenski okvir od oko 1469. do oko 1475. god. Na taj način dobivamo relativno pouzdana uporišta i za datiranje analognih primjeraka iz *Rudine* te Iloka i Suhopolja-*Kliškovca*. Nešto mlađem primjerku pripada prva hrvatska tiskana knjiga – glagoljska inkunabula *Misal po zakonu rimskoga dvora*, iz 1483. god. na kožnom ovitku koje su vidljiva dva kovinska ugaona okova s motivom ljiljanova cvijeta, identična primjerku iz *Rudine* (BRATULIĆ – DAMJANOVIĆ 2005: 175–176; TOMIČIĆ 2009: 755., sl. 13., 1–2, bilj. 13).

Pored ugaonih okova korica knjiga u refektoriju samostana sv. Mihovila Arkandela na *Rudini* otkrivena su i tri primjerka pravokutnih limenih brončanih okova, tj. dijelova tročlanih bočnih spona za zatvaranje korica knjiga (sl. 6., 1–3). Na dvama su primjercima pored perforacija za umetanja čavlića za zakivanje u drvenu podlogu korica utisnuti ukrasi gotičkim slovima nastalim

Sl. 8 – Brevijar iz Ostrogon (Breviarium Strigoniense). Tiskao Erhard Ratdolt iz Augsburga u Veneciji 1480. god. po nalogu kralja Matije I. Korvina. Prema *Matthias Corvinus, the King*, 2008.

Sl. 8 – The Esztergom Breviary (*Breviarium Strigoniense*). Printed by Erhard Ratdolt of Augsburg in Venice in 1480, following an order given by King Matthias I Corvinus. After: *Matthias Corvinus, the King*. 2008.

otiskivanjem matricom (sl. 6., 1–3).⁵ Diljem međuriječja Drave, Dunava i Save do sada smo registrirali navedene primjerke spona na lokalitetima Sotin (TOMIČIĆ 2009: 754, sl. 11), Orahovica – Ružica grad (RADIĆ – BOJČIĆ 2004: 77), odnosno u Čepinu – Ovčari (*Seoba naroda i srednji vijek* 2009: 88, sl. 116).

Na svršetku našeg priloga možemo istaknuti kako se benediktinska opatija sv. Mihovila Arkandela na položaju *Rudina*, do sada već prepoznata kao slojeviti kulturno-povijesni otok u srcu Slavonije, skupinom od sedam primjeraka okova i spona koje smo prikazali i vrednovali, još jed-

⁵ Na sl. 6., 1. prikazana je spona pohranjena u Gradskom muzeju u Požegi pod inventarskim brojem 12.029 koju smo ranije objavili (TOMIČIĆ 2009: 751, sl. 10., 3), a na sl. 6. 2 prikazana je spona pohranjena pod inventarskim

brojem 14.321. Treći je primjerak označen inventarskim brojem 14.322, a na njemu su dvije rupe za čavliće te pre-savinuta uža stranica s pravokutnom uskom perforacijom. Na sponi se ušćuvao i čavličić.

nom potvrđuje izvorom najiskazljivijih arheoloških, povijesno-umjetničkih i povijesnih spoznaja o kasnom srednjem vijeku promatranog prostora. Pored relativno bogatog likovnog programa i stilskog izričaja prepoznatog na okovima i sponama, nedostaju nam još uvijek podatci o potencijalnim naručiteljima knjiga kojima su pripadali ti zanimljivi detalji umjetničko-obrtne opreme. Mišljenja smo kako ih na prvom mjestu treba tražiti među brojnim patronima koji su se često smjenjivali, a posebno su navedeni u povijesnim izvorima (ANDRIĆ 1998: 31–57). Posebice se to može odnositi na razdoblje nakon stradanja samostana od strane Turaka 1450. godine, kada se pristupalo obnovi objekata toga kompleksa ali i postradalog arhiva. Među benefaktorima valja tražiti Cerničke, Tamásyje, Héderváryje. Nadalje, pouzdano nam nisu poznati niti bitni detalji o štivima koja su tvorila sadržaj knjiga. Ipak, na temelju srodnosti ukrasnih detalja, tj. okova koji stoje u prvom planu naše teme, mogu se naslutiti ishodišta temeljnih ideja i poticatelja istih. Njih valja tražiti u našem konkretnom slučaju, kao i za promatrano područje međuriječja Drave, Dunava i Save, prije svega, u svjetovnom i duhovnom središtu koje je promicalo ideje o unificiranju liturgijskih knjiga. To je svakako bio kraljevski dvor u Budimu u doba vladavine Matije I. Korvina (1458.–1490.), u kojem je 1479. god. kraljevskim nalogom potaknuta objava brevijara za dijecezu Ostrogona. Tako je po nalogu kralja Matije I. Korvina 1480. god. nastao *Breviarium Strigoniense*, paradigmatska nabožna knjiga koju je tiskao Erhard Ratdolt iz Augsburga u Veneciji (*Matthias Corvinus* 2008: 437, 10.18), tada najsnažnijem središtu knjigotiska u Italiji (sl. 8). U Ratdoltovoj oficini u Veneciji tiskano je s prostora Hrvatske djelo trogirskog patricija Koriolana Cipica, iz 1477. (PELC 2007: 549),⁶ odnosno *Brevijar zagrebačkog biskupa Osvalda* iz 1484. god. (PELC 2007: 549).

Prema mišljenju vrsnog poznavatelja umjetnosti renesanse Milana Pelca u Ratdoltovoj, ali i u drugim mletačkim tiskarama povezali su se prekoalpski njemački i jadranski talijanski kulturni krug (PELC 2007: 549, bilj.1091). U te sinhronne kulturne krugove putem tiskanih ilustriranih knjiga uključuje se i hrvatska sredina sa svojim posebnostima – glagoljskim, odnosno ćirilskim pismom (PELC 2007: 549, bilj. 1091). Na temelju povijesnih izvornika (*Breviarium Strigoniense*) te pouzdanih arheoloških dokaza, primjerice, raznih inačica okova uglova i spona od korica knjiga, koje smo u našem radu detaljnije vrednovali na dragocjenim nalazima iz benediktinske opatije sv. Mihovila Arkandela na *Rudini*, ali i istodobnih analogija diljem kasnosrednjovjekovne Slavonije, prepoznamo kako je promatrani srednjoeuropski prostor kojega tvori Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo u epohi vladavine Matije I. Korvina (1458. – 1490.) tvorilo treći nezaobilazni kulturni krug. Tom kulturnom krugu pripadaju i tri primjerka nabožnih knjiga iz *Rudine* za koje nalazimo dokaze u njihovoj likovnoj, tj. umjetničko-obrtnoj opremi.

POPIS LITERATURE

ANDRIĆ, S.

- 1998. Benediktinski samostan sv. Mihovila Arkandela na Rudini. *Zlatna dolina: godišnjak Požeštine*, 4/1998, 1: 31–57.
- 2001. *POTONULI SVIJET. Rasprave o slavonskom i srijemskom srednjovjekovlju*. Zagreb, 2001.
- 2008. Podgorje Papuka i Krndije u srednjem vijeku: prilozi za lokalnu povijest (prvi dio). *Scrinia Slavonica. Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*. 8/2008: 55–112.
- 2009. Podgorje Papuka i Krndije u srednjem vijeku: prilozi za lokalnu povijest (drugi dio). *Scrinia Slavonica. Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*. 9/2009: 57–98.

6 *Petri Mocenici imperatoris gestae*.

- 2009. Početci književne kulture. Slavonija, Baranja i Srijem. Vrela europske civilizacije, I. J. BRATULIĆ – S. ĆOSIĆ – I. ISKRA JANOŠIĆ – K. NEMEC (ur.). Zagreb, 2009: 477–488: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske. Galerija Klovićevi dvori.
- Benediktinska opatija sv. Mihovila Rudina*. Požega, 1997.
- BRATULIĆ, J. – S. DAMJANOVIĆ, 2005 – *Hrvatska pisana kultura, Izbor djela pisanih latinicom, glagoljicom i ćirilicom od VIII. do XXI. stoljeća*, 1. sv. (VIII.–XVII. st.). Križevci-Zagreb, 2005: 175–176.
- HOLL, I. 2005 – »Fundkomplexe des 15.–17. Jahrhunderts aus dem Burgpalast von Buda«. *Varia Archaeologica Hungarica* (Budapest), 17/2005: 28., Abb. 31:1.
- KATIČIĆ, R. 1994 – *Na ishodištu. Književnost u hrvatskim zemljama od 7. do 12. stoljeća*. Zagreb, 1994.
- Matthias Corvinus, the King. Tradition and Renewal in the Hungarian Royal Court 1458–1490*. Exhibition catalogue. Budapest, 2008: 437, 10.18.
- PELC, M. 2007 – *Renesansa. Uspomeni Cvita Fiskovića*. Povijest umjetnosti u Hrvatskoj. Zagreb, 2007.
- RADIĆ, M. – Z. BOJČIĆ 2004 – *Srednjovjekovni grad Ružica*. Osijek, 2004.
- Seoba naroda i srednji vijek. Vodič kroz stalni postav*. Arheološki muzej Osijek. Osijek, 2009.
- SOKAČ-ŠTIMAC, D. 1997 – *Arheološka istraživanja na Rudini*, u: *Rudina – benediktinska opatija sv. Mihovila*. Požega, 1997: 17–24.
- SZÖKE, B.M. 1996 – Die Prämonstratenserpropstei von Alsó-Kastélydomb (U: B. M. SZÖKE). *Antaeus. Communicationes ex Institutio archaeeologico Acaademiae Scientiarum Hungaricae* 23/1996. Archäologie und Siedlungsgeschichte im Hahöter Becken, Südwest-Ungarn von der Völkerwanderungszeit bis zum Mittelalter Budapest, 1996: 251.–305.
- TOMIČIĆ, Ž.
- 2004. Regensburg – Budim – Ilok. Kasnosrednjovjekovni pećnjaci iz dvora knezova Iločkih dokaz sveza Iloka i Europe. Zusammenfassung: Regensburg – Buda – Ilok. Spätmittelalterliche Ofenkacheln vom Hof der Fürsten von Ilok – Bestätigung der Beziehungen zwischen Ilok und Europa. *Prilozi*, 21/2004: 143–176.
  - 2009a. Suhopolje – *Kliškovac*: Od toponima do arheološke spoznaje! Summary: Suhopolje-Kliškovac. From Toponym to Archaeological cognition! *SP*, 3. ser., 36/2009.
  - 2010. *O tragovima kasnosrednjovjekovne književnosti na području Požege*. U: *Zbornik 800-ta obljetnica Požeško-slavonske županije: Zavod za znanstveni i umjetnički rad HAZU u Požegi*. Požega, 2010 (u tisku).

POPIS ILUSTRACIJA
FIGURE CAPTIONS

Sl. 1 – Pogled iz zraka na spomenički kompleks benediktinske opatije sv. Mihovila Arkandjelana položaju *Rudina*. Snimio Josip Sudić.

Fig. 1 – Aerial view of the site of St. Michael the Archangel's Benedictine Abbey at *Rudina* (photograph by Josip Sudić).

Sl. 2 – Opatija sv. Mihovila Arkandjela na *Rudini*. Okov ugla od korica knjige s ukrasom nalik cvijetu s četiri latice. Snimio Hrvoje Jambrek.

Fig. 2 – The Abbey of St. Michael the Archangel at *Rudina*. Fitting of the corner of a book binding decorated with a four petal flower. Photograph by Hrvoje Jambrek.

Sl. 3 – Opatija sv. Mihovila Arkandžela na *Rudini*. Okov ugla od korica knjige s ukrasom nalik cvijetu s četiri latice. Snimio Hrvoje Jambrek.

Fig. 3 – The Abbey of St. Michael the Archangel at *Rudina*. Fitting of the corner of a book binding decorated with a four petal flower. Photograph by Hrvoje Jambrek.

Sl. 4 – Opatija sv. Mihovila Arkandžela na *Rudini*. Okov ugla od korica knjige s ukrasom nalik hrastovom listu. Snimio Hrvoje Jambrek.

Fig. 4 – The Abbey of St. Michael the Archangel at *Rudina*. Fitting of the corner of a book binding decorated with an oak leaf. Photograph by Hrvoje Jambrek.

Sl. 5 – Opatija sv. Mihovila Arkandžela na *Rudini*. Okov ugla od korica knjige s ukrasom nalik cvijetu ljiljana s dva bočna šesterolatična cvijeta. Snimio Hrvoje Jambrek.

Fig. 5 – The Abbey of St. Michael the Archangel at *Rudina*. Fitting of the corner of a book binding decorated with a fleur-de-lys and two lateral flowers. Photograph by Hrvoje Jambrek.

Sl. 6 – 1. Opatija sv. Mihovila Arkandžela na *Rudini*. Bočna spona od korica knjige s otisnutim gotičkim slovom. Snimio Hrvoje Jambrek.

Fig. 6 – 1. The Abbey of St. Michael the Archangel at *Rudina*. The clasp of the edge of a book cover with a Gothic letter. Photograph by Hrvoje Jambrek.

Sl. 6 – 2. Opatija sv. Mihovila Arkandžela na *Rudini*. Bočna spona od korica knjige s otisnutim gotičkim slovom. Snimio Hrvoje Jambrek.

Fig. 6 – 2 The Abbey of St. Michael the Archangel at *Rudina*. The clasp of the edge of a book cover with a Gothic letter. Photograph by Hrvoje Jambrek.

Sl. 6 – 3. Opatija sv. Mihovila Arkandžela na *Rudini*. Bočna spona od korica knjige s tragom otisnutog gotičkog slova. Snimio Hrvoje Jambrek.

Fig. 6 – 3. The Abbey of St. Michael the Archangel at *Rudina*. The clasp of the edge of a book cover with traces of the imprint of a Gothic letter. Photograph by Hrvoje Jambrek.

Sl. 7 – Zemljovid kasnosrednjovjekovne Slavonije s rasporedom nalaza okova uglova od korica knjiga s motivom hrastove grančice (◇), cvijeta s četiri latice (◆), ljiljana (△) i preklopnih bočnih spona (□). Nalazišta: 1- Ilok, dvor vojvoda Iločkih, 2- Sotin, 3 – Čepin – *Ovčara*, 4 – Orahovica – *Ružica grad*, 5 – Suhopolje – *Kliškovac*, 6 – Opatija – sv. Mihovila Arkandžela na *Rudini*, 7 – Požega, crka Sv. Lovre. Prema zamisli autora – oblikovao Hrvoje Jambrek.

Fig. 7 – Distribution map of fittings of book bindings in the late mediaeval Slavonia, with the oak leaf motif (◇), four petal flowers (◆), fleur-de-lys (△), and side clasps (□). Sites: 1- Ilok, the palace of the Dukes of Ilok, 2- Sotin, 3 – Čepin – *Ovčara*, 4 – Orahovica – *Ružica Castle*, 5 – Suhopolje – *Kliškovac*, 6 – The Abbey of St. Michael the Archangel at *Rudina*, 7 – Požega, St. Lawrence's Church. Designed by Hrvoje Jambrek following the author's instructions.

Sl. 8 – Brevijar iz Ostrogona (*Breviarium Strigoniense*). Tiskao Erhard Ratdolt iz Augsburga u Veneciji 1480. god. po nalogu kralja Matije I. Korvina. Prema *Matthias Corvinus, the King*, 2008.

Fig. 8 – The Esztergom Breviary (*Breviarium Strigoniense*). Printed by Erhard Ratdolt of Augsburg in Venice in 1480, following an order given by King Matthias I Corvinus. After: *Matthias Corvinus, the King*. 2008.

SUMMARY

ON LATE MEDIAEVAL BOOKS FROM THE BENEDICTINE MONASTERY OF ST MICHAEL
THE ARCHANGEL ON THE *RUDINA* NEAR POŽEGA

The site of *Rudina* on the southern slopes of the Papuk has long been on the general map of the cultural history of Europe, especially because of a characteristic ensemble of sacral sculpture, the so-called Rudina heads, discovered by the foundations of a large Romanesque church, within the unique monastery complex of St Michael the Archangel.

Systematic long-term excavations conducted by Dubravka Sokač-Štimac, a diligent archaeologist in the City museum of Požega on the site of *Rudine*, has allowed an insight into parts of archaeological, art-historian etc. assemblages, which has led us to – until recently – unknown examples of a unique artistic and craft production. We are referring here to a group of metal products that represented, during the Middle Ages, an important part of the outfit of religious books, used for the strengthening and decoration of book cover corners.

The City museum of Požega exhibits or keeps – in the permanent exhibition of its Archaeological department and in its depository – precious evidence for literacy within the Benedictine monastery complex at *Rudina*.

This paper thoroughly analyses the finds of book corner fittings and recognizes among them a certain typology that suggests a justified opinion that there were several types of fittings, most probably, of religious books used during the last decades of the 15th c in the Benedictine monastery of St Michael the Archangel. The paper enumerates similar examples of book cover fittings that confirm the existence of a wide-spread network of their users throughout the area between the rivers Drava, Sava and Danube, especially functioning in religious ceremonies in monastery complexes, but sometimes also in sacral objects affiliated to castles of the highest nobility (Ilok, Orahovica-*Ružica grad*).

A special importance of the objects from the Benedictine monastery at *Rudina* discussed in this paper, as well as similar late mediaeval objects from Slavonija, is contained within the message emitted by them. This is the fact of a central government in Budim during the reign of the Croatian-Hungarian king of Matthias Corvinus, that clearly – through the mediation of the Ostrogon (Esztergom) archdiocese during the term of *primas* John the Knight – governed the furnishing and decoration of religious books in the region of Slavonija also. The Ostrogon breviary is paradigmatic for all similar books made in the late 15th c., both in Slavonia and in trans-Drava and Tisa region. The book cover corner fittings are material evidences of the expression of a need for the books, that is, a specific late mediaeval literature on the territory of northern Croatia that is contemporary with that on its eastern Adriatic front.

Rukopis primljen: 1. IX. 2010.
Rukopis prihvaćen: 20. IX. 2010.

ASJA TONC

*Institut za arheologiju
Ulica grada Vukovara 68
HR – 10 000 ZAGREB*

SLAVICA FILIPOVIĆ

*Muzej Slavonije
Trg Sv. Trojstva 6
HR – 31 000 OSIJEK*

NOVI OSVRT NA ACO PEHAR IZ OSIJEKA

**UDK 738.6 (36:497.5 Osijek) "-15"
Izvorni znanstveni rad**

Iako objavljen prije nekoliko desetljeća, nalaz ACO pehara s natpisom pronađen u latenskoj jami na osječkom Pristaništu u svjetlu novije literature pruža vrijedne podatke o počecima rimskog vladanja na području istočne Slavonije. Pehar, koji se datira od 15. god. pr. Kr. do kraja prvog desetljeća nove ere, pripada grupi posuda s natpisom iz radionice majstora Acastus Aco. Najvjerojatnije je riječ o proizvodima privatnog karaktera, koji se izvan matičnog sjeveroitalskog područja tumače kao vlasništvo doseljenika italjskog porijekla, što vrijedi i u slučaju osječkog nalaza. Nalaz dokazuje prisutnost stanovnika italjskog porijekla u razdoblju neposredno nakon rimskog osvajanja, a iako postoji mogućnost da je vlasnik bio pripadnik rimske vojne postrojbe, vrlo je moguće da je riječ o jednom od italjskih trgovaca koji na ovaj prostor dolaze prije konačnog osvajanja međurječja Save i Drave.

Ključne riječi: ACO pehari, Acastus Aco, Mursa, augustovsko doba, romanizacija

Keywords: ACO cups, Acastus Aco, Mursa, Augustean period, Romanisation

Augustovo doba na području je kontinentalne Hrvatske obilježeno je osvajačkim pothvatima rimske vojske, pri čemu naravno treba istaknuti osvajanje Segestike i borbe za osvajanje japodskog područja, prvenstveno opsadu Metula (*Metulum*). Nakon pohoda između 35. i 33. god. pr. Kr. slijedi razdoblje daljnje stabilizacije rimske vlasti, koja je konačni udarac buntovnom stanovništvu zadala gušenjem ustanka 9. god. Takva je barem slika koju dobivamo proučavanjem pisanih izvora, no čak i šture informacije o rimskim osvajanjima međurječja Save i Drave i prodoru do Dunava dolaze u pitanje kada ih pokušamo dovesti u vezu s arheološkom slikom posljednjih desetljeća prije nove ere. Neistraženost i /ili neobjavljenost čine takvu sliku nepotpunom, pa se proučavanje rane romanizacije često mora svesti na izdvajanje određenih tipova ili kategorija materijala datiranih u ranocarsko doba i pokušaj njihove interpretacije. Keramički je materijal danas sve bolje stratigrafski datiran, a

ujedno i geografski istražen u smislu porijekla pojedinog oblika ili ukrasa, pa je stoga izrazito pogodan za proučavanje kontakata između pojedinih područja. Unutar brojnih keramičkih tipova datiranih u augustovsko vrijeme izdvaja se grupa tzv. Aco pehara. U takvom svjetlu čini nam se važno podsjetiti na vrijedan nalaz ulomka Aco pehara koji se, iako objavljen prije nekoliko desetljeća, čini zanemaren u proučavanju romanizacije područja Osijeka, ali i istočne Slavonije općenito.

Ulomak čaše pronađen u osječkom Donjem gradu tijekom radova na Pristaništu 1961. god. (BULAT 1977) pripisuje se jednom od majstora iz eponimne radionice čiji je vlasnik, *C. Aco*, svoj obrt proširio osnivanjem manjih radioničkih središta. Odgovor na pitanje tko je točno bio *Acastus* (oslobođenik, vlasnik ili majstor iz jedne od podružnica, poslovni partner...) otežava činjenica da je on jedini čiji potpis dolazi u dvije varijante, a taj je problem zasad bez konačnog rješenja (LAVIZZARI PEDRAZZINI 1987: 45–46; 1997: n. 80).

Na ovom mjestu ipak nas više zanima izuzetnost grupe posuda s potpisom *Acastus*, a riječ je o čašama s natpisom, kakva je i osječka (LAVIZZARI PEDRAZZINI 1987: 47). Uz natpis, osječki primjerak ističe se i po motivu imitacije stijenke pletene košare, vrijedne indikacije porijekla pehara.

Slika 1 – Pehar s natpisom iz Osijeka (D. Doračić).

Figure 1 – Cup with inscription from Osijek (D. Doračić).

Inv. br. 7380, Muzej Slavonije (Osijek)

Dimenzije: cca 14 x 7,5 cm, debljina 0,2 cm; promjer čitave posude cca 11cm.

Opis: gornji dio čaše od svijetlocrvene keramike rekonstruiran od nekoliko ulomaka. Riječ je o tipu 4b po tipološkoj podjeli M. P. Lavizzari Pedrazzini, obliku koji je stratigrafski datiran oko 20.god. pr. Kr. do kraja 1. st. pr. Kr. (LAVIZZARI PEDRAZZINI 1987: 32, T. 2).

Ukras: ispod glatkog ravnog ruba koji završava plitkim žlijebom nalazi se red okomitih ovala, zatim polje s ukrasom imitacije stijenke pletene košare od pruća, ispod kojeg se nalazi red s natpisom. Pojas s natpisom odvojen je jednim redom u obliku pletene uzice od niza arkada sa stupovima, unutar kojih

se nalaze viseći grozdovi. Ispod arkada nalazi se opet pojas s imitacijom stijenke košare. Niz arkada sastoji se od naizmjenično postavljenih užih i širih lukova (širina prvih je 1,5–7cm, a većeg luka 2 cm), prekinutih jednim manjim, jednostrukim lukom (širine 0,7cm). Iako je M. P. Lavizzari Pedrazzini naglasila ovu najmanju arkadu kao neobičnost, nova restauracija¹ pehara dokazuje da nije riječ o pogrešnoj rekonstrukciji.

Natpis: (N?)DVM.ESSE.NECESSARIO.CEDO.BIBER, završava listom i pčelom, nakon koje je slovo (C?).

RADIONICA ACO ACASTUS

Arhitektonski motivi česti su na Aco peharima sjevernoitalske proizvodnje.² Sam *Acastus* često koristi motiv niza arkada, pa tako i na posudama s natpisom poput one iz Altina (LAVIZZARI PEDRAZZINI 1986: Sl. 9).

Prikaz pčele također ima analogija na drugim posudama ovog majstora. Na posudi iz Villachiare na kojoj se javlja i motiv visećih grozdova, majstorov se potpis nalazi između dvije pčele, kao i na čaši s natpisom iz Halterna, dok se na primjerku iz *Nauportusa* jedna pčela nalazi u pojasu s malim arkadama iznad natpisa (SFREDDA – DELLA PORTA – TASSINARI 1998: 71; LAVIZZARI PEDRAZZINI 1987: 57, n. 37; MRATSCHEK 1987: 208). U istoj funkciji kao na peharu iz Osijeka, odnosno kao oznaka početka natpisa, prikaz pčele nalazimo na čašama iz Magdalensberga i Gambarate (LAVIZZARI PEDRAZZINI 1987: 105).

Ukras u obliku imitacije stijenke košare od pruća prekriva većinu površine pehara i uokviruje niz arkada s obje strane. Ovaj specifični motiv svoje porijeklo najvjerojatnije vuče iz područja koje gravitira prema dolini Ticina (Prilog 2. – krug), odakle su se proizvodi lako mogli distribuirati dalje prema sjeveru putem alpskih prijevoja (na što ukazuje i ulomak s prijevoja Septimer Pass), ali i istoku dolinom Pada. Koncentracija nalazišta s ovim tipom ukrasa na širem području Ticina poslužila je M. P. Lavizzari Pedrazzini da na tom prostoru ubicira jednu od radionica koja je proizvodila čaše tipa ACO, a da je riječ o proizvodnji pod markom *Acastus* dodatnu potvrdu pruža karta rasprostranjenosti nalaza posuda tog majstora, kao i nekorisćenje ukrasa tipa *Kommaregen*, tipičnog za istočnije dijelove Padske nizine (LAVIZZARI PEDRAZZINI 1987: 23).

Osječki nalaz zasad predstavlja najistočniju točku rasprostranjenosti ukrasa u obliku košare. Analogija nema među fragmentima Aco pehara iz Emone, Nauporta ili Sermina, kao ni u Sisku ili među ulomcima iz sjeverne Dalmacije, odnosno na geografski najbližim nalazištima ovog keramičkog tipa, što naglašava značaj izoliranog osječkog primjerka.³ Iako prikazan na tri čaše s natpisom koje se pripisuju radionici *Aco Acastus* – osječkoj, ulomku iz Calvatona kod Cremona (antički *Bedriacum*) i onoj iz Angere (LAVIZZARI PEDRAZZINI 1987: 241), motiv košare nije isključivo dio repertoara ove radionice. Primjerci sigurne atribucije većinom pripadaju korpusu nalaza s natpisom *Diophanes*, a ukras koristi i *Antiochus*, obojica iz eponimne radionice, dok se na proizvodima radionice *Norbanus* motiv koristi u vrlo stiliziranom obliku koji ne predstavlja pravu analogiju za naš pehar (LAVIZZARI PEDRAZZINI 1987: 38–39). Na sva tri poznata pehara s motivom košare koji dolaze iz radionice *Acastus*a javlja se i natpis, a ovima se može dodati i ulomak iz Dangstettena

1 Ovom prilikom zahvaljujemo Damiru Doračiću iz Arheološkog muzeja u Zagrebu na novoj restauraciji pehara te crtežima i fotografijama dio kojih ovdje objavljujemo.

2 O arhitektonskom motivu kao utjecaju pergamske proizvodnje i općenito o značaju helenističke tradicije u proizvodnji Aco pehara v. M. P. LAVIZZARI PEDRAZZINI. *La terre sigillée en Italie du Nord*. U: *Early Italian*

sigillata. The chronological framework and trade patterns. (Proceedings of the First International ROCT-Congress Leuven, May 7 and 8, 1999), *Babesch Suppl.*, 10, 2004: 263–269.

3 PLESNIČAR-GEC 1992: 390; HORVAT 1990: T. 13, 9, 11; 1997: T. 47, 20–21; KOŠČEVIĆ – MAKJANIĆ 1995: 60–1; BRUSIĆ 1999: 187.

(ROTH-RUBI 2006: 142, v. ispod). M. P. Lavizzari Pedrazzini pretpostavlja da je majstor posudu iz Angere prilagodio lokalnom ukusu, što potvrđuje koncentracija nalaza s imitacijom pletene košare upravo na području doline Ticina i jezera Maggiore, a ni ulomak iz *Bedriacuma* nije jedini na širem području istočne doline Pada, no u tom slučaju postavlja se pitanje izoliranog nalaza iz Osijeka, koji bi po tome mogao također pripadati pojedincu porijeklom iz sjeverne Italije. Ipak, posude s natpisom mogle su imati izdvojeno tržište na osnovi narudžbi (LAVIZZARI PEDRAZZINI 1987: 54), pa se treba uzeti u obzir i mogućnost da je naručitelj imao jasnu ideju samo o natpisu, koji svakako predstavlja najznačajniji dio ovih posuda, dok su detalji izvedbe bili prepušteni majstoru. Ostaje činjenica da ostale čaše⁴ s natpisom pokazuju slične karakteristike i pripadaju istom obliku (tip 3), a iznimke su posude iz Angere, Altina i Osijeka, sve tipa 4b. Možemo tako izdvojiti dvije skupine posuda unutar čaša s natpisom, priličnu homogenu skupinu čaša tipa 3 te manju grupu čaša tipa 4b s različitom dekoracijom, ali koje djelomično povezuje ukras u obliku imitacije košare, kojoj bi pripadao osječki pehar. (Iznimku bi predstavljao fragment iz Dangstetena, koji bi na temelju prema vani izvučenog ruba pripadao tipu 3a). Ipak, na temelju prostorne distribucije čini se da ove dvije skupine nisu vezane uz neko specifično tržište, koje bi bilo sklonije određenoj vrsti ukrasa (Prilog 2. – kvadrat).

Fragmentirani osječki pehar ostavio nam je samo završni dio natpisa, početak kojega, kako je spomenuto, označava pčela (Prilog 1.). Ipak, o karakteru natpisa dovoljno svjedoči spomen pića, po čemu se može povezati s gozbama i štovanjem Bakha, slično natpisu iz Magdalensberga, a možda i onome iz Ljubljane (LAVIZZARI PEDRAZZINI 1987: 54; 1997: 241). Dok je Klumbach smatrao da je riječ o predmetima korištenima tijekom svečanosti i ceremonija vezanih uz određena božanstva, Lavizzarijeva ih, kako je spomenuto, vidi kao posude namijenjene privatnoj uporabi, naručene za prigodne proslave (LAVIZZARI PEDRAZZINI 1987: 54). Funkcija pehara kao finog, ekskluzivnog stolnog posuđa više odgovara privatnom vlasništvu, što tezu M. P. Lavizzari Pedrazzini čini prihvatljivijom. Fokus ovoga rada ipak nije na karakteru natpisa, već na ulozi pehara u smislu rasvjetljavanja trgovačkih, vojnih ili privatnih puteva kojima je mogao doći na područje Osijeka, stoga ćemo prvo pokušati odrediti u kojem je razdoblju ovaj pehar mogao biti uvezen i korišten.

DATAČIJA

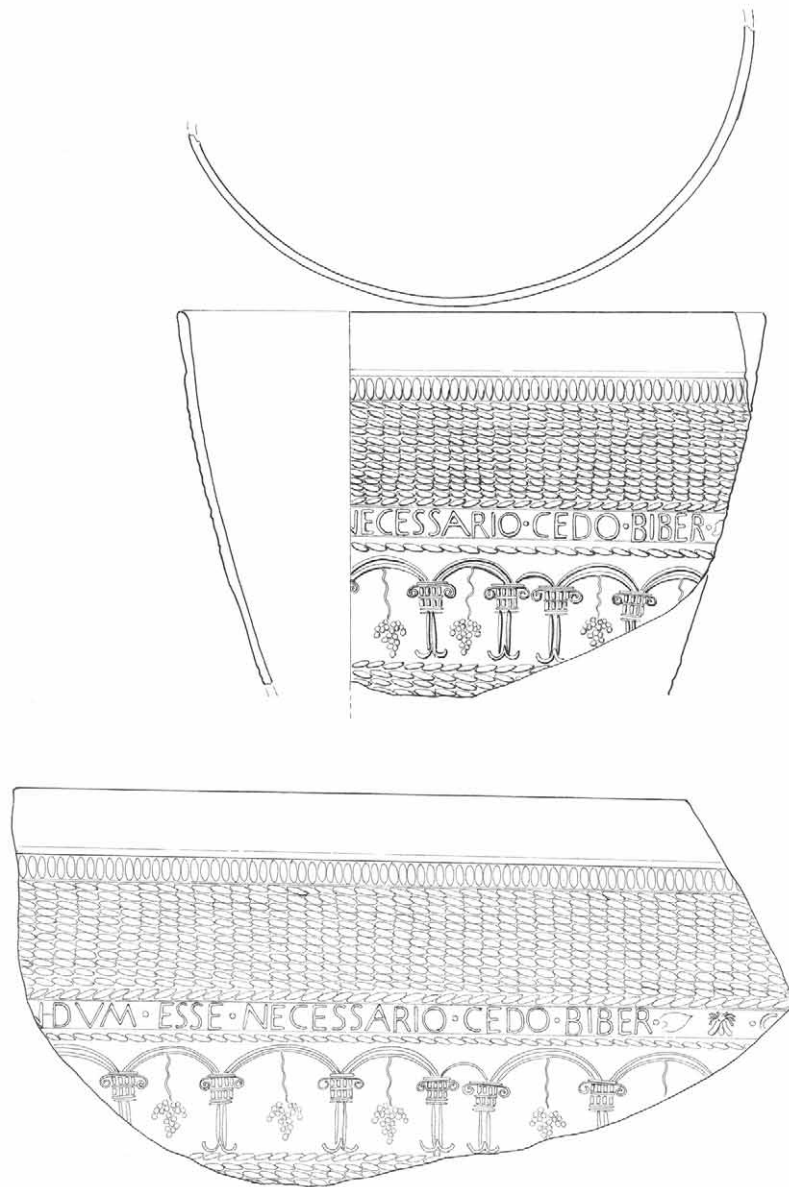
Ulomak pehara s Pristaništa pronađen je u jednoj od latenskih jama ispod ili u blizini ukopa jedne⁵ od rimskih građevina. Kontekst nalaza osječskog pehara – jama s uvoznom, ali i keramikom rađenom u lokalnoj, latenskoj tradiciji – ima analogiju u nalazima ACO pehara iz objekta kasno-latenskog naselja u Ljubljani, u sloju datiranom u posljednja desetljeća prije nove ere na temelju kasnolatenske posude (PLESNIČAR-GEC 1992: 386).

Nažalost, nije objavljen cjelokupni inventar jame s Pristaništa, koji bi nam pružio rijetki primjer zatvorene cjeline u kojoj je pronađen ACO pehar te time omogućio preciznije datiranje, stoga će se datačija osnivati prvenstveno na analogijama s bolje datiranim materijalom i općenito novim spoznajama o kronologiji ove keramičke skupine.

Slijedom novih objava primjeraka ACO pehara pronađenih tijekom arheoloških istraživanja kronologija je ovih nalaza učvršćena pomoću zatvorenih cjelina dobivenih izdvajanjem pojedinih stratigrafskih jedinica. M. P. Lavizzari Pedrazzini potvrdio je za svoju dataciju u posljednja desetljeća pr. Kr., odnosno rano i srednje augustovsko doba, predloženu već u monografiji 1987. god.,

⁴ Nalazi vrlo fragmentiranih pehara iz Calvatona i Bergama ne dopuštaju tipološku determinaciju.

⁵ »Rimska zgrada I« iz Bulatovog izvještaja (BULAT 1977).

Prilog 1 – ACO pehar iz Osijeka – crtež (D. Doračić).
Illustration 1 – The ACO cup from Osijek – drawing (D. Doračić).

pronašla u podacima dobivenima prvenstveno istraživanjima u sjevernoj Italiji (LAVIZZARI PEDRAZZINI 1997: 247). Fragmenti ACO pehara iz Verone pronađeni su u tri stratigrafske jedinice, datirane u posljednja dva desetljeća pr. Kr., na temelju numizmatičkog i keramičkog materijala (LAVIZZARI PEDRAZZINI 1995: 405). Tijekom zaštitnih istraživanja prilikom gradnje linije podzemne željeznice u Milanu pronađeno je više ulomaka ACO pehara,⁶ datiranih u augustovsko razdoblje, s trajanjem do u tiberijevo doba (SCAVI MM3, vol. 3.1.: 50). Fragmentirani pehar s pečatom BUCCIO pronađen je u jednoj od zapuna jame⁷ uz brojne ulomke keramike augustovske datacije, a u istoj jami pronađeno je još ulomaka ACO pehara (SCAVI MM3, vol.1: 317). Čaša istog majstora pronađena je u zapuni podrumске prostorije tijekom istraživanja antičkog Bedrijaka (*Bedriacum*) zajedno⁸ s ranoaugustovskim posudama tipa Consp. 5 i 8, čime se također potvrđuje datacija u vrijeme Augusta (BEDRIACUM 1.1.: 146; 1.2.: 107; CONSPECTUS: 60, 66). Još veću pouzdanost pružaju podaci iz brodoloma kod Comacchija, teret kojeg je sadržavao između ostalog i više ACO pehara, pa i onaj s potpisom *Buccio*. Na temelju olovnih ingota koji nose Agripin pečat, brodolom je datiran u godine neposredno nakon njegove smrti 12. god. pr. Kr., odnosno oko 19. god. pr. Kr. na temelju legijskih pečata (FORTUNA MARIS: 75; GARCIA BELLIDO 1998: 2 id.). Datacija proizvodnje majstora BUCCIO s ukrasom tipa *Kommaregen* može se stoga datirati u razdoblje između 30. i 10. god. pr. Kr., pa se tako treba datirati još jedan primjer pehara iz naših krajeva – onaj iz groba X na Jezerinama⁹ kod Bihaća, pronađen još krajem 19. st, koji je i Z. Marić datirao u isto¹⁰ razdoblje (RADIMSKY 1895: 63–4; MARIĆ 1968: 75, n. 273). Pehar tipa 2a iz Jezerina gotovo je identičan onomu iz Bedrijaka, a činjenica da nosi *Kommaregen* ukras svrstava ga u početne faze proizvodnje ove radionice (LAVIZZARI PEDRAZZINI 1997: 243). Kronološke okvire zadarskog bi primjerka trebalo stoga pomaknuti dva desetljeća ranije od one kod Z. Brusića (BRUSIĆ 1999: 28, 187). Rano i srednje augustovsko doba kao razdoblje vrhunca proizvodnje i uspješnosti Aco pehara izdvaja i stratigrafija Magdalensberga, gdje najveći dio posuda ovog tipa nalazimo u posljednja dva desetljeća prije Kristova rođenja (SCHINDLER KAUEDELKA 2000: 62).

Logično je pretpostaviti da je proboj čaša s natpisom na tako široko tržište (usp. Prilog 2) bio potaknut upravo vrlo uspješnom proizvodnjom i izvozom u rano i srednje augustovsko doba. Sloj u kojem je pronađen ulomak iz Milana (v. iznad) može se samo okvirno datirati u augustovsko-tiberijsko doba, dok je čaša iz Nauporta,¹¹ pronađena u koritu rijeke Ljubljanice, na temelju analogija i stilskih odrednica datirana u vrijeme nakon 30. god. pr. Kr. (MRATSCHEK 1987: 210). Nalazi ulomaka Aco pehara pronađeni tijekom istraživanja Vrhnikе (ant. *Nauportus*) dolaze iz konteksta s materijalom (rano) augustovske datacije, pa se može pretpostaviti da je u istom razdoblju uvezen i

6 Ulomak čaše tipa 3a, koji najvjerojatnije pripada grupi posuda s natpisom, pronađen je u stratigrafskoj jedinici SJ 4573, zajedno s keramikom tankih stijenki (čaše tipa Mayet XII i Ricci 1/205, Marabini V), sigilatom aretinske (oblici Goud. 36, 30) i sjevernoitalske proizvodnje (oblik 13D = *Sarius* šalice) te glatkom sigilatom (Goud.I) (SCAVI MM3, vol. 3.1.: 54–5, 71, 84).

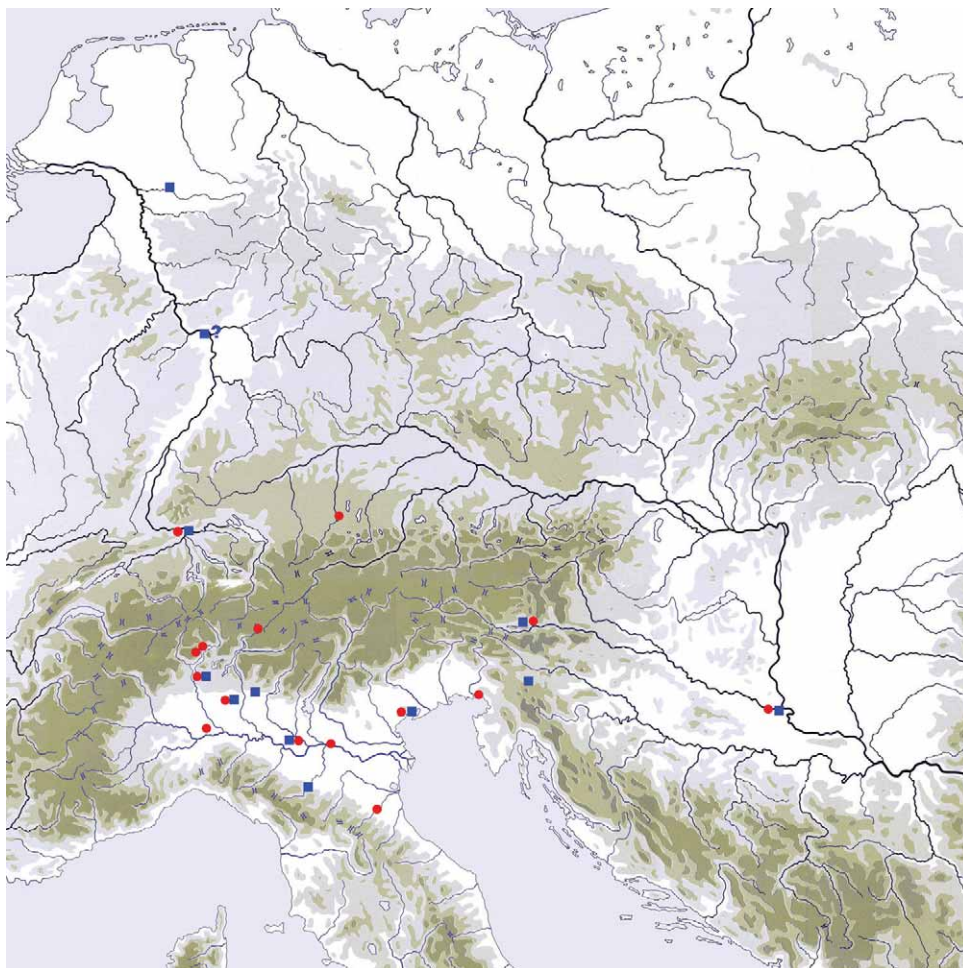
7 Riječ je o jami SJ 98, s više zapuna. Ulomak s pečatom pronađen je u zapuni SJ 89 (SCAVI MM3, vol.1: 317).

8 Među materijalom iz ove zapune (SJ 750), datirane na sam početak nove ere, možemo istaknuti i ulomke keramike *a vernice nera*, *a vernice rossa interna* te amfora Dressel 1A i Lamboglia 2, koji se mogu okvirno datirati od polovice 1. st. pr. Kr. do početka nove ere (BEDRIACUM 1.1.: 141, 146; 1.2.: 131, 201).

9 M. P. Lavizzari Pedrazzini u monografiji iz 1987. god. napominje da je vjerojatno riječ o krivo prenesenom imenu lokaliteta (80, n. 44), a isto ponavlja 1997. god., uz napomenu da se možda radi o Jezenicama na Dravi (242, n. 67). Nema ipak nikakve sumnje da je riječ o Jezerinama u dolini Une.

10 Grob je pripisan fazi Vb, koju je Z. Marić datirao između 35. god. pr. Kr. i 10. god. (MARIĆ 1968: 32 id.).

11 Kod Lavizzarijeve pogrešno se navodi da je čaša pronađena zajedno s novcem iz 29., odnosno 17. god. pr. Kr. (LAVIZZARI PEDRAZZINI 1997: 247, n.101). No S. Mratschek ovaj novac navodi samo kao analogiju za prikaze Venere s dijademom, kakav nalazimo na peharu i koji je jedan od stilističkih elemenata korištenih za dataciju pehara (MRATSCHEK 1987: 208).

Prilog 2 – Karta rasprostranjenosti ACO pehara s motivom imitacije stijenke košare (krug) i čaša s natpisom (kvadrat) (A. Tonc).

Illustration 2 – Distribution map of ACO cups with the imitation of basket (circle) and cups with inscriptions (square) (A. Tonc).

pehar s natpisom (HORVAT 1990: 128). Sadržaj groba iz Angere, nažalost, nije poznat, ali druga grobna cjelina s istog položaja sadržavala je, uz pehar *C. Aco*, novac kovan 22. god. pr. Kr. i pateru *a vernice nera* tipa Lamboglia 7/16, koja se također datira u augustovsko doba, iako sa sporadičnim pojavama još za Tiberija (LAVIZZARI PEDRAZZINI 1985: 373; FRONTINI 1985: 13). O ranoj pojavi Aco pehara u Angeri svjedoče i nalazi u pripadajućem naselju, gdje su ulomci ovih pehara¹² pronađeni u slojevima datiranim u kasnorepublikansko/ranoaugustovsko doba (LAVIZZARI PEDRAZZINI 1995b: 533). Jedini drugi pehar s natpisom pronađen u pogrebnom kontekstu, onaj iz Altina, pripadao je sada izgubljenoj grobnoj cjelini, što naravno onemogućava kronološko određivanje pehara. Navedene datacije ipak samo neizravno upućuju na vrijeme nakon 30. god. pr. Kr.

¹² Treba napomenuti da su u istom naselju pronađeni i pehari kasnije proizvodnje, koja se odlikuje premazom.

kao razdoblje u kojem su mogli nastati i pehari s natpisom, što potvrđuje i datacija primjerka s Magdalensberga (LAVIZZARI PEDRAZZINI 1987: 105). Prisutnost jednog od ovih pehara u logoru Haltern pouzdano datira korištenje između otprilike 7. god. pr. Kr. i 9. god., što naravno ne znači da pehar nije mogao biti i stariji od osnivanja logora, tim više što je riječ o specifičnim proizvodima koji su vjerojatno imali posebno značenje za vlasnika i mogli stoga biti dugo korišteni. Rijetkost ovog keramičkog tipa na prostoru logora (samo dva pehara) upućuje upravo na privatno vlasništvo nekog od legionara (ROTH-RUBI 2006: 140; RUDNICK 2004: 150), što se slaže s mogućom dugotrajnom uporabom pehara. Ipak, nalaz iz Gambarate također se može datirati u kasnoaugustovsko doba ili početak vladavine Tiberija (LAVIZZARI PEDRAZZINI 1987: 106), pa se početak nove ere ne može isključiti kao razdoblje korištenja. Posljednji primjerak koji može pružiti podatke o razdoblju korištenja ovog posebnog tipa ACO pehara jest ulomak iz Dangstetena, kojeg je K. Roth-Rubi svrstala u grupu pehara s natpisom, ali i ukrasom košare (ROTH-RUBI 2006: 142), čime predstavlja značajnu analogiju za naš pehar. Prihvaćena datacija¹³ tog logora u vrijeme između 15. i 9. god. pr. Kr. stavila bi tako naglasak na srednjeaugustovsko razdoblje i u slučaju grupe pehara s natpisom. Treba, međutim, naglasiti da je riječ o jednom ulomku sa sačuvanim samo slovima CO, a kako je spomenuto, motiv imitacije stijenke košare nije isključivo karakteristika proizvodnje Aka Akasta. Osim oblika čaše, koji odgovara pojedinim primjercima tipa s natpisom, nema sasvim pouzdanih argumenata za svrstavanje ovog ulomka u grupu čaša s natpisom. Tako je primjerice čaša tipa 4 iz Altina, čini se, bila ukrašena motivom košare na cijeloj površini (FINOCCHIARO 1999: 146), a isto se ne može isključiti ni za onu iz Dangstetena, pogotovo zbog činjenice da se ne vide ostaci nekog tipa okvira koji bi primjerice odvajao potpis od natpisa ili pak izolirao majstorovo ime od dekorativnog polja. Ipak, sačuvana slova majstorova potpisa najvjerojatnije predstavljaju završetak poznate formule ACASTUS ACO, što bi značilo da je riječ o proizvodu radionice koja, kako je spomenuto ranije, motiv košare koristi u kombinaciji s natpisom, kao što je i pretpostavila K. Roth-Rubi. Zbog fragmentiranosti primjerka ostaje otvorena mogućnost da je riječ o potpisu samo eponimnog majstora, ali kako u repertoaru motiva kojima se on koristio nema zasada onog imitacije stijenke košare, u ovom se trenutku takvo tumačenje potpisa čini malo vjerojatno.

Podaci kojima raspolažemo mogu poslužiti za potvrdu datacije skupine pehara s natpisom u augustovsko doba, odnosno između 30. god. pr. Kr. i 9. god., vrijeme u koje se datira i ovaj tip posude općenito. Kada prihvatimo ulomak iz Dangstetena kao dio grupe pehara s natpisom možemo ovaj period ograničiti na razdoblje nakon 15. god. pr. Kr., odnosno nakon osnutka logora. Ako je on zaista opskrbljen u kratkom razdoblju (ROTH-RUBI 2006: 104), logično je očekivati da se najveći dio materijala u tom trenutku nalazio na tržištu, ali i ovdje je nužan oprez – pehari sjevernoitalske proizvodnje u Dangstetenu predstavljaju iznimku (ROTH-RUBI 2006: 78 i d.), pa hipotetički mogu biti osobno vlasništvo legionara, kao i u Halternu, ne jedan od proizvoda kojima je logor opskrbljivan redovnim trgovačkim putevima, a samim time moguće je i starije datacije od većine posuda.

Nalaz osječskog pehara pružio bi izuzetno važne podatke, ali nažalost Bulatova objava ne donosi zatvorene cjeline. Rekonstrukcija inventara jame u kojoj je pronađen Aco pehar praktički je nemoguća, kao ni određivanje kojoj fazi naselja bi jama pripadala – po Bulatu uočene su starije i mlađe jame, a često se i međusobno sijeku (BULAT 1977: 17), no materijal iz jama nije odvojen s obzirom na starost, već na temelju kategorija materijala, a samo rijetko navedene su i pojedine jame. Ovaj primjer samo pokazuje koliko je bitna objava cjelokupnog inventara pojedine zatvorene cjeline, pogotovo u slučaju složene stratigrafije urbanih nalazišta poput osječskog. Grubu sliku krono-

¹³ K. Roth-Rubi predlaže dataciju između 20. i 11.(-7). god. pr. Kr., o čemu v. ROTH-RUBI 2006: 56–63. Kritički

osvrt na predloženu dataciju iznosi G. Fingerlin u predgovoru istog izdanja.

logije nalazišta pružaju ostali ulomci pronađeni u latenskim jamama među kojima je i ona s Aco peharom. Tako nalazimo posudu tipa Drag.3, s pečatom *in planta pedis* (M)VRRI, koja se datira od 10. god. do kraja 1. st., dok bi oblik pečata datirao posudu iz Osijeka nakon 15. god. (ATLANTE II: 203; CONSPECTUS: 84; OCK tip 1202¹⁴), zatim više ulomaka različitih posuda tankih stijenki (ulomci sivih i crveno pečenih čaša) te raznih sigilatnih posuda. M. Bulat za pojedine ulomke navodi da su pronađeni u sloju „crne zemlje sa šutom i garom« (BULAT 1977: 25), pa tako i za ulomak s pečatom *in planta pedis*, koji je mlađi od ACO pehara, što navodi na pomisao o postojanju sloja (sloj uništenja, zatrpavanja...?) s materijalom koji bi mogao poslužiti kao *terminus ante quem* za ostale ranorimske posude s lokaliteta, no bez detalja o kontekstu pojedinih posuda izdvajanje dviju faza je u ovom trenutku nemoguće, niti je opširnoj analizi keramičkog materijala s osječkog Pristaništa ovdje mjesto. Čini se, ipak, da postojanje tipova koje najvjerojatnije moramo datirati u vrijeme nakon ACO pehara (prvenstveno riječ je o spomenutoj pečatiranoj posudi) odgovara postojanju najmanje dvije faze kasnolatskih jama na lokalitetu, koje je uočio M. Bulat. Iz navedenoga može se zaključiti da postoji kontinuitet u opskrbi ranorimskom keramikom počevši od razdoblja za koje je karakterističan upravo ACO pehar, a koje se na temelju navedenih analogija može datirati u augustovsko doba, s naglaskom na razdoblje nakon 15. god. pr. Kr. U prilog datiranju osječkog pehara s natpisom upravo u augustovsko doba govore datacije pojedinih primjeraka: pehar iz Gambarate jedini je koji može biti datiran u nešto kasnije vrijeme (odnosno doba Tiberija), ali ništa ne govori u prilog tome da bi i ostale pehare trebalo tako datirati – riječ je o grupi posuda prilično homogenih karakteristika, za koju se može pretpostaviti i otprilike isto vrijeme izrade. Napomenimo da postoji hipoteza da spomenute dvije varijante potpisa reflektiraju kronološki slijed, pri čemu je potpis koji nalazimo na peharima s natpisom, *Acastus Aco*, kasniji i odnosi se na vrijeme osamostaljenja majstora. Na našem primjerku dio pehara s potpisom nije sačuvan, ali može se pretpostaviti da ne odudara od ostatka skupine čaša s natpisom. Tu se opet možemo podsjetiti na pehar iz Dangstetena, koji pokazuje da se prijelaz s potpisivanja *Aco Acastus* morao dogoditi najkasnije 9. god. pr. Kr., a ne tek početkom nove ere kako pretpostavlja A. Finocchiaro (1999: 147–8). Skupina ACO pehara s natpisom može se smatrati kasnijom produkcijom sada već afirmiranog majstora, što odgovara i činjenici da je već imao klijentelu koja je bila zainteresirana i za proizvode po narudžbi poput pehara s natpisom, a čini se da to odgovara srednjeaugustovskom dobu i prijelazu stoljeća. Vrijedi još jednom napomenuti da je takav predmet mogao imati poseban značaj za vlasnika, koji ga je mogao koristiti i kroz duže vrijeme od onog uobičajenog za uporabu ostalog finog stolnog posuđa, pa je i pehar iz Osijeka teoretski mogao biti korišten još za Tiberija, iako je vrijeme nastanka svakako ranije od toga, a riječ je o najkasnije prvom desetljeću nove ere.

Opskrba stolnim posuđem podrazumijeva i postojanje tržišta na koje se takva roba (riječ je ne samo o ovom peharu, nego i ostalom stolnom posuđu, ali i glinenim svjetiljkama – BULAT 1977: 25–7) mogla plasirati. To nas dovodi do ključnog pitanja – jesu li se tim posudama koristili bogatiji autohtoni stanovnici ili skupina doseljenika?

O VLASNIKU PEHARA

Lj. Plesničar-Gec nalaze iz Emone, pronađene u kontekstu kasnolatskih objekata slično nalazu iz Osijeka, vidi kao dokaz trgovine lokalnog stanovništva s radioničkim središtima sjeverne Italije (PLESNIČAR-GEC 1992: 387). Isto se može primijeniti na osječki pehar, zasada kao polazište u pokušaju tumačenja ovog iznimnog nalaza.

14 Tip po OCK naveden je na temelju Bulatova opisa, stoga nije izdvojena varijanta pečata, koji bi morao pripadati jednoj od varijanti 29–39.

Pretpostaviti da je među bogatijim članovima autohtone zajednice postojao interes za finim, uvoznim stolnim posuđem kao svojevrsnim statusnim simbolom nije novost ako u obzir uzmemo i ono rađeno od metala: uvoz brončanog posuđa najvjerojatnije sjevernoitalske proizvodnje odraz je one mreže kontakata koja je postojala još od kraja 2. st. pr. Kr. (DIZDAR – RADMAN-LIVAJA 2004), a trgovački putevi uspostavljeni mnogo prije uspostave rimske vlasti morali su konačnim osvajanjem teritorija i povećanom potražnjom s obzirom na novopridošlo stanovništvo doživjeti samo još veći uspjeh i procvat. Nedvojbeno je da je pripadnik lokalne zajednice, točnije stanovnik latenskog naselja pronađenog na položaju osječkog Pristaništa, mogao doći do sjevernoitalskih keramičkih proizvoda posredstvom rimskih trgovaca, a time i do ACO pehara. Ono što takav zaključak čini manje vjerojatnim je upravo najznačajnija odlika ovog primjerka – pripadnost prilično ekskluzivnoj grupi posuda s natpisom. Broj poznatih primjeraka ACO pehara raste na gotovo godišnjoj osnovi – objavom materijala iz Altina, primjerice, broj primjeraka je narastao s 2 na 33! (FINOCCHIARO 1999) – ali broj primjeraka pehara s natpisom još nije ni blizu brojke 20, što jasno govori da ovdje moramo računati na skupinu proizvoda koja nikako nije rađena za široko tržište. Pretpostavka da je riječ o predmetima rađenima po narudžbi dodatno izdvaja skupinu čaša s natpisom, a ujedno se mora pretpostaviti da je naručitelj/vlasnik imao jasnu ideju na što se natpis treba odnositi, a samim time isti je svakako mogao i – pročitati. Ta gotovo apsurdno jednostavna pretpostavka, da je vlasnik pehara mogao razumijeti natpis na posudi kojom se koristi, ne mora nužno isključiti lokalno porijeklo dotičnog. Vrijeme u koje datiramo osječki pehar odgovara fazi osvajanja prostora istočnog međurječja Save i Drave do Dunava za Tiberija, dok donju granicu predstavlja razdoblje panonsko-delmatskog ustanka 6. – 9. god. Velej Paterkul prenosi da su se već u vrijeme velikog ustanka 6. god. Panonci znali služiti latinskim jezikom, ali i pismom (DOMIĆ KUNIĆ 2006: 69), no pitanje je koliko je to znanje bilo rašireno među stanovništvom i nije li se ispočetka svodilo na služenje ograničenim fundusom u smislu komunikacije s italiskim doseljenicima. Sam Velej Paterkul, uostalom, napominje da su »mnogi u stanovitoj mjeri znali i pisati«. Služenje jezikom u svakodnevnoj konverzaciji treba promatrati odvojeno od služenja pismom, što je shvatio i sam autor, pa se služenje pismom treba pretpostaviti za ograničen broj stanovnika, čak i ako većina autohtonog stanovništva u tom trenutku koristi latinski jezik u govornom obliku. Čini se pomalo pretjeranim očekivati da se u tim početnim fazama uspostave rimske vlasti lokalna zajednica služi latinskim jezikom u tolikoj mjeri da naručuje posebno izrađene predmete izravno iz radionice majstora u sjevernoj Italiji! Posude tipa ACO pehara svakako su mogle imati (a gotovo sigurno su i imale, spomenimo samo pehar iz Jezerina u grobu pripadnika lokalne zajednice) kupce među autohtonim stanovništvom koje se počinje prilagođavati italiskom ukusu i običajima, ali čini nam se da pehare s natpisom ne možemo gledati kao bilo koju drugu posudu – njihova rijetkost, posebnost u vidu natpisa i iznimna finoća izrade izdvaja ih iz kategorije ostalih proizvoda ove, ali i ostalih radionica. Svakako se pri tom ne pokušava reći da istaknuti pripadnici naselja na području Murse nisu bili dovoljno »kulturni« da koriste predmete rafiniranog ukusa – ono što želimo istaknuti jest činjenica da se ovi pehari izvan italskog prostora pojavljuju kao iznimka¹⁵ te da je takva proizvodnja bila prvenstveno usmjerena na italisku i/ili zajednicu u razvijenoj fazi romanizacije. Vlasnik pehara pronađenog na Pristaništu tako se najvjerojatnije mora tražiti u stanovniku italskog¹⁶ porijekla, naseljenog na prostoru Murse u vrijeme neposredno nakon osvajanja prostora istočne Slavonije, a najkasnije za vrijeme velikog panonsko-delmatskog ustanka 6. – 9. god. Teško je ipak očekivati da

15 Haltern je jedini sasvim pouzdani primjer pehara u Porajnju – fragment iz Dangstetena vjerojatno pripada jednom takvom peharu, ali kako je spomenuto takvu atribuciju treba uzeti s dozom opreza. Porijeklo čaše iz Mainzsa nesigurno je zbog nejasnog inventarnog opisa (»aus Oberitalien«), koji se može odnositi na porijeklo pehara u smislu

radionice, ali može biti i oznaka da je predmet tamo nabavljen za zbirku (LAVIZZARI PEDRAZZINI 1987: 107, br. 26).

16 Točnije sjevernoitalskog, sudeći po popularnosti ACO pehara općenito u tom području.

su civilni italski naseljenici u vrijeme ustanka nabavljali fino posuđe poput pehara, budući da su se nalazili u vrlo nezahvalnom položaju i njihovi su životi bili izravno ugroženi, ali moguće je da je vlasnik bio jedan od legionara koji dolazi smirivati ustanak. Zasigurno ne treba u potpunosti isključiti lokalno stanovništvo¹⁷ iz klijentele rimskim trgovaca, već u fazi neposredno nakon osvajanja međurječja Save i Drave, no u slučaju ovog pehara za takvo što nema potvrde. Dodajmo da se natpis može tumačiti i kao posveta štovanju Bakha, za što nema potvrde u samom natpisu jer se može tumačiti kao spomen pića i opijanja koji može imati sasvim privatni karakter, ali takvo bi se tumačenje također podudaralo s religioznim uvjerenjima italskog doseljenika.

Povezanost rasprostranjenosti italske sigilate i kretanja vojske kao pokazatelja osvajanja Panonije istaknuo je već D. Gabler, pa tako i za samu Mursu (GABLER 1971: 91; 1977: 104–5). ACO pehari mogu se također tumačiti kao odraz kretanja rimske vojske, što njihova prostorna distribucija često, barem naizgled, potvrđuje. Primjera ima više, a za ovu temu svakako su vrijedni primjerci dvaju spomenutih logora, Dangstetena i Halterna, a mogli bismo im pridružiti i pehare iz Emone, Nauporta i Murse kao odraz prodora vojske prema Posavini i Dunavu (LAVIZZARI PEDRAZZINI 1997: 249). Takvo je tumačenje naravno izuzetno privlačno – prilično jasna kronologija fine keramike služi kao izvrstan dokaz prodora rimske vojske i potvrda kronologije osvajanja. Ipak, takvo što može dovesti do pojednostavljanja društvene slike zajednica i naselja početkom nove ere, o kojoj znamo uistinu vrlo malo i koja je vjerojatno bila složenija od podjele na bogato lokalno stanovništvo koje teži imitaciji italskih modela i vojsku koja im iste pruža. Trgovački kontakti prethodili su osvajanju,¹⁸ što pokazuju i spomenuti importi koji datiraju i čitavo stoljeće prije konačne uspostave rimske vlasti na prostoru Slavonije i Srijema, i u tim se početnim kontaktima krije početak upoznavanja lokalnog stanovništva s italskim običajima, pa tako i onima koji se tiču prehrambenih navika. Taj je proces sigurno bio napokon ubrzan i završen s konačnim osvajanjem i uspostavom rimske vlasti, ali nije se mogao dogoditi u samo desetak godina koliko je proteklo od Tiberijevih osvajanja krajem drugog desetljeća prije Krista (o dataciji vidi opširno u: DOMIĆ KUNIĆ 2006: 114 i d.) do trenutka izbijanja ustanka 6. god., kada su stanovnici već u nekoj mjeri romanizirani. Iako nalazi u logorima idu u prilog povezivanju finog stolnog posuđa s vojskom, treba istaknuti da je ono odraz običaja italskog stanovništva i ne može se vezati isključivo za vojsku (ROTH-RUBI 2006: 100), pa je tako i većina pehara s natpisom uistinu pronađena u kontekstu naselja, u što se uklapa i naš primjer, dok oni u logorima predstavljaju iznimku. Osječki je nalaz već po kontekstu u kojem je pronađen gotovo nemoguće povezati s rimskom vojskom, osim ako ga ne promatramo kao jedan od proizvoda namijenjenih italskim legionarima stacioniranim u novo-osvojenim područjima, kojima se pripisuju i posude augustovsko-tiberijske datacije pronađene u Mursi, nažalost, na nepoznatom položaju (GABLER 1977: 105). Mogli bismo očekivati stoga veće količine materijala koji je bio predmet trgovine, no uvozni asortiman s Pristaništa svojom količinom izglednijim čini pretpostavku da je riječ o posudama u privatnom vlasništvu, a ujedno Bulat u ovim slojevima ne spominje ulomke amfora, koje se na mjestu gdje se opskrbljuje vojska očekuje u znatnim količinama. Sjevernoitalska keramika iz latenskih jama koju je izdvojio M. Bulat, a kojoj pripada i pehar iz radionice Aka Akasta, pripadala je, dakle, nekome od civilnih italskih doseljenika koji su živjeli na prostoru Murse. Možda je riječ o nekome od stanovnika doseljenih nakon osvaja-

17 D. Gabler slaže se s pretpostavkom da su u julisko-klaudijevskom razdoblju sjevernoitalski proizvodi obrta kupovani isključivo od strane vojnika i doseljenika, dok je autohtono stanovništvo u potpunosti orijentirano lokalnim proizvodima (GABLER 1998: 603). Iako se može očekivati da je u najvećoj mjeri tako, mora se pretpostaviti i potražnja među autohtonom populacijom, makar isprva u ograničenoj mjeri.

18 Trgovci kao svojevrsni pioniri koji otvaraju put osvajanju model je koji je primjerice istaknut za Norik (PICCOTTINI 1998: 587), kao i za područja na tzv. Jantarom putu (v. primjerice SOPRONI 1990; o položaju Emone – PLESNIČAR-GEC 1990).

janja, u vrijeme kada stacioniranje vojske podrazumijeva i širenje tržišta te rast potražnje i među pripadnicima lokalne zajednice, ali jednako tako moguće je riječ o nekome od trgovaca koji su djelovali na istočnom dijelu međurječja i prije rimske okupacije. Čaša s natpisom koja je predmet ovoga rada morala je biti skuplja i teže dostupna, pa je naručitelj vjerojatno bio vrlo uspješan, imućan trgovac koji si je takvu luksuzniju robu mogao priuštiti, a ujedno je mogao u nabavi iskoristiti postojeće kontakte, no možda je pehar nabavio i prije doseljenja na područje Murse. Konačnog odgovora na niz pitanja potaknut ovim nalazom nema, pa ovaj nalaz može poslužiti kao poticaj za daljnje otkrivanje svih dijelova slagalice koju je činilo naselje na prijelazu stoljeća na području današnjeg Osijeka, dio kojeg su svakako bili italski doseljenici.

Gotovo je prirodno put kojim je sjevernoitalska roba dolazila sve do Dunava potražiti u onom najlogičnijem, posredništvom Akvileje preko Emone i Nauporta, što dokazuju i ulomci ACO pehara pronađeni na tim lokalitetima te od Siska nadalje dolinom Save. Distribucija pehara s natpisom (Prilog 2 – kvadrat) ukazuje na još jedan mogući pravac kojim je pehar s Pristaništa mogao doći do Murse, a koji može vrijediti i u slučaju migracije pojedinca. Naime, jedan od pehara pronađen je na Magdalensbergu, pa se komunikacija Podravinom ne smije isključiti iz mreže trgovine i kretanja predmeta, ali i ljudi – italski trgovac mogao je jedno vrijeme provesti u Magdalensbergu, a nakon nekog vremena okušati sreću u novoosvojenim područjima. Podravski pravac nema zasada daljnje potvrde u nalazima ovog tipa pehara na potezu između Magdalensberga i Osijeka, što je možda odraz stanja istraženosti i objavljenosti, no bitno je da se ocrtava alternativni pravac u dolini Save, koja je primat imala u strateškom smislu tijekom osvajanja, no dolina Drave nije mogla biti posve isključena iz trgovačke mreže. Značaj Magdalensberga ne može se zanemariti u proučavanju puteva kojima je uvozni materijal dolazio do odredišta. Napomenimo da je u Osijeku pronađena i sigilatna posuda padanske proizvodnje s pečatom LVCCIVS, koja datira u otprilike isto razdoblje, a također se javlja na Magdalensbergu u kasnoaugustovsko vrijeme (GABLER 1977: 104; OCK tip 1039.3).

ZAKLJUČAK

Cilj ovog osvrta na već objavljeni nalaz ACO pehara pronađen na osječkom Pristaništu bio je podsjetiti na vrijednost tog iznimnog nalaza u svjetlu novih spoznaja u desetljećima koja su protekla od prve objave. U razdoblju između 15. god. pr. Kr. i izbijanja panonsko-delmatskog ustanka 6. god. na prostoru su Murse živjeli pripadnici autohtone zajednice u procesu romanizacije, kojemu su put otvorili italski trgovci i prije konačnog osvajanja pod Tiberijevim vodstvom. Ti isti trgovci činili su, zajedno s vojskom, odnosno augzilizarnom postrojbom koja tada dolazi na šire područje Murse (DOMIĆ KUNIĆ 2006: 107), italsku jezgru naselja koje još možda nije poprimilo konačni oblik i organizaciju rimskog grada, ali u kojemu je stanovništvo sve više prilagođeno budućoj pravoj urbanizaciji. Vlasnik pehara s natpisom morao je biti upravo jedan od italskih doseljenika, vjerojatno trgovaca; nema indicija da je pehar činio dio komercijalne ponude, što zbog naseobinskog konteksta samog nalaza, što zbog karaktera ovog tipa posuda koji pripada najvjerojatnije privatnoj sferi, a napokon i zbog činjenice da nam je zasada poznat samo ovaj jedan ACO pehar s područja čitave Murse. Sve poznate čaše s natpisom predstavljaju rijetke, ponekad sasvim izolirane primjerce, čak i u sklopu materijala s lokaliteta bogatih ACO peharima općenito – spomenimo još jednom Altino, Dangstetten i Haltern, a tu su i novije istraženi lokaliteti s brojnim ulomcima pehara gdje opet oni s natpisom predstavljaju rijetkost, kao Milano i Calvatone, antički *Bedriacum*. Usporedimo li ovaj nalaz s ACO peharima pronađenima na tlu današnje Hrvatske, ali i susjednih zemalja, još jednom se pokazuje iznimnost ovog nalaza. Pehar iz Ljubljane jedina je prava analogija za ovaj osječki, iako najbliže usporedbe unutar skupine pehara s natpisom s obzirom na dekoraciju imamo u

onima iz Angere i Altina, kojima možemo dodati i pehar s ukrasom košare iz Dangstettena. Ostali nalazi Aco pehara predstavljaju sasvim uobičajenu proizvodnju za šire tržište. Možemo ovdje istaknuti izoliranu pojavu pehara s potpisom *Buccio Norbani* na Jezerinama kao izuzetak u inače bogatoj nekropoli, a zanimljivo je da pehar istog majstora dolazi iz Zadra, na području gdje nalazimo više ulomaka Aco pehara i za koje možemo pretpostaviti i posredničku ulogu u distribuciji proizvoda pristiglih jadranskim, pomorskim putem prema unutrašnjosti, pa tako i prema dolini Une. U svim navedenim slučajevima riječ je o proizvodnji koja ne može poslužiti kao prava analogija za osječki pehar s natpisom, a ujedno se može pretpostaviti i domaća klijentela kao krajnji korisnik. Kada govorimo o augustovskom razdoblju, očekujemo koncentraciju nalaza na sisačkom području, jednom od ključnih strateških položaja u kojemu je vojna prisutnost bila snažna od samog osvajanja za Oktavijanove kampanje, koja ipak u slučaju ACO pehara nedostaje (samo dva pehara: KOŠČEVIĆ – MAKJANIĆ 1995: 61), no možda muzejski depoi skrivaju još ulomaka ACO pehara. U svakom slučaju broj nama poznatih primjeraka ostaje razmjerno malen.

Mursa u vrijeme Augusta i dalje je velika nepoznanica. Arheološka građa teško se povezuje s posljednjom fazom osvajanja hrvatskog dijela Panonije, a upravo su nalazi koje možemo datirati u ovo razdoblje, poput ovog osječkog pehara i pečatirane sigilate istog razdoblja, praktički jedini način za sagledavanje materijalne kulture lokalnih zajednica u kontaktu s uvoznim materijalom. Osječki nalaz pokazuje da je postojao suživot italskih doseljenika i autohtone zajednice, koji je svakako predstavljao jedan od čimbenika u složenom procesu romanizacije. Iako su prvenstveno dijelovi naoružanja oni koji jasno svjedoče o kretanjima vojske i time govore o okupaciji nekog područja, nalazi iz civilnih naselja govore mnogo o drugoj, dugotrajnijoj fazi rimskih osvajanja koja je prethodila onoj vojnoj. Nadamo se da će ovaj osvrt pokazati kolika je potreba za dodatnom analizom prethodno objavljenog materijala, koji nam, obogaćen novim spoznajama iz suvremene literature, može pružiti mnogo podataka o romanizaciji protopovijesnih zajednica i počecima rimske vlasti na ovim područjima.

LITERATURA

- ATLANTE II – Atlante delle forme ceramiche II. Ceramica fine romana nel bacino mediterraneo (tardo ellenismo e primo impero). *Enciclopedia dell'arte antica classica e orientale*. Roma, 1985.
- BEDRIACUM – Bedriacum. *Ricerche archeologiche a Calvatone* (ur. L. PASSI PITCHER). Milano, 1996.
- BRUSIĆ, Z. 1999 – Hellenistic and Roman Relief Pottery in Liburnia (North-East Adriatic, Croatia). *BAR*, S817, 1999.
- BULAT, M. 1977 – Nalazi s donjogradskog pristaništa u Osijeku. (Zusammenfassung:) Die Funde vom Anlegeplatz in Osijek Unterstadt. *OZ*, 16/1977: 11–77.
- CONSPECTUS – Conspectus formarum terrae sigillatae Italico modo confectae. (ur. E. ETTLINGER). *Materialien zur römisch-germanischen Keramik* (Bonn), 10, 2002.
- DIZDAR, M. – I. RADMAN-LIVAJA 2004 – Finds of Roman Bronze Ware on Celtic Sites in Eastern Slavonia. U: Actes du XIVème Congres UISPP, Universite de Liège, Belgique, 2–8 septembre 2001, Epoque Romaine. *BAR*, S1312, 2004: 49–53.
- DOMIĆ KUNIĆ, A. 2006 – Bellum Pannonicum (12.–11. st. pr. Kr.): posljednja faza osvajanja Južne Panonije. Bellum Pannonicum (12–11 BC). The final stage of the conquest of the southern Pannonia. *VAMZ*, 3.s., 39/2006, 59–164.
- FINOCCHIARO, A. 1999 – Ceramica »tipo Aco« ad Altino. *QdAV*, 15/1999: 146–159.

- FORTUNA MARIS – *Fortuna Maris. La nave romana di Comacchio*. (ur. F. BERTI). Comacchio, 1990.
- FRONTINI, P. 1985 – La ceramica a vernice nera nei contesti tombali della Lombardia. *Archeologia dell' Italia Settentrionale* (Como), 3/1985.
- GABLER, D.
- 1971. Die Eroberung Pannoniens im Spiegel der Sigillaten. *ActaAHung*, 23/1971: 84–91.
  - 1977. Sigillaten aus Mursa im Ungarischen Nationalmuseum. (Sažetak:) Sigilata iz Murse u Mađarskom narodnom muzeju. *OZ*, 16/1977: 99–114.
  - 1998. La Pannonia e la via dell' ambra. U: *Tesori della Postumia*. Milano: 1998: 596–604.
- GARCIA BELLIDO, M. P. 1998 – Legionsstempel aus der Zeit des Agrippa auf hispanischen Bleibarren aus Comacchio (Ferrara). *BJ*, 198/1998: 1–27.
- HORVAT, J. 1990 – Nauportus (Vrhnika). *Dela*, 33/1990.
- HORVAT, J. 1997 – Sermin. Prazgodovinska in zgodnjerska naselbina v severozahodni Istri. A Prehistoric and Early Roman Settlement in Northwest Istria. *OpInstArSlov*, 3/1997.
- KOŠČEVIĆ, R. – R. MAKJANIĆ 1995 – Siscia, Pannonia Superior: Finds and Metalwork Production. Terra Sigillata. *BAR*, S621, 1995.
- LAVIZZARI PEDRAZZINI, M. P.
- 1985. Bicchieri »tipo Aco«. U: *Angera romana. Scavi nella necropoli 1970–1979* (ur. G. SENA CHIESA). Roma, 1985: 373–387.
  - 1986. Esportazione di prodotti transpadani nella X Regio. Il caso di Aco Acastus. *AquilN*, 57/1986: 685–700.
  - 1987. *Ceramica romana di tradizione ellenistica in Italia settentrionale. Il vasellame »tipo Aco«*. Firenze, 1987.
  - 1987b. Artigianato colto e di tradizione ellenistica nella Transpadana di età augustea. La ceramica »tipo Aco«. *RCRF Acta*, 25–26/1987: 255–269.
  - 1995. I vasi »tipo Aco« provenienti dagli scavi di via Redentore in Verona. U: *Splendida civitas nostra* (ur. G. CAVALIERI MANASSE – E. ROFFIA). *Studi e ricerche sulla Gallia Cisalpina* (Roma) 8, 1995: 401–408.
  - 1995b. La ceramica fine da mensa. U: *Angera romana II. Scavi nell' abitato 1980–1986*, vol. II (ur. G. SENA CHIESA – M. P. LAVIZZARI PEDRAZZINI). Roma, 1995: 527–547.
  - 1997. Nuove osservazioni sul vasellame »tipo Aco«. *Athenaeum*, 85/1997, 1: 233–251.
- MARIĆ, Z. 1968 – Japodske nekropole u dolini Une. *GZM*, n.s., 23/1968: 5–80.
- MAZZEO SARACINO, L. 1985 – Terra sigillata nord-italica. U: *ATLANTE*, II. Roma, 1985: 175–230.
- MRATSCHEK, S. 1987 – Fragment eines Acobechers aus Nauportus. Povzetek: Odlomek Aco-čase iz Navporta. *AVes*, 38/1987: 207–216.
- OČK – A. OXE – H. COMFORT – Ph. KENRICK: *Corpus Vasorum Arretinorum. A Catalogue of the Signatures, Shapes and Chronology of Italian Sigillata* (2nd edition). Bonn, 2005.
- PICCOTTINI, G. 1998 – La continuazione della via Postumia verso nord, nella zona sudorientale del Norico meridionale. U: *Tesori della Postumia*. Milano, 1998: 583–589.
- PLESNIČAR-GEC, Lj. 1990 – I rapporti tra Emona e la Venetia. U: *La Venetia nell' area padano-danubiana. Le vie di comunicazione*. Padova, 1990: 329–336.
- PLESNIČAR-GEC, Lj. 1992 – Emona, il vasellame tipo Aco. *RCRF Acta*, 31–32/1992: 383–390.

- RADIMSKÝ, W. 1895 – Die Nekropole von Jezerine in Pritoka bei Bihać. *WMBH*, 3/1895: 40–218.
- ROTH-RUBI, K. 2002 – Why Dangstetten? U: Limes XVIII. Proceedings of the XVIIIth International Congress of Roman Frontier Studies held in Amman, Jordan (September 2000), *BAR*, 1084 (I), 2002: 509–514.
- ROTH-RUBI, K. 2006 – Dangstetten III. Das Tafelgeschirr aus dem Militärlager von Dangstetten. *Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg*. Stuttgart, 2006.
- RUDNICK, B. 2004 – Verzierte italische Sigillata in den römischen Militärlagern Westfalens. Aspekte des Handels mit Sigillata der mittel- und spätaugusteischen Zeit. U: Early Italian sigillata. The chronological framework and trade patterns (Proceedings of the First International ROCT-Congress Leuven, May 7 and 8, 1999). *Babesch Suppl.*, 10, 2004: 147–156.
- SCAVI MM3 -*Scavi MM3. Ricerche di archeologia urbana a Milano durante la costruzione della linea 3 della metropolitana. 1982–1990* (ur. D. CAPORUSSO). Milano, 1991.
- SCHINDLER KAUDELKA, E. 2000 – Ceramica norditalica decorata del Magdalensberg: problemi aperti. U: Produzione ceramica in area padana tra il II secolo a.C. e il VII secolo d.C.: nuovi dati e prospettive di ricerca (ur. G. P. Brogiolo – G. Olcese). *Documenti di archeologia* (Mantova), 21/2000: 51–67.
- SFREDDA, N. – C. DELLA PORTA – G. TASSINARI 1998 – Ceramica a matrice. U: Ceramiche in Lombardia tra II secolo a. C. e VII secolo d. C. Raccolta dei dati editi (ur. G. Olcese). *Documenti di archeologia* (Mantova), 16/1998: 67–74.
- SOPRONI, S. 1990 – L'importanza della strada dell'ambra nello sviluppo delle città pannoniche. U: *La Venetia nell'area padano-danubiana. Le vie di comunicazione*. Padova, 1990: 349–354.
- TESORI DELLA POSTUMIA 1998 – *Tesori della Postumia. Archeologia e storia intorno a una grande strada romana alle radici dell'Europa*. Milano, 1998.

POPIS ILUSTRACIJA FIGURE CAPTIONS

Slika 1 – Pehar s natpisom iz Osijeka (D. Doračić).

Figure 1 – Cup with inscription from Osijek (D. Doračić).

Prilog 1 – ACO pehar iz Osijeka – crtež (D. Doračić).

Illustration 1 – The ACO cup from Osijek – drawing (D. Doračić).

Prilog 2. Karta rasprostranjenosti ACO pehara s motivom imitacije stijenke košare (krug) i čaša s natpisom (kvadrat) (A. Tonc).

Illustration 2 – Distribution map of ACO cups with the imitation of basket (circle) and cups with inscriptions (square) (A. Tonc).

SUMMARY

A NEW DISCUSSION ABOUT THE ACO CUP FROM OSIJEK

Although it was published several decades ago, the inscribed ACO cup found in a La-Tène pit in the Osijek Port, in light of a more updated bibliography, offers important information on the beginnings of Roman rule in the area of eastern Slavonia. The cup (15 BC – end of the first decade AD) belongs to a group of vessels with an inscription from the workshop of the master *Acastus Aco*.

The products were most probably manufactured for private use, explained, when found outside their core north Italian area, as the property of immigrants of Italian origin, which was also claimed for the Osijek specimen. The find confirms the presence of inhabitants of Italian origin immediately following the Roman conquest, and it is highly likely – although it is possible that the owner was a member of a Roman military formation – and that the owner was an Italian merchant that came to this region before the final conquest of the region between the Sava and Drava rivers.

Rukopis primljen: 11. XI. 2009.
Rukopis prihvaćen: 20. XI. 2009.

ELA JURDANA

Hrvatski povijesni muzej, Zagreb
Matoševa 9
HR – 10.000 ZAGREB
e.jurdana@hismus.hr

IZ HRVATSKOG POVIJESNOG MUZEJA:
PISMA FRA LUJE MARUNA DON ŠIMI LJUBIĆU

UDK 902.4:930.1
Stručni rad

Članak je nastao potaknut željom da se stručnu i znanstvenu arheološku zajednicu upozna s postojanjem pedesetak pisama što ih je fra Lujo Marun uputio don Šimi Ljubiću u razdoblju od 1889. do 1892. godine, a koja se čuvaju u Hrvatskom povijesnom muzeju. Pisma su nastala u relativno kratkom isječku vremena, u vrijeme kada je Š. Ljubić bio urednik »Vjesnika Hrvatskog arheološkog društva«. Ona su svjedočanstvo vremena kada fra L. Marun i njegovo »Kninsko starinarsko društvo« postižu značajna arheološka otkrića na području Knina i okolice usprkos brojnim nepovoljnim okolnostima. U pismima se fra L. Marun obraća svojem velikom uzoru i autoritetu, obavještava ga o planovima i rezultatima rada te ga uz iskreno divljenje moli za savjete i mišljenja. U radu se analiziraju pisma i daje djelomičan uvid u njihov sadržaj.

Ključne riječi: Lujo Marun, Kninsko starinarsko društvo, Šime Ljubić, Hrvatsko arheološko društvo, Crkvina-Biskupija, Bukorovića podvornica-Biskupija, starohrvatski grobovi, grobni prilozi.

Key words: Lujo Marun, The Knin Antiquarian Society, Šime Ljubić, The Croatian Archaeological Society, Crkvina-Biskupija, Bukorovića podvornica-Biskupija, Early Croatian graves, grave goods.

U Hrvatskom povijesnom muzeju (HPM) čuvaju se četrdeset i tri pisma fra Luje Maruna¹ upućena arheologu, povjesničaru i numizmatičaru prof. don Šimi Ljubiću (1822.–1896.). Pisma su nastala u razdoblju od 1889. do 1892. god. u vrijeme kada je Š. Ljubić bio ravnatelj Arheološkog odjela Narodnog muzeja u Zagrebu i urednik »Vjesnika Hrvatskog arheološkog društva«. Pisma se nalaze u Dokumentarnoj zbirci I. u okviru građe »Hrvatskog arheološkog društva« (HAD) te zajedno s građom »Društva za povjesnicu i starine« tvore veću cjelinu.² U istoj su cjelini sačuvani i

1 Četrdeset i jedno pismo te prilog (priznanica) jednom pismu imaju inv. br. 14934 i podbrojeve od I do 42, dva su pisma označena inv. br.: 15744 i 15745. Pisma su inventarizirana bez kronološkog slijeda, koverta nisu sačuvane.

2 »Hrvatsko arheološko društvo« nastalo je 1878. god. transformacijom »Društva za povjesnicu i starine« s primarnom zadaćom podupiranja arheološkog odjela Narodnog muzeja u Zagrebu. Idejni začetnik HAD-a bio je Š. Ljubić.

rukopisi Š. Ljubića tičući se »Kninskog starinarskog društva« (KSD). Uglavnom je riječ o popisima s imenima darovatelja i članova Društva, a sačuvan je i primjerak brošure »Treća glavna skupština Kninskoga starinarskoga društva održana u Kninu dne 3. studenoga 1889.«³

Autor pisama franjevac Lujo Marun (1857.–1939.) jedinstvena je pojava u nacionalnoj arheologiji. Poznato je da se silom prilike i potpuno amaterski počeo baviti terenskim radom i prikupljanjem arheološke građe. Zaslužan je za otkrića brojnih lokaliteta i spomenika rano srednjovjekovne hrvatske države na području Knina i okolice. Utemeljitelj je »Kninskog starinarskog društva« (1887.) i osnivač »Prvog muzeja hrvatskih spomenika« (1893.) (ZEKAN 2008: 76).

Gotovo da su sva pisma bila pisana u Kninu, samo je jedno nastalo u Šibeniku. Najbrojnija su ona iz 1890. (21), zatim iz 1889. (13), iz 1891. (7) te iz 1892. (2). U njima L. Marun javlja o organizacijskim poslovima vezanim za »Kninsko starinarsko društvo«, rezultatima iskapanja na lokalitetima (Bukorovića podvornica i Crkvina u Biskupiji), susretima sa suvremenicima (don Frane Bulić), ali i o problemima koji su ga snašli. Tako piše o opasnostima koje su prijetile opstanku Društva, od onih financijske prirode do političkih intriga. Piše i o kritičkom stavu stručnjaka i njihovim sumnjama glede njegova amaterskog rada.

Pisma valja promatrati kroz prizmu »evolucijskog puta« L. Maruna. Ona su nastala na samom početku njegova rada koji je potrajao četrdesetak godina, a razvijao se od »analfabetskog početka do književno-terminološki stručne i znanstveno zavidno dorasle osobe.« (ZEKAN 2008: 12).

Jezik kojim se služio L. Maruna živ je i nesputan, pučki i dijalektalan često i nedorečen. Kada je početkom 1889. god. planirao započeti s kopanjem izrazio je to riječima: »*Medjuto netom ublaže vremena mi ćemo opet mašklinom o ledinu, a nadam se čim važnim obeseliti Vas.*«⁴ Način pisanja otkriva nam iskrenu i samozatajnu osobu koja je svoju životnu posvećenost izrazila riječima: »*Nastojati ću omejašiti se na hrvatske starine, i za te sam odan svim srcem, i te neću za života s vida puštati. Vi mi pako možete slobodno zapovjedati ko' jednom od najmanjih Vaših učenika, a ja ću za to imati obilna razloga dičiti se. Onoliko, kako Vam je poznato da Vas štovati želimo, toliko slobodno raspolažite samnom, s našim mladim društvom na korist znanosti i umjetnosti i našega siromašnoga naroda. – Ako nam narod pruži podpore, doista i mi ćemo tomu odgovoriti našim radom.*«⁵

U pismima se L. Marun s iskrenim divljenjem i poštovanjem obraća Š. Ljubiću, cijeneći njegovu potporu »*pri ovomu velevažnomu poduzeću*«. Iako su ga žalostile sumnje u njegov vlastiti rad, bio je spreman prihvatiti savjete, naputke i nadzor »*samo neka se radi i potpomaže*«. Ovu misao zaključio je riječima: »*Ja ipak uvidjam veliki nehaj na sve strane za naše starine. Izključivo Vas, pa Bog te veselio! Mogu pravom i pri ovomu poslu zabugariti: »Moje pleme mrtvijem snom spava!«*...«

Na vlastitu inicijativu kao znak zahvalnosti Marun je odlučio slati Ljubiću »otiske« rimskih natpisa da ih ovaj objaviti ako bude smatrao potrebnim, s obrazloženjem da »*k našim starinama nepadaju i za to pod našu rubriku nemaju ulaziti. Tako unapred, sve što mi rimskoga pod ruku dodje, dobrovoljno ću Vam ustupljivati.*«⁸ Drugom prilikom zahvaljuje Ljubiću na potpori riječima:

3 Inv. br. 14946, primjerak je bio namijenjen Š. Ljubiću. Brošura je tiskana u Dioničkoj tiskari u Zagrebu iste godine.

4 Pismo L. Maruna, Knin, 30.01.1889., inv. br. 14934/1.

5 Pismo ... 9.02.1889., inv. br. 14934/2.

6 Pismo ... 20.12.1889., inv. br. 14934/35.

7 Pismo ... 28. 01.1890., inv. br. 14934/7.

8 Pismo ... 25.02.1890., inv. br. 14934/9.

»Juče u Narodnom Listu čitao sam dio Vašega govora u zadnjoj tamošnjoj sjednici Vašega društva, kojim pohvalno se izraziste o našem radu, i za to opet živo naše društvo priporučiste, na čemu smo Vam u velike zahvalni. Nemamo rieči kojima da Vam sepristojno zahvalimo, nu i bez toga Vi ćete ostati pri onoj vašoj: da se dobro poznajemo, (podcrtao L.M.) te da netreba kakvih posebnih iskaza. Dao dobri Bog da se odužimo Vašoj blagonaklonosti sa svjestnim i postojanim starinarskim radom.«⁹ Godinu dana kasnije povjerava Š. Ljubiću »veliku prijateljsku tajnu« kako mu redakcija »Obzora« nije htjela tiskati izvješća o važnim otkrićima u Biskupiji. Tom se prilikom potužio i na držanje Akademije te je ustvrdio: »Da nam Vašeg močnog i životvornog duha nije, iz koga mi crpimo moralnu snagu koju predpostavljamo svakoj novčanoj podpori, mi bi valjda malaksali. Hvala Vami čestiti gos. prijatelju i stoput hvala. Mi se, a ja osobito upravo pivčimo(!) vašom blagonaklonošću, pa jedino želim da se Vami nezamjerimo, što uzdamo se da neće nikad biti.«¹⁰

Najranije sačuvano pismo koje je L. Marun uputio Š. Ljubiću nosi nadnevak 30. siječnja 1889. god. Možemo pretpostaviti da je njihova prepiska počela ranije, jer se L. Marun u pismu obratio na sljedeći način: »Radostno sam primio vaše zadnje štovano pismo, iz kojega se uvjerio o vašoj stanovitoj odluci, nešto odlučna u prilog našem društvu učiniti. Netom sam ga svojim sudrugovim priobčio, svi mi izjaviše želju neka se vaše pismo obielodani u našem »N. L.«, (»Narodni list«, op. E. J.) pa da obćinstvo dozna, kako Vi otac naše arheologije i naše društvo u zaštitu uzimljete, i tim odobrajete mu dosadanje dielovanje i daljnji pravac. Ja se toj želji nemogoh oteti, a Vi biti ćete dobri, rad toga me ogovorna imati.«¹¹ Iz istog pisma doznajemo da je L. Marun prihvatio Ljubićev prijedlog da Ivan Kostrenčić, Ivan Tkalčić, Dane Gruber i (Adolf?) Miller postanu članovi Povjerenstva KSD-a. Nakon toga uslijedila je potpora od strane HAD-a, naime, ono je zaključilo na svojoj Glavnoj skupštini 10. veljače 1889. god. da se uputi javni poziv potpore KSD-u te je izabralo Odbor od pet članova koji je trebao primati upisnine i novčane prinose za Kninsko društvo.¹² Nedugo nakon toga stiglo je i novo priznanje, L. Marunu je dodijeljena diploma HAD-a na što se on Š. Ljubiću zahvalio sljedećim riječima:

»Veleučeni Gospodine!

Primio sam diplomu dopisujućega člana. Ovu počast uvjeren sam da mi je vašim zagovorom podijeljena. Nu koliko mi god ta počast laska, toliko me plaši da vašemu pouzdanju neću moći, pristojnim radom odgovoriti. Nesmiem ni sebe ni druge kakvim obećanjem zavaravati. Moje su slabe snage, da bi vašemu pouzdanju podpuno odgovorio. Na svrhi, jedino me tješi, da moje čiste namjere i žive želje, dielom me opravdaju.«¹³

Poznato je da se Š. Ljubić pohvalno izrazio o Marunovu radu početkom 1890. god. riječima: »Udarili ste već liepi početak hrvatskoj, narodnoj arkeologiji, kojoj do sada ni znaka nebijaše; nastojte o tom, da je podignete do stalnoga temelja, a tim ćete si podignuti spomenik najzavidniji za sve vieke, jer to je Vaš obret, Vaše djelo.«¹⁴ Četiri dana nakon ovog Ljubićeva pisma, L. Marun ga opširno izvještava o Godišnjoj skupštini KSD-a. U Marunovu pismu¹⁵ izneseni su programski ciljevi Društva u osam točaka, tekst pisma donosimo u većem izvatku:

9 Pismo ... 1.04.1890., inv. br. 14934/11.

10 Pismo ... 1.04.1891., inv. br. 14934/23.

11 Pismo ... 30.01.1889., inv. br. 14934/1.

12 Sačuvani su tiskani primjerci Poziva, inv. br.: 14935/2 i 14936. U ime HAD-a Poziva su potpisali: predsjednik I. Kukuljević, potpredsjednik Š. Ljubić i tajnik I. Bojničić. Postoji i koncept istog Poziva pisan rukom Š. Ljubića, inv. br. 14937. Ovoj građi pripada i dopis muzejskog povjerenika

iz Gospića J. Pavelića Ravnateljstvu Arheološkog muzeja u Zagrebu od 7. lipnja 1889. god., koji sadrži imena 33 »prinosnika« s novčanim iznosima za KSD, inv. br. 14935/1.

13 Pismo ... 15.03. 1889., inv. br.14934/40.

14 Iz pisma Š. Ljubića upućenog L. Marunu, Zagreb, 2.01.1890. god. (ZEKAN 2008: 14).

15 Pismo ... 6.01.1890., inv. br. 14934/39.

»Veleučeni gospodine!

Dragovoljno pristajemo uz Vaš razložiti prijedlog da naše upraviteljstvo usplati za svakoga našega člana iznos za »Vjestnik«. Slobodno dakle svim članovima (podcrtao L. M.) koji su označeni u našem izvješću, i povjerenicim, a nisu vašega društva članovi šaljite »Vjestnik« sa primjedbom: Kninsko starinarsko društvo, svojim članovima muke šalje. (podcrtao L. M.) (...)

Vas pako, ko' osobito našega dobročinitelja sa svoje strane, sa strane naših suodbornika i sa strane moje svjestne braće vruće molim, da prigodno Vaše štovane kolege uvjerite o sliedećim našim nazorim i namjeram:

- 1. Što se god amo poduzelo i proizvelo za hrvatske starine učinilo se krvavim trudom, nesebičnim pregorenjem uz znatne naše vlastite novčane žrtve.*
- 2. Imamo osnovni plan kako da koncentriramo naše starine i društvu udarimo sjegurni opstanak. Od početka podhvata svedjer razvijamo postojaniju djelatnost.*
- 3. Samo uzgredno i bez znatnih poteškoća sakupljamo i rimske starine jedino da Dalmatinskoj vladi i Visokomu Ministarstvu bacimo malo prašine u oči, i od sebe odstranimo sumlju kakvih političkih ciljeva, buduć gospoda u Zadru i Beču i u najnevinijim poduzećim uvidjaju neki panslavizam. Sa rimskim starinam nadamo se u zamjenu dobiti od muzeja u Zadru hrvatske vrlo krasne starinske predmete.*
- 4. Društveni računi vodjeni su najvećom skrupuloznošću, te cienimo da nećemo prekoraciti mejaše čednosti, ako ustvrdimo da naš svaki novčić više je učinio nego iznudje deset novčića. Franovački samostan u Kninu godišno u društvene svrhe doprenosi znatnih žrtava.*
- 5. Starine smatramo isključivom svojinom svega hrvatskoga naroda.*
- 6. Pitanje gdje da se konačno starine smjeste ostavljamo otvorenim, sve dotle dok javno mnenje o tomu neizjavi se. Dotle franovci, koji jur najžiulje predstavljaju narodne osjećaje u Dalmaciji, i nesebično se na svakomu polju ističu, smjestiti će pristojno i na posebno opredjeljeno mjesto u samostanu. Odnosne za to troškove treba da društvo podmiri.*
- 7. Drago nam je bilo od koga primiti sujete i naputke, i ozbiljno čuvamo se svojeglavosti. Sujete strukovnjaka najradje prihvaćamo.*
- 8. Za da predstavljeni postignemo cilj, treba nam jake novčane potpore. Za to svaki prinos ma gdje se sakupio za hrvatske iskopine imao bi se upraviteljstvu odmah dostavljati, neka se bude moglo odrediti koliko se ima uglavničivati, a koliko za dnevne potrebe trošiti.*

Cienim da ovim našim nesebičnim nazorim neće imati što da prigovore štovana gospoda. Žalostno bi bilo da odonle, odkle nas imalo bi sunce grijati počme suroj(?) sipati.

Predtečno Vas upozorujem da će se naći ljudi koji će protiva nami ili našem radu rovariti, ali Vas istodobno uvjeravamo da smo spravni za svako naše najmanje djelo na javnosti odgovarati. Izovoga cienim zadosta Vam je razloga da uzmete ili bolje rekuć prosljedite kod tamošnje gospode zagovarati naše društvo.«

Iz Marunovih pisama doznajemo ponešto i o don Frani Buliću. Tako Marun izvještava Ljubića da ga je posjetio Bulić 10. veljače 1889. god.¹⁶ s namjerom »da izravna njeki prividni nespোরазум,

16 Pismo ... 14.02.1889., inv. br. 14934/3. Iz pisma doznajemo i da je Bulićevu dolasku prethodio, u jesen 1888. god., posjet konzervatora M. Glavinića, da je ovaj

izazio negodovanje na namjeru L. Marunu da »nekoliko duplikata« pošalje Š. Ljubiću.

oslonjen na kojekavim glasinam i da sasluša prigovore, koje je s raznih strana čuo, o prvom svesku i načinu tiskanja. Prigovaralo se da je predgovor u raspravi sasvim netočan, dalje što je pripisao sve pukomu slučaju, što knjiga nenosi nikakve oznake društvene i što su se podkrale njeke netočnosti, koje se moraju svakako na svoje vrijeme ispraviti, što sudružinari nisu dobili po jedan istisak na dar i tomu sličnih prigovora, većinom sa strane dokone čeljadi. U br. 9. N. L. (»Narodni list«, op. E. J.) također neugodno ga se dojmio članak »Hrvatske starine u Kninu«, kog je uredništvo napisalo. Naravno bilo je istinskih i opravdanih prigovora, a bilo ih i suvišnih. Doista da bude sporazumno prvi svezak tiskan, bio bi se daleko veći uspjeh postigao, ili barem da budemo raspravu prigliedali i na netočnosti upozorili nestalo bi nespোরазума. Ipak mi smo taj dan sve prijateljski raspravili, o daljnjem radu se sporazumili, a ostavili galamu dokonjacim.«

Drugom prilikom L. Marun prenosi vijest o neugodnostima koje je doživio F. Bulić u Beču. F. Buliću je prigovoreno, navodi Marun, od strana Središnjeg povjerenstva za starine u Beču da KSD objavljuje otkrića u Zagrebu, a da o tome ništa ne javlja Središnjem povjerenstvu. Nadalje, da je Povjerenstvo voljno pružiti potporu Društvu, ali samo uz uvjet da se daljnja otkrića tiskaju u organu Povjerenstva, časopisu »Mittheilungen«. Bulićevu reakciju na prigovor prenio je riječima: »Naravno Bulić im je na rječ odsjekao a opet će i pismeno to potvrditi, da je naravno da svoje starine naš narod obielodanjiva.«¹⁷

Iz pisama Š. Ljubiću može se zaključiti da je L. Marun pokušavao izgladiti nespоразume i nesuglasice do kojih je dolazilo s F. Bulićem. Računao je na njegovu pomoć i zato bio spreman na popuštanje, ali uvijek s dozom opreza. U tom smislu piše: »Zadnjih dana bio sam u Splitu da sa veleuč. don Franom Bulićem izravnam razmiricu koja od zadnje naše skupštine nikakovom našom krivnjom nastala. Njemu se vrlo našao dalo što smo mu zabacili Bullettino (podcrtao L.M.), pak rad toga svaka naša brazda bila mu mrska. Srećom da mi je pošlo za rukom opravdati mu naše postupanje i sasvim ga umiriti. Za to morao sam nešto popuštit, što ipak našem pitanju neće nimalo štetovati. Obćao sam mu na pregled slati sve naše sastavke o amošnjim starinama, a on će brisati sve ono što bi zasjecalo u II. svezak naših spomenika. Tako naša opažanja izaći će vrlo sužena i osakaćena. Al nek bude i to.«¹⁸

Ideju da bi KSD počelo izdavati vlastiti časopis L. Marun ocijenio je preuranjenom 1889. god. Smatrao je da se društvena izvješća bez ikakvih problema mogu objavljivati u »Vjesniku«. Mogućnost pak objavljivanja članaka i izvješća u Bulićevom časopisu (»Bullettino di archeologia e storia dalmata«) odbacio je riječima: »Sa 'Bullettinom' nemožemo se služiti jer je dvojezičan i za to mnogim bi članovima bio nerazumljiv, a suviše i njegov obstanak je uzdrman.«¹⁹ Nakon Godišnje skupštine Društva osvrnuo se na isti problem riječima: »Razlozi, što Bullettino do sada nije nikada proslavio o našem društvu, a Vjestnik svedjer; što je dvojezičan, što nemože popustaja u cieni članovim podati, odabran je Vjestnik za društveni organ. To je zahtievalo i javno mnjenje neka se ujediniamo na prosvietnomu kad nemožemo na političkomu polju. Ovo nije veleuč. Buliću bilo ugodno, nu, članovi ovom prigodom su samo pri pameti imali probitke društva. Nami je bilo od velike nužde da se to veće približajemo k vašemu društvu, jer tako nam je osjeguran trajniji i uspješniji rad. Ja ću dakle morati u prvomu Vjestniku početi obielodanjivati svoja kratka opažanja o dosadanjim iskopinam, a postupno javljati svaku novu vjest.«²⁰

17 Pismo ... 30.03.1889., inv. br.14934/36.

18 Pismo ... 1.05.1890., inv. br. 14934/13; Drugi svezak »Hrvatskih spomenika« nije tiskan; o odnosu L. Maruna i F. Bulića (RAPANIĆ 1998: 10-12; ZEKAN 2008: 28 i 29).

19 Pismo ... 16.10.1889., inv. br. 14934/33.

20 Pismo ... 17.11.1889., inv. br. 14934/42.

21 Objavljuje ih »Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva«, u rubrici »Glasnik starinarskog društva u Kninu« od početka 1890. god. Podaci o otkrićima iz ožujka 1891. god. objavljeni su u »Vjesniku« 1891. god., god. XIII., br. 2 i 3.

Objavljivanje Marunovih izvješća i bilježaka u Zagrebu²¹ imalo je političku konotaciju i izazivalo nepovjerenje onodobne vlasti. Zbivalo se to u vrijeme zahtjeva za ujedinjenjem hrvatskih zemalja (Trojedna Kraljevina) u Austro-Ugarskoj Monarhiji i s tim u vezi rastućeg osjećaja ugroženosti hrvatskog nacionalnog identiteta.

Pisma su vrijedno svjedočanstvo »iz prve ruke« o otkrićima grobova hrvatskih dostojanstvenika, pogotovo kada znamo da je L. Marun »Starinarski dnevnik« sporadično vodio 1889. god., redovito tek od 8. travnja 1891. god. (MARUN 1998: 27, 30).

U nastavku donosimo vijesti o otkrićima s terena onako kako ih je L. Marun javljao Š. Ljubiću.

Nakon otkrića sarkofaga na položaju Bukorovića podvornica u Biskupiji²² u veljači 1889. god. L. Marun piše: »*Raskapajuć crkvicu kod Bukorovića kuće u Biskupiji, nekako pred vratim te crkvice pridjuče nadjesmo jedan bezpismeni sarkofag i u njemu uz mrtvačke kosti dva tri loptića bojadisane čohe. Čohu poslati ću u Beč Buliću neka ju preda strukovnjačkom pregledu, nebili se što izvjestno ustanovilo. Hoćemo li još što važna na ovomu neznatnomu položaju otkriti, nesmim reći, jer zanosno srdce moglo bi me prevariti. O svemu ću Vas pismeno a do potrebe i brzojavno izvješćivati.*«²³

Mjesec dana kasnije obrazložio je Ljubiću plan i redosljed iskapanja riječima: »*Sad da Vam kažem kojim načinom, barem po momu mnjenju, mislimo kopati. Najprije opremiti baziliku na Kapitolu do dna, pak onu na Stupovi i onu najznamenitiju na rimokat. groblju u Biskupiji. Kod Bukovarića u Biskupiji i na Lopuškoj glavici jur smo opremili, te nam se nesluži već povraćati(!). Ostajala bi nam u Biskupiji najvažnija točka, ondje gdi nagadjamo da je bila sv. Marija al dok tu započmemo udriti ćemo na sto muka. Jur smo predgovore počeli, al ja slabu za sad nadu gojim. Nu nepostignemo li ove, druge il treće godine, ipak nadamo se jednom i tute posao opremiti. Dakle, držim, da ćemo u Biskupiji i na Kaptolu kroz mjesec dva biti gotovi. Na Kaptolu za sad omejašilismo se samo na baziliku, a ono ostalo nadamo se da će željeznička uprava, buduć joj treba materijala, te ćemo ju mi franovci primorati, da si nabavi ga sa onih ruševina, što će njoj biti korisno a nami takodjer uharo. Dakle poslin toga roka mi si moramo tražiti novoga zemljišta za kopanje. Nadjesmoga na Ceceli kod Drniša.*«²⁴ Zatim nastavlja da planira istraživati »*kod sv. Bartula u Ždrapnju kod Skradina*« i »*u Kaštelim više Staroga*«, ali da prije toga, treba za kaštelansko područje »*propitati što mrtvački upisnici vele o starim crkvam i grobištima, što li nazivi u zemljišnim knjigam, što li opet predaja. U jednu rječ mi ćemo tamo, za sad samo proučavati ono tlo, a prije nego onamo počnemo kopati, naravno da ćemo i Vas tamo potanko obavjestiti. Medjuto što budemo raditi, raditi ćemo sustavno, pomljivo, i tiho, al nećemo plandovati.*« (podcrtao L.M.)

Za boravka u Šibeniku javlja da je počeo s kopanjem »*na Ceceli kod Drniša*«, da je tamo otkrivena bazilika i da se nada »*dobru uspjehu*«.«²⁵

Ako je suditi po sadržaju i broju pisama izgleda da se L. Marun tijekom 1890. god. više posvetio administriranju i društvenim poslovima nego godinu dana ranije. Opširno je pisao Š. Ljubiću o načinu ulaganja društvenog novca u obveznice, o procjeni rizika ulaganja i visini kamata, a sve kako bi priskrbio sredstava za buduća istraživanja. I sama priprema iskapanja iziskivala je

22 O groblju i nalazima na položaju Bukorovića podvornica (PETRINEC 2005: 174, 190).

23 Pismo ... 24.02.1889., inv. br. 14934/4.

24 Pismo ... 30.03.1889., inv. br. 14934/36.

25 Pismo ... Šibenik, 8.07.1889., inv. br. 14934/32.

26 Pismo ... 11.05. 1890., inv. br.14934/38.

27 Pismo ... 12.12.1890., inv. br. 14934/20.

28 Pismo ... 25.01. 1891., inv. br.14934/31.

znatna novčana sredstva, jer je uz ostalo, često morao otkupiti zemljište. Uporno je pregovarao i iščekivao postupak izvlašćivanja. Sve to bilo je popraćeno i političkim napetostima. Jednom prilikom, vjerojatno kada mu je popustilo strpljenje, poslao je Ljubiću neke spise da se ovaj uvjeri kako »braća Srbi sustavno nam oporbu vode i ondje gdi nikakove izlike mogu imati. Mi jim s naše strane nedajemo nikakova povoda, nego to oni čine iz mržnje prema hrvatstvu. Kod njihovog takova raspoloženja uzalud nam očekivati da ćemo nabrzo moći započeti radju kod biskupove crkve. Ja ću našu stvar odvažno braniti pak kud pukne.«²⁶

Ohrabren boljim materijalnim položajem i rastućim ugledom Društva krajem 1890. god. piše: »Mi ćemo, ako Bog da, stupiti u novu godinu boljim sredstvom i jačom voljom, da nastavimo znameniti podhvat, koji bez sumnje biti će ovjenčan najboljim uspjehom, a služiti će i Vami na utjehu, koji tako odlučno naše društvo u zaštiti držite.«²⁷

Krajem siječnja 1891. god. javlja: »Danas počelismo radju u Biskupiji, pak se unapred nadam i odovle novostima.«²⁸

Početkom ožujka iste godine uzbuđeno piše²⁹ da šalje Tromjesečno izvješće za »Vjesnik« o najnovijim otkrićima u Biskupiji,³⁰ koje je zbog nedostatka vremena kako kaže »iz prvog pera bacao«, stoga moli Š. Ljubića da Izvješće ispravi, nadopuni i što prije objavi³¹ »rad najnovijega našega otkrića. Pače, odnosno na naše otkriće, javite nam svoje mnjenje, i mislite li da je dobro da odmah sarkofag prenesemo u Knin, jer se bojim zlikovaca.« U istom pismu javlja da šalje »otisak« zlatnog novca »što smo ga uz mrtca našli«³², jer želi da ga Š. Ljubić identificira te nadopuni s tim podatkom Izvješće, nadalje šalje mu i »otisak od fibule sa ostruga što smo uz mrtca našli, i malo tkanine od odjeće.«

U sljedećem pismu³³ ponovo spominje isti zlatnik riječima: »Eto Vam otisaka zlatnoga novca našasta u sarkofagu«, ovaj put s objašnjenjem da se »4 sigle sitno dlietom urezane sprednjoj strani, koje cienim da su urezane prigodom pokopa mrtca« ne opažaju na otisku.

Uz tekst je L. Marun skicirao novac s prikazom vladara i grafovima koje je pri vrhu pisma još jednom nacrtao.³⁴ Iz istog pisma doznajemo da je po Bulićevu napatku dao prenijeti sarkofag u Knin te da je u istoj bazilici otkrio »jedan važni vrlo liepo ozidani grob, i u njemu našli sami pepeo = humus jednog mladića. Momče zaista nije nadmašivalo 15 godina. Na humušu moglo se tek nazriti da je imao iz crljenog grimiza odjeću, i da je u drvenomu liesu bio ukopan. Našli smo prama pokojnikovoj osobi male ostruge iz srebra dobrim zlatom pozlaćene, i vrlo krasno izradjene. Također sapone od pojasa, koje također iz iste kovine su i iste izradbe.«³⁵

29 Pismo ... 9.03.1891., inv. br.14934/25.

30 Sarkofag s dva morska konja otkrio je 6. ožujka 1891. god. u predvorju crkve Sv. Marije na Crkvini u Biskupiji. Opis otvaranja sarkofaga i popis nađenih grobnih priloga objavljen je u Redovitom tromjesečnom izvješću, »Vjesnik«, god. XIII., 1891., br. 2. Brojni su radovi napisani o sarkofagu i grobnim priložima, riječ je o grobu hrvatskog dostojanstvenika koji i danas izaziva rasprave i veliku pozornost.

31 Predlaže Š. Ljubiću da se za Godišnje izvješće u »Vjesniku« posluži s onim objavljenim u pravaškoj »Hrvatskoj« u kojem da su se potkrale brojne tiskarske greške. Spominje da je isti tekst poslao i »Obzoru«, no da ga redakcija, iz njemu nepoznatih razloga, nije objavila.

32 Zlatni solid bizantskog cara Konstantina V. Kopronima i njegova sina Lava IV., MHAS inv. br. 614 (DE-LONGA 1981: 213, T. V, br. 20; MIRNIK 2004: 210-211, 215 br. 7, 246 T. 18, br. 6.).

33 Pismo ... 21.03.1891., inv. br.14934/24.

34 Na reversu zlatnog solida, MHAS inv. br. 614 vide se: »gusti tragovi urezivanja ostrim predmetom« (DE-LONGA 1981: 213; MILOŠEVIĆ 2000: 226).

35 Otkriće groba 19. ožujka 1891. god. i njegov opis s grobnim priložima objavljeni su u Redovitom tromjesečnom izvješću, »Vjesnik«, god. XIII., 1891., br. 3. Pretpostavljamo da je riječ o nalazu groba s jedinstvenim dječjim ostrugama.

36 Pismo ... 1.04.1891., inv. br.14934/23.

37 Pismo ... 4.04.1891., inv. br.14934/27.

Učelnici Gospodine!

Čao mi je da mi se podkvali
one netočnosti odnose na naslo-
ve hrvatskoga bana, na koje je
mo snage i bolje poziti.

I ja sam se razgledao na g. Stanić
to je objelodanilo rimsku nadpisu
u Bulletinu, budući da sam ga upo-
zorio da mi ona ta sama nad-
pis pripada moram u Vjesti-
ku tiskati. Nadpisi i ako u g-
dnu naslovu na novim novcem,
pa i samo dvojice vlastite je
publicirati je. Nadpisi sad su
kroz nas u Knin, a cijenim da
g. Stanić ne bi bio protiv obje-
lodanja.

Uto sam otiskala platno koje nosi
naslovu u sarkofagu, mi je
gle ritus Hektorove vjetrove na spe-
cijalnoj stani, koje cijenim da mogu
biti pogodnom poklopca mitca

(1)

nine na otiskaju izrazene. Dne bi
bile od primitivnosti.

Tarkofag smo ga pripisali g.
Bulicima preko jer u Knin. Kad
Bulic amo pripisuje grafičkim
ceno mitca preglavati.

Opet smo u istoj bogilici odka-
li jedan važni vrlo brižno opidani
grob, i u njegovim nosili samu pepas
= krunu jednog mladica. Mame
zainta nije nadmanivalo 15 godina.
Napravim u mnogo se tek nagri-
da je imao iz objerovog primisa
odjeću, i da je u drvenom latsu
bio ukopan. Našli smo prama po-
koju krunu dobi male ostruge iz
netra dobrim platom proglasa-
i vrlo krasno izradjeni. Takodje
zapamti od jezara, koje itakodje
iste krunu u i ista izradbe.

Radju moram samu dinstaviti dok

u slobodnim umilobog gorta
grovite, koje sam kroz radju na-
rukao.

Molim dosadanjem ustajljenjem
podmaniti nasu reostatke, a Bog
je dat, da će i bolje biti.

Uto mielite da bi se moglo ucinu-
ti sa prok. Elaterica Hrvatske
Zupanije. Koje se kod mene na-
koje?

Kako bi imate svo. Manueta
sto jih akudemija iz dala, pa
kad nam neki vatišana molba
da jih bezplatno iz Radost doh-
mo, kad bi mogli jih imate ga
pol cene mi bi se ipak gordova-
ljila.

Nam iglori netna moise: hrvatske
je i blavalo veprijatelj.

Primite najbravim g. g. g. g.
Knin 21. 91. Vase Veluci. C. dani
Fra Lujiz Marun

Pismo L. Maruna Š. Ljubiću, Knin, 21.03.1891. (HPM, Dokumentarna zbirka I., inv. br. 14934/24). Fra L. Marun je na drugoj stranici pisma uz oznaku »(1)« skicirao izgled zlatnog solida s grafovima koje je pri vrhu pisma još jednom nacrtao.

Letter by L. Marun to Š. Ljubić, Knin, March 21, 1891. Fra L. Marun gave a sketch of the gold coin with graffitti, which he repeatedly drew on top of the letter.

Početak travnja 1891. god. najavljuje Š. Ljubiću³⁶ da će mu poštom poslati grobne priloge iz sarkofaga ovim riječima: »Kroz četiri – pet dana dobiti ćete zlatni novac, dva srebrena, nekoliko loptića odjeće sa glave, prsijuh, nogu i jednu ostrugu našasto u sarkofagu da pomljivo proučite, do potrebe i drugamo pošaljete. Urezane sigle na zlatnomu novcu, za koje držim da proistječu iz dobe pogreba našega mrtvacu valjda odluče izvjesno o vjeku na koji bi spadao mrtvac. U momu opisu, buduć iz prvog pera i u preši potekao podkrala se po gdikoj pogreška, o čemu ću Vas točnije obavjestiti drugom sgodom.« Zatim nastavlja s viješću o otkriću novog groba sljedećim riječima: »Opet smo postigli jedno prilično vajno otkriće u istoj bazilici. Nije sarkofag, doli liepo scemereni grob, i u njemu ostanaka (!) jednoga mladića. Radi velike vlage, kojoj je mrtvac podložen bio sve je postradalo i u sami humus se priobratilo, doliš dvijuh ostruga i fibula sa pojasa. Na humusu moglo se nazriti da je mrtcu bila odjeća crnjele boje, a papuče sa pozlaćenom kožom. Ob ovomu za nastajući broj Vjestnika.« U nastavku istog pisma javlja da je F. Bulić pregledao sarkofag, ali da nije dao nikakvo konkretno mišljenje. Na kraju podsjeća Š. Ljubića da kad predmete pregleda da mu ih što prije vrati natragod.

Iz sljedećeg pisma³⁷ doznajemo kako je upravo toga dana poštom poslao »u jednoj drvenoj kutiji u više manjih kutija sve što se moglo sakupiti odnosno na mrtca našasta u šarkofagu« s namjerom da Š. Ljubić prouči grobne priloge i dođe do konkretnijeg zaključka. U istom se pismu L. Marun samokritički osvrnuo na svoje pisanju u »Vjesniku« opravdavajući se da nije imao dovoljno vremena, zato moli Ljubića da on »objektivno i hladnokrvno« prosudi nalaze i ako je moguće napiše članak za »Vjesnik« ili za »Vijenac«. Iz nastavka pisma doznajemo da su posmrtni ostaci u sarkofagu u znatno lošijem stanju nego kod prvog uvida zbog djelovanja zraka, ali i zato jer je on kako navodi: »pet puta mrtca pregledavao pa ga napokon konačno zatvorio i sa gvozdanim kukam pritrdio, jer nije prilike da bi već nastala potreba pregledavati ga«. Zatim prelazi na opis onoga što je vidio prilikom prvog otvaranja sarkofaga, ovim riječima: »Mrtvac je bio dug 1.90 cent. Sarkofag postavljen ispred tla crkvenogod. Šaljem Vam i tlocrt bazilike pa da se orientirate gdi je upravo našast. Ako Vam bude trebati mogu Vam poslati i naris mrtca onaj čas kad smo ga otvorili. Gajim nadu, da i bez tih podataka u novcim, izradbi ostruga, tkanini i t. d. smožemo još konkretnijih dokaza o dobi i imenu pokojnikovu. Bulić mi javlja da puce, o komu smo mi javili da je iz agata, što je i on na prvi mah mislio, da je iz prostog stakla. Začudno mi je da su prosto staklo wezivali zlatom, ali dokazim treba se pokloniti.«

Sljedeće pismo pisano je tek krajem 1891. god. U njemu L. Marun zadovoljno javlja da je Akademija zaključila da se sav prihod od prodanih »Hrvatskih spomenika« preda Društvu, zatim najavljuje Godišnju skupštinu Društva za 28. prosinca te moli Ljubića da se izjasni pristaje li da uz »Bulića, Glavinića, Jelića, Miloševića« bude imenovan u »znanstveni odbor«.³⁸ (podcrtao L.M.)

U zadnjem pismu³⁹ L. Marun izražava zabrinutost za budućnost HAD-a i sudbinu »Vjesnika«, jer je saznao da je Š. Ljubić smijenjen s mjesta muzejskog ravnatelja. Pismo ipak završava u optimističkom tonu s viješću da nastavlja s iskapanjem u Biskupiji.

38 Pismo ... 9.12. 1891., inv. br.14934/28.

39 Pismo ... 30.04. 1892. inv. br. 15745.

LITERATURA

- DELONGA, V. 1981 – Bizantski novac u zbirci Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika. Summary: Collection of Byzantine coins in the Museum of the Croatian Archaeological Monuments in Split. *SP*, 3.s., 11/1981: 201–228.
- MILOŠEVIĆ, A. 2000 – *Hrvati i Karolinzi. Katalog*. Split, 2000.
- MARUN, L. 1998 – *Starinarski dnevnic*. Split, 1998.
- MIRNIK, I. 2004 – Novac iz starohrvatskih grobova. Summary: Coins from Early Croatian Graves. *VAMZ*, 3.s., 37/2004: 205–250.
- PETRINEC, M. 2005 – Dva starohrvatska groblja u Biskupiji kod Knina. Summary: Two Early Croatian Graveyards in Biskupija. *VAHD*, 98/2005: 170–212.
- RAPANIĆ, Ž. 1998 – *Fra Lujo Marun istraživač hrvatske prošlosti*. U: L. MARUN. *Starinarski dnevnic*. Split, 1998.
- ZEKAN, M. 2008. – *Vizionarova misija : fra Aloysius (Lujo) Marun (1857. – 1939.) utemeljitelj hrvatske nacionalne arheologije = The visionary's mission : fra Aloysius (Lujo) Marun (1857. – 1939.) the founder of early Croatian archaeology*. Split, 2008.

KRATICE:

- HAD – Hrvatsko arheološko društvo. (Zagreb)
- HPM – Hrvatski povijesni muzej. (Zagreb)
- KSD – Kninsko starinarsko društvo. (Knin)
- MHAS – Muzej hrvatskih arheoloških spomenika. (Split)

SUMMARY

FROM THE CROATIAN HISTORY MUSEUM: LETTERS FROM FRA LUJO MARUN TO
DON ŠIME LJUBIĆ

There are forty-three letters from fra Lujo Marun addressed to prof. don Šime Ljubić (1822–1896), an archaeologist, historian and numismatist, in the Croatian History Museum. The letters were written between 1889 and 1892, during a period when Š. Ljubić was the director of the Archaeological department of the National Museum in Zagreb and editor of the *Journal of the Croatian archaeological society*.

The author of the letters, Franciscan friar Lujo Marun (1857–1939), was a unique person in Croatian national archaeology. Due to circumstances, he conducted field work as an amateur and collect archaeological material. He is responsible for the discovery of numerous sites and monuments pertaining to the early mediaeval Croatian state in the area of Knin and its surroundings (Dalmatia). He was the founder of the *Knin Antiquarian Society* (1887) and the *First Museum of Croatian Monuments* (1893). In his letters L. Marun addresses his great paragon and influence Š. Ljubić. He writes to him about the organization of the Knin antiquarian society, excavation results from various sites (Bukorovića Podvornica and Crkvina at Biskupija), meetings with his contemporaries (don Frane Bulić), and also about various problems.

The publication of Marun's discoveries of early Croatian monuments in Zagreb (*Journal of the Croatian Archaeological Society*) had certain political connotations and caused the suspicion of the government. They were published during the time when there were demands for the unification of Croatian lands (the Triune Kingdom) within the Austro-Hungarian Monarchy and, associated with this, the increasing feeling of the threats imposed on the Croatian national identity.

The letters are first-hand testimonies on the important finds of graves (the grave of a Croatian dignitary in the sarcophagus from the vestibule of St Mary's church on the Crkvina at Biskupija and an arched grave from the same site) and accompanying grave finds (gold Byzantine solidus, spurs, buckles, and remains of clothing).

Rukopis primljen: 16. IX. 2010.
Rukopis prihvaćen: 20. IX. 2010.

SPOMENKA TEŽAK

Gradski muzej Varaždin
Strossmayerovo šetalište 7
HR – 42 000 VARAŽDIN
spomenka.tezak@gmv.t-com.hr

SKUPNI NALAZ ANTONINIJANA IZ ZBELAVE

**Prethodno priopćenje
UDK 737.122.2 (497.5 Zbelava) "2"**

U srpnju 1994. godine u Zbelavi, mjestu nedaleko Varaždina, prilikom iskopa Stjepan Modrić je na gradilištu obiteljske kuće pronašao ostavu od 2567 komada antonijana 3. stoljeća u keramičkoj posudi. Gradski muzej Varaždin, gdje se nalaz i danas čuva, došao je u posjed ovog vrijednog i zanimljivog nalaza 1995. godine isplatom nagrade nalazniku, zahvaljujući novčanoj pomoći tadašnje Varaždinske banke, Grada Varaždina i Ministarstva kulture Republike Hrvatske. U skupnom nalazu nalazi se novac Galijena, Salonine, Klaudija II Gotskog, Aurelijana, Severine, Tacita, Florijana i Proba.

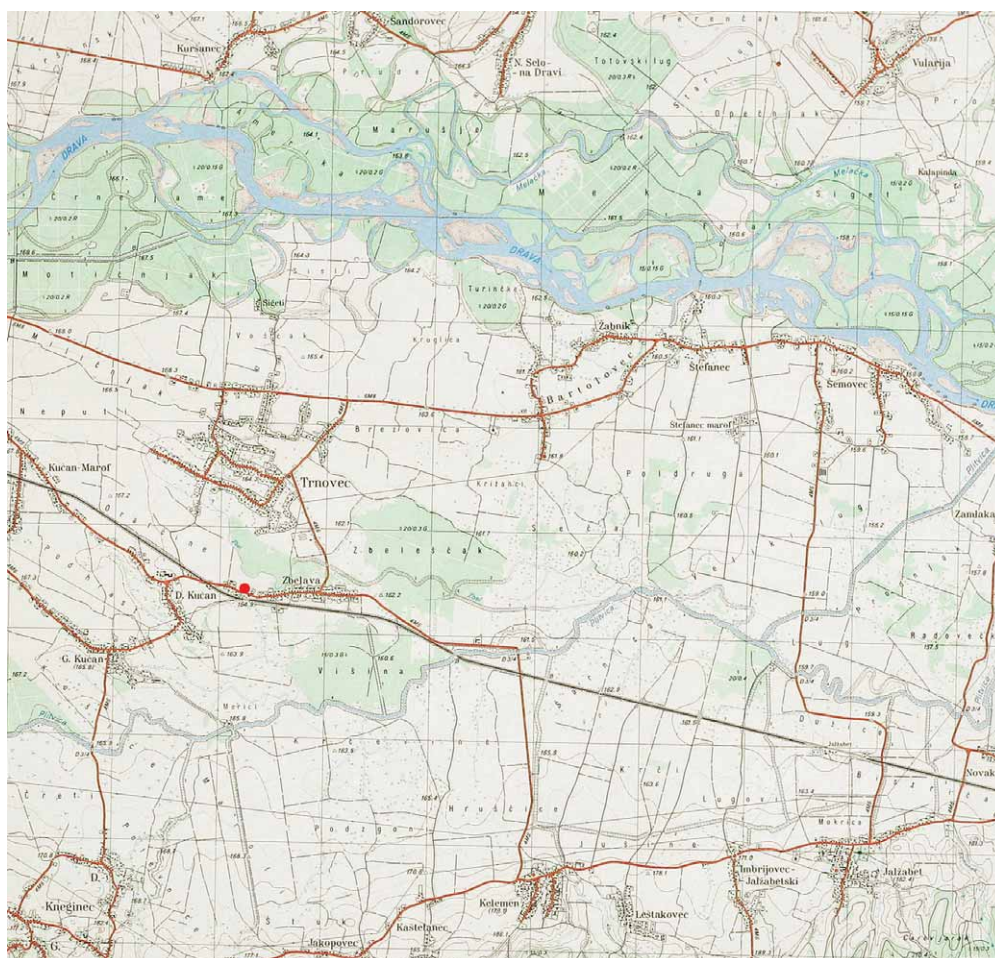
Ključne riječi: Zbelava, novac, Rim, skupni nalaz

Keywords: Zbelava, coins, Rome, coin hoard

U lipnju 1994. godine u Zbelavi, mjestu udaljenom 11 km od Varaždina, prilikom iskopa za vodovod gospodin Stjepan Modrić je na gradilištu obiteljske kuće u Varaždinskoj ulici pronašao u keramičkoj posudi ostavu novca od 2586 komada antonijana 3. stoljeća. Na dubini od 60 centimetra prvo je otkrio dio posude, a zatim i same novce. Zbog pogrešnog tumačenja važećih zakonskih propisa došlo je do prijepora u kojem nalaznik nije želio dobrovoljno predati nalaz. Poštivajući važeće zakonske odredbe, Ministarstvo kulture, Zavod za zaštitu spomenika kulture Varaždin, a kako bi se saznala prava vrijednost ovog nalaza, formirana je Komisija za procjenu skupnog nalaza rimskog novca u Zbelavi u sastavu Ivan Mirnik, Zdenka Dukat, Spomenka Težak, Nikola Janjić i Irislav Dolenc koja je pregledala nalaz. Isplatom nagrade nalazniku, zahvaljujući novčanoj pomoći tadašnje Varaždinske banke, Grada Varaždina i Ministarstva kulture Republike Hrvatske, u posjed ovog vrijednog i zanimljivog nalaza 1995. godine došao je Gradski muzej Varaždin, gdje se nalaz i danas čuva i obrađuje.

Mjesto Zbelava, danas upravno pripada općini Trnovec Bartolovečki, a dosad nam je poznato s prapovijesnim, antičkim i srednjovjekovnim lokalitetom *Pod lipom*, slučajnim nalazom brončane kamene sjekire (REGISTAR 1997: ŠIMEK 1994: 15) te antičkim lokalitetom koji je rekonosciranjem uočila i fotografski dokumentirala ekipa Arheološkog muzeja u Zagrebu 1966. godine, kada su južno od željezničke pruge, nedaleko od Vidovićevih mlinova, uočili u razini travnjaka

ostatke arhitekture. Oblikom, dimenzijama, ali i rasporedom ovi ostaci arhitekture sličje villi rustici u Jalžabetu (VIKIĆ – GORENC 1969: 7), koja je vjerojatno zbog svog izloženog položaja bila utvrđena. Danas ne znamo točan položaj ovog antičkog ladanjskog dobra. Villa rustica u Jalžabetu, u neposrednoj blizini, prema istoku istraživana je zbog indicija da ovaj lokalitet pripada obrambenom pojasu dravskog limesa, no rezultati su pokazali da je riječ o naseobinskom objektu, iako karakter zidova upućuje na obrambeni objekt analiza arheološkog materijala ukazuje da je riječ o villi rustici koja je bila utvrđena zbog samog smještaja lokaliteta koji se nalazio u nizini u zaleđu dravskog limesa (VIKIĆ-BELANČIĆ 1968: 98). Stjepan Vuković još je 1947. godine pronašao u koritu Plitvice, sjeverno od Kelemena ulomak Silvanovog žrtvenika (ŠIMEK 2001: 43), koji nam je ostao sačuvan tek u crtežu. Žrtvenik je podigao Flavius Victorianus, vojnik XIII legije Gemine koja je bila stacionirana u Ptuju u nekoliko navrata.¹ Kao antički spomenik ovog područja važno je spomenuti i trasu rimske ceste Aquae Iassae – Iovia (FULIR 1969: 376).

Slika 1 – Karta s točnim mjestom nalaza

¹ Prvi puta boravila je između 43. i 45., ponovo je bila ovdje za Vespazijana do 98. kada je poslana u Daciju, poz-

nato nam je da su vojnici ove legije za Galijena gradili III Mitrej u Ptuju.

U blizini pronađena je antička keramika na lokalitetu Cirkvena i lokalitetu Kupinje na kojem su pronađeni i ostaci arhitekture koji svojim tlocrtom, ali i karakteristikama površinskih nalaza upućuje na villu rusticu (ŠIMEK 1994: 15).

Skupni nalazi rimskog novca na širem varaždinskom području do posljednja dva desetljeća bili su rijetki, no isticali su se svojom vrijednošću. Prvi nam poznati pronašao je u Petrijancu Matija Huđek 20. lipnja 1805. kopajući temelje svoje kuće u zemljanoj posudi rimski zlatni nakit, zlatne novce uklopljene u nakit te 230 aureusa. Ovaj je nalaz vjerojatno osobna imovina nekog bogataša, zakopana početkom 4. stoljeća, 305./6. godine (LJUBIĆ 1880: 111; MIRNIK 2009: 433, 452).

Sljedeći je skupni nalaz rimskog novca 3. stoljeća na širem varaždinskom području pronađen u Kominu 1918. godine (MIRNIK 1981: 64) gdje je pronađeno oko 30 000 komada antoninijana ukopanih u posudu od kojih se 2/3 čuvaju u Arheološkom muzeju u Zagrebu, dok je ostatak u različitim privatnim zbirkama. Ovaj nalaz je najmlađim novcem datiran u 275. godinu, a kontekst ukopavanja određen je kao vojna blagajna.

Zemljopisno nalazu skupnog novca iz Zbelave najbliži je skupni nalaz iz Bartolovca, pronađen prije 1936. godine (KLEMENC 1936: 91), danas je za nas izgubljen jer su novci raspršeni i tek se jedan primjerak brončanog Probovog novca čuva u Arheološkom muzeju u Zagrebu (MIRNIK 1981: 60).

Najmlađi skupni nalaz u varaždinskoj okolici, je ostava ovakvog novca pronađena u Petrijancu u listopadu 2005. godine u drvenoj bačvi s tri srebrna tanjura i 27.735 komada novca. Opis i prvu analizu ove ostave te okolnosti njenog pronalaska opisala je kolegica Marija Šiša-Vivek sa suradnicima. Ovaj se nalaz danas čuva u Gradskom muzeju Varaždin gdje je započeto s njegovom daljnjom obradom te konzervacijom. Do danas su iznesene dvije hipoteze o okolnostima ukopavanja ovog blaga. U prvoj autori smatraju da je riječ o jedinstvenom blagu iz Petrijanca, depozitiranom osobnom vlasništvu koje je sačinjavalo servis zlatnog i srebrnog posuđa, zlatni nakit te zlatni i posrebrnjeni brončani novac, razdvojenom u dva dijela kod ukopavanja te određuju za nalaz iz 2005. godine kao godinu ukopavanja 294. (ŠIŠA-VIVEK – LELEKOVIĆ – KALAFATIĆ 2005: 242). Dok se u drugoj tezi novija Petrijanečka ostava određuje kao vojna blagajna, a stariji nalaz kao osobna imovina nekog bogataša skrivena 305./6. godinu prema Maksimijanovu aureusu koji određuje *terminus post quem* (MIRNIK 2009: 449).

Opis nalaza

Ovaj slučajni nalaz, antički brončani novci s prevlakom srebra pronađeni su u keramičkoj posudi visine 35 cm, promjera trbuha 23,2 cm, promjera dna posude 9 cm. Vanjska površina posude svijetlo je smeđe boje 7.5YR 6/4 (light brown), uzorak boje (MENSELL, 1990.) uzet je na dijelu posude koji ima sačuvan originalni površinski sloj.² Na dijelu posude izgubljen je originalni površinski sloj. Posuda je imala jednu ručku te je bila ukrašena crvenim slikanjem. Kod nalaza je prvo pronađena posuda, koja je kod iskopa djelomično oštećena.

Ovaj skupni nalaz sadrži 2.586 komada posrebrnenog brončanog novca, 2.567 danas se nalazi u Gradskom muzeju Varaždin, dok je 19 komada ostavljeno nalazniku. Riječ je o cjelovitom nalazu koji čine samo antoninijani i koji je nastao u relativno kratko vrijeme, tijekom razdoblja od 253. do 282. godine, sadrži samo novce Galijena i njegove žene Salonine, Klaudija II Gotika, Aurelijana i njegove žene Severine, Tacita, Florijana i Proba. U većem dijelu kovanice su relativno slabo sačuvane, zbog loše kvalitete materijala, korozije ili pak izlizanosti. Manji dio ističe se dobrom

² Zahvaljujem na pomoći kod određivanja gđi Marini Šimek, muzejskoj savjetnici Gradskog muzeja Varaždin.

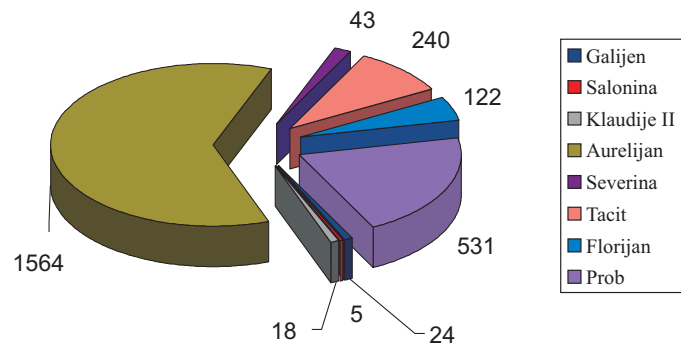
Slika 2 – Skupni nalaz antoninijana iz Zbelave (foto: D. Puttar)

očuvanošću pa ima sačuvani i srebrni sloj, dok drugi, daleko veći dio ima sačuvanu zelenu patinu. Pregledavši nalaz u rujnu 1994. godine bilo je identificirano 2.309 kovanica, odnosno 89,94 % nalaza. Dio nalaza bio je slijepljen pa ga se nije moglo identificirati, tek je tijekom postupka zaštite odvojen što je omogućilo identifikaciju tijekom prošle godine. Nakon stručne obrade tijekom 2009. godine identificirano je 99,26 % primjeraka ovog nalaza. Najviše ima Aurelijanova novca 60,93 % (1564 komada), zatim Probova 20,72 % (532 komada), Tacitova 9,37 % (240 komada), Florijanovog 4,75 % (122 komada), Severininog 4,75 % (40 komada), Galijenovog 0,89 % (23 komada), novca Klaudija II. 0,74 % (18 komada) i najmanje Salonininog, svega 5 komada što je tek 0,10 % nalaza.

Terminus post quem ukopa ostave je 282. godina. Mislim da je potrebno uzeti u obzir još nekoliko godina zbog oštećenosti kovanica koja je nastala zbog njihove istrošenosti kod upotrebe, ali i dugog ležanja u zemlji, mada u keramičkoj posudi.

Brojčani prikaz kovanica prema vladarima i njihova postotka u nalazu

	1994.		2009.	
Galijen (253. – 268.)	17	0,66 %	24	0,93 %
Salonina (253. – 268.)	4	0,15 %	5	0,19 %
Klaudije (268. – 270.)	12	0,66 %	13	0,7 %
Komemorativni novac	5		5	
Aurelijan (270. – 275.)	1370	53,36 %	1564	60,93 %
Severina (270. – 275.)	40	1,56 %	43	1,67 %
Tacit (275. – 276.)	234	9,13 %	240	9,37 %
Florijan (276.)	106	4,13 %	122	4,75 %
Prob (276. – 282.)	521	20,29 %	532	20,72 %
Neodređeno	258	10,06 %	19	0,74 %
Ukupno	2567	100 %	2567	100 %

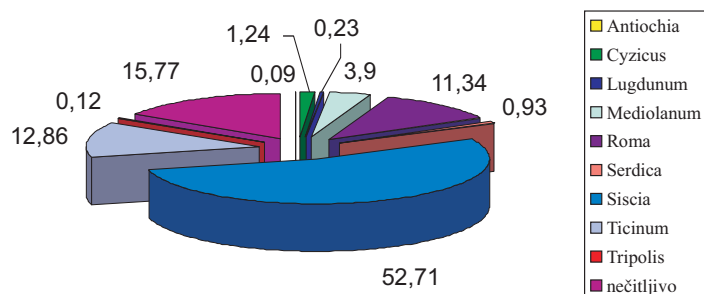

Dijagram 1 – Broj primjeraka po vladarima

Analizirajući nalaz prema kovnicama može se primijetiti da najviše kovanica potječe iz sisačke kovnice 52,71 %, dok su od talijanskih kovnica zastupljene Pavia s 12,86 %, Rim s 11,34 % i Milano s 3,90 %, od istočnih kovnica zastupljene su Kizik s 1,24 % i Antiohija s 0,09 % te Tripolis s 0,12 %. Kovnica u Sofiji prisutna je tek u 0,93 % kovanica, dok je u Lyonu kovano tek 0,23 % primjeraka iz ovog nalaza. U dijelu nalaza kovnica nije određena zbog slabe čitljivosti kod 15,77 %. Vidljivo je da se u nalazu nalazi jako mali postotak novca kovano prije Aurelijanove reforme, 1,82 %.

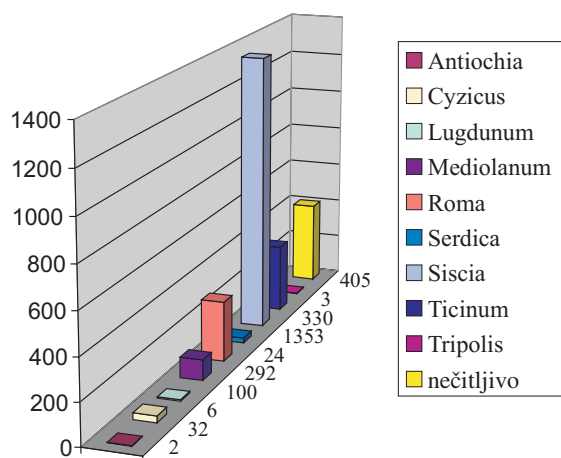
Udio kovnica u nalazu

Kovnica:	%
Antiochia	0,09
Cyzicus	1,24
Lugdunum	0,23
Mediolanum	3,90
Roma	11,34
Serdica	0,93
Siscia	52,71
Ticinum	12,86
Tripolis	0,12
Nečitljivo	15,77

Dijagram 2 – Udio pojedinih kovnica, izražen u postocima

Dijagram 3 – Struktura nalaza prema kovnicama

Struktura nalaza prema vladarima i kovnicama

	Galijen	Salonina	Klaudije II.	Aurelijan	Severina	Tacit	Florijan	Prob	
Antiochia	1	0	0	0	0	1	0	0	2
Cyzicus	0	0	1	28	0	1	2	0	32
Lugdunum	0	0	0	0	1	0	1	4	6
Mediolanum	3	0	0	97	0	0	0	0	100
Roma	15	1	7	164	19	76	3	7	292
Serdica	0	0	0	16	0	0	3	5	24
Siscia	0	2	2	814	14	15	12	494	1353
Ticinum	0	0	0	83	9	138	92	8	330
Tripolis	0	0	0	3	0	0	0	0	3
Nečitljivo	6	2	7	359	0	9	9	13	405
Ukupno	24	5	18	1564	43	240	122	531	2567

Struktura Galijenovog novca prema tipovima reversa i kovnicama

Galijen	Antiochia	Roma	Mediolanum	Neodređeno
ABVNDANTIA AVG		2		
APOLLINI CONS AVG		1		1
APOLLO CONSER			1	
DIANAE CONS AVG		2		
FIDES MILITVM		1		1
IOVI CONS AVG		1		
IOVI STATORI		2		
MARTI PACIFERO		2		
NEPTVNO CONS AVG		1		
ORIENS AVG		2		
PAX AVG			1	
ROMAE AETERNAE	1			
SECVRIT AVG		1		
VICTORIA AVG VIII			1	
VIRTVS AVG				1
Revers nečitljiv				2

Struktura Saloninog novca prema tipovima reversa i kovnicama

Salonina	Roma	Siscia	Neodređeno
CONCORAVG		2	
IVNONI CONS AVG	1		
Revers nečitljiv			2

Struktura novca Klaudija II. prema tipovima reversa i kovnicama

Klaudije II.	Cyzicus	Roma	Siscia	Neodređeno
ANNONA AVG		2		
CONSECRATIO	1	2		2
FELICITAS AVG		1		
IOVI VICTORI		1		
LAETITIA AVG			1	
PROVIDEN AVG			1	
SALVS AVG		1		1
VBERITAS AVG			1	
VENVS AVG	1			
Revers nečitljiv				2

Struktura Aurelijanovog novca prema tipovima reversa i kovnicama

Aurelijan	Cyzicus	Mediolanum	Roma	Serdica	Siscia	Ticinum	Tripolis	Neodređeno
CONCORDIA AVG		4			9			1
CONCORD LEGI		4						1
CONCORD MILIT	8							5
CONCORDIA MILI					6			
CONCORDIA MILITVM		8	14	5	380			73
FIDES MILITVM	5							2
FORTVNA REDVX		8	1		61			11
GENIVS EXERCITI	3							
IOVI CONSER		9	27	1	179			50
IOVI CONSERVATORI		2			16			6
IOVI STATORI			1					
ORIENS AVG	2	11	81	5	111	53		34
PACATOR ORBIS			1					
PAX AVGVSTI			2		5			1
PIETAS AVG		21						1
PROVIDEN DEOR						2		
ROMAE ...		1						1
ROMAE AETER		3	1					2
ROMAE AETERNAE		1	1					6
RESTITVT ORBIS	1	3	16	2	1			8
RESTITVTOR ORBIS	7							13
RESTITVT ORIENT	1		2					
RESTITVT ORIENTIS	1	8			7			6
RESTITVTOR ORIENTIS					2			
SOLI INVICTO				1	5	28		3
VICTORIA AVG		1			6			1
VIRT MILITVM			8				3	7
VIRTVS AVG		3			1			
VIRTVS MILITVM			2		6		1	16
Revers nečitljiv		10	7					

Struktura Severininog novca prema tipovima reversa i kovnicama

Severina	Lugdunum	Roma	Siscia	Ticinum
CONCORD MILITVM	1			
CONCORDIA AVGG		6		
CONCORDIA MILITVM		8	14	5
CONCORDIAE MILITVUM		5		
PROVIDEN DEOR				4

Struktura Tacitovog novca prema tipovima reversa i kovnicama

Tacit	Antioch	Roma	Siscia	Ticinum	Neodređeno
AEQVITAS AVG		9		14	1
ANNOVA AVGVSTI				6	1
CLEMENTIA TEMP	1	12			
CONCORD MILIT			5	10	1
FELICITAS AVG				11	
FELICITAS SAECVLI				25	
FIDES MILITVM		5			1
LAETITIA AVG		8	1	18	
LAETITIA FVND		9			
MARTI PACIF				6	
PAX AVG			25	20	
PAX AVGVSTI			4	16	
PROVIDE AVG				11	
PROVIDENTIA AVG		8			
PROVIDENTIA DEORVM				3	
SALVS AVG		18			3
SECVRIT PERP				2	
SPES AVG				1	
VBERTAS AVG		10			
Revers nečitljiv			1		3

Struktura Florijanovog novca prema tipovima reversa i kovnicama

Florijan	Cyzicus	Lugdunum	Roma	Serdica	Siscia	Ticinum	Neodređeno
CLEMENTIA TEMP			1				
CONCORD MILIT	1				2	13	1
FELICITAS AVG					6	54	4
FELICITAS SAECVLI						6	2
FORTUNA REDVX				1	2		
MARTI PACIF						2	
PROVIDE AVG					2	13	
PROVIDEN DEOR				2			1
PROVIDENTIA AVG			1				
SALVS AVG			1				
SECVRITAS SAECVLI						2	
VICTORIA AVG						1	
VIRITVS AVGVSTI		1					
Revers nečitljiv							4

Struktura Probovog novca prema tipovima reversa i kovnicama

Prob	Lugdunum	Roma	Serdica	Siscia	Ticinum	Neodređeno
ABVNDANTIA AVG				2		
ADVENTVS AVG		2		4		
ADVENTVS PROBI AVG				14		2
AETERNITAS AVG				2		
CLEMENTIA AVG				3		
CONCORD MILIT				107		4
CONSERVAT AVG				24	2	
FELICITAS AVG	1			37	1	
FELICIT TEMP	2					
FIDES MILIT		2				
IOVI CONSERVA					1	
MARS VICTOR	1					
PROVIDE AVG				4		1
PROVIDEN AVG					1	

Prob	Lugdunum	Roma	Serdica	Siscia	Ticinum	Neodređeno
PROVIDENT AVG				1		
PROVIDENTIA AVG				4		
PROV PROBI AVG NOSTRI				1		
P M TRI COS II P P				1		
PROVIDEN DEOR			2			
RESTIT ILI(L?)VRICI				1		
RESTITVTOR ORBIS			1			
ROMAE AETERNAE		1		49		1
SALVS AVG				1		
SECVRITAS SAECVLI				2		
SISCIA PROBI AVG				2		
SOLI INVICT....				7		
SOLI INVICTO		2	1	16		
SOLI INVICTO AVG				26		
SPES AVG				3		
VICTORIAE AVG				2		
VICT PROBI AVG				1		
VIRTVS AVG				4	2	1
VIRTVS AVGVSTI				2		
VIRTVS PROBI AVG				176	1	3
VIRTVS				1		
Revers nečitljiv						1

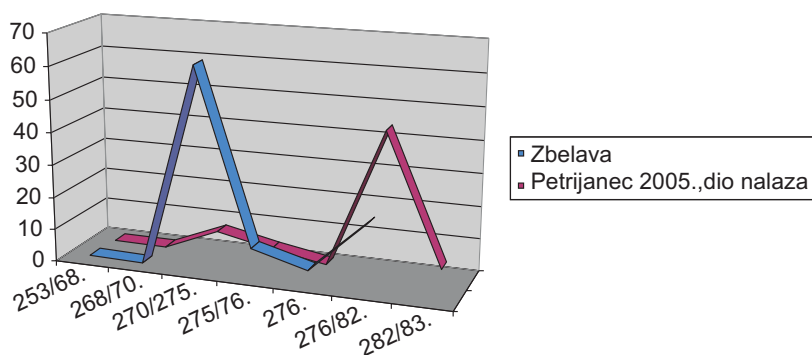
Tijekom 2008. i 2009. godine sve su kovanice inventirane zahvaljujući i marljivoj pomoći volonterke Nataše Mihinjač. Manji je dio kovanica, onaj najvredniji, očišćen, konzerviran i restauriran u muzejskoj radionici zahvaljujući marnom radu muzejskog preparatora Branimira Šimeka. Zbog opsežnosti nalaza nadam se da ćemo katalog cjelokupnog nalaza uspjeti uskoro predstaviti javnosti.

ZAKLJUČAK

Teško nam je danas govoriti o povijesnim okolnostima vezanim uz ukopavanje ove ostave. Poznate su nam činjenice da su u neposrednoj blizini pronađeni ostaci triju antičkih villa rustica, jedna južno od Zbelave danas nam poznata samo iz podataka rekognosciranja, druga u Jalžabet, čija se mlađa faza datira u 3. i početak 4. stoljeća (VIKIĆ BELANČIĆ 1968: 98) te treća na položaju Kupinje u blizini Zamlake gdje je dio površinskih nalaza također datiran u kasnu antiku (ŠIMEK 1994: 15). Njihovo postojanje govori nam o životu ovog područja u zaleđu Dravskog limesa u drugoj polovici 3. i početkom 4. stoljeća gdje su ova imanja predstavljala osnovu ekonomskog života u području Drave, a da bi opstale morale su biti dobro utvrđene.

O karakteru skupnog nalaza možemo samo pretpostaviti da predstavlja osobnu ušteđevinu koju je zakopao možda stanovnik neke od ovih antičkih villa rustica u neposrednoj okolici. Daljnja će analiza nalaza pokazati točnost ove tvrdnje.

Zanimljiva je i usporedba ovog nalaza s novijom ostavom iz Petrijanca pronađenom prije četiri godine. U obje ostave najstariji novci pripadaju Galijenu, struktura vladara zastupljena u nalazu iz Zbelave odgovara 55 % kovanica iz Petrijanca.

Dijagram 15 – Udio novca izražen u postocima kroz različit period za skupni nalaz iz Zbelave i dio nalaza iz Petrijanca 2005. godine

LITERATURA

- COHEN, H., 1861. *Description historique des monnaies frappées sous l'empire romain communément appelées médailles impériales*, V.¹ Paris – Londres, 1861: M. Rollin – M. Curt.
- DUKAT, Z. – I. MIRNIK, 2003 – Stari novac nađen u zelinskom kraju. Summary: Old coins found in the region of Sveti Ivan Zelina. *Sveti Ivan Zelina i zelinski kraj u prošlosti. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 15. prosinca 2000. godine u Sv. Ivanu Zelini*. Zagreb, 2003: 225–247.
- FULIR, M. 1969 – Topografska istraživanja rimskih cesta na varaždinskom i međimurskom području (1960–1967). Zusammenfassung: Topographische Erforschungen der Römerstrassen im Gebiet von Varaždin und Međimurje. *Razprave*, 6/1969: 363–341.
- FULIR, M. 1970 – Miroslav Fulir, Osvrt na položaj današnjeg Varaždina u nizu nekadašnjih rimskih postaja. (Zusammenfassung:) Betrachtungen über die Lage des heutigen Varaždin in der Reihe einstiger römischer Niederlassungen. *GodGMV*, 4/1970: 5–20.
- HABUŠ, Z. 1970 – Prilog nalazu antoninijana u Kominu. (Nepoznati tipovi i varijante bakrenih antoninijana iz kominskog nalaza, koji su opisani po Barcsay-Amantu. Summary: A contribution of the discovery of Antoninian coins in Komin. Zusammenfassung: Ein Beitrag zum Fund der Antoninianen in Komin. *Numizmatičke vijesti* (Zagreb), 7/1970, 28: 18–21.
- KLEMENC, J. – B. SARIA 1936 – *Archäologische Karte von Jugoslawien: Blatt Ptuj*. Beograd – Zagreb, 1936.
- LJUBIĆ, Š. 1880 – Arheološki crtice s moga putovanja po nekvojih predjelih Podravine i Zagorja god. 1879. *VHAD*, 2/1880: 110–120.
- MATTINGLY, H – E. SYDENHAM 1968 – *The Roman Imperial Coinage*, V, 1–2. London, 1968.

- MIRNIK, I. 1981 – Coin hoards in Yugoslavia. *BAR, International Series*, 95, 1981.
- MIRNIK, I. 2009 – Maksimijanov aureus iz skupnog nalaza u Petrijancu. Summary: The Aureus of Maximianus from the 1805 Petrijanec Treasure. *ArAdriatica*, 11/1008: 433–452.
- MUNSEL, A.H. 1990 – *Munsell soil color charts*. Baltimore, 1990.
- REGISTAR 1997 – *Registar arheoloških nalaza i nalazišta sjeverozapadne Hrvatske*. 2. dopunjeno izd. – ur. Marina ŠIMEK. Varaždin, 1997: Muzejsko društvo sjeverozapadne Hrvatske (Bjelovar, Prosvjeta).
- ŠIMEK, M. 1990 – Marina ŠIMEK, ur. *Registar arheoloških nalaza i nalazišta sjeverozapadne Hrvatske*. Varaždin, 1990: Muzejsko društvo Sjeverozapadne Hrvatske, Sekcija arheologa i preparatora.
- ŠIMEK, M. 1994 – Nova nalazišta na području Zamlake, *Muzejski vjesnik 17*, Glasilo muzeja sjeverozapadne Hrvatske, Zagreb, 3 – 18.
- ŠIMEK, M. 2001 – Ptuj i južno Dravsko polje. *ArchPoet*, 2/2001: 41–49.
- ŠIŠA – VIVEK, M. 2005 – Lokalitet Petrijanec, Ulica V. Nazora 98. *HAG*, 2/2005.
- ŠIŠA-VIVEK, M. – T. LELEKOVIĆ – H. KALAFATIĆ 2005 – Ostava rimskog novca i srebrnog posuđa iz Petrijanca. Hoard of Roman coins and silver dishware from Petrijanec, *OpA*, 19/2005: 231–245.
- VIKIĆ-BELANČIĆ, B. – M. GORENC 1969 – Gorenc, *Prilog istraživanja antiknih naselja i putova u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*. (Summary:) *A Contribution to the Research of the Antique Settlements and Roads in North-West Croatia*. Zagreb, 1969: Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture.

SUMMARY

A HOARD OF ANTONINIANI FROM ZBELAVA

In July 1994, Stjepan Modrić found a coin hoard on the building site of his farm house in Zbelava near Varaždin. It was buried in a ceramic vessel and contained 2567 3rd-c. antoniniani. With financial aid from the then Bank of Varaždin, the City of Varaždin and the Ministry of Culture of the Republic of Croatia, the finder received honest backing and this valuable and interesting find was brought in 1995 to the City Museum of Varaždin, where it is still today. The hoard consists of the coins of Gallienus, Salonina, Claudius Gothicus, Aurelianus, Severina, Tacitus, Florianus and Probus.

It is hard to say anything concrete on historical circumstances of the concealment of the hoard. The remains of three Roman *villae rusticae* were found in the immediate vicinity: the one to the south of Zbelava is now known only through information gained in an archaeological survey, a second one is located in Jalžabet and its later phase falls in the 3rd and early 4th cc., while the third is on the site of Kupinje near Zamlaka, and part of the surface finds from this site were also dated to Late Antiquity. These remains help us to define the circumstances of everyday life in this area of the Drava limes hinterland in the second half of the 3rd and early 4th c. Such estates were the foundations of economic life in the Drava area, and, in order to survive, they had to be fortified.

We can presume that the hoard was a private saving, perhaps concealed by a dweller in the *villae rusticae* in the immediate vicinity. Further analysis will test this hypothesis.

It is interesting to compare this hoard with a hoard from Petrijanec found four years ago. In both hoards the earliest coins are those of Gallienus, and the structure of emperors in the Zbelava hoard corresponds to 55% of the coins from Petrijanec.

Rukopis primljen: 4. XI. 2010.
Rukopis prihvaćen: 20. XI. 2010.

POPIS KRATICA – ABBREVIATIONS

Cf.: MÜLLER, Otto v. – Wolfram NAGEL – Eva STROMMENGER. Sigelschlüssel der archäologischen Literatur. *Acta Praehistorica et Archaeologica* (Berlin), 9–10/1978–79: 167–383; *Numismatic chronicle* (London), 156/1996: xiv–xvi; *American Journal of Archaeology* (Princeton, NJ), 62/1958, 1: 1–8; 80/1976, 1: 3–8; BLASCKE, Stefan. *The History Journals Guide*; Deutsches Archäologisches Institut. *Abkürzungsverzeichnisse – Abgekürzte Zeitschriften*.

AA – *Archäologischer Anzeiger*. (Berlin)

AAWW – *Anzeiger der (Kais.) Akademie der Wissenschaften (in Wien.) Philosophisch.-historische Klasse*. (Wien)

ABAWP – *Abhandlungen., Bayerische Akademie der Wissenschaften (Philosophisch-historische Klasse)*. (München)

AbhGött – *Ahhandlungen. der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philosophisch-historische Klasse*. (Göttingen)

AcAn – *Acta Antiqua. Academia Scientiarum Hungarica*. (Budapest)

ActaACarp – *Acta Archaeologica Carpathica*. (Kraków)

ActaAHung – *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. (Budapest)

ActaAKøb – *Acta Archaeologica*. (København)

ActaGeCro – *Acta Geographica Croatica*. (Zagreb)

ActaGothob – *Acta Universitatis Gothoburgensis. Göteborgs Universitets årsskrift*. (Göteborg)

ActaInstRomFin – *Acta Instituti Romani Finlandiae*. (Helsinki / Helsingfors)

ActaInstRomSuec – *Acta Instituti Romani regni Sueciae* (Lund)

ActaMusCib – *Acta musei cibalensis*. (Vinkovci)

ActaMusNap – *Acta Musei Napocensis*. (Cluj-Napoca)

Adriatica – *Adriatica praehistorica et antiqua miscellanea Gregorio Novak dicata*. (Zagreb, 1970)

AEA – *Archivo Español de Arquelogía*. (Madrid)

AEM – *Archäologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn*. (Wien)

AFSB – *Arbeits- und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege*. (Dresden)

Agria – *Agria*. (Eger)

AH – *Archaeologia Hungarica*. (Budapest)

AIPHOS – *Annuaire de l' Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves*. Universitaire Libre de Belgique. (Bruxelles.)

AJA – *American Journal of Archaeology*. (Princeton, N.J.)

AJAH – *American Journal of Archaeology and of the History of the Fine Arts*. (Boston, Mass./Concord, N.H., Princeton, N.J.)

- AJCN** – *American Journal of Clinical Nutrition*. (Bethesda)
- AJHB** – *American Journal of Human Biology*. (Hoboken)
- AJPA** – *American Journal of Physical Anthropology*. (Hoboken)
- AJPh** – *American Journal of Philology*. (Baltimore)
- AJug** – *Archaeologia Jugoslavica*. (Beograd)
- ALaz** – *Archeologia Laziale*. (Roma)
- AlbaRegia** – *Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis. Múzeumok Központi Propaganda Irodája*. (Székesfehérvár)
- ALBiH** – *Arheološki leksikon BiH*. (Sarajevo)
- AMC** – *Acta Musei Cibalensis*. (Vinkovci)
- AMN** – *Acta Musei Napocensis*
- Anali** – *Anali*. (Zagreb)
- AnÉp** – *L'Année épigraphique*. (Paris)
- Angustia** – *Angustia*. (Baia Mare)
- AnnInstArchZag** – *Annales Instituti Archaeologici*. (Zagreb)
- AnnInstNum** – *Annali dell' Instituto Italiano di Numismatica*. (Roma)
- AnnKoper** – *Anali za istrske in mediteranske študije*. (Koper)
- AnnTransvaalMus** – *Annals of the Transvaal Museum*. (Pretoria)
- ANRW** – *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*. (Berlin – New York, 1979)
- AnOsijek** – *Anali Zavoda za znanstveni rad u Osijeku*. (Osijek)
- ANSMN** – *American Numismatic Society, Museum Notes*. (New York)
- AntAlt** – *Antichità Altoadriatiche*. (Aquileia)
- Antheus** – *Antheus. Communicationes ex Instituto archaeologico Academiae scientiarum Hungaricae*. (Budapest)
- Anth** – *L'Antropologie*. (Paris)
- Antiquity** – *Antiquity*. (London)
- Anuari** – *Anuari de l' Institut d' Estudis Catalans*. (Barcelona)
- AnZavJAZU** – *Zavoda JAZU*. (Osijek)
- AP** – *Arheološki pregled*. (Beograd, Ljubljana)
- APA** – *Acta Praehistorica et Archaeologica*. (Berlin)
- APHBW** – *Abhandlungen der (Königlichen) Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-philologische und historische Klasse*. (München)
- Apulum** – *Apulum. Buletinul muzeului regional Alba Julia*. (Alba Julia)
- AquilN** – *Aquileia Nostra*. (Aquileia)
- ARA** – *Annual Review of Anthropology*. (Palo Alto)
- ArAdriatica** – *Archaeologia adriatica*. (Zadar)

- ArAu** – *Archaeologia Austriaca, Beiträge zur Paläanthropologie, Ur- und Frühgeschichte Österreichs.* (Wien)
- ArBel** – *Archaeologia Belgica.* (Bruxelles)
- ArBul** – *Archaeologia Bulgarica.* (Sofia)
- Archaeolingua** – *Archaeolingua.* (Budapest)
- Archaeometry** – *Archaeometry.* (Oxford)
- ArchAustr** – *Archaeologia Austriaca.* (Wien)
- ArchAustrMon** – *Archaeologia Austriaca: Monographien.* (Wien)
- Archaeology** – *Archaeology* (New York)
- ArchÉrt** – *Archaeologia Értésítő* (Budapest)
- ArchKorr** – *Archäologisches Korrespondenzblatt.* (Mainz)
- ArchPoet** – *Archaeologia Poetovionensis.* (Ptuj)
- ArchRoz** – *Archeologické rozhledy.* (Praha)
- ARadRaspr** – *Arheološki radovi i rasprave.* (Zagreb)
- Argo** – *Argo.* (Ljubljana)
- Arheologija** – *Arheologija.* (Sofija)
- ArhMon** – *Arheološke monografije.* (Beograd)
- Arkiv** – *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku.* (Zagreb)
- Athenaeum** – *Athenaeum.* (Pavia)
- ATr** – *Archeografo Triestino.* (Trieste)
- AttAL** – *Atti della Accademia Nazionale dei Lincei.* (Roma)
- AttiIstr** – *Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria.* (Venezia)
- AttiRov** – *Atti del Centro di ricerche di Rovigno.* (Trieste)
- AttiTrieste** – *Atti dei Civici musei di storia ed arte di Trieste.* (Trieste)
- ASAE** – *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte.* (Le Caire)
- AusgrabManching** – *Die Ausgrabungen in Manching.* (Stuttgart)
- AUG** – *Acta Universalis Gothoburgensis. Göteborgs Högskolas årsskrift.* (Göteborg)
- AVes** – *Arheološki Vestnik.* (Ljubljana)
- AWLAG** – *Abhandlungen. der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse. Akademie der Wissenschaften inn Mainz.* (Mainz, Wiesbaden)
- Balacai közlemenyek** – *Balacai közlemenyek.* (Veszprém)
- Balcanica** – *Balcanica.* (Beograd)
- BalcPosn. Acta et studia** – *Balcanina posnaniensia. Acta et studia.* (Poznan)
- BalStud** – *Balkan Studies.*
- BAR** – *British Archaeological Reports, International Series.* (Oxford)
- BASD** – *Bulletino di archeologia e storia dalmata* (Split)

- BAUB** – *Beiträge zur Anthropologie und Urgeschichte Bayerns*. (München)
- BCH** – *Bulletin de correspondance hellénique*. (Athènes / Paris)
- BdA** – *Bollettino d'arte*. (Roma)
- BhTAVO** – *Beihefte zum Tübingener Atlas der Vorderen Orients*. (Wiesbaden)
- BIAP** – *Bulletin of the International Association for Paleodontology*. (Online izdanje)
- Bilten HAZU (JAZU)** – *Bilten (Bulletin) instituta za likovne umjetnosti HAZU (JAZU)*. (Zagreb)
- BInstALondon** – *Bulletin of the Institute of Archaeology, University of London*. (London)
- BJ** – *Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande*. (Köln/Graz/Kevelaer)
- BJRL** – *Bulletin of the John Rylands Library*. (Manchester)
- BJVABh** – *Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande. Beihefte*. (Bonn)
- BMC** – *British Museum Catalogue*. (London)
- BMFr** – *Blätter für Münzfreunde*. (Dresden)
- BMJ** – *British Medical Journal*. (London)
- B New York Acad Med** – *Bulletin of the New York Academy of Medicine*. (New York)
- Boreas** – *Boreas. Münsterische Beiträge zur Archäologie*. (Münster)
- BPI** – *Bullettino di paleologia italiana*. (Roma)
- BRGK** – *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts*. (Frankfurt / Main – Berlin)
- BSA** – *The Annual of the British School at Athens*. (London)
- BSFN** – *Bulletin de la Société française de numismatique*. (Paris)
- BVBI** – *Bayerische Vorgeschichtsblätter*. (München)
- CarArch** – *Carniola Archaeologica*. (Novo Mesto)
- CCP** – *Croatica christiana periodica*. (Zagreb)
- CH** – *Coin Hoards*. (London)
- CHL** – *Commentationes Humanarum Litterarum*. (Helsingfors)
- CIL** – *Corpus Inscriptionum Latinarum*.
- CINCR** – *Commission Internationale de Numismatique, Compte rendu*. (Wetteren, Belgique)
- CNI** – *Corpus Nummorum Italicorum*.
- Coll Antropol** – *Collegium Antropologicum*. (Zagreb)
- ComArHung** – *Communicationes Archaeologicae Hungariae*. (Budapest)
- CR** – *Classical Review*. (Oxford)
- CRAI** – *Comptes rendus des séances de l'année ... Académie des inscriptions et de belles lettres*. (Paris)
- CSIR** – *Corpus Signorum Imperii Romani*.

- CVA** – *Corpus Vasorum Antiquorum*. (Paris et al.)
- ČIP** – *Čovjek i prostor*. (Zagreb)
- ČZN** – *Časopis za zgodovino in narodopisje*. (Maribor)
- Dacia** – *Dacia*. (Bucuresti)
- DarSag** – DAREMBERG, C. – E. SAGLIO – *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, Paris
- DebrDMuzEvk** – *A debreceni Déri Múzeum Évkönyve*. (Debrecen)
- Dela** – *Dela Slovenske Akademije Znanosti in Umetnosti*. (Ljubljana)
- Diadora** – *Diadora*. (Zadar)
- DissArch** – *Dissertationes Archaeologicae*. (Budapest)
- DissBern** – *Dissertationes Bernenses* (Bern)
- DissBg** – *Dissertationes*. Arheološko društvo Jugoslavije. (Beograd)
- DissBreslau** – *Dissertationes*. (Breslau)
- DissGöttingen** – *Dissertationes*. (Göttingen)
- DissHalle** – *Dissertationes*. (Halle)
- DissMonBg** – *Dissertationes et Monographiae*. (Beograd)
- DissMonLj** – *Dissertationes et monographiae*. (Ljubljana)
- DisMonZg** – *Disertacije i monografije*. Arheološki zavod Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. (Zagreb)
- DissPann** – *Dissertationes Pannonicae*. (Budapest)
- DjelaCBI** – *Djela Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*. (Sarajevo)
- DjelaJAZU** – *Djela Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*. (Zagreb)
- Dometi** – *Dometi*. (Rijeka)
- DÖAW** – *Denkschriften der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*. (Wien)
- EAACO** – *Enciclopedia dell'arte antica, classica e orientale*. (Roma)
- DOC** – *Dumbarton Oaks Catalogue*. (Washington, DC)
- DolZbor** – *Dolenjski zbornik*. (Novo mesto)
- Dometi** – *Časopis za kulturu i društvena pitanja*. (Rijeka)
- DOP** – *Dumbarton Oaks Papers*. (Washington, DC)
- DOS** – *Dumbarton Oaks Studies*. (Washington DC)
- EeTM** – *Etudes et Travaux d'Archéologie marocaine*.
- EJA** – *European Journal of Archaeology* (London)
- ELU** – *Enciklopedija likovnih umjetnosti* (Zagreb)
- EphDR** – *Ephemeris Dacoromana*. (Roma)
- EphEp** – *Ephemeris Epigraphica*. (Berlin)

- Epigrafica** – *Epigrafica* (Roma)
- Epigraphica** – *Epigraphica. Rivista italiana di epigrafia*. (Milano)
- Epigraphica** – *Rivista italiana di epigrafia*. (Faenza)
- EPRO** – *Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain*. (Leiden)
- Fiume** – *Fiume Rivista* (Rijeka/ Fiume)
- FMRD** – H. GEBHARD – K KRAFT et alii (edd.). *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Deutschland*. Berlin, 1960 -.
- FÖ** – *Fundberichte aus Österreich*. (Wien)
- FolArch** – *Folia Archaeologica*. (Budapest)
- FontAH** – *Fontes Archaeologiae Hungariae*. (Budapest)
- FontAM** – *Fontes Archaeologiae Moravicae*. (Brno)
- FS** – *Fundberichte aus Schwaben*. (Stuttgart)
- FSI** – *Forensic Science International*. (Amsterdam)
- Gallia** – *Gallia. Fouilles et Monuments Archéologiques en France Métropolitaine*. (Paris)
- GaR** – *Greece & Rome*. (Oxford)
- GCBI** – *Godišnjak. centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH*. (Sarajevo)
- GeolVj** – *Geološki vjesnik*. (Zagreb)
- Germania** – *Germania*. (Frankfurt / Main)
- GFFNS** – *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*. (Novi Sad)
- GIIBH** – *Godišnjak Istorijskog instituta Bosne i Hercegovine*. (Sarajevo)
- GIDBH** – *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine*. (Sarajevo)
- GlasSAD** – *Glasnik Srpskog arheološkog društva*. (Beograd)
- GlasSANU** – *Glas Srpske akademije nauka i umetnosti*. (Beograd)
- GlasSrpKraljA** – *Glas Srpske kraljevske akademije*. (Beograd)
- Glaux** – *Glaux. Collana di Studi e Ricerche di Numismatica*. (Milano)
- Glotta** – *Glotta*. (Göttingen)
- GodGB** – *Godišnjak grada Beograda* (Beograd)
- GodGMS** – *Godišnjak Gradskog muzeja Sisak*. (Sisak)
- GodGMV** – *Godišnjak Gradskog muzeja Varaždin*. (Varaždin)
- GOMHV** – *Godišnjak Ogranka Matice hrvatske Vinkovci*. (Vinkovci)
- GR** – *Građa i rasprave. Publikacija Arheološkog muzeja Istre*. (Pula)
- GrobZb** – *Grobnički zbornik*. (Rijeka)
- GSJ** – *Galpin Society Journal*. (London – Edinburgh)
- GSM** – *Glasnik Slavonskih muzeja*. (Osijek)
- GSND** – *Glasnik Skopskog naučnog društva*. (Skopje)
- GSUFF** – *Godišnik na Sofijskija Universitet Filologičeski Fakultet*. (Sofija)

- GZFFS** – *Godišen zbornik na Filozofski fakultet.* (Skopje).
- GZM** – *Glasnik zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine.* (Sarajevo)
- HAG** – *Hrvatski arheološki godišnjak.* (Zagreb)
- HistZb** – *Historijski zbornik.* (Zagreb)
- HrvRev** – *Hrvatska revija.* (Zagreb)
- HTR** – *The Harvard Theological Review.* (Cambridge, Mass.)
- HBN** – *Hamburger Beiträge zur Numismatik.* (Hamburg)
- HelArch** – *Helvetia Archaeologica.* (Zürich)
- HistAnt** – *Histria Antiqua.* (Pula)
- HistArch** – *Histria Archaeologica.* (Pula)
- Historia** – *Historia.* (Wiesbaden)
- HOMÉ** – *A Herman Otto Múzeum Évkönyve.* (Pécs)
- HSCP** – *Harvard Studies in Classical Philology.* (Cambridge, Mass.)
- HumBiol** – *Human Biology.* (Detroit)
- HumEvol** – *Human Evolution.* (Firenze)
- HumMed** – *Humedales Mediterraneos. SEHUMED.* (Valencia)
- IBAI** – *Izvestija na Blgarskaja arheologičeski institut.* (Sofija)
- IG** – *Inscriptiones Graecae.*
- IID** – *Izvestija na istoričeskoto društvo.* (Sofija)
- IJNA** – *International Journal of Nautical Archeology.*
- IJO** – *International Journal of Osteoarchaeology.* (Hoboken)
- Iliria** – *Iliria.* (Tirana)
- ILJug** – *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia repertae et editae sunt.* (Ljubljana)
- ILS** – H. DESSAU. *Inscriptiones Latinae Selectae.*
- IMS** – *Inscriptions dela Mésie Supérieure.* (Beograd)
- IntNumN** – *International Numismatic Newsletter.* (Wien-Padova)
- InvArch** – *Inventaria Archaeologica.*
- InvPHung** – *Inventaria Praehistorica Hungariae.* (Budapest)
- IstČas** – *Istoriski časopis.* (Beograd)
- ISNZ** – *Iz starog i novog Zagreba.* (Zagreb)
- IstZb** – *Istarski zbornik* (Pula)
- IzdHAD** – *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva.* (Zagreb)
- JAI** – *Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland.* (London)
- JAMEvk** – *Josa Andrásy Múzeum évkönyve.* (Nyiregyhaza)
- JAS** – *Journal of archaeological science.* (Oxford)

- JASs** – *Journal of Anthropological Sciences*. (Roma)
- JBaS** – *Journal of Baltic Studies*. (Glasgow)
- JdI** – *Jahrbuch des (Kaiserlich) Deutschen Archologischen Instituts*. (Berlin)
- JEA** – *The Journal of Egyptian Archaeology*.
- JfA** – *Jahrbuch für Altertumskunde*. (Wien)
- JFAr** – *Journal of Field Archaeology*. (Boston)
- JfNG** – *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte*. (München)
- JFS** – *Journal of Forensic Sciences*. (Colorado Springs)
- JHE** – *Journal of Human Evolution*. (Amsterdam)
- JHS** – *Journal of Hellenic Studies*. (London)
- J Hum Ecol** – *Journal of Human Ecology*. (Delhi)
- JIVF** – *Jahresbericht des Instituts für Vorgeschichte der Universität in Frankfurt a.M.* (Frankfurt)
- JMS** – *Journal of Mithraic Studies*.
- JÖAI** – *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts*. (Wien)
- JÖAIBeibl** – *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts. Beiblatt*. (Wien)
- J Paleopathol** – *Journal of Paleopathology*. (Chieti)
- JPMÉ** – *A Janus Panonius Múzeum Évkönyve*. (Pécs)
- JRA** – *Journal of Roman Archaeology*. (Ann Arbor, Michigan)
- JRGZ** – *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*. (Mainz)
- JRS** – *Journal of Roman Studies*. (London)
- JSH** – *Journal of School Health*. (Hoboken)
- JWP** – *Journal of World Prehistory*.
- JZ** – *Jadranski zbornik*. (Rijeka – Pula)
- KatMon** – *Katalogi in Monografije*. (Ljubljana)
- KinM** – *Katalogi in monografije*. (Ljubljana)
- Klio** – *Klio*. (Leipzig / Berlin / Wiesbaden)
- KSA G** – *Kleine Schriften zur alten Geschichte*. (Leipzig)
- KSLeipzig** – *Kleine Schriften*. (Leipzig)
- KSMarburg** – *Kleine Schriften aus dem Vorgeschichtlichen Seminar Marburg*. (Marburg)
- LÄ** – *Lexikon der Ägyptologie*. (Wiesbaden)
- Latomus** – *Latomus*. (Bruxelles)
- L & GLatina & Graeca**. (Zagreb)
- LIMC** – *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* (Basel).
- Ljetopis HAZU** – *Ljetopis Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*. (Zagreb)
- Ljetopis JAZU** – *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*. (Zagreb)

- LNV** – *Litterae Numismaticae Vindobonenses*. (Wien)
- LRBC** – R.A.G. CARSON – P.V. HILL – J.P.C. KENT. *Late Roman Bronze Coinage*. London, 1962.
- LT** – *Liburnijske teme*. (Opatija, Rijeka, Matulji)
- LZ** – *Lepoglavski zbornik*. (Lepoglava)
- Ljetopis JAZU** – *Ljetopis JAZU*. (Zagreb)
- MAA** – *Macedoniae Acta Archaeologica*. (Skopje)
- MAAL** – *Monumenti antichi. R. Accademia nazionale dei Lincei* (Roma).
- MAAR** – *Memoirs of the American Academy in Rome*. (Roma)
- MAGW** – *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien*. (Wien)
- MAL** – *Atti della Accademia Nazionale dei Lincei, Memorie. Classe di scienze morali, storiche e filologiche*. (Roma)
- MarbStud** – *Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte*. (Marburg)
- MASI** – *Materialia Archaeologica Slovaca*. (Nitra)
- MAZ CatMonMusei** *Archaeologici Zagradiensis Catalogi et Monographiae*. (Zagreb)
- MBVF** – *Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte*. (München)
- MdHVS** – *Mitteilungen des historischen Vereines für Steiermark*. (Graz)
- MdI** – *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts*. (Berlin)
- MCC** – *Mitteilungen der K.K. central-Commission zur (für) Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmale*. (Wien)
- Med Anthropol** – *Medical Anthropology*. (Washington)
- MEFR** – *Mélanges d'archéologie et d'histoire. École française de Rome*. (Paris)
- MemPrHistFr** – *Mémoires de la Société Préhistorique Française*. (Paris)
- MemTransvaalMus** – *Memoirs of the Transvaal Museum*. (Pretoria)
- MFME** – *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*. (Szeged)
- MIB** – W. HAHN. *Moneta Imperii Byzantini*. Wien, 1972-
- MiChA** – *Mitteilungen zur christlichen Archäologie*. (Wien)
- MittArchInst** – *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften*. (Budapest)
- MonFrMitt** – *Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie*. (Innsbruck)
- MonKatPula** – *Monografije i katalozi Arheološkog muzeja Istre*. (Pula)
- MÖNG** – *Mitteilungen der Österreichischen Numismatischen Gesellschaft*. (Wien)
- MonRGZM** – *Monographien RGZM*. (Mainz)
- MonZad** – *Monografije Filozofskog fakulteta Zadar*. (Zadar)
- MPK** – *Mitteilungen der Prähistorischen Kommission*. (Wien)
- Materijali SADJ** – *Materijali Saveza arheoloških društava Jugoslavije*. (Beograd)
- MBVF** – *Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte*. (München)

- Münzstudien** – *Münzstudien*. (Halle / Saale)
- Muzeji** – *Muzeji*. (Zagreb)
- MusBelge** – *Le Musée Belge*. (Bruxelles)
- MuzV** – *Muzejski vjesnik. Glasilo muzeja sjeverozapadne Hrvatske*. (razni gradovi)
- MZK** – *Mitteilungen der K.K. Zentralkommission für Denkmalpflege*. (Wien)
- NarStar** – *Narodna starina*. (Zagreb)
- NašeStar** – *Naše starine*. (Sarajevo)
- Nature** – *Nature*. (London)
- NC** – *Numismatic Chronicle*. (London)
- NK** – *Numizmatikai Közlöny*. (Budapest)
- NotNum** – *Notae Numismatae. Zapiski numizmatyczne*. (Krakow)
- Novitates** – *Novitates Musei Sarajevoensis*. (Sarajevo)
- Numizmatičar** – *Numizmatičar*. (Beograd)
- Numizmatika** – *Numizmatika* (Zagreb)
- NumVest** – *Numizmatični vestnik* (Ljubljana)
- NumVij** – *Numizmatičke vijesti*. (Zagreb)
- NZ** – *Numismatische Zeitschrift*. (Wien)
- NyJAMÉ** – *Nyíregyházi Jósa András Múzeumi Évkönyve*. (Nyíregyháza)
- ObHAD** – *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*. (Zagreb)
- OJA** – *Oxford Journal of Archaeology*. (Oxford)
- OpA** – *Opuscula Archaeologica. Radovi Arheološkog Zavoda Filozofskog fakulteta u Zagrebu* (Zagreb)
- OpInstArSlov** – *Opera Instituti Archaeologici Sloveniae*. (Ljubljana)
- OZ** – *Osječki zbornik*. (Osijek)
- PACT** – *PACT. Journal of European Study Group on Physical, Chemical and Mathematical Techniques Applied to Archaeology*.
- PamArch** – *Památky archeologické*. (Praha)
- PAS** – *Prähistorische Archäologie in Südosoteuropa*. (Berlin &c.)
- PBF** – *Prähistorische Bronzefunde*. (München; Stuttgart)
- PBSR** – *Papers of the British School at Rome*. (London)
- Peristil** – *Peristil*. (Zagreb)
- Philologus** – *Philologus. Zeitschrift für das klassische Altertum*. (Stolberg et al.)
- PJZ** – *Praistorija jugoslavenskih zemalja*. (Sarajevo)
- PodZb** – *Podravski zbornik*. (Koprivnica)
- PomZb** – *Pomorski Zbornik*. (Rijeka)
- Poročilo** – *Poročilo o raziskovanju nelita in eneolita v Sloveniji*. (Ljubljana)

- Poročilo** – Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji. (Ljubljana)
- PosIzdCBI** – Posebna izdanja. Centar za balkanološka ispitivanja. (Sarajevo)
- PosIzdSANU** – Posebna izdanja SANU. (Beograd)
- PosIzdŽA** – Posebna izdanja. Živa Antika (Skopje)
- PovPril** – Povijesni prilozi. (Zagreb)
- PraceKraKóW** – Polska akademja nauk. *Odzzial w Krakowie. Prace komisiji archeologicznej.* (Krakow)
- Prilozi** – Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu. (Zagreb)
- PriloziHvar** – Prilozi povijesti otoka Hvara. (Hvar)
- PriloziPUD** – Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji. (Split)
- Prinosi** – Prinosi Odjela za arheologiju u Zagrebu. (Zagreb)
- PZ** – *Prähistorische Zeitschrift.* (Wien)
- QdAV** – *Quaderni di archeologia del Veneto*, Giunta regionale del Veneto. (Padova)
- QdSPPFVG** – *Quaderno. Società per la preistoria e protoistoria della regione Friuli- Venezia Giulia.*
- QFAGG** – *Quellen und Forschungen zur alten Geschichte und Geographie.* (Berlin)
- RadCenZad** – Rad Centra JAZU u Zadru. (Zadar)
- RadFilZad** – Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. (Zadar)
- RadGo** – Radovi Geografskog odjela. (Zagreb)
- RadInstPU** – Radovi Instituta za povijest umjetnosti. (Zagreb)
- Rad JAZU** – Rad JAZU. (Zagreb)
- RadZad** – Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU (JAZU) u Zadru. (Zadar)
- RadZHPZag** – Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu. (Zagreb)
- RAr** – *Revue archéologique.* (Paris)
- RAN** – *Revue Archéologique Narbonnaise.* (Montpellier)
- Razprave** – Razprave Slovenske akademije znanosti in umetnosti. (Ljubljana)
- RBN** – *Revue belge de numismatique.* (Bruxelles)
- RCRFCActa** – *Rei cretariae romanae factorum acta.* (Tongres, Abingdon)
- RE** – Pauly, Adolf Friedrich – Georg Wissowa – Kroll. *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft.*
- Revija** – Revija. (Osijek)
- RGF** – *Römisch-Germanische Forschungen.* (Berlin)
- RIAVen** – *Rivista di archeologia.* (Venezia)
- RIC** – MATTINGLY, H. – E. SYDENHAM et alii. *The Roman Imperial Coinage.* London, 1923-
- RIEB** – *Revue internationale d'études balkaniques.* (Belgrade)
- Rijeka** – *Rijeka. Časopis povijesnog društva Rijeka.* (Rijeka)

- RIN** – *Rivista italiana di numismatica*. (Milano)
- RIU** – *Die römischen Inschriften Ungarns*. (Bonn)
- RN** – *Revue numismatique*. (Paris)
- RNSSP** – *Royal Numismatic Society Special Publications*. (London)
- Romanitas** – *Romanitas*. (Rio de Janeiro)
- RPC** – A. BURNETT – M. AMANDRY – P. RIPOLLÈS. *Roman Provincial Coinage*. London – Paris, 1992-.
- RBPA** – *Regensburger Beiträge zur Prähistorischen Archäologie*. (Bonn)
- RRC** – M.H. CRAWFORD. *Roman Republican Coinage*. Cambridge, 1974.
- RRCH** – M.H. CRAWFORD. *Roman Republican Coin Hoards*. London, 1989.
- RSPT** – *Rivista di scienze Preistoriche*. (Trieste)
- RStLig** – *Rivista di studi liguri* (Cuneo/Bordighera)
- RVM** – *Rad vojvođanskih muzeja*. (Novi Sad)
- SaalbJb** – *Saalburg Jahrbuch*. (Berlin)
- SANUBI** – *Srpska akademija nauka i umetnosti Balkanološki institut*. (Beograd)
- SBNMP** – *Sborník Národního muzea v Praze. Acta Musei Nationalis Pragae*. (Praha)
- SBWien** – *Schriften der Balkankommission*. (Wien)
- ScSl** – *Scrinia Slavonica*. (Slavonski Brod)
- SenjZb** – *Senjski Zbornik*. (Senj)
- SicAr** – *Sicilia Archeologica*. (Palermo)
- Sirmium** – *Sirmium*. (Beograd)
- Situla** – *Situla. Razprave Narodnega muzeja v Ljubljani*. (Ljubljana)
- Sk** – *Solinska kronika*. (Split)
- SIAnt** – *Slavia Antiqua*. (Poznan / Warszawa – Poznan)
- SlovArch** – *Slovenská archeológia*. (Nitra)
- SM** – *Schweizer Münz Blätter*. (Zürich)
- SNG** – *Sylloge Nummorum Graecorum*.
- SÖAIW** – *Sonderschriften des Österreichischen archäologischen Institutes in Wien*. (Wien)
- SourcesOr** – *Sources Orientales*. (Paris)
- SP** – *Starohrvatska prosvjeta*. (Split)
- Spomenik SANU** – *Spomenik Srpske akademije nauka i umetnosti*. (Beograd)
- Spomenik SKA** – *Spomenik Srpske kraljevske akademije*. (Beograd)
- SSF** – *Societas Scientiarum fennica. Commentationes Hummanarum litterarum*. (Helsinki / Helsingfors)
- Starinar** – *Starinar*. (Beograd)
- Starine JAZU** – *Starine JAZU*. (Zagreb)

- StMA** – *Studies in Mediterranean Archaeology*. (Lund)
- StRomagnoli** – *Studi Romagnoli*. (Faenza)
- StudAlb** – *Studia Albanica*. (Tirana)
- StudArchASH** – *Studia Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. (Budapest)
- StudBal** – *Studia Balcanica*. (Sofija)
- StudCN** – *Studii si cercetari de numismatica*. (Bucuresti)
- StudCom** – *Studia Comitatus*. (Szentendre)
- StudSlavBalcPet** – *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. (Sankt Peterburg)
- SvS** – *Schild von Steier*. (Graz)
- Swiatowit** – *Swiatowit*. (Warszawa)
- SzolnokMMÉ** – *Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyve*. (Szolnok)
- Syria** – *Revue d'art oriental et d'archéologie*. Institut français d'archéologie de Beyrouth. (Paris)
- ŠtudZvesti** – *Študijné zvesti*. (Nitra)
- TAPA** – *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*. (Cleveland, Ohio/ Baltimore)
- ThrDac** – *Thraco-Dacica* (Bucuresti)
- Thracia** – *Thracia*. (Sofija)
- Tribunia** – *Tribunia*. (Trebinje)
- UPA** – *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie*. (Bonn)
- VrGI** – *Vranjski glasnik*. (Vranje)
- VAHD** – *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*. (Split)
- VAMZ** – *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3.s.* (Zagreb)
- VAPD** – *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*. (Split)
- VarSpom** – *Varstvo spomenikov*. (Novo Mesto)
- VHAD** – *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, n.s.* (Zagreb)
- VHARP** – *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu* (Rijeka)
- VinZb** – *Vinodolski zbornik* (Crikvenica)
- VKDAZ** – *Vjesnik Kr. državnog arkiva u Zagrebu*. (Zagreb)
- VKZA** – *Vjesnik kraljevskog zemaljskog arhiva*. (Zagreb)
- VMBP** – *Vijesti Muzeja Brodskog Posavlja*. (Sl. Brod)
- VMKH** – *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*. (Zagreb)
- VNAEN** – *La vie numismatique, Alliance Européenne Numismatique*. (Bruxelles)
- VNZM** – *Viestnik narodnog zemaljskog muzeja u Zagrebu za godinu 1870; 2/1876*. (Zagreb)
- VVM** – *Vjesnik vojnog muzeja Jugoslavenske narodne armije*. (Beograd)
- WestdZ** – *Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst*. (Trier)
- WiadNum** – *Wiadomosci Numizmatyczne*. (Warszawa)

WMBH – *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina*. (Wien)

WNum – *Wiadomosci Numizmatyczno-archeologiczne*. (Krakow)

ZadRev – *Zadarska revija*. (Zadar)

ZborADBiH – *Zbornik Arheološkog društva Bosne i Hercegovine*. (Sarajevo)

ZborASar – *Zbornik ANUBH*. (Sarajevo)

ZborFilozFakBeograd – *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu*. (Beograd)

ZborFilozFakLjublj – *Zbornik Filozofske fakultete*. (Ljubljana)

ZborInst Zad – *Zbornik Instituta za historijske nauke*. (Zadar)

ZborKas – *Zbornik Kastavštine*. (Rijeka)

ZborKM – *Zbornik krajiških muzeja*. (Banja Luka)

ZborMuzĐak – *Zbornik muzeja Đakovštine*. (Đakovo)

ZborPo – *Zbornik Poreštine* (Poreč)

ZborNMBeograd – *Zbornik Narodnog muzeja u Beogradu*. (Beograd)

ZborRadBeograd – *Zbornik radova. Vizantološki institut*. (Beograd)

ZborSlovNM – *Zbornik Slovenského Národného Múzea*. (Bratislava)

ZfAMitt – *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters*. (Bonn)

ZfN – *Zeitschrift für Numismatik*. (Berlin)

ZM – *Zalai Múzeum* (Zalaegerszeg)

ZS – *Zadarska smotra*. (Zadar)

ZPE – *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*. (Bonn)

ŽA – *Živa Antika* (Skopje)

YCS – *Yale classical Studies*. (New Haven, Conn.)

Yrbk Phys Anthropol – *Yearbook of Physical Anthropology*. (Hoboken)

